LIETUVIŲ KATALIKŲ MOKSLO AKADEMIJA

ANTANAS SALYS

RAŠTAI

III

ĮVAIRŪS STRAIPSNIAI

1985
Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija
Piazza della Pilotta 4
ROMA

THE LITHUANIAN CATHOLIC ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

ANTANAS SALYS

COLLECTED WRITINGS

III

(Contents pp. XIII-XVI)

Roma 1985

Redagavo / Edited by
PETRAS JONIKAS

© Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija, 1985

Spaustuvės išlaidas apmokėjo L.K.M. Akademija, prisidėjus Sofijai Salienei ir kun. J. Ruokiui.

Spausdino «Pliniana» spaustuvė Selci Umbro miestelyje (Perugia, Italia)

PRATARMĖ

Trečiasis tomas apima autoriaus straipsnius, kurie nededami į pirmąjį (bendrinės kalbos), antrąjį (tikrinių vardų) ir ruošiamą ketvirtąjį (lietuvių kalbos tarmių) tomą.

Šie įvairios apimties straipsniai, autoriaus rašyti daugiausia enciklopedinei informacijai bei šiaip įvairiomis progomis platesnei visuomenei, čia skirstomi į kelis bendresnius skyrius : kalbos mokslo (jo sąvokų nusakymo), kalbininkų (daugiausia trumpos biografinės žinios), lietuvių kalbos (jos dabarties ir praeities klausimai), taip pat ir kitų indoeuropiečių ir neindoeuropiečių kalbų (jų apžvalga).

Autoriaus rašybos ir skyrybos įvairavimo, suprantama, čia, kaip ir kituose tomuose, nesiimta vienodinti, teišskyrus aiškių korektūros klaidų ištaisymą (ar kartais atitaisymą ir kurio retesnio atvejo, kur aiškiai matyti, kad rašyba keista savo nuožiūra autoriaus straipsnį spausdinusios kurio leidinio redakcijos). Tik svetimų kalbų priebalsių minkštinimo žymėjimo bei lingvistinių pavyzdžių rašybos įvairavimas (atsiradęs daugiausia dėl spaustuvių kaltės) stengtasi čia vienodinti, kiek tai praktiškai buvo įmanoma.

P. J.

TURINYS

Pratarmė VII
Santrumpos XVII

KALBOS MOKSLAS

Kalbotyra mokyklinių kalbų dėstyme 3
Fonetika ir rašyba 17
Gentivardžiai 27
Balsingumas 40
Balsių kaita 40
Barbarizmai 43
Daiktavardis 44
Delabializacija 46
Dvibalsis 47
Etimologija 47
Etimologinis žodynas 49
Eufemizmas 52
Filologija 52
Fonetika 55
Fonetinė rašyba 58
Formantas 60
Garsai 61
Garsų dėsniai 65
Garsų kitimas 66
Garsų perkaita 66
Germanybės 68
Germanistika 69
Indologija 72
Kalbos geografija 73
Kalbos padargai 77
Kimografas 78
Kirtis 79
Palatografija 83
Prataras 84
Priegaidė 86
Šnekta 93
Tarmė 93
Tarmėtyra 96
Tartis 98
Terminai 101
Terminologija 104

KALBININKAI IR KALBOS DARBININKAI

A. Baranauskas kalbos darbininkas 115
Kazimieras Jaunius 120
A. Jakštas kalbos darbininkas. 123
A. a. A. Dambrauskas-Jakštas 126
K. Būgos darbo kelias 127
Didysis kalbininkas 134
Prof. K. Būgos rašto palikimas 136
J. F. Karskis 155
N. J. Marras. 156
A. Meillet 157
Prof. A. Meillet ir jo santykiai su Lietuva 159
Prof. J. Endzelynui 60 metų 164
J. Endzelynas 166
G. A. Iljinskis 167
R. Trautmannas 168
J. Gerulis (kartu su Pr. Skardžium) 169
N. S. Trubeckojus 171
V. Machekas 171
V. Kiparskis. 172

LIETUVIŲ KALBA

Įvairūs straipsniai

Lietuvių kalba savo giminių tarpe. 175
An Ancient Language 182
Žemaičių vardas ir ribos. 185
Aukštaičiai 191
Martyno Mažvydo raštų kalba 192
Kretingos vienuolyno lietuviškieji rankraščiai 199
Kalbininkui po A. Smetonos raštus apsižvalgius 207
Smetona mus rašto moko. 209
Žodynas. 213
300 Ways to Say « Dear Brother ». 244
The Lithuanian Vocative Singular in *-ai* (in Eng.) 247

Atskirų žodžių istorija

Vienerios knygos ir knyga 258
Dimstipatis 266
Dimstis 268
Yla. 268
Jauja 269
Javai 270
Kalakutas. 271
The Derivation of « Kalėdos » 273
Kanklės. 275
Karalius 276
Katilas 278
Klebonas. 279
Kūčios. 280

Kunigas 282
Maskolius 285
Midus 286
Poṇas 287
Rugpiūtis 294
Rugsėjis 296
Spalis 299
Šilius 301
Tamsta 302

Recenzijos

A. Senn, *Kleine Litauische Sprachlehre* (1929) 303
B. Sereiskis, *Lietuviškai-rusiškas žodynas* (1933) 308
J. Žilinskas, *Lietuvių protėviai* (1937) 310

KITOS BALTŲ KALBOS IR TAUTOS BEI KILTYS

Baltų tautos 319
Baltų kalbos 324
Baltic Languages 335
Baltų ir slavų kalbų raidos skirtybės 343
Latvių kalba 353
Sėliai 360
Kuršiai 364
Ceklis 377
Karšuva 380
Skalva 383
Nadruva 393
Sūduvių kalba 395
Jotvingiai 405
Dainava 407
Prūsų kalba 409
Elbingo žodynėlis 427
Semba 429
Sūduvių Kampas 435
Notanga 436
Barta 443
Unsatrapis 445
Sasna 448
Pagudė 452
Pamedė 457

KITOS INDOEUROPIEČIŲ KALBOS

Indoeuropiečių kalbos 469
Rusų kalba 475
Kašubų kalba ir raštija 493
Indijos, arba indų kalbos 494
Čigonai 497

Čigonų kalba 499
Iranėnų kalbos 503
Germanų kalbos 506
Italikų kalbos 509

NEINDOEUROPIEČIŲ KALBOS

Bantu kalbos. 513
Dravidų kalbos 514
Egiptiečių kalba 514
Eskimų-aleutų kalbos. 515
Etiopijos kalbos 516
Etruskų kalba 517
Indoneziečių kalbos 518
Karaimų kalba 519
Karelų kalba 519
Kaukazo kalbos. 520

PRIEDAI

Baltų ir slavų kalbų raidos skirtybės (padalas) 527
Bibliografiniai priedėliai 531

CONTENTS

Preface VII
Abbreviations XVII

THE STUDY OF LANGUAGE

Linguistics in the Teaching of Languages in Elementary and Secondary Schools 3
Phonetics and Spelling 17
Kinship Names 27
Voicing 40
Vowel Gradation. 40
Barbarisms 43
The Noun. 44
Delabialization. 46
The Diphthong 47
Etymology 47
An Etymological Dictionary 49
Euphemism 52
Philology. 52
Phonetics 55
Phonetic Transcription 58
The Formant. 60
Sounds. 61
Sound Law. 65
Sound Change 66
Consonant Shift 66
Germanisms 68
Germanic Studies 69
Indic Studies 72
Linguistic Geography. 73
Organs of Speech 77
The Kymograph 78
Stress. 79
Palatography 83
Initial Glide. 84
Intonation. 86
Variety of a subdialect. 93
Dialect. 93
Dialectology 96
Pronunciation 98
Terms 101
Terminology. 104

PROFESSIONAL AND SELF-TAUGHT LINGUISTS

A. Baranauskas — Self-Taught Linguist 115
Kazimieras Jaunius 120
A. Jakštas — Self-Taught Linguist. 123
R. I. P. A. Dambrauskas-Jakštas 126
The Scholarly Career of K. Būga 127
A. Distinguished Linguist. 134
The Manuscript Legacy of Prof. K. Būga. 136
E. F. Karskij 155
N. J. Marr. 156
A. Meillet 157
Prof. A. Meillet and His Ties to Lithuania. 159
Prof. J. Endzelīns is 60 164
J. Endzelīns. 166
G. A. Il'inskij 167
R. Trautmann. 168
G. Gerullis (co-authored with P. Skardžius) 169
N. S. Trubeckoj 171
V. Machek 171
V. Kiparsky. 172

THE LITHUANIAN LANGUAGE

Miscellaneus Articles

The Lithuanian Language among Its Relatives 175
An Ancient Language (in Eng.). 182
The Name « Žemaičiai » and Their Boundaries 185
Aukštaičiai 191
The Language of Martin Mažvydas' Works. 192
The Lithuanian Manuscripts of the Kretinga Monastery. 199
The Works of A. Smetona — A Linguist's View 207
Smetona Teaches Us Writing 209
Dictionary. 213
300 Ways to Say « Dear Brother » (in Eng.) 244
The Lithuanian Vocative Singular in *-ai* (in Eng.) 247

The History of Individual Words

Knygos (*plurale tantum*) vs. knyga ' book ' 258
Dimstipatis ' Lar, Houshold God ' 266
Dimstis ' Fenced Yard, Farmstead, Estate ' 268
Yla ' Awl ' 268
Jauja ' Treshing Barn '. 269
Javai ' Grain ' 270
Kalakutas ' Turkey ' 271
The Derivation of « Kalėdos » (Christmas) (in Eng.) 273
Kanklės ' Lithuanian Psaltery. 275
Karalius ' King '. 276
Katilas ' Cauldron ' 278
Klebonas ' Pastor, Parish Priest' 279
Kūčios ' Christmas Eve ' 280
Kunigas ' Priest ' 282

Maskolius ' Muscovite (obs.); Czarist Soldier ' 285
Midus ' Mead '. 286
Ponas ' Mister, Sir; A Member of the Gentry '. 287
Rugpiūtis ' August '. 294
Rugsėjis ' September ' 296
Spalis ' October '. 299
Šilius (obs.) ' August ' 301
Tamsta ' You; A Polite Form of Address: Sir, Madam, Miss '. . . 302

Reviews

A. Senn, *Kleine Litauische Sprachlehre* (1929) (Short Lithuanian Grammar). 303
E. Sereiskis, *Lietuviškai-rusiškas žodynas* (1933) (Lithuanian-Russian Dictionary). 308
J. Žilinskas, *Lietuvių protėviai* (1937) (The Ancestors of the Lithuanians). 310

OTHER BALTIC LANGUAGES, NATIONS AND TRIBES

Baltic Peoples 319
Baltic Languages 324
Baltic Languages (in Eng.) 335
Difference in the Development of the Baltic and Slavic Languages . . 343
The Latvian Language 353
The Selonians 360
The Curonians. 364
Ceklis. 377
Karšuva (Carsovia). 380
Scalovia. 383
Nadrovia. 393
The Sudovians Language 395
The Jatvingians 405
Dainava. 407
The Prussian Language. 409
The Elbing Word-List. 427
Sambia (Samland) 429
The Sudovian Corner (Sudauischer Winkel). 435
Nattangia. 436
Barta. 443
Unsatrapis 445
Sasna. 448
Pogesania.. 452
Pomesania. 457

OTHER INDO-EUROPEAN LANGUAGES

Indo-European Languages 469
The Russian Language 475
Kashubian Language and Letters 493
Indic Languages or Languages of India. 494

The Gypsies. 497
The Gypsy Language. 499
Iranian Languages 503
Germanic Languages 506
Italic Languages 509

NON INDO-EUROPEAN LANGUAGES

Bantu Languages 513
Dravidian Languages 514
The Egyptian Language 514
Eskimo-Aleut Languages. 515
Ethiopic Languages 516
The Etruscan Language 517
Indonesian Languages 518
The Karaim Language 519
The Karelian Language. 519
Caucasian Languages 520

ADDENDA

Differences in the Development of the Baltic and Slavic Languages (Handout). 527
Bibliographical Appendices. 531

SANTRUMPOS

a. — apie
a., amž. — amžius
adm. — administracija, -inis
ag. — anglų, -iškai
ags. — anglosaksų
akad. — akademija, -inis ; akademikas
alb. — albaniškai
amh. — amhariškai
apyl., apl. — apylinkė
aps. — apskritis
ar. — arabiškai
asm. — asmuo ; asmenvardis
aukšt. — aukštaitiškai

bdv. — būdvardis
bulg. — bulgariškai
buv. — buvęs, -usi
bžk. — bažnytkaimis
bžn. — bažnytinis, -ė

č.—čekiškai
čig.—čigoniškai

D., Did. — Didysis, Didžioji
daug., dg., ds. — daugiskaita
deš. — dešinysis
did. — didysis, didžioji
d-ja — draugija
dkv. — daiktavardis
DLK — Didysis Lietuvos Kunigaikštis
dor. — dorėnų
dr. — daktaras
dvs. — dviskaita

ež. — ežeras
etr. — etruskiškai

fak. — fakultetas

g. — gimęs, -usi ; giminė
g., gl. — galininkas
germ. — germaniškai
glžk. — geležinkelis
got. — gotiškai
gr. — graikiškai
gud. — gudiškai

ide. — indoeuropiečiai, -ių
įl. — įlanka
imp. — imperatorius
isp. — ispaniškai
įst. — įsteigtas, -a
išsp. — išspausdintas, -a

jaun. — jaunesnysis

k. — kalba
k., km. — kaimas
kair. — kairysis
ki., km. — kilmininkas
kl. — klasė
kln. — kalnas
km — kilometras
kng. — kunigaikštis
kt. — kiti
k-tija — kunigaikštija
kurš. — kuršiškai

la., lat. — latviškai
LE — Lietuvių Enciklopedija
leid. — leidimas ; leidėjas
lenk. — lenkiškai
lyb. — lybiškai
liet. — lietuviškai
lyg. — lyginamasis, -oji

m. — metai; miręs, -usi
M. — Mažasis, -oji
m. g., mot. gim. — moteriškoji giminė
m-ja — ministerija
mil. — milijonas
mstl. — miestelis

N. — Naujasis, -oji
nauj. — naujasis, -oji
nd. — naudininkas
neide. — neindoeuropiečių, -tiškai
n. g. — niekatrosios giminės
nr., num. — numeris

ol. — olandiškai
ord. — ordinarinis, -ė
orig. — originalas

p. — pietūs, -inis
P. — Pietinis, -ė
pas. — pasaulinis
pietr. — pietryčiai
pietv. — pietvakariai
plg. — palygink
plv. — palivarkas
pn. — panašiai, panašus
pop. — popiežius
pr., prs. — prūsiškai
prabalt. — prabaltiškai
pragerm. — pragermaniškai
pralenk. — pralenkiškai
prarus. — prarusiškai
prasl. — praslaviškai
prc. — prancūziškai
priev., prv. — prieveiksmis
prof. — profesorius
prs. — persiškai
psl. — puslapis
pvz. — pavyzdžiui

r. — rytų, -inis
R. — Rytų, -inis, -inė
raj. — rajonas
raš. — rašomasis, -oji
red. — redaktorius
ryt. — rytiečiai, -tiškai
rum. — rumuniškai
rus. — rusiškai

s., sen. — senovinis, -ė
S., Sen. — Senasis, -oji
sąs. — sąsiuvinis
savyb. — savybinis
sk. — skaityk
skand. — skandinaviškai
skr. — sanskrito, -iškai
sl. — slavų, -iškai
srb. — serbiškai
SRP — Scriptores Rerum Prussicarum
st. — stotis
str. — straipsnis
sva. — senovės vokiečių aukštaičių

š. — šiaurė
šved. — švediškai

t — tolimesnysis (puslapis, tomas, metai)
t. — tomas
t. y. — tai yra
t. p. — tas pats; ten pat
tr. — tark
trm. — tarmiškai
tt — tolimesnieji
tt. — tomai
turk. — turkiškai

ukr. — ukrainietiškai
univ. — universitetas
up. — upė

v. — vakarai
V., Vak. — Vakarų, -inis
va., vd. — vardininkas
vad. — vadinamasis, -oji
val. — valanda
VDU — Vytauto Didžiojo Universitetas
vėl. — vėlyvasis
vg. — vengriškai
v. g. — vyriškoji giminė
vid., vidr. — vidurinis

vysk. — vyskupas
vkž. — veiksmažodis
vl., vls. — valsčius
vn., vs., vsk. — vienaskaita
vok. — vokiškai
vsd. — viensėdis
vt. — vietininkas
vva. — vidurinių vokiečių aukštaičių
vvž. — vidurinių vokiečių žemaičių

ž., žr. — žiūrėk
žem. — žemaitiškai
žyd. — žydiškai
žiemv. — žiemvakariai

KALBOS MOKSLAS

KALBOTYRA MOKYKLINIŲ KALBŲ DĖSTYME *

Kalbotyra, ypačiai lyginamoji, daugio šiandien laikoma išrinktųjų mokslu, svetimu gyvenimui. Galima sutikti, kad jos grynoji teorija nėra gyvenimiška, lygiai taip pat, kaip ir pačios biologijos ar matematikos gilybės. Mat, šių dienų žmogus yra pratęs viską matuoti praktikos ir tiesioginės naudos mastu. Tačiau ilgainiui kiekvieno mokslo teorija pasinaudojama daugiau ar mažiau ir praktikos gyvenimo reikalams. Taip yra ir su kalbotyra. Ir ypačiai todėl, kad priežastingasis kalbinis galvojimas yra tokio pat senumo, kaip ir pati žmonija. Juk jau pirmojoje Šv. Rašto knygoje, Genezyje, etimologizuojama: Adomas reiškia vyrą iš žemės, o Ieva (hebr. Havvāh) — gyvenimo davėją, gyvenimą. Ten pat II 23 skaitome: " todėl ji vyrienė bus vadinama, kadangi iš vyro išimta yra ". Hebrajiškai 'iš " vyras " ir 'šah " moteris " yra vienos šaknies žodžiai.

Kalbotyros pradmenų pastebime ir senovės Indijoje, taip pat klasinėje Graikijoje. Vienur prireikė sunkiai besuprantamoms Vedoms aiškinimų, atsirado gramatikų, didžiausias iš jų Paninis gyveno IV a. pr. Kristų. Antrur vėl Herakleito, Pythagoro, Demokrito, Platono, Aristotelio ir sofistų kalbos dalykas pirma sprendžiamas filosofiškai, o paskiau ji nagrinėjama jau ir kalbiškai, gramatiškai. Pvz., Platonas " Kratylo " dialoge, spręsdamas daikto ir jį reiškiančiojo žodžio tarpusavio santykį, stato klausimą: φύσει ar θέσει. Mūsiškai tariant: ar tas santykis yra prigimtinis ar sutartinis?

Dabarties akimis žiūrint, tiesa, ta kalbotyra labai menka. Net juokinga, kad Platonas ἄνθρωπος " žmogus " išveda iš ἀναθρῶν ἅ ὄπωτε " svarstąs matyta ar pastebėta ", o lotynai vėl etimologizuoja: *fenestra quasi ferens nos extra, canis a non canendo.* Tačiau niekados neturime pamiršti, kad vien iki raštą išrandant žmogui reikėjo ilgo ilgo kalbos stebėjimo. Mes dar šiandien rašyboje ginčijamės, kur vienas, kur du žodžiai, o kokia praraja tarp pirmykščio paveikslinio (ideografinio) ir dabartinio garsinio rašto, suskaldžiusio gyvąjį žodį mažomis dalelytėmis — garsais. Tai tegalėjo padaryti

---

* (Lietuvių katalikų mokslo akademijos) *Suvažiavimo darbai,* II (1936, ²1973), 219-232.

ilgas, nors šiaip ir primityvus kalbos darbas. Paradoksiškai galima būtų pasakyti: su kalba atsirado ir pirmieji kalbininkai.

Tačiau mokslinė kalbotyra visai nesena. Tik 1816 m. F. Boppas išleidžia pirmą moderninės kalbotyros veikalą. Bet ir per tuos 120 metų ji suspėjo išaugti atskiru mokslu su plačia literatūra ir savais metodais. Sėkmingai naudodamasi lyginamuoju bei istoriniu tyrimo metodu ne tik daug padarė pačiai halbai, būtent iš pagrindų pakeitė iki XIX a. vyravusias nuomones, bet taip pat davė didelių įnašų ir prosenovei (pvz., toponomastika, skolinių studijos), net apskritai kultūros istorijai. Bet mokykliniame kalbos darbe kalbotyros pagalba labai neseniai imta naudotis. Reikėjo gana ilgo laiko, kol iš senosios aristotelinės, grynai loginės gramatikos persilaužta į naujovę. Užsieniuose jau prieš Did. karą pasireiškia sąjūdis, kuris kalbotyros laimėjimais ir ypačiai jos metodais stengiasi pasinaudoti ir praktiniame kalbos mokymo darbe mokykloje. Vietoj grynos aprašomosios gramatikos reikalaujama — pragmatinės ir istorinės. Negana kalbos lytis konstatuoti, bet labai svarbu vartosenai teikiamąsias normas priežastiškai paaiškinti ir istoriškai pagrįsti. Po karo šis klausimas daugelyje kraštų jau teigiamai ir išspręstas. Gana palyginti kad ir vokiečių arba lenkų mokyklų naująsias programas. Plg. H. Richerto *Richtlinien für die Lehrpläne der höheren Schulen Preussens* I—II (Berlin 1931) ir lenkų 1934 m. *Program nauki w gimnazjach państwowych z polskim językiem nauczania* (Bibljoteka oświaty i wychowania, tom 2.). Naujosios srovės atsiliepė ir mums: 1931-32 m. programose pasirodo kalbos mokslo pamatai ir fonetika. (Žr.: Švetimo Ministerijos vidurinių ir aukštesniųjų bendrojo mokslinimo ir komercijos mokyklų programos. Kaunas). Bet dėl mokytojų nepasiruošimo iš to nieko nelaimėta. Šitie vad. "pamatai" virto sausiausiu a t s k i r u mokslo dalyku, einamu VIII kl. Kenkė ir netikęs, perplatus vadovėlis (Durys, Kalbos mokslo pagrindai. Kaunas 1929). Šiame straipsnyje — jis yra VDU 1935 m. rudens semestre skaityto kurso santrauka — mėginu keliais metmenimis parodyti, kuo ir kaip iš kalbotyros galėtume mokyloje pasinaudoti. Daugiausia vietos skiriu gimtajai kalbai, nes ji apskritai yra viso mokyklinio kalbos mokslo pagrindas.

GIMTOJI KALBA

Pastabos pradinei mokyklai

Kartais girdėti sakant, kad kalbotyrinėmis priemonėmis naudinga naudotis tik senųjų, graikų ir lotynų kalbų dėstyme. Tos kalbos,

kaip mirusios, ypačiai esančios reikalingos istorinio aiškinimo. Joms tai, tiesa, labai naudinga, bet gimtajai kalbai — *būtina*. Ir kaip tik *pradėti* turime nuo gimtosios kalbos. Tam yra daug priežasčių. Visų pirma *didaktikos* sumetimais nuo žinomų dalykų turime eiti prie nežinomų. O mokiniui kaip tik tėra pažįstama gimtoji kalbinė medžiaga. Ir *pedagogiškai* tik čia teįmanoma mokinį išmokyti savarankiškai stebėti. Čia jam visuomet padeda prigimtasis kalbos jausmas. Svetimosios kalbos mokantis to jausmo trūksta: tenka verstis gimtosios analogijomis, kurios dažnai gali ir nesutikti. Taip pat ir *socialiniu* požiūriu šis kelias tinkamiausias: tik gimtoji kalba mokoma visų visose mokyklose. Atskiros tautos dalys tik tada bus santalkios, jei iš kalbos ir per kalbą gaunamasis išsilavinimas bus grindžiamas tuo pačiu bendru pagrindu. Pagaliau sąmoningas ir dvasiškas gimtosios kalbos, lygiai taip pat ir tarmės, supratimas sužadina jai meilę, sukelia džiaugsmą ir todėl — stiprina tautinę sąmonę. Čia turime aiškiai įsidėmėti: nors tautos sąvoka labai sunkiai apibrėžiama, nors iš rezignacijos ji kartais pavadinama iracionaline, bet visi sutinka, kad pagrindinis jos dėmuo — kalba. Todėl tautiškųjų savybių ugdyboje svarbi vieta turi tekti kalbai.

Bet nuo kada kalbos dėstyme pradėti naudotis kalbotyra? Žinoma, abėcėlininkams jos dar nereikia. Bet, mano galva, *ir pradinėje mokykloje naudinga, jei mokiniai mokomi mokytojų, kuriems nesvetimas kalbiškas galvojimas ir metodai.* Steigiant mokytojų institutus, reikėtų tuo susidomėti ir atitinkamai papildyti jų programas.

Tinkamas mokytojo kalbinis paruošimas daug nusveria jau gimtosios kalbos mokslą pradedant: abėcėlės mokant. Svarbiausias dalykas čia — mokytojo tartis. Vaikai, ypačiai kaimo, į mokyklą ateina su tarme. Iš jos mokykloje palaipsniui ir atsargiai turime pereiti į bendrinę kalbą. Ir mokytojui turi būti aišku, kad jo priedermė yra išmokyti ne tik rašybos, bet ir bendrinės tarties. Baranauskinė pažiūra, kad tik rašytina vienodai, o kalbėtina tarmėmis, savo amžių jau yra atgyvenusi. Ir praktiškai tai nebūtų įvykdoma, nes mokytojams tenka dirbti ir mišrių tarmių plotuose, dažniausiai ir už savo tarmės ribų. Tautiniai ir valstybiniai sumetimai brėžte pabrėžia *vienos* bendrinės kalbos reikalą. Tik ta kalba sulydina visą tautą į darnų vienetą. Gana čia prisiminti kad ir Klaipėdos kraštą, kur politika jau ir kalbos tarminiais skirtumais bando naudotis savo reikalams. Tautos ir valstybės gyvenimas be kultūrinės kalbos neįmanomas, o ši tegali būti viena, ne tarmių kratinys. Tačiau perdidelis griežtumas čia galėtų ir žalos padaryti. Imkime, pvz., septynerių metų žemaitį ar kupiškėną. Visi turime sutikti, kad mokytojui, kalbančiam bendrine kalba, su juo sunkoka susiprasti. Todėl kalbos

mokslo pradžioje tarmė viena iš geriausių priemonių su abėcėlininkais susigyventi, susiprasti.

Čia tuojau ir susiduriame su kalbai labai žalingu mokytojų kilnojimu iš vieno Lietuvos pakraščio į kitą. Naujai atkeltasis ne tik susiduria su svetima aplinka ir papročiais, bet ir pats kalbos mokymo darbas visai svetimoje tarmėje žymiai pasunkėja. Mokytojas čia jau pirmosiomis darbo dienomis, rašydamas į dienoraštį mokinių pavardes, daro nedovanotinų klaidų. Paminėsiu keletą tikrų atsitikimų. Žemaičiuose mačiau pradinių mokyklų mokytojų ir šiaip pavardes rašant: *Augutis*, *Ažundenis*, *Lautė*, *Manstys*, *Suodys* ... Betgi rašomąja kalba šios pavardės rašytinos tik: *Uogutis*, *Užandenis*, *Luotė*, *Mąstys*, *Sodys*. Suklaidino juos tarmiškosios lytys *Ougotis*, *Ožondenis*, *Loute*, *Monstys*, *Suodys*, kurių, nepažindami vietos tarmės, nesugebėjo išversti į rašomąją kalbą. Tuodu mokytojai buvo aukštaičiai, vienas, rodos, rytietis. Todėl visai ir suprantama, kad žemaitį galėjo rytiečiu — *Ažundeniu* — perkrikštyti. Rytuose vėl dirbantieji žemaičiai mokytojai taip pat be jokios atodairos drožia į oficialinius raštus *Undriūnas*, *Ikasulas*, *Pimpes*, *Dadalas*, nors, žiūrint tarmės garsų dėsnių, turime rašyti: *Andriūnas*, *Įkaselė*, *Pempė*, *Dėdelė*. Vietos ar bent artimos tarmės žmogus nieku būdu taip pavardžių neiškraipytų, nes tarmės jausmas jam tikrąjį kelią rodo. Nors arčiau pradinės mokyklos ir nepažįstu, bet jau ir toks nemokšiškas pavardžių rašymas visą gimtosios kalbos mokymą negera šviesa nušviečia. Viena aukštaitė mokytoja man skundėsi: "Nei aš tų žemaičių kalbos suprantu, nei vaikų rašybos galiu išmokyti. Bepiga buvo savo krašte dirbti ...". Ir kur vaikas rašys taisyklingai, kad, pvz., rašomosios kalbos garsams *o* ir *uo* jo gimtojoje tarmėje atliepia *uo* ir *ū*: *puovs*, *dūna*. Reikėjo tik mokamo paaiškinimo, ir žemaičių vaikai čia darys daug mažiau klaidų negu, pvz., tokie panevėžiečiai. Nepriklausomojo gyvenimo pradžioje pradinių mokyklų mokytojai nebuvo tiek daug kilnojami. Nežinau, ar mokytojo kėlimas *tarnybos labui* iš vieno Lietuvos pakraščio į kitą naudingas dalykas. Bet kad tai išeina kalbos *nelabui*, nėra ko nė abejoti. Džiaugtumės, jei švietimo vadovybė šiuo reikalu susidomėtų ir mokytojų skyrimą atitinkamai sritiškai imtų tvarkyti.

Pabrėžiame, kad gimtajai kalbai mokyti pradinėje mokykloje geriausiai tinka vietos kilmės žmonės. Bet iš kitos pusės, mokytojų skyrime laikantis šitokios politikos, reikėtų vis tik griežtai reikalauti ir bendrinės kalbos mokėjimo; ypačiai mokytojo tartis turėtų būti tobula. Negalima leisti, kad mokykloje mokytų kažkokio tarmės ir bendrinės kalbos mišinio. Mokytojo tikslas ir čia pasilieka tas pats: mokyti bendrinės kalbos. Tik jis šios moko ne atsijai, ne kaip svetimosios, bet ugdo iš pačių mokinių gimtosios tarmės. Niekados

neturime pamiršti, kad gimtoji kalba mums visų pirma yra gimtoji tarmė. Iš jos mokykloje pereiname į bendrinę kalbą, ir būtent vienų tarmių žmonės lengviau, kitų sunkiau. O tos pereigos sklandumas priklauso mažne vien nuo mokytojo mokomojo sugebėjimo.

Naujoji šešiametė pradinė mokykla mokytojo atžvilgiu dar reiklesnė bus. Ir visas darbo atsakingumas jau iš pradinės mokyklos mokytojo reikalaute reikalauja tam tikro kalbotyriško pasiruošimo. Pvz., jau ir raidžių mokydami sykiu mokome ir tarties. Imkime, kad ir *o*. Mokytojas ne tik pats turi mokėti taisyklingai, net pavyzdingai tą garsą ištarti, bet reikia ir mokiniams parodyti, kad jis tariamas apskritai sučiauptomis lūpomis. Ir tai būtina, nes, pvz., rytiečiai tą *o* taria plyšinį, palaidomis lūpomis, o žemaičiai vėl kaip *uo*. Vaiko kalbos padargai lankstūs, jį lengvai galime išmokyti ir tarmei svetimų garsų. Čia praleista, vėliau labai sunku beatitaisyti. Iš savo universitetinės praktikos galiu pasakyti, kad gana dažnai pasitaiko studentų, kurie, fiziologiškai nebepajėgdami, nebeišmoksta tarti kai kurių bendrinės kalbos garsų. O kaltas čia tik surembėjimas tarminėje garsų sistemoje.

Pagaliau su tartimi yra susijęs ir rašybos mokslas. Ne tik gimnazijos, bet ir pradinės mokyklos mokytojas turi galutinai nusikratyti senuoju prietaru, kad kalba turi pagal raštą rikiuotis. Tas nudėvėtasis posakis *skaityk, kaip rašai* yra mokyklai be galo daug žalos padaręs. Ar ne pamėklė, kad vienas Kauno mokytojas, diktuodamas IV skyriui baigiamųjų egzaminų diktantą, taria: *gỹvi, támsios naktỹs, gražũs laukaĩ*. Ir paklaustas pasiaiškina taip tariąs, kad mokiniai žinotų, kur ilgąsias rašyti! O kad mūsų kalboje yra ir nekirčiuotų garsų ne tik rašomų, bet ir tariamų ilgai, apie tai šis mokytojas, matyti, nė nesapnavo. Ir pradinei mokyklai būtina, kad mokytojas iki kaulo būtų įsitikinęs šia pagrindine tiesa: *gyvoji kalba yra šnekamoji kalba, o raštas — žmonių išrastas sutartinis ženklas, kuris tik netobulai ją išreiškia.* Bet tarties dalykuose nusimanąs mokytojas ir rašybos visuomet lengviau išmokys. Jis mokinius pratina klausytis, ilguosius balsius daugiau moko rašyti iš klausos, o ne iš linksnio klausimo.

Jau iš to, kas čia pasakyta, matome, kad ir kalbos mokslo pradžiai mokytojas privalo nemaža žinių iš fiziologinės fonetikos, pagrindinio pažinimo bendrinės kalbos garsyno bei tvirtų tarties įpročių. Pagaliau tarties kontrolei, rašybai ir apskritai kaip priemonė mokiniui suugdyti su bendrine kalba, būtinos ir tarmių mokslo žinios. Tačiau čia maža naudos teduotų, pvz., universitetinė tarmių sistematika arba šiaip kita grynoji teorija. Svarbiausia būsimąjį mokytoją praktiškai išmokyti tarmę stebėti, betolstančius atgrąžinti į tarmę ir tuo būdu jam įskiepyti gyvosios ir bendrinės kalbos nenutrūkstamo sąryšio

būtinumą ir jo tinkamą supratimą. Tada jaunieji mokytojai, ėmę dirbti mokykloje, lengvai ras tą siūlą, kuriuo galės susisieti su savo mokinių kalbos pasauliu. — O visi šie minėtieji dalykai yra kalbotyriniai. Jų jaunajai mokytojų kartai kiek reikiant priteikti yra kuriamųjų mokytojų institutų uždavinys.

Čia visai nepaliečiau morfologijos, sintaksės, žodyno ir kt., nes mano pastabų tiesioginis objektas yra aukštesnioji, dabar — vidurinė mokykla. Tačiau kas toliau sakoma apie žemesniąsias gimnazijos klases, susiaurinus ir suprastinus, gali, rodos, tikti ir šešiametės pradinės mokyklos paskutiniams skyriams.

Gimnazijos žemesniosios klasės

S k a i t y m a i. Iš pradinės mokyklos ateinančių mokinių tartis, žinoma, dar bus trūktina. Todėl pirmosiose gimnazijos klasėse į ją dar reikės daug dėmesio kreipti skaitymų pamokose. Seniau tos pamokos daugiur ir mokiniams ir mokytojui būdavo lyg nedarbo valandos. Naujojoje mokykloje su skaitymais turės sykiu eiti ir fonetikos mokslas su bendrinės tarties pratybomis. Jau I kl. mokiniai, mokydamiesi svetimųjų kalbų, susiduria ir su svetimais garsais. Todėl labai svarbu anksti ir tvirtai suremti lietuvių kalbos garsyną, kad svetimosios įtakos neįstengtų jo iš tikrojo kelio iškreipti arba nepalankioje miesto aplinkoje net visai palaužti. Be to, jei mokiniai gerai nusivoks elementariniuose gimtosios kalbos garsų darybos dalykuose, tai ir svetimosios kalbos mokytojo darbas bus našesnis. Tarties mokant jam pakaks praktiškai nurodyti tuos skirtumus, kuriais jo dėstomoji kalba skiriasi nuo gimtosios. Tarties srityje būtinas visų kalbų mokytojų glaudus bendradarbiavimas. Jau ir žemesniosiose klasėse lietuvių kalbos mokytojas turės progos pasinaudoti savo dialektologiniu išlavinimu. Būdamas susipažinęs su sritinėmis mūsų tarmių fonetikos ypatybėmis, jis iš anksto žinos, kur su kokiomis sunkenybėmis tarties mokyme teks susidurti. Bet, žinoma, čia mokytojas dialektologija turi tik pats sau naudotis, mokiniams jos dar visai nereikia. Šiaip tarminės ir bendrinės tarties teorija tuojau perkrautų mokinių atmintį. Čia turime vien mokyti: kaip tarti ir kaip (sunkiau ištariamiems garsams) kalbos padargus dėstyti. O kur mokiniai gerai ištaria, tų garsų fonetinės teorijos mažne visai galime neliesti.

Ž o d y n o g a u s i n i m a s. Kiekvienas mokytojas puikiausiai žino, koks menkas tėra miestiečių mokinių žodynas, kaip jis dažnai atsijęs nuo tikrovės Tatai matyti iš šiokio atsitikimo. Vienos mažumos gimnazijoje Švietimo Ministerijos atstovas per baigiamuosius

egzaminus, kažkaip užkliuvęs už *liepos* vardo, susigundo įsitikinti, ar abiturientas tikrai supranta, ką šis žodis iš tikrųjų reiškia. Klausiamasis atsakė, kad liepa — medis, bet iš kelių pro langą matomų medžių nepajėgė jos išskirti ... Taigi koks paviršutiniškas pasirodo anos mokyklos kalbos mokymas. Lietuvis abiturientas, žinoma, nebūtų taip negražiai slistelėjęs. Bet ir lietuviškosios miesto jaunuomenės žodynas gana menkas; ši jaunuomenė, atsitiktinai patekusi į kaimą, pati pajunta kas kelinto žodžio nesuprantanti. Miesto šviesuomenės kalbos žodyninį suskurdimą parodo kartais ir mažmožis. Pvz., kad ponia lapę *užsideda*, visai suprantama, bet kad vaikai, pusaugiai ir suaugę *dedasi* švarkus, kailinius, apsiaustus, kelnes, sukneles, pirštines, kojines, batus, net marškinius, žiedus, jau baugu darosi dėl tokio mūsų kalbos proletarėjimo. Ir tokių reiškinių pastebime net šeimose, kur abu tėvai iš kaimo kilę.

Todėl čia vėl mokyklos didysis uždavinys yra pastoti kelią tai džiūsnos ligai, gresiančiai mūsų žodingai kalbai. Be to, reikia rūpintis, kad neatsirastų kalboje gilių próplaišų, skiriančių mokytinę visuomenę nuo tautos kamieno — liaudies. Kalbos vienybė yra tikriausias laidas ir tautos dvasios vieningumui. Ne kitais sumetimais, pvz., ir vokiečiai savo programose mini *Wortschatz des arbeitenden Volkes*. Pirmos progos žodynui gausinti duoda jau ir skaitomieji autoriai, pvz., kaip Žemaitė, Vaižgantas, Krėvė. Bet vaisingiausios, ypačiai miestų mokykloms, visuomet didesnės iškylos. Su naujais daiktais naujoje aplinkoje mokinio atmintin lengvai įsispaudžia ir daug naujų sąvokų, žodžių. Didelė klaida būtų, jei čia bandytume eiti, pvz., lotynų kalbos mokytojo keliu, kuris klasei paprastai skiria išmokti tam tikrą žodžių skaičių. Šitoks plikų žodžių kaldinimas mokinį tikrai nuo kalbos atgrėstų. Darbas tada bus sėkmingas, jei pamokoje pasitaikius kuriam nepaprastesniam žodžiui, mokytojas sugebės klasei pristatyti ir visą, kartais gana plačią, jo giminę, mokamai ją reikšmiškai susieti. Tokios žodžių grutės mokinių daug lengviau įsimenamos. Prieš jų akis pamažu atsiveria visai naujas kalbos gyvenimo akiratis, kur viskas aiškiau ir suprantamiau atrodo.

Dėl vietos slokos čia tegaliu suminėti vos kelis pavyzdžius.

Baro tikrosios reikšmės mokyklinė jaunuomenė daugiur visai nežino, nes paprastai mokykloje kalbame tik apie dvasios darbo barus. Mokytojas čia turėtų paaiškinti, kad baru visų pirma vadinta sėjant apiberiama dirvos juosta, vadinasi, jį sujungti su veiksmažodžiu *berti*. Priminę *ãtbaras* « pasturlakai, lengvieji grūdai vėtant », jų tarpusavio sąryšį dar labiau sustiprinsime. Čia pat paaiškiname: atsiejęs *barą* nuo žemės, jį suabstraktinę, ir *visuomenės atbaromis* galėtume pavadinti tam tikrus menkos vertės žmones. Tatai jau trupiniukas kalbos kūrybos.

Veiksmažodis *žabóti* pasidarys suprantamesnis sujungus su *žabu*. Seniau arklį žabodami, žabą į nasrus dėdavo. Čia pat priklauso, žinoma, ir *žabangai*. Pagaliau ir mūsų *kãmanos* "odinis arklio pamautas" neatskirtinas nuo *kamieno*. Vėl nors mažas kultūros istorijos žiupsnelis.

Ašutas savo giminės turi *ašaką* ir *aštrų*: visi jie aštrūs. O ar dažnam, nepaaiškinus, ateis į galvą, kad draugėn jungtina: *raktas — rakti*, *dẽlsti — dilti*, *ãpmaudas — maũsti*, *šovà — šauti*, *sala — (ap)salti* ir *selinti*, *tulžis — tulžti*, *telžti*, *tilžti*, *talžyti*, *kaimas — kiemas* (Klaipėdos krašte ir reiškia kaimą). Šitoks giminaičių žodžių priminimas palengvina mokiniams įsiminti ir apskritai lavina kalbišką galvoseną. Tos rūšies pavyzdžiai dera ir balsių kaitai ir žodžių reikšmės kitimui paaiškinti. Čia visuomet daugiau laimėsime praktika, ne atsaja grynąja teorija. Paakinti ir patys mokiniai tuojau ims etimologizuoti. Ir, žinoma, klystant reikės pataisyti. Čia tikriausiai rasis progos *liaudinei etimologijai* paaiškinti. Pvz., *Navasodai* (iš slavų *nowosady* = naujasėdžiai) žmonių vedami iš *neva sodai*, o *Salantai* iš *sala antai*. Mokiniai tokių etimologijų be abejo žinos.

Tam, žinoma, pats mokytojas turi mokėti kalbiškai galvoti. Tokių dalykų negalime prieš eidami į pamoką, kaip geografijos ar istorijos, greitosiomis patys išmokti. Padėti gali tik pagrindinis kalbiškas išsilavinimas. Tada daug kas savaime, knygoje neskaityta, ateina į galvą.

G r a m a t i k o s m o k s l a s. Visų pirma čia jau kyla sunkumų su apibrėžimais. Žinome, kad jų daugelis yra trūktini. Bet kadangi kalbos logika ne visur tesutinka su griežtąja mąstomąja logika, todėl gramatiniuose apibrėžimuose visiško logiškumo negalime nė ieškoti. Iš kitos pusės turime ir šiaip aiškių, nors veik neapibrėžiamų sąvokų, pvz. *juodas*, *baltas*, *skanus*. Todėl man atrodo, kai kurie vadovėlių autoriai yra stačiai "prasibrėžę" su sakinio apibrėžimais. Ką pirmųjų klasių mokiniai supras iš šitokio apibrėžimo: "Sakinys yra arba žodis, arba gramatiškasis žodžių junginys, arba tokių junginių eilė, kur yra sakytojo tvirtinimo, reiškiant mintis, jausmus ir norus". Galėtum klausti, kad jis būtų tikrai tikslus. Bet juk sakiniu ne tik tvirtiname, bet ir neigiame, klausiame, šaukiame. Mokyklai kur kas tinkamesnis, nes lengvas ir suprantamas, nors taip pat netikslus, senasis Jablonskio apibrėžimas: "Mintis, pasakyta arba parašyta žodžiais, vadinasi sakinys". Pagaliau atsiminkime, kad ir J. Riesas, parašęs storą knygą *Was ist ein Satz?*, irgi kritikuojamas. Apskritai pradžioje geriau laikytis kur galint įprastinių apibrėžimų. Vėliau aukštesnėse klasėse galėsime nurodyti į esamuosius sunkumus.

Ir ž o d ž i ų d a r y b a i skirtina nemaža vietos. Mūsų kalba iš kitų išsiskiria kaip tik savo priesagingumu. Lengvuosius dalykus

galime gana anksti eiti. Progos rasis ir žodyną gausinant. Sakysime, susiduriame su *piuvenomis* ir *veršena*. Mokytojui paklausus: ar žinote panašiai sudarytų žodžių, mokiniai netruks suminėti iš vienos pusės: *skutenas*, *piuvenas*, *grieženas*, *lupenas*, *plėšenas*, *galvenas* ... iš kitos: *kiškeną*, *meškeną*, *šuneną*, net *uteną* (ir *Utena*!). Iš šių pavyzdžių nesunku bus išsivesti ir dvi priesagos reikšmines kategorijas, jas paaiškinti. Mažieji klasės kalbininkai pajėgs suprasti ir priesagą *-imas*, abi jos reikšmes, veiksminę ir daiktinę pvz., *arimas*, *pylimas*, *klojimas* ..., taip pat ir išbūdvardinius daiktavardžius *minkštimas*, *kietimas*, *skystimas*. Kalbos kuriamąją jėgą žadinsime, jei priminsime, kad *jaunimo* priešybe tam tikrais atsitikimais galime pavartoti ir *senimą*. Iš priežodžio *ieško žuvis gilumos*, *o žmogus gerumos* vėl lengva paaiškinti, kad *-uma* reiškia vietą su tam tikra ypatybe, o *-umas* tik pačią ypatybę. Kur čia visas tas priesagas ir suminėsi. Bet sunkiuosius žodžių darybos dalykus reikia palikti aukštesnėms klasėms. Neliesime *arklo*, *žirklių*, *mėšlo* (iš **artlas*, **žirgtlės*, **mėžslas*); taip pat aiškindami šiaip lengvai suprantamą *-smas*, vengsime tokių pavyzdžių, kaip *griausmas*, *jausmas* (iš **griaudsmas*, **jautsmas*). Vidurinėje mokykloje čia turime pasiekti bent to, kad, sakysime, būsimasis agronomas vėliau pagal *avinyčią*, *degutinyčią* ir vieną jau atsiprašomą žodį neįsimanytų kaltis *bitinyčios*, kur *bitidė* tetinka. Taip pat tenesitiki mokytojas per vieną trimestrą išmokysiąs priesagas suprasti ir jomis mokamai naudotis. Bet iki šiol taip ir buvo: iš aštuonerių metų vienas trimestras arba visai nieko. Formaliai jis nekaltas — senoji programa to nė žodeliu neminėjo.

Balsių kaitą jau anksčiau buvome prisiminę. Dabar iš "Kalbos mokslo pamatų" ji tikras baubas atrodydavo, bet, paėmus praktiškai, pasidarys vienas iš įdominausių dalykų. Argi nepatrauklios grutės: *žalias — žolė — želti*, *sėdėti — sodas — suodžiai*, *prasti — protas*, *kalti — káltas — kuolas*. Tuo būdu atskiromis progomis suprantamai išseiname balsių kaitą. Aukštesniosiose klasėse reikės tik susisteminti — kaitos eiles duoti.

L i n k s n i a v i m e turime linksniams tam tikras lyčių normas. Mokiniams iš sąsiuvinių braukomi *akmenai*, *piemeniai*, *sūnai*, *avės*, *mokytojaus*, *grąžį*, daug. *graži*, *gražės* ... Braukydami paprastai nieko nė neaiškiname. Bet čia geriausia proga linksnių analogijai iškelti, linksniuotėms sugretinti. Dabar jos kinų siena atitvertos.

D i a l e k t o l o g i j a dar toli, bet tarmė čia pat po rankomis, ypačiai provincijoje. Kai ką iš tarmės palietęs, mokytojas neturėtų baidytis, kad to klasės programoje nėra. Atsimenu, kaip mes mokiniai vieni patys susiradome žemaitiškąsias taisykles *ie* ir *uo* rašybai. Jei mokytojas bendrinės kalbos mokymą vis rūpinsis sieti su tarmės pažinimu, mokiniai išmoks kalbą stebėti. O stebėti prieinamesnė

gyvoji kalba, ne knyginė, kuri kartais tarmei ir labai tolima. Naudos iš to daug: įsigyjamas, sužadinamas kalbos jausmas, iš anksto pasiruošiama tarmių mokslui.

Ir su visais kitais kalbos gyvenimo reškiniais susiduriame jau pirmojoje gimnazijos pusėje: disimiliacija — *kalidorius*, *sermiestis*, asimiliacija — *fortfelis*, *fortefionas*, metatezė — *levorvelis*, *latrankis* (= ratlankis), *mezgu* : *megzti*, sinkopė — *šulnys*, *šilma*, reduplikacija — *gegutė*, *vivirsys*, *voverė*, vaikų žodžiai: *mama*, *papa*, *mėmė*, *pėpė*, *atata*. Neišmintinga betgi būtų šiuos svetimuosius terminus mokiniams į galvas sukalti. Gana bus ir lietuviškai paaiškinti.

Mokamai naudodamiesi kalbotyros pagalba galime pasiekti, kad po pusės gimnazijos mokiniai:

1. žinos kalbos garsus kintant, esant jų dėsnių ir tuos dėsnius veikiant visuotinai;
2. bus susipažinę ir su sporadiniais garsų kitimo reiškiniais,
3. praktiškai bus supratę balsių kaitą ir jos reikšmę kalbai,
4. mokės skirti daugelio priesagų reikšmes,
5. supras analogijos veikimą kaityboje,
6. turės nemaža žinių iš semantikos ir žodžių etimologijos ir,
7. į aukštesniąsias klases išsineš jau sužadintą kalbos jausmą.

Tuo būdu gimtosios kalbos mokslui pamatus padedame jau žemesniosiose klasėse.

Aukštesniosios klasės

Čia mokiniai jau labiau subrendę, todėl kalbinį akiratį plėsdami, galime toliau siekti. Juk, pagaliau, tiek senoji, tiek naujoji programa reikalauja, pvz., gramatikos mokslą pagilinti ir, svarbiausia, susisteminti. Tačiau bloga būtų, jei mokytojas gramatiką gilintų, kaip gramatiką, būtent, stengtųsi visas jos smulkmenas sukalti mokiniams į galvas.

Kalbos žinioms praplėsti ypačiai praverstų daugiau naudotis rašomųjų darbų proga, juos grąžinant. Paaiškinimai susieti su gyvu dalyku — rašiniu — geriau įstrigs į galvą nei ištisai, bet sausai einama teorija.

Imkime tik kelis pavyzdžius. Rašiniuose, pvz., dar randame dvejopų linksnių lyčių: *akmens* : *akmenys*, *turgūs* : *turgai*. Šios grutės mokytojui yra proga pagrindinai ir jau sistemingai išnagrinėti linksniuočių analogijos klausimui. Ir mokiniams tatai nebus sunku, nes jie šiek tiek apie tai yra girdėję ir žemesniosiose klasėse. Čia jau būtinai teks pasisakyti ir dėl vartosenos n o r m o s, būtent, kas labiau teiktina: *akmens* ar *akmenys* ir t.t. Dabar jau laikas duoti ištisinę norminių lyčių sistemą. Pirmosiose klasėse pakanka tik į

jas pratinti, o čia jau normas pravartu ir teoriškai paaiškinti bei pagrįsti.

Kalbos dalių santykiams nušviesti pragumo gausime taip pat rašinius taisydami ir aiškindami. Pvz., gretimininės kaitomosios lytys, kaip *vyriškam*: *vyriškui* (daikt.), *mediniam*: *mediniui* pirštu prikišamai parodys, kad daiktavardžiai ir būdvardžiai savo tarpe linksniojamosiomis galūnėmis keičiasi. Čia vieta ir platesniam paaiškinimui, čia turi griūti kalbos dalis skiriančioji siena. Ir apskritai aukštesniosiose klasėse reikės panagrinėti ir pačius kalbos dalių skirstymo principus: *forminį ir loginį*. Pvz., *jaunoji* (= nuotaka), *moteriška*, *Joniškis* savo forma būdvardžiai, bet logiškai — daiktavardžiai. Vien formaliai imant *aš*, *jis*, *tas*, *ši*, *du*, *trys* ... būtų vėl daiktavardžiai, o *toks*, *visas*, *pirmas*, *antras* — būdvardžiai. Vadinasi, mūsų įprastosios gramatinės kategorijos suskirstytos logiškai. Tačiau, iškeldami forminę pusę, turėsime pabrėžti, kad ir klasinis skirstymas turi tam tikros tiesos. Pvz., įvardžiai kaityboje išsiskiria savo nevienodu kamienu. Be to, ir daugiskaita čia ką kita reškia. *Mes* nėra lygu *aš* + *aš* + *aš* ..., bet *aš* + *tu* + *ji* ... Vardažodžiuose — daiktavardžiuose ir būdvardžiuose — daugiskaita tik tų pačių daiktų daugį tegalėjo reikšti: *vaikai* = *vaikas* + *vaikas* + *vaikas* ..., *geros* = *gera* + *gera* + *gera* ... Kitur vėl turėsime pabrėžti daiktavardžių veiksmažodiškumą. Tik taip tesuprantami *mušimasis*, *elgimasis* ir šalia *piausena* tarmiška sangrąžinė *piausenos*.

Kalbos logikos taip pat negalėsima aplenkti nelietę nei žodyne nei sintaksėje. Pvz., tokia seilių tekamoji liga vadinama *seilėtekiu* ir *seilėgeriu*. Antrasis vardas atrodo visiškai nelogiškas. Tačiau iš tiesų tųdviejų žodžių daryboje yra nusvėrę skirtingi loginiai momentai: vienur seilių tekėjimas, kitur — kad žmogus seiles stengiasi sulaikyti, tartum jas geria. Atskiros tarmės žmogus nelogiškumo išras ir posakyje: *kultuve skalbiame*, *spragilu kuliame*. Rodos, turėtų atvirkščiai būti. Pagaliau *istorijos šaltiniai* su šaltumu nieko bendro neturi, bet ir liaudis tiek pat nelogiškai sako: *šaltinis verda*. Tas pat ir sintaksėje. Pagal *avių kirpėją*, *karvių girdyklą* labai netikę išeitų *Kauno kirpėjai*, *žydų kepyklos* ir visų netikiausias pats *Kauno miestas*, kur tartum koks Kaunas miestą turėtų. Ir dar keistesnis iš pirmos pažiūros atrodo posakis: *ką nedarė*, *o neišgelbėjo*. Jis betgi logiškai sutrauktas iš: *ką darė*, *ką nedarė*, *o neišgelbėjo*. Mokykla ne tik būsimajam kalbininkui, bet ir matematikui bei filosofui turi įdiegti supratimą, kad kalboje veikia ne tiek griežtosios mąstomosios, kiek liaudinės logikos dėsniai. Plg. dar mano straipsnį *Kalbos tikslumas ir kitkas* 1931 m. Židinyje*.

---

* Žr. I t., 16 tt. psl.

T a i s y k l i n g u m a s — kalbos mokytojo arkliukas. Bet paskutiniosiose klasėse privalu duoti ir tam tikros jo teorijos. Visų pirma reikės skirti absoliutinį ir norminį taisyklingumą. Pirmuoju atveju taisyklingi ir žemaičių *bengti* ir prieniškių *beigti*, nes iš tikrųjų žmonių taip sakoma. Bet norminis taisyklingumas čia *baigti* tepripažįsta, ir būtent todėl, kad tai daugumo įprastinė lytis. Teks, nors trumpai, paliesti ir norminio taisyklingumo kryptis: pavyzdinę, prigimtinę bei tikslingąją. Pirmoji bendrinės kalbos pavyzdžiu imasi kurį rašytoją ar laikotarpį ir jį seka (pvz., lotynai Ciceroną, Caezarį, prancūzai Voltaire'ą, Rousseau). Šita kryptis pateisinama tik senos kultūros tautoms, kur jungia dabartį su praeitimi. Mums netinka: atskirtų šviesuomenę nuo liaudies. Negi sakytume rašytume: *pamidarai, vaikamus, išvažiavo Šiauliump.* Antroji kryptis, kur skatinte skatina kalbos kitimą bei prastėjimą, kur nepripažįsta jokių normų, taip pat nepriimtina. Svetimybių užplūsta, mūsų kalba nustotų savarankiškumo. Daugumas kultūrinių kalbų eina trečiuoju keliu. Kalbos raidoje čia laikomasi vidurio kelio, vartosena normuojama iš pastebimųjų visuotinių polinkių, saugojamasi svetimybių, bet taip pat vengiama ir besaikio purizmo (pvz., Vireliūno: *dievovė* — bažnyčia, *gintra* — elektra, *tuma* — masė). Nusimanąs mokytojas taisyklingumo nematuos nė užsispyrimu, pvz., kad *pirmyn* esąs todėl "netaisyklingas", kad iš skaitvardžio padarytas. Bet jau formalistų gramatinėje sistemoje juk jis vėl turėtų atvirsti taisyklingu, nes *pirmas* — jiems būdvardis. Tikslingumo sumetimai mus kartais verste verčia nuo absoliutinio taisyklingumo nukrypti. Pvz., šalia dviprasmio *kitą dieną* leistina ir *sekančią dieną*. Čia pasiteisiname *kokybe, kiekybe, įtaka* ir kitais verstiniais skoliniais.

S v e t i m y b i ų i r s k o l i n i ų turi visos kalbos. Todėl ir jų negalime nuleisti negirdomis. Pirmieji kasdien su civilizacija ir naujomis jos sąvokomis spraudžiasi į kalbą, o antrieji parpastai jau iš seno kalboje yra įsigyvenę. Mokykloje būsimajai šviesuomenės kartai būtina įauklėti ryžtis kovai su svetimybių antplūdžiu ir saikingumą skolinių atžvilgiu. Griežtą ne turime tarti *tonfilmoms, funikulieriams* ir *lautšprecheriams*, bet iš kitos pusės savais pakaitais keisdami *grieką, sčėstį, čienią* ..., jų trūkdami paliksime *mėsą, šviežią* ir senučius *alų, kvietį*. Taip pat pritartina polinkiui iš dviejų skolinių imti tą, kuris nespecialistui savo svetimumu akių nebado. Todėl geresnis *karstas* nekaip *grabas*.

S e n ą j ą r a š t i j ą naujojoje mokykloje turėsime daugiau kalbiškai eiti. Apie literatūrines sroves čia nėra ko kalbėti, bet labai daug medžiagos *kalbos istorijai*. Tam, žinoma, reikės šiek tiek ištraukų paskaityti, jas paaiškinti. Negana, pvz., pasakyti: "Daukšos kalba labai senoviška, daug retų žodžių, todėl Daukša kalbininkų labai

branginamas". Čia Mažvydas su savo *panu* ir *žadeis* rodo, kad seniau vietoje *o* turėjome ilgą *a*. Gana paskaityti jo "Tėve mūsų", ir rasime *kaltiemus, dangusu*, o vietoje *duok, atleisk* vėl *duod, atleid*, kuriems kitų rašytojų raštuose atliepia dar senesni *duodi, atleidi*. Su dabartinėmis atematinių veiksmažodžių liekanomis *sniegti, eime* galėsime palyginti senovėje dar gausius *duost(i), duome*. Susidūrę su *ta žvėris* ir *tos žmones*, negalime praleisti progos nepakalbėję ir apie gramatinę bei prigimtinę giminę apskritai. Ir žodyne senuosiuose raštuose pastebėsime įdomių skirtumų. Iš Daukšos sakinio: "Kur vienok žiba ypačiai anos keturios didžiausios *gamtos*: meilė, kantrumas, paklusnumas ir nužeminimas šventas" matyti, kad jam *gamta* — dorybė. Ryškus ir kai kurių žodžių reikšmės blogėjimas: *Dievo nasrai, čysta merga Marija*. Čia pat pravartu ir plačiau į reikšmės mokslą (semantiką) žvilgterėti. Žodžių reikšmė kinta su gyvenimo, kultūros kitimu bei pažanga. Žodis su daiktu gimsta ir miršta. Rašomoji žąsinė *plunksna* pasidarė plieninė, *žibinčius* ir *geinys* (prie bičių lipti) jau mirę, bet ir *kultuvo* su *spragilu* dienos suskaitytos. Iš kitos pusės vėl atgyja pamiršta *tauta, nuodėmė*, o *siela* reikšmę pakeičia. Žmonės visų pirma *ugninį vežimą, dviratį* pamato, bet tuojau juos išstumia *automobilis* su *motociklu*.

T a r m i ų m o k s l a s gimnazijoje iki šiol būdavo nuo viso kalbos mokymo labai atsiįęs, teoriškas. Niekas nė neginčys, kad mokykla turi duoti aiškų Lietuvos tarminį vaizdą. Bet iš kitos pusės tarmių mokslas mokykloje turėtų virsti savotišku kalbos anatomikumu. Provincijos mokyklose klasės daugumą paprastai sudaro vietos kilimo mokiniai. Taigi ypatingas dėmesys kreiptimas į *vietos tarmę* ir jos santykį su bendrine kalba. Tik tuo būdu išugdomas gyvas ir aštrus kalbos jausmas, įpratinama kalbą stebėti. Lituanistas universitete yra teoriškai tarmėms pasiruošęs. Todėl, kiek padirbėjus, nebus jam sunku ir bet kurioje mūsų tarmėje susivokti. Be to, daugiausia patys mokiniai kinkytini į darbą, pvz., jie tarminių tekstų galės parinkti. Didesniųjų miestų mokyklose, žinoma, dėl klasės betarmiškumo, daug ko teks atsisakyti. Tenkindamiesi vien tarmių teorija, čia betgi turėsime miesto žargono blogybes daugiau liesti.

K a l b o s m o k s l o p a g r i n d ų, kaip atskiro kurso, naujojoje programoje nebėra. Bet dėlto jo dalykų randame paskirai visose klasėse. Susidaryti supratimui apie kalbos giminystės santykius įtraukta trumpos žinios apie indoeuropiečių kalbas ir latvių kalbos elementai. Čia kiekvienam inteligentui privalu aiškiau nusimanyti. Ypačiai užsieniečiai tuojau klausinėja, su kuo lietuvių kalba giminaitė. Pats žinau, kad mūsų studentai užsieniuose vieni senąją pasaką

apie sankritą pasekdavo, kiti vėl lietuvių kalbą iš lotynų kalbos išversdavo arba su slavais sujungdavo.

SVETIMOSIOS KALBOS

Čia kalbotyrinėmis priemonėmis naudotis daug sunkiau. Mat, mokomoji medžiaga mokiniui svetima. Jai paryškinti vienur kitur galima pasiremti gimtąja kalba. Kadangi Europos kalbose daug bendrybių, todėl vienos kurios mokant nesunku rasti ir iš kitos atitinkamų paralelių. Žodyne pagaliau padeda ir mūsų pačių kalbos svetimybės. — Čia vietos teturiu tik kelioms bendrojo pobūdžio pastaboms.

L o t y n ų k a l b o s mokyme visų pirma reformos reikalingas tarimas. Klasinėje kalboje *c* ir *t* visur perdėm tarta kaip mūsų *k* ir *t*. Taip pat *ae* ir *oe buvo* dvibalsiai. Plg. vok. *Kaiser*, paskolintą iš lotynų *Caesar*, kurį ir graikai rašė *Kaisar*. Tiek pat *s* ir tarp balsių tarta kaip mūsų *s*, o ne kaip *z*. O vėl *ll* būta kieto ir minkšto, taip pat kaip ir mūsų kalboje; tik *ll* tarta visuomet minkštai. Ir iš tikrųjų narinti liežuvį, reikalauti vokiško prancūsiško *l*, jei patys lotynai, pvz., *labor* tarė su tokiu pat *l*, kaip mūsų *labas*. Ir žodžių mokymas susietinas su dabar vartojamais vad. tarptautiniais žodžiais, pvz., *aktas*, *aktyvus*, *racija*, *racionalus*, *kantata*, *abstrakcija*, *inteligentas* ... Verta mokinius paakinti, kad lotynų rašyba fonetinė: *iungo*, *iunxi*, *iunctum*; *scribo*, *scripsi*, *scriptum* ... O linksniavime vėl daug panašybių su lietuvių kalba. Juk ir išimtį *pater familias* daug greičiau įsimins pasakius, kad čia senovė išlaikyta, sugretinus su mūsų kilmininko galūne *-os*. Paaiškintas r o t a c i z m a s (*mos*: *moris*, *spes*: *spero* ...) padės tik sąmoningiau lotynų kalbos reiškinius suprasti, palengvins kalimą.

N a u j ų j ų k a l b ų mokymo tikslas, jei nėra, tai turi būti: išmokyti tų kalbų gyvenimo praktikai. Čia mūsų mokyklose dar per daug plikos teorijos. Kalbotyrinėmis priemonėmis čia galime naudotis: 1) mokiniui sudominti, 2) mokymuisi palengvinti ir 3) kultūriniams skirtumams iškelti. Pvz., prancūzų *le loup*, *la table* mokamai susieję su lotynų *illum lupum*, *illam tabulam*, žymiai praplečiame kalbos akiratį ir pačios lyties supratimą. Gimtoji kalba ir kultūra visuomet turi eiti mastu svetimosioms. Mes, pvz., mokykloje išmokstame: *déjeuner* = *pusryčiai*, *dîner* = *pietūs*, *souper* = *vakarienė*. Bet nuvažiavę į Prancūziją nustembame, kad tie *pusryčiai* sutampa su mūsų pietumis, *pietūs* — su vakariene, o *vakarienė* (23-24, net iki 2 val.) vėl prilygsta linų mynės *naktipiečiams*. Mūsų *pusryčiai* prancūzams yra *petit déjeuner*. Vokiečių kalbos pamokose išmokęs

Strumpf = *kojinė* vėl kitas išraus, kad pardavėja šypletėjusi paduos moteriškas kojines. Juk vargu kas gimnazijoje sužino, kad vyriškos kojinės vokiečių vadinamos — *Socken.*

Svetimajai tarčiai mokyti ypačiai svarbu fonetinis mokytojo pasiruošimas. Jei šis sugebėtų paaiškinti, kad *ü, ö* yra *y, ė* su *u* ir *o* tarti apskritai sučiauptomis lūpomis, tai mūsų abiturientai nesakytų *tiūr, liove* vietoje *Tűr, Lőwe.* Tilžės gimnazijoje vokiečiai mokiniai tuojau pažindavę lietuvius iš *Hasdrubalo* lietuviško tarimo — *Hazdrubal.* O vėl žemaitiškuoju *valties* tarimu galime pasinaudoti vokiečių *l* išmokti, o zanavykų bei kapsų *e* garsuose randame atitikmenų įvairiems tos grupės prancūzų ir anglų garsams.

Tiek šiuo kartu pastabų. Nors jos tik apmatinės, bet viliamės, kad bent paskatins kolegas mokytojus šiuo klausimu susidomėti.

FONETIKA IR RAŠYBA *

Magnificencija, Kolegos, Gerbiamosios ir Gerbiamieji![1]

Fonetika yra tokio pat senumo kaip g a r s i n i s raštas. Dėl to jai ir vardas — φωνητικὴ τέχνη.

Kas kita v a i z d i n i s raštas. Čia jau kitoks santykis su klausa. Šiaurės ir pietų kinai, nors raštu ir gerai susipranta, bet gyvu žodžiu negali susikalbėti, nes rašomuosius žodžių ženklus kiekvienas savaip, kitais garsais, skaito.

Mes, rašydami garsais, esame kiekvienas ir fonetikas — blogas arba geras. Tokios pat yra ir atskiros tautos. Senieji graikai — pirmieji mūsų mokytojai — jau stebėjo garsų darybą. Jie sudarė ir dabar visų tebevartojamus gramatikos terminus. Rymėnai, tebūdami čia graikų mokiniai, tuos terminus tik išsivertė. Lotyniškieji vertiniai teko jau visoms Europos tautoms.

Juk be tokių sąvokų kaip *vocalis* — balsis, *consonans* — priebalsis, *nasalis* — nosinis, *dentalis* — dantinis, *labialis* — lūpinis, mes, apie kalbos dalyką kalbėdami, vienas kito nebesuprastume. Toks garsų skirstymas yra jau fonetika, nes čia stebima garso fiziologija ir akustika.

Kai kurie senųjų nusakymai mums šiandien atrodo nepaprasti. Šių laikų akimis žiūrint, sunku suprasti, kad mediae *b, d, g* būtų

---

* *Athenaeum*, 1930, Nr. 1, 65-73 psl.

[1] Įžengiamoji paskaita, skaityta 1930 m. sausio mėn. 25. dieną Lietuvos Universiteto Teologijos-Filosofijos Fakultete.

kokie " viduriniai " garsai. Kokio čia vidurio ieškosime! Liquidae *l*, *r* vėl vargu yra už kitus garsus " skystesnės " ...

Graikai nedideli tebuvo fonetikai. Jie garsus tiek skyrė, kiek prasmei reikėjo. Dėl to svarbus *t* : *th*, *p* : *ph* ir *k* : *kh* skirtumas (aspiracija) rašte žymimas. To reikėjo, kad rašto prasminė pusė nenukentėtų. Šiaip graikas iš prigimimo buvo estetas, ir dėl to jam kalbos fiziologijos dalykai, kartais ir ne labai estetiški, negalėjo daug rūpėti.

Rymėnai nieko sava ir nauja nedavė. Jie savo kalbos garsyne net ir kur nereikiant graikiškų ypatybių ieškojo.

Didžiausi senovės fonetikai yra buvę indai. Dar ir mūsų laikais reikia stebėtis, kokių garsų darybos dalykų jie yra pastebėję. Jų, pav., skirta rašte keturių *t*, *d* (dentalis, dentalis aspirata, cerebralis, cerebralis aspirata) ir tiek pat *n* (dentalis, palatalis, cerebralis, gutturalis). Indų rašyba yra tokia griežtai fonetiška, jog ir vieno žodžio galas su kito pradžia tam tikromis fonetikos taisyklėmis suduriami (Sandhi). To reikalavo tikėjimas, nes, giedant šventąsias Vedų giesmes, netiksliai fonetiškai ištariamų žodžių dievai neišklausydavę.

Ilgus amžius ausis ir akis buvo vienintėliai įrankiai garso prigimčiai tirti. Tik paskutinėje XIX. amžiaus dešimtyje gimė eksperimentalinė fonetika. Jos tėvas yra prancūzas kanauninkas P. J. Rousselot'as (1846.—1924.), *Institut catholique de Paris* ir *Collège de France* profesorius. Jis tiria kalbą gamtininko metodu, nepasitiki ausimi, akimi ir jausmu, bet — vien jautriu instrumentu.

Daug šiandien jau šioje mokslo šakoje padaryta. Ištirta tokių dalykų, kur nė nesapnavome. Pats tyrimas eina dviem kryptim, tiriami garso genetinė ir geneminė pusi: fiziologija ir akustika.

Seniau Helmholtz'as vargo su rezonatoriais tirdamas balsių akustiką. Jis surado, kad kiekvienas balsis yra sudėtas iš pagrindinio ir visos eilės antrinių tonų. Helmholtz'o " *Lehre von den Tonempfindungen* " (1862.) buvo epochinis veikalas, bet dėl subjektyvinio tiriamojo metodo jis šių dienų fonetiko akyse turi netekti didelės pasitikėjimo dalies. Dabar fonetiko išganomasis metodas yra — objektyvinis, jeigu taip galėtume pasakyti, aparatinis. Moderninis fonetikas savo aparatu (pav. Struycken'o kalbos rašomasis aparatas) lengvai užrašo jau ne tik pagrindinio, bet ir antrinių garso tonų kreivąją. Išanalizuoja ją Fourier'o harmonine analize, ir turi garso akustinę sudėtį.

Prieš Garciai 1850.—60. m. išrandant laringoskopinį veidrodėlį, mes neturėjome supratimo, kas tokios balso lūpos arba stygos, o dabar jau turime aparatų (Hays'o-Flatau'o endoskopas, Pancon-

celli-Calzios autofonoskopas), kuriais, garsą tariant, lengvai galime stebėti visus judesius mūsų įgerklyje.

Röntgen'ą tereikia tik priminti, jis nušviečia ir tamsiausius garsų darybos užkampius. Dabartinė technika leidžia daryti röntgenogramas jau ir be švininio popieriaus ir grandinėlių, kurie, ant liežuvio uždėti, seniau labai kliudydavo natūralų tarimą.

Savaime suprantama, kad tiek pažengus kalbos akustikos ir fiziologijos tyrimui, kalbininkas, filologas ir rašybininkas turėjo pareikalauti:

F o n e t i k a, y p a č i a i e k s p e r i m e n t a l i n ė, t u r i d u o t i g e r i a u s i ą r a š y b ą.

Čia fonetika negali atsakyti nei taip, nei ne. Dėl to turime trumpai paliesti garso ir rašmens, jų tarpusavio, klausimą.

Kasdieninio gyvenimo sąmonėje garsas ir rašmuo tiek susiję, jog mes nevienas raides garsais palaikome. Labai dažnai galima girdėti kalbant apie tos ar kitos "raidės" klaidingą išstarimą, apie "minkštas ir kietas raides". Čia, žinoma, turimi galvoje garsai, o ne jų rašmenys. Mus visu pirma klaidina ir stačiai supančiojęs laiko iš senosios mokyklos išsineštas įsitikinimas: k i e k r a i d y n e r a i d ž i ų — t i e k i r k a l b o j e g a r s ų. Taip tvirtins tūlas atsispirdamas. Bet iš tikrųjų nė viena pasaulio kalba neturi tokio tobūlo, p r a k t i k o s gyvenimo reikalams skiriamo, raidyno ir rašybos.

Mūsų raidynas su rašyba, palyginus su Vakarų Europos kalbomis, jau gana tiksliai atvaizduoja garsinę kalbos pusę. Paprastai mokykloje sakoma: "Kaip tariame, taip ir rašome". Toks Meillet'as, prancūzų kalbininkas, mūsų rašybą labai giria. Ir suprantama, prancūziškoji su mūsąja negali lygintis!

Arčiau pažiūrėję, vistiek skylių randame. Ne v i s k ą t a i p r a š o m e, k a i p t a r i a m e.

Rašydami *kasu*: *kasė*, *nešu*: *nešė* tariamus trumpuosius ir ilguosius *a* ir *e* (po *k* ir *n*) rašome vienaip.

Rašomosios kalbos lytyse: *sunkiai*, *gražią*, *dailia*, *šlapias vikresniąsias*, *jaučiai*, *medžiams* po minkštųjų priebalsių rašomųjų, *iai*, *ią*, *ia* vietoje tetariami *ei*, *e*, vadinasi, ne *a*, bet platus *e*. Toks yra nedirbtinis žmonių tarimas. Inteligentų tarpe, dėl rašybos kaltės, pasitaiko bet išgirsti vietoje *puikei* ir *puikiai*, kaip ir *taip* (su *a*!) šalia 99% visų lietuvių sakomo *teip*[1].

---

[1] *Taip* (ne *tap*, kaip kitų dūnininkų žemaičių) tepažįstu tiktai iš Viduklės apylinkės.

Lytyse: *karą*: *kerą*, *tako*: *tiko*, *nori*: *nėra* *k*, *t*, *n* ir *r* prieš *e*, *ė* ir *i* yra kitoki, minkštesni, nei prieš *a* ir *o*.

Tardami *anka* ir *anga* *n* ištariame labiau užpakalyje (dėl *k* ir *g* kaltės!) nekaip lytyje *ana*.

Sutrumpinę *Dievas* ir *tėvas* į *Diev*s ir *tėvs*, ištariame jau ir *v* kitaip.

Seniau rašytųjų *jieva*, *jieškoti* vietoje rašome *ieva*, *ieškoti*, bet tebetariame vis senoviškai.

Pažiūrėję ir daugiau tokių pavyzdžių pririnktume.

Tiesa, galėtume pasakyti: dėl ilgumo kirtis kaltas, priebalsiai minkšti prieš tam tikrus balsius, *n* tik prieš *k* ir *g* kitoks, *ie* su *j* žodžio pradžioje.

Tatai vis tikra teisybė, bet mes čia nekalbame apie garsų kilmę ir jų tarpusavio įtakas, o tik klausiame, a r v i s i t a r i a m i e j i g a r s a i i r t a m t i k r u s r a š m e n i s t u r i.

Mes matome:

1. garsų turime daugiau, nei rašmenų,

2. ir turėdami tam rašmenis ne visus tariamus garsus rašome arba rašome kitaip, kaip tariame.

Tatai mes vis dar ausimi susekame. Instrumentų padedami dar ir kitokių nelauktų dalykų randame.

Mūsų sprogstamieji *b*, *p*, *d*, *t*, *g*, *k*, stovėdami žodžio gale, dažniausiai yra be sprogimo: uždarymo nesproginame, bet jį leiste paleidžiame.

Iš kimografo kreivosios taip pat aiškiai matyti, kad mūsų balsingieji priebalsiai (*b*, *d*, *g*, *ž*...) ištisai balsingi tėra tik žodžio viduryje. Žodžio pradžioje jų pradžia kimi, o žodžio gale — galas.

Jautresniu aparatu užrašę tokį žodį kaip *kalba*, pamatysime, kad čia, griežtai imant, reikės skirti daugiau, nei penkis garsus. Tuojau pamatome, kad garsai ne kirste nukirsti, bet lyg slyste vienas į kitą slysta ir t a r p i n i u s g a r s u s sudaro. Vokiečiai juos gražiai vadina *Gleitlaute*. Tuos garsus retai tegirdime. Suprantama dėl ko, nes mūsų klausa — kaip eksperimentas parodė — garsų trumpesnių už $\frac{1}{108}$ sec. jau nebeskiria.

Taigi paklausti, kiek mūsų rašomojoje kalboje garsų, nenorėdami paviršutiniškai atsakyti, turime dėl skaičiaus jau gerai pagalvoti.

Lentoje matome fonetiškai parašytą rašomosios kalbos tekstelį[1]. Fonetinė transkripcija yra 1925. m. Kopenhagos konferencijoje

[1] Dėl techninių kliūčių transkripcinio teksto čia negalime spausdinti.

kalbininkų ir fonetikų nustatytoji. Tatai dar nėra paskutinis fonetikos žodis. Po poros dešimtų metų tyrimo gal daug ką dar žymiai tiksliau galėsime transkribuoti. Bet ir čia jau matyti, kiek šitoji rašyba skiriasi nuo mūsų paprastosios kasdieninės. Matome garsų arba jų atmainų, kuriems reikšti rašyba neturi atskirų rašmenų.

Toks dalykas yra jau vien su mūsų kalba, jos rašomąja tarme, o kur dar visos kitos tarmės.

Pav. *l* eidamas iš Lietuvos vakarų į rytus vis labiau kietėja. Dar pirmame universiteto semestre tebesant man krito į akį mano mokytojo velionies K. Būgos *l* ištarmė. Jo *Labas!* buvo kitokesnis, negu manasis. Dėl to suprantama, kodėl kai kurių rytiečių *alkūnė* išverčiama *aukūne* ir **Antazalvė* (plg. *Zalvo* ež. ir XIV. amž. kronikų: *Antezelve*) *Antazave* < **Antazauė*. *L* kietėdamas savo artikuliacija artėja prie *u* ir pagaliau juo išvirsta. Toks *l* (kietojo) likimas yra gudų kalboje ir $^2/_3$ visų lenkų tarmių.

Apie kitų kalbų garsų prašmatnybes nėra ko ir bekalbėti. Rodos, vokiečių *t* kuo čia turėtų skirtis nuo lietuviškojo, bet akyliau pasistebėję tuojau įsitikiname, kad jis be savo, mums svetimo, aspiruotumo paprastai yra dar ir antdantinis (alveolaris). Lietuvių *t* yra dantinis. Indai vėl turi kitą *t* (cerebralis), tariamą su užpakalin atlenktu liežuvio galu. Kad Afrikos kalbos turi vad. "čekšnojamųjų" garsų (*Schnalzlaute*), kuriais mes paprastai tik mažus paršelius ėsti vadiname, vargu kam galėtų ir į galvą ateiti. O tokių garsų kai kur skiriama net po kelis.

Vadinasi, fonetika mums atsako: garsų skaičiui nėra galo.

Bet tatai yra grynojo mokslo dalykas. Kas kita praktikos reikalai.

Turint reikalą su viena kalba arba net jos rašomąja tarme, mūsų darbas palengvėja. Garsų painiava sumažėja. Bet vis dar fonetikas ir čia rašybininką devyniomis galybėmis ženklų ženklelių apverčia. Aš labai abejoju, ar daug atsirastų norinčių mūsų turimąją ir pačių peikiamąją rašybą į anas lentoje surašytas kerėblas mainyti.

Pažiūrėkime dar į patį rašmens santykį su garsu. Jau matėmė, kad rašmuo ir garsas ne tas pat. Rašmuo tėra tik vada mūsų psichėje kinetiniam ir akustiniam vaizdui kilti. Raidė prieš akis dar nieko nesako apie garso akustiką, — koks pagrindinis tonas, kiek antrinių tonų, nusveriančių garso spalvą, — nei apie artikuliaciją — kalbos padargų judesius. Tatai visa mes imame iš kitur, ne iš matomosios raidės. Vadinasi, tikrojo garso turinio joje nerandame.

Šitą dalyką kartkartėmis patvirtina kasdieninio gyvenimo praktika. Paminėsiu vieną pavyzdį.

Pietinės ar vidurinės Vokietijos vokietis, keliaudamas po Lietuvą, šeimininkės pagirdytas pienu, gražiai atsidėkoja: " *Thitheljai thėkhui! Phienas phuvo liaphai kharthus* " (= " Dideliai dėkui! Pienas buvo labai gardus "). Tas žmogus mokėsi mūsų kalbos iš rašto, matė parašytus *d* ir *t*, *p* ir *b*, o kaip dabar jis taria!

Matome, kad iš to paties rašmens vokietis ką kita išskaitė, negu mes išskaitome. Dėl ko? Jo tarmėje balsingųjų (*b*, *d*...) ir kimiųjų (*p*, *t*...) sprogstamųjų skirtumo paprastas žmogus nebesuvokia. Abi tiedvi garsų eili yra kimi. Tik fonetikas žino, kad *p* tariant kalbos padargų raumenys yra palaidesni, negu *b* tariant. Tiek viso skirtumo! Mokykloje yra didelio vargo rašant tuos garsus skirti. Pav., saksas taria *Paul* ir *Paum* (= *Baum*) ir vis kamuojasi su " weiches und hartes *p* ".

Negeriau pavyksta kartais ir lietuviui vokiškai kalbant. Paimsime kad ir tokį paprastą žodelį, kaip mūsų *tonas*. Vokiškai jis, rodos, toks pat, tik be galūnės. Tą galūnę numetę, tardami vistiek negalime įtikti. Reikia, mat, antdantinio *t* ir dar aspiruoto. Be to dar ir artikuliacijos bazė — kalbos padargų padėjimas, iš kurio pradedame tarti — turi būti kita.

Arba vėl kartą lietuvis studentas, neseniai atvažiavęs į Leipzigą, nueina į krautuvę nusipirkti sviesto ir kiek lietuvišku akcentu paprašo duoti *Buter* (= Butter), o jam paduoda kažkokių iš vaisių sumaltų miltų. Šiam akis pastačius, pardavėjas paaiškina, kad jis juk prašęs *Puder*. Atsitinka taigi ir tokių kuriozų. Pavyzdžių norėdami daugybių daugybes pririnktume.

Mums aišku, kad paprasta raide arba rašmenimi garso, visos jo prigimties, neatvaizduojame ir nė kažkaip norėdami negalėtume atvaizduoti.

Tas trūkumas fonetikų seniai žinomas. Danas Jespersen'as yra sudaręs vad. analfabetinę sistemą garsams žymėti. Kiekvieną garsą jis žymi formule. Tam tikromis raidėmis ir skaitmenimis žymimi visi kalbos padargai, to garso darybos dalyviai. Štai pora pavyzdžių [1]:

[*u*] = α3^{a} βg γ3j δ0 ε1 ξ4
[*n*] = α ,, β0^{e} γ ,, δ2 ε1

Ženklai:

α lūpos, [*u*]: didžiausias lūpų apskritinis sučiaupimas (3), lūpos atkištos (a), abi lūpi artikuliuoja prieš viena antrą (eksponentas aukštai dešinėje) [*n*]: lūpos pasyvios (,,).

---

[1] Iš Viëtor'io, *Elemente der Phonetik des Deutschen, Englischen und Französischen*, 7. Aufl., S. 18.

β liežuvio galas. [*u*]: prie kietojo gomurio (palatum) (g). [*n*]: uždarymas (0) prie viršutinių dantų (e) su viršutine liežuvio galo dalimi (eksponentas aukštai dešinėje).

γ liežuvio nugara. [*u*]: artikuliuojama aukštai ir siaurai (3) prie minkštojo gomurio (j) su užpakaline liežuvio nugaros dalimi (eksponentas žemai dešinėje). [*n*]: liežuvio nugara pasyvi („).

δ minkštasis gomurys (velum palatinum) su melekėliu (uvula). [*u*]: uždarymas (0). [*n*]: didesnė atdaruma (2).

ε įgerklis (larynx) su balso lūpomis (chordae vocales). [*u*]: balsas (1). [*n*]: balsas nenutrūksta.

ξ kvėpuojamieji organai. [*u*]: stiprus iškvėpimas ir kirtis (4).

Bet tokiomis, kad ir tiksliomis formulėmis, niekam neateis į galvą rašyti ir spausdinti.

Iš visa, kas pasakyta, darome išvadą: jei rašybininkas praktikas visai pasiduotų fonetikai, ji jam su visais savo tikslumais užkrautų nepakeliamą naštą.

Rašybą darydami ar taisydami visuomet turime atsiminti: ją ne kalbos garsams, jų prigimčiai, aprašinėti turime arba daromės. Tatai yra pagrindinis principas.

Mes turime kalboje garsų arba jų atmainų, kuriuos šiaipjau kalbėdami, nepaakinti, negirdomis nuleidžiame. Taip atsitinka dėl to, kad tie garsai žodyje, sakinyje prasminės reikšmės neturi. Jų žodžiams skirti nereikia. Tokie yra *n* prieš *k*, *g* (*anka*, *anga*), *v tėvs* tipo žodžiuose ir pribalsių minkštumas prieš priešakinės eilės atdarumos garsus (*i*, *e*, *ė*...).

Vadinasi, šiaip kalbantysis kelis, objektyviai žiūrint skirtinus garsus suplaka į vieną. Tokią garsų grupę fonetika vadina fonema. Ją jau reikia ir rašte skirti, nes neskyrus prasmė nukenčia.

Bet čia vėl nelygu kalba. Kas vienai kalbai fonema, kitai — du ar trys atskiri ir būtinai skirtini garsai.

Balsių ilgumui mūsų kalboje tenka prasminis vaidmuo, pav. *viras*: *vyras*. Dėl to jis ir žymėtinas. Tokia pat yra ir vokiečiu kalba. Ilgumas pažymimas, nors ir netobūlai. Kas tą kalba mokydamasis ilgumais nesirūpino, ėmęs ją kalbėti, pajus trūkumų. Kartais mūsų dėl to stačiai nesupranta.

Kitokios tuo atžvilgiu yra rusų ir lenkų kalbos. Niekas nenuginčys, kad kalbant ir čia girdėti trumpų ir ilgų balsių, tačiau tie pasitaiką ilgumai nėra prigimtiniai, bet, jeigu taip galima pasakyti, psichologiniai. Pav., rusai paprastai sako маленькій su trumpu *a*,

bet posakyje маленькій, да удаленькій tas pats *a* yra žymiai ilgesnis. Kitaip sakant, ilgumas čia yra, čia nėra.

Tono aukštumas ar žemumas mums nereikšmingas dalykas. Ar mes *varna* ištarsime žemai ar aukštai, vis bus ta pati varna. Kinų ir Afrikos kalbose iš to žodžių reikšmės skiriamos. Pav. kinų *dsch* $\frac{\circ}{\cdot\cdot}$, pagal tono aukštumą ir judesį, reiškia *žinoti, tiesiai, rodyti, nusiekti.*

Seniau dėl to pasitaikydavo, jog misijonorius vietiniai gyventojai visiškai atvirkščiai suprasdavo. Tatai mums šiandien atrodo paprastas dalykas, kada žinome, jog, pav., Afrikos evės tarmės *fu* žemai ištariamas yra *baltas*, o aukštai — *plaukai.*

Mums *r*, *l* ir *g* labai skirtini garsai, bet Afrikos suahelio tarmė sukeičia *r* su *l*, o kai kuriose vokiečių tarmėse *Wage* vos beatskiriama nuo *Ware.*

Išeina, kas vienai kalbai svarbu, kitai—gyvas niekas.

Matome, kad rašybos svetimųjų pavyzdžiu negalime darytis. Ji bus gera, jei ją susidarysime iš tos pačios kalbos garsyno, pažymėdami kiekvieną fonemą.

Praktikos gyvenime paprastai būna kitaip: vienos kalbos rašyba primetama kitai. Europiečių kolonijose nerašytosios kalbos seniau perdėm buvo rašomos ta rašyba, kurią turėjo savo kalbai krašto valdovai. Tokias rašybas paskui daug tenka įvairiais atžvilgiais taisyti. Jeigu mūsų rašyba nebūtų kilimo lenkiška, rasi, irgi mažiau dėl jos turėtume sielotis.

Sutraukdami turime pasakyti, kad viena moderninė fonetika praktinės kasdieninės rašybos negali mums duoti. Šitas mokslas kaip tik parodo, kad žmogaus kalbos garsų skaičius be galo, bet taip pat ir moko, kad atskiros kalbos garsynas sudaro jau apibrėžiamą akustinį ir kinetinį vienetą, nors būdami visiškai objektyvūs ir čia tik apie atskiro asmens kalbą, jos garsyną, tegalėtume kalbėti.

Fonetika mums prieš akis atskleidžia gyvojo kalbos gyvenimo vaizdą, pamoko kalbą gyvu padaru laikyti. Ji palieka rašybininkui glaudžioje garsų virtinėje išsirinkti stotis ir jas, pagal reikalą, rašmenimis pažymėti. Tą uždavinį rašybininkas visuomet spręs įvairiai, pagal savo fonetinį išmokslinimą ir šiaip rašto įpročius.

Mūsų senoje gražioje kalboje ir čia ir kitur dar daug yra dėkingo darbo. Aš džiaugiuos, Aukštosios Įstaigos pakviestas, galėsiąs savo nors ir mažomis jėgomis prie jo prisidėti.

Iš akademinės šeimos tvirtai viliuos: iš vienų paraginimo ir paramos, o iš kitų palankumo ir gyvo darbui atsidėjimo.

IŠ FONETIKOS LITERATŪROS

Vienos pilnos fonetikos bibliografijos šiandien dar neturime. Seniau Panconcelli-Calzia prie Gutzmann'o *Medizinisch-pädagogische Monatsschrift* leido Bibliographia phonetica, kur duodavo kiekvienų metų fonetinės literatūros apžvalgą. Dabar tam atskiro leidinio fonetikai nebeturi. Naująsias bibliografines žinias galima rasti mažne visuose fonetikai skiriamuose žurnaluose.

Žemiau duodamasis sąrašas apima tik kai kuriuos svarbesniuosius fonetikos mokslo veikalus. Sąrašas labiausiai taikomas mokytojams ir studentams, ir dėl to jame teminimi vadovėliai.

Sunkesnio turinio veikalai, kuriems reikia pasiruošimo, pažymėti žvaigždute (*).

I. Bendroji, eksperimentalinė ir pritaikomoji fonetika

Armstrong E. and Ward I. C., Handbook of English intonation, Leipzig — Berlin (o. J.).

Benni T. Ortofonja polska, Warszawa — Lwów 1924.

Berneburg E, Einführung in die englische Lautkunde. Winke und Wege besonders für den englischen Anfangsunterricht etc., Leipzig — Berlin (o. J.).

Bremer O., Deutsche Lautlehre. Hilfsbüchlein für den Unterricht in den obern Klassen der höhern Lehranstalten, Leipzig 1918. — To paties autoriaus didesnio veikalo santrauka.

Gutzmann H., Physiologie der Stimme und Sprache. Braunschweig ^{2}1928. — Gerai supažindina su visais svarbesniais fonetikos klausimais.

Jones D., An outline of English phonetics, Leipzig — Berlin ^{3}1926.

Jespersen O., Lehrbuch der Phonetik, Leipzig — Berlin ^{4}1926.

Jespersen O., Elementarbuch der Phonetik, Leipzig (o. J.).

Jespersen O., Phonetische Grundfragen, Leipzig 1904.

*Katzenstein J., Methoden zur Erforschung der Tätigkeit des Kehlkopfes sowie der Stimme und Sprache (Handbuch der biologischen Arbeitsmethoden, herausgegeben von E. Abderhalden. Lieferung 105), Berlin und Wien 1923.

Luick K., Deutsche Lautlehre mit besonderer Berücksichtigung der Sprechweise Wiens etc., Wien ^{2}1924.

Nickel K., Die menschliche Sprache. Entwicklung, Gebrechen und Heilung. Berlin und Leipzig 1920.

Panconcelli-Calzia G., Die experimentelle Phonetik in ihrer Anwendung auf die Sprachwissenschaft, Berlin ^{2}1924. — Su plačiais bibliografiniais nurodymais.

Panconcelli-Calzia G., Das Hamburger experimentalphonetische Praktikum, Hamburg 1922. — Gerai supažindina su eksperimentalinės fonetikos praktikos darbu.

Panconcelli-Calzia G., Experimentelle Phonetik, Berlin und Leipzig 1921. — Labai gera eksperimentalinės fonetikos metodų sistematizacija.

Passy P., Petite phonétique comparée des principales langues européennes, Leipzig und Berlin ^{3}1922.

Passy P., Abrégé de Prononciation française, Leipzig (4-e édition).
*Poirot J., Die Phonetik (Handbuch der physiologischen Methodik, herausgegeben von *R. Tigerstedt*, Bd. III), Leipzig 1911. – Duoda plačiausių žinių apie visus eksperimentalinės fonetikos aparatus iki 1911. m.
Richter E., Lautbildungskunde. Einführung in die Phonetik, Leipzig und Berlin 1922. — Patartina pradžiai.
Roudet L., Eléments de phonétique générale, Paris 1910.
* Rousselot P. J., Principes de phonétique expérimentale, 2 tomes, Paris ²1924. — Pagrindinis eksperimentalinės fonetikos veikalas.
Rousselot P. J., et Laclotte F., Précis de prononciation française, Paris ³1927.
*Scripture E. W., The elements of experimental phonetics, New—York 1902.
*Scripture E. W., Anwendung der graphischen Methode auf Sprache und Gesang, Leipzig 1927.
Siebs T., Deutsche Bühnenaussprache (Hochsprache), Bonn ¹³1922.
Sievers E., Grundzüge der Phonetik. Zur Einführung in das Studium der Lautlehre der indogermanischen Sprachen, Leipzig ⁵1901.
*Stumpf C., Die Sprachlaute, Berlin 1926.
Sütterlin L., Die Lehre von der Lautbildung, Leipzig ³1925. – Ypač patartina pradedantiems.
Techmer F., Zur vergleichenden Physiologie der Stimme und Sprache (Phonetik), Leipzig 1880.
Trausel W., Einführung in die Phonetik und ihre Anwendung beim ersten Sprachunterricht, Wien 1912.
Viëtor W., Elemente der Phonetik des Deutschen, Englischen und Französischen, Leipzig ⁷1923.
Viëtor W., Kleine Phonetik des Deutschen, Englischen und Französischen, Leipzig ¹²1926. — Sutrumpinti " Elemente ".
Viëtor W., Die Aussprache des Schriftdeutschen, Leipzig ¹¹1924.
Viëtor W., Deutsches Aussprachewörterbuch, Leipzig ³1921.
Viëtor W., Wie ist die Aussprache das Schriftdeutschen zu lehren? Marburg ⁵1928.
Zünd-Burguet A., Méthode pratique, physiologique et comparée de prononciation française. Paris, Genève et Marburg 1902.
Western A., Englische Lautlehre für Studierende und Lehrer, Leipzig ³(o. J.).

II. Žurnalai

Archives Néerlandaises de Phonétique Expérimentale.
Die neueren Sprachen. Zeitschrift für den neusprachlichen Unterricht. Marburg 1894 ff. Phonetische Studien tęsinys.
Le Maître Phonétique. Paris 1886 ss.
Medizinisch-pädagogische Monatsschrift für gesamte Sprachheilkunde. Herausgegeben von A. und H. Gutzmann, Berlin 1891 ff.
Mitteilungen der Phonogramm-Archivs-Komission der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften, Wien 1908 ff.
Phonetische Studien. Zeitschrift für wissenschaftliche und praktische Phonetik mit besonderer Rücksicht auf den Unterricht in der Aussprache. Herausgegeben von W. Viëtor, Marburg 1883-1893. Sechs Bände.
Revue de Phonétique, publiée par H. Pernot, Paris.
Vox, Internationale Zeitschrift für experimentelle Phonetik, Berlin 1913 — 1922. — Nuo 1925 metų *Vox* eina Hamburge kaip " Mittellungen aus dem Phone-

tischen Laboratorium der Universität Hamburg, herausgegeben von G. Panconcelli - Calzia ".
Zeitschrift für Experimentalphonetik, herausgegeben von E. W. Scripture. Organ der Internationalen Gesellschaft für Experimentelle Phonetik. — Pradeda eiti šiais (1930) metais.

III. Fonetinė transkripcija

L'Écriture phonétique internationale (*Association phonétique internationale* sistema), Paris et London ^{3}192.
Lautzeichen und ihre Anwendung in verschiedenen Sprachen. Von Fachgelehrten zusammengestellt unter Schriftleitung von *M. Heepe*, Berlin 1928.
Phonetische Transkription und Transliteration nach den Verhandlungen der Kopenhagener Konferenz im April 1925, Heidelberg 1926.

IV. Mokomosios priemonės

Menzerath P., Beihefte zu den deutschen, französischen und englischen Lauttafeln (Mit je einer Verkleinerung der Lauttafel), Bonn 1926.
Rausch F., Lauttafeln für den deutschen und fremdsprachlichen Unterricht, Handausgabe, Marburg ^{4}1927.
Lauttafeln (System W. Viëtor): Deutsch, Englisch, Französisch, Spanisch, Italienisch, Handausgaben, Marburg ^{2}1927.
Wagner K., Die Sprechwerkzeuge. Mittelschnitt des Kopfes. Mit Begleittext. Marburg 1928.

GENTIVARDŽIAI *

Gentivardžiai (Verwandschaftsnamen) — kraujo ir vedybinės giminystės žymimieji bendriniai vardai. Pirmykštinėse tautose kraujo arba gimtinė giminystė vaidino ypačiai svarbų vaidmenį, nes ja daugiausia buvo grindžiami bendruomenės narių tarpusavio santykiai. Todėl dažnai ir draugystės ryšiams bei svetimųjų priėmimui bendruomenėn būdavo suteikiama dirbtinės giminystės forma (pvz. įsūnijimas, vad. kraujo brolystė). Tik vėliau, pirmykštei bendruomenei skylant, jos nariams individualėjant, giminystė persisluogsniuoja ir nustoja savo senosios reikšmės. Bet ir naujaisiais laikais lietuviškajame kaime nereta buvo rasti nuostabiai besiorientuojančių tolimų tolimiausioje, vad. devynšlakėje giminystėje ir praktiškai vartojančių gentivardžius kelis kartus daugiau nei miesto žmonės. Todėl dabar atmetama ir senesnė (pvz. Lewis H. Morgano)

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, VII, 144-151. — Plg. I t., 176-189 psl.

pažiūra, kad paprastesnės giminystės sistemos esančios pirmykštesnės nei gentivardžių gausumu pasižyminčiosios. Lyginamasis ide. kalbų gentivardžių nagrinėjimas patvirtina, kad jau prokalbėje (4000-3000 pr. Kr.) pažinta atskiri pavadinimai pagrindiniams šeimos nariams: tėvui, motinai, sūnui, dukteriai, broliui, seseriai. Taip pat, atrodo, turėta gentivardžiai tėvo broliui, senoliui ir vaikaičiui, o iš vedybinės giminystės marčiai ir jos santykiams su vyro gimine pažymėti, būtent jo tėvui, broliui ir seseriai. Būta jo net brolio žmonai vadinti. Bet iš kitos pusės trūksta bendrų ide. gentivardžių vyro ryšiams su žmonos gimine nusakyti. Iš to daroma išvada, kad svainystės sąvokos jos modernine prasme ide. dar nepažinta (O. Schrader). Žmonos giminė gal tik laikyta draugiška. Plg. srb. p r i j a t e l j š t i n a 'visi žmonos giminaičiai' (: sen. sl. prijatelĭ 'draugas'), vva. v r i u n s c h a f t 'svainiavimasis, draugystė', vok. trm. Freundschaft 'visi giminės' (: sva. friunt 'draugas, giminaitis': got. frijōn 'mylėti'), gr. k ē d e s t ḗ s 'kiekvienas vedybinis giminaitis' (: kḗdeios, kḗdistos 'mielas').

Ide. tėvo vardas *p ə t ḗ r veik visai sveikas yra išlikęs skr. pitár-, vs. vd. pitā́, lot. pater, gr. patḗr, bet germanų prokalbėje dėl garsų perkaitos jau buvo iškitęs į *fádēr (: got. fadar, ag. father, vok. Vater). Pagal garsų dėsnius lauktume ir sen. liet. *p a t ẽ, km. *paterės, kuris vėliau būtų išvirtęs *paterìs, -iẽs ir *patẽ, -ẽs (plg. žemiau motinos ir dukters vardus). Kadangi tai vienintelis v. g. daiktavardis su moteriškai atrodančia galūne ir, be to, galėjo painiotis su daiktavardžiu pàts 'vyras, sutuoktinis' (Daukšos dar: patìs, -iẽs), todėl jau baltų prokalbėje pakeista *t ē v a s, *t ā v a s (liet. tėvas, lat. tēvs, pr. tāws, bet thewis 'tėvo brolis'), sudarytais iš vaikų kalbos tėvo šaukiamųjų vogražodžių *tē, *tā ir priesagos -vas. Ide. *m ā t é r 'motina' (skr. m ā t á r-, vs. vd. mātā́, lot. māter, gr. dor. mátēr, pragerm. *mōder, iš kur ag. mother ir vok. Mutter, sen. sl. mati, km. matere) atliepia sen. liet. m ó t ė, km. m ó t e r e s, kurios pirminė reikšmė iki šiol yra išlikusi tik trm. mótė, -ės (ypač dainose), móčia, -ios (šiurkščiau, be pagarbos tariant), mažybinėse lytyse motùtė, motùlė, taip pat lat. māte, pr. mothe (vėliau: mūti). Šiaip šis gentivardis anksti suskyla tiek lytimi, tiek reikšme. Kuršaitis dar pažįsta (benykstančią) mótė, km. moterš, bet tik žmonos reikšme, o Sirvydas (1677) jau vien motė, -ės 't. p.' Tarmėse pastaroji lytis dar reiškia ir moterį, pamotę, net bjaurią bobą, raganą. O iš antrinių linksnių kamieno m o t e r- vėl naujai pasidaryta móteris, -ies 'moteriškė, žmona', greta su trm. móterė, mótera ir moterà 't. p.' Dabartinė m ó t i n a priesagos balsio antrinio sutrumpėjimo keliu yra kilusi iš senesnės dar plačiai pažįstamos lyties mótyna. Darybai plg. trm. karvýna 'prasta karvė': kárvė, žmonýna 'mote-

riškė ' : žmonà ir gretiminės mergýna ' netikusi merga ' : merginà. Tos pačios šaknies yra ir baigianti nykti m ó š a, -os ' vyro sesuo ', lat. māsa ' sesuo ' (apskritai) su vediniais māsīca ' vyro ar motinos sesuo ', māsnīca ' t. p. ', māsaciņa ' vyro sesuo ', māsacīte, ' vyro ar motinos sesuo, giminaitė ', taip pat pr. moazo ' motinos sesuo ', kur išlaikyta ir pirminė to gentivardžio reikšmė. Darybai plg. nemókša, Daukšà iš Daugas+ša. Albanų motrɛ ' sesuo ' irgi iš motinos šaknies. Liet. s ū n ù s (pr. soūns, bet vs. gl. sunun) yra išlaikęs grynų gryniausią ide. lytį, senoviškesnę ir už skr. sūnúḥ, sen. sl. synŭ ; tik gotų kalba dar pažįsta sunus (su trumpu šakniniu u), kur naujosiose germanų kalbose : vok. Sohn, ag., šved. son, ol. zoon. Ide. prokalbėje šalia *sūnús ir *sŭnús, kaip rodo gr. hyiós, hyiýs ir tocharų soyä ' t. p. ', būta dar gretiminės lyties *sujús. Visos jos yra ide. veiksmažodinių kamienų *sū-, *su- ' gimdyti ' vediniai ir etimologiškai reiškia ' pagimdytasis '. Bet latviai (dêls : dêt ' žįsti ', plg. liet. dėlẽ, pirmdėlė ir lot. filius : fēlāre ' žįsti ', plg. fēmina ' moteris ') sūnų bevadina žindukliu. Senojo vardo nebepažįsta nei keltų kalbos (plg. airių macc ' sūnus ' ir pavardinius priešdėlius Mac, M^{c} = got. magus ' vaikas, bernas '). D u k t ẽ senovėje (tarmėse net iki dabar) linksniuota vienodai su mote, būtent vs. km. dukterės, ds. vd. dùkteres, iš kurių išriedėjo dabartinės lytys dukteĩs, dùkters ir dar vėlesnės dukteriẽs, dùkterys (plg. móteries, móterys). Ir tolimesnė raida eina lygiagretomis : duktẽ, -ẽs, trm. dukterẽ, -ẽs, dukterà, -ōs. Iš pastarosios lyties, iškritus e balsiui, per pareiginę *duktrà (plg. žem. mótriška ' moteriškė ') atsirado sutrauktinė d u k r à, -os, o tarmėse dar su pailgintu šaknies balsiu dūkrà ir net dùkrė, dukrẽ. Lytis dukrà dažniau vartojama kalbant iš augšto, dukterimi didžiuojantis. Iš jos paprastai daromos ir mažybinės, maloninės lytys : dukrẽlė, dukrýtė, dukrytẽlė, trm. dukráitė, dukrùtė, dukr(i)ùkė, taip pat daininės dukrùžė, dukružẽlė ir kt. Pr. duckti bus išriedėjusi (pagal mūti) iš senesnės *duktē. Latviai dukterį bevadina m e î t a, trm. m e î t e (paskolinta iš vvž. meid, plg. vok. Maid), kuri taip pat reiškia ir mergaitę bei samdinę. Kitų kalbų atitikmenys yra : skr. duhitár-, vs. vd. duhitā́, gr. thygátēr, got. daúhtar, sen. sl. dŭšti (iš *dŭkti), km dŭštere. Ide. prolytė rekonstruojama : *dhug(h)ətər-. Lot. filia ' t. p. ' sudaryta pagal filius (žr. augščiau). B r ó l i s, trm. brolỹs, lat. brālis (dainose ir bālis) yra sena, jau rytinių baltų prokalbėje atsiradusi trumpintinė maloninė lytis. Darybai plg. srb. brâle ' broli ! ' ir vva. buole ' artimas giminaitis '. Bet kaip rodo dainų broterẽlis, lat. brātarītis ir pr. bratrīkai ' broliai ', pirminė šio gentivardžio lytis turėjo būti * b r ó t ė ar gal *brótuo, km. bróteres (iš ide. *bhrāter, bhrātor : skr. bhrā́tar-, vs. vd. bhrā́tā, gr. phrā́tēr, phrā́tōr, lot. frāter, got. brōÞar, sen. sl.

bratrŭ, kuris vėliau disimiliuotas į bratŭ, rus. brat. Lietuvių prokalbei senąjį kamieną patvirtina ne tik pr. brote ‘ brolis ’, bet ir trm. brótis ‘ brolis ’, mažybinis brotinẽlis, brótseserė ‘ našlaitė (viola tricolor) ’, taip pat išvestiniai veiksmažodžiai bróterauti, brótauti ‘ draugauti, broliauti ’. Kaitybiškai *brótė vieno galo su *patẽ, todėl ir išnyko dėl tų pačių priežasčių. Bet likę pėdsakai vis tik rodo, kad jo (gal *brótuo atsiremiant į sesuõ ?) kiek ilgiau laikytasi kalboje. Šis gentivardis ide. prosenovėje reiškė ne tik brolį, bet ir apskritai kraujo giminaitį, vad. didžiašeimės narį. Tai dar rodo graikų ir senovėje airių kalba. S e s u õ (senovinis vs. km. seserès, ds. vd. sẽseres, vėliau seserỹs, trm. seseriẽs, sẽsers ir sẽserys) motės ir duktės pavyzdžiu irgi pasigavo trumpinę lytį sẽsė, -ės (trm. ir : sesẽ, -ẽs, pagal duktẽ, -ẽs), iš kurios pridaryta ir mažybinių : sesẽlė, sesùtė, sesýtė, daininé sesùžė ir kt. Pr. s w e s t r o rodo įspraustinį t kaip ir germanų (got. swistar, sva. swëster) bei slavų (s. sl., rus. sestrá) kalbos, o dėl pradinio sv-, jei nėra paveldėtas iš ide. prolytės *s(w)esōr (skr. svásar-, vs. vd. svásā), galėtų būti kalta ir vokiečių kalbos įtaka. Etimologiškai *s(w)esōr spėjama esant sudėtą iš sangrąžinio bei savybinio įvardžio kamieno *s(w)e- ‘ savo ’ ir *ser- ‘ moteris ’. Todėl sesers pirminė reikšmė išeitų ‘ saviškė, savos kilties moteris ’.

Apskritai iš visų baltų senoviškiausias pagrindinių gentivardžių lytis yra išlaikę lietuviai. Daugiausia naujovės latvių kalboje. Mat, visai išnykstant priebalsinių kamienų linksniuotei (plg. akmens, rudens vietoje liet. akmuõ, ruduõ), ypačiai nepatogios darėsi r-kamienės tų gentivardžių lytys. Išliko tik viena māte, suspėjusi anksti pereiti į ė-kamienę linksniuotę, o duktẽ ir sesuõ visai išmesta (plg. dar lat. gans vietoj piemuõ, kaip liet. pã-ganas ‘ piemens padėjėjas ’ iš ganýti). Prūsų kalbos trūktini paminklai neleidžia sekti kalbamųjų gentivardžių (išlikę veik vien vd. linksniai) raidos, bet vs. gl. mūtin ‘ motiną ’ jau rodo i-kamienų (plg. naktin = nāktį) įtaką.

Iš žemutinės eilės giminystės žymimųjų gentivardžių XVI a. raštuose vartojami n e p u o t i s, n e p o t i s ‘ sūnaus ar dukters, brolio ar sesers sūnus ’ ir n e p t i s, n e p t ė ‘ sūnaus ar dukters duktė ’. Jiems garsais ir reikšme tolygūs lot. nepōs (iš *nepōts, km. nepōtis) ir neptis, skr. nápāt- ‘ sūnaitis ’ ir naptī- ‘ dukraitė ’; čia taip pat priklauso ir fonetiškai pakitę sen. rus. netijĭ ir nestera (iš *neptterā), sen. lenk. nieć ir nieściora, bet reiškia vien pusbrolį ir pusseserę kaip tos pat kilmės vok. Neffe ir Nichte. Ide. *n e p o t s spėtinė etimologija : neiginys ne+*potis ‘ pats, ponas ; galingas ’. Taigi būtų reiškęs bejėgį, nesavarankišką. Bet, palyginti, anksti (Bretkūnas, Sirvydas) mūsų imta vartoti iš gudų ar ukrainiečių onuk (plg. rus. vnuk) paskolinti a n ū k a s, a n ū k ė. Jų pakaitais bendrinei kalbai teikiami vietomis rytiečių vartojami s ū n á i t i s,

dukráitė arba bendresni naujadariniai vaikáitis, vaikáitė, o visus kartu imant — vaikáičiai. Tėvų tėvams vadinti yra ide. grutė: lot. avus 'senolis, protėvis' ir ava 'senolė', got. awō (m. g.), arm. hav (v. g.), sen. skand. afi (v. g.). Istoriškai paliudyta, pvz. germanuose ir keltuose, ypatinga vaikų pagarba motinos broliui. Todėl nenuostabu, kad jam perkeliamas ir senolio gentivardis: lot. avunculus, vok. Oheim, ag. eam (iš *awa-haim), rus. uj, lenk. wuj (= prasl. *ujĭ iš *oujis). Baltų atitikmenys čia yra pr. awis (gali būti kilęs *avas = ide. *avos) 'motinos brolis' ir veik išnykę liet. avýnas 't. p.' ir avà 'motinos sesuo'. Jau pati avyno daryba (plg. bernýnas 'berniokas': bérnas, žmogýnas 'žmogelis': žmogùs) rodo, kad *avas ir avà anksčiau turėjo reikšti senolį ir senolę. Gyvojoje kalboje tėvų tėvai vadinami keliais vardais. Bendrinei kalbai labiau teiktini Žemaičiuose gana plačiai sakomi senõlis, senõlė, nes senẽlis, senẽlė ir senùtis, senùtė, taip pat bobùtė, močiùtė vartojami ir šiaip bendrine malonine reikšme. Trm. bõčius paskolintas iš gud. bacia 'tėvas', todėl bendrinei kalbai netinka ir jo vediniai próbočiai, prãbočiai. Taip pat slaviški yra ir diẽdas, bãba. M. Lietuvos grū̃tis, grū̃tė (iš vok. žem. tarmės) ir grõsė, grosùtė, grosùtis, grosùkas (iš *grõsis) yra vokietybės, o vok. Grossvater ir Grossmutter, kaip ir ag. grandfather, grandmother, savo ruožtu XII a. pasidaryti pagal prc. grand-père, grand-mère. Tėvo broliui vadinti seną ide. gentivardį randame skr. pítrvya-, lot. patruus, gr. pátrōs, vs. km. patrō(v)os, ags. ædera, sva. fetiro, bet vva. veter(e) reiškia dar ir brolio sūnų, kaip ir vok. Vetter. Jau pačios lytys rodo, kad tai ide. tėvo vardo vedinys (silpnoji šaknis *pətr + dviguba priesaga -uv-jos, kurių pastaroji būdvardinė, plg. lot. patrius > 'tėviškis, tėvinis'). Mūsų dẽdė reiškia tėvo ir motinos brolį, tik trm. dėdis taikytas (bent seniau) vien tėvo broliui. Kadangi dėdė, kaip ir lat. dēds, vadinama ir senas žmogus, taip pat (kanapių) baidyklė ir, be to, yra vedinių, pvz. dẽdinas, dėdýnas 'dėdė (kiek niekinamai)', dẽdina 'teta, dėdienė, sena moteris', tai šis gentivardis nėra skolinys, bet tik giminaitis sl. dědŭ 'senas žmogus, senolis', gr. téthē 'senolė', tēthís 'teta'. Kilimo jis tipingas vaikų kalbos dvejintinis vogražodis (plg. ir turk. dede 'senolis', ag. dad, daddy 'tėvas' vaikų kalboje).

Naujaisiais laikais vedybos sugiminiuoja šeimas lygiomis ir abipusiškai. Pvz. uošviu, ag. father-in-law, prc. beau-père ir vok. Schwiegervater dabar vadinama kaip žmonos, taip ir vyro tėvas. Bet ide. senovėje taip nebūta. Net mūsų vedybiniai terminai tekẽti ir vèsti rodo, kad mergaitė išeidavo iš savo namų, o vyras ją parsivesdavo į savuosius. Plg. dar posakį svečià šalẽlė mūsų ir čužája

storoná rusų dainose (kalbant apie tekybas). Taip pat lat. ds. tautas ‘ svetimi žmonės ’, o posakiai tautās iet ir tautās vest dainose reiškia vien tekėti ir vesti. Lygiomis lat. tautu meita vadinama tekėti subrendusi mergaitė, tautu māte — anyta, o tautietis — jaunikis (plg. rus. čuženín ‘ t. p. ’ : čužoj ‘ svetimas ’). Todėl ir senieji vedybiniai gentivardžiai daugiau nusako tik jaunamartės santykius su vyro gimine. Toks pvz. yra daininis, o šiaip jau benykstąs š ẽ š u r a s, rečiau ir šẽsiuras ‘ vyro tėvas ’ (iš ide. *swék'uros : skr. śvāśuraḥ, lot. socer iš *svecer, *svecur, gr. hekyrós, got. swaíhra, sen. rus. svekrŭ, lenk. świekier) ir jo moteriškasis atitikmuo ide. *swek'rūs ‘ vyro motina ’ (: skr. śvaśrūḥ, lot. socrūs, gr. hekyrá, got. swaíhrō, sen. rus. svekry, km. svekrŭve). Etimologiškai abu tie gentivardžiai jungtini su įvardžiu ide. *swe- (plg. got. swēs ‘ savas ’), taigi išeina jaunamartės (naujieji, prisiimtieji) saviškiai. Vietoje lauktinos * š e s r u v ì s, -i ẽ s (plg. sen. ček. svekrev, rus. svekróv') vyro motinai (rečiau ir seseriai) vadinti mūsų, daugiausia dainose, pažįstama (paprastai pikta) a n ý t a, kuriai atliepia pr. ane ‘ senolė ’, gr. annís, sva. ana ‘ t. p. ’, vok. Ahne ‘ pirmtakė ’, lot. anus ‘ sena moteris ’. Kilmė vėl, matyti, vogražodinė. Labai senas yra d i e v e r ì s, -i ẽ s, kilęs iš senovinio priebalsinio kamieno * d i e v ẽ (iš senesnio *deivẽ), km. dieverès (plg. Kuršaičio vs. km. dieverš ir dusetiškių ds. vd. díeveres, km. dieverų), bet trm. jau ir díeveris, -io, dieverỹs, taip pat lat. diẽveris ‘ t. p. ’ Jam atliepia sen. rus. děverĭ, sen. lenk. dziewierz, toliau skr. dēvár-, vs. km. dēvá, gr. daēr (iš *daivēr), lot. (perdirbtas) lēvir. Visų pagrinde ide. *d a i v ē r, km. *daivrés. Dieverio reikšmę lietuvių kiltinėje šeimoje rodo ir kiti tos pačios šaknies gentivardžiai: díeverė dieverẽ ‘ vyro sesuo, moša ’, dieveráitis ‘ dieverio sūnus ’, dieverẽčia ‘ dieverio duktė ’, dieverėnas, -ė ‘ dieverio sūnus, duktė ’ (plg. lat. dieverēns, dieverene ‘ t. p. ’), dieverijà ‘ vyro broliai ’ ir reta (dzūkų) dieverysna ‘ t. p. ’ Bet kitos ide. kalbos vyro seseriai yra išlaikiusios dar senesnį gentivardį: gr. gálōs (iš *gálōvos), lot. glōs, km. glōris ir prasl. *zŭly, km. zŭlŭve, dabar rus. trm. zólva, lenk. zełwa, zołwa. Liet. kalboj lauktume * ž ù l u v i s, -ies (iš prabalt. *žùlō, km. *žùluves). Seniai išnykusi yra ir j é n t ė, km. j é n t e r s (iš *jénteres) ‘ vyro brolio žmona ’, minima Kleino gramatikoje (1653) ir Sirvydo žodyne (intė, skaitytina trm. jintė, kaip pinki = penki). Latviai dar ir dabar pažįsta mažybinę iẽtaļa, o dainose ir ìetere ‘ t. p. ’ Kitur jai atliepia sen. ir trm. rus. jatrý, sen. km. jatrŭve (iš prasl. *jętry), skr. yātar-, gr. enátēr, lot. ianitrīcēs ‘ brolių žmonos ’. Tėvams sūnaus žmona yra m a r t ì, o tarmėse, kaip ir lat. mārša (= liet. trm. marčià), tuo vardu dar vadinama brolio žmona, brolienė. Bet senesnėmis čia laikytinos reikšmės ‘nuotaka, jaunoji’ (plg. vestuvinių apeigų

mařčpietis) ir ‘ sužadėtinė, mylimoji ’. Tai patvirtina ne tik pr. mārtin (vs. gl.) ‘ jaunoji ’, liet. trm. mártauti ‘ neturėti vaikų (apie tekėjusią moterį) ’, mařtmergė ‘ vaiką turėjusi mergina ’, bet ir Krymo got. marzus ‘ vestuvės ’. Etimologiškai marti sietina su lot. marītus ‘ apsipačiavęs, vedęs ’ ir pagaliau skr. márya- ‘ jaunuolis, jaunikis ’, gr. meĩraks ‘ mergaitė, berniukas ’. Jau pr. Kr. šis prabaltiškas gentivardis paskolintas į suomių kalbas (plg. suom. morsian, est. mõr′s, lapių moarsse ‘ sužadėtinė, jaunamartė ’). Pirmykščio ide. gentivardžio sūnaus žmonai vadinti *snusos (: gr. nyós, lot. nūrus) ir *snusā (: skr. snuṣá, sen. rus. snŭcha, dabar snochá, sen. lenk. snecha, ags. snoru, vok. Schnur) baltų kalbose nėra išlikę jokių pėdsakų. Prokalbinis veldinys yra žéntas ‘ dukters vyras ’, kaip ir jo slaviškasis atitikmuo sen. sl. zętĭ ’ t. p .’ (iš jo rus. ziat′, lenk. zięć). Tos pačios šaknies ir reikšmės lat. znuõts (liet. būtų : *žnúotas) pagarsiui atitinka gr. gnōtós ’ giminaitis, brolis ’ (plg. gnotē ‘ sesuo ’), skr. jñātíḥ ‘ giminaitis ’, sva. knōt, knuot ‘ giminė ’. Bet būdinga, kad žento reikšmė šioje grutėje ribojasi vien baltų ir slavų kalbomis. Žiūrint vien šių kalbų, žentas etimologiškai jungtinas su žinóti (plg. šaknies balsiui žénklas iš *žéntlas, pr. eb-sentliuns ‘ paženklintas ’), pažinti, lat. zināt, pazīt, pr. posinnat ‘ išpažinti ’, sen. sl. znati ‘ žinoti ’. Taigi pirminė reikšmė išeitų — pažintasis. Bet kitų šis gentivardis jungiamas su ide. šaknimi *gen- ‘ gimdyti ’, ir tada reikštų gimdytoją. Iš kitų ide. tik arijai dar turi žentui bendrą gentivardį : skr. jāmatar- ir sen. prs. zāmatar- (: skr. jāmíḥ ‘ moteriška giminaitė, ypač martı’). Ir jis sudarytas analogiškai, su tuo pačiu formantu *-ter, pagal pagrindinių šeimos narių ide. vardus. Bet trūkstant čia visiems ide. bendro gentivardžio tenka manyti, kad žento sąvoka bus atsiradusi jau prokalbei suskilus, bet visgi kaikurioms artimesnėms jos šakoms tebeturint glaudžių tarpusavio ryšių. Uošvis, úošvė paprastai sakomi žmonos tėvui ir motinai, bet tarmėse, pvz. žemaičių, jie apibendrinti ir šešurui, anytai, kitaip sakant, tais gentivardžiais vadinami žmonos ir vyro tėvai. Jiems atliepia lat. uosvis ‘ žmonos tėvas ’ ir (dažnesni) jo fonetiniai perdirbiniai uosis, uose reikšme taip pat apibendrinti abejiems tėvams. Etimologija neaiški. Vieni šį gentivardį jungia su lot. uxor ‘ teisėtoji žmona ’ (tada úošvis būtų išriedėjęs iš *úokšvis), kiti su skr. āšináḥ ‘ senas, diengalys ’ arba sen. ag. óc ‘ patėvis ’. Pr. tisties ‘ uošvis ’, jei nėra senas lenkiškas skolinys, galėtų atliepti sen. sl. tĭstĭ ‘ t. p. ’ (: rus. test′, lenk. teść iš sen. cieść). Plg. taip pat sen. sl. tĭšta ‘ žmonos motina ’, rus. tëšča ‘ t. p. ’ Visi jie vogražodinės kilmės. Labai įdomus tarmėse (M. Lietuvoje ir rytiečiuose) dar gyvas laigõnas ‘ žmonos brolis ; svainis ’ su gretimine lytimi láiguonas ‘ t. p. ’ Plg. dar pavardę Láigonas. Jis vienos šaknies su lat. liêgt

‘ drausti, neigti ’, laiguôt, laigât ‘ neigti, meluoti ’ ir lot. ligāre (iš *leig-) ‘ rišti ’ ir etimologiškai reiškia su (vyro) gimine surištąjį. Plg. reikšmės raidai skr. syāláḥ ‘ žmonos brolis ’ : syáti ‘ riša ’, gr. pentherós ‘ žmonos tėvas, žentas, svainis, apskritai vedybinis giminaitis ’ (daryba artimas liet. beñdras) ir skr. bándhuḥ ‘ giminaitis ’ : skr. bandhati ‘ riša, pančioja ’, got. bindan ‘ rišti ’, liet. bandà (etimologiškai : pririštieji gyvuliai).

Nykstant pirmykštei didžiašeimei, kur vedę sūnūs pasilikdavo tėvo namuose, ėmė nykti, retai bevartojami, ir daugelis išskirtinių gentivardžių. Taip dieveris ir laigonas vėliau imta vadinti svainiu, lygiai kaip sesers vyrą, o moša, dieverė ir jentė — svaine, taigi taip pat, kaip ir žmonos seserį. Gyvojoje kalboje s v á i n i s, sváinė (žodynuose ir : sváinius) plačiau pažįstami Užnemunėje (seniau ir M. Lietuvoje), taip pat Lietuvos rytuose. Kitur yra įvisę skoliniai švógeris, švógerka, gauti iš vokiečių per lenkų szwagier, szwagierka. M. L. švógaris, švẽgerkė artimesni vokiečių (žemaičių) lytims. Skolinys nesenas, nes dar nerandamas XVI a. raštuose. Visos svainio (žmonos ar vyro brolis, sesers vyras, žmonos ar vyro sesers vyras) ir svainės (paprastai žmonos sesuo, bet ir brolio žmona, vyro brolio žmona) reikšmės rodo, kad jais tereiškiama vien vedybinė giminystė. Tai sutinka ir su pačia žodžio etimologija, nes svainio pirminė reikšmė bus buvusi ‘ savasis, savišķis ’ (: pr. swais ‘ savas ’, sen. sl. svojĭ ‘ t. p. ‘, skr. svayám ‘ pats ’). Latviai taip pat pažįsta svaĩnis ‘ žmonos ar sesers brolis, žmonos sesers vyras ’, svaĩne ‘ žmonos sesuo ’. Būdinga lat. trm. ds. vd. brāli svaini ‘ broliai vedę (ne savo)

Svaininės giminystės rodyklė

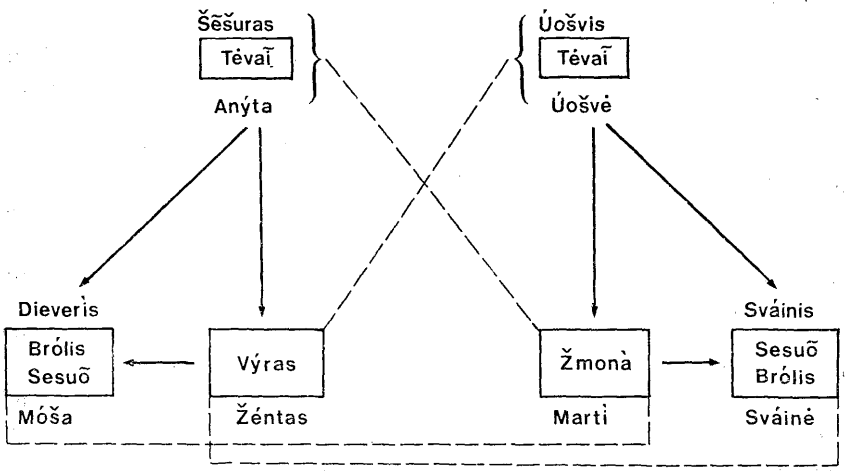

Tikrieji giminaičiai sujungti ištisinėmis, o svainiai brūkšninėmis linijomis

seseris '. Iš kitų ide. mūsų svainiui atliepia taip pat iš įvardžio sudaryti sva. swîo, ge-swîo ' žmonos brolis ar tėvas, sesers vyras ' (plg. su ta pačia priesaga sva. swein ' tarnas, piemuo ', sen. skand. sveinn ' berniukas, tarnas'), prasl. *svěstĭ, *svĭstĭ (: rus. svest' ' žmonos sesuo ', lenk. świeść ' t. p. '). Visi svainiai ir svainės kartu vadinami s v a i n i j à (plg. brolijà ' broliai ir seserys ', dieverijà). Lietuvių ir latvių kalboje svainiui pradžią davęs įvardis * s v a j a s išnyko, dabar besakoma sãvas, lat. savs. Iš jų vėl sudaryti gentivardžiai: liet. s a v á i t i s ir s a v á i t i n i s ' (vedybinis) giminaitis ' (iš išnykusio * s a v á i t i s, Poringiuose Švenčionių aps.), lat. savietis ' giminaitis, artimas žmogus '. Plg. dar prasl. *svojakŭ (: svoják ' svainis, sesers vyras ', lenk. swojak ' savo krašto žmogus ', swak ' svainis '). Svainių giminystė yra s v a i n ỹ s t ė. Šiuo terminu bendrinėje kalboje atskiriame vedybinę giminystę nuo kraujo giminystės. Ir rusams svoistvó reiškia vien vedybinę giminystę.

Žiūrint darybos, visų seniesiems ide. gentivaržiams būdinga formantas su r priebalsiu (-tēr, -ter, -tor, -ōr, -ur-) ir gana dažnai įvardžio *s(v)e- vediniai (žr. augščiau). Nors seniausius gentivardžius ypač sunku etimologizuoti, bet manoma, kad jau ir jų daryboje žymų vaidmenį vaidino vaikų kalbos vogražodžiai. Greičiausiai net ide. tėvo ir motinos vardams pradžią yra davę vieniniai vogražodžiai *pa (plg. gr. pã páppa) ir *mā (plg. gr. mā mēter!, skr. mā, liet. vaikų kalbos mã!, plg. taip pat mó-ša, žr. augščiau). Vogražodžių ypač gausu tėvui ir motinai vadinti. Jie paprastai yra dvejintinai, būtent vograujamasis skiemuo kartojamas. Tėvui vograuti būdingi priebalsiai t ir p (plg. liet. tẽtė, tãta, tìtis, lat. tēte, tēta, pr. thetis ' senolis ', lot. tata ' tėvas, maitintojas ', gr. tétta, tatã, skr. tatáḥ, tātaḥ ' tėvelis '; pápas, páppos ' senolis ', lot. pāpa, pappa; gr. áppa, apphá, toch. appakke), o motinai — m ir n (plg. liet. mamà, momà, lat. māma, gr. mámma, mámmē, sl. máma, sva. muoma ' motinos sesuo '; skr. naná, gr. nénna, nánnē ' motina, teta ', alb. nanɛ ' motina, auklė ', srb. nena, nana, rus. niania ' auklė, trm. vyr. sesuo '). Labai senas ide. vogražodis tėvui ir rečiau motinai vadinti yra *a t t a (: gr. átta, lot. atta ' tėvas, senolis ', got. atta ir iš jo mažybinis Attila, sva. atto ' tėvas, protėvis ', skr. attā ' motina, vyro sesuo '). Iš jo yra kilęs ir visiems slavams bendras tėvo vardas *otĭcĭ (: rus. otec, gud. oćec, lenk. ojciec, srb. otac, vendų wótc, wóćec, wóšc), kuris yra išriedėjęs iš pirminio *otĭkŭ, o šis vėl yra mažybinė lytis iš *otŭ (plg. rus. trm. otëk ' tėvas ' ir sen. rus. bdv. otĭnĭ ' tėvo, tėviškas '). Taip pat iš vogražodžio ir liet. t e t à ' tėvo ar motinos sesuo, dėdienė, senesnė moteris (vaikų kalboje) ' su vediniais žem. tetùtė ' t. p. ', maloninė tetùlė, taip pat tetulė́na 'tetos duktė', tetė́nas 'tetos vyras', tetulė́nas ' tetulės sūnus,

tėvo ar motinos sesers vyras'. Ją pažįsta ir slavai: sen. rus., ukr., srb. ir ček. teta, lenk. ciota, bet šios lytys gali būti ir antrinės darybos iš sen. sl. tetŭka 't. p.' (: ček., srb. tetka, rus. tëtka, lenk. ciotka). Latviai tetą vadina tēvamāte, mātesmāte, o šnekamojoje kalboje yra įsigalėjusi vokietybė tante. O vok. Tante vėl XVII a. paskolinta iš prc. tante 't. p.', kuri vaikų kalboje yra atsiradusi iš sen. prc. ante (plg. ag. aunt 't. p.'), o šios pagrindas yra lot. amita 't. p.', savo ruožtu vogražodžio *am(m)a ar *amī (plg. lot. amīcus 'draugas' iš amāre 'mylėti' per vogražodį *amī) vedinys.

Lietuvių kalboje daugiau nei kitose gentivardžių darybai pasigaminama priesagų ir priešdėlių. Gentivardinėmis priesagomis gyvojoje kalboje eina: -ėnas (brólėnas ir jaunesnysis brolėnas 'brolio ar dėdės sūnus', sūnėnas 'brolio ar sesers, sūnaus ar dukters sūnus', seserėnas 'sesers sūnus', kuriam atliepia lenk. siostrzan 't. p.' iš prasl. *sestrěnŭ; plg. ir lat. brālēns 'brolio ar dėdės sūnus, įbrolis', svainėns 'žmonos sesers ar jos brolio sūnus', net draudzēns 'draugo sūnus'), -aitis, -aitė ir -aičia (brólaitis, -tė 'brolio sūnus, duktė', seseráitis, -tė ir rytiečių seseráičia 'sesers sūnus, duktė', plg. dar gimináitis, -tė), -ėčia (broléčia 'brolio duktė', dukteréčia 'brolio ar sesers, taip pat dukters duktė', seseréčia 'sesers ar dėdės, tetos duktė', net laumėčia 'laumės duktė') ir retesnis -ynas (plg. augščiau avýnas, be to, brolynas 'brolio sūnus', seserynas 'sesers sūnus', o Kaniavos dzūkų net dievýnas 'dievo sūnus, dievaitis'), -ytis, -yčia ir -yta (senųjų raštų brolytis 'pusbrolis', brolyčia 'brolio duktė', seseryčia 'sesers duktė', senovinė anýta, net laumýtė 'laumės duktė'; plg. ir srb. kralić 'karaliaus sūnus', božić 'dievo sūnus'), -ikas, -ykas (brolikas, brolykas 'brolio sūnus', pr. bratrīkai 'broliai', plg. dar lat. mātīca, mātīce 'vyro motina', kur -īca, -īce iš *-īkjā, *-īkē), -ūnas (broliūnas 'brolio sūnus', plg. karaliūnas 'karalaitis'), -ietis, -ietė (seseriėtis, -tė 'sesers sūnus, duktė', plg. giminiėtis, -tė, lat. jaunietis, -te 'jaunavedys, -dė, jaunuolis, -lė'), -inčia (seserinčia 'sesers duktė'). Bendrinei kalbai iš tokios tarmių darybinės ir reikšminės įvairovės pasirinkta, kas plačiau kalboje vartojama, šiuo atveju priesagos -ėnas, -ėčia (-ėtė), -aitis ir -aitė, ir be to, paprastai viena kuria reikšme. Žr. kraujo giminystės rodyklę. Iš priešdėlių gentivardžiams daryti vartojami pro-, po-, pa- ir į-. Ir būtent pro- žymi ankstesnės ar vėlesnės kartos giminaitį. Iš gyvosios kalbos pažįstami prótėviai 'sentėviai, tėvų tėvai' (plg. posakį: tėvai protėviai to neatmena), žem. próvaikiai 'vaikų vaikai, palikuonys', iš Juškos žodyno prósenutis 'senelio tėvas'. Pagal juos pasidaryta ir daugiau būtinų naujadarų. Darybai ir reikšmei plg. própernai 'užpernai' (gr. prōpérysi 'prieš dvejus metus'), pr. prābutskas

Kraujo giminystės rodyklė

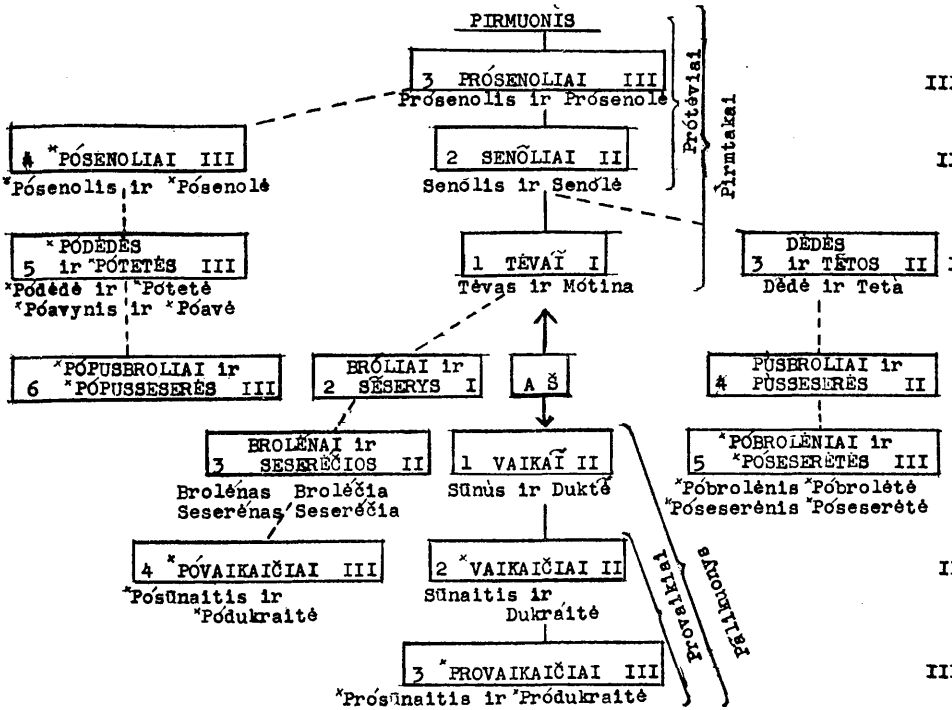

Pavadinimai reiškia giminystę su AŠ. Tiesioji giminystė pažymėta ištisinėmis, o šalutinė brūkšninėmis linijomis. Civilinės teisės giminystės laipsniai parodyti arabiškais skaitmenimis: skaitoma išbrėžtomis linijomis. Romėniškieji skaitmenys rodo skirtingą laipsniuoseną pagal bažnytinę teisę. Iš krašto pažymėtos kartos: augštyn ir žemyn. Naujadarams padėta žvaigždutės (*).

(iš *prābūtiskas) ‘mažinas’, o iš kt. kalbų atitikmenų: rus. praded, lenk. pradziad ‘prosenolis’, lot. pronepōs ‘provaikaitis’, prōgeniēs ‘pirmatakas’. Priešdėiai, p a - ir p o - rodo pusinę giminystę (žr. rodyklę). Plg. p a t ė v i s, p ã m o t ė, p ó s ū n i s, p ó d u k r a, trm. pódūkra, pódukrė, p ó v a i k i s, kuriems atliepia lat. patēvs, pamāte, padēls ‘posūnis’, pameita ‘podukra’, pabērns ‘povaikis’, pr. patowelis, pomatre, passons (o iš u ar ū), poducre, taip pat rus. pásynok ‘posūnis’, pádčerica (iš prasl. *padŭkterica) ‘podukra’. Kaip rodo tos paćios darybos pamergẽ ir pómergė ‘jaunosios palydovė (vestuvinėse apeigose)’, pókaršis ‘tokia karšis (žuvis)’, pósmilgė ‘į smilgą panaši žolė (apera spica venti)’, šie visiems baltams bendri gentivardžiai negali būti slaviški skoliniai. Nevieno tėvo ar nevienos motinos vaikų tarpusavio giminystei

pažymėti gyvojoje kalboje nerandame atskirų vardų. Jie vis viena vadinasi broliais seserimis arba pusbroliais pusseserėmis. Kartais nusakoma aprašomai: netikrieji broliai, seserys. Kadangi bendrinėje kalboje p ùs b r o l i s ir p ùs s e s e r ė jau įprasta dėdės ir tetos sūnui ir dukteriai, tai vengiant dviprasmumo čia, nusižiūrėjus į kitus pusinės giminystės gentivardžius, pasidaryta p ó b r o l i s ir p ó s e s e r ė. Plg. lat. pamāsa 'netikroji sesuo', bet ir pusmāsa 't. p.' Prisiimti, įsūnyti svetimus vaikus, matyti, yra labai senas paprotys. Tai rodo gyvi gentivardžiai su priešdėliu į-: į s ū n i s, į d u k r ė, trm. įdukra, įdukterė, abiem kartu į v a i k i a i. Rytų Lietuvoje įvaikiams vadinti sakomi ir: išsūnis, išdukra arba išdukterė, išvaikiai. Visai reta yra duktẽrė 'įdukrė' (Lėnas). O svetimą vaiką priėmusieji jam yra: į t ė v i s ir į m o t ė. Suvestiniams sūnums savo tarpe vadintis tarmėse pažįstamas į b r o l i s (vietomis jis reiškia ir vestuvinių apeigų pabrolį, pajaunį), o šalia pasidaryta ir į s e s e r ė. Šiedu gentivardžiai bendrinėje kalboje taikomi ir įsūnytiesiems savo tarpe vadintis.

Liet. n a š l ỹ s, n a š l ẽ, atrodo, yra pasidaryti iš išnykusio bdv. *nãšlas, o šis vėl su priesaga -las iš spėtino vkž. *nàšti (plg. àkti: ãklas, dègti: dẽglas), kuriam atliepia lot. necāre 'žudyti, naikinti', nocēre 'kenkti', skr. naśyati 'gaišta, žūva'. Tai patvir-

Pusinės giminystės rodyklė

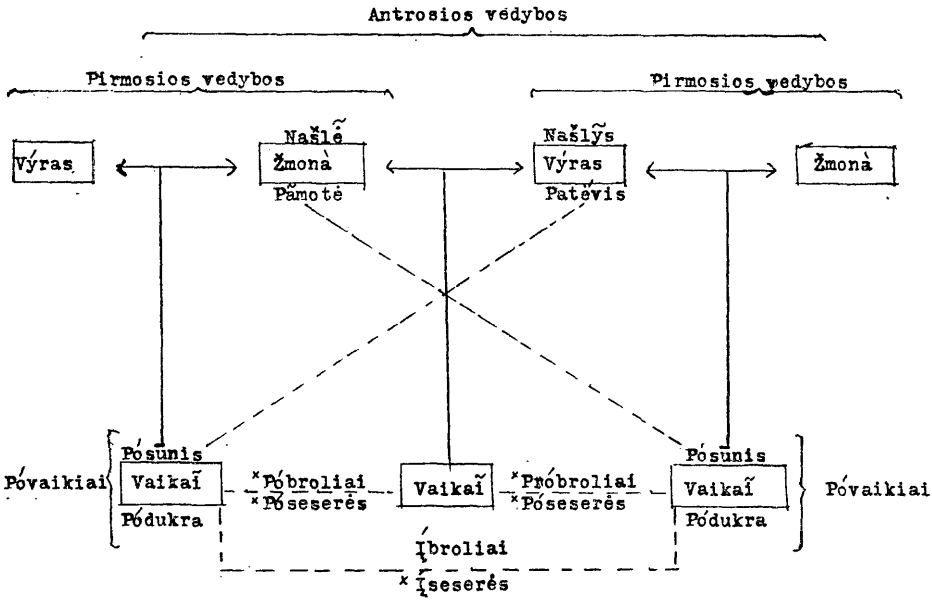

Tikrieji giminaičiai sujungti ištisinėmis, o pusiniai brūkšninėmis linijomis. Žvaigždute (*) pažymėti naujadarai.

tina ir našláuti ‘būti našliu, našle’, našláitis, našláitė, sudaryti tiesiai iš *nãšlas, kaip gáilauti ‘gailėti’ iš gáilas, gailùs ir jaunáitis ‘jaunuolis; jaunas mėnuo’ iš jáunas. Vad. našlys, našlaitis yra tas, kam yra pragaišę, žuvę žmona arba tėvai. Vakarų augštaičiai našliui ir našlei vadinti dar pažįsta, ypač dainose: šeirỹs, šeirẽ. Kaip rodo sen. sl. sirŭ ‘betėvis’ (: rus. síryj ‘našlaitis, vienišas’, iš to sirotá ‘našlaitis, -ė’), jie taip pat senovinio bdv. *šeiras vediniai. Latviai našlius vadina atraitnis, atraitne, trm. atraitis, atraite (iš vkž. riest ‘kristi, atsiskirti’), o našlaičiai jiems yra baramieji (bāris, bāre arba bārenis, bārene: bārt ‘barti’). Tik vieni prūsai yra išlaikę senovinį ide. našlės vardą widdewū iš balt. *vidavā per pereiginį laipsnį *videvō, *vidavō), kuriam atliepia skr. vidhávā, lot. vidua, got. widuwō (plg. ag. widow, vok. Witwe), prasl. *vĭdova (: rus. vdová, lenk. wdowa). Ide. prolytė *vidhéva jungiama su skr. vidhúḥ ‘vienišas’, vidhuráḥ ‘atskirtas, pašalintas’ ir pagaliau su vkž. šaknimi *vidh- ‘tuštėti, trūkti’, kurią randame lot. dī-videre ‘atskirti, atidalyti’, vad. etimologiškai reiškia vienišąją, atskirtąją. Bet iš kitos pusės našliui trūksta seno ide. vardo, nes lot. viduus, sva. wituwo, vva. witware (vok. Witwer), sen. sl. vĭdovĭci (: rus. vdovéc) yra naujesni moteriškosios lyties vediniai. Tai rodo, kad našlystės ide. prosenovėje būta vienašalės: našlės tebūdavo vien moterys. Ir iš tikrųjų vakarinėms germanų kiltims (Tacitas), taip pat senovės graikams (Pausanias) istoriškai yra paliudytas draudimas našlėms tekėti antrą kartą.

Su gentivardžiais pagaliau yra susijusi šeimà ir šeimýna. Dabar abi lytys vartojamos mišrai. Bet Daukšai ir Sirvydui šeimyna tėra tik samdiniai, tarnai, kaip ir daug kur iki šiol tarmėse. Kad ši reikšmė senoviška, patvirtina ne tik pr. seimīns ‘t. p.’, bet ir sen. rus. sĕminŭ ‘vergas, namiškis’. Vėl kitose tarmėse, ypač kur nepažįstama šeima, šeimyna apima kartu visus namiškius. Lat. saime (su kitu šaknies balsio laipsniu) reiškia tiek samdinius, tiek šeimą (plačiąja prasme). Vienos šaknies su šeima yra ir sen. rus. sĕmĭja, dabar semjá ‘t. p.’ (iš sĕmĭ ‘asmuo’, kaip bratĭja iš bratŭ ‘brolis’), taip pat lat. siẽva ‘žmona’, kuriai atliepia sva. hĩwa ‘t. p.’: skr. śévaḥ ‘mielas, draugiškas’. Jau baltų prokalbės metu šeima skoliniu yra patekusi į suomių kalbas (plg. suom. heimo, est. hõim ‘t. p.’).

Gentivardžių sistemos gali labai įvairuoti, pagal atskiras (negiminingas) kalbas ir jų struktūras. Mums pvz. tokie gentivardžiai, kaip brolis ir sesuo, atrodo paprasčiausi ir būtini žmonių biologinei giminystei žymėti. Bet yra kalbų, kur abiem sąvokoms vartojamas tas pats žodis. Pvz. tagalogų kalboje (Filipinų salose) hapatid reiškia tiek brolį, tiek seserį ir jie atskiriami tik pridedant pažy-

minius lalāki ‘vyriškis’ ir badāji ‘moteriškė’. Kinams vėl labai svarbu amžius: kó-ko vadinama vyresnis brolis, o čjún-ti — jaunesnis, čjé-čje — vyresnė sesuo, o méj-mej — jaunesnė.

BALSINGUMAS *

Balsingumas (skardumas; vok. Stimmhaftigkeit, pr. sonorité) — fonetikoje akustinė garso ypatybė, kurią garsai gauna jų daryboje dalyvaujant virpančioms balso lūpoms. Visi balsingi (balsioje kalboje) ir balsingiausi iš visų garsų yra balsiai, sudėti vien iš balso elementų, atsirandančių, virpant balso lūpoms, ir tik kiek modifikuotų rezonansinių burnos ar nosies tuštumų. Balsinguosiuose priebalsiuose vienur balso elementų daugiau, nei ūžesių (sklandieji l, m, n, r), o kitur vėl nusveria ūžesiai (sprogstamieji b, d, g, pučiamieji z, ž). Priebalsių samplaikoje mūsų kalba nepakenčia greta balsingųjų (išskyrus sklandžiuosius) ir kimiųjų garsų: paskutinysis priebalsis visada akustiškai asimiliuoja priešpaskutiniuosius. Dėl to tariama tik a b d e k t i, u š k a r k s t y t i, k v ė g ž d i n t i, bet k v ė k š t i, nors rašoma a p d e g t i, u ž k a r g s t y t i (: užkergė). Dėl šito dėsnio veikimo, kalbos jausmui paklydus, yra atsiradusios ir dvejybinės lytys: d r ė g t i, d r ė g i n t i; d r ė k t i, d r ė k i n t i; k n i a u b t i s (kniaubiasi), k n i ū b o t i: k n i a u p t i s (kniaupiasi), k n i ū p o t i; s k a b i u: s k a p i u. Pagaliau ta pati priežastis ir senąjį prielinksnį i ž (dar sveiką Lietuvos rytuose; plg. rusų i z) išvertė i š.

BALSIŲ KAITA **

Balsių kaita (vok. Ablaut, prc. alternance vocalique) — kalbotyroje dėsningas balsių arba dvibalsių kaitymasis tos pačios šaknies žodžių grupėje. Indoeuropiečių kalbos balsių kaitą yra paveldėjusios iš prokalbės ir ja vienos daugiau (graikų, baltų, germanų), kitos mažiau (lotynų, keltų) naudojasi žodžių darybai ir gramatinėms lytims skirti. Balsiai gali kisti ne tik žodžio šaknyje, bet ir priesagoje arba kaitmenyje, dėl to skiriama š a k n i e s ir p r i e s a g o s balsių kaita. Pvz.: n e š u — n a š u s — n ė š i a i, rusų n e s u — n o š a “ n a š t a ” ir v i l k a s — v i l k e !, lot.

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, II, 105.

** *Lietuvių Enciklopedija*, II, 105-106.

lupus: lupe!, plg. graikų patēr "tėvas" — pro-patōr "protėvis". Žodžio šaknis balsių kaitos teorijoje vad. baze ir būtent lengvąja, jei kaitos balsis trumpas, o sunkiąja, jei jis ilgas. Balsių kaita yra kiekybinė (vok. Abstufung), kada kaitosi tas pats balsis trumpas ir ilgas arba jis visai išnyksta, pvz., skiriu — skyriau, lot. lego "skaitau" — lēxi "skaičiau", senovinis ki. sančio šalia va. esąs, gr. vn. ki. patros "tėvo". Kokybine kaita (vok. Abtönung) vad. įvairios spalvos balsių kaitymasis, pvz., metu: matas, lot. dō "duodu" — dēdi "daviau" — dāre "duoti". Vienos šaknies žodžių būryje kinta tik tam tikri balsiai, kurie sudaro kaitos eilę. Joje paprastai skiriami penki balsio laipsniai, kurių vieno kito atskiram pavyzdžiui gali ir trūkti. Pagrindinis (P) kaitos bazės laipsnis turi betkurį ilgą ar trumpą balsi, kuris kiekybe nėra susilpnėjęs. Šis laipsnis, pakeisdamas savo balsio kokybę į o arba ō, duoda antrąjį pagrindinį (Po) laipsnį. Pagrindinių laipsnių balsio pailgėjimas vadinama tęstiniu (T), susilpnėjimas — silpnuoju (S), o visiš-

LENTELĖ I

Lengvoji e-eilė

P	Po	T	S	N
želti	žalias	žėlė, žuolis (uo iš *ō)	—	žilti (il iš*l̥)
la. pedelis "paskutinis vaikas"	padas	pėda	—	—
lot. pedem "koją"	—	pēs "koja"	pedis "kojos"	—
gr. pedon "žemė"	poda "koji"	pēdon "irklo mentė"	—	—
		dor. pōs "koja"		(sanskrito upabdas "trypimas")

Sunkioji ē-eilė

P	Po	N
sėsti	suodžiai	—
dėti	—	—
gr. ti-thēmi	thōmos "krūva"	ti-themen
gotų ga-dēÞs "veiksmas"	dōms "sprendimas"	—

kas išnykimas — nykstamuoju (N) laipsniu. Pagal pirmojo pagrindinio laipsnio turimuosius balsius skiriama trys kaitos eilės: e-, o- ir a- eilė. Jei balsis trumpas, šios eilės vad. lengvosiomis, o jei ilgas — sunkiosiomis. Visos šešios balsių kaitos eilės sudaro vad. kaitos sistemą. Jos e- eilės pavyzdžių randama ganėtinai visose ide. kalbose; kitoms lengvosioms eilėms jų daugiur jau trūksta. Sunkiųjų eilių kaikurie laipsniai tik spėte spėjami, nes pvz. teoriškai tęstinio laipsnio balsis turėtų būti ilgesnis už pagrindinio laipsnio ilgąjį balsį, nors to skirtumo nėra išlaikiusi nė viena ide. kalba. Pvz.: žr. lentelę I.

Atskirose ide. kalbose senosios kaitos eilės dėl analogijos yra sumišusios ir susidariusios kitos naujos. Pvz. baltų kalbose dėl a-eilės įtakos (s t a t y t i — s t o t i, la. s t a t ī t — s t ā t) e-eilėje atsirado nauji kaitos laipsniai: ž o l ė (la z ā l e) ir s o d i n t i, kurių vietoje kaitos dėsniais lauktume *ž u o l ė ir *s u o d i n t i (: ž u o l i s, s u o d ž i a i, plg. dar p l ė š t i — p l u o š t a s). Šitokie nauji reiškiniai vadinami a n t r i n e k a i t a. Lietuvių kalboje dabar skiriama iš viso keturios balsių kaitos eilės. Pvz.: žr. lentelę II.

LENTELĖ II

I	i, y, prieš balsį ij l i k t i, l y k y t i v y t i, v i j o	—	ei, ie, p. b. ej l i e k a s v e j u	— ai, p. b. aj l a i k y t i v a i k y t i, v a j o t i
II	u, ū, p. b. uv d u b u s, d ū b s o t i s r u t o s, p a s r ū t i p a s r u v ę s	—	au, p. b. av, ov d a u b a s r a u t a s, s r a v ė t i s r o v ė	— uo d u o b ė S r u o j a (upės vardas)
III	e, ı, y r e m t i, r i m t i, r y m o t i	—	ė r ė m ė	— a r a m u s — o r o m u s
IV			a ž a d ė t i, ž a d a s	— o a p ž o s t i, ž o d i s

Kadangi balsų kaita nėra atskirų kalbų raidos padarinys, tai ir jos priežastys negali būti visai aiškios. Kiekybinė kaita atrodo kilus dėl kirčio šokinėjimo: nekirčiuoto skiemens balsis silpnėja arba ir visai išnyksta. Kokybinė kaita esą galėjusi rastis, muzikalinį kirtį perkėlus vienu skiemeniu į priekį arba atgal ir tuo būdu toniškai pažemėjusiame skiemenyje, pvz., e ėmus tamsėti ir pagaliau e išvirtus o.

BARBARIZMAI *

Tuo vardu (barbarismós) graikai poklasiniais laikais vadina svetimus papročius, negraikišką kalbos vartoseną ir apskritai netaisyklingus posakius bei kalbos klaidas. Gramatiku Donatu (IV a. Kr. g.) ir lotynų kalboje prasideda kova su joje beįsigalinčiomis svetimybėmis. Viduramžiais mokyklose mokoma vengti barbarizmų. Dabar barbarizmais vadinami visi tie svetimieji kalbos elementai, kurie, nesutikdami su kalbos dvasia ir dėsniais, nusikalsta įprastinei vartosenos normai ir visuotinai laikomi netaisyklingi. Barbarizmai skiriami: 1) žodyno — a) tartyje svetimas atskirų garsų ištarimas, pvz., v a ž ò s u, c i k t á i vietoje v a ž i ú o s i u, t i k t a ĩ, b) žodžių daryboje svetimos priesagos, pvz., k a i m y n - k a, u n i v e r - k a, p a n e l - i č k a, K o s t - u s i s, M e č - i k a s, J a d z k a, c) nereikalingi skoliniai, pvz., a b e l n a s, c i o c i a, d e s ė t k a s, c h o l o s t i o k a s, k n a t a s, l y š n a s, m o č e k a, p a d u š k a, t o n f i l m a s, u c h a ž o r a s, z o v i e s (k) a s.

2) Sintaksės — a) pažodžiui iš svetimų kalbų versti posakiai, pvz., k a m e d a l y k a s? (v čiom delo?), k a s m a n p r i e t o (co mnie do tego), č i a a n t d i d u m o n e p a r e i n a (auf die Grösse kommt es hier nicht an); b) svetima linksnių ir laikų vartosena, pvz., n e t u r ė j o n ė v i e n ą v a i k ą, p a ė m ė p e i l į d u o n ą p j a u t i, v a i k a i, b ū k i t e p a k l u s n i a i s t ė v a m s, r e i k i a b u v o (trzeba było) i š v a ž i u o t i. Pagal kilmę barbarizmai vadinami: g a l i c i z m a i s (iš prancūzų kalbos), g e r m a n i z m a i s (vokiečių k.), s l a v i z m a i s, kurie smulkiau skirstomi p o l o n i z m a i s (lenkų k.), r u s i c i z m a i s (rusų k.). Taip pat barbarizmais laikomi ir svetimieji tarptautiniai žodžiai, sudurti iš dviejų kalbų šaknų, pvz., a u t o m o b i l i s iš gr. a u t ó s "pats" ir lot. m o b i l i s "judamas". Barbarizmais nelaikomi tie svetimieji skoliniai, kuriems nėra savų pakaitų, pvz., š v i e ž i a s, b u l v ė, v y n a s, š a r v a s, g a t v ė, taip pat ir posakiai, kurių būtinai privalo kultūrinė kalba, pvz., t u r ė t i į t a k o s, k r e i p t i d ė m e s į. Didelis barbarizmų gausumas betkurios tautos arba jos visuomenės dalies kalboje (pvz. mūsų amatininkų kalba) liudija esamą ar būtą profesinę priklausomybę nuo tos tautos, iš kurios kalbos šitie barbarizmai pasiimti. Lietuvių raštų kalbą barbarizmai, būtent polonizmai, didžia banga buvo užplūdę po XVI a., sulenkėjus šviesuomenei, ypač dvasininkams,

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, II, 195-196.

gaminusiems visą tikybinę raštija. Reakcija prieš barbarizmus prasidėjo su tautiniu atgimimu (Auszra), dar labiau sustiprėjo, atgavus 1904 m. spaudą, o didžiausi nuopelnai šioje bendrinės kalbos valyboje tenka J. Jablonskiui. Įsibėgėjantį purizmą sustabdė K. Būga.

Kaip meninė kūrybos priemonė barbarizmai literatūroje vartojami: a) komiškam efektui sudaryti: "... duok p a k a j ų — tai jau ženysiuos ar ką jau" (K. Binkis, Tamošius Bekepuris); b) vietos, aplinkos atspalviui sudaryti; c) veikalo asmenų socialinei būčiai pažymėti, kai svetimųjų kalbų vartojimas yra lyg kokia išskirtinė kurio socialinio sluogsnio (pvz. dvarininkijos) privilegija (baronienės Rainakienės leksikonas 1933 m. Putino Altorių šešėly).

DAIKTAVARDIS *

Daiktavardis — gramatikos terminas, kuriuo kalboje vadinami žodžiai, reškiantieji daiktus arba sąvokas kaip tam tikrų ypatybių turėtojus. Nuo būdvardžių ir veiksmažodžių daiktavardžiai skiriasi ne reikšmės esme, bet jos reiškiamuoju būdu. Pvz. būdvardis r a u d o n a s, veiksmažodis r a u d o n u o j a ir daiktavardis r a u d o n i s, r a u d o n u m a s visi reiškia kokybines sąvokas. Tik būdvardis, be to, dar nurodo į daiktą, ypatybės turėtoją, o veiksmažodis tą pačią ypatybę susieja su jos dabartimi, praeitimi, ateitimi (laikai) ir veikėju (asmenys). Daiktavardis kaip tik tų pašalinių prierеikšmių neturi, išsako nepriklausomas sąvokas, o aname pvz. reiškia tą ypatybę, atsietą nuo konkretinių daiktų ir todėl pats mums eina lyg daiktu, kuris savo ruožtu gali turėti tam tikrų ypatybių, pvz. š v i e s u s, a i š k u s r a u d o n u m a s. Taigi daiktavardis reiškia ne tik tikruosius daiktus, medžiagą, augalus, gyvūnus, asmenis (stalas, molis, karklas, arklys, piemuo), bet ir jų ypatybes, atsietas nuo turėtojų (dydis, baltumas, stiprybė, protas), jų veiksmus, atsietus nuo veikėjų (lūžimas, žūtis, šūvis, šauksmas, derybos, žūklė, šienautė, pobėgis, bėgsena, ūžesys). Daugumas daiktavardžių indoeuropiečių kalbose sudaromi su priesagomis, reiškiančiomis tam tikrus reikšmės atšešėlius, ir pagal juos skirstomi keliomis reikšminėmis kategorijomis. Iš jų svarbesnės: 1) v e i k ė j o (nomina agentis), kur baltų kalbose dažniausiai priesaga -ė j a s: nešėjas, latvių nesējs, o graikų dōtēr, dōtōr, lotynų dator, sanskrito dātar, slavų datel' 'davėjas'; 2) į r a n k i o (nomina instrumenti), pvz.: arklas, latvių arkls (-k l a s iš -t l a s, plg. prūsų ebsen-tl-iuns =

* *Lietuvių Enciklopedija*, IV, 228-230.

apženkl-inęs), graikų áro-tron, lotynų arā-trum ‘ t. p. ’; 3) v i e t o s (nomina loci), pvz.: gany-kla, latvių ganī-kla, dzīvo-klis ‘ butas ’, veln-iava, veln-iuva, latvių dumbr-ava ‘ pelkėta vieta ’ (: dumbrs ‘ pelkė ’), prūsų vietovardis Bal-owe (: bala), slavų dąbr-ova ‘ ąžuolynas ’; 4) b ū r i o (nomina collectiva), pvz. lap-ija, brol-ija, slavų bratrьja, graikų fratría ‘ t. p. ’, lotynų vīcīnia ‘ kaimynija ’, latvių Cērp-ijas (: cērpa ‘ ilga žolė ’), prūsų Warn-ye (: warne ‘ varna ’); 5) m a ž y b ė s (nomina deminutiva), pvz. sūn-(i)ukas, latvių (tarmėse) dēl-uks, slavų synŭkŭ ‘ t. p. ’, sanskrito aśv-akaḥ ‘ arkliukas ’, graikų boms-aks ‘ senukas ’; 6) v e i k s m o (nomina actionis), pvz.: dal-ybos, latvių dal-ības, slavų služьba ‘ tarnyba ’, taip pat mūsų kalbos bendratis, siekinys ir būdinys, kilę iš tam tikrų veiksminių daiktavardžių linksnių (plg. bėgte bėga: bėgtė ‘ bėgimas ’), dabar pritapę prie veiksmažodžių. Be to, skiriama daiktavardžiai: t i k r i n i a i (nomina propria) ir b e n d r i n i a i (nomina apellativa). Pirmieji yra išriedėję iš pastarųjų ir reiškia grynuosius pavadinimus. Pvz. Nikiforui graikų kalboje atliepia nikēforos ‘ pergalę nešantysis, nugalėtojas ’. Iš kitos pusės tikriniai daiktavazdžiai vėl išvirsta bendriniais. Lotynų Caesar vokiečiams pasidarė Kaiser ‘ imperatorius ’, o vokiečių Karl (= Karolis Didysis) — visiems slavams, o per juos ir vengrams bei lietuviams — karalius: praslaviškai korlь, slavų bžn. kalbos kralь, lenkų król, rusų korol’, vengrų kiraly. Plg. dar molio Motiejus ‘ sugriuvėlis ’, o karių kalboje Kazys ‘ naujokas ’. Nors ir apskritai tarp kalbos dalių nėra griežtų ribų, bet ypač dažnai daiktavardis kaitaliojasi su būdvardžiais. Pvz. šaltinis, statinė, nelabasis ‘ velnias ’, vyriškas, ‘ vyras ’, sodiškis ‘ kaimietis ’, geras ‘ turtas ’ yra išbūdvardiniai daiktavardžiai. Iš kitos pusės jau priedėlyje daiktavardis reikšmiškai būdvardėja, pvz.: pamotė ragana (= nedora, pikta), lotynų bos arator ‘ ariamas jautis ’ (iš tikrųjų: jautis arėjas). Tikrais būdvardžiais daiktavardis yra išvirtęs šiokiuose posakiuose: darbininkas (= darbštus) žmogus, senė avis, jaunis sūnus (padaroma net įvardžiuotinė lytis: jaunysai ‘ jaunasis ’), lotynų sus senex ‘ senė kiaulė ’, filius iuvenis ‘ jaunis sūnus ’, prancūzų bête vėl reiškia ne tik ‘ gyvulys ’, bet ir ‘ kvailas ’. Abiejų kalbos dalių tarpusavio artimumą rodo ir kaikurių daiktavardžių laipsniavimas, pvz.: už šunį šunesnis, vyresnis (reiškia ir: viršininkas), vyriausias, kalniau gyvena, lotynų nullus me est hodie Poenus Poenior ‘ niekas man šiandien nėra už Poenų geresnis ’, oculissimus ‘ kaip akis brangiausias ’ (vietoje: carissimus), graikų oiòs oióteros ‘ už avį avesnis ’, basileútatos ‘ karaliausias ’ (: basileús ‘ karalius ’). Taip pat daiktavardinės kilmės yra plačiai visose indoeuropiečių kalbose pažįstami sudurtiniai būdvardžiai, pvz. juodplaũkis ‘ juodais plaukais ’ (= juodas plaukas,

plg. gyvãplaukis ir visai senoviškus devynšárvas = augalas devyniais šarvais ‘ devynvaistė verbascum ‘, pasturlakai žmonės), slavų čŭrnovlasŭ ‘ t. p. ’, lotynų nigicolor ‘ juodaspalvis ’ (= juoda spalva), graikų melánchrōs ‘ juodaodis ’ (= juoda oda), sanskrito rājaputraḥ ‘ kas sūnų karalių turi ’ (: rājaputráḥ ‘ karaliaus sūnus ’), vokiečių barfuss ‘ basas ’ (= basa koja). Seniau tarp daiktavardžių ir būdvardžių nėra tiek daug buvę nė forminių skirtumų. Pvz. lietuvių kalboje būdvardžių skirtingosios linksnių lytys vėliau pasiskolintos iš įvardžių, o sanskritas, graikai ir lotynai daiktavardžius ir būdvardžius linksniuoja visai vienodai. Todėl Aristotelis ir visi antikos gramatikai abejus laikė viena kalbos dalimi, graikų pavadinta ónoma, kurį lotynai išsivertė nomen ‘ vardas ’. Nors Dionisios Trax (170—90 pr. Kr.) ir pažįsta būdvardžio sąvoką (graikų epítheton, lotynų išversta adiectivum iš adicere ‘ primesti, pridėti ’, būtent prie daiktavardžio), bet šis jam tėra tik atskira daiktavardžio rūšis. Atskirą terminą daiktavardžiui davė tik viduramžių filosofinė gramatika : (nomen) substantivum (: substantia ‘ buvimas, esmė ’). Pagal jį padaryti rusų (imia) suščestvitel'noje (: suščestvo ‘ esmė ’), vokiečių Hauptwort. Daukantas pirmasis (1837) šią kalbos dalį pavadino lietuviškai : daiktinis vardas, daiktvardis. Baranauskas vartojo daiktovardį, o Jablonskis pakeitė daiktavardžiu. Plg. vokiečių Dingwort, lenkų rzeczownik, latvių lietvārds.

DELABIALIZACIJA *

Delabializacija labializacijai priešingas reiškinys garsų daryboje, kada apskritiniai lūpiniai garsai, pvz. o, u, ö, ü pereina į plyšinę artikuliaciją ar bent iš dalies nustoja apskritinės artikuliacijos. Rytų Lietuvos tarmėse gana ryškiai delabializuojamas o ; lūpų apskrito sučiaupimo veik visai nežymu, o pats garsas akustiškai turi a priemaišo, vietomis tariamas jau kaip å. Tačiau įstoriškai žiūrint, bendrinės kalbos o yra labializuotas iš pralietuviškojo ā, pvz. b r ā l i s > b r å l i s > b r o l i s. Delabializacija pastebima daugelyje kalbų. Dėl plyšinių balsių kaimynystės taip pat iš dalies delabializuojami ir lūpiniai priebalsiai, pvz. m o m u o abu m labiau labializuoti, negu žodyje m ė m i s ‘ kvaiša ’.

---

* *Liztuvių Enciklopedija*, IV, 418.

DVIBALSIS *

Dvibalsis, arba diftongas (gr. diphthongos ‘ dvigarsis ’) — dviejų balsių fonetinis junginys viename skiemenyje, kur paprastai vienas balsis eina skiemeniniu. Jei garsiau, stipriau išstariamas pirmasis dvibalsio sandas, tai dvibalsis vad. krintančiu, o jei antrasis — kylančiu. Krintantieji dvibalsis paprastai yra ai, au, ei, eu, oi, ou, ui, o kylantieji — ie, ia, io, iu, ua, uo, pvz. vokiečių K a i s e r, H a u t, L e u t e, o prancūzų b i e n, b o i s, italų b u o n o. Kaikada abu dvibalsio sandai vienodo garsumo, jis tada vadinamas l y g i u o j u, pvz. anglų d e a r. Pagal pirmojo sando kiekybę (trumpas ar ilgas balsis) dvibalsiai dar skirstomi trumpaisiais ir ilgaisiais. Lietuvių bendrinė kalba turi dvibalsius ai, au, ei, ui, ie, uo ir jaustuke dar oi; tarmėse randame ir eu, ou. Dvibalsiai ie, uo, griežtai fonetiškai imant, yra tribalsiai iea, uoa. Mūsų kalboje dvibalsių pobūdis daug priklauso nuo priegaidės. Krintą ir ilgi yra visi staiginiai, arba tvirtapradžiai, dvibalsiai, pvz. d á i k t a s, l á u k t i, k é i k t i, o tęstiniai, arba tvirtagaliai — kylą ir trumpi, pvz. v a ĩ k a s, l a ũ k a s, k e ĩ k s m a s. Platesne prasme dvibalsiai (mišraisiais, negrynaisiais) vadinami ir balsių a, e, i, u (tarmėse ir o) junginiai su sklandžiaisiais priebalsiais l, m, n, r, pvz. k á l t a s, k a Ĩ t a s, k ù r t i, k u r̃ č i a s. Grynieji ir mišrieji dvibalsiai vienu vardu vadintini d v i g a r s i a i s.

ETIMOLOGIJA **

Etimologija (gr. etymología iš étymon ‘ tikroji žodžio reikšmė ’ ir lógos ‘ žodis, mokslas ’). 1. Pagal senovės graikų filosofus mokslas apie tikrąją ir teisingąją žodžių reikšmę bei kilmę. Jau dvasininkai bandė iš pačios garsinės žodžių lyties minti jų giliausiąją prasmę. Juos pasekė filosofai ir, sąskambiu gretindami žodžius, stengėsi susekti tais žodžiais reiškiamų daiktų esmę. Tokia etimologija Platono pavaizduota kalbai skirtame dialoge Kratylos. Panašiai etimologizavo ir Aristotelis, o vėliau stoikai. Šie nuėjo tiek toli, jog etimologijos pagalba jieškojo žodžiuose paslėptų net dorovinių ir antgamtinių tiesų. Iš filosofų etimologija, veik nieko nepakeitus, buvo perimta graikų gramatikų, o romėnai ją vėl pritaikė lotynų kalbai. Jau

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, V, 289-290.

** *Lietuvių Enciklopedija*, VI, 79-80.

krikščionybės laikais į šios rūšies etimologines spekuliacijas įtraukta ir hebrajų kalba, tariamoji visų kalbų motina. Kur žodžio kilmė ir reikšmė savaime nebuvo akivaizdi, ten filosofai ir gramatikai griebdavosi dažnai naivaus spėliojimo. Pvz. graikai žodį líthos 'akmuo' vesdavo iš posakio lían theein 'per daug bėgti', nes akmuo to nedaro ; taip pat ir lotynai iš priešybės etimologizuodavo canis a non canendo 'šuo iš nedainavimo' (lot. canis 'šuo' ir canere 'dainuoti') arba vien iš sugalvotos fonetinės žodžių sangretos fenestra quasi ferens nos extra 'langas tartum nešąs mus laukan'. Apskritai antikinė etimologija daug turi panašumo su dabartine liaudine etimologija.

2. Lyginamosios kalbotyros šaka, kuri istoriškai tiria žodžių darybą bei kilmę, ir būtent vienos kurios kalbos ar kelių giminaičių kalbų. Pagrindus jai padėjo A. F. Pott XIX a. pirmojoje pusėje veikalu Etymologische Forschungen. Moderninė etimologija griežtai laikosi kalboje veikiančių garsų dėsnių ir istorinio garsų atliepimo, atsižvelgia į pačios žodžio lyties kitimą ir jo reikšmės raidą laiko būvyje ir visada jungia žodį su daiktu. Kitaip tariant žodžio etimologija yra žodžio istorija, susekama iš senesniųjų jo lyčių toje pačioje kalboje ir giminaičių kalbų atitikmenų, kurie yra bendros prolytės fonetinės atmainos. Vad. kalbininkas etimologizuodamas turi atsekti tą žodžio prolytę, nustatyti apytikrį jo sudarymo laiką bei aplinkybes ir išaiškinti galimas reikšmės pakitimo priežastis. Žodžio etimologija galima laikyti nusisekusia, jei pavyksta nustatyti: kada, kur, kodėl ir pagal kokį darybinį pavyzdį vienas žodis išvestas iš kito ir kokia to vedinio pirminė reikšmė. Pvz. mūsų raktas išvestas su priesaga -tas iš veiksmažodžio rakti (darybai plg. skaptas, skopti). Tai teberodo ir priežastinis veiksmažodis rakinti, kuris seniau bus reiškęs tik 'daryti, kad raktų' (plg. gesti:gesinti, smegti:smeginti), o rakinėti (duris, dantis) dar ir dabar dviem reikšmėm tebevartojamas. Vad. raktas senų senovėje reiškė tik tokį raktuvą, krapštuką, kuriuo rakinėdavo, t. y. krapštinėdavo skylėtus ar rantytus medinius skląsčius arba velkes. Šis žodis yra pačių lietuvių darbo, nes latviai raktą vadina atslēga arba slėdzene (plg. liet. slėgti). Ir, be to, jis turi būti jaunesnis už XI a., kada rytų baltų prokalbė baigė skilti atskiromis lietuvių ir latvių kalbomis. Bet etimologizuojant iš prokalbės paveldėtus žodžius dažnai tenka tenkintis vien žodžio tapatybės ir fonetinės jo prolytės konstatavimu giminaitėse kalbose. Pvz. mūsų mótė Daukšos tebelinksniuota móteres (vsk. km. ir ds. vd.), móterų, móterimus, taigi antriniuose linksniuose rodo kamieną moter-. Sugretinus su lat. māte ir pr. mūti, atstatoma prabaltiška lytis *mātē, vs. km. *māteres, kuriai

atliepia sl. mati, km. matere, ir skr. mātā́. Bet kadangi lot. māter, gr. mḗtēr ir sva. muoter rodo galūninį r, todėl ide. lytį tariama buvus *mātēr ir reiškus motina. Ir jokios pirmesnės ar ‘ gilesnės ’ reikšmės čia nebeįmanoma susekti. Mūsų kalboje mótė dabar veik miręs žodis, seniau vartotas keliomis reikšmėmis, ne tiek motinos, kiek moteries, žmonos (plg. priežodį : gera motė vyrui kelią rodo), net pamotės, bjaurios bobos, raganos. Moderninė etimologija, griežtai laikydamasi dėsnio ‘ žodis ir daiktas ’, daug kur įgalina giliau pažvelgti kalbos ir tuo pačiu žmonių gyvenos bei civilizacijos praeitin. Su kalbotyros pažanga nemaža ankstyvesnių atsitiktiniu fonetiniu panašumu besiremiančių klaidingų etimologijų buvo atmesta, pvz. lot. dies ir ag. day, nes tik lotyniškasis žodis giminė su liet. diena, o angliškasis (plg. sen. ag. dœg iš pragerm. *dagaz) jungtinas su liet. daga, dagas ir degti. Bet ir dabar etimologijos srityje daug kas abejotina, tik spėjama ir dėl atskirų žodžių kilmės kalbininkų pažiūros dažnai skiriasi. Netrūksta žodžių turinčių po kelias etimologijas ir visai be jokios etimologijos.

3. Liaudinė etimologijos yra žmoninis žodžių kilmės aiškinimas, kuris paprastai remiasi garsiniu atskirų žodžių ar junginių panašumu ir tam tikra reikšmine kazuistika. Pvz. aitvaras aiškinamas ‘ai tveria (mane)’, nors senesnė pilnoji lytis aitivaras tuojau rodo šiokios etimologijos visišką netikumą. Žmonių liaudiškai etimologizuojama ir daugumas mūsų vietovardžių, pvz. Kaunas iš ‘ kauna, kaunasi ’, Salantai (prie Salanto upės) iš ‘ sala antai ’. Dažnai ir skoliniai stengiamasi sujungti su savo žodžiais, jie etimologizuojami, pvz. šnipštukas ‘ nosinė ’ yra paskolintas iš vokiečių žemaičių šnębdôk (Schnupftuch), bet perdirbtas pagal šnypšti (nosį), taip pat ir suvalkiečių šėringė ‘ arbatpinigiai ’ etimologiškai sujungta su šerti, nors sykiu su čėringe, cėringe yra kilusi iš vokiečių Zehrung.

4. Senojoje gramatikoje etimologijos vardu vadinta sykiu ir dvi gramatikos dalys, fonetika su morfologija.

ETIMOLOGINIS ŽODYNAS *

Etimologinis žodynas vad. ir lyginamuoju žodynu, kuriame paraidžiui, rečiau kuria kita tvarka, surašyta vienos kurios kalbos ar ištisos kalbų šeimos, pvz. indoeuropiečių, žodžių etimologijos.

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, VI, 80-81.

Pirmas mokslinis etimologinis žodynas yra A. Ficko Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen (4 tt., 1874-1876). Šį pasenusį žodyną pakeitė A. Waldės ir J. Pokornio to paties vardo žodynas (3 tt., 1928-1933). J. Pokornýs 1948 m. pradėjo leisti naują trumpesnį ir geriau apdorotą Indogermanisches etymologisches Wörterbuch (1955 m. pasiekė raidę N). Kai kurioms ide. kalbų šeimos šakoms išleista bendrų etimologinių žodynų, o atskirų, senesnių ir naujesnių, daugumui žymesnių kalbų. Sanskritui yra C. C. Uhlenbecko Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch der altindischen Sprache (1898 t.), o W. Wüsto 1935 m. plačiai užsimotas Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch des Alt-Indoarischen II pas. karo metu (po 3 sąs.) sustojo ir ta pati C. Winterio leidykla nuo 1953 m. leidžia M. Mayrhoferio Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. Slavų kalboms, be pasenusio F. Miklosicho etimologinio žodyno, skirtas labai vertingas, bet nebaigtas (ligi M raidės vidurio) E. Bernekerio Slavisches etymologisches Wörterbuch (1908—1913, naujas atspaudas 1924). Baltų ir slavų žodyninės bendrybės įdomiai, bet perdėtai yra sutrauktos R. Trautmanno Baltisch-slavisches Wörterbuch (1923). Graikų kalbai yra E. Boisacqo Dictionnaire étymologique de la langue grecque (1907—1916), nuo 1954 m. eina naujas H. Frisko Griechisches etymologisches Wörterbuch. Mažesnių lotynų kalbos etimologinių žodynų netrūksta visomis žymesnėmis vakarų Europos kalbomis, tačiau pagrindinis yra A. Waldės ir J. B. Hofmanno Lateinisches etymologisches Wörterbuch (2 tt., ^{3}1938-1954, su dar nebaigtu rodyklių tomu). F. Muller-Jzno rekonstrukcinis Altitalisches Wörterbuch (1926) apima visas italikų kalbas. Etimologinius žodynus turi ir visos germanų kalbos. Mirusiai gotų kalbai yra net du naujesni tokie žodynai (F. Holthauseno 1934 ir platesnis S. Feisto 1939). Tas pats Holthausenas 1948 m. išleido atskirą etimologinį žodyną senosioms skandinavų kalboms: Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch des Altschwedischen, Altnorwegischen-Isländischen. Geriausias ir net ne kalbininkui lengvai skaitomas vokiečių kalbos etimologinis žodynas yra F. Klugės ir A. Götzes Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache (1 leid. 1881, o kelis kartus didesnis 1951). Anglų kalbai dar ir dabar populiarus tebėra pasenęs W. W. Skeato An Etymological Dictionary of the English Language (1882, ^{4}1936). Naujesni ir geresni yra F. Holthauseno Etymologisches Wörterbuch der englischen Sprache (^{3}1949) ir E. Weekley An Etymological Dictionary of Modern English (1921, trumpesnė laida 1924). Holthausenas išleido ir Altenglisches etymologisches Wörterbuch (1934). Iš daugelio

prancūzų kalbos etimologinių žodynų paminėtini O. Blocho ir W. von Wartburgo Dictionnaire étymologique de la langue française (2 tt., ^{2}1950) ir apimtimi didžiausias W. von Wartburgo Französisches etymologisches Wörterbuch (1928-1955 m. išėjo 7 tt., raidės A-N). Atskiroms slavų kalboms etimologiniai žodynai pasirodo žymiai vėliau. A. Preobraženskio Etimologičeskij slovar' russkago jazyka pradėjo eiti 1910 m., bet 1918 m., pasiekus raidę S, buvo sustabdytas ir tik 1949 m. išspausdinta likusioji, nepilna, rankraščio dalis. Fotografiniu būdu šis žodynas pakartotas Amerikoje: Etymological Dictionary of the Russian Language (1952). Visais atžvilgiais modernus yra M. Vasmerio Russisches etymologisches Wörterbuch (1950-1955; raidės A-R). Lenkų kalbai yra trūktinas A. Brücknerio Słownik etymologiczny języka polskiego (1927) ir dabar leidžiamas (1952-1954 m. raidės A-G) trumpas, bet geras F. Sławskio to paties vardo etimologinis žodynas. Čekai turi J. Holubo ir F. Kopečnio Etymologický slovník jazyka českého (1952), o bulgarai menkoką S. Mladenovo (1941) etimologinį žodyną. Lietuvių kalbos etimologinį žodyną prieš I pas. karą buvo pasiskelbęs išleisiąs čekų baltistas J. Zubatý, bet išspausdino tik atskirų etimologinių straipsnių. H. H. Benderis 1921 m. išleido A Lithuanian Etymological Index. K. Būga taip pat daug dirbo etimologiniam žodynui ir nemaža jo etimologijų yra išspausdinta žurnale Russkij Filologičeskij Viestnik ir Kalboje ir senovėje (1922). Po jo mirties buvo likusi vertinga etimologinio žodyno kartoteka, deja vėliau neatsargiai išskirstyta po didžiojo lietuvių kalbos žodyno medžiagą. Su latvių kalba bendrąsias mūsų žodžių etimologijas plačiai liečia K. Mülenbacho ir J. Endzelyno Latviešu valodas vārdnīca (4 tt., 1923-1932). Didelę lietuvių kalbos etimologinio žodyno kartoteką turi surinkęs A. Sennas. Pagaliau E. Fraenkelis yra veik baigęs ruošti savo seniai pradėtą Litauisches etymologisches Wörterbuch. Jis apimsiąs apie 9-10 sąs. po 80 psl. ir pirmasis sąs. Winterio leidyklos išleidžiamas 1955 m. rudenį. Visai skirtingo pobūdžio yra skolintinių žodžių etimologinis žodynas. Čia nagrinėjama vienos kurios kilmės skolinių istorija atskiroje arba kartu keliose kalbose. Tokie pvz. yra K. Lokotscho Etymologisches Wörterbuch der amerikanischen (indianischen) Wörter im Deutschen (1926) ir Etymologigisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs (1927). Nuo jų reikia skirti vad. svetimųjų arba tarptautinių žodžių žodynus, kur šalia reikšmės ir vartosenos paaiškinimų tik trumpai nurodoma ir pati žodžio kilmė.

EUFEMIZMAS *

Eufemizmas (gr. euphēmismós iš eu- 'geras' ir phḗmē 'kalba, pranešimas') — palinkimas kalboje dėl padorumo, seniau ir tabu sumetimais, vieną žodį keisti kitu, paslepiančiu tikrąją žodžio reikšmę. Gėda, baimė kitą užgauti, bjaurėjimasis, ypačiai šviesuomenės sluogsniuose, tam tikromis sąvokomis kalbantįjį verčia vengti visos eilės žodžių. Užuot sakius b l u s a, u t ė l ė, v e l n i a s, m e l u o t i geriau pasakoma kaip kitaip, pvz. g y v i s, t o s (turi tų); j u o d a s i s, n e l a b a s i s, n a k š i s; b r ė ž t i, š v e l p t i. Ypačiai daug pastebima moterų kalboje, pvz. kad ir vokiečių B e i n k l e i d e r vietoje H o s e 'kelnės'. Tabu paremto eufemizmo dang randame senovėje ir dar dabar pirmykštėse tautose. Ir senieji graikai piktąsias furijas bei erinijas eufemistiškai vad. E u m e n i d e s 'maloningosios', S e m n a i 'garbingosios', o lotynai likimo deives P a r c a e 'saugančiosios, pasigailinčiosios'. Ir mūsų senoji a n g i s dėl eufemizmo tabu pakeista g y v a t e, o ši vėl toliau k i r m ė l e, k i r m i n u, p i k t ą j a. Taip pat ir latviai o d z e (= liet. a n g ė) vietoje paprastai bevartoja č ū s k a (: č ū k s ē t 'šnypšti').

FILOLOGIJA **

Filologija yra mokslinis senųjų ir naujųjų kultūrinių tautų kalbų bei raštijų nagrinėjimas. Senovės graikams p h i l o l o g í a (iš p h í l o s 'draugas, mylėtojas' + l ó g o s 'žodis' = 'žodžio meilė'; minima jau Platono raštuose) visų pirma reiškė meilę ar palinkimą kalbėti, ypač filosofiškai diskutuoti dorovinius ir visuomeninius klausimus. Vėliau filologija vad. apskritai raštijos ir mokslo meilė, net ir pats mokslas. Pvz. aleksandriečiams enciklopediškai išplėsta filologijos sąvoka apima net astronomiją. Kadangi visa, kas žmogaus dvasios veiksmu pasiekiama ir pažįstama, išsakoma kalba, tai filologija kartais apibrėžiama kaip pažinto pažinimas (Böckh). O visas šitas pažinimas sudaro žmonijos dvasinę kultūrą. Galutinis filologijos tikslas yra tos kultūros apžvalga ir vertinimas. Kitaip sakant, filologija, plačiausia prasme, tiria vienos kurios tautos ar tautų grupės kultūros istoriją su visais jos reiškiniais. Todėl seniau filologija apėmė ne tik kalbą bei raštiją (filologija siaurąja prasme),

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, VI, 101.

** *Lietuvių Enciklopedija*, VI, 258-259.

bet ir kitus dvasinius mokslus, net teisę. Tačiau platėjant ir gilėjant atskirų kultūros istorijos šakų tyrinėjimams, išriedėjo visa eilė naujų mokslų — kalbotyra, filosofija, istorija, archeologija, meno ir religijos istorija, tautotyra. Visi šie mokslai yra filologiniai ir paprastai augštosiose mokyklose sudario vad. filologinius arba humanitarinius fakultetus, nors dabar jie filologijos šakomis ir nebelaikomi. Tie mokslai yra grynai filologiniai ten, kur jų susiduriama su pačiu žodžiu, ypač rašto paminklais, jau senovėje nagrinėjusiais anų specialinių mokslų dalykus. Tik filologija padeda išsaiškinti tokių paminklų pobūdį bei juos tikriau suprasti. Istorikas, tyrinėdamas kurios tautos senovę pagal jos seniausius rašto paminklus, visų pirma turi atlikti paruošiamąjį filologinį darbą ir tik paskui tegali daryti istorinių išvadų. Filologijos pagalbos pagaliau privalo net matematikas ir medikas, jei nori iš pirmųjų šaltinių susipažinti su savo mokslo pradmenimis, pvz. senovės graikų ar arabų matematika ir medicina. Tačiau glaudžiausių santykių filologija turi su kalbotyra, nors tarp jųdviejų yra nemaža ir skirtumų. Kalbotyra tiria daugiau bendruosius kalbos gyvenimo reiškinius, jų raidą, tos raidos dėsnius garsyne, kaityboje, sakinyje ir t.t., o filologija labiau individualines kalbos apraiškas, iškylančias atskiros tautos (rečiau kelių tautų grupės) ar net žmogaus, rašytojo kalboje. Todėl pvz. žodžio pirminės reikšmės ir kilmės aiškinimas priklauso kalbotyrai, bet sekti to žodžio vartoseną kalbos paminkluose — jau filologijos dalykas. Be to, filologija kliudo ir kalbotyrai visai svetimas sritis, pvz. stiliaus, įvairių poezijos bei prozos rūšių radimosi klausimus, siekia į literatūros istoriją. Bet tie filologijos ir specialinių mokslų skirtumai reiškiasi ne metodo ir tyrinėsenos skirtingumu, bet daugiau pačiu požiūriu į tiriamąjį dalyką. Kalbotyrai, visuotinei istorijai, literatūros istorijai ir t.t. atitinkama žmonijos veiklos sritis su savo individualinėmis apraiškomis, besireiškiančiomis šiose ar kitose aplinkybėse, tėra tik forma, į kurią suliejama apskritai žmogiškosios pastangos, ir šitos formos buvimo sąlyga yra tokia ar kitokia tikrovė. Filologijai, atvirkščiai, kalba, literatūra, menas, teisė ir t.t. yra tiriamosios tautos kultūros sudedamieji dėmenys; todėl filologija čia visų pirma ir kelia aikštėn visa, kas individualu, atskira ir išaiškinama ypatingu tų dėmenų suderinimu tam tikroje vietoje ir tam tikru laiku. Dėl pažinimo gausėjimo ir vis tobulėjančios tyrinėsenos, kuri turi savo filologinę metodologiją, filologijos atskiros šakos yra labai suspecialėjusios. Tačiau jų susikertami santykiai ir bendras galutinis tikslas išlaiko organišką tarpusavio sąryšį ir dalyko vieningumą. Tiriamojo teksto rašmenis nagrinėja paleografija, atskirus žodžius etimologija ir leksikografija, jų prasminį turinį gramatika, o raiškos formą stilistika bei metrika. Tekstų kritika iš neaiškios

ar nepilnos tradicijos stengiasi atstatyti gryną pirminį tekstą. Papirologija rūpinasi surasti daugiau senovės literatūrinių tekstų, ji, kaip ir epigrafika su numizmatika, prie literatūrinių tekstų jungia ir neliteratūrinius, tuo ryškiau nušviesdama visą aplinką, kurioje anie literatūriniai tekstai yra išaugę. Meno palaikus vėl renka, tiria ir aiškina archeologija, pvz. klasikinė. Filologija, imant plačiąja prasme, stengiasi iškelti aikštėn ir religinius vaidinius (mitologija), taip pat privatinį ir valstybinį gyvenimą (privatinės, valstybinės, teisinės, karinės senienos) ir, rikiuodama pagal laiką bei raidą, apimti visą praktinės, teorinės ir meninės kultūros augimą (valstybės, religijos, filosofijos, literatūros, meno, muzikos istorija). Filologija skirstoma: senoji filologjia (būtųjų kultūrų): graikų-romėnų (klasikinė), asirų-babiloniečių (asiriologija); naujoji filologija (gyvųjų kultūrų): romanų (romanistika), germanų (germanistika), anglų (anglistika), skandinavų (nordistika), slavų (slavistika), baltų (baltistika, su specialia šaka — lituanistika), suomių-ugrų (finougristika), Artimųjų Rytų (orientalistika su semitistika, islamistika, iranistika), indų (indologija), kinų (sinologija), afrikiečių (afrikanistika), kaukaziečių (kaukazistika) ir t.t.

Filologijos istorija. Graikų filologijos pradžia siekia į klasikinius laikus, kada imta aiškinti senieji rašytojai, ypač Homeras. Dailiosios žodinės kūrybos klausimus jau VI a. liečia Teagenas, o etimologijos, gramatikos ir stilistikos dalykus sofistai V a. pr. Kr. Bet pražydo graikų filologija tik aleksandriečių laikais (Eratostenas, Aristofanas Bizantietis, Aristarchas). Romoje pirmieji filologijos pradininkai yra graikai (Kratas iš Malo), bet toliau lotynų filologijoje dirba jau patys romėnai (Stilonas, Varonas I pr. Kr., Kvintilianas, Svetonijus I-II po Kr.). Vid. amžiais senieji autoriai buvo saugomi ir perrašinėjami vienuolynuose, nors filologiškai jų ir netyrinėta. Vak. Europoje, viešpataujant lotynų kalbai, praktiniam jos mokėjimo reikalui buvo skaitomi senieji rašytojai, pvz. Ciceronas, Virgilijus, o Rytuose dėl tos pačios priežasties skaityta graikų autoriai. Jau Dantės filologinis (lyginamasis) veikalas De vulgari eloquentia galimas laikyti romanų filologijos pirmataku. Bet moderninė filologija kuriasi ir pražysta tik renesanso laikais (Valla, Erazmas Roterdamietis, Reuchlin). Tada svarbiausias filologijos uždavinys buvo kritiškai atstatyti antikinius, taip pat ir Šv. Rašto tekstus. Reformacija vėl filologiją pakreipia daugiau praktine kryptimi. Anglijos vienuolynuose surandama senosios anglų kalbos paminklų, ir pradžią gauna anglistika. Klasikinė filologija pirma prisiglaudžia Prancūzijoje (Muret, Scaliger, Du Canges su savo epochiniu Glossarium latinitatis medii aevi), paskui XVII ir XVIII a. ji pakyla Anglijoje (Bentley) ir Olandijoje

(Graevius, Gronovius). Apie XVIII a. galą pirmąją vietą klasikinėje filologijoje paima vokiečiai (Wolf, Boeckh, Mommsen, G. Hermann, Wilamowitz); jie yra padėję pagrindus ir monumentaliesiems rinkiniams Corpus Inscriptionum Graecarum bei Corpus Inscriptionum Latinarum. Bet tautinės raštijos filologija dėmesį ima traukti vos po 1750 m. J. J. Bodmer paskelbia viduramžių vok. augštaičių tekstų. Moderninės tekstų kritikos metodus pagrindžia Lachmann. Grotefendui (1802) išskaičius dantirašti, o Champollionui (1822) hieroglifus, smarkiai pastūmėjama iranistika, asiriologija ir egiptologija. Boppo (1816) pagrįsta lyginamoji kalbotyra pagyvina visais atžvilgiais ir filologijos studijas, duoda metodo naujenybių. J. Grimm su savo Deutsche Grammatik (1819-1837) laikomas moderninės germanistikos tėvu. Iš stambiausių germanistų paminėtini: Lexer, Schmeller, Wilmanns, Muellenhoff, Kluge, Behagel, Sievers. Romanistikos pagrindėjas vėl yra J. Diez su savo Grammatik der romanischen Sprachen (1836-1844), vėliau Meyer-Lübke. Prancūzijoje pasižymi Godefroy (žodynininkas), Gilliéron (prancūzų kalbos atlasas), Brunot (kalbos istorija) ir kt. Naujajai anglistikai dirba Johnson, taip pat vokiečiai Zupitza, Wälker, Sievers ir kt. Italijoje naujais keliais pirmasis žengia Ascoli (1873 m. įst. Archivo glottologico italiano). Slavistikai pradžią duoda čekų Dubrovský ir Šafařik, o Miklosich išl. pirmąją slavų kalbų lyginamąją gramatiką (1852-74). Iš vokiečių slavistų ypačiai pažymėtinas Leskien, iš prancūzų Meillet, iš rusų Šachmatov, Fortunatov, iš lenkų Brückner, Łoś, Rozwadowski. Jau nuo XVII-XVIII a. misininkai ima domėtis rytų kalbomis ir tuo paskatina orientalistikos studijas. O anglų kolonijų valdininkai (Wilkins, Jones) vėl yra pirmieji indologijos darbininkai. Pagaliau naujaisiais laikais moderninių kalbų filologija dėl didelės specializacijos vis daugiau skyla dviem šakom: kalbotyros ir literatūros istorijos. Tik viena orientalistika kiek geriau yra išlaikiusi senąjį filologinį pobūdį.

FONETIKA *

Fonetika (gr. phōnētikḗ, būdvardis iš phōnḗ 'balsas, garsas') plačiausia prasme yra kalba apribotasis garso mokslas. Ji tiria fonaciją, t. y. žmogaus balsą bei jo kalbos garsus fiziologiniu (kalbos padargai ir garsų daryba) ir akustiniu (patys garsai) atžvilgiu. Todėl fonetika ir yra ribinis mokslas tarp fiziologijos, akustikos ir

* *Lietuvių Enciklopedija*, VI, 327-329.

kalbotyros. Ji patarnauja ne tik kalbotyrai, bet ir kalbos gydybai, vad. logopedijai, ir dainavimo technikai. Fonetika nagrinėja ne vien tik įvairių kalbų garsus ir jų darybą, bet taip pat ir ištisinės kalbos ritmą, moduliaciją, akcentą. Tik fonetinis pasiruošimas įgalina tikriau suvokti svetimos kalbos garsinę lytį ir tiksliai atitarti jos garsus. Todėl fonetika turi didelės reikšmės moksliškai užrašinėjant beraštes neištirtas kalbas, taip pat tiriant tarmes. Be to, ir moderninis naujųjų kalbų mokymas vis plačiau naudojasi fonetikos pagalba. Pvz. tarptautinė fonetikos sąjunga šiems reikalams jau nuo 1889 m. leidžia atskirą žurnalą Maître Phonétique. Fonetikos tiriamosios priemonės yra dvejopos: organinės (juslės: girda, rega ir lyta) ir anorganinės (instrumentai). Seniausias yra juslinis, vad. klausomasis metodas (dažniausia: savistaba), bet jis subjektyvus ir nepakankamai tikslus. Pvz. mūsų ausis garso trumpesnio nei $^1/_{108}$ sc jau visai nesugauna. Todėl P. Rousselot sukurtoji eksperimentinė (kitų netiksliai vadinama: instrumentinė) fonetika kalbą tam tikrais instrumentais užrašo ir paskui matuoja. Aprūkytoje kimografo juostoje užrašoma kalbant iš burnos ir nosies einančios oro srovės virpėjimai, taip pat įgerklio kreivė, vaizduojanti balso stygų virpėjimą. Iš tų kreivių jau objektyviai ir suvokiama garsų daryba, pvz. tiksliai nustatoma atskiro garso ilgis, jo balsingumo ar nosinumo laipsnis, tono augštis bei judėjimas ir kt. Paskutiniais laikais grafinis metodas, fonetikai pritaikius oscilografą ir ypač II pas. karo metu išradus akustinį spektrografą, dar žymiai yra patobulėjęs. Balsinių stygų judesiams stebėti L. García XIX a. viduryje išrado laringoskopinį veidrodėlį, kurį fonetikai pritaikė J. N. Czermak. Vėliau išrastaisiais endoskopu ir fonoautoskopu balsines stygas galima stebėti ir atskirus garsus tariant. Pagaliau čia pritaikytas ir stroboskopas. Liežuvio artikuliaciniams judesiams tirti apie 1890 m. Kingley, Hagelin Balassa ėmė vartoti dirbtinį gomurį, kuris davė pradžią atskirai fonetikos sričiai palatografijai. Bet rentgenografija ir čia padarė perversmą. Rentgenogramoje matome liežuvio, minkštojo gomurio, įgerklio ir kt. organų, pvz. dangų padėtį garsus tariant, o rentgeno kinematografija leidžia jau ir pačius organų judesius fiksuoti. Iš akustinių rašomųjų priemonių fonetikai pirma vartota fonografas, paskui plokštelinis gramofonas, o dabar daugiausia magnetofonas. Be to, fonetika naudojamasi, ypač mokant svetimąsias kalbas, ir šviesogarsiniu filmu. Seniau eksperimentinei fonetikai buvo prikišima, kad jos vartojami įvairūs instrumentai kliudą kalbos padargams, artikuliaciją padarą nenormalią. Tačiau dabar, vartojant žymiai tobulesnę aparatūrą, šitas priekaištas beveik yra nustojęs savo reikšmės. Pagal savo apimtį ir tyrinėseną fonetika ir smulkiau skirstoma. Bendro-

ji fonetika nagrinėja pačius bendruosius garsų darybos klausimus, apskritai žmogaus kalbos garsyną. Ji turėtų apimti visas kalbas, bet praktikoje tenka apsiriboti lyginamuoju keliu ar keliolikos žinomesniųjų kalbų nagrinėjimu. Atskiroji, arba specialinė fonetika tiria kurios vienos atskiros kalbos garsyną, pvz. lietuvių, vokiečių kalbos fonetika. Aprašomojoje, arba deskriptyvinėje fonetikoje fonetiniai reiškiniai imami sinchroniškai, nesiekiama į praeitį, o istorinėje jie nagrinėjami diachroniškai, sekant garsų raidą laiko būvyje. Pvz. dabartinis bendrinės lietuvių kalbos o yra išriedėjęs iš prabaltiškojo ā (mótė, bet latvių dar māte), o dvibalsis uo iš indoeuropiškojo ō (dúomi 'duodu' iš *dōdmi, kuriam atliepia ide. *dédōmi, plg. gr. dídōmi). Tarminė, arba dialektologinė fonetika tiria kurios kalbos tarmių garsyną, pvz. žodžiuose nešu, neši, nešė kaikurių zanavykų ir kapsų tariami trys įvairūs skirtingo platumo e. Geografinės fonetikos dalykas yra geografinis garsų paskirstymas kurios kalbos plote, pvz. priebalsis l Lietuvoje iš vakarų į rytus vis eina kietyn (plg. rytiečių tarmišką galininko lytį panelę). Pagaliau akustinė fonetika garsus analizuoja matematiniais fizikos metodais. Siauresne prasme fonetika dar vad. ir ta gramatikos dalis, kur nagrinėja garsyną. Pats fonetikos vardas visų pirma imtas vartoti prancūzų kalbininkų Bréal ir Baudry apie pusę XIX a. Seniau fonetika vadinta garsų, arba kalbos fiziologija, paskui fonologija. Pirmasis vardas neprigijo, nes neapima akustinės fonetikos, o antruoju dabar vad. atskiras fonemos mokslas. J. Baudouin de Courtenay fonetiką dar yra siūlęs vadinti antropofonika. Fonetikos istorija vėl yra glaudžiai susijusi su garsiniu raštu, nes jis savaime skatina fonetinę kalbos analizę. Žodiniam raštui, pvz. kinų, garsai veik nė jokios reikšmės neturi. Piemieji fonetikai yra senieji indai (Pānini IV a. pr. Kr.), graikai ir romėnai. Juk net tokios savokos, kaip balsiai (vocales), priebalsiai (consonantes), dvibalsiai (diphthongi) mūsų paveldėtos iš klasikinės senovės. Priebalsiai jų jau ir tam tikrais skyriais mokėta skirstyti: 'nosiniai' (nasales, m, n), 'skystieji' (liquidae, l, r), 'kurtieji' (mutae), kurių vėl skirta trejopų: 'plonieji' (tenues, p, t, k), 'prikvėptieji' (aspiratae, ph, th, kh) ir 'viduriniai' (mediae, b, d, g). Bet viduramžiai čia pažangos nė kiek neparodo. Naujųjų laikų fonetikos pradininku laikomas anglas J. Wallis, 1653 m. išleidęs anglų kalbos gramatiką, kurioje jis išskiria ilguosius ir trumpuosius priebalsius, nužymi balsius pagal burnos organų padėtį. 1741 m. prancūzas Ferrein pirmas tyrinėja išpjautą žmogaus įgerklį. Mokslinė fonetika tikrąja to žodžio prasme gimsta kartu su modernine fizika ir fiziologija. 1781 m. pasirodo C. F. Hell-

wago Dissertatio inauguralis physico-medica de formatione loquellae su žinomuoju balsių trikampiu; įpėdin seka W. Kempelen, kalbamųjų mašinų konstruktorius, su savo Mechanismus der menschlichen Sprache 1791, o 1857 m. pasirodo Merkelio tyrinėjimai iš kalbos padargų anatomijos ir fiziologijos, Brückės Grundzüge der Physiologie und Systematik der Sprachlaute 1856 vėl turėjo didelės įtakos ano laiko kalbininkams. Akustinei fonetikai pagrindus padėjo fizikas H. Helmholtz, rezonatorių pagalba suradęs balsius esant sudėtus iš pagrindinio tono ir kelių anttonių. Jo veikalas Lehre von den Tonempfindungen pirmą karta pasirodė 1863 m. Kalbotyrinės stebimosios fonetikos pagrindėjas yra germanistas E. Sievers; jo Grundzüge der Phonetik ^{5}1901 (1 leidimas antrašte Grundzüge der Lautphysiologie 1876) ir šiandien tebėra vienas iš geriausių fonetinės literatūros veikalų. Pusėje XIX a. prasidėjęs susidomėjimas fonetika stiprėja iki pat mūsų dienų ir ypačiai didelės pažangos padaryta eksperimentinėje fonetikoje. Iš atskirų tyrinėtojų, dirbusių ar tebedirbančių fonetikoje, ypačiai pažymėtini: anglai A. J. Ellis, A. M. Bell, H. Sweet, E. W. Scripture, D. Jones, vokiečiai M. Trautmann, F. Techmer, W. Viëtor, O. Bremer, H. Gutzmann, E. A. Meyer, C. Stumpf, P. Menzerath, F. ir W. Trendelenburg, italai G. Panconcelli-Calzia, A. Gemelli, prancūzai L. Roudet, J. Poirot, P. Passy, M. Grammont, danai O. Jespersen, J. Forchhammer, olandai H. Zwaardemaker, L. P. H. Eijkman, amerikiečiai J. S. Kenyon, K. L. Pike, M. Joss. Seni fonetinių studijų centrai yra Paryžius, Hamburgas, Londonas, jaunesni Bonnas, Nimvegenas, Berlynas. Amerikoje nemaža dirbama akustinės fonetikos srityje. 1930 m. Bonne įvyko pirmas tarptautinis eksperimentinės fonetikos kongresas.

FONETINĖ RAŠYBA *

Fonetinė rašyba (vok. Lautschrift, prc. écriture phonétique) yra garsinė, tai yra garsus rašo griežtai pagal tarimą, visiškai nežiūrėdama kilmės (kilminė rašyba). Plačiąja prasme fonetine rašyba vadinama ir paprastoji kurios kalbos rašyba, jei ji ištisai pagrįsta garsiniu pradu. Tokia, pvz., yra lotynų kalbos rašyba (iungo, iungere, bet iunxi, iunctum iš *iungsi, *iungtum; rex = reks iš *regs, bet regis). Čia priklauso ir mūsų rašymai, kaip kipšas (: kibo, kibis), žiupsnis (: apžiaubė), vilkšnas (: vilgyti), o vilniške, arba jablon-

* *Lietuvių Enciklopedija*, VI, 329-330.

skine rašyba ir aukštas (: auga, augalotas), sluoksnis (: sluogas, sluoguoti), rūkštis (: rūgo, rūgimas). Tačiau fonetinė rašyba kalbos raidos būvyje, pasidarydama istoriška, dažnai nustoja savo fonetiškumo. Taip yra atsitikę su prancūzų rašyba. Ir vokiečių kalbos sch ir ie seniau buvo tariami sk, ie, o ne š, ī. Fonetikoje fonetinės rašybos sąvoka susiaurinama. Mat, čia atskiriems nagrinėjamiesiems garsams tiksliai žymėti, ištisiniams tekstams iš paprastosios rašybos fonetiškai perrašyti (fonetinė transkripcija), tarmėms aprašinėti naudojamasi daug sudėtingesnėmis rašmenų sistemomis, vad. fonetiniais raidynais. Pirmųjų fonetinės rašybos bandymų pastebime jau XVI ir XVII a. Prancūzijoje (L. Meigret, Ramus, Rambaud) ir Anglijoje (W. Bullokar, Ch. Butler, J. Wilkins), taigi kaip tik tuose kraštuose, kur tradicinė rašyba nebesutiko su gyvąja kalbos lytimi. XIX a. anglų fonetikas A. M. Bell ir, jį sekdamas, H. Sweet bandė sukurti visai naują simbolinį raidyną (Visible Speech), nieko bendro neturintį su lotyniškuoju. Tačiau jam dėl sunkumo neprigyjant, vėl grįžtama prie lotynų rašto. A. J. Ellis savo Palaeotype (1869) stengiasi išsiversti be naujų ženklų, vartoja didžiąsias ir apverstas raides, kursyvą, net dviejų ir trijų raidžių junginius vienam garsui žymėti. Paskutinių laikų fonetinė rašyba lotynų raidyną daugiau ar mažiau savo reikalams papildo naujais ar pridėtiniais ženklais. Vienų čia laikomasi monotipinės krypties, būtent tie patys rašmenys kiek pakeičiami ar paįvairinami prijungtiniais ženkleliais. Nuosekliausias šituo atžvilgiu yra J. A. Lundelio raidynas (Landsmålalfabet), sudarytas (1879) švedų tarmėms. Kitų vėl gausiai naudojamasi diakritiniais ženklais (taškai, brūkšneliai, rateliai), dedamais viršuje ir apačioje raidžių. Žinomiausias šios rūšies yra R. Lepsiaus Standard Alphabet 1863, vėliau papildytas C. Meinhofo, bet daugiau vartojamas egzotinių kalbų tyrinėtojų. Tos pat krypties yra P. W. Schmidto Anthropos-Lautschrift (1907, pataisyta ir papildyta 1924) ir J. Forchhammerio Weltlautschrift 1924. Danų kalbininkas O. Jespersen fonetinei rašybai yra vėl sudaręs 1889 m. (suprastinta 1904) vad. analfabetinę sistemą. Čia kiekvienas garsas rašomas tam tikra formula, būtent raidėmis ir skaitmenimis žymima kalbos padargų, to garso darybos dalyvių, artikuliacinė padėtis. Tačiau ši sistema gali tikti tik atskiriems garsams tiksliai fonetiškai apibūdinti, bet ne ištisiniams tekstams rašyti. Europos kalboms, ypačiai prancūzų ir anglų, dabar plačiai vartojamas Association Phonétique Internationale raidynas, sudarytas 1886 m. Jis taip pat monotipinis, rašmenys labiau nei Lundelio panašūs į paprastąsias raides, tačiau vartoja ir apverstus ženklus. Naujausia papildyta šio raidyno lentelė paskelbta 1947 m. kaip The International Phonetic Alphabet. 1925 m. Kopenhagoje susi-

rinkusi kalbininkų ir fonetikų konferencija pasiūlė visuotinai vartoti suvienodintą fanetinės rašybos sistemą. Šis raidynas naudojasi ir monotipais ir diakritiniais ženklais, iš dalies yra artimas Association Phonétique Internationale vartojamam, tik už jį sistemingesnis, pvz. visai nebevartoja apverstų raidžių. Kopenhagos konferencijos fanetinė rašyba J. Gerulio pritaikyta (1930) ir mūsų tarmėms. Atskirų kalbų, net tos pačios kalbos tarmių garsynas, tiek įvairus, jog pačių smulkiausių jo skirtybių, visų garsų atšešėlių nė griežčiausia fonetinė rašyba nepajėgia sužymėti. Paprastai tenkinamasi fonemų žymėjimu. Pvz. lietuvių bendrinėje kalboje turime l kietą (laukas, lova, lunkas) ir minkštą (liaukos, likti, lėkti, ledas), taigi dvi fonemas. Griežtai imant, to kietumo yra trys, o minkštumo keturi laipsniai, bet tatai visada priklauso nuo po l einančio balsio, žodžiams skirti neturi nė jokios reikšmės, todėl ir fonetiškai rašant pakanka tik tas dvi fonemas žymėti. Kalbotyroje dažnai tenka kitais raidynais rašytus tekstus ar atskirus žodžius perrašyti lotyniškai, pvz. iš sanskrito, rusų kalbos. Čia paprastai tenkinamasi vien transliteracija, būtent svetimieji rašmenys tik perrašomi sutartiniais lotyniškais, o į fonetinę pusę visai nežiūrima. Toje akademinėje transliteracijoje pvz. vartojama č, š, ž ir kiti pridėtiniai ženklai. Tačiau periodinė spauda svetimiesiems vardams paprastai vartoja vad. populiarinę transliteraciją, būtent juos rašo atitinkamos kalbos rašybiniais įpročiais, pvz. liet. Čechovas, vok. Tschekov (Tschekhoff), prc. Tchekhov (Tchekhoff), ag. Chekhov.

FORMANTAS *

Formantas (lot. formans, -ntis ‘ daraąs ’) — bendras kalbotyrinis terminas darybiniams kalbos elementams vadinti. Ide. kalbose skiriama kamienų ir žodžių daromieji formantai, kuriais iš šaknų sudaromi kamienai arba iš kamienų žodžiai; pvz. žodyje žiūrė-ti ė yra veiksmažodžio kamieno formantas (plg. žiūrė-jau, žiūrė-sim, žiūrė-damas). Daugumas neindoeuropiečių kalbų šito skirtumo nepažįsta, jose net neskiriama formantai ir galūnės. Prieš šaknį dedamas formantas vad. prefiksu, arba priešdėliu, o po šaknies — sufiksu, arba priesaga. Pvz. žodyje prosenolis pro- yra priešdėlis, -oli- priesaga, o abu kartu jie vadinami afiksais. Be to, formantai gali būti pirminiai, kada

* *Lietuvių Enciklopedija*, VI,341.

dedami prie veiksmažodinių, ir antriniai — prie vardažodinių šaknų. Žodis gali turėti ir po kelis formantus, priešdėlius ar priesagas, pvz. u ž-p e r-k a s i s (2 priešdėliai), i š-m i n t-i n g-u m a-s (vienas priešdėlis ir dvi priesagos). Į šaknį įspraudžiamas formantas vad. i n f i k s u, arba į t a r p u. Ide. tepažįsta tik vieną n įtarpą, pvz. liet. a n k a : a k t i, lot. i u n g ō 'jungiu' : i u g u m 'jungas', skr. y u n j á t i (tr. : jundžáti) 'jungia'. Į kalbotyrą formanto terminas (vok. Formans, dg. Formatien, seniau : Formativ) įvestas XIX a. gale K. Brugmanno, prancūzų jis vad. m o r f e m a (morphème), o rusų (Fortunatov) — f o r m i n i u p r i k l a u s i n i u (formal'naja prinadležnost').

GARSAI *

Garsai kalboje sudaromi tam tikra kalbos padargų artikuliacine padėtimi arba judesiais. Garsui sudaryti reikia iš plaučių iškvėpiamos oro srovės, kuri įgerklyje veikiama balso stygų, o balso vamzdyje — uždarumos arba ankštumos, ir pagaliau sudarytasis garsas sustiprinamas rezonansinėse tuštumose. Kalbos padargų garsų daromieji vaiksmai vad. a r t i k u l i a c i j a, padargų vieta, karioje garsai sudaromi — artikuliacijos, arba s u d a r o m o j i v i e t a, o patys darymo būdai — artikuliacijos rūšis, arba d a r y s e n a. Garsai, kurių tiesioginė paskirtis yra kalbinis žmonių bendravimas, kartais dar tiksliau vadinamas k a l b i n i a i s garsais. Jų viso pasaulio žmonių kalboje yra nesuskaitoma daugybė. Fonetikoje galima būtų kalbėti tik apie atskiro žmogaus garsyną, nors praktikoje tai taikoma jau ir tarmei ar kalbai, ypač bendrinei. Vienos pilnos skirstomosios sistemos ligi šiol nėra sudaryta. Iš klasikinės senovės paveldėtas garsų skirstymas balsiais (vocales) ir priebalsiais (consonantes). Be to, vėliau čia išskirta pusbalsiai (semivocales) j, v ir sklandieji (liquidae) l, r, m, n, kurie iš tiesų yra pereiginiai garsai tarp balsių ir priebalsių. Šiandien fonetikoje šitas skirstymas neturi didesnės reikšmės. Nuo balso stygų virpėjimo ar nevirpėjimo priklauso garsų balsingumas. Balsingi, arba skardūs, yra visi balsiai, išskyrus šnibždamuosius, ir pvz. priebalsiai b, d, g, z, ž, kuriems atliepia nebalsingi, arba duslūs, p, t, k, s, š; taip pat paprastai balsingi esti ir j, v, l, m, n, r, nors yra daug kalbų, kur turi ir nebalsingų tos rūšies garsų. Taip pat akustiškai garsai dar skaidomi į balsinius ir ūžesinius. Pirmiesiems priklauso visi balsai ir l, m, n, r, antriesiems likusieji

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, VII, 24-26.

priebalsai. Kadangi skiemens daromaisiais garsais paprastai eina balsiniai garsai, tai jie šiuo atžvilgiu vad. sonantais, o užesiniai konsonantais, nes patys vieni skiemens nesudaro. Žiūrint artikuliacijos trukmės, vieni garsai yra staiginiai, pvz. p. t, k, kiti tęstiniai, pvz. n, r, s ir visi balsiai. Pastarieji skiriasi tuo, kad tariant galimi ilgai tęsti. Su tęsiamumu artima ir garsų kiekybė (quantitas), arba ilgis. Nors ši sąvoka fonetikoje laikoma santykine, tačiau atskirų kalbų atvejais garsai yra skirstomi į trumpus, pusilgius ir ilgus, o už trumpus trumpesni ir už ilgus ilgesni garsai vad. pertrumpais ir perilgais.

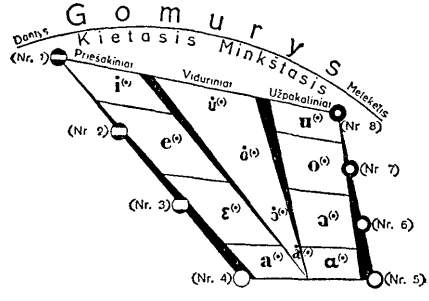

Pirminių pagrindinių balsų kampainis. Nr. 1: prc. *si* (trumpas), liet. *gyvas*, Nr. 2: prc. *été*, liet. *dėti*, Nr. 3: prc. *mettre* ir *maître*, Nr. 4: prc. *la* ir *page*, Nr. 5: prc. *pas* ir *pâle*, Nr. 6: prc. *porte* ir *fort*, Nr. 7: prc. *beau*, liet. *žodis*, Nr. 8: it. *pure*, liet. *būti*. Viduriniai: liet. *griūti*, *joti*, *kokio* (anykštėnų), *kuria*. Račiukai vaizduoja lūpų artikuliaciją, o juodi pleištai žandų kampą (iš kraštų) ir liežuvio pakilimą (viduryje).

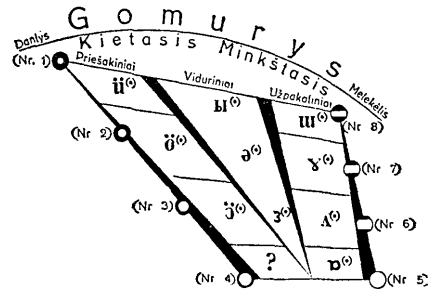

Antrinių pagrindinių balsių kampainis Nr. 1: prc. *lune* (trumpas), vok. *über*, Nr. 2: prc. *bleu* ir *neutre*, Nr. 3: prc. *neuf* ir *peur*, Nr. 4 nėra, Nr. 5: pietų ag. *hot*, Nr. 6: ag. *cup*, Nr. 7 ir 8: indų kalbose. Viduriniai: rus. *syn*, vok. *Gabe*, ag. *bitter*.

Ilgi gali būti ne tik balsiai, bet ir priebalsiai, pvz. suomių kalboje. Nevisi garsai artikuliuojami vienoda energija. Todėl pvz. pagal uždarymo ir sprogimo stiprumą garsus galimi skirstyti į stiprius (fortes) p, t, k ir silpnus (lenes) b, d, g. Balsiai vėl atitinkamai, pagal padargų įtempimą, skirstomi į įtemptus, pvz. mūsų ilgieji ė, y, ū, ir neįtemptus, pvz. e, i, u. Be to, įtemptieji balsiai paprastai yra siauri, o neįtemptieji atviri. Tie garsai, kurių darybai naudojamės tik burnos tuštuma, vad. burniniais (orales). O jeigu oro srovė eina pro nosį, tai gaunami nosiniai (nasales) garsai, pvz. m, n. Prie šių pastarųjų dažnai priskiriami ir prancūzų bei lenkų vad. nosiniai balsiai, nors, tikriau sakant, jie yra tik nosintiniai, nes tariant oras

eina ne tik pro nosį, bet ir pro burną. Daug svarbiau garsų sistematikai jų darysena. Šituo atžvilgiu garsai skaidomi į: uždarumos, ankštumos ir atdarumos garsus. Pirmuosius tariant, lūpomis ar liežuviu uždaromas balso vamzdis, ir sprogimas (explosio) sudaro akustinį tų garsai įspūdį. Dėl to šie garsai kitaip dar vadinami sprogstamaisiais (explosivae), pvz. p, b, t, d, k, g. Jei tariant, juos lydi nebalsinga oro srovė, vad. aspiracija, tai gauname aspiruotus (aspiratae) garsus, pvz. ph, bh. Lietuvių kalboje dažniau tik galūninis k šiek tiek aspiruotas, pvz. t i k. Kitose kalbose, pvz. vokiečių ir ypačiai indų, aspiruotų garsų gana gausu. Kaikuriose Afrikos kalbose yra garsų, kur uždaruma sudaroma dviejose vietose, pvz. lūpomis ir kartu prie gomurio. Ide. prokalbėje spėjama buvus gomurinių uždarumos garsų, tariamų apskritai sučiauptomis lūpomis (labiovelares). Suankštinus betkurioj vietoj balso vamzdį ir pro tą ankštumą pučiant orą, sudaromi ankštumos garsai, kurie sykiu yra ir pučiamieji (spirantes), pvz. f, v, s, z, š, ž, j, ch, h. Toje pačioje vietoje sudaromų, vad. homorganinių, uždarumos ir ankštumos garsų glaudūs junginiai vadinami afrikatomis (affricatae), pvz. c (=ts), dž, pf. Kartu uždaruma ir ankštuma taip pat artikuliuojami ir ištisiniai garsai r, l. Juos tariant virpa liežuvio galas arba jo kraštai, todėl šiedu garsai ir vad. virpamaisiais (vibrantes). Tačiau yra kalbų, kur r, pvz. anglų, tariamas be liežuvio virpėjimo, kaip pučiamasis garsas. Atdarumos garsai yra visi tikrieji balsiai ir nosiniai bei nosintiniai ; juos sudarant burnos ar nosies tuštuma (arba ir abi kartu) daugiau ar mažiau atidara. Burninių atdarumos garsų, t. y. balsių, atskirose kalbose yra labai daug. Pvz. anglų fonetikas A. M. Bellis dar XIX a. jų yra priskaitęs per 90. Sistematikai čia privalu turėti kokį nors lyginamąjį mastą. Paskutiniais laikais tuo tarptautiniu mastu irgi anglo D. Joneso pasiūlyti aštuoni pagrindiniai balsiai, paimti iš įvairių Europos kalbų. Kadangi jų tarimas ir fiziologiškai, ir akustiškai griežtai nustatytas, tai ir visiems kitiems balsiams lyginant nesunku surasti atitinkamą vietą tame D. Joneso balsių kampainyje. Pvz. lietuvių bendrinės kalbos trumpasis i yra tarp pagrindinių i(˙) ir e(˙), o mūsų e — tarp ɛ(˙) ir a(˙). Be šių pirminių pagrindinių balsių, tiek pat dar skiriama ir antrinių. Žymiausias jų abiejų skirtumas — priešinga lūpų artikuliacija. Tarp priešakinės ir užpakalinės eilės kampainių viduryje dar telpa po keletą pagrindiniams balsiams nepriklausančių vidurinių garsų. Visų svarbiausia garsų, ypačiai priebalsių, skirstyme — sudaromoji vieta. Lūpomis sudaromi lūpiniai (labiales) garsai, kurie vėl skirstomi į abilūpinius (bilabiales), pvz. p, b, m, ir lūpų dantinius (labiodentales), pvz. f, v. Tačiau kaikuriose kalbose, net ir mūsų tarmėse v tariamas ir abilūpinis. Vienu vardu šie visi garsai vadinami priešburniniais (praebuccales), nes sudaromi dar prieš burnos tuštumą.

Daug daugiau garsų sudaroma jau burnos viduje, vad. burninių (buccales) platesne prasme. Jų daryboje pagrindinis vaidmuo tenka liežuviui, artikuliuojančiam galu, nugara arba užpakaliu. Priešakiausi iš šių garsų yra dantiniai (dentales), kurie savo ruožtu, pagal liežuvio liečiamąją vietą, skaidomi į priedantinius (postdentales), pvz. liet. ir prc. t, d, antdantinius (alveolares), pvz. vok. t, d, liet. s, z, r, tarpdantinius (interdentales), pvz. anglų th, isp. z, ir šalinius (laterales), pvz. l, kuris vėl gali būti abišalis (bilateralis) arba vienašalis (unilateralis), žiūrint ar oras išseina pro abi šalis, ar pro vieną. Prie gomurio sudaromi gomuriniai (palatovelares) garsai, kurie skirstomi į priešakinius (palatales), pvz. liet. minkštieji k, g, vok. ch žodyje ich 'aš', ir užpakalinius (velares), pvz. k, g. Taip pat gomuriniai yra ir atlenktiniai, arba atgaliniai (retroflexae) garsai. Jų gausu indų kalbose, o mūsų rytiečių tarmėse pasitaiko tos

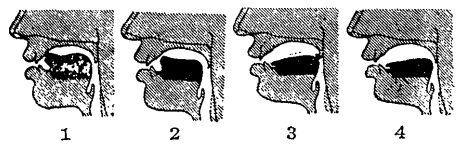

Ketveriopas *r*: 1 — liežuvinis virpamasis, 2 — liežuvinis pučiamasis, 3 — melekėlinis virpimasis, 4 — melekėlinis pučiamasis.

rūšies r. Kaikuriose kalbose, pvz. arabų, yra ir pogomurinių (postvelares) garsų, sudaromų prie gerklų sienų ir kitaip dar vad. gerkliniais (pharyngales). Pagaliau garsai, galimi artikuliuoti net ir melekėliu: toks užpakalinis melekėlinis (uvularis) yra pvz. žydų r, plačiai vartojamas ir daugelio vak. Europos kalbų. Jis gali būti ne tik virpamasis, bet ir pučiamasis. Dar giliau už burnos tuštumos sudaromi poburniniai (postbuccales) garsai, pvz. įgerkliniai (laryngales), kuriems priklauso h ir vokiečių kalbos kietojo prataro garsai. Visi priebalsiai, išskyrus tik jau savaime minkštą j, galimi ir minkštinti. Garsus minkštinant, liežuvis kyla augštyn kietojo gomurio centro kryptimi. Pats minkštinimas (palatalisatio) skiriamas dvejopas. Minkštaisiais vadinami tie garsai, kur liežuvis pakildamas paliečia žymią gomurio dalį, o minkštintiniais — kur liežuvis tik pakyla arba ir gomurį paliečia šiek tiek daugiau, nei tariant kietąjį garsą. Lietuvių bendrinėje kalboje minkštų garsų turime tik k, g, l, pvz. kiautas, geras, liaudis, o kiti visi priebalsiai paprastai tėra minkštintiniai, pvz. neša, retas. Bet, sakysime, latviai tuos pačius n, r tam tikrais atsitikimais taria visiškai minkštai, pvz. ņemt 'imti', karš 'karas'.

Plg. taip pat minkštą prancūzų ir italų n žodžiuose ligne ‘ linija ’, Bologna (mst. vardas). — Visai ypatingi yra kaikurių Afrikos kalbų vad. čekšnojamieji garsai. Jiems tarti visai nesinaudojama iš plaučių iškvėpiamąja oro srove: vien tik liežuviu čiulpiama vienoje ar kitoje burnos vietoje. Žr. Fonetika ir Fonetinė rašyba (psl. 55-60).

GARSŲ DĖSNIAI *

Garsų dėsniai — kalbotyros terminas pažymėti dėsningumui, pasireiškiančiam kalbos raidoje. Garsų kitimas nesiriboja atskirais žodžiais, bet apima visą kalbą, jei tik sąlygos garsams kisti yra vienodos. Garsų dėsniai nėra lygūs gamtos dėsniams, nes jie skirtingai galioja atskiroms kalboms arba tarmėms ir veikia tik tam tikrą laiką. Todėl pvz. garsų dėsniais dzūkų tarmėje t, d ir junginiai tv, dv, kurie nevėliau kaip XIV a. išvirto c, dz ir cv, dz, nebeveikia nei naujuosiuose skoliniuose (plg. diktas, tinkas), nei prieš naujybinius i, y, atsiradusius iš ę (plg. dzūkų vs. vt. puodi <*puode, tysc < tęsti), kada dzūkavimo banga jau buvo praėjusi. Nors dėsningumo garsų kitime jau seniai pastebėta, bet kalbotyroje ilgą laiką vis buvo kalbama apie sporadinį ir ‘ taisyklingą ’ kitimą. Tiktai jaunųjų gramatikų mokykla nuo 1876 m. griežtai pabrėžė garsų dėsnių visuotinumą, būtent, kad visų tos pačios kalbinės bendruomenės narių kalboje garsų dėsniai veikia vienodai, be palaidų išimčių, taigi visuotinai ir kad todėl kiekviena išimtis išaiškintina garsų dėsnius suformuluojant. Išimčių iš garsų dėsnių daugiausia atsiranda dėl analogijos bei artimos reikšmės žodžių įtakos arba ir dėl tarmių sumišimo. Romanistai ir moderninė dialektografija garsų dėsnių visuotinumui yra padarę nemaža priekaištų. Jų labiau iškeliamos tos priežastys, kurios pastoja kelią mechaniniams garsų dėsniams arba paskatina antrinį kurio pakitimo plitimą. Naujausieji kalbotyros patyrimai rodo, kad garsų dėsnių formulavime reikia tam tikro lankstumo, nes šiaip dažnai tektų susidurti su veik nenugalimais prieštaravimais. Tačiau jaunųjų gramatikų paskelbtoji tezė ir šiandien kalbotyroje tebeturi pagrindinės metodinės reikšmės, nes tik tuo būdu įmanomas našus tyrimas ir ypač mokslinė etimologija. Garsų dėsniai tik konstatuoja garsų kitimą, bet jo dar neišaiškina.

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, VII, 31-32.

GARSŲ KITIMAS *

Garsų kitimas — visose kalbose laiko būvyje pasireiškiąs garsinio žodžių pavidalo kitėjimas ir paprastai einąs prastinimo kryptimi. Apskritai garsų kitime pastebimas visuotinis polinkis: tie patys garsai lygiose sąlygose vienodai ir kinta. Garsų kitimas gali būti spontaninis, arba nesąlyginis, jei jis nepriklauso nuo kitų aplinkinių garsų, pvz. prabaltiškojo ā virtimas lietuvių kalboje o (plg. žodis < *žādis), ir kombinacinis, arba sąlyginis, kada vyksta tik tam tikrų garsų junginiuose arba kaimynystėje, pvz. afrikatų č, dž atsiradimas iš pralietuviškųjų tj, dj (plg. medžiai < *medjai, bet medis) arba latvių c, dz — iš k, g prieš priešakinės eilės balsius i, ī, e, ē ir ie, j (plg. cits ‘kitas’, dziedāt ‘giedoti’, caurs ‘kiauras’ < *kjauras, bet kalns ‘kalnas’, gulēt ‘gulėti’). Be to kombinaciniam garsų kitimui priklauso ir asimiliacija, disimiliacija, kontrakcija. Žiūrint pačios kitimo eigos, kartais dar skiriama staiginis, arba peršokamasis, ir laipsninis, arba progresyvinis, garsų kitimas. Pirmuoju atveju pakitimas vyksta garsų pakaitos būdu, pvz. sk išvirtimas ks žody Maskva > Maksva, o antruoju per pereiginius laipsnius raidos keliu, pvz. rytiečių runka yra išriedėjusi iš ranka per tarpinę lytį ronka. Giliausios garsų kitimo priežastys nėra tikrai žinomos. Moderninė kalbos geografija taria, kad kiekvienas garsų kitimas prasidedąs palyginti siaurame plote, vad. vidurkyje, ir iš jo palengva, kartu su kultūrinėmis srovėmis, plintąs toliau, nes naujasis kalbinis reiškinys imamas laikyti pavyzdingu, ir todėl kitų pasekamas. To plitimo įstanga ir kryptys daug priklauso nuo susisiekimo sąlygų, kliudančių ar skatinančių atskirų kalbinių bendruomenių tarpusavio bendravimą. Kitų vėl garsų kitimą norima išaiškinti vien vad. substrato teorija. Būtent dėl kurių nors priežasčių (nukariavimas, emigracija) vienai tautai prisiėmus kitos kalbą, pirmoji į šią įneša ir savų artikuliacinių ypatybių (artikuliacijos bazės pakitimas), tuo duodama pradžią naujam garsų raidos tarpsniui. Iš esmės abi šios teorijos teisingos ir viena antrą papido. Garsų kitimo išdava yra garsų kaita.

GARSŲ PERKAITA **

Garsų perkaita (vok. Lautverschiebung, ag. consonant shift, prc. mutation consonantique) — žymesnis dėsningas priebalsių

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, VII, 32.

** *Lietuvių Enciklopedija*, VII, 32-33.

pakitimas kalboje viena kuria kryptimi, pvz. balsingiems sprogstamiesiems išvirstant nebalsingais (ar atvirkščiai), sprogstamiesiems iškintant pučiamaisiais arba šiems balsingėjant. Iš ide. kalbų vienokia ar kitokia garsų perkaita pastebima armėnų, graikų, italikų, keltų ir plačiausia germanų kalbose. Balsingųjų sprogstamųjų (b, d, g) perkaitą taip pat pažįsta ir neide. etruskų bei suomių kalbos. Dalinai į garsų perkaitą panašių fonetinių reiškinių randama ir naujosiose kalbose, pvz. liet. trm. tėfs, bet tėva = tėvas, tėvo, vok. Hannover (su f), bet Hannoveraner (su v), ag. possible (su s), bet possess (su z). Bet paprastai garsų perkaitos (vokiškuoju) terminu, sudarytu J. Grimmo, vadinama ide. prokalbės sprogstamųjų priebalsių pakitimai germanų kalbose, visų pirma pastebėti (1818) danų kalbininko R. K. Rasko. Rečiau šis terminas taikomas ir armėnų kalbai.

P i r m o j i, arba g e r m a n i š k o j i garsų perkaita palietė visus iš ide. prokalbės paveldėtus sprogstamuosius priebalsius ir tuo iš jos išskyrė germanų prokalbę. Tačiau atskiri šios perkaitos atvejai nėra savo tarpe priežastiškai susiję, ir pakitimai bus vykę ne vienu laiku. Apskritai jos pradžia gali siekti 2000 m. pr. Kr., o 500 m. pr. Kr. laikoma galine data. Visai tikra, kad I perkaita įvyko dar prieš germanams susiduriant su romėnais, nes jos žymių nematyti nė seniausiuose germanų lotyniškuose skoliniuose. Šios perkaitos priežastys nėra paaiškėjusios. Nors daugelis tyrinėtojų linksta ją aiškinti neide. substrato įtaka, bet visuotinai ši nuomonė nėra priimta.

A n t r o j i, arba v o k i e č i ų a u g š t a i č i ų garsų perkaita pasireiškia vien vokiečių kalboje. Čia naujai perkinta iš I perkaitos atsiradę germaniški sprogstamieji p, t, k ir pučiamai tariami b, d, g. Ši perkaita vokiečių kalbą suskaldė į augštaičių ir žemaičių tarmes, ir tuo vokiečių rašomoji kalba žymiai atsiskyrė nuo kitų germanų kalbų. Plg. pvz. vok. Zeit ‘ laikas ’ ir vok. žem. tīt, olandų tijd, ag. tide. Bet iš kitos pusės perkaita nevisame vokiečių augštaičių kalbos plote vienodai veikia. Juo labiau į šiaurę, juo silpniau ir vėliau ji reiškiasi, pvz. vok. viduriečių (Mitteldeutsch) tarmėse. Visų pirma prasidėjo augštutinės Vokietijos srityse, kaip iki šiol manyta, bavarų tarmėse. Bet paskutiniu laiku II perkaitos židinio ieškoma labiau alemanų srityse (Mitzka). Datuojama ji VI a. (augštutinė Vokietija) iki VIII-XII a. (vidurinių frankų tarmės). Kadangi Attilos († 453) vardas pažįstamas perkaitine lytimi (vid. vok. augšt. Etzel), tai tt nieku būdu negalėjo išvirsti tz prieš V a. vidurį. Priežasčių šiai perkaitai randama langobardų įtakoje (Baesecke, Brinkmann). Pagrindiniai abiejų perkaitų dėsniai yra šie :

	Ide.	I G.P. (pragerm.)	II G.P. (vok. augšt.)
1.	*p : lot pater ‘ tėvas ’	f : ag. father	f (v) : vok. Vater
2.	*t : lot. trēs ‘ trys ’	th : ag. three	d : vok. drei
3.	*k : lot. cornū ‘ ragas ’	ch : ag. horn	h : vok. Horn
4.	*b : lot. turba ‘ būrys ’	p : ag. thorp ‘ kaimelis ’	pf, f : sen. vok. augšt. dorpf, vok. Dorf
5.	*d : lot. duo ‘ du ’ » edere ‘ ėsti ’	t : ag. two » eat	(t)z, ss : vok zwei » essen
6.	*g : lot. iugum ‘ jungas ’ » genū ‘ kelys ’	k : ag. yoke sen. ag. cnēo	ch, k : vok. Joch » Knie
7.	*bh : skr. bhrātar- ‘ brolis ’, lot. frāter ‘ t. p. ’	b : ag. brother	b : vok. Bruder
8.	*dh : skr. rudhirás ‘ raudonas ’ lot. r ū f u s ‘ šviesiai raudonas ’	d : ag. red	t : vok. rot
9.	*gh : lot. hostis (iš *ghostis) ‘ svetimasis, priešas ’	g : ag. guest	g : vok. Gast

Ide. aspiruotieji *ph, *th, *kh perkeičiami kaip ir paprastieji sprogstamieji (nr. 1-3), pvz. skr. phēna ‘ puta ’ : vok. Feim (plg. abgefeimt), skr. mēthis ‘ kartis ’ : sen. skand. methr, skr. rēkha ‘ eilė ’ : sen. vok. augšt. rīha, vok. Reihe. Be to, pažymėtina, kad 1-3 dėsnis veikia tik žodžio pradžioje ir viduryje po senojo kirčio, o visais kitais atvejais sprogstamieji p, t, k pakeičiami pagal 7-9 dėsnį (Vernerio dėsnis), pvz. vok. Schwäher ‘ šešuras ’ iš ide. *swék'uros, bet vok. trm. Schwieger ‘ uošvė ’ iš ide. *swek'rŭs.

GERMANYBĖS *

Germanybės, arba germanizmai, yra iš germanų, daugiausia iš vokiečių kalbos skolinti žodžiai ir verstiniai posakiai. Tiksliau imant, germanybių terminas taikomas tik seniausiems skoliniams, o vėlesnieji dažniau vadinami v o k i e t y b ė m i s ir a n g l y b ė m i s (Amerikos lietuvių kalboje), žiūrint iš kurios kalbos skolinta. Lietuvių

* *Lietuvių Enciklopedija*, VII, 175-176.

kalboje seniausios germanybės yra iš gotų (gautos per prūsus), pvz. alus, šarvas, ir skandinavų, pvz. gatvė, kvietys. Jos gali būti paskolintos apie Kr. laikus, tačiau labai negausios. Taip pat, palyginti, senos germanybės, būtent jau vokietybės, yra kunigas, pinigas (tarmėse senesnio skolinimo: kuningas, piningas ir peningas), skydas, patekusios į mūsų kalbą apie 1200 m. Apie kelias dešimtis žodžių yra paskolinta iš viduramžių vokiečių žemaičių kalbos, pvz. amatas, bakūžė, liūdė 'svambalas', skūnia 'tvartas', trimitas. Daugiau vokietybių pažįstama M. Lietuvoje ir paprūsės tarmėse, pvz. arvuoti 'paveldėti', bruvėlė 'aludaris', brūkas 'sėtinys', knypkis 'saga', skyvis 'lėkštė' ir šulkė 'dubenėlis, lėkštelė', spatas 'kastuvas' liodingė 'krovinys', čėringė 'vakartis, arbatpinigiai'. Daugumas vokietybių priklauso amatų, ypačiai stalių, kalvių, kalbai ir į Lietuvą yra atneštos vokiečių amatininkų. Taip pat vokietybės yra ir tokie M. Lietuvos raštų dariniai, kaip vėjmalūnis, gelžkeldvaris ar posakiai, kaip tai nepareina į klausimą (= das kommt nicht in Frage). Anglybių apstu Amerikos lietuvių šnekamojoje kalboje, pvz. auza 'namas'. kautas 'apsiaustas' ir purkautas 'kailiniai', pėdė 'alga', mainos 'anglių kasyklos'. O vajus 'talka, kampanija' pasidarytas pagal ag. drive 't.p.' iš amerikiečių spaudos buvo pasiekęs ir Lietuvą. Latvių kalboje, kur vokiečių įtaka buvo žymiai stipresnė, daug gausiau ir germanybių, net sintaksinių ir verstinių posakių, pvz. piekrist (= beifallen) 'pritarti, sutikti', mājturības skola (= Haushaltungsschule) 'namų ruošos mokykla', atstāt uz brīvām kājām (= auf freien Füsse lassen) 'palikti laisvą, nesuimtą'. Taip pat daug germanybių, net ištisų verstinių posakių, ypačiai seniau, turėjo ir rusų raštinės bei karinė kalba.

GERMANISTIKA *

Germanistika plačiausia prasme yra visų germanų tautų bei kilčių kultūros mokslas, apimąs kalbą su raštija, istoriją, papročius bei mitologiją, senybes, ūkį, teisę ir meną nuo seniausių iki pat dabartinių laikų. Siauresne prasme teisėje germanistika vad. germanų teisės, o filologijoje germanų kalbų, raštijos ir senybių mokslas. Pastaruoju atveju dažniau vartojamas ir germanų filologijos terminas, o praktikoje germanistika vėl daugiau apribojama tyrimu senesniojo

* *Lietuvių Enciklopedija*, VII, 177-178.

kalbinio laikotarpio, kada atskiros germanų kalbos gausiau tebeturėjo bendrybių ar bent jose buvo dar pastebima gyvų pragermaniškų veldėmių. Vėlesniuosius laikus tyrinėjančioji germanistika dėl dalyko platumo ir medžiagos gausumo yra suskilusi į vokiečių, anglų (anglistika) ir skandinavų (nordistika) filologiją. Bet kartais senu įpročiu germanistika tebevadinama ir vokiečių filologija. Germanistikos užuomazga siekia į viduramžius. Pvz. Einhard pasakoja, kad Karolis Didysis buvęs pradėjęs rašyti ' patrii sermonis ', t.y. senosios vokiečių augštaičių kalbos gramatiką. Vėlesnius atskirų minezingerių bandymus nagrinėti savo amžininkų kūrybą galima laikyti kritikos ir literatūros istorijos pradžia. Jau XII a. Islandijoje pastebimas gyvas susidomėjimas senove, o XIII a. ten gyveno Snorre Sturlesson, žinomasis Naujosios Eddos autorius. Bet mokslinei germanistikai pradžią davė humanizmas XVI a. Greta grynai praktinių bandymų mokymo reikalams gramatiškai apdirbinėti šnekamąją kalbą (V. Ickelsamer, Laurentius Albertus ir kt.) vokiečių humanistai, žavėdamiesi antikine kultūra, susidomi ir savo tautos praeitimi (Wimpfeling, Celtis, Beatus Rhenanus, Aventin ir kt.). O platesnis klasikinių kalbų pažinimas sužadino ir apskritai susidomėjimą kalbos reiškiniais (K. Gesner: Mithridates, 1555). XVI ir XVII a. išleidžiami svarbesnieji senieji germanų kalbų paminklai: Otfridas (1571), gotų Codex Argenteus kartu su senovės anglų Šv. Rašto vertimu ir Senoji Edda (1665). Žymiausias to meto Europos germanistas yra F. Junius (1589-1671). Anglijoje XVII a. dirba G. Hickes (1648-1715), pirmas išeidęs germanų tarmių gramatikėlių (Thesaurus 1703-1705, II t.), o Olandijoje veika jo amžininkas L. ten Kate (1674-1731), kuris ypačiai domėjosi etimologija ir yra tyrinėjęs germanų kalboms labai būdingą balsių kaitą. Bet tvirtesni tiriamieji metodai sukuriami tik pradedant XVIII a. Švietimas lemiamų paskatų davė tekstų kritikai (Bentley, F. A. Wolf), leksikografijai ir apskritai kalbos nagrinėjimui (J. Ch. Adelung, G. W. Leibniz, J. Ch. Gottschied), taip pat literatūros mokslui (G. E. Lessing, A. A. Schaftesbury). Herderio veikla dar drąsiau pastūmėjo germanistiką istoriškumo kryptimi ir atkreipė dėmesį į liaudies kūrybą. O romantizmas germanistiką padaro mokslu tikrąja to žodžio prasme. Nors moderninės germanistikos pagrindėjai yra broliai Grimmai, ypačiai Jokūbas Grimm (1785-1863), savo tyrinėjimais pasireiškęs beveik visose germanistikos srityse, tačiau šio pirmataku kaikuriais atžvilgiais vis tik laikytinas danas R. K. Rask (1789-1832). J. Grimmo Deutsche Grammatik (1819-37, ^{2}1870-98) germanų kalbotyrai turėjo epochinės reikšmės. W. Grimm daugiau buvo atsidėjęs pasakų rinkimui bei tyrimui. 1852 m. abu broliai pradeda leisti (iki šiol dar nebaigta) Deutsches Wörterbuch, kuris savo platumu, o taip pat

semantinės medžiagos gausumu ir istoriškumu neturi sau lygaus kalbotyrinėje literatūroje. Vėliau pažymėtini Tieck, A. v. Arnim, Brentano, Gőrres, Uhland, jų bendradarbiai G. F. Benecke, vid. vok. augštaičių žodyno tyrinėtojas, J. A. Schmeller, paskelbęs vertingą Bayrisches Wörterbuch (1827-37), K. Lachmann (1793-1851), modernines tekstų kritikos pagrindėjas, pirmas panaudojęs metriką kalbotyrine priemone ; jo mokinys ir J. Grimmo įpėdinis Berlyno universitete K. Müllenhoff (1818-84), ypačiai nusipelnęs senosios vokiečių raštijos, taip pat senovės (Deutsche Altertumskunde, 5 tt., 1870-90) ir mitologijos tyrinėjimais. Apie 1870 m. ir germanistikoje pasireiškia nauja kryptis, susijusi su jaunųjų gramatikų germanistikai lyginamojoje kalbotyroje padarytomis pervartomis. Šių griežtai pabrėžiamas garsų dėsnių visuotinumas visų pirma (1877) kaip tik patvirtinamas germanistikoje vadinamuoju Vernerio dėsniu. Istorinė gramatika ištisiems dvidešimt metų atsistoja centrinėn germanistikos vieton. Vadovai čia yra H. Paul (1846-1921), W. Braune (1850-1926) ir E. Sievers (1850-1932). Jie duoda visą eilę atskirų germanų kalbų gramatikų, o H. Paulio redakcijos Grundriss der germanischen Philologie (1896-98, ^{3}1911 tt.), sutelkęs visą būrį tyrinėtojų, sutraukia krūvon visa iki šiol pasiekta. Literatūros istorijoje šį vad. gramatikų laikotarpį iš dalies atveria W. Scherer (1841-86) su savo Goethės studijomis ir pavyzdine Geschichte der deutschen Literatur (1883). Šiaip iš stambesnių germanistų dar paminėtini : W. Streitberg (1864-1925), F. Kluge (1856-1926), sintaksininkas O. Behagel (1854-1936), švedas A. Noreen (1954-1925), danų anglistas J. O. Jespersen (1860-1943). Be vokiečių ir skandinavų, paskutiniais laikais germanistikoje yra dirbę ir slavų bei prancūzų kalbininkai, pvz. A. Meillet. Apskritai literatūros mokslas nuo XIX a. vis labiau ima skilti nuo kalbos istorijos, ypačiai nagrinėjant naujesniųjų laikų raštiją. Ryškiausiai tas skilimas pasireiškia Schererio filologinį istorinį metodą tyrinėjime pakeitus naujoms kryptims, būtent estetinei (Walzel, Günther Miller, Kayser ir kt.), psichologinei, grindžiamai Dilthey filosofija, ir vėlesnėms probleminei (Unger, Petsch) bei sociologinei (Menker, Lukács). Bet iš kitos pusės ir pats kalbos tyrimas daugiau pakrypsta j naujas sritis ; pvz. kalbos filosofiją, dialektologiją ir pagaliau kalbos geografiją, Vokietijoje atstovaujamą Marburgo mokyklos. Ji vėl duoda pradžią vad. daiktų geografijai, o iš modernines dialektologijos naujų paskatų ir gilesnės prasmės gauna tautotyra. Tuo būdu siekiama naujos vienovės, ir germanistika pamažu virsta kultūrinės bendruomenės mokslu, kurio atskiros šakos tarpusavyje papildo viena kitą. Kaip tik šia kryptimi dabartinę germanistikos padėtį ir paskutiniųjų dešimtmečių pažangą imasi apibūdinti W. Stammlerio 1951 m. pradėta leisti Deutsche Philologie im Aufriss.

INDOLOGIJA*

Indologija — seniau apskritai mokslas apie Indiją, apimąs visas indų dvasinės ir iš dalies medžiaginės kultūros sritis. Siauresne prasme šis terminas taikomas indų kalboms, literatūrai, filosofijai, menui ir religijai. Paskutiniais laikais, tyrinėjimams specialėjant, indologijos vardas dažnai apribojamas vien kalba ir literatūra arba vartojami stačiai indų filosofijos ir indų kalbotyros terminai. Pradžią indologijai XVIII — XIX a. sąvartoje padarė Indijos kultūra susidomėję britų kolonijos valdininkai Sir W. Jones (teisėjas), H. Th. Colebrooke ir H. H. Wilson. Pastarasis buvo paskirtas ir pirmuoju Oxfordo univ. sanskrito prof. (1833). Iš prancūzų pirmas į šią naują mokslo sritį pasuko S. de Sacy, kurio mokiniai buvo vokiečiai F. v. Schlegelis ir F. Boppas. Pirmasis veikale Über die Sprache u. Weisheit der Indier 1808 plačiai išdėsto indologijos programą, o antrasis tyrinėjimu Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache ... 1816 sanskritui visiems laikams patikrina pirmaujamą vietą ide. lyg. kalbotyroje. Vokietijoje pirmoji sanskrito katedra, vadovaujama A. W. v. Schlegelio, įsteigta Bonnoje jau 1818. Jo įpėdinis norvegas Chr. Lassenas apžvalginėje Indische Altertumskunde, 4 tt., 1858-74 sutraukia pirmųjų tyrinėjimų rezultatus. Pradžioje ypatingas dėmesys buvo skiriamas Vedoms (Th. Benfey, F. M. Müller, A. Weber). O. v. Böhtlingo ir R. Rotho 7 tomų Sanskrit-Wörterbuch (Petrapilys 1855-75) ilgiems laikams tampa indologų pagrindine darbo priemone. Tik po 20 su viršum metų C. C. Uhlenbeckas pateikia Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch der altindischen Sprache (1898-99). Iš G. Bühlerio įsteigto ir F. Kielhorno, H. Lüderso ir J. Wackernagelio tęsto Grundriss der indoiranischen Philologie und Altertumskunde (nuo 1896, iki šiol 20 tomų) jau ryškėja darbo pasiskirstymo ir didesnės specializacijos būtinumas dorojant gausiai besikaupiančią mokslinę medžiagą. Todėl naujaisiais laikais tyrinėjama pasiskirsčius sritimis: J. Wackernagel, A. Debrunner, L. Renou (gramatika); R. Schmidt, Th. Zachariae, W. Wüst, M. Mayrhofer, P. Thieme (žodynas); S. Konow, H. Lüders (epigrafika); K. F. Gelder, A. Hellebrandt, F. Edgerton (Vedos); H. Jacobi (epas); J. Hertel (apysakos); W. Winternitz (literatūros istorija); Th. W. Rhys Davids, W. Geiger (palis); R. Pischel, H. Jacobi (prakritas); G. A. Grierson, indas S. K. Chatterji, J. Bloch (naujosios indų kalbos); O. Strauss, H. v. Glasenapp (filosofija); H. Oldenburg, H. v. Glasenapp (religija). Vokiečių tyrinėtojai indologijoje palyginti greitai paveržia pirmąją vietą. Iš rusų moksli-

* *Lietuvių Enciklopedija*, VIII, 491.

ninkų verta paminėti: I. P. Minajevas, F. I. Ščerbatskojus, A. P. Barannikovas. Pačių indų mokslinis indėlis tuo tarpu labai kuklus.

KALBOS GEOGRAFIJA *

Kalbos geografija, arba lingvistinė geografija — tarmėtyros šaka, kuri nagrinėja geografinį kalbos reiškinių paplitimą ir tyrinėjimo išdavas vaizduoja kartografiniu būdu. Garsų ir lyčių geografija kalbiniame plote seka garsyno fonetines atmainas (pvz. ką̃sti = kāsti, kāstie, kāst, kansti, konste, kouste, koste, kūšt', košt' ...) ir kaitybines lytis (pvz. aukšt. tarmių ds. nd. ir įn. be -s: tiem geriem vaikam, su visom keturiom; žem. naktẽ, brólė iš *naktėjė, *brólėje vietoje naktyje, brolyje; įvardžio à š pabrėžtinės lytys: ašaĩ, ãšei, ãšein, ãšeino, ãšen, ãšenai, ãšenais, ãšenainos, ãšenajos, ãšenios, ãšenos), o žodžių geografija tiria to paties daikto ar sąvokos įvairių sinoniminių pavadinimų (pvz. kìškis: zuĩkis ir kiškỹs: zuikỹs, kùltuvas: sprãgilas, káimas: káima: káimė: kiẽmas: sõdžius: sodžiùs: sodà: salà: selà: ūlýčia; veř̃kti: kai kuriose žem. tarmėse bliáuti, rẽkti) arba to paties žodžio skirtingų reikšmių (pvz. grób as aukšt. 'šonkaulis', o žem. 'žarna'; drū́tas 'storas' arba 'stiprus'; smagus 'linksmas' arba 'sunkus') geografinį paplitimą. O kadangi žodžio ryšys su daiktu gali labai įvairuoti (pvz. žãgrė ne tik 'arklas', bet ir 'arklo noragas'; plg. rytiečių pavardę Žagrakalỹs), tai žodžių geografija kartu yra ir daiktų geografija. Todėl atitinkamai tiriamosios kalbos plotui sudarinėjami ir atskiri garsiniai, kaitmeniniai (lyčių) ir žodiniai (daiktiniai bei reikšminiai) žemėlapiai, kurių rinkiniai vadinami kalbos atlasais. Linijos tokiame žemėlapyje, apjuosiančios kurių garsinių atmainų, kaitomųjų lyčių ir atskirų žodžių plotus, vadinamos izoglosomis, o specializuojant pirmuoju ir antruoju vartojami dar izofonos ir izomorfos terminai. Kur žemėlapyje sutampa kelios izoglosos arba susidaro visas jų pluoštas, galima kalbėti apie šnektų ir tarmių ribas. Tokiuose žemėlapiuose tarmiškai vienalyčiai plotai, vad. 'branduoliai' vienas nuo kito paprastai skiriami vad. 'vibracinių zonų', kur kalbančiųjų vartosena svyruoja. Tai dažnas reiškinys žodyne, pvz. tas pats žmogus gali pasakyti karvẽlis ir balañdis. Fonetikos srityje, kol tarmės dar nesumišusios, tai pasitaiko rečiau. Bet ir čia įvairios įtakos gali įnešti tam tikros painiavos. Pvz. dienà žem. yra deina arba dyna, bet visgi ir jų paprastai ir iš seno tariama tik viešpats (per bažnyčią gauta lytis), o pačiais

* *Lietuvių Enciklopedija*, X, 285-287.

naujaisiais laikais žmonių kalbon patekęs v i e n u o l i s irgi paliko nebeišvirtęs *veinoulis ar *vynūlis.

Mokslinius pagrindus kalbos geografijai XIX a. yra padėjęs vokiečių dialektologas G. Wenkeris savo veikalu apie pareinio vokiečių žemaičių tarmę (Das rheinische Platt 1877). Jo 1885 m. pradėtam 'Deutscher Sprachatlas', vėliau tęstam F. Wredės, naudotasi n e t i e s i o g i n i u metodu: klausimų lapai su 40 trumpučių sakinių buvo siuntinėjami daugiausia pradinių mokyklų mokytojams išversti į vietos tarmes, ir atsakymų XX a. pradžioje turėta daugiau kaip iš 40.000 vietų. Pats medžiagos kartografavimo darbas yra atliekamas Marburge, o spausdinti atlasas pradėta tik 1926 m. Dabartinis redaktorius W. Mitzka šį atlasą dar praplėtė 'Deutscher Wortatlas' (pradėjo eiti 1951 m.). Netiesioginiu metodu surinkta kalbos geografijos medžiaga negali būti visai vienoda, dažnai net nepatikima. Todėl dabartiniais laikais medžiagai rinkti paprastai vartojamas t i e s i o g i n i s metodas. V i e n a s specialistas dialektologas, paprastai jau prityręs kalbininkas, apkeliauja v i s ą tiriamosios kalbos plotą ir pagal iš anksto nustatytą 'taškų tinklą' vietoje iš tarmės atstovų tarmiškai (naudojamasi fonetine rašyba) užrašo v i s u s kalbos atlaso programos reikalaujamus duomenis. Siekiant didesnio tikslumo, dažnai dar a n t r a s medžiagos rinkėjas, irgi didelio patyrimo dialektologas, keliauja po tas pačias vietas ir tikrina bei papildo pirmojo rinkėjo surinktus duomenis. Tiesioginį metodą pirmas yra panaudojęs taip pat vokietis C. Haagas (Die Mundarten des oberen Neckar- und Donaulandes 1898), o plačiu mastu prancūzai J. Gilliéronas ir E. Edmontas jų išleistame 'Atlas linguistique de la France' (1902-10). Bet šio atlaso medžiagos renkamasis tinklas buvo, palyginti, retas, tik 639 taškai. Todėl nemaža smulkesnių tarmių ypatybių liko nepastebėta, o antra rinkėjui (Edmont), sustojant atskiroje vietoje tik labai trumpą laiką, nelengva buvo pastebėti kas vietos šnektai ypačiai būdinga. Surinktąją medžiagą Gilliéronas nebetikrindamas sužymėjo žemėlapiuose. Tačiau, nežiūrint visų trūkumų, šis atlasas sudaro prancūzų kalbos dialektologijos pagrindą.

Pasekus vokiečių ir ypačiai prancūzų pavyzdžiu kalbos atlasai imta leisti ar bent ruošti veik visoms V. Europos kalboms, net atskiroms krašto dalims, pvz. 'Sprachatlas der deutschen Schweiz' (550 taštų tinklas, iki 1952 m. medžiaga dviejų 'eksploratorių' suregistruota iš 432 taškų, baigti buvo numatyta 1954 m.), 'Atlas linguistique de l'Alsace' (pradėtas po 1950 m.). Iš kitos pusės kalbos atlasais apimamos ir kelios giminaitės kalbos arba dviejų kaimyninių kraštų kalbiškai ir kultūriškai artimos sritys, pvz. K. Jabergo ir J. Judo 'Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz' (8

tomai, 1928-40), taip pat ' El Atlas Lingüístico de la Península Ibérica ' (nuo 1936 m.). Keliamas net tam tikro Europos kalbinio atlaso klausimas. Šiaurės Amerikoje irgi vyksta gyvas kalbos geografijos darbas. H. Kurathas ir B. Blochas 1939-43 m. išleido ' Linguistic Atlas of New England' (3 tomai 6 dalyse), o planuojamam ' Linguistic Atlas of the United States and Canada ' rytinėse JAV medžiagos rinkimas yra baigtas 1953 m. Taip pat ruošiami sritiniai kalbos atlasai: Didžiųjų ežerų sričiai (A. H. Marckwardt), Aukštutiniams viduriniams vakarams (H. Allen), Pietų centrinei sričiai (E. B. Atwood). Kas kur kalbos geografijai ir atlasams padaryta ir daroma, išsamiai informuoja S. Popas. Slavų ir baltų kraštuose kalbos geografijai dar maža tepadaryta. Žymesnis darbas yra rusų tarmių (centrinių sričių) atlasas, red. R. I. Avanesovo (1956 m. buvo spaudoje). Be to, S. B. Bernšteinas 1956 m. yra išleidęs SSSR paplitusių bulgarų tarmių atlasą. Gerokai pažengusi yra ir ukrainiečių kalbos atlaso ruoša (Kijeve). Atliekami ir lenkų kalbos atlaso paruošiamieji darbai. Latvių kalbos atlaso rengimas, platesniu mastu pradėtas 1941 m. (V. Rūķe-Draviņa, buvo suplanuotas 300-350 taškų tinklas), buvo nutrauktas sovietinės okupacijos, bet paskutiniais metais vėl atgaivinamas. Šis tas daroma ir užsienyje.

Lietuvių kalbos geografijos smulkesnių pastabų jau randame Kleino gramatikoje (1653), vėliau Nesselmanno (1851) ir Kuršaičio (1883) žodynuose, dar daugiau šio pastarojo gramatikoje (1876), Baranausko ir Jauniaus dialektoginiuose darbuose, Būgos raštuose (Kalba ir senovė, Lietuvių kalbos žodynas ir kt.), atskirų tarmių aprašuose (J. Otrębskis, J. Gerulis ir Chr. Stangas, P. Jonikas). Apsčiai medžiagos žodžių geografijai yra Pr. Skardžiaus Lietuvių kalbos žodžių daryboje (1943) ir ypačiai jos gausu akademiniame Lietuvių kalbos žodyne (J. Balčikonio red. I t. 1941, II t. 1947). Bet tikruoju lietuvių kalbos geografijos pradininku laikytinas šveicarų kalbininkas M. Niedermannas, 1919 m. ir 1923 m. paskelbęs straipsnius apie gandro ir bulvės vardus. Abu darbus nauja medžiaga žymiai yra papildęs A. Sennas ir paskelbęs pirmus scheminius žodžių geografijos žemėlapius. Iš šių darbų sužinome, kad g a ñ d r a s (Žemaičiai ir M. Lietuva) dar vadinamas g a r n ỹ s (zanavykai ir kapsai), g ù ž a s ir g u ž ù t i s (vakariečių ir viduriečių aukštaičių tarmėse, nuo Latvijos iki Nemuno), s t a ř k u s (daugumas rytiečių), b ù s i l a s (likusieji Lietuvos pietryčiai) ir b a c i õ n a s (Zarasų-Smalvų sritis). Bulvei vėl lietuvių kalbos plote rasta net 13 atskirų pavadinimų, neskaitant jų variantų (šalia Klaipėdos krašto pietinėje dalyje visuotinai sakomos r o p ù t ė s, kitur pasitaiko ir ropùkas, repùkas, rapùkas, ropūnė, o Klaipėdos apl. net rópė; b ù l v ė s gretiminės lytys yra bùl'va, bùliava, bùl'vas, bùlvis, o b ù l b ė s —

bùl'ba ir bùlba). Bendrinės kalbos b ù l v ė sakoma suvalkiečių ir pajūrio žemaičių, o šiaip plačiausiai yra paplitusios b ù l b ė (didžioji Žemaičių dalis ir Vidurio Lietuva) ir b ù l' b a, b ù l b a (Lietuvos pietryčiai). Iš retesnių bulvės vardų pasitaiko d ū l ė, d ū l i s (retviečiais Žemaičiuose), ė r č i u k a s (iš vok. trm. Erdschucke, Erdschocke < Artischoke) ir k a r d ù p e l i s (iš vok. Kartoffel) M. Lietuvoje. — Įkūrus Lituanistikos Institutą (1939) tuojau buvo pradėti paruošiamieji darbai ir lietuvių kalbos geografijos tyrinėjimams. Į A. Salio sudarytą klausimų lapą, apėmusį stambesnes garsyno bei kaitybos ypatybes ir nemaža žodyno (gyvulių, paukščių, medžių, žolių, grybų pavadinimai), iki 1941 m. gauta apie 2000 atsakymų (daugiausia per gimnazijas). Vokiečių okupacijos metu, jau Akademijos Lietuvių kalbos institute, buvo vykdomas gautosios medžiagos kartotekavimas, be to, paruošta maždaug 400 taškų tinklas tiesioginiam tarminių duomenų rinkimui. Antroji sovietinė okupacija pradėtą darbą sustabdė. Ir tik 1950 m., sovietams staiga atsisakius Marro vad. ' naujojo kalbos mokslo ', ir Lietuvoje atnaujintas kalbos geografijos darbas. 1951 m. Lietuvių kalbos institutas išleido ' Lietuvių kalbos atlaso medžiagos rinkimo programą ' (iš viso 370 klausimų), o 1954 m. dar pasirodė J. Senkaus paruošta 'Lietuvių kalbos atlaso medžiagos rinkimo instrukcija'. Pats rinkimas, sovietų dialektologų pavyzdžiu, vykdomas vad. ekspedicijomis. Jos ruošiamos Lietuvių kalbos ir literatūros instituto ir aukštųjų mokyklų lietuvių kalbos katedrų. Ekspedicijose, be specialistų, dalyvauja ir aspirantai, studentai, pedagoginių ir vidurinių mokyklų mokytojai. Dalyvių gali būti keletas ar net kelios dešimtys. Esant didesniam dalyvių skaičiui, sudaromos brigados ir, be to, dalyviai skirstomi į grupes, dažniausiai po du žmones. Būdinga, kad ekspedicijai atvykus į rajono centrą, visų pirma jos vadovas turi susisiekti su partijos komitetu ' painformuoti apie savo atvykimą, tikslą ir uždavinius ir prašyti patarimų ar paramos '. Instrukcijos pratarmėje pasakyta, kad atlasui ' pastaraisiais metais daugiausia yra tirti Lietuvos TSR pietiniai-rytiniai rajonai: Kybartų, Vilkaviškio, Kalvarijos, Marijampolės, Kazlų Rūdos, Naumiesčio, Šakių, Panemunės, Prienų, Jiezno, Alytaus, Simno, Lazdijų, Veisiejų, Druskininkų, Varėnos, Šalčininkų, Vievio, Žiežmarių, Kaišiadorių, Trakų, Švenčionių, Ignalinos ir Dūkšto '. Taip pat esą tirti ir Jurbarko, Pagėgių, Šilutės rajonai. Tiriamųjų taškų nustatyta apie 700 (maždaug 12 km atstumais) ir reikiama tarminė medžiaga 1954 m. jau buvusi surinkta ' iš daugiau kaip 200 gyvenamųjų punktų '. Tik ateitis parodys, kiek čia įprastinių sovietinių pagyrų ir kiek tiesos. Artimojoje ateityje numatoma bent siauru mastu pradėti kalbos geografijos medžiagos rinkimą ir JAV lietuvių, senųjų ir naujųjų ateivių tarpe.

KALBOS PADARGAI *

Kalbos padargai — žmogaus kūno organai, kurie, be savo tiesioginės fiziologinės paskirties, naudojami ir balsui bei kalbos garsams daryti. Visų pirma plaučiai aprūpina reikiama oro srove. Kalbama paprastai iškvėpiant orą, o įkvėpiama trumpa, kalbant veik nepastebima pauze. Tuo kalbamasis kvėpavimas ir skiriasi nuo tylimojo, kur abi kvėpsnio fazės (įkvėpiamoji ir iškvėpiamoji) laiko atžvilgiu lygios. Iš plaučių oro srovė kvėpuojamąja gerkle (trachea) pasiekia įgerklį (larynx). Tai yra labai sudėtingas balso daromasis organas, apčiuopiamas iš viršaus kakle ir žmonių dažnai vad. ‘ Adomo obuoliu ’. Įgerklio kremzlinius griaučius sudaro skydinė (cartilago thyreo-idea) ir žiedinė (cartilago crico-idea) kremzlė, o jo viduje, iš prieko į užpakalį, yra pritvirtintos balso stygos (chordae vocales). Tai yra pora raumeninių atataugų arba juostelių, tarp kurių yra balsaskylė (glottis). Suartintos ir įtemptos balso stygos, spaudžiant iš plaučių einančiai oro srovei, ima virpėti, ir taip randasi balsas. Balso stygos yra labai jautrios ir iš viršaus saugomos vad. netikrųjų balso stygų (ligamenta glottidis spuria), o pats įgerklis, kad pvz. valgant į jį nepatektų maistas, pridengtas gerklės dangteliu (epiglottis). Iš įgerklio išėjęs balsas per gerklas (pharynx) patenka į burnos ir nosies tuštumas. Burnos viduje artikuliuojamasis organas yra liežuvis (lingua). Jis, darant garsus, galu (apex), piešakiu (corona) arba užpakaliu (dorsum) artikuliuoja į viršutinius dantis (dentes), už jų einantį antdantį (alveolae), toliau į kietąjį (palatum) ir minkštąjį (velum) gomurį, kuris baigiasi raumenine atauga vad. melekėliu, arba liežuvėliu (uvula). Minkštasis gomurys pakildamas gali uždaryti nosies tuštumą. Daugumas garsų sudaroma naudojantis vien burnos tuštuma. Nosies tuštuma orui išleisti vartojama tik tariant priebalsius m ir n. Bet abi tuštumos atviros sudarant pvz. prancūzų ar lenkų kalbos nosinius balsius. Apskritai tuštumos garsus darant veikia kaip kokie rezonatoriai, sustiprina balsą. Garsų daryboje dalyvauja ir lūpos (labia). Jos gali artikuliuoti viena su kita arba su dantimis. Be to, atskiriems garsams lūpos įvairiai čiaupiamos: apskritai (o, u) ir plyšiu (i, ė). Taip pat ir burna, garsus darant, varstoma nevienodai: didesniu (a, e) ir mažesniu (i, ė) žandų kampu.

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, X, 287-288.

KIMOGRAFAS *

Kimografas (iš gr. kýma ‘banga, bangavimas’ ir gráphō ‘rašau’) — registruojamasis aparatas vartojamas fiziologijos, meteorologijos ir fonetikos tyrinėjimams. Jis kreivėmis užrašo įvarius judesius, raumenų trūkčiojimą, oro temperatūros svyravimą, kalbos garsų daromuosius virpesius. Kimografo judamą rašomąjį paviršių paprastai sudaro velenas, padengtas aprūkytu kreidiniu popieriu arba ilgesnė tokio popieriaus juosta užmauta ant dviejų velenų. Veleną suka spyruoklinis (seniau ir pasvarinis) laikrodžio mechanizmas arba specialus labai lygiai veikiantis elektrinis motorėlis. Rašyklė eina tam tikra svirtele arba visa svirtelių sistema. Prie svirtelės pritvirtinta lengva, paprastai celiulioidinė plunksnelė, kuri, švelniai liesdama besisukantį veleną, suodiname paviršiuje palieka kreivės pavidalo pėdsaką. Gautas įrašas, kad nenusitrintų, grūdinamas pamerkiant kimografo juostą šelako skiedinin. Dažnai, pvz. barografams ir kardiografams, rašykle vartojama lengva nedžiūstamo rašalo pripildyta plunksna, kuri iš karto rašo koordinatų sistema aprūpintoje popieriaus juostoje. Kimografo veleno greitis reguliuojamas pagal reikalą, žiūrint rašomųjų judesių greičio. Kada reikalingas ypačiai didelis greitis, pvz. registruojant karštakraujų gyvių pulsą, vartojamas vad. šaudyklinis kimografas (vok. Schiesskymographion), varomas staigiai paleidžiama stipria spyruokle. Kimografo rašyklės įrengimas pradžioje buvo pneumatinis, paremtas (visų pirma fiziologo Marey pavartotu) oro perdavimo principu. Du plona gumine membrana aptraukti kaušeliai yra sujungti gumine žarnele, kurion paprastai dar įjungiamas ventilis oro spaudimui išlyginti. Vienas kaušelis dedamas, pvz. ant gyvagyslės (pulsą rašant), ant įgerklio (garsų skardumui nustatyti), kad membrana pagautų reikiamus virpesius. Žarnelėje uždarytu oru tie virpesiai perduodami kito kaušelio membranai, prie kurios jau pritvirtinta svirtinė rašyklė. Fiziologų sėkmingai vartojamą pneumatinį kimografą eksperimentinei fonetikai XIX a. gale pirmas pritaikė P. J. Rousselot. Iš burnos einančiai oro srovei ir jos bangavimui registruoti jis pavartojo atvirą piltuvo formos kaušą, į kurį eksperimento metu kalbama. Tiriant garsų nosinumą vėl į nosies šnervę įkišta stiklinė burbuolytė žarnele rašyklei perduoda pro nosį išeinančios oro srovės virpesius. Pilnam garso darybos vaizdui gauti kimografo juostoje dažnai rašomos net trys kreivės: burnos, nosies ir įgerklio. Kartu elektriniu

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XI, 467-468.

kamertonu ar kitokiu tam įtaisu užrašoma ir laiko kreivė, iš kurios lengvai nustatomas absoliutinis ir santykinis (lyginant su kitais garsais) garso ilgis. Viena ar kelios kimografo juostoje užrašytos kreivės vadinamos kimograma. Vėliau, vengiant svirčių ir pačios plunksnos trinties padarinių, imta varoti fotografinis kimografas. Rašomąjį paviršių čia sudaro šviesiai jautrus popierius. Rašo paprastai mažytis veidrodėlis mesdamas į judantį fotografinį popierių siaurutį spindulį. Paskutiniais laikais sėkmingai vartojamas elektrografinis kimografas. Čia naudojamasi mikrofonais, burnos kreivei — paprastuoju, o įgerklio — kontaktiniu. Jie kiekvienas vėl atskirai sujungti su stiprintuvais ir toliau su ritinės sistemos garsintuvais, kur prie ritės laikikliu jau pritvirtintos vienokios ar kitokios rašyklės. Jos eksperimento metu ir rašo kimografo juostoje. Tokiu elektrografu užrašyta kimograma vadinama elektrograma. II pas. karo metu JAV Bello telefono b-vės laboratorijose buvo išrastas vad. 'visible speech' aparatas, kuris dabar garsinio spektrografo vardu plačiai vartojamas ir fonetikoje, ypačiai akustinėje. Bet kartais fonetikoje visgi parankesnis ir net būtinas jau pasenusiu laikomas pneumatinis kimografas su visomis savo žarnelėmis ir kaušeliais. Tačiau norint kad įrašas būtų prieinamas ne tik akiai, bet ir ausiai, fonetiniams tyrinėjimams paskutiniais laikais šalia aukščiau suminėtų kelių rūšių kimografų ir spektrografo plačiai vartojamas magnetofonas.

KIRTIS *

Kirtis — tai 1. balso sustiprinimas arba pakėlimas kuriame žodžio skiemenyje arba sakinio žodyje. Taip tariamas skiemuo arba žodis yra kirčiúotas (vok. betont, ag. stressed, accented). Kiti skiemenys arba žodžiai yra nekirčiúoti (vok. unbetont, ag. unstressed, unaccented, prc. inaccentué). Žiūrint padėties toks skiemuo ar žodis gali būti príešKirtinis (vok. vortonisch, ag. pretonic) arba pókirtinis (vok. nachtonisch, ag. posttonic). Kirtis savo visumoje yra kelių fonetinių dėmenų kompleksas. Tie dėmenys yra: artikuliacinis (iškvėpiamosios oro srovės) spūdis (vok. Druck, ag. intensity) — stiprus, vidutinis, silpnas, spūdžio vietà (vok. Druckstelle) — garso ar žodžio pradžioje, viduryje, gale, kiekýbė (vok. Dauer, ag. quantity) — trumpas, ilgas, pusilgis garsas, balso, tiksliau tono aũkštis ir judėsena (vok. Tonhöhe, -bewegung, ag. pitch, pitch pattern)

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XI, 523-525.

— aukštas, vidutinis, žemas ir kylantis, krintantis, lygus, rečiau kylantis-krintantis (laužtinis, vok. Brechton), krintantis-kylantis. Tose kalbose, kur skiriama priegaidės, visi šie kirčio sudedamieji elementai paprastai yra glaudžiai susiję.

Apskritai, pagal atskiras kalbas, kirtis gali būti: d i n ã m i n i s, arba spū̃dinis (vok. dynamischer Akzent, Druckakzent, ag. stress, stress accent), kuris seniau ne visai tiksliai vadintas ekspiratoriniu, ir m u z i k ã l i n i s, arba tòninis (vok. musikalischer Akzent, Tonakzent, ag. pitch accent). Pirmuoju atveju kirtis remiasi daugiausia spūdžiu, o antruoju svarbų vaidmenį vaidina tonas, jo aukštis ir judėsena (kilimas bei kritimas). Daugumas Europos kalbų pažįsta tik dinaminį kirtį, kur žodyje atskiri skiemenys tariami tam tikru santykiniu spūdžio stiprumu. Tačiau vienas kuris skiemuo vis tik labiausiai pabrėžiamas. Tas stipriausiai kertamas skiemuo gauna p a g r i n d ì n į kirtį (vok. Hauptakzent, ag. main, primary stress, prc. accent principal), bet dažnai girdimas ir š a l u t ì n i s, arba antrìnis kirtis (vok. Nebenakzent, ag. secondary stress), ypačiai ilgesniuose ir sudurtiniuose žodžiuose. Pvz. veiksmažodžiuose kirtis nukeliamas ant priešdėlio p e r-, bet kai kuriose vakariečių aukštaičių ir žemaičių tarmėse girdimas, kaip šalutinis, ir senasis kirtis: pérnèšti, pérbẽgti, taip pat saũsvidùris, añtrakañtis (su šalutiniu kirčiu pirmajame skiemenyje). Plg. taip pat ag. (ypačiai amerikiečių tarime) díctionàry, admínistràtive, wéekènd, ráilròad, vok. vorbéigehènd, Éisenbàhn, rus. bèzdétnyj, želèznodoróžnik (kur kairiniu ženkleliu pažymėtas šalutinis kirtis). Kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų stiprumo santykis atskirose kalbose labai įvairuoja. Pvz. prancūzų kalbos dinaminis kirtis yra, palyginti, silpnas, o vokiečių ir anglų, taip pat rusų daug stipresnis. Dėl stipraus dinaminio kirčio nekirčiuotųjų skiemenų balsiai gali sutrumpėti arba ir visai iškristi. Pvz. ag. éxcellent, revolútion, políce tariant dažnai skamba kaip ékslent, revlúšn, plýs, o kai kuriose šveicarų vokiečių tarmėse wóhlfeil, éhrbar tariama woolfel, erber. Rusų kalboje vėl balsiai, nutoldami nuo kirčio, ne tik silpnėja, bet keičia ir kokybę, pvz. rašoma górod ir gorodá, bet tariama górət ir gəradá. Plg. taip ypačiai rytiečių liet. trm. givẽnim(a)s, grudẽl(i)s, šulnỹs, šilmà. Kartais spūdžio atžvilgiu kirtis yra b a n g ú o j a m a s (vok. schwebend). Toks pvz., dėl kirčio atitraukimo į žodžio pradžią, yra šiaurės žemaičių kirčiavimas: vànàgū̃, vànàgū̃n, vanagū̃m iš vanagū̃. Tačiau ir dinaminio kirčio kalboms nesvetimas tonas ir jo aukščio kitėjimas, kur jis pvz. vaidina žymų vaidmenį sakinio intonacijoje ir apskritai kalbos melodijoje. Paprastai stipriau kirčiuotas skiemuo, pagal bendrą fizikos-fiziologijos dėsnį, aukštesnis ir tono atžvilgiu, bet pvz. prancūzų kalboje, nežiūrint kad

spūdis yra kiek stipresnis galiniame žodžio skiemenyje, balsas eina žemyn nuo žodžio pradžios į jo galą.

Muzikalinio kirčio skiriamos bent dvi svarbesnės atmainos. Grynas jis vartojamas kinų kalboje, kur žodžio reikšmės dažnai skiriamos vien tono aukščiais. Panašiai kirčiuojama ir japonų bei korėjiečių kalboje. Bet kitose kalbose absoliutinis tono aukštis nevaidina jokio vaidmens. Jose tik kirčiuotojo garso riba ir viso skiemens tono judėsena eina fonologine, t.y. reikšmės skiriamąja priemone. Pvz. priegaide skiriant liet. sū̃ris ir sūris ' sūrumas ', áukštas ir aũkštas, káltas ir kal̃tas arba la. plâns ' plonas ' ir plãns ' plūktinė asla, laitas ', bdv. làuks ir dkv. laũks visai nesvarbu, kokiu aukščiu tuos žodžius tariame. Čia, kaip ir serbokroatų bei norvegų ir švedų kalbose, kirtyje yra susiję abu elementai, muzikalinis ir dinaminis.

Vienų kalbų, pvz. lietuvių, rusų, kirtis yra visai laĩsvas (vok. frei, ag. free, prc. libre), t.y. gali būti bet kuriame žodžio skiemenyje : liet. líepa, rankà, bet liepẽlė, rankẽlė, vãsara, vãsarinas ' vasarodrungnis ', bet vasarẽlė, vasarìnis, vasaróti (žem. ir vãsaroti), rus. ruká, bet rúčka. Be to, laisvo kirčio kalbose žodžio kirtis įvairiose jo lytyse gali būti pastovus arba kilnojamas, pvz. liet. výras, výrai, bet vaĩkas, vaikaĩ, rus. kníga, knígi, bet ruká, rúki (ds.). Dėl kirčio kilnojamumo tos rūšies kalbose tenka skirti net po kelias kirčiuotes (vok. Akzentklasse, ag. accent pattern). Lietuvių bendrinėje kalboje skiriamos keturios pagrindinės kirčiuotės, žymimos (gramatikose ir žodynuose) skaitmenimis, pvz. výras (1), rãštas (2), kálnas (3), vaĩkas (4). Be to, trečiosios kirčiuotės (triskiemeniuose ir ilgesniuose žodžiuose) yra dar kelios atmainos : dóbilas (3^{a}), auksakalỹs (3^{4a}), kãtinas (3^{b}), pasiuntinỹs (3^{4b}), parudaminỹs (3^{5b}). O nelaĩsvo (vok. fest, ag. fixed, prc. fixe) kirčio kalbose kirtis yra pastoviai prìrištas (vok. gebunden, ag. conditioned) prie kurio vieno skiemens, t.y. gali būti pradìnis (vok. Erstbetonung, ag. initial), pvz. latvių, čekų kalboje, galìnis (vok. Endbetonung, ag. final), kaip prancūzų kalboje, arba ant priešpaskutìnio (vok. Pänultima, ag. penult) skiemens — lenkų kalboje. Germanų kalbų kirtis apskritai yra pradinis, bet išimtį sudaro skolintiniai (lotyniški-romaniški ir graikiški) žodžiai, pvz. vok. fatál, Fatalísmus, nervös, Nervosität (kirtis ant ö ir ä), Kolonisatión, Bäckeréi, ag. admíre, admirátion (šalia ádmirable), photógrapher, photográphic (šalia phótograph), fatálity (šalia fátal, fátalism). Nevienodai skolinius suvokietinus arba suanglinus, kirčio vieta įgyja net fonologinės reikšmės, pvz. vok. Augúst (mėnuo) ir Áugust (vardas), ag. impórt (vkž.) ir ímport (dkv.).

Be žõdžio kirčio (vok. Wortakzent, ag. word-stress, prc. accent du mot) skiriama ir sãkinio kirtis (vok. Satzakzent, ag.

sentence-stress), kur įvairiais sumetimais labiau pabrėžiamas vienas kuris sakinio žodis. Šis kirtis paprastai yra l ò g i n i s, be to, gali būti afektinis, emfatinis, patetinis, retorinis.

Daugumas kalbininkų mano, kad ide. prokalbės kirtis buvo laisvas ir muzikalinis. Tokį senovinį kirtį yra išlaikęs sanskritas ir senoji graikų kalba, o iki naujųjų laikų iš baltų lietuvių kalba, o iš slavų serbo-kroatų bei slovėnų kalbos. Bet rytų slavai (rusai, ukrainiečiai ir gudai) ir bulgarai, išlaikydami laisvą kirtį, nustojo skyrę priegaides. Tačiau rusų kalboje slavų prokalbės priegaides iki šiol liudija vad. p i l n ã g a r s i s (polnoglasije), pvz. voróna ir vóron, kuriems atliepia liet. várna ir varnas. Ar germanų prokalbės kirtis nuo pat pradžios, ypačiai Vernerio dėsnio veikimo metu, buvo jau dinaminis, nėra vienos nuomonės. Pvz. Jespersenas, priešingai nei Meillet, taria dinaminį buvus ne tik germanų, bet net ir klasikinių kalbų kirtį. Vieno kito manoma, kad ir ide. prokalbėje, sprendžiant iš redukcijos *senti iš *esenti (plg. lot. sunt 'yra'), pačioje pradžioje galėjo vyrauti dinaminis kirtis, kuris betgi, prieš jai suskylant, bus išvirtęs muzikaliniu. Tačiau čia įsidėmėtina, kad priegaides išlaikiusiose gyvosiose ide. kalbose ir dabar muzikalinis elementas yra glaudžiai susijęs su dinaminiu.

Istorinės raidos būvyje kirtis kalboje, dažniausiai dėl analogijos, kinta, keičia vietą. Lietuvių kalbai tai aiškiai rodo Daukšos kirčiavimas. Jo dar dažnai kirčiuota senoviškai: rū́stus, támsus, drą̃sus, suñkus, taip pat rū́stumas, rū́stybė, támsumas, támsybė, drą̃sumas, drą̃sybė, suñkumas, suñkybė, net suñkesnis, výresnis, výriausias, šveñčiausias. Iš dalies taip iki šiol tebekirčiuoja ir kai kurie žemaičiai, pvz. támsus, támsumas, suñkus, suñkumas. Pagaliau ir bendrinėje kalboje šalia naujoviško sunkùs tebesakome senoviškai suñkiai (prv.). Plg. taip pat žem. atsañgus atsañgiai ir bendrinės kalbos atsargùs, atsargiaĩ. Senų senovėje lietuvių kirčiuota, kaip ir dabar, káulas, káulai, bet *uodàs, uodaĩ. Tai rodo latviškieji priegaidės atitikmenys kaũls, bet uôds. Mat latvių laužtinė priegaidė atsiranda tik atitraukiant prokalbės galūninį kirtį į akūtinę šaknį (plg. la. gaîva = liet. galvà, gálvą).

Mūsų k i ř t i s, kaip fonetinis terminas, yra naujadaras, perkeltas iš jo pirminės reikšmės 'kirtimas, smūgis' (plg. priežodį: ne vienu kirčiu medis nukertamas). Ta reikšme jis jau vartojamas J. Jablonskio 1901 m. gramatikoje. Baranauskas labai nevykusiai kirtį vadino s m a g u m u, o Jaunius tam dviprasmiškai vartojo iš lot. accentus išsiverstą p r i e g a i d ę (plg. jo gramatikos: priegaidės kilnojimas = kirčio kilnojimas). Lot. a c c e n t u s (iš ad 'prie' + cantus 'giesmė, daina') vėl pažodžiui verstas iš gr. p r o s ō d í a (: odē 'daina, odė'), kuri gramatikų buvo taikoma vien tono aukščio

laipsniams žymėti. Tai rodo ir patys graikų kirčiai, tikriau sakant priegaidžių, pavadinimai: oxeĩa = lot. acūtus ‘ aštrus ’, bareĩa = lot. gravis ‘ sunkus ’ ir perispōmenē = lot. circumflexus ‘ aplenktas ’, kurie reiškė tono kilimą, kritimą ir kilimą bei kritimą. Vėliau, graikų kalbai nustojus muzikalinio kirčio, prozodija imta vartoti metrikos terminu, o lotyniškasis jos vertimas (vok. Akzent, ag. accent, prc. accent) apibendrintas apskritai kirčiui. Lietuvių kalboje akceñtas (ir ãkcentas) paprastai vartojamas kalbančiojo tarsenai (svetimai, tarminei) apibūdinti, pvz. lenkiškas, keistas akcentas.

2. Grafiniai ženklai, skolinti iš graikų gramatikos: dešinìnis, arba akūtas (′), kairìnis, arba gravis (‵) ir riestìnis, arba cirkumfleksas (pirma ∧, ⌒, vėliau ~), kuriais žymima kirtis ir priegaidė arba ir kitkas. Pvz. prancūzų kalboje siauras e žymimas é, o platus — è. Iš kitos pusės stogelinis cirkumfleksas prancūzų vartojamas ne tik fonetiniams, morfologiniams, etimologiniams reikalams, bet taip pat ir homonimams skirti (plg. du — prielinksnis ir dû — dalyvis). O čekų ir vengrų kalboje dešininiu kirčiu vėl žymimas balsių ilgis. Senesniuose gramatiniuose veikaluose ir stogelis buvo vartojamas tam pačiam reikalui. Ir Vydūnas (rašėsi: Vîdûnas) savo rašyboje tuo ženklu, nors ir nenuosekliai, žymėjo balsių ilgį.

PALATOGRAFIJA *

Palatografija — eksperimentinės fonetikos metodas, kuriuo iš gomurio lietimo netiesiogiai nustatomi liežuvio artikuliaciniai judesiai. Jau XIX a. gale imta vartoti vad. dirbtinis gomurys, pradžioje kaučukinė, vėliau plonesnė ir tarimą mažiau kliudanti metalinė plokštelė, padengianti kietąjį gomurį. Ji išštampuojama pagal gipsinį gomurio atspaudą ir laku juodai nudažoma. Dirbtinio gomurio paviršius ištrinamas kreidos milteliais ir, įdėjus burnon, artikuliuojamas kuris tiriamasis garsas. Jei garsą, pvz. žemą balsį a, tariant liežuvis visai nepakyla, tai ir dirbtiniame gomuryje nelieka jokio pėdsako. Bet daugumą garsų tariant liežuvis kilodamasis vienoje ar keliose vietose paliečia gomurį. Pvz. tariant balsius e, ė, i, liežuvis, palaipsniui kildamas, abiem šonais liečia gomurį, palikdamas oro srovei išeiti platesnį ar siauresnį kanalą. Tariant užd̃arumos garsus, pvz. t, d ar k, g, vėl liežuvis pakildamas pirmuoju atveju liečia priedantį (užpakalinę dantų pusę) arba antdantį (lot. alveolae, ag. teeth-ridge), o antruoju — minkštąjį gomurį arba, tariant minkštuosius

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXI, 396-397.

k, g, ir kietojo gomurio užpakalinę dalį. Taigi, turint burnoje iškreiduotą dirbtinį gomurį, liežuvis jį liesdamas nušluoja kreidą ir, išėmus gomurį, matyti, kurioje ar kuriose vietose liežuvis jį palietė. Liežuvio liečiamasis plotas iš akies perpiešiamas ant išklotinio dirbtinio gomurio škico, atspausdinto popieriuje. Taip gaunami atskiriems garsams skirtingi paveikslai, vadinami p a l a t o g r a m o m i s. Tiksliau išmatuoti ant popieriaus perkeltam liežuvio liečiamajam plotui vėliau imta vartoti planimetras. Tuo būdu gaunami palyginami duomenys. Šis metodas vadinamas p a l a t o g r a m m e t r i j a. Liežuvio liečiamasis plotas iš dirbtinio gomurio gana sunku iš akies tiksliai perpiešti ant popieriaus. Todėl dirbtinis gomurys suskirstomas kvadratiniais centimetrais ir tai skylutėmis sužymima plokštelėje (A. Salys 1929 m. Hamburgo univ. fonetikos laboratorijoje). Taip pat atitinkamai centimetrais suskaldomas ir išklotinis gomurio škicas. Tuo būdu palatogramoj daug lengviau gaunamas visai tikslus liežuvio lietimo vaizdas. Kadangi dirbtinis gomurys pritaikomas tik kietajam gomuriui, tai juo negalima stebėti liežuvio judesių, kur liečiamas minkštasis gomurys. Taigi ir palatografija ribojasi vien kietojo gomurio ir liežuvio lietimosi stebėjimu. Moderninėje eksperimentinėje fonetikoje kalbos padargų, taigi ir liežuvio judesiams stebėti plačiai taikoma rentgenografija. Palatografija rečiau bevartojama. Bet ir dabar dar ji nėra nustojusi suvo reikšmės, kaip paranki, paprasta ir pigi garsų darybos stebimoji priemonė.

PRÃTARAS *

Prãtaras (vok. Einsatz., prc. attaque, ag. initial glide) — fonetinis terminas, kuriuo pažymima balso stygų pradinė artikuliacija bei balsaskylės padėtis pratariant balsius, dažniausiai žodžio pradžioje. Kadangi balsiai apskritai sudaromi virpant balso stygoms, tai tam jos artikuliacijos metu turi susiglausti, taigi ir balsaskylė užsidaro. Tačiau tai vyksta ne visose kalbose vienodai, jos pasižymi skirtingais prataraïs. Fonetikoje skiriamos keturios prataro rūšys.

L e n g v a s i s, arba minkštasis prãtaras (vok. weicher, leiser Einsatz, prc. attaque douce, ag. clear glide) yra pvz. įprastinis romanų, baltų ir slavų kalbose. Šiuo atveju, balsaskylei užsidarant, balso stygos, palengva suartėdamos, ima iš karto virpėti, be jokio prieš tai girdimo iškvėpio. Plg. liet. áugti ir paáugti, kur dėl prãtaro leng-

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXIII, 504-505.

vumo priešdėlio balsis gali sutapti su pradiniu veiksmažodžio balsiu ir tarmėse dažnai tariama páugti.

Bet jeigu pro atidarą balsaskylę, prieš balso stygoms susiglaudžiant ir pradedant virpėti, girdimas lengvas ūžesinis iškvėpis, tai toks prãtaras vadinamas i š k v ė p i n i u, arba aspiruotu (vok. gehaucht, prc. aspirée, ag. aspirate). Šis prãtaras germanų ir daugelyje kitų kalbų vaidina fonologinį vaidmenį, t.y. skiria žodžių reikšmes, pvz. vok. Abend ‘ vakaras ’ ir habend ‘ turėdamas ’. Bet moderninėse romanų kalbose jis, nors retkarčiais ir pasitaiko, jau neturi fonologinės reikšmės. Pvz. prc. histoire ‘ istorija ’ ir net su skirtimi l’histoire, tariama be h, o italai jau ir rašo istoria. Anglų kalba čia yra lyg pusiaukelyje, nes history, kaip ir vok. Historie, taria su h, bet honor ‘ garbė ’, kartu su prc. honneur, l’honneur ‘ t. p. ’ pradinis h jau netariamas. Tačiau vėl jei kas vardą Harry ištaria kaip Arry, tai jis anglų pravardžiuojamas aitch-dropper (= kas numeta h) ir laikomas nemokytu prastuoliu. Stiprumo iškvėpinis prãtaras ne visose kalbose vienodas. Danų kalboje jis stipresnis nei anglų, o anglų, kur tariamas, kiek stipresnis už vokiečių. Senas fonetikų ginčas, ar h yra atskiras garsas ar tik tam tikra prataro rūšis, yra bereikalingas. Garsu jis laikytinas visose tose kalbose, kur jis atlieka žodžių reikšmės skiriamąją funkciją, t.y. eina fonema. Painiavos čia pridarė ypač V. Europos kalbų istorinė rašyba, šiuo atžvilgiu daug kur skirdamasi nuo tarimo. Lietuvių kalbai h garsas iš esmės buvo svetimas, jo nėra nė gyvojoje liaudies kalboje. Brendrinės kalbos tarime jis yra atsiradęs dėl svetimųjų žodžių rašybos įtakos, pvz. harmònija, husãras (plg. liaudies kalbos armõnija ‘ armonika ’, uzarẽliai ‘ didžiosios nasturtos ’), bet dažnai ir inteligentų painiojamas su kitu svetimu garsu ch, ir vietoje hìmnas tariama chìmnas. Daugumas slavų, pvz. rusai, bulgarai ir serbai bei kroatai, vok. Haus, ag. house paprastai (nesimokę) ištaria chaus. Lenkai nors rašyboje ir skiria pvz. hart ‘ užgrūdinimas, kietumas, ištvermė ’ nuo chart ‘ kùrtas, greitas medžioklinis šuo ’, tačiau taria vienodai, abejur su ch.

K i e t a j a m pratarui (vok. harter Einsatz, prc. attaque dure) balso stygos iš karto sudedamos kietai ir po uždara balsaskyle susitvenkusi oro srovė sprogdinte sprogdina uždarumą. Todėl prieš balsį aiškiai girdimas lyg trakštelėjimas, t.y. balsaskylės dūžis (vok. Glottischlag, prc. coup de glotte, ag. glottal stop, catch). Tokiu prataru senovėje pasižymėjo visos germanų kalbos, o dabar jis yra speciali vokiečių kalbos tarties ypatybė. Kai kurių fonetikų jis laikomas net atskiru garsu (vok. Knacklaut) ir fonetinėje rašyboje žymimas tam tikru, į klaustuką panašiu ženklu (tik be taško apačioje). Kiti, ypačiai fonologai, vokiečių kalbos kietajam prãtarui nepripažįsta foneminės vertės ir laiko jį tik vad. ribiniu signalu (Trubetzkoy : Grenzsignal).

Pvz. vokiškame sakinyje Eine alte Eiche ohne ihre Äste 'senas ąžuolas be savo šakų ' kiekvienas žodis pradedamas kietuoju prãtaru ir tuo lyg kirste atkertamas nuo prieš jį einančiojo žodžio. Jis vartojamas ir priešdėliuotuose žodžiuose, pvz. Ver'ein ' draugija ', er'eignen ' atsitikti ', o be kietojo prãtaro ištartą ver'eist ' apledijęs ' vokietis galėtų supainioti su verreist ' iškeliavęs '. Vokiečiams labai sunku nuo to prãtaro atprasti ir mokantis svetimųjų kalbų, ypačiai prancūzų, kur žodžiai sakinyje, dėl elizijos ir jungmės (prc. liaison), jungiami į vieną. Danų kalba į vok. Knacklaut panašų garsą (dan. stød, vok. Stoss), vartoja taip pat ir prieš skardžiuosius priebalsius bei po jų, bet tik žodžio viduryje ir gale. Jis stipresnis nei vokiečių kalboje ir eina fonemos pareigas, nors rašyboje ir nežymimas. Plg. dan. den maler ' dažytojas ' ir han ma'ler ' jis dažo', man' ' vyras '. Vadinasi, čia vietoje prataro jau turime įtarą ir ištarą (vok. Zwischensatz, Absatz). Panašiai yra ir arabų kalboje, pvz. qōr'ān ' knyga ', kur ir rašte vartojamas atskiras ženklas, vadinamas hamza. — Šiaip kietasis prãtaras gali pasitaikyti visose kalbose, paprastai jausmų (skausmo, pykčio, nepasitenkinimo) reiškiamuosiuose posakiuose, ypačiai jaustukuose. Plg. liet. ‚à, kaip šalta! ‚à, kad tave bala! ‚è, duok dar vieną burnelę ‚èt, niekai!'

Semitų kalbose vartojamas dar spaustinis (vok. gepresster) prãtaras bei ištaras. Jam būdingas įgerklio ir apskritai gerklų suspaudimas, lyg užgniaužimas. Be to, įgerklis pakyla ir gerklės dangtelis nulenkiamas žemyn ant jo angos. Todėl balsas yra gilus ir šiurkštus. Kadangi eina fonema, tai žymimas ir rašte, pvz. arabų rašmeniu 'ain.

Nuo prãtaro ir ištaro skirtina įgarsis (prc. tension, vok. Eingang, Anglitt) ir išgarsis (prc. détente, vok. Ausgang, Abglitt), t. y. pradedamoji ir baigiamoji kiekvieno garso darybos fazė.

PRIEGAIDĖ *

Priegaidė (vok. Intonation, prc., ag. intonation) — žodžio kirčiuotojo skiemens balso arba tono judėsena, jo gaida, o kai kuriose kalbose apskritai santykinis žodžių tono aukštis, susijęs su reikšmės skirtumais.

Paprastai sakoma, kad priegaidės skiriamos toninio, arba muzikalinio kirčio kalbose. Vienas pats tono aukštis (vok. Tonhöhe, prc. hauteur, ag. pitch), kitaip tariant grynosios toninės priegaidės,

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXIV, 16-20.

būtent aukštoji, vidurinė, žemoji ir jų judėsena: lygi, kylanti, krintanti, kylanti-krintanti ir krintanti-kylanti fonologinės, t.y. žodžių skiriamosios reikšmės turi vad. toninėse kalbose (vok. Tonhöhensprachen, Tonsprachen, ag. tone languages). Todėl fonologai, pvz. Trubetzkoy, šiuo atveju jau kalba apie vad. registro koreliaciją (vok. Registerkorrelation). Žinoma ir čia kalbėti galima ne apie absoliutinį, bet tik apie santykinį tono aukštį. Kalbos supratimui, susikalbėjimui svarbu tik, kad žiūrint apskritai kalbėtojo balso aukščio, būtų išlaikytas atskiriems, dažnai lygios garsinės sudėties žodžiams būtinas santykinis tono aukštis. Toninėmis priegaidėmis pasižymi daugelis pietų rytų Azijos kalbų, visų pirma kinų, taip pat korėjiečių, birmiečių, tailandiečių (siamiečių), vietnamiečių, taip pat kai kurios kalbos vakarinėje Afrikoje, pvz. Sudano negrų evės kalba (Toge ir dalyje dabartinės Ganos). Bet ir čia priegaidei bent iš dalies turi reikšmės ir kiekybė (garsų ilgis), balso tvirtis (intensyvumas), taip pat faringalizacija bei prataras. Pvz. birmiečių vad. ' ketvirtoji ' priegaidė esanti aukšta, trumpa, įtempta ir gale su kietu ištaru.

Kaip rodo senųjų ir naujųjų ide. kalbų kirčio atitikmenys, prokalbės kirtis tam tikru metu irgi bus buvęs muzikalinis ir joje būta bent dviejų priegaidžių, kalbininkų pavadintų a k ū t i n e ir c i r k u m f l e k s i n e. Muzikalinis, atrodo, yra buvęs už klasikinį sanskritą senesnių indų Vedų kirčiavimas, dar pažintas kaip gyvas gramatiko Paninio. Kirčio pobūdį rodo jau patys terminai: udātta ' aukštas, pakeltas, išsikišęs ' kirčiuotam skiemeniui ir anudātta ' nepakeltas, žemas ' prieškirtiniams skiemenims. Be to, gramatikų dar skirta dvejopa svarita: viena apskritai kiekvienam skiemeniui einančiam tuoj po udāttos, vad. balso kritimui pažymėti, o kita nepriklausoma paveldėtinė, vartota tik tada, jeigu prieš jo kirčiuotą balsį ėjo j ar v.

Kad graikų kalbos kirčiavimas buvo susijęs su tono aukščiu, irgi aiškėja iš gramatikų aprašymo ir jų vartojamų terminų: tónos ' balso įtempimas, pakeitimas, tonas, gaida ', prosōidía ' žodžio skiemens tonas ' (: pros ' prie ' + ōidē ' daina, odė '), būtent oxeĩa ' aštri, smaili, stipri ', bareĩa ' sunki ' ir perispōmenē ' aplenkta '. Gramatikai ir ženklą šiai pastarajai susidarė iš ´ ir `, taigi ^ ir ~. Romėnų tie terminai buvo išversti: accentus, acūtus, gravis ir circumflexus. Akūtu graikų žymėta aukštas balsių tonas, graviu — žemas tonas nekirčiuotuose skiemenyse, o cirkumfleksu (vartotas tik ilgiesiems balsiams ir dvibalsiams) — tono pakilimas kirčiuoto balsio pradžioje arba dvibalsio pirmajame sande ir jo kritimas balsio gale arba dvibalsio antrajame sande. Visi kiti skiemenys, negauną tų dviejų kirčių, gramatikų laikyti gaunančiais gravį ir kartais net taip žymėta, pvz. Mènélàos. Jeigu gravis graikams būtų reiškęs ne

žemą tono laipsnį, o dinaminio kirčio balso spūdį bei tvirtį, tai šį terminą jie būtų vartoję kirčiuotiems, o ne nekirčiuotiems skiemenims žymėti. Gravio vartojimas vietoje akūto žodžio galūnėje prieš kitą po jo einantį žodį dabartinėje mokyklinėje graikų kalbos gramatikoje ir tekstuose įprastas tik nuo bizantinių laikų ir visai svetimas Aleksandrijos periodui, kaip tai matyti iš papirusų. — Vėliau graikų kalboje, įsigalėjus dinaminiam kirčiui, priegaidės skirtumai visai išnyko. Todėl jų ženklų vartojimas dabartinėje naujojoje graikų kalboje yra tik istorinės tradicijos dalykas.

Iš slavų dabar priegaidę pažįsta tik serbokroatų ir slovėnų kalbos. Pirmųjų skiriamos net keturios priegaidės. Dvi yra kylančios: trumpa (kratkouzlazni, spori; ženklas ˋ) ir ilga (dugouzlazni, uzlazni; ženklas ˊ). Kitos dvi vėl yra krintančios, taip pat trumpa (kratkosilazni, brzi; ženklas: ˜) ir ilga (dugosilazni, silazni; ženklas: ^). Vartosenoje visos keturios gali turėti ir fonologinės reikšmės, pvz. dȕga ‘ statinės šulas ’ ir dúga ‘ vaivorykštė ’, grȁd ‘ kruša ’ ir grā̂d ‘ miestas ’, pȁs ‘ šuo ’ ir pā̂s ‘ diržas, juosta ’, tùra ‘ ritinys, kamuolys ’ ir túra ‘ eilė, kelionė ’ bei vs. km. tura ‘ tauro ’. Tačiau dvi iš tų priegaidžių, būtent abi kylančiosios, trumpoji ir ilgoji, yra naujos, atsiradusios XV a., atitraukus kirtį nuo žodžio galūnės. Tai matyti palyginus serbokroatų gòra ‘ kalnas, miškas ’, rúka ‘ ranka ’ ir rus. gorá, ruká. Kad slavų prokalbės pažinta dviejų priegaidžių, netiesiogiai patvirtina ir rusų kalba, kurioje serbokroatų vrȁna : vrā̂n ir liet. várna : vařnas dabar atliepia su skirtinga kirčio vieta voróna ir vóron. Todėl spėjama, kad slavų prokalbėje kadaise kirčiuota *voŕna ir *võrnŭ.

Lietuvių kalboje, tiesa, jau Daukša vartojo akūtą ir stogelinį cirkumfleksą, Kleinas savo 1653 m. gramatikoje taip pat ir gravį. Bet jie tais ženklais žymėjo ne priegaidę, bet kirtį, o Kleinas, be to, cirkumfleksu dar ir kai kurias kad ir nekirčiuotas linksnių galūnes. Pirmas lietuvių kalbos priegaidės skirtumus pastebėjo 1737 m. anoniminės gramatikos Universitas linguarum Lituaniae autorius. O pilną sisteminį mūsų kirčio ir priegaidės aprašymą 1849 m. davė F. Kuršaitis savo Laut- und Tonlehre der littauischen Sprache (Beiträge zur Kunde der littauischen Sprache II). Tačiau A. Schleicheris 1856 m., leisdamas pirmą mokslinę lietuvių kalbós gramatiką, dar nesiryžo priimti Kuršaičio nustatytos kirčiavimo sistemos, nes sakėsi savo ausimi negalįs suvaikyti vienbalsių priegaidės skirtumų. Bet kiek vėliau, Kuršaičiui išleidus gramatiką (1876) ir kirčiuotus žodynus (1868-74 ir 1883), ji visuotinai buvo priimta kalbotyroje ir dabar vartojama net mūsų vidurinėse mokyklose. Kuršaitis priegaidės skirtumus įžiūrėjo tik ilguosiuose bei pailgėjusiuose balsiuose ir dvigarsiuose. Aiškino juos vien balso tono kitimu, kilimu bei kritimu, ir todėl tai vaizdavo net gaidomis, kaip pvz. kótas, lángas ir bãdas,

bũdas, Diẽvas. Pradžioje ir jis vietoje dabartinio riestinio kirčio ženklo (~) vartojo stogelinį cirkumfleksą (⌒). Vėliau K. Jaunius, dar labiau įsigilinęs į lietuvių kalbos kirčiavimą, pastebėjo, kad priegaidę tariant krinta ne tik balso aukštis, bet ir jo stiprumas. Jo jau vartota ir priegaidės terminai: tvirtaprãdė, tvirtagãlė. Kirčiuotus trumpuosius balsius abu, Kuršaitis ir Jaunius, žymėjo kairiniu kirčio ženklu, nieko neminėdami apie jų priegaidę. Kad čia irgi esama ne tik šiaip kirčio, bet ir priegaidės, pirmas 1925 m., pasigaudamas eksperimentinės fonetikos pagalbos, nustatė švedų kalbininkas R. Ekblomas. Po jo ypačiai J. Gerulis daug padarė visapusiškai nušviesdamas priegaidės esmę ir tarminius skirtumus. Jo nustatyta, kad lietuvių kalbos priegaidė faktiškai yra kompleksinis reiškinys, kelių komponentų rezultantė, tačiau mūsų ausies suvokiama kaip viena visuma. Tie priegaidės, kaip ir apskritai kirčio, daromieji komponentai yra: balso spūdis, arba tvirtis, spūdžio vieta, kiekybė ir tono judėsena (žr. psl. 79-83). Atskirai sudedamieji komponentai priegaidės daryboje pasireiškia ne vienodai, vieni stipriau, kiti silpniau, žiūrint kuri priegaidė ar net ir toje pačioje priegaidėje, bet įvairiose tarmėse. Be to, pabrėžtina, kad nei absoliutinis nei santykinis tono aukštis, vad. jo muzikinis raktas liet. kalbos priegaidei neturi jokios reikšmės. Tuo kaip tik aiškintina, kad muzikai priegaides dažnai girdi labai blogai arba visai skirtingai, nes vienas žmogus tą pačią priegaidę taria aukštesniu, o kitas žemesniu balsu. Pagaliau balso aukštį, tardamas priegaidėtą žodį, gali keisti ir tas pats žmogus. Tai jau galutinai ir supainioja muziką. Paskutiniu metu A. Laigonaitė pateikė eksperimentinių duomenų, kurie rodytų, kad balso tono judėsena, kilimas ar kritimas, lietuvių kalbos priegaidei neturi esminės reikšmės. Gaila tik, kad autorė nieko aiškiau nepasisakė apie jos vartotų kino studijoje gamintų ‘optinių fonogramų’ techninę pusę bei jų fonetinį skaitymą. Pvz. visai neaišku, kaip ji fonogramose nustatė garsų skiriamąsias ribas. O tai eksperimentinės fonetikos praktikoje vienas iš opiausių klausimų. Informacijos trūkumas čia žymiai pasunkina ir jos gautų rezultatų vertinimą.

Bendrinėje kalboje ir jos pagrinde, vakariečių pietiečių aukštaičių kapsų ir zanavykų tarmėse skiriamos trys priegaidės:

1. T v i r t a p r ã d ė, arba stumtinė (vok. Stosston, prc. intonation rude, ag. acute intonation) pradedama tvirtu balsu, kuris pamažu ir lygiai krinta žemyn, kitaip sakant ji yra k r i n t a n č i o j i (vok. fallend, prc. descendant, ag. falling) ir žymima d e š i n i n i u kirčiu, arba akūtu. Pvz. lėkis ‘šiaudinio stogo galo lenta’, gývis ‘gyvas daiktas’, plónas, sū́ris (valgyti), síetas (miltams), júodis ’kas juodas’, káilis, séilės, áukštas, ántis (paukštis), káltas (įrankis),

kártis ‘žalga, šatra, virtinė, eilė’. Ausis šią priegaidę labiausiai suvokia iš to, kad balsas ją tariant lyg stumte stumiamas.

2. Tvirtagãlė, arba tęstinė (vok. Dehnton, Schleifton, prc. intonation douce, ag. circumflex intonation) pradedama silpnesniu balsu, kuris vis stiprėja ir tik į patį galą kiek nukrinta, todėl apskritai ji galima vadinti kylančiąja (vok. steigend, prc. ascendant, montant, ag. rising). Žymima ši priegaidė riestiniu kirčiu, arba cirkumfleksu. Pvz. lẽkis ‘skrydis, lėkimas’, gỹvis (plg. kas to gývio gỹvis), plõnis ‘plonumas’, sū̃ris (plg. kas to sū́rio sū̃ris), siẽtas (karvei), juõdis ‘juodumas’, kaĩlius ‘kailiadirbys’, seĩlius ‘kas apsiseilėjęs’, aũkštas (namo), añtis (marškinių), kaĩtas ‘nusikaltęs’, kařtis ‘kartumas; arklio sprando plaukai’. Tariant šią priegaidę, ypačiai vienabalsius, labiausiai būdingas balso tęsimas.

3. Trumpinė (vok. Kurzton, Gravis, prc. accent grave, ag. grave accent, short intonation) priegaidė pasižymi trumpu vidutinio stiprumo balso spūdžiu, o pagal A. Laigonaitę balsas staiga sustiprėja ir vėl, kiek lėčiau, nukrinta. Taigi išeitų, kad ji yra kylančiosios-krintančiosios (vok. steigend-fallend, prc. ascendant-descendant, ag. rising-falling) priegaidės pobūdžio. Žymima kairiniu kirčiu, arba gravìu. Pvz. tàs, tà, balà, balàs, šìs, šì, tù, kartù, vedù, bùtas, butùs, pùtos, pùtinas. Ausis čia paprastai suvokia (dėl tos priegaidės trumpumo) tik trumpą stiprоką kirtimą. Tačiau jos prigimčiai būdinga, kad pailgėdama, rytiečių ir rečiau žemaičių tarmėse, ji gali išvirsti vad. vidurine priegaide.

Tos pagrindinės priegaidės atskirose tarmėse labai įvairuoja, kaip pačia balso tvirčio ir tono judėsena, taip ir spūdžio vieta. Pvz. žemaičiai bendrinės kalbos laũkas, vaĩkas, peĩkia, šaĩtis taria lãuks, vãiks ir vãks, pẽik ir pẽk, šãltis. O zanavykuose tvirtagalę priegaidę vėl girdėti ištesiant ant abiejų dvibalsio sandų, pvz. vaĩkas, vaikaĩ, geraĩ, daraũ. Vienabalsiuose ir dvibalsiuose ie, uo daugelis rytiečių ir suvalkiniai dzūkai tarime praktiškai ausimi nebeatskiria priegaidės, pvz. tokiose grutėse, kaip bė̃gti: bė̃gis, skýstas: skỹstis, Velýkos: Velỹkis, kótas (kirvio): kõtas ‘budelis’, rū́gti: rū̃kti, kíetis (žolė): kiẽtis ‘kietumas’, púodas: puõdžius. Čia tariama viena, lyg vidurinė, kiek trumpesnė priegaidė, kuriai trūksta ir stūmio ir tęsimo. Žemaičiuose, išskyrus pietų rytų kampą, iš tvirtapradės priegaidės yra išriedėjusi laužtinė (vok. Brechton), žymima stogeliniu cirkumfleksu, pvz. rîts, grûts, âug, kêik ir kêk, kâlns, kêlms (su vidutinio ilgumo ī, ū, ā, ē) = rýtas, grū́das, áuga, kéikia, kálnas, kélmas. Veik visose tarmėse, vienose nuosekliai, o kitose tik tam tikrais atvejais, pažįstama vidurìnė priegaidė (vok. Mittelton), žymima aukštyn pastatytu riestiniu kirčiu arba mažyte s raide. Ausiai ji daro lyg siauresnės,

trumpesnės tvirtagalės, bet netęsiamos priegaidės įspūdį. Daugelis rytiečių aukštaičių ją taria vietoje bendrinės kalbos kirčiuotų ì, ù, ẽ, ã, o žemaičiai tik vietoje ì, ù, pvz. žodžiuose vìsas, bùvo, kẽlios, ãkys. Be to, tam tikrais atvejais, ji atsiranda atitraukiant kirtį iš žodžio galūnės į šaknį. Tokia priegaidė girdima visoje Lietuvos šiaurėje, iškyrus tik patį rytų kampą, vietoje galūninio bendrinės kalbos kirčio, pvz. žodžiuose : bėdà, skolà, dūdà, sūnùs, dienà, juodà, aukštà, ausìs, rankà, galvà, širdìs. Žymiai siauresniame plote ji tariama atitraukiant kirtį nuo tvirtagalės galūnės, pvz. žodžiuose skylẽ, skylẽs, siūlẽ, siūlių, žolẽ, žolẽs, vaikaĩ, vaikų̃, kaupaĩ, kaupų̃, šaukiaũ, šaukeĩ, labaĩ, geraĩ. Šita priegaidė dažnai vadinama a n t r i n e tęstine, bet tose tarmėse, kur aiškiai tebeskiriamas vienabalsių tvirtapradiškumas ir tvirtagališkumas, ją ausis dar gerai skiria nuo pagrindinės tvirtagalės priegaidės, pvz. žem. vs. vd. ir gl. bũdà ir bũdą, tãlkà ir tãlką, plỹtà ir plỹtą, kur vardininke atitrauktojo kirčio dinamika lyg pusiau padalijama. Tik siaurame Latvijos pasienio ruože (Klykuoliai, Vegeriai, Akmenė . . .) žemaičiai čia priegaide nebeskiria vardininko nuo galininko. Taip pat ir Mūšos upyno šnektose antrinė tęstinė priegaidė tarime yra sutapusi su pagrindine tvirtagale. Daugumas rytiečių ir kai kurie viduriečiai aukštaičiai dar pažįsta k i r s t ì n ę priegaidę (vok. geschnittener Dehnton), žymimą dešinėn palinkusiu ir labiau suriestu riestiniu kirčiu, o kitų vėl mažyte z raide. Ji yra atsiradusi iš kiek ypatingesnės, lyg suriestos nelygios rytiečių tvirtagalės priegaidės žodžio galūnės ilguosiuose balsiuose ir dvigarsiuose, pvz. tariant bendrinės kalbos žodžius laukaĩ, laukų̃, klausaĩ, kokiõ, miškañ, tartum̃.

Priegaidės aiškiai girdimos ir paprastai žymimos tik kirčiuotuose žodžio skiemenyse. Bet daugelyje tarmių tariamos, nors ir ne taip ryškiai, ir nekirčiuotuose ilguose skiemenyse. Pvz. tariant bendrinės kalbos vs. gl. rañką ir vs. km. bei ds. vd. rañkos, palyginti, aiškiai girdimas nekirčiuotų galūninių ilgųjų ą ir o tvirtagališkumas. O daugumas žemaičių vėl pokirtinius ilguosius skiemenis ištaria su laužtine priegaide. Pvz. linksniuojant dkv. výras, ta priegaidė aiškiai girdima vs. naudininko ir ds. vardininko, naudininko bei vietininko linksniuose, nors pagrindinis žodžio kirtis krinta ant pradinio skiemens vy. Tariama vîrôu arba vîrû = výrui, vîrâ = výrai, vîrâms = výrams, vîrûs(e) = výruose. Čia pokirtiniai â, ô, û kiek trumpesni nei pagrindinio kirčio taip pat laužtinis ilgasis î.

Latvių bendrinė kalba pažįsta taip pat tris priegaides, bet vėl skirtingas. Jų t ę s t i n ė (lat. stieptā) priegaidė yra lėtai kylanti arba lygi ir atliepia lietuvių tvirtapradei, pvz. liẽpa = liet. líepa, serbokroatų lȉpa, vãrna (su ilgu ā) = várna, kaũls = káulas. Latvių l a u ž t i n ė (lauztā) priegaidė, vienabalsiuose tariama vie-

nodai su žemaičių laužtine, yra atsiradusi atitraukiant galūninį žodžio kirtį į akūtinę šaknį, pvz. âzis (su ilgu ā) = ožỹs (vs. gl. óžį), rîts (su ilgu ī) = sen. *rītàs (plg. rytaĩ, bet rýtus), uôdi = uodaĩ (vs. vd. úodas). Trečioji, k r i u n t a n č i o j i (krītuošā) priegaidė prasideda tvirtesniu balsu, bet, palyginti, greitai nukrinta žemyn. Tačiau pabrėžiamai ją tariant, prieš skardžiuosius priebalsius pradžioje girdimas trumpas balso kilimas ir tik po to jis ima kristi. Ši priegaidė atliepia mūsų tvirtagalei, pvz. vàsara = vãsara, dràugs = draũgas, cìest = kę̃sti, rùoku = rañką, sìlts = šil̃tas, svãrki = švařkai. Kaip matyti iš duotųjų pavyzdžių, visas tris priegaides gali turėti kaip ilgieji, taip ir trumpieji balsiai. Priegaidė taip pat gali tekti ir dvigarsiniams l, r, n, pvz. darbs = dárbas, bet darbaĩ, tìlts = tìltas (istoriškai: tíltas). Be to, latvių priegaidės skiriasi nuo lietuviškųjų dar ir spūdžio vieta. — Čia tenka pažymėti, kad visas tris priegaides yra išlaikiusi tik maža dalis latvių tarmių (kiek plačiau Vidžemėje ir tik keliose vietose Kuržemėje). Visur kitur skiriamos tik dvi priegaidės, ir, be to, dviejų bendrinės kalbos priegaidžių sutapimas į vieną skirtingas ir gana painus pagal atskiras latvių tarmes. Todėl ir Latvijos vidurinėse mokyklose priegaidės klausimas paprastai visai neliečiamas. Pasitenkinama tik jų buvimo priminimu.

Kad prūsų kalboje irgi būta priegaidžių, matyti iš 1561 m. prūsų katekizmo, kur kirčiuotuose skiemenyse viršum balsių dedami arba nededami brūkšniai. Jau 1880 m. rusų kalbininkas Fortunatovas pastebėjo, kad tai yra susiję su priegaidžių skirtumais. Vėliau Fortunatovo teoriją patvirtino E. Bernekerio ir R. Trautmanno tolimesni tyrinėjimai. Kur lietuvių kalboje turime tvirtagalę priegaidę, ten katekizme kirčuotame skiemenyje paprastai dedamas brūkšnys, pvz. pr. lāiskas = laĩškas, gēide = geĩdžia, āntran = añtrą, mārtin = mařčią, dessīmts = dešimtas, o kur mūsų tariama tvirtapradė priegaidė, ten brūkšnio dažniausiai nerašoma, pvz. amsin ‘žmonės’ = ámžį, deicktas (vs. km.) = dáikto, pilnan = pìlną, kurpi = kùrpė, arba jis retkarčiais padedamas ant antrojo dvibalsio sando, pvz. pogaũt ‘pradėti’ = pagáuti, traũki = tráukė, kaũlins = káulus. Kokia buvo fonetinė tų prūsų priegaidžių prigimtis, žinoma, nieko tikro negalima pasakyti. Tačiau dvigarsiams čia labai būdingas balso spūdžio vietos paralelizmas su žemaičių tvirtagale ir latvių krintančiąja priegaide, o iš kitos pusės vėl dalinai su latvių tęstine. Kadangi katekizmo autorius prakalboje brėžte pabrėžia, kad brūkšniu jis žymi ilgą balsių tarimą, tai tenka manyti, kad mūsų tvirtagalei priegaidei atliepiančios prūsų priegaidės pirmasis dvigarsių sandas kiekybe sutiko su dabartiniu žemaičių tarimu, kur balsis irgi yra ilgas.

Baltų prokalbėje bus buvę tik dvi priegaidės, kalbininkų sutartinai vadinamos akūtine ir cirkumfleksine. Lietuvių kalbos trumpas kirčiuotas galūninis a, pvz. antrà, žem. *męsà (plg. lat. miesa) ‘ mėsa ’, imtà, kaip rodo įvardžiuotinės lytys antró-ji, imtó-ji ir pr. antrā, mensā, imtā, yra kilęs iš prokalbinio akūtinio ilgo ā. Išvadoje taip pat galima spėti, kad ide. prokalbės akūtui latvių bei prūsų, kaip ir slavų, kalbose atliepė apskritai kylančioji priegaidė, o cirkumfleksui — krintančioji. Tuo atveju daugumo lietuvių kalbos tarmių tvirtapradė (apskritai krintanti) ir tvirtagalė (daugiau kylanti) priegaidės laiko būvyje iš dalies turėtų būti pakeitusios balso judėseną. Dėl priegaidės lietuviškojo termino kilmės ir vartosenos žr. psl. 79-83.

ŠNEKTA *

Šnekta (vok. Untermundart) — tarmių klasifikacijos terminas, kur tarmės skirstomos į pãtarmes, o šios toliau į šnektas. Terminu šnektą visų pirma pavartojo K. Jaunius savo Lietuvių kalbos gramatikoje (1908-16). Šiaip žmonių kalboje šis žodis eina bendrinės kalbos labiau įprasto dkv. šnekà ‘ šnekėjimas, kalbesys ’ sinonimu. Paliudytas jis, pradedant Ruigiu (1747) visų M. Lietuvos žodynų. Plg. posakius : didė šnektà ‘ daug kalbos (apie ką) ’, taĩ tokià šnektà ‘ taip šnekama, kalbama ’, šnektõs netẽkom ‘ nebeturime apie ką kalbėti, kalbos pritrūkome ’. Taikant šnektos terminą atskirai vietai K. Būgos dar vartojama (Lietuvių kalbos žodynas I 1924) vietos šnektà (vok. Lokalmundart). Šnektai smulkiau skaidyti A. Salio nuo 1930 dar įvesta pašnektẽ, sudaryta analogiškai pagal K. Jauniaus naujadarą patarmẽ (rus. podnarečije). Pvz. kupiškėnų tarmė dialektologinės sistematikos atžvilgiu yra rõtininkų šnektos dãdininkų pašnektė, nes jų sakoma ne tik rotai = rãtai, bet dar ir dãdā = dẽdė.

TARMĖ **

Tarmė (ag. dialect, vok. Mundart, rus. narečije) — skirtinga kurios kalbos forma, ypačiai būdinga liaudžiai, kalbama atskiroje vietovėje arba plastesnėje krašto srityje ir pasižyminti pakankamu

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXX, 69.
** *Lietuvių Enciklopedija*, XXX, 367-368.

skaičiumi tarties, kaitybos bei žodyno ypatybių, skiriančių ją nuo bendrinės rašomosios kalbos. Nors dėl tų skirtybių tarmė kitiems tos pačios kalbos kalbėtojams jau sudaro tam tikrą išskirtinį vienetą, tačiau jis dar nėra pakankamai skirtingas nuo kitų jos tarminių vienetų, kad galėtų būti laikomas atskira kalba. Iš vienos pusės tarmė gali nežymiai skirtis nuo vietinės daugiau ar mažiau tarmiškai nudažytos bendrinės šnekamosios kalbos, daug daugiau nuo miesto žemesniųjų sluoksnių žargono, o iš kitos pusės labai griežtai nuo bendrinės rašomosios ir ypačiai literatūrinės kalbos. Skirtumai paprastai daug didesni senos literatūrinės tradicijos kalbose, pvz. anglų, prancūzų, vokiečių, italų, ir ne tokie žymūs, kur bendrinės kalbos yra jaunesnės, kaip lietuvių, latvių, ukrainiečių, gudų. Naujaisiais laikais, suintensyvėjus kultūriniam gyvenimui, pagyvėjus susisiekimui, tarmės visuose kraštuose gana sparčiai nyksta. Visų pirma jas praskiedžia bendrinės kalbos įtaka einanti per mokyklą, spaudą, kariuomenę, o pastaraisiais laikais ir per radiją. Tarmių nykimo proceso greitis čia priklauso nuo civilizacinių vyksmų įstangos ir socialinio gyvenimo pervartų. Pvz. kalbos geografijos tyrinėjimai parodė Paryžiaus, kaip kultūrinio centro, spinduliuojamą įtaką visoms prancūzų tarmėms. O Spalio revoliucijos atneštas visuomeninės santvarkos pakeitimas ir su tuo susijęs raštingumo pakilimas atsilikusioje Rusijoje vėl sudavė staigų naikinamą smūgį rusų tarmėms. Senovės Graikijoje dėl Atėnų kultūrinio ir politinio iškilimo Atikos tarmė, kaip bendrinė, vad. koinė, jau nuo IV a. pr. Kr. išstūmė visas kitas graikų tarmes ir buvo tapusi net visų Artimųjų Rytų susisiekimo kalba. Iš jos, vėliau sunykus graikų valstybiningumui, yra naujai atsiradusios dabartinės graikų tarmės. Tik retais atvejais tarmės ne tik liaudies, bet ir mokytinės visuomenės vartojamos šnekamąja kalba. Taip pvz. yra vokiškojoje Šveicarijos dalyje, kur ir šviesuomenė savo tarpe kalba vietinėmis tarmėmis. Bet prancūziškose jos srityse tarmės, vad. patois, jau nyksta veikiamos rašomosios prancūzų kalbos. Tarmių nykimą, tarp ko kita, skatina ir socialinis veiksnys, kuris paprastai jai prikergia menkavertybės ir atsilikimo požymį. Lietuvoje tarmės grynos ir veik nepaliestos rašomosios kalbos įtakos buvo išlikusios iki pat nepriklausomybės atgavimo po I pas. karo. Bet lietuvių kalbai tapus valstybine ir mokykline, prasidėjo neišvengiamas tarmių nykimas, visų pirma palietęs priaugančiąją kartą. Ypačiai jį paspartino sovietinė santvarka, sugriovusi senąjį kaimo gyvenimą ir trėmimais sunaikinusi ūkininkų luomą, pagrindinę tarmių atsparą. Kolchozų pirmininkai bei kiti tarnautojai, su savo šeimomis dažnai atkeliami iš tolimų vietų, be kita ko, yra ir tarmes griaunančios kalbinės įtakos nešėjai.

Tarmės, kaip liaudinės gyvosios kalbos, vertė ir reikšmė yra

labai didelė. Jos ne tik žodynu, posakiais ir šiaip sintaksinėmis priemonėmis nuolatos turtina ir jaunina literatūrinę kalbą, bet kartu yra ir žymus socialinio gyvenimo veiksnys, kuris puoselėjamas padeda išlaiktyti krašto sritines savybes, paveldėtus papročius, kalbesį, patarles bei priežodžius. Tarmės svarbios ir kalbos istorijai, nes jose šalia naujovės yra išlaikyta ir nuostabiai senų kalbos duomenų. Pvz. izoliuotoje Lazūnų tarmėje J. Jablonskio girdėtas posakis Mãnas žmuõ jaũ Dieviẽp 'mano vyras jau pas Dievą', t. y. miręs, kurio visos lytys stačiai daukšiškos. Arba vėl Kvėdarnos apylinkės prieveiksmis v á n d ę m i 'vandens keliu' yra senų seniausias vienaskaitos įnagininkas, sudarytas iš kamieno vanden- ir linksnio galūnės -mi (en išvirtęs ę, trm. ē), vėliau pagal naktimi analogiją pakeistas vandenimi ir pagaliau dabartine lytimi vándeniu.

Pats terminas t a r m ẽ, -ẽ s, tar̃mę kalbotyrine dialekto reikšme pradėtas vartoti A. Baranausko, kuris jį bus paėmęs iš K. Sirvydo žodyno. Šiame žodyne jis vartojamas sinonimu verčiant lenk. język, mowa, mówienie, powieść ir lot. sermo, dictio, dictum. Pvz. po žodžiu język, sermo jo duodama: žodis, kalba, žadas, tarmė, po mówienie, dictio — kalbėjimas, tarmė, o po powieść, dictum — vien tik tarmė. Tarmių klasifikacijos reikalui K. Jauniaus sudarytas naujadaras p a t a r m ẽ (plg. rus. podnarečije, vok. Untermundart). Jo Lietuvių kalbos gramatikoje (1908-16) skaitome: Aukštaičių ir žemaičių tarmės turi po tris patarmes. Šis terminas tik atsitiktinai lytimi sutampa su gyvosios kalbos dkt. patarmẽ, sudarytu iš vkž. patar̃ti ir patarimo reikšme vartotu XIX a. antrosios pusės žemaičių bažnytiniuose raštuose ir Aušroje. Toje pačioje Aušroje J. Basanavičius yra bandęs vartoti naujadarą t a r m e n ė, kuri dėl priesagos -menė nedarumo, jos konkretinės reikšmės (plg. žem. nešmẽnė 'našta', vežmẽnė 'vežami daiktai, krova') ir gretumo su priesaga -uomenė (jaunúomenė, tikrúomenė 'tikrieji giminės'), žinoma, negalėjo prigyti. Tarminiams bendrinės kalbos reiškiniams vadinti visų pirma vartota t a r m i š k ù m a s, kuris apie 1930 m. kalbininkų pakeistas tikslesniu vediniu t a r m ý b ė. Bet dabar Lietuvoje vietoje šio jau visai prigijusio savos darybos termino, pamėgdžiojant rusus, veik visuotinai imta vartoti d i a l e k t ì z m a s (rus. dialektizm, vok. Dialektalismus, Dialektismus, ag. dialecticism). Dėl tos pat priežasties daug dažniau vartojama ir d i a l è k t a s, taip pat bdv. d i a l è k t i n i s, kur anksčiau buvo įprasta t a r m i n i s. Dėl to net kalbos dialektinės formos susipainiojo su dialektiniu materializmu. Plg. čia pačių rusų daromą skirtumą dialéktnyj (kalbai) ir dialektičeskij (dialektikai), kuriam atliepia ag. dialectical ir dialectic.

TARMĖTYRA *

Tarmėtyra, arba dialektologija, yra kalbotyros šaka, kuri tiria tarmes ir šiaip įvairius tarminius kalbos reiškinius. Pagal tyrimo kryptį ir sritį tarmėtyra skirstoma į kalbos geografiją ir dialektografiją. Pastaroji tarmes nagrinėja grynai aprašomai, nesigilindama į tarminių reiškinių kilmę bei praeitį. Jos pagrindinis uždavinys yra nustatyti vienodomis tarminėmis ypatybėmis pasižyminčių atskirų kalbos plotų ribas, tiksliau sakant, vad. ' vibracines zonas ', pasireiškiančias izofonų, izomorfų bei izoleksų (bendras terminas : įzoglosa) ' juostomis ' arba ' pluoštais ', ir apibūdinti tų plotų ' branduolius ' (vok. Kernzonen) bei susekti jų ' spinduliavimo ' kryptis ir sritis.

Iš seno dialektografijoj vartojamas vad. skirtuminis tyrimo metodas remiasi atskiros vietovės arba maždaug vienodai kalbančios apylinkės, pvz. parapijos ar valsčiaus, tarmės aprašymu, paprastai lyginant jos fonetiką ir morfologiją su bendrine rašomąja kalba. Čia iškeliamos tik ypačiai būdingos ir lengvai pastebimos aprašomosios tarmės ypatybės. Tokie aprašai yra, palyginti, trumpi ir paprastai neliečia žodyno, tik retkarčiais pažymi vieną kitą jo tarminę retenybę. Jų nemaža turime ir mūsų tarmėms. Senesnieji, pvz. A. Baranausko, fonetiškai labai netikslūs, o naujieji, kaip Gerulio Litauische Dialektstudien (1930), Lietuvių žvejų tarmė Prūsuose (1933, kartu su Chr. Stangu) ir P. Joniko Pagramančio tarmė (1939), tuo atžilgiu be priekaištų. Tačiau to negalima pasakyti apie dabar Lietuvių kalbotyros klausimuose ir Mokslų akademijos bei aukštųjų mokyklų darbuose skelbiamas tarmių aprašų ištraukas (daugumas iš studentų diplominių darbų). Net ir labai paprasta būginė fonetinė rašyba dažnai nenuosekliai vartojama. Iš didesnio skaičiaus visame kalbos plote pasiskirsčiusių skirtuminių aprašų jau galima padaryti nemaža svarbių dialektologinių išvadų, bet dar negaunama tikslaus krašto tarminio vaizdo. Dėl faktinių duomenų trūkumo nežinomi palieka visi smulkesni tarminių reiškinių branduoliai ir jų plitimo kryptys. J. Otrębskis yra bandęs duoti pilną, ne skirtuminį, ir labai detalizuotą Tverečiaus par. Karališkių k. tarmės aprašą (Wschodniolitewskie narzecze twereckie. I : Gramatyka, 1934, III : Zapożyczenia słowiańskie, 1932). Darbas liko nebaigtas, nes praktiškai stačiai neįmanoma surinkti kad ir nepilną tarmės žodyną. O trečiajai daliai kaip tik ir buvo numatytas žodynas su tekstais.

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXX, 368-369.

Moderninės tarmėtyros metodai reikalauja, kad visam tiriamos kalbos plotui pradžioje būtų nustatytas maždaug vienodo atstumo geografinių punktų tinklas ir būtent, kiek įmanoma, tankesnis. Tada patyręs specialistas dialektologas, pagal iš anksto sudarytą anketą, kiekviename tų punktų užregistruoja tam tikrą skaičių tarmiškai svarbių fonetikos, morfologijos, sintaksės ir žodyno duomenų. Toks vieno žmogaus darbas gali trukti visą eilę metų. Bet todėl visa jo surinkta medžiaga yra labiausiai patikima. Ir tai ypačiai svarbu fonetiniu atžvilgiu. Tačiau darbo pagreitinimo sumetimais dažnai medžiagos registracija vykdoma vad. dialektologinių ekspedicijų būdu, dalyvaujant didesniam žmonių skaičiui. Surinkta medžiaga jau nėra tokia vienoda ir jos patikimumas daug priklauso nuo ekspedicijos dalyvių bendro lingvistinio išsilavinimo, specialaus fonetinio pasiruošimo ir darbo patyrimo. Klaidų šiuo atveju stengiamasi išvengti surinktų duomenų lyginimu tarpusavyje, o prireikus ir pakartotiniu jų tikrinimu. Šiuo metodu dabar ir Lietuvoje renkama medžiaga lietuvių kalbos atlasui. Čia tik kai kurių abejonių kelia menkai patyrusių studentų ir net mokinių (bent pradžioje) dalyvavimas ekspedicijose. Iš visų punktų surinkti duomenys toliau kartografuojami: sutartiniais ženklais žemėlapyje pažymimi tarminiai reiškiniai ir visi taškai sujungiami linija. Taip gaunama duomens i z o g l o s a. Ji gali būti u ž d a r a (reiškinį apjuosia iš visų pusių) arba a t v i r a. Iš to apytikriai galima nustatyti tarminio reiškinio difuzijos centrą arba tik kryptį. Atskirų reiškinių izoglosos suvestiniuose žemėlapiuose gali vietomis sutapti, sudarydamos ‘juostas’. Sutapimas retai pasitaiko pilnas, paprastai kreivės šiek tiek ‘vibruoja’. Jų juostomis arba pluoštais (vok. Isoglossengürtel, Isoglossenbündel) pažymėtos vibracinės zonos (vok. Vibrazionszone) ir sudaro daugiau ar mažiau aiškias (žiūrint izoglosų skaičiaus) tarmių ribas.

Tos ribos toliau lyginamos su istoriškai atsekamomis kiltinėmis, bažnytinėmis (parapijų, vyskupijų), administracinėmis (senųjų valsčių, dvarų valdų) bei politinėmis (valstybių) sienomis, kurios kai kuriais atvejais irgi gali sutapti ir tuo paiškinti atskirų izoglosų arba net ir tarmių ribų atsiradimą. Tai jau i s t o r i n ė s dialektologijos sritis. Pasinaudodama senųjų rašto paminklų duomenimis ir istoriniuose šaltiniuose iš priešraštinio laikotarpio paliudytu vardynu (asmenų, vietų, vandenų vardai) ir retkarčiais glosomis, ji apytikriai nustato net kai kurių tarminių reiškinių chronologiją. Santykinė chronologija (prieš ar po) kartais nustatoma jau iš pačios garsų ar jų junginių fonetinės raidos. Pvz. dzūkavimas negali būti atsiradęs po nosinio balsio ę išvirtimo y, i, nes tada dzūkai vietoje dabar jų tariamų t ỹ s c (= tę̃sti) ir p ú o d i (= vs. vt. púode

iš senesnio *púodę, kur -ę iš -en) turėtų tarti *cỹsc ir *púodzi (plg. cylà, skaudzì = tylà, skaudì).

Svetimas terminas dialektològija (gr. diálektos ‘ šneka, tarmė ’ ir lógos ‘ žodis, mokslas ’) Jauniaus ir pasekomis Būgos buvo verčiamas tarmėmoksliu. Pakeitus griozdišką ir taip pat jauninį kalbómokslį (vok. Sprachwissenschaft; A. Baranauskui kalbãmokslis yra gramatika) kalbótyra (vok. Sprachforschung), A. Salio 1929 m. pasiūlyta analogiškai vartoti ir tarmėtyra (vok. Mundartenforschung, anksčiau Dialektforschung). Žr. dar Lietuvių kalbos tarmės (A. Salio Raštai, IV t.).

TARTIS *

Tartis (vok. Aussprache, ag. pronunciation) — kalbos garsų ir žodžių tarimo būdas, tarimo sistema. Griežtai imant kiekvienas kalbantysis savo asmenine tartimi daugiau ar mažiau skiriasi nuo visų kitų kalbančių ta pačia kalba. Todėl sakoma, kad tas ar kitas pamėgdžioja kieno tartį. Bet apskritai vienos kurios kalbos kalbėtojų tartis yra tiek daug bendra, jog paprastai tik daugiskaita kalbame pvz. apie prancūzų ar anglų tartį. Čia turime galvoje ne atskirų individų, bet visos tautos, tam tikros kalbinės bendruomenės kalbą. Atskiros kalbos tarminiai skirtumai pasireiškia ir tarmine tartimi. Bet tos tarties tarmybės čia paprastai neturi fonetinės priešybės pobūdžio ir negriauna tos pačios kalbos tarties vienybės. Tačiau skirtingos kalbos, ypačiai geografiškai nesusisiekiančios, visada pasižymi didesniu ar mažesniu tarties priešybių skaičiumi. Jų pvz. daugiau yra tarp lietuvių ir anglų kalbos, negu tarp lietuvių ir rusų. Lietuviams ir rusams, kaip ir latviams bei kitiems slavams, visai svetimi ir, palyginti, sunkiai išmokstami yra anglų kalbos pučiamieji priebalsiai, reiškiami raidėmis th ir w. Iš kitos pusės anglų kalba, kaip ir vokiečių, vėl nepažįsta kietųjų ir minkštųjų priebalsių porinimo, kuris pastebimas, nors ir ne visiškai vienodas, lietuvių, rusų ir lenkų kalbose. Plg. skirtingą priebalsio k tarimą liet. kìtas, rus. kit ‘ banginis ’, lenk. kit ‘ glaistas ’ ir ag. kit, vok. Kitt ‘ glaistas ’.

Visos kultūrinės kalbos, greta vartojamos vienos sutartinės rašybos, taip pat pažįsta ir tam tikras įprastines tarties normas, kurių kalbėdami laikosi daugumas atitinkamos kalbos vartotojų, kalbančių bendrine kalba. Tie tarties įpročiai, kurių, kaip socialiniu atžvilgiu priimtinų, laikosi išmokslintoji visuomenės dalis, kaip

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXX, 393-395.

tik ir sudaro b e n d r i n ė s tarties pagrindą. Tas pagrindas atskirose kalbose gali būti susidaręs labai įvairiai. Pvz. anglų kalbos bendrinės tarties (Received Pronunciation ‘ priimtoji tartis ’) norma eina pietinės Anglijos šviesuomenės tarimas, o prancūzams — šiaurės Prancūzijos, ypačiai Paryžiaus. Rusų kalboje nors teoretiškai vis dar rekomenduojama senoji Maskvos tartis, tačiau šiaip praktikoje plačiau vartojama vad. ‘ Petrapilio ’ tartis, kuri labiau sutinka ir su rašyba. O lenkų kalbos bendrinė tartis visai nebeturi ryšio su gyvosiomis tarmėmis. Jos pagrindu eina ‘ išmokslintųjų visuomenės sluoksnių kultūringas tarimas ’. Dar keistesnė padėtis vokiečių kalboje. Jų pavyzdinė Bühnensprache ‘ sceninė kalba ’ (nuo 1922 m. Hochsprache ‘ aukštoji kalba ’) lyčių atžvilgiu yra aukštaitiška bei vidurietiška (M. Liuterio Šv. Rašto vertimas), bet garsų tarimas paimtas iš šiaurės, būtent iš vokiečių žemaičių. Amerikiečių anglų kalboje nėra vienos bendrinės tarties normos. Pvz. C. K. Thomas (An Introduction to the Phonetics of American English, ^{2}1958) skiria net dešimtį sritinių tarčių variantų, kurių vieną sudaro ir Naujorko didmiestis. Lietuvių rašomoji kalba tarmės atžvilgiu galutinai nusistojo tik su Aušra, kada, Petro Kriaušaičio Lietuviškos kalbos gramatikos 1901 m. prakalbos žodžiais tariant, ‘ ėmė rašyti daugybė žmonių ‘ suvalkietiškai ’. Pasisakęs, kad jo gramatikos kalba bus ‘ pagrastoji suvalkiečių tarmė ’, J. Jablonskis tuo pačiu padėjo pagrindus ir bendrinei rašomosios kalbos tarčiai. Pvz. jis aiškiai pabrėžia, kad nosinės balsės ą, ę, į, ų yra ‘ visados ilgos, rašomoje tarmėje jos ištariamos dažniausiai kaip ilgosios balsės ’. Čia pat pavyzdžiais nurodo, kad žąsìs, grą̃žtas, grąžtù, grąžìnti ir siū̃siu, matýtų, sū́nų, vagių̃ ištariama žāsis, grāštas, grāštù, grāžìnti ir siū̃siu, matýtū, sū́nū, vagiū̃. Dar įdėm pakartoja, kad ‘ į visuomet esti ilga ir tariama kaip y ’, paaiškindamas pavyzdžiu piřtį ir piřtys. Taip pat aiškiai apibrėžtas ir nuo tarmių atribotas ilgųjų o, ė ir dvibalsių uo, ie tarimas. Bet jis, skirdamasis nuo Kuršaičio, rašo: gúirė, pílnas, rímtas, tínti, pírmas, púlti, dúmplės, júngas, kúrmis ir paaiškina, kad ‘ daugelyje Lietuvos tarmių tos i ir u minėtuose žodžiuose yra tariamos netrumpai ’. Čia jis, matyti, daro nuolaidą kapsams, kurių šiais atvejais tariami ilgieji y, ū balsiai: gū́irė, pýlnas, kū́rmis. Vėliau Jablonskis (1919 m. Lietuvių kalbos gramatikoje) nuo šios kapsybės atsisakė, nes zanavykai ir visi šiauriniai vakarų aukštaičiai i ir u balsių po kirčiu neilgina ir taria taip, kaip rašoma: gùirė, pìlnas, kùrmis. Apskritai Jablonskis tarties atžvilgiu buvo gana nuolaidus, jam visų pirma rūpėjo sintaksė ir žodyninis rašomosios kalbos grynumas. Iki atgaunant nepriklausomybę, lietuvių kalbai neturint veik jokių teisių viešajame gyvenime, daugelis mūsų inteligentų kad ir rašė jau ‘ suvalkietiškai ’,

bet kalbėjo dar gana tarmiškai. Pvz. K. Būga, pasiklausęs kalbėtojų Lietuvių mokslo d-jos suvažiavimuose, tuojau atspėdavęs, kas iš kurios parapijos kilęs. Tačiau bendrinės tarties klausimas labai suaktualėjo atkūrus savą valstybę. Jos vienodumo ir aiškesnių tarybos taisyklių visų pirma reikalavo teatras, radijas, taip pat mokykla bei kariuomenė. Todėl jau 1921 m. A. Sutkus, gražiai kalbąs zanavykas, nors ir neturėdamas teorinio pasiruošimo, Meno kūrėjų d-jos įsteigtoje vaidybos studijoje būsimuosius aktorius mokė 'tarenõs' (nevykęs terminas, vėliau kalbininkų pakeistas t a r̃ s e n a). Pradedant 1930 m. A. Salio dėstytame lietuvių kalbos fonetikos kurse, pirma VDU, o paskui Vilniuje, jau buvo atskirai nagrinėjami ir bendrinės kalbos t a r ý b o s (ortoepijos) klausimai. Bendrinė tartis jo ir A. Ašmanto taip pat dėstyta Švietimo m-jos ruoštuose vasariniuose mokytojų kursuose. 1935 m. vėl Lietuvių kalbos d-jos rūpesčiu buvo sudaryta Teatro kalbos komisija, kuri padarė visą eilę pasiūlymų v a i d y b i n ė s kalbos tarčiai ir kirčiavimui suvienodinti. Ir dabar dar bendrinėje tartyje yra ne visai nusistovėjusių dalykų. Pvz. svetimuose žodžiuose trumpasis balsis e vienų tariamas taip pat, kaip ir lietuviškuose, būtent temà, kaip temìmas, orkèstras, o kitų — pussiauris e, kaip kaimyninėse rusų ir lenkų kalbose. Daugumui lietuvių A m è r i k a ir e l e k t r à ištartos su e 'panašiai kaip ė, tik trumpiau' visgi skamba kažkaip nelietuviškai. Dėl tokio, iš rusų mokyklos paveldėto, tarimo prieš ketvertą dešimtmečių buvo bandyta net rašyti, pvz. poėzija, poėtas, teorėma, bet vėliau nuo to atsisakyta. Norminis Akademijos 1954 m. išleistas Dabartinės lietuvių kalbos žodynas tarties kažkodėl visai neliečia.

Didžiosios Europos kalbos turi net specialių tarties žodynų. Anglai savo Received Pronunciation reikalui turi D. Jones, Everyman's English Pronouncing Dictionary ([11]1956). Juos pasekė amerikiečiai su J. S. Kenyon ir Th. A. Knott, A Pronouncing Dictionary of American English 1944, kuris tačiau leidžia net tris sritinius (rytų, pietų ir šiaurės) tarties variantus. Vokiečių kalbai svarbi Th. Siebs, Deutsche Bühnensprache—Hochsprache ([15]1930, su žodynu). Jauniausias yra rusų kalbos tarties ir kirčio žodynas R. I. Avanesov ir S. I. Ožegov, Russkoje literaturnoje proiznošenije i udarenije: Slovar' spravočnik (1959).

Terminas t a r t ì s, -iẽs, taŕtį A. Baranausko, greičiausia jo paties susidarytas, buvo vartojamas skiemeniui vadinti. Bet šis daiktavardis tarimo reikšme (posakyje: Põno tartìs kitókia) J. Gerulio girdėtas ir gyvojoje kalboje, Vilniaus krašte, rodos Gervėčių ar Adutiškio tarmėje.

TERMINAI *

Terminai (lot. terminus ‘riba, ribos ženklas’, viduramžių filosofijoje ‘sąvoka’) — žodžiai arba žodžių junginiai, kurie atskiroje mokslo, meno, technikos, gamybos srityje ar šiaip gyvenime eina tiksliai apibrėžtais tam tikrų sąvokų ar daiktų pavadinimais. Nuo šiaip žodžių terminai skiriasi reikšmės specializacija ir aiškia semantine riba. Todėl daugiareikšmiai kasdieninės vartosenos žodžiai, išvirsdami terminais semantiškai susiaurinami, suspecialinami, tampa kurios mokslo srities darbuotojų, pramonės darbininkų ar amatininkų profesinės kalbos techniniais terminais (lot. terminus technicus). Bendrinis žodis dažnai išvirsta siaurareikšmiu homonimu. Pvz. kalbiniñkas liaudies kalboje reiškia kalbų, plepų žmogų (plg. kalbininkas — ne darbininkas), dainose pasitaiko net malonine kalbininkėlė. Bet kalbotyroje tas pats daiktavardis, J. Jablonskio pasiūlymu, dabar reiškia lingvistą, filologą. Panašiai yra atsitikę ir su pìrmininku bei viršininku, jie suterminiti iš pirmąjį barą vedančio piovėjo (paprastai senajame dvare) ir vyresniojo kerdžiaus, tvarkančio kaimo piemenis. Arba vėl síena audėjoms yra matas tarp keturių mestuvų stulpelių (apmečiau aštuonias sienas drobės). Tas pat atsitinka ir su vad. tarptautiniais žodžiais. Pvz. lot. operatio reiškė tik veikimą, veiksmą, o dabar liet. operãcija (panašiai kaip ir kitose kalbose) vartojama specializuotomis reikšmėmis medicinoje, karo moksle, prekyboje, banke, pašte.

Terminai turi didelės mokslinės ir praktinės reikšmės, nes daiktų ir reiškinių pažinimas neįmanomas be tiksliai apibrėžtų termininių pavadinimų. Terminų sąvoka ne tik pasako, pavadina, įvardija (dėl to A. Vireliūnas siūlė terminą lietuvinti įvardu), bet ir sutikslina bei atriboja nuo kitų gretiminių sąvokų. Todėl savaime suprantama, kad su mokslo ir technikos pažanga ir apskritai civilizacijos kilimu visose kalbose gausėja ir terminai, vis atsiranda naujų. Greta senojo irklinio laivo, jam pritaikius garą, atsirado gárlaivis (XIX a. gale M. Lietuvoje pagal vok. Dampfschiff, kuris savo ruožtu yra ag. steamship vertinys ir pirmą kartą spaudoje pavartotas tik 1816 m.). A. Juškos žodyne minimas garplukỹs (valtis, kuri garu plaukia), žinoma, garinio laivo sąvokai netiko, todėl ir neprigijo. Ėmus oru skraidyti, visų pirma balionais, analogiškai susidaryta órlaivis (pažįstamas V. Kalvaičio, Lietuviškų vardų klėtelė

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXXI, 81-83.

1910), o ankstesnis M. Miežinio žodyno (1894) rytietiškas o r a l a i v y s, kaip priešingas darybinės antinomijos dėsniui, bendrinėje kalboje neprigijo. Vok. Luftschiff jau 1870 m. savo vokiškai-lietuviškame žodyne bandė aprašomai versti ir F. Kuršaitis: orinė šėpis, óršėpis, šėpis peř órą lekiantì, óre plaũkianti. Laivo jis čia nepavartojo, nes jo tarmėje šis pagrastai reiškė didelę valtį. Visai natūraliai lietuvių bendrinėje kalboje, vieni anksčiau, kiti vėliau, atsirado ir bùrlaivis, greĩtlaivis, motòrlaivis, tánklaivis (plg. vok. Segel-, Schnell-, Motorschiff, Tanker), pagaliau ir spaudoje pasirodęs, bet į lietuviškuosius žodynus dar nespėjęs patekti e r d v ė l a i v i s (ag. spaceship, vok. Raumschiff). Rusai neturėdami pagaulaus daiktavardžio, kuris atitikų mūsų erdvę, ag. space ir vok Raum, čia verčiasi dvižodžiu terminu kosmíčeskij korábl' 'kosminis laivas'. Graikų mitologijos a r g o n a u t a s (iš gr. Argō 'Jasono laivo pavadinimas' + nautēs 'jūrininkas') patarnavo pavyzdžiu a s t r o n a u t u i (: gr. ástron 'žvaigždė', ag. astronaut), o sovietai pasiryžę apkeliauti visą visatą nusikalė ir atitinkamą šaunesnį terminą k o s m o n a u t ą (taip dabar vartojama ir Lietuvoje įkandin rus. kosmonavt: gr. kósmos 'visata, erdvė'). Kadangi moderninis orlaivis visai nebepanašus į laivą ir yra tik skraidomoji mašina, tai atitinkamai pasikeitė ir terminas. Plg. prc. avion (: lot. avis 'paukštis'), aéroplane (lot. aer 'oras' + prc. planer 'skraidyti'), kurį anglai pagal air perdirbo į airplane, o kitos kalbos savaip prisitaikė prancūziškąją lytį, rus. aeroplán, lenk. aeroplan, liet. aeroplãnas (liaudies kalboje araplãnas). Tolimesnėje aviacijos raidoje, jai tapus įprastine susisiekimo priemone, daugelis neromanų kalbų pasidarė labiau suprantanų savų terminų, pvz. ag. aircraft, vok. Flugzeug, rus. samoliót (kaip samovár) ir liet. l ė k t ù v a s, sudarytas su labai daria įrankių ir prietaisų žymimąja priesaga -t u v a s, kaip liaudiniai dariniai galąstuvas, kastùvas, kùltuvas, mìntuvai. Naujus terminus paprastai kuria mokyti specialistai, dažnai pasigaudami iš viduramžių paveldėtu įpročiu graikų ir lotynų kalbos elementų, paisydami tam tikrų struktūrinių dėsnių, pvz. chemikalai tam tikroms galūnėms, kaip -i n (e), suteikdami nustatytą terminininę funkciją. Gyvojoje liaudies kalboje termininiai naujadarai greičiau susidaro pirmu daikto pamatymu ir įspūdžiu, kartais ir ne visai logiška analogija. Viena žemaitė I pas. karo metu, išvydusi vokiečių cepeliną, sušuko: matai, vúorvežis (trm. vúors = óras). Matyti, jai galvon šovė tokie gyvi jos tarmės žodžiai, kaip mẽdvežis, kraĩtvežis, šiẽnvežis. Nelogiškumas, kad čia vežama ne oras, o tik oro keliu, visai nekliudė atsirasti naujam žodžiui. Kitas vėl, pamatęs lėktuvą, čia pat jį pavadino órlekiu, gal prisiminęs paũkštlekį 'paukščių rudeninis lėkimas'. Bet ir čia analogijai trūksta logikos. Todėl liaudiniai terminai prigyja

bendriniais tik tada, jeigu jie nesipriešina logikai ir šiaip pagaulūs vartoti. Terminui vok. Schwungrad, ag. balance wheel, prc. volant gyvojoje kalboje turime net tris atitikmenis: smãgratis, bėgū̃nas ir hibridą švánkratis. Technikai terminu pasirinko pirmąjį, kaip logiškai tiksliausią, nes bėgū̃nas šiaip kalbos vartotojui visų pirma reiškią tą, kuris greitai bėgioja, bėgiką ir lengvo bėgimo lenktynių arklį.

Mokslas šiandien yra tarptautinis, ypačiai tokios sritys kaip technika, fizika, matematika, chemija, todėl ir daugumas terminų bendri tarptautiniai, tesiskiria rašyba ir tarimu. Plg. kad ir liet. mašinà, rus. mašina, lenk. maszyna, ag. ir prc. machine, vok Maschine, lot. māchina, visos suvedamos į trm. gr. māchanā 'mašina, prietaisas' (: gr. mēchos 'išrastas daiktas, išmonis'), kurios literatūrinės lyties būdvardinis vedinys (gr. mēchanikos, lot. mechānicus) davė pradžią ir prc. mécanique (bdv. ir dkt.), ag. mechanics, vok. Mechanik, rus. ir lenk. machánika ir liet. mechãnika (plg. liaudinį makãnikas, kuris yra įgijęs ir sukčiaus reikšmę). Aušros puristų vieton mašinos teiktas d i r b t u v a s jau nepajėgė išstumti įsigyvenusio skolinio, spėjusio gyvojoje kalboje įsigyti vkž. m a š i n ú o t i (trm. sakoma ir mašinas) greta skolintinio mašinavóti (javus, pieną), bdv. mašininis, mažybinius dkt. mašinẽlė, mašinìkė, o vėliau dar prisidėjo naujadarai mašinėti, mašìninkas, -ė, mašìnraštis (pagal vok. Maschinenschrift). Bet kai kada griebiamasi ir vertimo. Ag. nuclear physics rusai išsivertė jádernaja fízika, nes vietoje lot. nucleus, ds. nuclei 'riešutas, branduolys, vaisiaus kauliukas' (sutrauktas mažybinis *nuculeus iš pagrindinio lot. nux, nucis 'riešutas') vartoja savą žodį jadró 'branduolys, kanduolas', bdv. jádernyj. Todėl ir Lietuvos sovietinėje spaudoje skaitoma apie branduolinį ginklą bei karą, išsiverstus iš rus. jádernoje orúžije, jadérnaja voiná.

Moderninių didžiųjų kultūrinių kalbų terminologija kūrėsi laiko būvyje, be didesnių šūksnių, natūralia raida, prireikus terminų naujoms sąvokoms ar daiktams. Bet mažesnėms tautoms su mokslo naujienomis paprastai tenka susipažinti iš moksle ar technikoje toliau pažengusių tautų, iš jų specialinės literatūros. Todėl joms tenka kurtis arba dažniau verstis ir daug mokslo, technikos ir kitokių terminų. Tam pvz. po I pas. karo visose nepriklausomybę laimėjusiose valstybėse ir buvo sudaromos vad. terminologijos komisijos. Techninis atsilikimas ir didžiosioms kalboms gali sudaryti terminologinių sunkumų. Taip pvz. yra buvę ir su rusų kalba. Mokslų akademijos ne be reikalo 1933 m. buvo sudarytas specialus Čapligino vadovaujamas techninės terminologijos komitetas.

TERMINOLOGIJA *

Terminologija (vid. amžių lot. terminus ‘sąvoka’ ir gr. lógos ‘žodis, mokslas’), kartais siaurąja prasme vadinama ir t e r m i n i j à, reiškia kurios nors mokslo, meno, technikos ir net gamybos srities specialų profesinį žodyną, išsiskiriantį ne tik skirtinga terminine bendrinės kalbos žodžių vartosena, bet ir kai kuriomis tarptautinio pobūdžio darybinėmis ypatybėmis, pvz. skolinantis kalbinių elementų iš graikų ir lotynų kalbų arba jų stačiai susigalvojant. Plačiąja prasme terminologija vadinama ta leksikologijos dalis, kuri tiria terminų sandarą ir jų istoriją. Terminologija gali būti kalbinė (paprastai vad. dvasiniuose moksluose) arba nekalbinė, pvz. matematikoje, chemijoje, muzikoje (gaidos) ir pagaliau mišri, kur sujungiami abu darybos principai. Kai kurių mokslų terminologija, kaip pvz. medicinos, chemijos ir kt. jau nuo viduramžių (Raymundus Lullus) yra didžia dalimi tarptautinė, kurios tradicija tęsta ir Švietimo laikotarpyje (Leibnizas). Ir pagaliau naujaisiais laikais, ryšium su pasaulinės kalbos judėjimu, daroma pastangų sukurti ir bendrą tarptautinę mokslinę terminologiją. Bet tuo tarpu, dėl didžiųjų kalbų tarpusavio rivalizacijos, susiduriama su veik nenugalimomis kliūtimis. Ta kryptimi veikia Jungtinių Tautų UNESCO tarptautinės standartizacijos komitetas. Taip pat veikia ir tarptautinė elektrotechnikos komisija.

Terminologijos raida eina lygiagrečiai su mokslo pažanga. Paliekant nuošaliai indus, mokslinės terminologijos pradininkais laikytini graikai (Aristotelis, Platonas ir kt.), kurių sukurta pirmieji antikinės filosofijos ir gramatikos terminai, vėliau perimti lotynų (M. Terentius Varro, Ciceronas, M. Fabius Quintilianus) ir galutinai nusistoję nuo V a. po Kr. (M. Capella, A. Boethius). Visų Europos kalbų gramatinė terminologija yra graikiškai-lotyniško kilimo. Graikai linksnį praminė ptōsis ‘kritimas’ (: gr. píptō ‘krintu’), kandangi jį vaizdavosi kaip kritimą ar linkimą nuo vardininko (lot. nōminātīvus ‘vardinis’: nōmen ‘vardas’) linksnio. Lotynai jį pažodžiui išsivertė cāsus (: cadĕre ‘kristi’), kuris vėliau perimtas prc. cas, ag. case, it. caso, rusų išsiversta padėž, lenk. przypadek, vok. Fall, o liet. liñksnis (: liñkti) yra labiau reikšminis, o ne pažodinis vertinys. Dar keisčiau yra atsitikę su galininko linksniu. Graikiškas terminas aitiatikós, klaidingai jį susiejus su vkž. aitiáomai ‘kaltinti’, pirmųjų lotynų gramatikų buvo išverstas accūsātīvus

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXXI, 84-88.

(: accūsāre ‘ kaltinti ’ ; vėliau Priscianas vertė teisingiau causitīvus ‘ tikslinis, galinis ’) ir perimtas prc. accusatif, ag. accusative, it. accusativo, o rusų vėl pažodžiui išsiversta vinítel'nyj padéž ‘ kaltinamasis linksnis ’. Lygiai taip pat jį vertėsi ir Baranauskas (skundlankis) su Jauniumi (apskųstinis), nors jokio kaltinimo ar skundimo, o tik, kaip tiesioginio papildinio linksnis, rodo veiksmo galą ar padarinį. Todėl visai tiksliai Jablonskio 1919 m. Lietuvių kalbos gramatikoje buvo pavadintas g a l i n i n k ù (1901 m. gramatikoje dar vartojo priekiniñką). Taip pat gr. orthographia lotynų (lygiai taip ir rašoma !) su mažomis rašybos ir tarties atmainomis patarpininkauta visoms Europos kalboms : prc. orthographe, ag. orthography, it. ortografia, lenk. ortografia, liet. ortografija, tik rus. orfográfija imta stačiai iš graikų, kur th, kaip ir kituose graikiškuose skoliniuose, atliepia rus. f. Bet neromanų kalbos čia dažniau vartoja suprantamesnius to termino pažodinius ar reikšminius vertinius (prc. calque) : vok Rechtschreibung, rus. pravopisánije, lenk. prawopis, lat. pareizrakstība (: pareizs ‘ teisingas, taisyklingas ’) arba tiesiog, kaip Endzelynas siūlė, rakstība. Panašiai ir mūsų XIX a. rašytojai vergiškai vertėsi statrašymas (J. Juška 1861), statrašas, tiesraštis (Aušra 1884) ir statraša (Varpas 1889). Bet jau Baranauskas čia terminu pritaikė gyvosios kalbos žodį r a š ý b a (plg. pasakos zuikelio rašybos, t. y. testamentas). Jau nepriklausomybės laikais jos pavyzdžiu susidaryta savi svetimųjų gramatinių terminų pakaitai : skyrýba ‘ punktuacija ’, kėlýba ‘ žodžių kėlimo taisyklės ’, skaitýba ‘ lektūra ’ ir net homoniminė tarýba ‘ ortoepija ’. Plg. dar Daukanto karyba ‘ kariavimo būdas, kariausena ’. Dari priesaga -ýba bendrinėje kalboje įgyja ‘ mokslo, taisyklių, veiksenos ’ reikšmę ir su ja sudaryta ir tebedaroma daugybė veiksmažodinių naujadarų, kaip auklyba, daryba, daugyba, gydyba, kalyba, liejyba, paišyba, skraidyba, vadyba, vaidyba, žiedyba (puodų), žvalgyba.

Įvairiais laikotarpiais, ypačiai tautinio sąmonėjimo ar atgimimo metu, kuriantis bendrinėms kalboms, terminologijos srityje pastebima stiprių puristinių polinkių. Pvz. jau XVII — XVIII a. Vokietijoje veikė kalbos gryninimo draugijų (vok. Sprachreinigungsgesellschaften), kurios ypačiai stengėsi vokiečių kalbą apvalyti nuo prancūziškų žodžių antplūdžio. Kartais jų siūlyta ir visai nereikalingų bei juokingų pakaitų net saviems žodžiams, pvz. vok. Nase ‘ nosis ’ (vien dėl panašumo į prc. nez) bandyta pakeisti Löschhorn (: löschen ‘ gesyti ’ + Horn ‘ ragas ’) arba Gesichtserker (: Gesicht ‘ veidas ’ + Erker ‘ balkonas ’). Vėliau jau kalbininkų vadovaujamas veikė Deutscher Sprachverein, kuris daug pasitarnavo vokiečių kalbos grynumui. Tos sąjungos išleisto Verdeutschungswörterbuch pasiūlytų pakaitų nemaža buvo įsakymo keliu įvesta valdžios įstaigose, geležinke-

liuose ir pašte. Šiandien Vokietijoje pvz. begirdėti tik Fahrkarte, Bahnsteig, kur austrai ir šveicarai dar tebevartoja Billet, Perron. Ir mūsų Sirvydas savo žodyne yra apsčiai davęs naujadarų, iš kurių pvz. taisỹklė, mėdvilnė (jis rašė rytietiškai medžiavilnė) ir trintuvė ‘tarka’ yra jau seniai prigiję, bet daugumas, kaip vaikavedys ‘pedagogas’, visotininkas ‘katalikas’, protameilis ‘filosofas’, vaidadarė, arba ženkladarė ‘fantazija’ ir veizdyklės ‘akiniai’ dėl darybos neraiškumo neprigijo. Taip pat neprigijo ir jo siūlyta stabuklinė ‘teatras, vaidykla’, nors iš kitos pusės tos pačios reikšmės čekų divadlo jiems yra paprasčiausias kasdieninis žodis. Slovėnai lot. grammatica yra pakeitę nelabai raiškia zgodovina, lygiai kaip ir mūsų senieji gramatikai buvo prasimanę kalbrėdą (pagal skolintinę rėdą, rėdyti; Kasakauskis 1832, J. Juška 1861, Aušra 1884, Miežinis 1894), kuri neprigijo, kaip ir vėlesni kalbāmokslis (vartotas ir Jablonskio), kalbmokslis (Miežinis) ir kalbómokslis (Baranauskas, pagal vok. Sprachlehre), kurį Jaunius ir pradžioje Būga vartojo vietoje dabar įprastos kalbótyros (vok. Sprachforschung). Su pagauliu sandu -tyra vėliau sudaryta gausių terminiinių naujadarų, kaip kraštótyra, tautótyra, miškótyra, tarmėtyra, sielótyra, net dainótyra (vietoje M. Biržiškos hibridinės dainologijos) ir pagaliau sovietinės hibridizacijos pavyzdžiu gruntotyra, landšaftotyra, metalotyra (rus. gruntovedenije, landšaftovedenije, metallovedenije). Bet nieko negalima pasakyti prieš naujintėles dirvotyrą, ežerotyrą, pelkėtyrą, upėtyrą ir net įšalotyrą.

Ryšium su įvairių mokslo šakų, pvz. astronomijos, matematikos pažanga ir prekybos pakilimu islamo kraštuose, nemažą įnašą tarptautinei terminologijai yra davusi ir arabų kalba, pvz. arabiškos kilmės yra á l g e b r a (: ar. al-gabr, al-džebr ‘atskirų dalių sujungimas’), a l k o h ò l i s (: ar. al-kohl ‘stibio milteliai’; reikšmė pakito Europos kalbose), t a r à (per it. tara iš ar. tarha ‘išskaita’), t a r ì f a s (per it. tariffa iš ar. ta‘rīf ‘paaiškinimas, apibrėžimas’), m u s ò n a s (iš prc. mousson, per prtg. monção iš ar. mausim ‘metų laikas’), c h è m i j a (per vok. Chemie, gr. chēmeia iš ar. kīmijā, kuri vėl iš gr. chymeia : gr. cheein ‘pilti’), a z i m u t a s (per vok. Azimut, prc. azimut iš ar. as-sumūt, assimut, ds. iš samt ‘kelias, takas’). Švietimo laikotarpyje XIV-XVI a. klestėjo lotyniška filosofijos bei ekonomikos terminologija, kuri tiek pat buvo įsigalėjusi ir gamtos bei tiksliuosiuose moksluose. Italų kalba davė daug muzikos, architektūros, tapybos, teatro ir banko terminų, pvz. b a r i t ò n a s (per it. baritono iš gr. bdv. barýtonos ‘žemo balso’), b õ s a s (per lenk. ir rus. bas iš it. basso ‘žemas, gilus’ : vėl. lot. bassus ‘žemas’), b a n k r ò t a s (per vok. Bankrot iš it. banca rotta ‘sulaužytas suolas’), a r k a d à

(per prc. arcade iš it. arcata: lot. arcus 'lankas, arka'). XVII—XVIII a. vėl olandų, anglų, prancūzų ir vokiečių kalbos yra apsčiai davusios laivybos, kariuomenės, prekybos ir sporto terminų. Pvz. dòkas (ag. dock iš vid. ol. docke 'upeliukas, kanalas'), kajùtė (per vok. Kajüte iš ol. kajuit), garnizònas (iš prc. garnison: garnir 'aprūpinti'), minà (iš prc. mine: miner 'pakasti'), štãbas (iš vok. Stab 't. p.'), importas ir eksportas (iš ag. import, export: lot. importāre 'įnešti', exportāre 'išnešti'), futbolas (iš ag. football, vid. ag. fut ball 1424: foot 'koja' + ball 'sviedinys, kamuolys'); jau XX a. tánkas (per ag. tank iš prtg. tanque 'tvenkinys, vandens laikykla, cisterna; ginklų gamyboje pradžioje slaptavardis), izotòpai (ag. isotopes iš gr. ísos 'lygus' + tópos 'vieta'), spùtnikas (iš rus. spútnik, pažodžiui 'bendrakeleivis': s 'su' + put' 'kelionė' + veikėją rodanti priesaga -nik).

Lietuvių kalboje, kaip ir visose kitose, jau senų senovėje vartota atitinkamų terminų įvairiems padargams, namudės reikmenims bei gaminiams, net ir karo reikalams. Pvz. vkž. žabóti, dkv. žabõklės, žabõkliai, žem. žabùklai, rodo, kad kadaise arklius vietoje žąslų žabodavo paprastu žabu, o kãmanos ir kamanóti vėl neatskiriami nuo kamieno, kurių pradžioje būta medinių, vytelinių, o ne odinių. Latviams ds. kamanas yra rogės, nes pavažos būdavo daromos iš kumpo medžio kamieno. Girioje degdavo degùtą, žvejodavo ir vénteriais, mokesčius mokėdavo mẽzliava, arba mẽsliava (: vkž. mèsti), o karan siųsdavo raĩtininkus. Šie žodžiai skolintiniais terminais yra patekę ir kaimyniniams slavams. Plg. rus. diogiot', rus. viater' (paskolintos prieš IX a.) ir jaunesnis venter', lenk. więcierz, więciorek; gud. mezleva, lenk. miezlawa, miezława (Lietuvos Metrikoje ir inventoriuose); gud. roitiniki (kariuomenės sąrašuose). — Mūsų gramatinės terminologijos pradininku laikytinas M. Mažvydas savo 1547 m. katekizmo elementoriuje pavartojęs skaitytines (pagal lenk. czcionki 'raidės') ir suskirstęs jas į balsines, sambalsines (rašo: sąbalsines) bei dvibalsines (pagal lot. vōcāles, consonantes, diphthongi). Po Sirvydo mūsų žymiausias terminologas yra S. Daukantas savo Prasmoje lotynų kalbos pateikęs veik pilną gramatinę terminologiją, nors daug kas ir neprigijo. Dėstydamas lietuvių kalbą Kauno kunigų seminarijoje, daug naujų, deja, dažnai nevykusių yra prikalęs ir Baranauskas. Kadangi pučiamuosius priebalsius jis vadindavęs šnypštynėmis, tai klierikai ir pačias kalbos pamokas praminę šnypštyne. Daug pranašesnis terminologijoje buvo jo mokinys Jaunius, o po jo jau tikri kalbininkai J. Jablonskis (su reto aštrumo kalbos jausmu),

K. Būga ir bažnytinei terminologijai nemaža nusipelnęs J. Laukaitis. Tuo reikalu jis 1909 m. vasarą pas save į Seinus buvo susikvietęs keturis žymesniuosius kalbininkus Jablonskį Būgą, Balčikonį ir Šlapelį. Atgavus spaudą ir pagausėjus pasaulinio pobūdžio raštijai, tuo pačiu suaktualėjo ir visų sričių lietuviškos terminologijos klausimas. Jų darėsi P. Vileišis (Populiariškas rankvedis fizikos 1905), J. Gabrys (Trumpas Lietuvos aprašymas ir Lietuviškas kalbamokslis 1906, faktiškai Baranausko gramatika, Geografijos vadovėlis 1912). Dar I pas. karo metu 1915 m. Vilniuje sudaryta vadovėlių komisija (M. Biržiška, K. Bizauskas, A. Janulaitis, P. Klimas ir A. Smetona), iki 1918 m. išleidusi apie 50 įvairių sričių mokyklinių vadovėlių, daug turėjo padirbėti ir terminologijai. P. Klimas, leisdamas Lietuvių kalbos sintaksę, galėjo naudotis Jablonskio jau 1911 m. išleistos sintaksės terminais, bet kitoms sritims jų degamai trūko. Todėl K. Šakenis 1918 m. išleido Fizikos terminų projektą, o M. Šikšnys Aritmetikos ir algebros terminų lietuviškai-rusišką žodynėlį (1919). Dirbta terminologijai ir tremtyje I pas. karo metu, čia svarbų vaidmenį vaidinant J. Jablonskiui. Jo 1918 m. Voroneže išleistame Mūsų žodynėlyje yra nemaža ir terminų naujadarų, pvz. deguonìs, gesuonìs, vandenìlis, kurį ankstesnieji autoriai iš rus. vodoród vergiškai vertėsi vandengamiu. Atgavus nepriklausomybę prireikė begalės terminų visoms gyvenimo sritims. Visų pirma iniciatyvos ėmėsi atskirų sričių specialistai. Jau 1920 m. išleista A. Maciejausko Technikos žodynėlis, Z. Žemaičio Geometrijos ir trigonometrijos terminų rinkinėlis ir J. Elisono Zoologijos sistematikos terminų žodynėlis. Visų autorių naudotasi J. Jablonskio kalbiniais patarimais. Darbui paspartinti ir nustatytiems terminams duoti oficialesnę sankciją Ministrų kabineto nutarimu 1921 n. prie Švietimo ministerijos buvo sudaryta Terminologijos komisija, kuri nors ir nevisai sklandžiai bei su pertrūkiais dirbdama yra davusi svarbų įnašą pagrindinei terminologijai. 1924 m. buvo išleisti A. Vireliūno suredaguoti Įvardai, arba terminai, priimti Terminologijos komisijos, kurie apėmė akcizo, teisės, kelių, telefonijos, švietimo ir politinės ekonomijos terminus su rusiškais vertimais. Nors ne tiek aštrus, bet labai gyvas terminologijos klausimas buvo iki pat Lietuvos sovietinės okupacijos. Ypačiai čia tenka iškelti J. Dagio redaguotą Lietuvišką botanikos žodyną (1938), kuriame lotyniškiems pavadinimams duoti ne tik lietuviški (daug jų talkos būdu surinkta iš gyvosios kalbos), bet ir vokiški, rusiški, lenkiški ir net latviški atitikmenys. Tais pačiais metais yra pasirodžiusi ir St. Šalkauskio paruošta Bendroji filosofijos terminija (kirčiuota ir su vartosenos pavyzdžiais). Daug dialektologijos ir ypačiai fonetikos terminų yra sudaręs

A. Salys, nuo 1929 iki 1943 m. tuos dalykus dėstydamas VDU Kaune, o vėliau Vilniuje.

Dabartinėje Lietuvoje terminologijos darbą žymiai paskatino ir pačių rusų susirūpinimas, ypačiai po II pas. karo, jų atsilikusia ir trūktina technine terminologija. Prie Sovietų Mokslų akademijos veikia techninės terminologijos komitetas, kuris visą laiką skelbia rekomenduojamų terminų rinkinius, redaguojamus A. M. Terpigorevo. Be to, sovietų po šio karo išleista kelios dešimtys terminologinių žodynų, daug anglų-rusų, vokiečių-rusų, mažiau prancūzų-rusų kalbomis. Tai buvo būtina sovietams technikoj besivejant Vakarus ir tam verčiantis daug svetimos literatūros. Kas daroma rusų, nepatogu atsakyti ir lietuviams. Be to, dabar Lietuvoje aukštosiose mokyklose daugelis kursų, ypačiai tiksliųjų mokslų, dėstoma paraleliai lietuvių ir rusų kalba. Todėl abiejų kalbų terminologijos žinojimas būtinas ne tik dėstytojams, bet ir klausytojams. Todėl ir Lietuvoje išleista ir leidžiama nemaža įvairių terminologinių žodynų, žinoma visų pirma lietuviškai-rusiškų, bet ir rusiškai-lietuviškų su atitinkamomis rodyklėmis. Dirbama paprastai talkos būdu ir sudarytas žodynas pavedamas suredaguoti kuriam atitinkamos srities specialistui. Iki šiol po karo yra pasirodę šie terminologiniai žodynai: A. Novodvorskis, Techninis žodynas 1949; A. Žiurlys, Teisinių terminų žodynas 1954; V. Gudelis, Geologijos ir fizinės geografijos terminų žodynas 1956; P. Brazdžiūnas, Fizikos terminų žodynas 1958; A. Novodvorskis, Rusų-lietuvių kalbų politechninis žodynas 1959; V. Steponaitis, Sporto terminų žodynas 1959 (suskirstytas atskiromis sporto šakomis, su lietuviškomis ir rusiškomis rodyklėmis); J. Čeičys, Melioracijos terminų žodynas 1960; K. Daukšas, Chemijos žodynas 1960 (lietuviškai-rusiškas, su rusiška rodykle; daug bendrojo pobūdžio terminų); A. Krutulys, Muzikos žodynas 1960; L. Timofejevas ir L. Vengrovas, Literatūros mokslo terminų žodynas 1961 (vertė ir lietuviškus pavyzdžius parinko J. Vildžiūnas). Be to, A. Novodvorskio 1958 m. išleistas gana kuklus, studentams ir aspirantams taikytas Anglų-lietuvių kalbų politechninis žodynas. Prakalbose, išskyrus Krutulio ir Novodvorskio angliškai-lietuviškąjį žodynus, pažymėta, kad terminai patikrinti ar peržiūrėti Lietuvių kalbos ir literatūros instituto Terminologijos komisijos arba tik jos konsultuota (Daukšo žodynas). Gaila, kad komisija nepasirūpino žodynų sukirčiuoti. Ypačiai tai būtina naujadarams, kurių apstu visuose žodynuose. Kalbininkams nepasiūlius vienokio ar kitokio kirčio bei priegaidės, bendrinėje vartosenoje susidaro daug painiavos ir dažnai naujadarai įprantama kirčiuoti net visai priešingai lietuvių kalbos dėsniams. Kirčiavimo atžvilgiu išimtį sudaro vien Krutulio žodynas, kuris komisijos nė nežiūrėtas. Ir

apskritai atrodo, kad Terminologijos komisija, peržiūrėdama pateiktus terminus, per daug galvos nelaužė. Pvz. prie A. Novodvorskio Rusų-lietuvių kalbų politechninio žodyno pridėtoje leidyklos žodynų redakcijos pratarmėje stačiai prikišama kai kurie terminų darybos nenuoseklumai ir jų vartosenos svyravimas. Visuose žodynuose jaučiama prityrusi leidyklos žodynų redaktoriaus, dar nepriklausomojoje Lietuvoje išsimokslinusio kalbininko Ch. Lemcheno ranka. Apskritai sukurta daug reikalingų, anksčiau neturėtų specialinių terminų. Ir jų darybai nėra ko daug priekaištauti. Lietuvių bendrinės kalbos vartosena prieš sovietinę okupaciją jau buvo tiek nusistojusi, jog ir naujų terminų darybai turėta pakankamai tvirtų lietuviškų kalbinių įpročių, įsigytų savoje mokykloje. Bet pastebima ir pastangų derinti lietuviškąją terminologiją su rusiškąja. Kur rusai vartoja svetimus žodžius, ten jie būtinai brukami ir lietuvių kalbon. Labai abejotina, ar verta mūsų terminologiją 'turtinti' rusų vartojamomis svetimybėmis, kaip blizardas, brizas, feldšpatas, habitus, pechšteinas, štanga, arba rusybėmis solončiakas, smerčas, buranas, kur galime iš gyvosios kalbos atitinkamai suterminiuti savus žodžius áudra, áldra, vėtra, dvelksmas, traũksmas, pũtis, pùtnagas, išvaizda, išorė, dervókšnis, dervókšlis, dervùkas, strỹpas, dálba, druskóžemis, víesulas, sūkurỹs, pūgà. Kai kurie iš šių žodžių duoti ir žodynų autorių, bet tik antroje vietoje. Nieko lietuvių kalbai neprideda rus. kanat, be įprastinio lýno, dar verčiamas rusų iš olandų skolintu trosu. Tur būt, tik dėl rus. vodorazdél prie iš seniau vartojamos takóskyros dar pridėta ir vandénskyra. Iš seno buvo rašoma ir sakoma ne tik jòdas, jodofòrmas, bet ir jònas, jonizãcija. Tačiau Dabartinės lietuvių kalbos žodynas ir pasakiui kai kurie terminologiniai žodynai, mėgdžiodami rusus, rašo ionas, ionizuoti, ionosferà, ionizacija, nors niekas nerašo iodas, nes ir rusų rašoma dvejopai iod ir jod.

Terminologinių žodynų turi visos kalbos. Jie būtini visų mokslo ir ypačiai technikos sričių darbuotojams. Yra visa eilė net kalbotyrai: J. Marouzeau, Lexique de la terminologie linguistique 1951 (prancūziškai-vokiškai-angliškai-itališkas; išverstas ir rusų kalbon); M. A. Pei ir F. Gaynor, A Dictionary of Linguistics 1954; E. P. Hamp, A Glossary of American Technical Linguistie Usage 1925-50, 1957; E. V. Krotevyč ir N. S. Rodzevyč, Slovnyk lingvistyčnych terminiv 1957; J. Vachek, Dictionnaire de linguistique de l'École de Prague 1960; Rusko-český slovník lingvistické terminologie 1960; J. Knobloch, Sprachwissenschaftliches Wörterbuch 1961 (numatoma 10 sąsiuvinių); J. B. Hofmann ir H. Rubenbauer, Wörterbuch der gramatischen und metrischen Terminologie 1963. Rodos, ir Lietuvoje ruošiamas lietuviškų lingvistinių terminų žodynas. Taip

bent pranešė A. Balašaitis 1959 m. Maskvoje Kalbotyros institute įvykusiame pasitarime terminologijos klausimais. Jo paskelbta ir trejetas terminologinių straipsnių: Lietuvių dialektologijos terminai (Lietuvos Mokslų Akademijos Darbai. Serija A, 1959, nr. 2), Lietuvių akcentologijos terminai (t. p. 1960, nr. 1), Lietuvių kalbos fonetikos terminai (t. p. 1961, nr. 1).

Amerikiečiai domėdamiesi sovietų moksliniais darbais irgi yra išleidę rusiškai-angliškų terminologinių žodynų. Iš naujesnių paminėtini: E. A. Carpovich, Russian-English Biological and Medical Dictionary 1960; L. Ignatiev Calaham, Russian-English Chemical and Polytechnical Dictionary 1962 (labai geras); J. Burlak ir K. Brooke, Russian-English Mathematical Vocabulary 1963; I. Emin ir kt., Russian-English Physical Dictionary 1963.

KALBININKAI IR KALBOS DARBININKAI

A. BARANAUSKAS KALBOS DARBININKAS *

Ekscelencija, Magnificencija, Gerbiamosios ir Gerbiamieji ![1]

Mūsų Arkivyskupas-Metropolitas ir gerb. prel. Jakštas-Dambrauskas davė gyvąjį Baranauską. Iš jų atsiminimų prieš mus atsistojo didžiojo velionies gyvavaizdis.

Kiekvienam kalbamojo asmens nepažinusiam, vėliau gyvenančiam, tenka apie jį spręsti iš paliktųjų gausesnių ar menkesnių gyvatos ir darbo pėdsakų. Sekdamasis gyvenusį veikėją įpėdin randi vieną kitą negiliau jo įmintųjų pėdų ir išdilusių. Todėl ir mano pastabos tegali būti atitrauktinės, jos savaime turi išeiti ir blukesnės.

A. Baranauskas buvo visų pirma kunigas — Bažnyčios darbininkas. Jis juk ir matematiku darėsi "skaičių dėsniuose ir santvarkoje matydamas amžinų nesulaužomųjų tiesų spindulėlius. Tikrų, bet nežinomų dalykų gausumas žadinęs pagarbą dangaus gyventojų protui ir nuostabą Dievo išminčiai" (Vikt. Biržiška Liet. Enciklopedijoje). Kunigo, Žem. Dvasinės Seminarijos profesoriaus pareigos padarė iš Baranausko ir kalbininką.

Po 1863 m. sukilimo Muravjovas uždraudžia Seminarijoje lenkiškai dėstyti homiletiką. Leidžiama tik rusų arba lietuvių kalba. Velionis 1867 m. paskirtas profesorium ir gauna dėstyti "Szwentosios yszkałbos moksłą". Jam prireikė visų pirma klierikus lietuvių kalbos dalyke paruošti. Tam ir buvo skiriami pirmi dveji mokslo metai. Paties velionies žodžiais "lëtuwiszkas kałbomokslis yra tëk tiktai mano darbu, këk jis reikalingas mokytiniams kaipo artimoja prërůsza in moksłą szwentosios yszkałbos". Savo kurso reikalui 1870 m. išsiverčia vokiečių kalbininko A. Schleicherio "Litauische Grammatik" (1856), bet jau 1875 m. rašo savo bičiuliui Eisenacho gimmazijos direktoriui H. Weberiui: "matydamas nemažas spragės ... raszybą isztaisiau, ir patsai jėmiau raszyti lëtuwiszką kałbo-

---

* *Naujoji Romuva*, 1935, 9 nr., 207-210. — Visai panašaus turinio, tik trumpesnis autoriaus straipsnis išspausdintas ir *Lietuvių Enciklopedijoje*, II, 189-190.

[1] Paskaita skaityta Naujaromuvių Grandies surengtame vysk. A. Baranausko minėjime V. D. U. š. m. vasario mėn. 24 d.

mokslį". Bet Baranausko ir anksčiau domėtasi lietuvių kalba, 1865 m., grįždamas iš Rymo, Jenoje aplanko garsųjį A. Schleicherį.

Kalbos dėstytojo darbas įtraukia į gilesnius lietuvių kalbos tyrinėjimus, ir iš Baranausko pasidaro žymus lituanistas, nors ir savimoka. Turi čia reikšmės ir kita aplinkybė. Pražydus anuo metu lyginamajai kalbotyrai buvo radęsis ir didelis susidomėjimas lietuvių kalba, kuri kalbininkams pasirodė viena iš seniausių indoeuropiečių kalbų. Tatai Baranauską ir suvedė į pažines su eile žymių kalbininkų: vokiečiais A. Schiefneriu, H. Weberiu, A. Schleicheriu, lenkais J. Baudouin de Courtenay, J. Karłowicziu, rusu Aleksandrovu, čechu Z. Geitleriu ir mūsų F. Kuršaičiu, E. Volteriu. Bet Baranausko kalbinio talento brendimui lemiamos įtakos turėjo tik H. Weberis ir J. Baudouin de Courtenay, ilgus metus su juo korespondavusiu, kalbotyrine literatūra aprūpinusiu ir entuziastiškai visus Baranausko darbus gyrusiu. Velionis kalbotyra užsidegęs 1876 rašo Weberiui: "asz rodżai wisas ant kałbatyrystės atsidėcza, tiktai mano (= kunigo A. S.) darbai nedůda".

Palikęs pavyskupiu (1884) ir nustojęs dėstyti lietuvių kalbą, pakrypęs matematikon ir dar daugiau lenkystėn, Baranauskas pamažu atslūgsta nuo kalbotyros. Savo "Paskutiniame pamoksle viena Žemajcziu kuniga priesz smerti"[2] net jau pats savimi piktinasi: "Diewe duok ir jaunesniems kunigams didesni rupesni apie kningas moksła Bažniczios szwentos, ne kaip apie swietiszkas gramatikas ir filologies". J. Tumas tvirtina, kad Baranauskas net savo gramatikos neleidęs spausdinti vien nenorėdamas prisidėti prie lietuvių literatūros. Bet vargu tatai teisinga. Iš laiškų, rašytų 1894—5 m. J. Baudouin de Courtenay, matyt, kad vyskupas čia tik vengė nusikalsti rusų vyriausybei, draudusiai lietuviškus rašmenis. Be to jis 1889 m. dalį gramatikos rankraščio, paruošto spausdinti, yra nusiuntęs H. Weberiui. Velionis taip pat kaltinamas vartojęs lenkišką rašybą ir tyčia savo raštuose nevengęs barbarizmų. Čia irgi daug netiesos. Baranauskui rūpėjo mūsų kalbos grynumas ir svetimybių iš jos valymas. Tik jis senovininkas nebuvo, žinoma, tuo atžvilgiu toks griežtas, kaip vėliau J. Jablonskis. J. Karłowicziui slaviškuosius lietuvių kalbos skolinius pavadinus "civilizacinės geradarybės

---

[2] Prel. Jakštas-Dambrauskas savo paskaitoje pasisakė abejojąs, ar šis pamokslas tikrai A. Baranausko. Jį jam padavęs išspausdinti vysk. Paliulionis ir rankraštis buvęs ne Baranausko ranka rašytas. J. Tumas («Antanas Baranauskas» 72 tt. pusl.) ir M. Biržiška (Liet. Enciklopedija) Baranauską laiko jo autorium. Reikėtų šis svarbus klausimas galutinai išsiaiškinti.

kvitais", dėl to jį aštriai puola viename laiške (1876) į J. Baudouin de Courtenay: "swetimėji žodžai lëtuwiszkoje kałboje... yra dawadas, jog ta geradėjystė neprideranczai buwo padûta; jog mokytojai lëtuwinįku tingėjo lëtuwiszkai gerai iszsimokyti ir dykai walgė dûną, lëtuwinįku prakaitu aždirbtą" (Lietuvių Tauta I, 419). Net visai jau lenkų pusėn pakrypęs 1895 m. tam pačiam kalbininkui rašo išvertęs lietuviškai katekizmą gryna, taisyklinga žmonine kalba. Ano garsiojo "Pamokslo" lenkiška rašyba ir darkyta kalba greičiausia tik norėjo jo autorių paslėpti. Šiaip iki mirties laikėsi savo susidarytosios rašybos. Joje lenkiška tebuvo tik ł ir w, o kitkas iš Schleicherio: ë, ė, u, ū, y, į, ų ir net cz, sz. Ta jo rašyba kaip tik dėl savo naujoviškumo pradžioje kitų ir peikta. 1882 m. Baranauskas rašo Weberiui: "1873 ir 1874 metûse man łabai norėjosi dûti žmonėms mokytëms pažinti sawo raszybą... Esmu Tamstai raszęs, kad tadą buwau ir sawo mokytiniu ir kunįgu mūsu Wyskupijos nukaltintas ir iszpeiktas, kad netikusios raszybos mokiąs. Tai kad tadą būcza galėjęs sawo raszybą iszspaudintą ir mokytu wyru pripažintą wisëms parodyti — tai būtu buwęs dėl manęs apgingłas. Dabar gi jau wisa aptiłko, wisi mano Mókytiniai su mano raszybą apsiprato..." Progos Baranauską kaltinti radosi, tur būti, todėl, kad jis ir vėliau savo rašybos atkakliai laikėsi, nėjo su naująja jos srove, nesutiko išmesti ł ir w. O ėmus rašyti cz, sz vietoje č, š tiesiog piktinęsis, kad lietuviai čia čekus vaikąsi.

Baranausko kalbos darbas ėjo dviem kryptim. Jis buvo gramatikas — akcentologas ir dialektologas. — Po Daukanto jis antras kuria mūsų gramatinę terminologiją. Jo darbo yra: balsis, liemuo, sakinys, rašyba, tarmė ir kt. Tačiau daugumas tų kalinių nėra vykę, mat, neturėjo geros gyvosios kalbos nuojautos. Linksnį pradžioje buvo praminęs lankčiu, bet, matyti, kieno paakintas, kad žmonių tuo vardu vadinamas tam tikras siūlų vejamasis padargas, ima vartoti lankį. Linksnių vardus vergiškai verčiasi iš lotynų kalbos: vardlankis, gimlankis, duodlankis, skundlankis, taislankis, vietlankis, šauklankis (ir vadintlankis). Nejuto, kad kai kurių daryba lietuvių kalbos dėsniais visai negalima, juk, pav., vardlankis su vietlankiu visiška nesąmonė — vardo, vietos lankas! Kitais terminais jo paties mokiniai juokdavęsi, pav.: šnypščiai (*š*, *ž*), švilpiai (*s*, *z*), čiulpiai (*č*, *dž*). Todėl ir visas "kalbomokslis" klierikų buvo vadinamas "šnypštyne". Dėl terminų ir kitų dalykų Baranauskui tekdavę auditorijoje ginčytis su K. Jauniumi, vėliau savo mokytoją pralenkusiu.

Ir dabartinėje mūsų rašyboje Baranauskas yra palikęs pėdsako. Jis pirmasis ima iš kilmės rašyti r u g i a i, g r a ž i a i, d w a s i–ā (plg. v a i k–a i, p i k t–a i, r a n k–a) vietoje r u g e i, g r a ž e i, d w a s e. Pagal rytiečių tarmes Baranauskas iš kilmės rašė nosinius ne tik galininke, bet ir įnagininke bei vietininke, pav., s u r a n k ą, g e r y b ę, l a u k ę ... Jo gramatiką, be autoriaus sutikimo, iš klierikų užrašų nevykusiai išleido kun. P. Sereika: " Kalbomokslis lėtuviszkos kalbos iszduotas per LL. Tilžėje 1896 ". Pora velionies ranka rašytų juodraščių saugojama V. D. U. Bibliotekoje.

Buvo sukūręs naują kirčio ir balsių kiekybės teoriją, tarėsi ja sugriovęs Schleicherio ir Kuršaičio sistemą. Be šių skiriamų trumpųjų ir ilgųjų balsių buvo išskyręs dar ir pusilgius. Tik čia jis suklydo apibendrindamas rytietiškus ilgumo santykius visoms, taigi, ir vakariečių tarmėms. Juk, pav., v i s a s tik rytiečių tetariamas su pusilgiu *i*, o vakariečiuose tas *i* trumpas. Fantastiška dabar atrodo jo vad. m o r ų (trūkių) teorija. Trumpieji balsiai teturį tik vieną ilgumo trūkį, pusilgiai — du, o ilgieji — tris. Todėl mūsų kalbininkas, skirstydamas moromis, gauna: k a s, bet k i + i t a s, s u + u + u r i s. Šiai teoretiškai labai įtikinamai teorijai savo laiku yra patikėję žymūs kalbininkai, pav., J. Rozwadowskis, F. Spechtas, ir dabar dar su ja susiduriame šiaip labai vertingame Vilniaus universiteto prof. J. Otrębskio veikale " Wschodniolitewskie narzecze twereckie " (I dalis, Krokuva, 1934). Eksperimentinė fonetika jau seniai yra įrodžiusi, kad garsų ilgumo sąvoka nėra absoliutinė, bet tik santykinė, vadinasi, priklauso ne tik tarmės garsinės sistemos, bet ir aplinkinių garsų atskirame žodyje.

Savotiška buvo Baranausko pažiūra į bendrinę kalbą. Pripažino tik vienos bendrinės rašybos reikalą, o šiaip visiems reikia savo tarmėmis kalbėti. H. Weberiui plačiai išdėsto savo pažiūrą: " mano kałba yra tai tarmė R_4 (= anykštėnų. A. S.) sulyginimais su kitomis tarmėmis pataisyta ir dapildyta, ir ne pagał ysztarmės, bet pagał žodžūgio raszyta. Wisai Lėtuwai wėna R_4 tarmė užkabinti neiszpůło: būtu tai neteisingas kitu tarmiu panėkinimas. Kėkwėnam vėł lėtuwiņkui wis sawoja tarmė už kitas wisas gražesnė ir geresnė rodosi. Mano mokytiniai tikėjosi kėkwėnas wis sawąją tarmę manę kałbant girdėsiąs; ir iszkarto buwo jėms pikta, mano kałbą girdžant ir rasztą skaitant. Tai man prireikė jůs suderinti, o ant to kito waisto neradom kaip tiktai suwedimą tarmiu in žodžūgį; norėdamas kitus nů ju tarmiu atatraukti, musėjau patsai pirma nů sawosios atsitraukti ir ant žodžūgio atsistoti. Žodžūgis yra tai kełmas isz kurio tarmiu szakos iszaugę ... Tarmėms pakelti atradau du waistu: 1., kad mano mokytiniai, raszydami sulyg žodžūgiu, skaitytu isztarydami žėdnas pagał sawo tarmę. 2., kad kuniģais atlikę, kur

kokion wëton bus nusiųsti, iszsimokytu ką weikiausiai anos tarmės, ir skaitytu ir sakytu sulyg aną tarmę" (Archivum Philologicum I, 86.; šiame žurnale spausdinti visi Baranausko laiškai H. Weberiui). Teoriją ir pats taikė gyvenime. Lankydamas parapijas mėginęs vietos tarmėmis kalbėti. Kaip reikiant tarmiškai nepataikius dzūkai kaž kurioje parapijoje pasakę: "vyskupėlis mus šidzina". Pamatęs iš to juokus išeinant metė. Šiaip Baranauskas kalbėdavo pietine viduriečių aukštaičių tarme (jo klasifikacijoje: R_4 p.) nes "ir Kauno apylinkėje szi tarmė girdisi, ir ji už kitas tarmes tūlame daikte yra artimesnė mano raszybai". Šią, kaip matėme, jis susidaro iš ž o d ž ū g i o, t. y. garsų kilmės požiūriu suderinęs visas tarmes. Kadangi senasis garsynas sveikiausias yra išlikęs vakariečių pietiečių patarmėje, tai faktiškai ji ir ėjo Baranauskui rašybos pagrindu.

Žymesnės įtakos rašomosios kalbos ir rašybos susidarymui šis mūsų kalbininkas neturėjo. Perdaug buvo teoretikas, o antra, nebūdamas palankus naujajam tautiškam judėjimui, nė nesirūpino kasdiene kalbos praktika. J. Jablonskis išaugo ne iš Baranausko, bet iš Jauniaus.

Daug žymesnis mūsų vyskupas yra kaip dialektologas, tarmių tyrėjas. Jis tarmes tyrė savo žodžūgio reikalui ir H. Weberio tarminių tekstų prašomas. Tarmių ir šiaip gyvosios kalbos pažinimu toli buvo prašokęs ir F. Kuršaitį, įtarusį Baranauską net kalbos faktų prasimanymu. Valančiaus paklaustas apie Baranausko gramatiką šiam girdint atsakęs: "Tas pons tokius mą stebuklus paskaitė, jog asz pats ir turiu žmoniu pasikłaust, beg jë teip kałb". Keliavęs mėnesį po tarmes turėjo Baranauskui tiesą pripažinti. Bet sakėsi savo jau spaudai paruoštoje gramatikoje nebegalįs visko pataisyti, teisinosi per senas besąs ir dar pridūręs «Das Beste ist Feind des Guten». Savo gramatikos (Grammatik der littauischem Sprache, Halle 1876) prakalboje Kuršaitis Baranauską, daug jam pdėjusį, išgiria, net siūlęsis išversti jo gramatiką į vokiečių kalbą, bet šis griežtai atsisakęs, girdi, savo jėgas tenorįs skirti vien Bažnyčios tarnybai. Tačiau primeta mūsų kalbininkui "durchaus polnische Bildung" ir dėl to jis neva negirdįs priegaidžių. Bet iš tikrųjų Baranauskas rytiečių tarmėse girdėjo ir tokių priegaidės atšešėlių, kurių vakariečio Kuršaičio ausis nenumanė. Šis priekaištas jam buvo labai skaudus, todėl apsuka lazdą kitu galu: "O dėlkogi ausys Pono Kurschato neapsitrankė nů wokiszkos kałbos, kuriąją jisai auklėtas, mokytas, wisą amžių wokiszkai tesikałba, wokiszkai ir raszo?.. Kurschato žodis man regisi dywinas, kad žiła mokyto wyro gałwa paszłomėjo žodį nei sziokį nei tokį". — Nors Baranausko tarmių sistematikoje yra nemaža ir dogmatizmo, bet daug pagrindinių jos

dėsnių ir dabar tebegalioja. Jis yra pirmas mūsų dialektologas. Ir Jaunius iš Baranausko išaugo.

Nors Baranauskas savo kalbos darbą kukliai tik "artimąja prierůša į šventosios iškalbos mokslą" tevadino, vis tik jo mūsų kalbos moksle išvarytoji vaga pasiliks žymi, laikas jos neužslankins.

KAZIMIERAS JAUNIUS *

(1849.V.6 – 1908.II.25.)

Sukako 25 metai nuo didžiojo mūsų kalbininko mirties. Ir sukaktis tyli, kaip ir visas Jauniaus gyvenimas.

K. Jaunius gimė pačioje Žemaičių krašto širdyje — Lembo sodoje, Kvėdarnos parapijoje, Tauragės aps. Kazimiero tėvas, Juozapas Jaunius, nors ir nemokytas — savo apylinkės "pirmutinis žmogus", kurio patarimo pasiklausęs niekas nesigailėdavęs. Išmintį ir šviesų protą, paveldėtą iš tėvų, rodo mums ir Jaunių vyriausiojo sūnaus mokslo darbas.

Mokėsi Jaunius Telšiuose ir Kaune. Gimnaziją baigia 1869 m. ir 1871 m. įstoja į Žem. Dvas. Seminariją. Ją išėjęs, 1875 — 1879 m. studijuoja Petrapilio Dvas. Akademijoje, kurią baigia teologijos magistru. 1880 — 1892 m. jis dirba Kaune: profesoriauja seminarijoje ir yra sykiu vysk. Paliulionio sekretorium. Po šešerių metų akademinio darbo pertraukos Jaunius 1898 m. pakviečiamas savo Almae matris profesorium ir iki 1906 m. rudens dėsto čia klasines ir hebrajų kalbas. Jau 1901 m. jis ima sirguliuoti. Savo amžių baigia atsiskyrėliu, daugumo užmirštu, ten pat Petrapilyje. Palaidotas velionis Kaune.

Jaunius, dar gimnazijoje tebebūdamas, buvo linkęs į kalbas. Tuo palinkimu buvęs labai susibičiuliavęs ir su savo gimtosios sodos "žilu žemaičiu" Ruigiu, «dideliu ir stipriu kaip ąžuolas». Iš senio Kazys išgirsdavęs tokių dalykų, kurių nė viena gimnazija nemoko. Kaimynas žinojęs daugybes senoviškų žodžių. Jam atsilygindamas pasakodavęs, ką gimnazijoje išmokęs, patyręs. Kaimyną taikydavęs susitikti prie tvoros, nes Ruigis turėjęs paprotį bakalbėdamas dunksnoti antrajam į krūtinę. Jo ranka buvusi didelė ir sunki, Kaziui krūtinę paskausdavę. Per tvorą kalbantis Ruigis jau į tvorą beldęs.

Seminarijoje Jaunius lietuvių kalbos mokytoju turėjo A. Baranauską. Gabusis mokinys kartais ir su pačiu mokytoju kalbos daly-

---

* *Vairas*, 1933, 4 nr., 514-516.

kuose nebesutikdavęs. Bet ir Baranauskas Jaunių labai vertino, išgyrė savo laiškuose vokiečių kalbininkui H. Weberiui. 1875 m., apsilankius Lietuvoje kalbos reikalais J. Baudouin de Courtenay, Baranauskas supažindina jį su Jaunium. Šis tiek susižavėjo klieriko mokslingumu, jog Karłowicziaus brošiūros "O języku litewskim" recenzijoje sako, kad Baranausko mokiniai (turi galvoje Jaunių) "net Vokietijoje galėtų būti kiekvieno kalbotyros profesoriaus pasididžiavimas". Akademijoje Jaunius vėl turėjo laimę turėti gerą mokytoją, vieną iš žymiausiųjų Europos lotynistų L. Müllerį. Pats jis laiške E. Volteriui pasisako, kad L. Müllerio vadovaujamas kalbotyros mokslą sėmęsis iš Schleicherio raštų ir laikąs save pastarojo mokiniu.

Daugio ir dabar dar kartojama mintis, kad Jauniui trūkę mokyklos, jis tebuvęs genialus savimoka. Šis priekaištas vykusiai yra atsakytas jau J. Baudouin de Courtenay: "Jaunius būtų palikęs Jaunium, žymia individualybe, ir nė kokioje "mokykloje" nebūtų nustojęs savo beatodairiško savarankiškumo". Ir iš tiesų juk Jaunius gerai pažino anų laikų kalbotyros literatūrą ir metodus. Jis tik tiek tebuvo savimoka, kad universiteto suole nesėdėjo, kalbotyros paskaitų neklausė.

Kad Jaunius tarėsi įrodęs semitų ir indoeuropiečių giminystę, nieko nėra nuostabaus, nes jis čia, rodos, ne pirmasis ir paskutinis klydo. Danas H. Mülleris 1911 m. išleido net lyginamąjį indoeuropiečių-semitų kalbų žodyną!

Didžiausia Jauniaus metodo klaida, Būgos nuomone buvusi, kad jis savo reikšme gimininga, bet vokalizmu (balsiais) visai skirtingas žodžių lytis visas norėjo išvesti iš vienos pagrindinės prolytės. Tiesa, tuo keliu Jaunius buvo tiek toli nuėjęs, jog *bažnyčią*, susiejęs su *bažmu* (= daugybė), buvo paskelbęs lietuvišku žodžiu! Tą pačią prolyčių ydą iš dalies galima primesti ir dar tebegyvam vokiečių kalbininkui H. Hirtui, šiaip labai daug kalbotyrai nusipelniusiam.

Kad Jaunius spekuliacinėje kalbotyroje ir išklysta į šunkelius, bet jo būta vistiek didžio, mokslo pasaulio pripažįstamo kalbininko. Ne bereikalo jam Kazanės universitetas suteikė lyginamosios kalbotyros doktoratą honoris causa, o Krokuvos universitetas kvietėsi lietuvių kalbos katedros profesorium.

Mūsų kalbininkas nemėgo rašyti, o į senatvę, patologiškai susilpnėjus valiai, ir visiškai nebepajėgė. Savo mokslu sušvisdavo be galo iškalbingose, bet retose paskaitose, kurios sužavėdavo kiekvieną ir nekalbininką. Kolegos kalbininkai daug laimėdavo iš Jauniaus privačiuose pasikalbėjimuose. Bet ir šiems jis, atsiskyrėlis, buvo kartais sunkiai prieinamas.

Norėdama išgauti spaudai lietuvių kalbos gramatiką ir tarmių aprašymą, Petrapilio Mokslo Akademija 1902 m. pristatė prie Jauniaus sekretorių K. Būgą, tada dar observatorijos tarnautoją, bet jau gimstantį kalbininką. Vienintelis mokinys draugas iš Jauniaus gausaus žinyno pilnomis rieškučiomis sėmėsi visų kalbotyros gudrybių. Per 6 metus Būga iš savo mokytojo lūpų surašė 6 rankraštinius tomus medžiagos baltų (aisčių) lyginamajai gramatikai. Bet išleidęs 1908 m. "Aistiškų studijų" I dalį, po pusantrų metų išsižada viso Jauniaus mokslo, o likusioji medžiaga lieka nespausdinta.

Svarbiausias ir stambiausias Jauniaus spausdintų veikalų yra jo "Lietuvių kalbos gramatika", išleista Petrapilyje 1908—16 m. su rusišku K. Būgos vertimu. Ši gramatika parašyta lietuvių kalbos pamokų reikalams 1885—92 m. profesoriaujant seminarijoje. Platesnėje visuomenėje ji pasklido 1897 m. hektografuotu leidiniu. Iš šito leidimo, autoriui pačiam tespėjus peržiūrėti ir papildyti vos 3 lankus, ji Būgos ir atspausdinta. Nors ir taip trūktinai išleista, ši gramatika betgi daug kuo tobulesnė už Schleicherio ir Kuršaičio. Joje pirmą kartą gerai susistematizuotos mūsų tarmės, surasta naujų kirčio ir priegaidės dėsnių.

Iki pat šių dienų tebėra nenustoję savo vertės Jauniaus lietuvių tarmių aprašai, spausdinti Gukovskio Pamiatnaja knižka kovenskoj guberniji 1891—3 ir 1898—9 m. ir ilgokas straipsnis apie priegaides (ten pat 1900 m.). Baranauskas čia su Jaunium negali nė iš tolo lygintis. Ir dabar dar, skaitant anuos dalykus, tiesiog reikia stebėtis mūsų kalbininko ausies aštrumu. Sykį Jauniui su Gukovskiu pasipainiojusi čigonė. Ėmusiu ją čigoniškų žodžių klausinėti ir pačiudu juos tarti. Ir tik Jauniui čigonė pasakiusi: "Ištarei kaip tikras čigonėlis". Čia juokas, bet daug jis pasako.

Praktiniais kalbos dalykais Jaunius nedaug tesirūpino, nors buvo visiško rašomosios kalbos grynumo šalininkas. Jo palikime rasta pataisytų litanijų tekstų, kur *dušia* pakeista *siela* (prieš 1908 m. !) ir net *pana—mergele*. Klausiamas ko praktiko J. Jablonskio kartais ir visiškai neprisirengdavo atsakyti. Vietomis griozdiška gramatikos lietuviškoji terminologija taip pat rodo, kad šiam reikalui Jablonskio turėta daugiau gyvojo kalbos jausmo. Jauniaus susidarytoji ženklinga ir paini rašyba šiaip mūsų raštuose neprigijo. Išleistas ta rašyba vos vienas kalendorius. Svetimuosius žodžius (graikų, lotynų) Jaunius siūlęs imti tiesiog iš pirmųjų šaltinių ir tik išmesti *f*, *ch*, *h*. Tuo principu būtų reikėję vietoje *fizika*, *himnas*, *federacija*, *tipografija*, *religija* rašyti: *pusikė*, *pederacija*, *tupograpija*, *religijonė*. Taip išėjo moksliškai, bet nežmoniškai.

Jauniaus paminėjime Petrapilyje J. Baudouin de Courtenay pasakė: "Jauniaus minties grūdas nukrito į derlingą dirvą, ir Būga

greitai išsaugo savarankišku kalbininku". Mums gaila šiandien, kad tiek maža tos sėklos pasėta ...

A. JAKŠTAS * KALBOS DARBININKAS [1]

Mūsų patarlė sako: pasaulyje daugiau daktarų nekaip prastų žmonių. Sako todėl, kad visų visi sveikata rūpinamės. Tiek pat rūpinamės ir kalba, kad ja turime kalbėti. Taigi, visi esame ir šiokie tokie kalbininkai: vieni — a m a t o, kiti — patys s a u. Mūsų jubilijatas nenori kalbininku vadinamas. Todėl aš ir kalbėsiu apie A. Jakštą — kalbos darbininką. Bet jubilijatas nėra vien sau kalbininkas. Tatai rodo jo mūsų kalbos dirvonuose išvarytoji vaga.

Jei biblijografijoje nesuklydom, su šiomis mūsų minimomis A. Jakšto 75 metų sukaktuvėmis sukanka ir jo kalbos darbo sukakčių. Prieš 45 metus A. Dambrauskas tremtinys, versdamas "Visų metų gyvenimų šventųjų" IV dalį, pasuka nauju rašybos keliu: nutoldamas nuo Kušeliausko verstų I—III dalių, įveda naujus rašmenis *ž, ė, ū, ų, į*. Tatai kalbos p r a k t i k o darbo pradžia. A. Jakštas rašybos teoretikas pasirodo 1900 m. "Tėvynės Sarge" su straipsniu "Ar jau turim gerą rašybą"? Taigi, minime 35 m. sukaktį nuo pirmosios t e o r i n i o kalbos darbo vagos.

Mūsų jubilijato kalbos darbas yra ėjęs 3 kryptimis: 1. rūpinosi, kad kalbininkų ir kalbos dalykų rastųsi, 2. pats kalbos dalykus nagrinėjo ir 3. yra vienas iš žymiųjų mūsų rašybininkų.

Jis mokė K. Būgą. Tiesa, matematikos. Bet vis tiek padėjo ruošti didįjį kalbininką. Tuojau pasikvietė jį bendradarbiu į "Draugiją". Ir šis tame žurnale davė visą eilę vertingų dalykų. Tarp ko kita "Draugijoje" ėjo ir "Rašybos mažmožiai", vėliau (1913) išleisti atskira knygute ir sudarę pagrindą vad. būginei rašybai. Bendradarbiavo "Draugijoje" ir lietuvių kalbą pamėgęs moravas A. Srba, buvo susitelkęs ir kitų, dabar pasakytume, puskalbininkių. Nerašime mažne nė vieno to žurnalo tomo, kur kalbos dalykų nebūtų. Redaktorius A. Jakštas kelis kartus atvirais laiškais kreipiasi į kalbininkus, reikalauja pasisakyti praktiniais kalbos klausimais. Vadinasi, Jakštas — tikras kalbos darbo organizatorius ir rėmėjas.

Nemaža ir pats yra davęs kalbos dalykų, 1902 m. "Žinyčioje" pirmasis rašo "Apie lietuviškus Šventraščio vertimus". Vertina

---

* *Naujoji Romuva*, 1936, 10 nr., 221-222.

[1] Skaityta VDU surengtam Prel. A. Dambrausko-Jakšto 75 m. sukakties minėjime.

juos ne tik biblijografiškai, bet ir kalbiškai. Pastebi, kad Daukšos ir Širvydo raštuose evangelijų ištraukų kalba skiriantisi nuo "išguldymų", pamokslų kalbos. Stačiai vertimus kalbos gerumu matuoja, reikalauja Šv. Raštui grynos lietuviškos kalbos. 1907 m. "Draugijoje" vėl nagrinėja šiokius dalykus: narys ar sąnarys? ypata ar asmuo? gimnas ar himnas? gįs pįs ar gins, pins? akįs ar akys? Ir čia jis remiasi senaisiais raštais, žodynais, gyvąja kalba. Naudojasi visu kalbininko aparatu. Pasisako už Juškos pažįstamą asmenį, europišką himną ir lyg iš nuojautos pataria rašyti, akys, ne akįs. Kaip žinoma, ir K. Būga paskiau čia atsižadėjo nuo klaidingo jauninio į. O dabartinius pins, gyvens... tik Jakštas ir apgynė. Kalbininkai K. Būga ir J. Jablonskis buvo stoję už senąsias dėsningąsias lytis pįs, gyvęs... Jis motyvuodamas čia savo nuomonei paremti pasišaukia kalbininkus: Schleicherį, Kuršaitį, Baranauską, Bezzenbergerį, Brugmanną, Gothiot, Wiedemanną, Schiekoppą ir senuosius rašytojus: Daukšą, Bretkūną, Širvydą, Duonelaitį, Daukantą, Valančių, Ivinskį, Tatarę, pabrėždamas, kad paskutinysis ir suvalkietis būdamas vis tik rašė pins, gyvens... Čia matome tokią erudiciją, kuria tiesiog reikia stebėtis, nes A. Jakštas — ne amato kalbininkas. 1914 m. veja iš kalbos svetimą abelnai ir netikusią pirmutinybę, pakeisdamas pirmenybe; pataria vartoti dėsningesnį liudijimą, o ne liudymą.

Būdamas griežtesnės logikos šalininkas, jubilijatas 1912—13 m. buvo smarkiau susirėmęs su J. Jablonskiu ir kun. P. Sragiu dėl "rašomosios kalbos" termino ir kitų panašių darinių. Reikalavo įrodyti, kad ši logiškai keistoka konstrukcija tikrai žmonių iš seniau vartojama. K. Būgai "Vaire" tai pagrindus ne tik gyvąja kalba, bet ir seniausiais raštais, nebegynė savo rašytinės kalbos ir nebelaikė rašomosios kalbos "nesąmone". Dirbo A. Jakštas ir mūsų terminologijai: visų pirma išleisdamas geometrijos ir logikos vadovėlius, o paskui Terminologijos Komisijoje.

Savo kalbos dalykuose jubilijatas yra griežtas, kartais tikrai druskiškai "pasūdo", nepagaili kitiems "dėsniadavių" ir "mandarinų, mandarinėlių" vardo. Kartais, tiesa, tai buvo ir per skaudu (pav., Jablonskiui), bet dabar matome, kad labai dažnai ir teisinga.

Bet daugiausia mūsų sukaktuvininkas yra dirbęs rašybos reikalui. Tam yra paskyręs visą eilę straipsnių ir net atskirų studijėlių, pav., "Mūsų alfabeto klausimas" (1914). A. Jakštas visą laiką yra buvęs griežtas, pagrindinės rašybos reformos šalininkas. Jau 1900 m. "Tėvynės Sarge" sako: "Mūsų varpininkai, priimdami naująją rašybą, prisiartino šiek tiek prie ideališkai geros rašybos; gaila tik, kad savo reformoje nepažengė dar toliaus". Čia pat iškelia ir pagrindinį

geros rašybos reikalavimą: "kiekvienam balsui (= garsui) — ypatingas skirtas žinklas". Čia pabrėžtina, kad kaip tik tą patį principą vadovaujamuoju buvo pasistačiusi ir 1930—33 m. dirbusi Rašybos Komisija. Tame pačiame straipsnelyje duoda — lietuviškos abėcėlės projektą, ir pasiūlo dvilypiams *cz*, *dž*, *ch*, *ie*, *sz* reikšti monotipinius rašmenis: *t*, *d*, *h* su uodegėlėmis (pagal Basanavičių), *e* su brūkšneliu, *š* ir, be to, priebalsių minkštinamąjį *i* rašyti be taško. Todėl A. Jakštas griežtai ir stoja prieš P. Kriaušaičio (1902 m. Lietuviškos kalbos gramatika) rašybinį konservatyvumą. Tumui atspausdinus jo privatinį laišką, kur peikia Kriaušaičio rašybą, ir Ūkiškiui-Dubinskui ėmus pastarąjį ginti, mūsų rašybininkas atsako ilgesniu sraipsniu 1903 m. "Dirvoje-Žinyne", sumini tarp ko kita 9 geros rašybos kriterijus. Pasirodo susipažinęs su to klausimo literatūra, pav., su Lipsijaus, universalinės abėcėlės išradėjo, raštais. Savo tarmių pažinimą parodo atsikirsdamas P. Kriaušaičiui dėl vad. rašomosios kalbos "suvalkietinimo": "Nėra vienos suvalkiečių tarmės, suvalkiečiai kalba: dzūkiškai, kapsiškai, zanavykiškai ar guogiškai".

1914 m., sukankant 10 metų nuo spaudos atgavimo, morėta nusistatyti viena rašyba. A. Jakštas ir čia gyvai atsiliepia jau minėta studijėle. Jis vietoje *į*, *y* pasiūlo *î*, o vietoj *ų*, *ū* — *û*. Dėl šios rašybos racionalizacijos ir dabar mūsų tebekovojama (nesvarbu, ar *i*, *u* su brūkšneliu ar su stogeliu)! Tik, žinoma, negalima pritarti nekirčiuotų ilgųjų siūlytam nežymėjimui. Lietuvai laisvę atgavus ir 1920 m. vėl kilus rašybos klausimui, mūsų sukaktuvininkas tuo reikalu "Draugijoje" įdeda platų straipsnį, kuriame skaitome ir šiuos įsidėmėtinus žodžius: "Naujai Lietuvai reikia ir naujos rašybos, racionalesnės, lengvesnės". 1923 m. Humanitarinių mokslų fakulteto tuometiniam dekanui M. Biržiškai paklausus rašybininkus ir rašto visuomenę: jablonskinė ar būginė rašyba rinktis, mūsu senasis rašybininkas, jos reformos kovotojas ne be kartelio toje pat "Draugijoje" atsako: "Ginčas eina, tikrai sakant, *de lana caprina*". Nesiryžtant griežčiau reformuoti, renkasi iš dviejų blogybių mažesniąją, kas kurioje rašyboje labiau racionalu.

Ir paskutiniu laiku A. Jakštas nėra nustojęs domėtis rašybos klausimu. Dėl "Rašybos reformos projekto" yra atsiliepęs atskiru straipsniu 1933 m. "Židinyje". Čia, pritardamas daugeliui projekto siūlymų, pataria išmesti ir dvilypius *uo*, *ie*, pakeisti *ů*, *é* (seniau *ë*). Taip pat reikia sutikti, kad techniniais ir tarptautiniais sumetimais ilgumas būtų patogiau žymėti stogeliais, pav. *â*, *ê*, *î*, *û*.

Šiandien galime pasakyti, kad ir amato kalbininkai rašybos reformos klausimu eina vienu keliu su A. Jakštu, jau seniai pramintu "rašybos revoliucijonierium". Išnyko rašybinis atžagarei-

viškumas kalbininkų tarpe, bet, deja, vėl rašybos reikalas užsikeitė jos lėmėjų kabinetuose. Vilsimės sulauksią jubilijato trokštos ir trokštamos tobulesnnės, lengvesnės rašybos, tikėsimės rašybinius nusistatymus atsikeisiant.

Mes kalbininkai dėkojame garbingajam sukaktuvininkui už jo kalbos darbą. Džiaugiamės, kad jis buvo ne tik sau kalbininkas, bet ir visiems mums kalbos darbininkas. Lietuvių Kalbos Draugija, vertindama A. Jakšto nuopelnus mūsų kalbai, pernai jį išrinko savo garbės nariu. Mes atsimename ir atsiminsime jo mums jau 1907 m. pasakytą perspėjimą: "Beširdis tai buvo žmogus, kurs pasakė: p e r e a t m u n d u s, f i a t j u s t i t i a. Neimkite iš jo pavyzdžio ir nestatykite principo: P e r e a t l i n g u a l i t u a n i c a, f i a t u n i c a r e g u l a".

A. † A.
A. DAMBRAUSKAS-JAKŠTAS
(1860—1938) *

Vasario mėn. 19 d., pavasariškai saulutės pratiktas, su šiuo pasauliu atsiskyrė Didysis Tautos Sūnus. Tautai ir Bažnyčiai velionis dirbo ilgus metus, nuo pat proaušrių iki Laisvei įdienojant. O tokio platumo darbininko kito nesame turėję ir, tur būt, nebeturėsime. Juk jo darbo kẽtis: nuo matematiko iki poeto! Ir tiekoje sričių dirbdamas A. Dambrauskas laimingai išvengė paviršutiniškumo, jo žodis — visada pagrįstas ir gilus.

Kaip plunksnos darbininkas turėjo susidurti su kalba ir jos kūryba. Ir kalba velionis naudojosi ne tik kaip priemone, bet ir atsidėjęs yra jai dirbęs. Daugiausia jam rūpėjo rašybos dalykas. A. Jakštas rašybos teoretikas pasirodo jau 1900 m. Tėvynės Sarge su straipsniu "Ar jau turim garą rašybą"? Čia pat iškelia ir pagrindinį geros rašybos reikalavimą: kiekvienam garsui — atskiras ženklas. Juk tą patį principą vadovaujamuoju buvo pasistačiusi ir 1930—33 m. dirbusi Rašybos Komisija. Rašybos teorijai ypačiai įsidėmėtinas jo "Mūsų alfabeto klausimas" (1914) ir daugiau apžvalginio pobūdžio straipsnis "Mūsų rašybos klausimu" (1920). Ir kad ne senosios kartos kalbininkų, ypačiai J. Jablonskio, rašybinis konservatyvumas ir neryžtumas, šiandien tikrai turėtume nuoseklesnę rašybą. A. Jakštas buvo parodęs tikrąjį kelią. Bet pakeitę lenkiškus

---

* *Gimtoji Kalba*, 1938, 17-18.

cz, *sz* čekiškais *č*, *š* ir išmetę *l*, *w*, toliau nebepasiryžome, *ą*, *ę*, *į*, *ų* pasigailome ...

Nemaža velionis yra davęs ir šiaip kalbos dalykų, daugiausia Draugijoje (Druskiaus slapyvardžiu). Nagrinėja šiokius dalykus: *narys* ar *sąnaris*, *ypata* ar *asmuo*, *gimnas* ar *himnas*, *gis*, *pis* ar *gins*, *pins*, veja iš kalbos svetimą *abelnai* ir nevykėlę *pirmutinybę*, pakeisdamas *pirmenybe*. Juk dabartinius *pins*, *gyvens* ... tik jis ir apgynė, nes K. Būga su J. Jablonskiu buvo stoję už dėsningus, bet praktiškai neparankius *pis*, *gyvęs*. Reikia stebėtis, kiek plačiai velionis buvo susipažinęs ir su kalbotyrine literatūra.

Pagaliau gerokai jis yra padirbėjęs ir mūsų terminologijos srityje: visų pirma išleisdamas geometrijos ir logikos vadovėlius, o vėliau buv. Terminologijos Komisijoje. Taip pat ir paskutiniu laiku domėjosi LKD Terminologijos Sekcijos svarstomais filosofijos terminais.

Kaip visur, taip ir savo kalbos dalykuose A. Jakštas buvo griežtas, kartais ir per smarkus, bet visuomet tiesus.

Pats velionis nenorėjo kalbininku vadinamas, savo įprastu kuklumu sakydavo: " Tik rašydamas, redaguodamas su kalba susidurdavau ". Tačiau mūsų kalbotyros istorija, be abejo, daug daugiau įvertins A. Dambrausko-Jakšto nuopelnus mūsų kalbos kultūrai. Įvertino ir dabartis: 1935 m. LKD išrinko garbės nariu. Dabar liūdime jo netekę, vėlių pasaulin palydėję.

K. BŪGOS DARBO KELIAS*

> Diena dieną moko! Kas vakar tebebuvo tamsu ir neaišku, šiandie pašviesėjo ir paaiškėjo. Mūsų kalba vos tepradedama tyrinėti.
>
> K. Būga 1914 m. "Vaire"
>
> Ir mes kalbininkai, kurie norime pažinti savosios tautos senovę, turime šauktis liudytoju kalbos, kuri viena tegali šiandien savo šviesa pratikti tautos arba tautų senovę uždegančią miglą.
>
> K. Būga Aisčių praeitis ... 1924 m.

Dažnai sakoma, kad kalbininku reikią gimti. Toks gimęs yra ir mūsų K. Būga, jo kalbos talentas ima reikštis nė kieno iš šalies nežadinamas. Didysis velionis dar prieš sukakdamas 20 metus, tebebūdamas Petrapilio kunigų seminarijoje (1898), gyvai susidomi

---

* *Tautos Mokykla*, 1934, 23 nr., 439-442.

kalbos dalykais. Jį suragina tik ką pradėjęs eiti Juškos žodynas, Jauniaus rankraštinė gramatika ir Kuršaičio bei Baranausko raštai. Ir tokio nelengvo kirčio ir priegaidės dalyko teko jam vienam pačiam išmokti: — "Vienatijas priegaidės mokytojas man tebuvo Kuršaičio žodynas".

Petrapilio lietuvių tarpe jis tuojau išsiskiria savo lietuvių kalbos mokėjimu, taiso jų vakaruose vaidinamųjų veikalėlių kalbą arba ir pats verčia. Iš tų vertimų (kartu su M. Palioniu) arba tikriau perdirbinių 1902—3 m. Chicagoje išleista komedijėlės "Dėdė atvažiavo" ir "Geriaus vėliaus, negu niekad". 1900—1 m. redaguoja slaptą hektografuotinį "Žiburio" laikraštėlį, kurį pats su P. Paškoniu ir surašydavo.

Pirmąjį kalbininko žingsnį žengia 1900 m., nusiųsdamas "Tėvynės Sargui" straipsnį "Genys margas... o lietuviška rašyba dar margesnė". Čia velionis pasirodo plačiai susipažinęs ne tik su kalbotyrine literatūra, bet ir su M. Daukšos raštais. Jo ten pasakyti dar ir dabar mums įsidėmėtini žodžiai: "Daukszai patiko — czekų būdas pažymėjimo tarsnių; vėlesniesiams raszytojams—lenkiszkas, neprotingas, bet szendiena daugiausiai tebevartojamas".

Tikrai brėsti K. Būgos prigimtasis talentas ima 1902 m., susipažinus su K. Jauniumi, anuomet žymiausiu lietuvių kalbininku, pasidarius jo ištikimu mokiniu. Bet ir prieš tą pažintį jau turi susirinkęs daug žodyninės ir tarminės medžiagos, ypačiai iš žodingojo Daukanto. Apie Jaunių, jo įtaigumą, velionis pats pasisako: "Jaunius mokytojas buvo gabus. Dėstė jis aiškiai, suprantamai ir įkalbamai. Nė juste nepasijutau, kaip jis savo asmeniu patraukė mane savęspi ir ilgam (net iki 1911 m.) apkerėjo. Per penkerius metus gerokai Jaunius mane pramankė. Per tą laiką aš iš jo suėmiau savin beveik visas jo žinias apie lietuvių, latvių ir prūsų kalbą ir visas jo kalbų mokslo teorijas" (Kalba ir senovė 58). Ir iš tikro, tas savo savybes Jaunius ir mokiniui visam amžiui įspaudė. K. Būga, pats susižavėjęs dėstomuoju dalyku, irgi pasidarydavo iškalbingas, užsidegdavo, kaip mes klausytojai sakydavome, pakildavo į ekstazę. Nors mūsų kalbininko mokslo akiratis, 1905 m. įstojus į Petrapilio universitetą kalbotyros studijuoti, ir plinta, tačiau iki 1908 m. rudens jis dar visiškai seka Jaunių, šį laiko neklaidingu ir didžiausiu visos kalbotyros autoritetu, jo mokslą išdėsto atskiroje knygoje "Aistiškų studijų" I dalyje (spausdinta 1905—8 m.). Bet jau kitų (1909) metų lapkričio mėn. rusų ir užsienių kalbininkams išsiuntinėja studijų autokritiką, kurioje nedvejodamas išsižada Jauniaus: "Antrosios Aistiškų studijų" dalies nespausdinsiu, nes tuo mokslu, kuris ten išpažįstamas, aš daugiau nebetikiu". Reikia pabrėžti, kad K. Būga ir čia persilaužė mažne vien savo jėgomis. Ano meto Pe-

trapilio universiteto kalbininkai (pav. Baudouin de Courtenay) Jaunių vien tik gyrė ir tuo jauną K. Būgą dar daugiau svaigino. Šis pats, nė kieno nenurodomas, iš užsienio kalbininkų raštų giliau susipažinęs su modernine kalbotyra, priėjo išvadą, kad jo mokytojo klysta ir, kaip savamokslio, nueita kalbotyros šunkeliais. Galutinai nusvėrė latvių kalbininko J. Endzelyno "Aistiškų studijų" kritika (Anzeiger der Finnisch-ugrischen Forschungen IX, 1909) ir daugiausia E. Volteriui rašytas laiškas, apie kurį pats velionis yra pasakęs: "Endzelyno žodžiai giliai man įsmigo širdin ir dar šiandien tebesmygso". Visiškai savarankišku kalbininku K. Būgos pasidaryta 1911 m. Taigi, lig mirčiai mums jį išplėšiant, vaisingai padirbėti tegavo vos 13 metų.

Tebebūdamas Jauniaus mokiniu daug rašo lietuvių ir prūsų senosios tikybos klausimais. Paminėtini straipsniai apie Krivės vardą, Kęstučio priesaiką, Romuvą, Rikajotą, žinčių, vaidilutį, dievaitį (nagrinėja stabų klausimą), prūsų dievą Zvaigstiką, paniką (= ugnis) spausdinti daugiausia "Lietuvių Tautoje" ir atskirai "Medžiaga lietuvių latvių ir prūsų mytologijai" (I—II, 1908—9). Tie dalykai ir dabar dar vertingi (plg. pataisas "Kalboje ir senovėje"). Bet ir rašomosios kalbos praktikos reikalui duoda visą eilę mažesnių ir didesnių staipsnių, 1907—10 m. "Draugijoje" rašo apie teip ar taip, prekę ir kainą, sielą ir vėlę, velionį ir nabašninką, elgetą, dosnų ir dotilą, deja, sveikatą "mylistos" vietoje, dubenį, tiesą, teisę ir teisybę ir kt. Kur sekdamas Jaunių buvo suklydęs, vėliau pats velionis atitaisė, plg. "Pataisymus ir papildymus" atskirai (1909) išleistuose "Kalbos dalykuose".

Jau kaip pripažintas kalbotyros autoritetas K. Būga 1910 m. parašo platų straipsnį apie lietuvių kalbą į lenkų "Didžiąją enciklopediją" (Litewski język, Wielka Encyklopedja Powszechna t. XLV), o 1911 m. studija "Apie lietuvių asmens vardus" ("Lietuvių Tautoje" ir atskirai) apgina tokių mūsų senoviškųjų asmenvardžių (vėliau pavardžių), kaip Norvydas, Gedvila(s), Gintautas, Rimgaila... garbę ir lietuviškumą. Seniau, mat, J. Spūdulis ("Žinyčioje") šios rūšies pavardėms reikalavo visur galūnės -is, o M. Venslovas ("Draugijoje") dėl -as jas buvo paskelbęs net svetimomis, slaviškomis. Ši K. Būgos studija, savo medžiagos gausumu, visų teigimų plačiu pagrindimu, yra pirmaeilės svarbos veikalas. Čia pirmą kartą moksliškai nustatyta ir tikrieji mūsų kunigaikščių vardai: Mindaugas, Vaišvilkas, Treniota, Traidenis, Vytenis, Vytautas, Jogaila, Lengvenis, Švitrigaila... šalia kurių būta ir gretiminių

lyčių: Vaišalga, Vaišelga ir Jogėla, Jogilas. Ypačiai istorikams patartina dažnai į šį veikalą kreiptis, kad nekraipytų, pav., Vaidoto į Vaidatą ar net Vaidutį.

1911 m., baigęs universitetą ir paliktas ruoštis profesūrai, K. Būga rimtai pasirodo ir rusų kalbotyrinėje literatūroje; jo straipsniai 1911—16 metų tarpe spausdinti žurnaluose "Russkij Filologičeskij Viestnik" ir "Izviestija Otdiela Russkago jazyka i slovesnosti Imper. Akademii Nauk". Be plačių specialinių straipsnių apie lietuvių latvių dvibalsį u i ir lietuviškojo z kilmę velionis pirmasis nagrinėja mūsų slaviškųjų skolinių chronologiją ir prieina išvadų, kad seniausi iš jų paskolinti net IX—XII amž. Tokie seni skoliniai yra: lenkas, krikštas, krikštyti (iš senesnių kristas, kristyti), katilas, pipiras, šilkas, kubilas, turgus, muilas... iš sen. rusų lęchъ, kristъ, krьstiti, kotьlъ, pьpьrъ, šьlkъ, kъbьlъ, tъrgъ, mylo... Bet daugiausia tada dirba žodžių etimologijos srityje, juk minėtuose žurnaluose yra paskelbęs arti 400 naujų etimologijų ar senosioms pataisų bei papildų (ypačiai prie E. Bernekerio Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen). Būgos etimologijos rodo nepaprastą kalbinės medžiagos gausumą ir labai gerą etimologinę nuojautą. Plg. jo sustatytą grutę: kaušas 'toks indas': pakaušis (galvos): kiaušas 'kaukolė' (plg. šautuvas: šiautuvas): kiaušis, kiaušinis (= kas kiautą turi): kiaukutas, kiauklas 'sraigės kaušas': kiautas: kaukė: kaukolė, kurios indoeuropiškoji šaknis *(s)kew- *(s)kaureiškusi dengti. Arba vėl puikiai išetimologizuoja mūsų ūmėdę, kurios senesnė lytis *ūmaėdė iš ūmas 'žalias' (plg. ūmus, t. y. nedžiovintus, javus kulti) + ėsti ir reikšme visiškai sutinka su rusiškuoju to paties grybo vardu syroježka.

Kun. Jauniui lig mirštant (1908. II. 25) savo spausdinamos gramatikos tesuspėjus peržiūrėti vos du lanku, ji teko baigti (1911) K. Būgai. Rusiškasis tos gramatikos vertimas, taip pat Būgos paruoštas (1916), ir šiandien užsienių kalbininkams tebėra vienas iš svarbiausių veikalų.

Rašybos klausimu velionis savo pažiūras pirmą kartą plačiai išdėsto 1913 m. "Draugijoje" straipsnyje "Dėl mūsų rašybos" (atskirai: "Rašybos mažmožiai"). Tatai yra metmenys rašybos vadovėliui, pasižadėtam jo parašyti pirmajame lietuvių kalbininkų suvažiavime Seinuose 1909 m. Šitą vad. būginę rašybą priėmė J. Endzelynas, o vėliau ir kiti užsienių lituanistai (Gerulis, Trautmannas, Hermannas, Fraenkelis...). Ji konservatyvi, bet dėl savo nuoseklumo (pjauti, bjaurus; šalia šąla ir bįra, pųva)

vertesnė už vilniškę, ne visai teisingai vadinamą jablonskine (p i a u t i; š ą l a, bet b y r a, p ū v a). Tos rašybos, su mažais pakeitimais (v e s d a m a s, m e s d a m a s, o ne v e z d a m a s, m e z d a m a s), K. Būga laikėsi iki pat mirties. Bet reikia manyti, kad jis iš dalies kaltas ir dėl b y r a, p ū v a, nes tokį rašymą yra teikęs 1915 m. "Vaire" ir būtent todėl, kad iš aukštaičių tarmių čia nėra aišku į, ų, o žemaičiai to tipo žodžių neturi. Šią nuolaidą, matyti, ir bus pastvėrę vilniškės rašybos autoriai.

Turėdamas daug kito darbo, prie praktinių kalbos dalykų besugrįžta vos po trejų metų, 1914 m. "Vaire" spausdina "Kalbos mažmožius". Ir čia jis pasirodo daugiau gilus tyrėjas. Druskiui "Draugijoje" smarkiai puolus J. Jablonskį ir kun. P. Sragį dėl r a š o m o s i o s ir š n e k a m o s i o s kalbos, įrodo, kad neveikiamieji dalyviai šios rūšies posakiams vartoti ne tik prieš 20 metų (tokio įrodymo reikalavo Druskius!), bet geriausiai pažįstami ir Vilento, Daukšos bei Širvydo. Po to niekas jau k u l i a m o s i o s mašinos nebereikalavo keisti "logiška" k u l i a n č i ą j a mašina. Iš anų metų, tur būt, įpratome Būgos patarimu skirti ir v y s k u p i j ą 'vyskupo valdomas plotas, diecezija' nuo v y s k u p y s t ė s 'vyskupo amatas'. Taip pat pateisino l i g o t ą, kurio Rygiškių Jonas nenorėjo pripažinti rašomajai kalbai.

Bet ypačiai mums prireikė svarios, plačiai gyvąja ir senąja kalba pagrįstos, K. Būgos nuomonės atkūrus nepriklausomąjį gyvenimą, lietuvių kalbai pasidarius v a l s t y b i n e kalba. Į Lietuvą velionis grįžo tik 1920 m. rudenį. Jis tuojau pastebėjo, kad mūsų b e n d r i n ė (rašomoji ir šnekamoji) kalba yra pasukusi slidžiais keliais. Pernelyg buvo įsigalėję visoki tariamieji kalbininkai ir lietuvių kalbos "grynintojai". Būgai savo autoritetu pasisekė juos sudrausti, išvyti iš raštų kalbos prasimanytas m a n i f e s t u o t e s, o k u p u o t e s, tarmiškus p o p e r į, p o p e ž i ų, a u t o r į, sugrąžinti nukandžiotas linksnių galūnes—l a u k a m s, t r o b o m s, v i s o m i s. Taisytojai, įsimaginę, nebenorėjo pripažinti lietuviškais nė b u i t i e s, s k r i a u d o s, p r a š y t i, r i b o s, p r i e p u o l i o, u ž m u š t i, a p s i e i t i, l i a u d i e s; buvo jau ir l a b ą rytą ištaisę į g e r ą. Uolieji kritikai iš Vaižganto "Pragiedrulių" tos rūšies "klaidų" "Švietimo Darbe" (1920) buvo prirašę 14 puslapių. O atitaisyti Būgai ten pat prireikė net 38! Nebesitverdamas sušunka: "Susimildami, kalbos tariamųjų svetimybių varytojai, palikit mus po senovei sėdėti k r ė s l u o s e ir austis sau drabužį iš v i l n ų! Dar mes nesame tiek nusigyvenę ir taip subarbarėję, kad mus džiugintų peršamoji k e d ė su g a u r a i s!" Visi pokariniai velionies straipsniai, nagrinėjantieji praktinius kalbos klausimus, spausdinti "Šietimo Darbe" ir be to išleisti atskira knyga "Kalba ir senovė"

(1922). Labai pravartu kiekvienam rašto žmogui su ja arčiau į pažines sueiti. Gal tada liautumės susitikę "gerintis" arba "geradienius" siuntinėti.

Dabar, po 10 su viršum metų, mums ima aiškėti didžioji K. Būgos reikšmė visai mūsų bendrinės kalbos raidai, kuriai kryptį 1901 m. buvo parodęs Petras Kriaušaitis, bet paskui vienas neįstengė tiesioje vagoje išlaikyti. Kad ne Būga, vieni dievai žino, kokiais keliais būtų mūsų kalba nuėjusi...

Savo gyvenimo uždaviniu didysis mūsų kalbininkas buvo pasiskyręs — duoti lietuvių tautai Thesaurus linguae lituanicae. Jau aukščiau matėme, kad jis ir apsigimęs buvo žodynininkas, bet visiškai žodynui atsideda 1912 m., gavęs suredaguoti Juškos žodyno II tomą. Tais pačiais metais išleidžia ir "Litovsko-russkij slovarčik", skirtą Petrapilio universiteto lygin. kalbotyros seminaro pratybų reikalams. 1920 m., grįždamas į Lietuvą, parsiveždino apie 4 pūdus žodyno medžiagos, jau surašytos kortelėse. Ją buvo surinkęs kelionėse po Lietuvą (1905—13) iš talkininkų, redaguodamas Juškos žodyną, 1914 m. dirbdamas Karaliaučiaus universiteto bibliotekoje ir pagaliau 1916—19 m. Permėje. Ir Kaune teko dirbti mažne vienam, trūko nusimanančių padėjėjų. Bet vistik iki 1923 m. galo medžiagos padaugėjo 10—13 pūdų. Mirdamas paliko žodyną su 617.000 kortelių, kurio parašyti besuspėjo didelės vertės įvadą ir 82 pusl. (a — anga) paties teksto — "Lietuvių kalbos žodynas" I—II sąs. Dabar (po 10 metų!) jau ketinama pradėti žodyną spausdinti. O kad K. Būgos būtume neturėję, dar nė sapnuoti apie tai nesapnuotume. Jis mums žodyną paliko, bet žodynas jį ir į kapus nuvarė... Man 1924 m. esant Žodyno sekretorium, mokytojas darbo dieną pradėdavo 8 ryto, o baigdavo 12, kartais ir 1 val. nakties. Taip su mažytėmis pertraukomis pietums ir vakarienei kiauras mielas dieneles... Poilsio neturėdavo nė šventadieniais: atsakinėdavo daugybes laiškų.

Universitete K. Būgai teteko dirbti vos trejus nepilnus metus, ir todėl, žinoma, negalėjo suspėti paruošti didesnio išmokslintų kalbos tyrėjų kadro. Bet daugumas ir dabartinių tos srities darbininkų yra buvę jo mokiniai: J. Bukota, P. Butėnas, V. Kamantauskas, L. Kuodys, A. Salys, Pr. Skardžius, J. Talmantas, E. Viskanta ir kt.

Būga kalbininkas tesudaro tik pusę jo didžios asmenybės. Jis yra ir lietuvių bei jų giminaičių kilčių (latvių, prūsų, kuršių, žiemgalių, sėlių) prosenovės tyrėjas, įžvelgęs į ją daug giliau nei seniausi istoriniai šaltiniai siekia. Kiek anksti jo šiais klausimais susidomėta, rodo jau rusų mokslininko Pogodino veikalo "Iz drevneišei istorii Litovskago plemeni" recenzija 1903 m. "Dirvoje-Žinyne". Charak-

teringa, kad ir pirmąjį straipsnį "Tėvynės Sargui" (1900) pasirašo K. Sėlio slapyvardžiu.

1913 m. Krokuvos "Rocznik Sławistyczny" pasirodo su plačiu gausia medžiaga pagrįstu straipsniu "Kann man Keltenspuren auf baltischem Gebiet nachweisen?" Mat, rusų kalbininkas akademikas A. Šachmatovas, pasirėmęs žemės vardynu, daugiausia upių vardais, tvirtino, kad dabar baltų kilčių ir iš dalies slavų gyv. vietose seniau gyvenę keltai. K. Būga, ką tik baigęs universitetą, drįsta kritikuoti didelio garso žmogų ir iš tiesų sukritikuoja. Aiškiai pabrėžia, kad tautų prosenovę tiriant tegalima remtis tik originaline medžiaga, būtent vietovardžiais ir upėvardžiais, užrašytais iš pačios tautos lūpų, o ne imtais iš svetimų šaltinių. Išnagrinėjęs visus A. Šachmatovo keltiškais laikomus vardus, prieina išvadą, kad baltų srityse keltų niekuomet nėra gyvenę, bet, priešingai, dabartinė Gudija, prieš slavams atsikraustant, buvusi baltiška. Po to Šachmatovas nuo savo keltų teorijos atsisakė.

Tiesa, Būgos teigimai nebuvo visai nauji, jau prieš jį panašių nuomonių reiškė rusų mokslininkai Kočubinskis, Pogodinas, Karskis, Sobolevskis, tačiau metodiškai ir įrodomai pagrįsti neįstengė: vieniems trūko kalbininko pasiruošimo, o visiems baltiškosios vardų medžiagos. Tik mūsų K. Būgos sustatytos gudų ir baltų kraštų upių vardų grutės, kaip Lučesa: Laukesa, Guja: Gauja, Berešta: Beršta(s), Jatra: Aitra tėra tikrai įrodomos. Istorikui tai gali būti neįmanoma, nesuprantama, bet kalbininkui, pažįstančiam garsų kitimo dėsnius ir jų visuotinumą, čia aišku, kad pirmosios gručių pusės vardų lytys tik fonetiškai slavų pakeistos iš baltiškųjų, vadinasi, jų gautos iš tose vietose seniau gyvenusių baltų kilčių. Pav. po Lučesa pažįstama Vitebsko ir Smolensko gubernijose, o Lietuvoje iš Laukeso ežero į Dauguvą teka Laukesa. Tauragės apyl. vėl tyso Laukesų balos. Daug plačiau K. Būga žemės vardyno studijas varo jau dirbdamas Lietuvoje. Yra paskelbęs visą eilę straipsnių "Tautos ir Žodžio" I ir II t., atskira knygele išėjo "Aisčių praeitis vietų vardų šviesoje". Plg. dar Žodyno įvadą. Toliau, tyrinėdamas priėjo išvadą, kad dabartinių lietuvių ir latvių protėvių seniau gyventa labiau į rytus ir kad apskritai visi baltai yra stūmęsi iš rytų į vakarus. Būgos pažiūra šiuo klausimu jau aiškiai yra išsikristalizavusi 1914 m. ir tų metų "Vairo" 15 num. pasakyta šiais žodžiais: "Lietuvių protėvynė nesiekė Jūros (das Baltische Meer), nes tais daiktais, kur šiandien iki jos lietuviai praeina (Palanga, Klaipėda ir k.), dar atminamai tebegyveno kuršiai... Tas pats reikia pasakyti ir apie latvių protėvynę. Visas pajūris su Liepojos, Ožputės, Kuldingos, Ventos pilies (latv. Ventspils), Talsų ir Tukumo miestais

yra tai tikrasis K u r š a s, senovės k u r š i ų žemė. Jūros pakraštys į šiaurę nuo Dauguvos iki Salacės upei dar XII—XIII amž. tebebuvo l y b i ų ... rankoje".

Kai kurios velionies tezės, pav. apie latvių įsikūrimą šių dienų gyvenamosiose vietose, tenka iš dalies chronologiniu atžvilgiu keisti, be abejo, vienur kitur ir jo paklysta (o kas neklaidingas!), bet pagrindinės mintys palieka teisingos ir kiekvienam blaiviomis akimis norinčiam žiūrėti įdomios.

Prieš sukankant mūsų mokslininko mirties dešimtmečiui atsirado istorikų ir plius ar minus teisininkų, kur tariasi lengva ranka galį velionį kritikuoti ar šiaip pamėtotis. Kaip persirgsime iš kaimyno užsikrėsta istorinio šovinizmo liga, kaip nurims politinės aistros, ateitis parodys, kas K. Būgos moksle tikra, kas keistina.

Turėjome didį mokslininką, gyvą tylutėliai dirbantį maža kas pažinome, mirusį gerbkime, nes kažin kada kito tokio susilauksime ...

DIDYSIS KALBININKAS *

(K. Būgos mirties 10 metų sukakčiai)

Sukako 10 metų kaip K. Būgos nebeturime. 1924 m. gruodžio mėn. 2 dien. jis Karaliaučiuje persiskyrė su šiuo pasauliu. Kauno gatvėmis nusidriekė gedulo eisena, vainikų eilės: — lydėjo amžinajin poilsin ... Daugis klausė, ką? Atsako: B ū g a. Bet galėjai pastebėti, kad ta keturių garsų samplaika nė katram nesikentė. Klausėjui, nesupratusiam, nebedrąsu daugiau klausti, o atsakančiajam keblu, kad ir jis tiek težino. Iš tikro, didį darbininką didžiu nežinomuoju palaidojome ... Po 10 metų, iš tam tikro istorinio atsto, galime geriau suprasti, kas mums K. Būga buvo, galime labiau jo pasigesti.

Jonas Jablonskis, taip pat jau nuėjęs amžinatvėn, savo didžia gyvąja kalbos nuojauta pastatė mums bendrinės kalbos rūmą, o K. Būga prie to rūmo — sargu pristojo. Jo sargyba tauri, kalavijas nors ne plieno, bet ilgus mokslo metus kaltas, prityrusių kalbininkų kalvėje grūdintas.

Bendrinės kalbos daryba turi daug bendrų bruožų su dailiąja statyba. Žmonių kalba — žalioji medžiaga, valkus molis; rašytojai — plytų degėjai, mūrininkai, meistrai, o didieji ir į architektus pašoka. Bet tokie architektai visuomet reikalingi techninės pagalbos.

---

* *Ateitis*, 1934, 12 nr., 514-517.

Gražus pastatas be geležinių griaučių tuojau turėtų sugniužti. Tas kryžkreižes išvedžioja, visą rūmą sąvaržomis stiprina prityręs statybos technikas — kalbininkas praktikas, o visų medžiagų atsparumą skaičiuoja specialistas inžinierius — kalbininkas mokslininkas.

Šitokis kalbos inžinierius ir buvo mūsų K. Būga. Turime gerai įsidėmėti, kad jis ne technikas, ne mėgėjas ir ne amatininkas. Pirmąjį kalbos mokslą (nuo 1902 m.) išeina pas kun. K. Jaunių, anuomet žymiausią mūsų kalbininką, 1905—1911 m. gilinasi Petrapilio universitete, o 1916 m. pats jau į katedrą atsisėda.

Su mokslo darbais velionis pasirodo jau prieš didįjį karą. Ir čia jo talkos J. Jablonskiui kaip tik buvo labai prireikę: praktikui būtina teoretinė grynojo mokslo atrama. Rygiškių Jonas tikrąją vagą daugiau iš nuojautos varė, kalbos dailidėms ne visuomet mokslo kardu tekirsdavo. Dėl to šie jį, pav., pasišiaušę puolė dėl terminų r a š o m o j i ir š n e k a m o j i kalba, analoginės darybos posakius, kaip k u l i a m o j i mašina (turinti būti: k u l i a n č i o j i!), išvadino nelogiškais ir drąsiausiai pateigė: tikėsime kalbininkais, jei jie įrodys, kad bent prieš 20 metų taip žmonių kalbėta. Rygiškių Jonas gynėsi, kirtosi, bet dailidėms burną užčiaupė K. Būga, įrodė, kad anos rūšies posakiai jau XVI amž. rašytojų Vilento ir Daukšos vartota. J. Jablonskis daugiau buvo sintaksininkas, todėl 1909 m. kalbininkų suvažiavime Seinuose ir rašybos vadovėlis vėl pavesta K. Būgai parašyti. Jo "Rašybos mažmožiuose" išdėstyti rašybos principai yra bent iš visų mūsų rašybų nuosekliausi.

1918 m. atkūrus nepriklausomąjį gyvenimą, lietuvių kalba turėjo pasidaryti valstybinė, mokslo ir kultūros kalba. Gyvasis gyvenimo reikalas iškėlė ir kepusių ir nekepusių kalbininkų. Tie dailidės suskato savo išvaipytais kirviais rantyti derlų šakotą gyvosios kalbos medį. J. Jablonskis vienas tuo metu Lietuvoje tebūdamas atsparos pritrūko. Tuo tarpu 1920 m. grįžo iš Rusijos velionis K. Būga. Radęs vašiuosius ano medžio ūgius bekapojant ir išvisas beskiepijant, tarė įtikinamą "liaukitės". Juk jau kalbos "grynintojai" tiek buvo įsibėgėję, jog s k r i a u d o s, r i b o s, p r a š y t i... lietuviškais nebepripažino, v i l n a s g a u r a i s keisti reikalavo, l a b ą r y t ą ir v a k a r ą sakyti draudė. Tik K. Būgos autoritetas mūsų bendrinės kalbos raidą iš šunkelių vėl į platų vieškelį pasuko. Kad ne jis, kažin kur šiandien klaidžiotume?

Visų didžiausias velionies nuopelnas — lietuvių kalbos žodynas. Gramatikos vadovėlį galima per metus antrus parašyti, o žodynui reikia kelių dešimčių. Tą žodyno darbą jis jau dirbo nuo 1912 m. ir jei ne beširdė mirtis, šiandie jau arti dešimties storų tomų turėtume. Bet mirdamas mums paliko 5 su viršum centnerių (per 600.000

kortelių) medžiagos. Tatai yra dabar pradedamo leisti didžiojo lietuvių kalbos žodyno pamatas.

Velionis buvo ne tik kalbininkas, bet ir gilus mūsų prosenovės tyrėjas. Musų tauta iš amžių glūdumos ryškiau iškyla vos tik XIII amž., kada gobšūs kaimynai į Lietuvos kūną ima leisti savo geležinius nagus. Žiląją mūsų senovę iki tų laikų dengia tanki migla. Ir čia K. Būga šaukiasi liudytoju kalbos, kuri, jo žodžiais, " viena tegali šiandien savo šviesa pratikti tautos arba tautų senovę uždengiančią miglą ». Jis į senovę įžvelgė daug giliau nei visi istoriniai šaltiniai siekia, nušvietė daug klausimų, kurie atrodė niekuomet neišspręsimi. Padėjo velioniui, gyvuoju žodžiu iš amžių gelmės prabilo vėl ta pati mūsų senutė kalba, liudijo, šiaip rodos nereikšmingi, upių, upelių vardai, visa žemės kalba. Iš tos kalbos didysis mūsų kalbininkas sekė lietuvių tautos proistorinius kelius. Jis parodė, kad lietuvių ir jų giminaičių (latvių, prūsų, kuršių, žiemgalių, sėlių) sodybos seniau yra siekusios mažne Maskvą, kad visų šių kilčių senosios protėvynės būta toliau į rytus.

Turėjome didį darbo žmogų, pasaulinio garso mokslininką, dabar gal tik pradėsime jį suprasti, branginti. Kad tik Amžinasis Kūrėjas mums kitą tokį leistų ...

PROF. K. BŪGOS RAŠTO PALIKIMAS *

Ne visas prof. K. Būgos rašto palikimas vienos rūšies ; jis sudėtas iš :

1. Rankraščių (straipsniai, studijos, kritikos),
2. Medžiagos rinkinių ir
3. Žodyno (= žodyno kortelės).

1. Rankraščiai. Visai spaudai paruoštų rankraščių lyg ir nėra. Visi jie, matyti, dar ketinta taisyti, pildyti, tuojau nemanyta spausdinti. Kai kuriuose rankraščiuose, po jų parašymo, jau vienas kitas papildymas padarytas. Šiuo tarpu galimi spausdinti ištisai ar tik dalimis, kai ką šiek tiek aptvarkius, šie sąrašo numeriai : 4, 7, 21, 30, 47, 51, 59, 75, 78, 97, 111, 117, 118, 124, 125, 126. Kai kuriuos tų dalykų galima būtų spausdinti tik kaipo medžiaga, nes jiems trūksta dar veikalo suglaustumo ir kartais aiškinamojo teksto. Daug ką galėtume palaikyti tik labiau sutvarkytu medžiagos rinkiniu. Ne vienam jų trūksta net ir antraštės.

---

* *Tauta ir Žodis*, 1925, III, 564-577.

Yra nemaža ir svetimų rankraščių. Jie, matyti, susiųsti K. Būgai ar jo paties iš kur gauti. Tų rankraščių sudarytas atskiras sąrašas. Iš jų, rodos, spausdinti galėtų derėti šie numeriai: 2, 4, 5, 10, 16, 17, 24.

P a s t a b a: Sąrašuosna sutraukti visi rastieji rankraščiai: spausdintieji ir nespausdintieji. Kas kame, mano žiniomis, spausdinta, pažymima ir sąraše.

2. MEDŽIAGOS RINKINIAI. Jie sudaro didžiąją palikimo dalį. Visi rinkiniai surašyti atskiruose sąsiuviniuose, popieriaus juostelėse arba mažo formato kortelėse. Rinkta medžiaga dvejaip. Vienur, matyti, skaityta koks dalykas ir papuslapiui daryta iš jo išrašai vienam kokiam kalbos reikalui. Tokių rinkinių daugiausia. Kituosna rinkiniuosna medžiaga vienam reikalui sutraukta iš kelių šaltinių.

Žymią rinkinių dalį sudaro chronikų ir senovės autorių išrašai. Tie išrašai dažniausiai daryti asmenų ir vietų vardams.

Daugiausia medžiagos surinkta fonetikai, morfologijai ir kuršių kalbos žodynui. Rinkiniai sintaksės reikalui, palyginti, nedideli. Mažne visa medžiaga rinkta iš senųjų rašytojų, žodyninkų ir dainų rinkinių: Daukšos, Bretkūno, Daukanto, Valančiaus, Kuršaičio, Ruigio, K. Barono, Juškevičiaus ... Ypač gausūs rinkiniai iš Daukšos raštų (= kirčio mokslui).

Yra medžiagos ir iš gyvosios kalbos; ji surinkta kelionėse po Lietuvą. Šnektai ir kitiems galams užrašų yra, pavyzdžiui, iš Zietelos, Ciskodo, Marcinkonių, Salantų ...

Pačiuose rinkiniuose, vieną kitą išskyrus, nepažymėta, kokiam reikalui jie surinkti. Tik rinkinius pavarčius galima įspėti, kam jie skiriami. Sąraše mažne visiems jiems vardai mano duoti.

P a s t a b a: Sąrašuose viskas surašyta ta pačia tvarka, kuria rankraščiai ir rinkiniai sutvarkyti ir sunumeruoti.

3. ŽODYNAS. Žodynas taip pat yra sudėtinis dalykas. Jis sudėtas iš 7 atskirų žodynų:

1. Didysis žodynas,
2. A. Vireliūno žodynas,
3. S. Dabušio žodynas,
4. Tikrinių vardų (nomina propria) žodynas,
5. Senosios raštų kalbos žodynas,
6. Etimologijos žodynas ir
7. Slaviškos kilmės žodžių žodynas.

Tie žodynai labai skiriasi nuo vienas kito savo sutvarkymu ir turimąja medžiaga. Del to tenka apie kiekvieną jų šis tas skyrium pasakyti, atskirai juos vertinti.

Suskaityti, kaip reikiant, visą kortelių daugybę — negalimas dalykas. Mano čia pasirinkta kitas kelias — svėrimas. Iš svorio, pagal kortelių rūšį (tokių rūšių yra kelios), tenka spręsti skaičių. Tas būdas nėra visai tikslus, tik gerai apytikslis, apytikris. Čia galima klysti daugiausia (turiu galvoje visą žodyną) tūkstančiais, bet jau ne dešimtimis tūkstančių. Mažne visi didieji skaičiai išlyginti (abgerundet) 100-tu, kai kurie mažesnieji 50-mis. Bet nelygumas vistiek atsiranda, skaityte suskaičius pačius mažuosius kortelių pluokštelius.

Didysis žodynas. Tas žodynas visų didžiausias, plačiausias. Jis veik ištisai sudarytas Lietuvoje 1921 — 1923 m. tarpe. Tik pirmosna raidėsna sudėta ir 5-jo žodyno raidės A, B, E, Ė. Šiam žodynui sunaudota visi jau spausdinticji žodynai, daug šiaip raštų, jan taip pat sudėta didokas skaičius kortelių, paties K. Būgos jau Kaune nurašytų iš Daukšos raštų : jame gausiausia ir žmonių gyvosios kalbos — sukrauta visa žodynų korespondentų susiųstoji medžiaga. Bet sutvarkytas šis žodynas mažiausiai už visus kitus. Paraidžiui randame sutvarkytas raides D, C, Č, (C, Č dar nepabaigta) — A. Varno ir B (nepabaigta) A — Vireliūno. Paskiemeniui suskirstyta A, E, I, Į ir Ū. Tiesą pasakius, ir šių raidžių vienas kitas plokštelis yra dar nesutvarkytas. Visos kitos raidės dar nė nemėgintos tvarkyti. Yra per 10000 kortelių dar nė raidėmis nesuskirstytų.

Viso labo kortelių šiame žodyne.....ca. 429.026.

A. Vireliūno žodynas. Šis žodynas valdžios pinigais nupirktas iš A. Vireliūno. Didumo jis nedidžiausias. Medžiaga žodynui rinkta iš gyvosios kalbos ir raštų. Šis žodynas visas ištisai suskirstytas paraidžiui.

Kortelių jame yra.....ca. 15.941.

S. Dabušio žodynas. Tas žodynas taip pat pirktinis. Jį sudaro dvi atskiri dali. Viena tų dalių lietuviškai-rusiška, kita rusiškai-lietuviška. Šiam žodynui labai daug sunaudota naujųjų raštų. Be to yra nemaža ir gyvosios kalbos, ypač iš jo rinkėjo krašto (= Dzūkų).

Lietuviškai-rusiškąją dalį sudaro 96 sąsiuviniai paraidžiui surašyto žodyno rankraščio ir ca. 2700 kortelių. Pastarosios dar nė raidėmis nesuskirstytos. Tie 96 rankraščio sąsiuviniai apima žodžius: A p y d i d i s — D u o n p e l n i s. Tekste veik kiekvienam žodžiui duota ir po vieną kitą sakinį.

Žodžių šioje dalyje.....ca. 17.100.

Rusiškai-lietuviškoji žodyno dalis surašyta kortelėse. Mažne viskas sutvarkyta paraidžiui. Žodžiai be pavyzdžių, sakinių.

Kortelių šioje dalyje viso labo..... ca. 20.900.

Reikia pastebėti, kad šiame žodyne visų mažiausia dubletų. Mat, veik visa lietuviškoji dalis surašyta ne kortelėse, o rusiškoji, matyti, ne tiek rinkta, kiek versta. Del tų tatai priežasčių dubletų skaičius žymiai ir yra mažesnis.

Abiejose dalyse kortelių, žodžių .....ca. 28.000.

Tikrinių vardų žodynas. Šį žodyną sudaro iš gyvosios kalbos ir įvairių šaltinių surinkti tikriniai vardai (nomina propria). Viskas sutvarkyta paraidžiui. Žodyne yra daug dubletų: jie parodo vardų geografiją.

Kortelių viso labo.....ca. 46.881.

Senosios raštų kalbos žodynas. Tas žodynas tuo vardu mano vadinamas del to, kad jame daugiau nei kituose žodynuose medžiagos iš senųjų raštų. Iš gyvosios kalbos šian žodynan sudėta iš Jauniaus laimėtoji ir kelionėse (ankstesniosiose) po Lietuvą surankiotoji medžiaga. Visas žodynas surinktas ir paraidžiui sutvarkytas K. Būgai dar Rusijoje tebesant. Raidės A, B, E, Ė, perdėtos į "Didįjį žodyną".

Kortelių šiame žodyne..... ca. 65.971.

Etimologijos žodynas. Šis žodynas paskirtas vien lietuvių kalbos žodžių etimologijai. Etimologijos medžiaga surinkta iš įvairių kalbininkų raštų ir etimologijos žodynų. Yra ir paties K. Būgos etimologijų. Žodynas, matyti, jau parsivežtas iš Rusijos. Visa medžiaga, kortelės, sutvarkyta paraidžiui.

Iš viso kortelių.....ca. 19.355.

Slaviškos kilmės žodžių žodynas. Šiame žodyne sutraukti lietuvių kalbos skoliniai iš slavų kalbų. Yra šis tas ir kitų kalbų skolinių. Didžioji medžiagos dalis taip pat, matyti, surinkta dar Rusijoje. Visas žodynas sutvarkytas paraidžiui.

Kortelių yra.....ca. 12.380.

Sudėję į vieną visus septynis žodynus, kortelių gauname:

Viso labo ca. 617.553.

Iš šito skaičiaus reikia atmti " Etimologijos žodyną ". Tas žodynas naujų kortelių nieko neduoda, žodyno nedidina, tik aiškina kitų žodžių etimologiją.

Atėmus " Etimol. žodyną ", kortelių dar lieka... ca. 598.198.

Gerą to skaičiaus dalį, žinoma, sudaro dubletai. Dubletų skaičius turi ir del to padidėti, kad ne visas žodynas vieno žmogaus rinktas. Be to dar atskirų žodžių sakiniai, pavyzdžiai tiems žodžiams, surašyti kiekvienas sau kortelėje.

2-*is* " *Liet. kalbos žodyno* " *sąsiuvinis.* Paruoštos medžiagos 2-jam sąsiuviniui yra : jau išleistoji " Įvado " 2-ji pusė, 3 pusl. stereotipuoto paties žodyno teksto (Kažin kodel K. L. Komisija prie " Įvado " 2 pusl. tepridėjo ?) ir 6 rašomieji sąusiuviniai (6-jo tik I pusl.) teksto, paruošto spausdinti. " Įvadą " galima laikyti mažne jau baigtu, nes jis nutrūksta tik pačiame gale sėlių etnografijos. Tie aisčiai yra paskutinieji iš aprašomųjų : kitos dar nerašytos giminės jau nėra. Pernai pavasarį, sustojus prieš atostogas žodyno spausdinimui, K. Būga del " Įvado " baigimo man yra išsitaręs : " Jei ką atminsiu, dar pridėsiu ". Taip pat sakė, kad prie " Įvado " reikėsią pridėti kalbamųjų dalykų ir žodžių rodykles (Sach- und Wortregister). Stereotipuotasis žodyno tekstas baigiasi a n g i e s antraštiniu žodžiu, o spaudai paruoštasis — a n š t i k t i antraštiniu (Stichwort).

Išvados. Reikia pažymėti, kad žodynas labai glaudžiai susijęs su biblioteka. Tatai aiškiausiai matyti iš " Etimologijos žodyno ", kur kiekvienoje kortelėje yra po kelias citatas ; kita ko jose paprastai nė nežymima. Kortelėse iš Daukšos raštų rašomas tik reikiamasis žodis ir greta cituojamas šaltinis : sakinys žodžiui įtraukiamas jau patį žodyną rašant, nes ir taip mažne visuomet tenka citatas tikrinti. Taigi be bibliotekos žodyno rašymo darbas būtų visai neįmanomas.

Bent šituo tarpu, pirmasis darbas prie žodyno turėtų būti — baigti leisti 2-jį sąsiuvinį, " Įvadui " rodykles pridėti, sujungti vienan 1, 2, 3 ir 5 žodynai ir viską dorai paraidžiui sutvarkyti. Be to dar reikėtų sunaudoti (= išrinkti žodžius) nesunaudotieji raštai ir korespondentų, K. Būgai jau susirgus, susiųstoji medžiaga. Taip pat pravertėtų vėl suorganizuoti žodyno korespondenciją. Yra geras pluokštas laiškų, kur peršasi naujų korespondentų ar senieji įvairių patarimų klausia ; 1923 m. birželio mėn. pradžioje žodynas turėjo 63 korespondentus iš įvairių Lietuvos vietų.

PRIEDAI

1. Prof. K. Būgos paliktieji rankraščiai ir medžiagos rinkiniai,
2. Svietimieji rankraščai ir
3. Lietuvių kalbos žodynas.

1. PROF. K. BŪGOS PALIKTIEJI RANKRAŠČIAI IR MEDŽIAGOS RINKINIAI

1. Medžiaga sėlių kalbai. Rinkta iš ME, FBR, EndLG., BW, ir RK. Medžiaga, matyti, surinkta 1924 m.
2. Lietuvių rytiečių ir latvių kalbos bendrenybės. Medžiagos žiupsnelis. 4 puslakščiai.
3. Medžiaga fonetikai. Surinkta iš įvairių autorių.
4. Kalbotyros įvado konspektas. Medžiagos pluokštas.
5. Latvijos vietų vardai, rinkti iš LV. Rinkta, matyti, kuršių, sėlių ir žiemgalių kalbos reikalui.
6. Vietovardžių rinkinys. Matyti, iš Jauniaus laikų.
7. J. Elisono Zoologijos sistematikos terminų žodynėlio recenzija. Rankraštis ne visas. Prie rankraščio yra taip pat išrašų iš žodynėlio. Išrašyta, matyti, taisytinieji žodžiai.
8. Dialektologijos paskaitos konspektas iš 1923 m. rudens semestro.
9. Rankraštis iš Jauniaus laikų. Daugiausia vietų vardai.
10. Rinkinėlis fonetikos reikalui. Iš kokio autoriaus rinkta, nepažymėta.
11. Medžiaga kirčiui, morfologijai ir fonetikai. Rinkta iš DP.
12. Medžiaga sirbų kalbos kirčiui. Rinkta iš Leskien Gr.
13. Ištraukos iš senovės rašytojų apie aisčius ir kitos smulkmenos.
14. Medžiaga senaprūsių kalbai tyrinėti. I knygos. Peterburgas 1905 m. Žodžių rinkinys.
15. Kuršo gubernijos vietų vardai. 4 sąsuviniai. Medžiaga rinkta iš N. M. Stepanovo: " Землевладѣніе въ Курляндской губерніи. Митава 1912 ".
16. Vietų vardų rinkinys. Iš kokio autoriaus rinkta, nepažymėta.
17. Senobės kuršių žemės vardai. Medžiagos rinkinys.
18. Potamologija ir senoji lietuvių tėvynė. Tas straipsnis išspausdintas " Tautos ir žodžio " I knygose vardu " Upių vardų studijos ir aisčių bei slavėnų senovė ".
19. Žiemgala. Spausdinta " Lietuvos " iliustruotame priede Nr. 103 (1604) 1924 m. gegužės mėn. 7 d.
20. Medžiaga finų-ugrų kalboms. Iš kur rinkta, nepažymėta.
21. Priedėlis etimologijos žodynui. Ne mažas pluokštas. Nespausdinta.
22. Užrašai iš Jauniaus laikų. Tarp jų ir " Mitologiški dalykai ". Petrapilė 1904 m.
23. Juškevičiaus žodyno citatės (sokraščenija) iš 1914 m.
24. Latgalos vietų vardų medžiaga. Iš kur rinkta, nepažymėta.

25. Latgalos vietų vardai. 3 sąsiuviniai. Rinkta iš A. P. Stepanovo "Списокъ населенныхъ мѣстъ Витебской губерніи. Витебскъ 1909".
26. Išrašai iš latvių dainų ir prūsų katechizmų. Paskaitos medžiaga.
27. Išrašai iš Preobraženskio "Этимологическій словарь" su papildomais literatūros nurodymais.
28. Medžiaga kirčio mokslui. Rinkta iš DP ir K.
29. Sutrumpinimų ir literatūros sąrašai.
30. Etimologijų rodyklės. 2 sąsiuviniu.
31. Sąrašas veikalų, suvartotų lietuvių kalbos ir etimologijos žodynui.
32. Rankraščiai iš Jauniaus laikų: "Senovės lietuvių rojaus vardas, Kas tai būtų gudas?, Vedybos". Spausdinta "Draugijoje".
33. Išrašai iš prof. Plakio "Daži attīstības puosmi latviešu un leišu akcenta vēsturē" 2 sąsiuviniu.
34. Skripka || smuikas ir trūba || trimitas. Apie lietuvių skolinius iš slavėnų kalbų. Spausdinta.
35. Dniepro upyno upių vardų rinkinys. Rinkta iš P. L. Maštakovo "Списокъ рѣкъ Днѣпровскаго басейна. С.-Петербургъ. 1913".
36. Išrašai iš Basanavičiaus trakų-frygų studijų.
37. Vardų rinkinys iš senovės chronikų, įvairių autorių.
38. Medžiagos rinkinys fonetikai. Iš kokio autoriaus rinkta, nepažymėta.
39. Medžiaga fonetikai. Iš kur rinkta, nepažymėta.
40. Medžiaga fonetikai. Iš kur rinkta, nepažymėta.
41. Užrašai iš Jauniaus laikų. Yra keli lapai iš "Aistiškų Studijų" rankraščio.
42. Išrašai iš "Полное собраніе русскихъ лѣтописей. Томъ XVII".
43. Sąrašas žodynui suvartotų raštų. Ten pat pažymėta, kas ir kiek kortelių nurašė.
44. Žodžių rinkinėlis iš DP.
45. Latvijos vietovardžių rinkinėlis. Iš kur rinkta, nepažymėta.
46. Veiksmažodžių rinkinys morfologijos reikalui. Iš kur rinkta, nepažymėta.
47. "Aistiški Studijai". II-ji dalis, Peterburgas 1906—1907 m. Nespausdintas rankraštis.
48. Medžiaga senaprūsių kalbai. 2 knygi, Peterburgas 1905 m. Medžiagos rinkinys.
49. Metatonija. Straipsnio medžiaga. Spausdinta.
50. Varia. Atskiri rankos rašto lapeliai, kortelės, rankraščių nuotrupos.
51. Žodžių rinkinys rašomosios kalbos reikalui. 3 sąsiuviniai.
52. Medžiaga lietuvių kalbos morfologijai. Rinkta iš Schl. Lsb., DB., PS., Dp ed. V., Rl ir ll., K.
53. Lygintinis lietuvių kalbos vocalismo aprašymas. Medžiagos pluokštelis.
54. Medžiaga fonetikos reikalui. Rinkta iš BW.

55. Medžiagos žiupsnelis fonetikai. Rinkta iš Kurminio " Słownik polsko łacińsko łotewski ... Wilno 1858 ".
56. Vietovardžių rinkinys. Rinkta iš įvairių autorių ir dokumentų.
57. Jatuingica. Ištraukos iš senovės autorių ir chronikų.
58. Medžiagos rinkinys kuršių (ir rytiečių lietuvių) kalbai. Rinkta iš BW., Bezz. Bemer. ir Endz 1.
59. " Фонетика конца слова въ литовскихъ говорахъ ". Pavyzdinė paskaita 1916 m.
60. Medžiaga kuršių, žiemgalių ir sėlių kalboms. Rinkta daugiausia iš BW.
61. Medžiaga kuršių kalbai. Rinkta iš BGr., BW. ir kitų.
62. Varia. Užrašų, rinkinių nuotrupos.
63. Pavyzdžių rinkinys neveikiamiesiems dalyviams.
64. Medžiaga morfologijai ir fonetikai. Rinkta iš Pr.
65. Medžiagos rinkinys morfologijai ir fonetikai. Iš kur rinkta, nepažymėta.
66. Medžiaga morfologijai ir fonetikai. Rinkta iš Kant. ir SAA.
67. Medžiagos rinkinys morfologijai. Iš kur rinkta, nepažymėta.
68. Medžiaga neveikiamiesiems dalyviams. Rinkta iš įvairių autorių.
69. Medžiaga sintaksei. Rinkta iš įvairių šaltinių.
70. Medžiaga morfologijai ir fonetikai, Rinkta iš ŽCH.
71. Rodyklės prie kažkokio rašto. Rankraštis iš Jauniaus laikų.
72. Varia. Rinkinių nuotrupos, žodyno kortelės ir kitkas.
73. " Baltica въ Праславянской грамматикѣ Г. А. Ильинскаго ". Kritika. 4 sąsiuviniai.
74. Išrašai iš metraščių. 2 sąsiuviniu.
75. Pastabos ir pataisos prie Preobraženskio rusų kalbos etimologijos žodyno. 16 sąsiuvinių.
76. Galūnės -ima-. Medžiaga rinkta iš K.
77. Tarmių mokslas. Medžiaga tarmės reikalui. Rinkta iš Mž.
78. "Литовскій словарь" A. Juškevičiaus. Raidė L. 15 sąsiuvinių. Rankraštis sudarytas spaudai iš paties Juškevičiaus rankraščio. Pirmuosiuose 5 sąsiuviniuose yra papildymų iš Šakynos; jie rašyti ne K. Būgos ranka.
79. Medžiaga tarmėms, morfologijai ir fonetikai. Rinkta iš Daukanto, Bretkūno, 1605 m. Katakizmų, Valančiaus (Valančiaus tarmė), Daukšos 1595 m. Katakizmų Tiesiausio kelio Suvalkuose 1843 m. Lewentoriaus Lankiszko-Lietuwiszko Wilniuje 1862 m. Mž., 1660 m. Chylinskio Biblijos, 1-jo tomo Juškevičiaus žodyno, Patarlių ir dainų Tilžėje 1889 m., Trakiečiu dzuku dainu Shenandoah Pa 1899 m., Širvydo Dictionarium trium linguarum 1713 m. PS, Deszyms uwogu 1865 m., 1573 m. Postilos. Didelis medžiagos pluokštas.
80. Seinų parapijos šnekta. 1909 m. kelionės užrašai. 4 sąsiuviniai.
81. Zytelos šnekta. Užrašai.
82. Salantų parapijos šnekta. Užrašai.
83. Marcinkonių šnektos užrašai iš 1912 m.
84. Plungės šnektos užrašai iš 1923 m.

85. Medžiagos pluokštas fonetikai. Rinkta iš įvairių autorių.
86. Medžiaga morfologijai ir fonetikai. Rinkta iš įvairių autorių.
87. Ciskodo parapijos lietuvių šnekta. Užrašai iš 1911 m.
88. Philologica. Įvairios pastabos ir užrašai.
89. Jatuingica. Chronikų išrašai.
90. Lituanica ir Historica. Išrašai iš chronikų. Karaliaučiaus archivų rankraščių ir Prūsuose leistųjų raštų. 6* sąsiuviniu.
91. Medžiaga morfologijai ir fonetikai. Rinkta iš Stanevičiaus " Historyia Szwenta ". 2 sąsiuviniu.
92. Medžiaga morfologijai ir fonetikai. Rinkta iš " Ewangelie Polskie y Litewskie 1690 ".
93. Medžiaga morfologijai ir fonetikai. Rinkta iš PS.
94. Medžiaga fonetikai ir morfologijai. Rinkta iš ŽCH.
95. Daukanto šnektos vocalismas. Medžiagos 2 sąsiuviniu.
96. Dialectologia. Medžiagos žiupsnis iš Pagodino " Жмудскія пѣсни изъ Полангена ".
97. Исчезновение элементовъ языка, лишенныхъ морфологическаго значенія ". Pavyzdinė paskaita iš 1916 m.
98. Išrašai iš Bretkūno postilos 1591 m. 2 sąsiuviniu.
99. Medžiaga fonetikai ir morfologijai. Rinkta iš Daukanto " Daines Žiamajtiu ir Prasma Lotinu kalbos ".
100. Išrašai iš Karaliaučiaus archivų rankraščių ir knygų. 9 sąsiuviniai. Išrašai daryti 1921 m.
101. Žiupsnis medžiagos morfologijai. Rinkta iš BD.
102. " Литовскія древности ". Literatūros sąrašas ir vietovardžių medžiaga.
103. Žodžiai su lie-la -uo. Medžiagos rinkinys. Rinkta iš įvairių šaltinių.
104. Medžiagos rinkinys priesagoms. Rinkta iš įvairių šaltinių.
105. Medžiagos žiupsnelis daiktinės giminės būdvardžiams. Rinkta iš K.
106. Vietovardžių medžiagos žiupsnelis. Iš kur rinkta, nepažymėta.
107. Gudai. Gotai. Lenkai. Aisčiai. Aukštaitis, žemaitis. Lietuvis, lietuvininkas. Trakai. Germanai, Vokia. Slavėnai (slavai). Latviai. Žiemgaliai. Baltai (aisčiai). Suomių giminė. Jotvingai arba sudai. Prūsai. Geras pluokštas medžiagos tų tautų žodynui, skoliniams, žemės vardynui, šiek tiek chronikų išrašų.
108. Chronikų išrašai apie prūsų gimines.
109. Medžiagos žiupsnelis prūsų tautos giminių vardams.
110. Medžiagos žiupsnelis. Kuršo vardo etimologijai.
111. " Aistiškų Studijų " kritika, Petrapilis 1909 m. Hektografuota. 2 ekzempl.
112. Straipsnių, spausdintų " Draugijoje, Vaire, Viltyje, Vilniaus Žiniose ", nuorašai.
113. Išrašai iš chronikų ir vardų rinkinys.

---

* Matyt, korektūros klaida.

114. Medžiagos pluokštas kirčio ir priegaidės reikalui. Rinkta iš DP ed. V.
115. Medžiaga dalyvio kirčiui ir priegaidei. Rinkta iš K.
116. Varia. Žodyno kortelės, medžiagos rinkinių ir rankraščių nuotrupos.
117. Žodyno įvado rankraštis. Du pluokštu. I-is—63 pusl. II-is—353 pusl. Tuo puslapiu baigiasi įvado rankraštis.
118. Žodyno teksto rankraštis. 54 sąsiuviniai. 6 paskutinieji (6-jo tik vienas pusl.) sąsiuviniai dar nespausdinti.
119. Juškevičiaus žodyno K raidės rankraštis (nepilnas). 7 sąsiuviniai. Rankraštis spaudai sudarytas iš paties Juškevičiaus rankraščio.
120. Ištraukos iš Kossarzewskio "Lituanicos".
121. Paraidžiui sutvarkytas žodžių rinkinys.
122. "Kalba ir senovė", sutvarkyta tam tikrais skyriais. Sukarpyta ir sudėstyta 9 pluokšteliai.
123. Paraidžiui sutvarkytas žodžių rinkinys. Vainikuotas—žvizdrinis. Rankraštis rašytas kažkieno kita ranka. Papildymai K. Būgos.
124. Vietų vardų šviesoje. Rankraštis turi daug bendro su "Aiščių praeitim vietų vardų šviesoje". Galo nėra.
125. Priesaga -ng-. Rankraščiui, rodos, galo trūksta. Šitas straipsnis buvęs rašytas prof. Niedermanno sukaktuvėms paminėti.
126. Prūsiškas ir lietuviškai-latviškas vokiečio vardas. Nepabaigtas rankraštis.
127. Užrašai iš kelionių po Lietuvą. 9 užrašų knygelės ir 1 sąsiuvinys.
128. "Kalbos mažmožiai". Nepilnas rankraštis. Spausdinta "Švietimo Darbe".
129. Straipsnių rankraščių nuotrupos, spausdintų "Tautoje ir Žodyje".

Sutrumpinimai, vartojamieji rinkiniuose:

ME — K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis,... J. Endzelīns.
FBR — Filologu biedrības raksti.
End LG — J. Endzelin, Lettische Grammatik.
BW — Latvju dainas, K. Barona un Wisendorfa izdotas.
RKr — Rakstu krājums.
LV — Latvijas vietu vārdi.
DP, DP ed. V. — Daukšos Postila.
Leskien Gr — Leskien, Serbo-kroatische Grammatik.
K — Kuršaičio žodynai.
Schl Lsb — A. Schleicher, Litauisches Lesebuch.
DB — Daukanto "Būdas".
Rl, Rll — Ruigio žodynas.
BGr — A. Bielenstein, Die Grenzen des lettischen Volksstammes...
Kant — Kantyczkas ... Žiūr. K. Būga: Liet. kal. žodynas
SAA. — Senas aukso altorius ... Žiūr. K. Būga: Liet. kal. žodynas.
ŽCH — Žiwatas Pona yr Diewa musa Jezusa Christusa ... Suprasląw 1788.

MŽ — Mažvydo raštai.
PS — Širvydo " Punktai Sakymų ".
Bezz. Bemer — } Neįspėta.
Endz l — }

2. SVETIMIEJI RANKRAŠČIAI

1. " Kalbos dalykai ". Kun. J. P. Sragio rankraštis iš 1913 m.
2. " Sbornikъ litovskichъ dajnъ ". Mokyt. Užupio rankraštis. Dainos rinktos 1867 — 1889 m. Naumiesčio aps. Suvalkų gub.
3. Kun. Kaz. Žebrio rankraščiai. Rašoma apie vietų ir asmens vardus. 9 pluokšteliai ir vienas storas sąsiuvinis.
4. " Mokslas lëtŭviškos kałbŏs ". Baranausko rankraštis su laišku Weberiui. Priedas: J. Gerulio paaiškinimas ir laiškas K. Būgai.
5. " Ką žino lietuvių dainos iš geografijos, ypač apie Vilnių ". Dr. J. Basanavičiaus rankraštis su laišku M. Biržiškai 1922 m.
6. "Славяно-айстишскія запѣтки». Bulachovskio rankraštis 1922 — 1923. Spausdinta " Tautoje ir Žodyje ".
7. A. Sarbos rankraštis " Kalbos technika " su A. Dambrausko laišku K. Būgai.
8. Kazimiero Būgos laiškai į kun. J. Tumą 1903 — 1908 m. K. Būgos laiškų rinkinys.
9. " Praktiška veiksmažodžių klasifikacija ". A. Sarbos rankraštis.
10. " Kalba ir senovė (kritika). Par leišiem latviešu tautas dziesmās ". P. Šmito rankraštis. II-ji jo dalis spausdinta " Tautoje ir Žodyje ".
11. Nežinomos rankos rankraštis. Žodyno ir gramatikos dalykų kratinys.
12. "Žemaičių augštės reikšmė žemaičių giminės sienai nustatyti " . H. Mortenseno straipsnio vertimas. Spausdinta " Švietimo Darbe ".
13. "Rašybos reikalu ". P. Budkaus rankraštis su laišku "Lietuvos" redakcijai.
14. Žemėlapio žodynas su įžanga (Juodraštis). Matulionies rankraštis.
15. Rusų lietuvių kalbų žodynas. Nežinomos rankos rankraštis.
16. Lietuviškų pamokslų pluoštas iš 19 amžiaus. Rankraštis. Autoriai įvairūs, bet ne visų tepažymėti.
17. St. Dabušio rinktos pasakos ir dainos. 16 sąsiuvinių rankraščio.
18. D. Šidlausko rankraštis apie pramonę Lietuvoje. Be pradžios.
19. "Żodzej isz givos kałbos letuvių Linkmeniszkiu ". Rankraštis nežinomos rankos. 2 pluokšteliu.
20. " Senovės latvių žirgas ". P. Šmito straipsnis, K. Būgos verstas. Spausdintas " Tautoje ir Žodyje ".

21. "Prie germanybių baltų kalbose". M. Vasmerio straipsnio vertimas. Spausdinta "Švietimo Darbe".
22. "Vienas baltų-slavėnų gramatikos bruožas". R. Trautmanno straipsnio vertimas. Spausdinta "Švietimo Darbe".
23. Kun. Sabaliausko tautosakos rankraščiai. Puslapių numeracija sumaišyta. Spausdinta "Tautoje ir Žodyje".
24. "Lietuvių kalbos tautosaka". III sąsinvinis. 1923 m. A. Kirtiklio rankraštis.
25. N. van Wijk: "Das Gesetz De Saussures im Alpreussischen". Spausdinta "Tautoje ir Žodyje".
26. J. Gerullis: "Kęstutis prūsų atmintyje". Spausdinta "Tautoje ir Žodyje".
27. L. A. Bulachovskij "Изъ Baltica въ русской лингвистической литературѣ (1914 — 1922)". Spausdinta "Tautoje ir Žodyje".
28. H. Mortensen: "Die Bedeutung des žamaitischen Hochlandes für die Volksgrenze der Žemaiten". Spausdinta "Švietimo Darbe".
29. S. Mladenov: "Литов. a n y t a и армян. a n e r". Spausdinta "Švietimo Darbe".
30. M. Vasmer: "Къ германскимъ заимствованіямъ въ балтійскихъ языкахъ". Spausdinta "Švietimo Darbe".
31. R. Trautmann: "Ein Kapitel aus der baltisch-slavischen Grammatik". Spausdinta "Švietimo Darbe".
32. «Kupiškėnų raudos». Iš B. Štančikienės užrašė A. Vireliūnas. Spausdinta «Tautoje ir Žodyje».
33. Juškevičiaus žodyno rankraštis. Raidės K ir L.
34. A. Tumėno rankraštis. Rinkinys sintaksei ir žodynui. 2 sąsiuviniu.
35. Žodžių rinkinys. Nežinomos rankos rankraštis.
36. Kelių dainų rankraštis. Be pradžios. Spausdinta "Tautoje ir Žodyje".
37. Trakų — Dzūkų Dainos. II. Rinktos V. Mickevičiaus. Spausdinta "Tautoje ir Žodyje".
38. "Keli tautotyros mažmožiai iš kun. A. Kossarzewskio rinkinio". Rankraštis nepilnas.
39. "Kalbos tyrimo reikalu". A. Senno ir A. Salio rankraštis. Spausdinta.
40. Pirmųjų "Lietuvių kalbos žodyno" lankų rankraščiai. 4 sąsiuviniai. Kieno rašyta, nepažymėta.

3. LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNAS.

1. Didysis žodynas.

Kortelių skaičius raidėmis :

1.	A suskirstyta skiemenimis	ca.	37.569
2.	B skirstyta paraidžiui A. Vireliūno (nebaigta)	ca.	26.400
3.	B nesuskirstyta	ca.	411
4.	C skirstyta paraidžiui A. Varno (nebaigta)	ca.	4.300
5.	C nesuskirstyta		28
6.	Č suskirstyta paraidžiui A. Varno	ca.	700
7.	Č nesuskirstyta		60
8.	D suskirstyta paraidžiui A. Varno	ca.	26.200
9.	D nesuskirstyta	ca.	835
10.	E, Ę, Ė suskirstyta skiemenimis	ca.	4.700
11.	E, Ė nesuskirstyta		123
12.	G nesuskirstyta	ca.	24.500
13.	I, Į, Y suskirstyta skiemenimis	ca.	20.000
14.	I, Į, Y nesuskirstyta	ca.	2.650
15.	J nesuskirstyta	ca.	6.300
16.	K »	ca.	37.100
17.	L »	ca.	13.100
18.	M »	ca.	14.900
19.	N »	ca.	19.400
20.	O »	ca.	1.300
21.	P »	ca.	57.500
22.	R »	ca.	11.250
23.	S »	ca.	35.900
24.	Š »	ca.	13.150
25.	T »	ca.	14.700
26.	U, Ū suskirstyta skiemenimis	ca.	8.700
27.	U, Ū nesuskirstyta	ca.	1.200
28.	V »	ca.	19.900
29.	Z »	ca.	2.300
30.	Ž »	ca.	10.600
31.	Dar nė raidėmis nesutvarkytų	ca.	3.250
32.	Nesutvarkyta korespondentų susiųstoji žodyno medžiaga ir kortelės	ca.	10.000
33.	Žodyno sutrumpinimai		—
34.	Paraidžiui suskirstytas kortelinis kalbotyros raštų sąrašas		—

Viso labo ca. 429.026

2. A. Vireliūno žodynas.

Kortelių skaičius raidėmis:

1. A	suskirstyta paraidžiui	ca.	1.250
2. B	» »	ca.	850
3. C	» »		40
4. Č	» »	ca.	100
5. D	» »	ca.	900
6. E	» »	ca.	200
7. F	» »		10
8. G	» »	ca.	1.050
9. I	» »	ca.	950
10. J	» »	ca.	350
11. K	» »	ca.	26
12. L	» »	ca.	750
13. M	» »	ca.	800
14. N	» »	ca.	950
15. O	» »	ca.	100
16. P	» »	ca.	1.450
17. R	» »	ca.	600
18. S	» »	ca.	1.800
19. Š	» »	ca.	700
20. T	» »	ca.	1.050
21. U	» »	ca.	400
22. V	» »	ca.	1.150
23. Z	» »		65
24. Ž	» »	ca.	400
	Viso labo	ca.	15.941

3. S. Dabušio žodynas.

Kortelių skaičius:

Lietuviškoji dalis.

1. Paraidžiui surašyto žodyno rankraščio 96 sąsiuviniai a ca. 150 kortelių	ca.	14.400
2. Dar nė raidėmis nesuskirstytų	ca.	2.700
Iš viso šioje dalyje	ca.	17.100

Rusiškoji dalis.

3. А, Ъ, В, Г, Д suskirstyta paraidžiui	ca.	4.550
4. Е, Ж, З, И, К, Л, М suskirstyta paraidžiui	ca.	4.800
5. Н, О, П » »	ca.	4.700
6. Р, С, Т, У » »	ca.	4.600
7. Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Щ, Ѣ, Э, Ю, Я, Ѳ suskirstyta paraidžiui	ca.	1.500
8. Dar nė raidėmis nesuskirstytų	ca.	750
Iš viso šioje dalyje	ca.	20.900
Viso labo	ca.	28.000

4. Tikrinių vardų žodynas.

Kortelių skaičius raidėmis:

1.	B suskirstyta paraidžiui	ca.	3.250
2.	C » »	ca.	100
3.	Č » »	ca.	450
4.	D » »	ca.	2.750
5.	F » »		21
6.	G » »	ca.	3.300
7.	H » »	ca.	30
8.	J » »	ca.	1.700
9.	K » »	ca.	5.200
10.	L » »	ca.	2.800
11.	M » »	ca.	3.200
12.	N » »	ca.	1.300
13.	O » »	ca.	350
14.	P » »	ca.	5.300
15.	R » »	ca.	2.300
16.	S » »	ca.	4.850
17.	Š » »	ca.	2.500
18.	T » »	ca.	1.800
19.	V » »	ca.	3.800
20.	Z » »	ca.	450
21.	Ž » »	ca.	1.300
22.	Dar nė raidėmis nesuskirstytų	ca.	130
	Viso labo	ca.	46.881

5. Senosios raštų kalbos žodynas.

Kortelių skaičius raidėmis:

1.	C	suskirstyta	paraidžiui	ca.	70
2.	Č	»	»	ca.	550
3.	D	»	»	ca.	3.600
4.	G	»	»	ca.	4.500
5.	H	»	»	ca.	1
6.	I	»	»	ca.	1.300
7.	J	»	»	ca.	600
8.	K	»	»	ca.	12.100
9.	L	»	»	ca.	3.600
10.	M	»	»	ca.	3.600
11.	N	»	»	ca.	2.250
12.	O	»	»	ca.	250
13.	P	»	»	ca.	8.100
14.	R	»	»	ca.	2.700
15.	S	»	»	ca.	7.700
16.	Š	»	»	ca.	3.300
17.	T	»	»	ca.	3.450
18.	U	»	»	ca.	1.000
19.	U_o	»	»	ca.	900
20.	V	»	»	ca.	3.700
21.	Z	»	»	ca.	400
22.	Ž	»	»	ca.	2.300
			Viso lobo	ca.	65.971

6. Etimologijos žodynas.

Kortelių skaičius raidėmis:

1.	A Suskirstyta paraidžiui	ca.	750
2.	B » »	ca.	950
3.	C » »	ca.	80
4.	Č » »	ca.	60
5.	D » »	ca.	1.150
6.	E » »	ca.	200
7.	Ė » »	ca.	20
8.	F » »	ca.	2
9.	G » »	ca.	1.450
10.	Ch » »	ca.	13
11.	I » »	ca.	550
12.	J » »	ca.	550
13.	K » »	ca.	2.250
14.	L » »	ca.	1.000
15.	M » »	ca.	1.050
16.	N » »	ca.	400
17.	O » »	ca.	80
18.	P » »	ca.	1.250
19.	R » »	ca.	600
20.	S » »	ca.	2.850
21.	Š » »	ca.	750
22.	T » »	ca.	900
23.	U » »	ca.	300
24.	V » »	ca.	1.100
25.	Z » »	ca.	100
26.	Ž » »	ca.	550
27.	Ugro-finų kalbų etimologijų	ca.	400
	Viso labo	ca.	19.355

7. Slaviškos kilmės žodžių žodynas.

Kortelių skaičius raidėmis:

1.	A	suskirstyta paraidžiui	ca.	200
2.	B	» »	ca.	900
3.	C	» »	ca.	200
4.	Č	» »	ca.	200
5.	D	» »	ca.	800
6.	G	» »	ca.	700
7.	J	» »	ca.	150
8.	K	» »	ca.	2.250
9.	L	» »	ca.	600
10.	M	» »	ca.	900
11.	N	» »	ca.	330
12.	O	» »	ca.	50
13.	P	» »	ca.	2.000
14.	R	» »	ca.	600
15.	S	» »	ca.	1.250
16.	Š	» »	ca.	300
17.	T	» »	ca.	300
18.	V	» »	ca.	350
19.	Z	» »	ca.	150
20.	Ž	» »	ca.	150
		Viso labo	ca.	12.380
		Visuose žodynuose . . .	ca.	617.553

Pastaba: Kai kurios atskirųjų žodynų raidės sudėtos "Didžiajan žodynan".

Kaunas 25. III. 18.

KARSKIS *

Karskij Jevfimij Fiodorovič (1861 Lašos k., Indūros vls. Gardino gub. — 1931 Petrapilyje) — gudų kilmės rusų kalbininkas ir filologas. Baigęs Nežino istorijos-filologijos institutą, 8 metus mokytojavo Vilniuje gimmazijoje iki 1893 m. buvo paskirtas į Varšuvos univ. Tais pačiais metais įsigijo magistro, o 1896 m. ir daktaro laipsnį. 1905—10 m. buvo Varšuvos univ. rektoriumi. 1901 m. išrenkamas Petrapilio mokslo akademijos nariu korespondentu, o 1916 m. akademiku. Tolimesnė Karskio veikla susijusi išimtinai su akademija ir Petrapilio univ. Dar tebebūdamas studentu Karskis 1884 m. paskelbia Naugarduko apl. surinktų gudų dainų, o 1885 m. pasirodo jo darbas Obzor zvukov i form belorusskoj reči, kuris anais laikais apskritai buvo pirmas stambesnis mokslinis tyrinėjimas iš gudų kalbos srities. Mokslinė Karskio veikla yra labai plati, liečia kalbos istoriją, dialektologiją, raštiją, ypačiai senąją, ir tautosaką. Buvo nepaprastai produktyvus mokslininkas, bibliografai priskaito apie 300 atskirų jo darbų. Daugumas jų skirta gudų kalbai ir raštijai. Todėl teisingai Karskis laikomas gudų kalbotyros tėvu. Jo amžiaus darbas yra trijų tomų veikalas Belorussy (1903—22, 7 dalys, iš viso per 3000 psl.), kuriame nagrinėjama kalba (fonetika, morfologija, sintaksė), jos istorija ir raštija bei tautosaka. Trečiasis tomas, kiek sutrauktas ir naujai pertvarkytas yra išleistas ir vokiškai Geschichte der weissrussischen Volksdichtung und Literatur 1926 (R. Trautmanno ir M. Vasmerio red. rinkinyje Grundriss der slavischen Philologie und Kulturgeschichte). O gudų mokslo akademja vėl 1955 m. perspausdino (su Karskio asmeninio egz. pataisomis) antrojo tomo pirmąją dalį (Belorussy. Jazyk belorusskogo naroda. I: Istoričeskij očerk zvukov belorusskogo jazyka). Iš kitų didesnių Karskio darbų pažymėtini Zapadnorusskije perevody psaltyri v XV—XVII vv. 1896, Belorusskaja reč 1916, Russkaja dialektologija 1924, Slavianskaja kirilovskaja paleografija 1928, Russkaja Pravda (kritinis leidimas) 1930. Nuo 1905 m. iki sustojant 1917 m. jis redagavo Varšuvoje leidžiamą Russkij Filologičeskij Vestnik, suvaidinusį žymų vaidmenį rusų kalbotyros augime. Tebedirbdamas Vilniuje Karskis 1889 m. tame pačiame Vestnike (XXI t.) yra paskelbęs jo Trakų Naujakiemyje surinktų gudų dainų su kalbiniais komentarais. Yra rašęs ir apie Lietuvos metraščių kalbą (Varšavskije universitetskije izve-

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XI, 93-94. Trumpiau ir *Encyclopedia Lituanica*, III, 54-55.

stija, nr. II ir III 1894). F. F. Fortunatovui skirtame sukaktuviniame rinkinyje (1902) Karskis paskelbė straipsnį apie lietuvių ir latvių kalbų įtaką gudų tarmėms, o vėliau Petrapilio akademijos Izvestijose vėl rašė apie rusų kalbos skolinius lietuvių ir iš dalies latvių kalboje (Kulturnyje zavojevanija russkogo jazyka..., Izvestija XXIX, 1924). Abu tie darbai, dėl Karskio silpno lietuvių kalbos pažinimo, neturi didesnės vertės. Karskis daug dėmesio yra skyręs ir gudų etnografinėms riboms, kurias vedė vien remdamasis kalba. Tam nemaža yra keliavęs. Paskutinę stambesnę kelionę yra atlikęs 1903 m. vasarą. Pirmą kartą etnografinis gudų žemėlapis Karskio paskelbtas Belorussy I t., kiek perdirbtas perspausdintas 1917 m. ir dar pakartotas 1918 m. bei 1920 m. Jo išvestoji gudų-lietuvių kalbinė riba nėra tiksli. Nemaža lietuvių kalbos ploto, ypač Švenčionių srityje, priskirta gudams. Tylomis Karskio praeita ir pro visas lietuvių kalbos salas. Gudiškomis jo pažymėtos ir Maišiagalos, Paberžės bei Pabradės apl., kur lietuviai niekados nebuvo sugudėję, o lenkėti ėmė tik po baudžiavos panaikinimo. — Į gudų kalbą Karskis žiūrėjo vien mokslininko tyrinėtojo akimis. Gudų tautiniame sajūdyje nedalyvavo ir gudiškai nėra net nieko parašęs.

N. J. MARRAS *

Marr Nikolai Jakovlevič (1864—1934) — sovietų kalbininkas ir archeologas. Gimė Kutaise iš tėvo skoto ir motinos gruzinės. 1888 m. baigė Petrapilio univ. rytų fakultetą, nuo 1900 m. ten pat gruzinų ir armėnų kalbotyros prof., 1909 m. išrinktas akademiku, o nuo 1919 m. Materialinės kultūros akademijos prezidentas. Marras buvo žymus Kaukazo kalbų žinovas ir laikytinas mokslinės gruzinų kalbotyros pagrindėju. Ypačiai vertinga jo Grammatika drevneliteraturnogo gruzinskogo jazyka 1925 (yra ir prancūziškas vertimas), taip pat serija Teksty i razyskanija po armiano-gruzinskoi filologii. Bet bendrosios kalbotyros srityje Marras pasirodė diletantas. Pradėjęs tyrinėti gruzinų kalbos genetinius ryšius, sukūrė vad. j a f e t i n ę teoriją, kuria visų pirma bandė įrodyti gruzinų ir apskritai Kaukazo bei iberų kalbų gimininguma su semitų kalbomis. Vėliau ją išplėtojo į į visuotinę kalbotyrinę teoriją, skambiai pavadintą 'naujuoju kalbos mokslu'. Pagal jį kalboje atsispindinti ne tautos istorinė gyvata, bet vien tik jos pasiektas ekonominės ir visuomeninės raidos laipsnis. O taikant marksizmo terminologiją, kalba paskelbta klasiniu reiš-

* *Lietuvių Enciklopedija*, XVII, 395.

kiniu ir būtent vad. antstatine kategorija. Realios esančios tik atskirų visuomenės klasių kalbos, o bendra tautinė kalba vien fikcija. Be to, ši teorija rėmėsi neva visoms pasaulio kalboms bendra glotogonine koncepcija, pagal kurią jų išriedėta iš vad. 'rankinės kalbos' ir tariamų maginių elementų Sal, Ber, Jon, Roš. Griežtai neigė geneologinę kalbų giminystę, pvz. net slavų. Kalbas bandė klasifikuoti s t a d i a l i n e sistema, naudodamasis tam paleontologiniais terminais. Pirmine ir žemiausia stadija laikė skiemenines ir polisemantines kalbas, pvz. kinų, o ketvirtine ir aukščiausia — semitų ir prometeidines (indoeuropiečių) kalbas. Nežiūrint kalbininkų neigiamo pasisakymo, ši fantastiška teorija, toliau dogmatiškai plėtojama Marro pasekėjų (I. I. Meščaninov, N. F. Jakovlev) bei remiama komunistų partijos, buvo paskelbta oficialine ir visiems privaloma. Pirmosios sovietinės okupacijos metu maskvinis aukštųjų mokyklų komitetas to buvo pareikalavęs ir iš Lietuvos universitetų, įsakydamas laikytis jo atsiųstos bendrosios kalbotyros programos. Marristams paėmus visas vadovaujamąsias vietas, rimtas kalbotyrinis darbas Sovietų Sąjungoje pasidarė veik nebeįmanomas. Metų metais sulaikinėta paruoštų mokslo darbų skelbimas. Bet po karo, atgijus rusų nacionalizmui ir anai teorijai pasidarius net politiškai, pvz. kinų atžvilgiu, nepatogia, ji Stalino 1950 m. buvo pasmerkta ir grįžta prie tradicinės istorinės kalbotyros.

A. MEILLET *

Meillet Antoine (1866 XI 11 Moulinso mst.—1936 IX 12 Châteaumeillante, Prancūzijoje) — prancūzų kalbininkas, žymus ide. kalbų žinovas. Mokslus išėjo Paryžiaus Sorbonoje ir École des hautes études. 1889 m. pastarojoje buvo paskirtas adjunktu ide. kalbų lyginamajai gramatikai, o 1891 m. čia pakeitė F. de Saussure'ą, išsikėlusį į Ženevą. 1897 m., parašęs disertaciją apie daiktavardžių gyvinę giminę bažnytinėje slavų kalboje (Le genre animé en vieux slave), gavo dr. laipsnį ir 1906 m. M. Bréalio vietoje paskirtas Collège de France profesoriumi. Nuo 1919 m. Prancūzų akademijos narys.

Didelės reikšmės darbas yra jo lyginamosios kalbotyros įvadas (Introduction à l'étude comparative des langues indo-européenes 1908, ^{8}1937), išverstas į vokiečių, rusų ir lenkų kalbas. Jo mokinys J. Bukota buvo išvertęs jį ir lietuviškai. Šitame darbe Meillet yra

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XVIII, 140-141.

pagrindęs ir išplėtojęs vad. sociologinę kalbos teoriją, kuri kalbą laiko perdėm socialinio gyvenimo reiškiniu. Taip pat epochinis yra veikalas Les dialectes indo-européenes 1908 (²1922), kur nagrinėjama ide. prokalbės tarminė diferenciacija. Bet daugiausia Meillet yra padaręs atskiroms kalboms. Jis savo laiku buvo geriausias armėnų kalbos specialistas, 1902 m. keliavęs po Armėniją ir praktiškai tą kalbą mokėjęs. Jo 1903 m. išėjusi Grammaire comparée de l'arménien classique (²1936) išversta ir vokiečių kalbon. Meillet buvo geras ir klasikinių kalbų specialistas. Iš šios srities darbų iškiliausias Traité de grammaire comparée des langues classiques ² 1927. 1915 m. parašė ir senosios persų kalbos gramatiką Grammaire du vieux perse, kurios naująjį leidimą 1931 m. išleido sykiu su savo įpėdiniu E. Benveniste. Tačiau daugiausia Meillet yra padaręs slavų kalboms. Pagrindinis šios srities darbas yra Le slave commun 1924 (²1934). Meillet domėjosi ir baltistika. Stambių veikalų iš lituanistikos jis nėra parašęs, bet yra išspausdinęs labai daug atskirų straipsnių, pvz. apie lietuvių t a s a i, t a t a i ir prūsų prielinksnį e s s e ('iš') išsp. Memoires de la Société de Linguistique de Paris 1897, apie daugiskaitos galūnę -a i 1915 m. ir kt. Ypač pasižymėjo lituanistikos srities knygų recenzijomis. Jis buvo didelis liet. kalbos entuziastas ir kartą savo paskaitose yra pasakęs: 'Kas nori girdėti, kaip indoeuropiečiai kalbėjo, tegu pasiklauso kaimo lietuvį kalbant'. Universitete retkarčiais skaitydavo ir kalbotyrinį liet. kalbos kursą. Lietuviškai tiek mokėjęs, kad galėjęs ir laikraščius paskaityti, kalbant suprasdavęs. Meillet vardas yra susijęs ir su K. Būgos kalbiniu brendimu. Jis sukritikavo K. Būgos Aistiškus studijus ir paveikė Būgą išsižadėti Jauniaus mokslo. 1922 m. aplankė K. Būgą Kaune ir LU skaitė porą paskaitų. Meillet buvo lankęsis Lietuvoje ir apie 1890 m. Meillet teko tarti savo žodį ir nepriklausomai Lietuvai prisikeliant. I pas. karui artėjant prie galo, prancūzai 1917 m. įsteigė vad. Comité d'Études, kurio uždavinys buvo moksliškai pasiruošti būsimoms taikos deryboms. Lietuvos—Lenkijos klausimą nušviesti buvo pavesta Meillet. Jis, dar prieš atsakydamas anam komitetui, 1918 m. italų žurnale Scientia (t. XXIII) pareiškė savo politinę nuomonę lietuvių reikalu. Plačiau apie lietuvius pasisakė atskirame straipsnyje Les langues dans le bassin de la mer Baltique (Scientia XXIV, 383 tt.). Savo raportą Pologne et Lithuanie Meillet įteikė komitetui 1919 I 3. Čia jo tezė Klaipėdos klausimu labai palanki lietuviams, jis Rytprūsiuose randa apie 150.000 lietuvių. Jo pareiškimas daug nusvėrė ir šį kraštą atskiriant nuo Vokietijos. Kitoks jo nusistatymas yra buvęs Lietuvos—Lenkijos santykių klausimu, kur jis aiškiai užsistojo lenkų mažumą. Čia atsispindėjo ano meto prancūzų visuomenės politinė nuotaika.

Iš kitų Meillet darbų dar pažymėtini: Étymologie et vocabulaire de vieux slave 1902, Aperçu d'une histoire de langue grecque 1913, Caractères généraux des langues germaniques 1917 (^{3}1926), Linguistique historique et linguistique générale 1921 (^{2}1948) ir kt.

A. A. PROF. A. MEILLET IR JO SANTYKIAI SU LIETUVA *

> « Mirtis, ištikdama Antaną Meillet, nutraukia darbą, kuris tiek savo platumu, tiek savo tikrąja verte paliks pasidididžiavimas mūsų kraštui ».
>
> Prof. P. Boyer

Mes džiaugiamės ir gebame didžiuotis, kad kalbotyra didžiai vertina mūsų senovišką kalbą. Bet tas lietuvių kalbos branginimas yra davęs Lietuvai ir ne vieną nuoširdų bičiulį. Gana čia prisiminti prieš keletą metų mirusį prancūzų kilmės lenkų kalbininką J. Baudouin de Courtenay, padėjusį mums kovoti dėl spaudos laisvės, Princetono universiteto prof. H. Benderį, kuris vėl daug mums nusipelnė, Jungtinėms Valstybėms pripažįstant nepriklausomą Lietuvą. Toks buvo ir didysis prancūzų kalbininkas A. Meillet, turėjęs reikalo ne tik, kaip mokslininkas, su mūsų kalba, bet daug nusvėręs ir Lietuvai prisikeliant iš Did. karo griuvėsių.

Gimė jis 1866 m. lapkričio mėn. 11 dien. Moulinso mieste, vidurinėje Prancūzijoje. Kalbininko mokslus išėjo Paryžiaus Sorbonneoje ir École des hautes études. 1889 m. pastarojoje buvo paskirtas adjunktu (agrégé) indoeuropiečių kalbų lyginamajai gramatikai, o 1891 m. ir visiškai čia pakeitė F. de Saussureą, išsikėlusį į Ženevą. 1897 m., parašęs disertaciją apie žodžių giminę bažnytinėje slavų kalboje (*Le genre animé en vieux slave*), gauna daktaro laipsnį ir 1906 m., M. Bréalio vietoje, paskirtas Collège de France profesoriumi. Prancūzų Akademijos nariu išrenkamas 1919 m., o, mirus L. Havet, 1925 m. ir École des hautes études IV sekcijos pirmininku. Mirė š. m. rugsėjo mėn. 21 dien., sukakęs 70 metų; palaidotas savo gimtajame mieste. Tokios jo kuklaus ir didžio darbo gyvenimo datos. Kaip mokslo ir sąžinės žmogų, tiesos jieškotoją ir mylėtoją P. Boyer ("Le Temps" 36. IX. 23.) A. Meillet lygina su Tolstojumi. Kaip ir kiekvienas mirtingasis, ir jis turėjęs

---

* *Naujoji Romuva*, 1936, 46 nr., 918-920.

savo nikį — aistringai mėgęs muziką; šį dažną koncertų svečią, dėl nuolatinio jo apdaro požymio, vietų rodytojos vadindavusios *le monsieur au foulard blanc*.

A. Meillet didis kalbininkas dėl to, kad ir jo mokytojai iš didžiųjų: minėtieji F. de Saussureas, M. Bréalis ir L. Havet. Jis visuomet pabrėždavęs, kad "mano vedamosios idėjos glaudžiai susijusios su mano mokytojų idėjomis". Pagal katedrą buvo indoeuropistas, lyginamosios kalbotyros specijalistas. Savo giliu įžvalgumu mokėjo pastebėti ir iškelti, kas indoeuropiečių kalboms ypačiai būdinga ir bendra. Jo lyginamosios kalbotyros įvadas *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européenes* pažiūros originalumu ir asmeniškumu yra tikras kalbotyrinės literatūros perlas. Tai rodo jau ir pats leidimų skaičius: nuo 1908 iki 1934 m. jų yra išėję septyni (paskutinįjį dar prieš pat mirtį taisęs, tobulinęs). Be to, šis veikalas išverstas į vokiečių (Printzas), rusų (Kudriavskis) ir lenkų (Michalskis) kalbą. J. Bukota, 1924—28 m. studijavęs pas Meillet, turi išvertęs ir į lietuvių kalbą. Čia įdomu palyginti, kad panašus taip pat labai žymaus vokiečių kalbininko K. Brugmanno († 1916) veikalas *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*, pasirodęs 1903 m., iki šiol tėra susilaukęs tik anastatinio atspaudo.

A. Meillet yra pagrindęs ir išplėtojęs vad. socijologinę kalbos teoriją, kuri kalbą laiko perdėm socijalinio gyvenimo reiškiniu. Čia jis savo pažiūromis pritapo prie socijologinės Durkheimo mokyklos. Jo žodžiai "Le language est éminemment un fait social" (kalba yra aiškiai socijalinis faktas) daugiui kalbininkų, ypačiai tarmių tyrėjamas, yra jau priežodžiu pavirtę. Taip pat epochinis yra veikalas *Les dialectes indo-européens* (1908, papildytas leid. 1922), kur aiškiu žvilgiu ir labai dvasingai nagrinėjama indoeuropiečių prokalbės tarminė diferencijacija.

Bet daugiau, galima sakyti, net daugiausia, A. Meillet yra padaręs atskiroms kalboms. Jis savo laiku buvo geriausias armėnų kalbos specijalistas, 1891 ir 1902 m. kalbos reikalais yra keliavęs po Armėniją, net praktiškai tą kalbą mokėjo. Jo 1903 m. išėjusią *Grammaire comparée de l'arménien classique* tuojau pat išsivertė ir vokiečiai. Buvo geras ir klasinių kalbų žinovas. Yra parašęs vienas ir sykiu su kitais keletą tos srities veikalų, iš kurių, pvz., *Traité de grammaire comparée des langues classiques* (2 leid. 1927) puikus ir kaip vadovėlis. Kaip indoeuropistas dirbo ir arijų kalboms, parašė (1915) senosios persų kalbos gramatiką, kurios naująjį leidimą (1931) išleido sykiu su savo įpėdiniu E. Benveniste.

Tačiau, daugiausia A. Meillet yra padaręs slavų kalboms. Juk iš slavistikos ir jo disertacijos tema. Pagrindinis šios srities darbas yra

Le slave commun (1924, 2 leid. 1934). Pati šios knygos atsiradimo istorija mums sako, kad Meillet slavistikoje buvo pirmos eilės autoritetas. Būtent, Rusų Mokslo Akademija, prieš Did. karą pradėjusi leisti slavų kalbotyros enciklopediją, apie slavų prokalbę buvo pavedusi rašyti A. Meillet. O juk ir rusai turėjo garsių kalbininkų, kaip F o r t u n a t o v a s, Š a c h m a t o v a s. Rusijai sugriuvus, Meillet savo veikalą išleido prancūziškai.

Iš slavistikos jis priėjo ir prie lietuvių kalbos. Viena, baltų ir slavų kalbos artimos giminaitės, taigi, geras slavistas turi neišvengiamai pasidaryti ir baltistu. Antra, XIX a. gale ir XX pradžioje kalbotyroje buvo labai aktualus baltų ir slavų bendrosios prokalbės klausimas. Vieni kalbininkai ją tarė buvus, kiti vėl ginčijo. Ir ši priežastis bus Meillet traukusi arčiau sueiti į pažines su lietuvių kalba. Ir tikrai, jis yra autorius vienos hipotezės baltų slavų giminystei aiškinti. Pagal ją baltai ir slavai išriedėję iš tos pačios indoeuropiečių tarmės ir kokios bendros poindoeuropinės prokalbės nesą buvę, tik tų kalbų raida ėjusi lygiagretėmis kryptimis, ir tuo aiškinti naujadarai ir kitos bendrybės.

Anksti Meillet ima rašyti ir lituanistikos dalykų. Toks iš pirmųjų jo straipsnių yra apie mūsų *tasai*, *tatai* ir prūsų prielinksnį *esse* "iš", išspausdintas 1897 m. "Memoires de la Société de Linguistique de Paris". Stambių veikalų iš lituanistikos jis nėra parašęs, bet atskirų straipsnių labai daug. Čia jis duoda etimologijų, pvz., senovės islandų *gaukr* ir lietuvių *gegužė*, mūsų *Perkūną* sugretina su germanų *Fiorgyn* ir kitų kalbų atitinkamomis lytimis, išveda jam pagrindinę reikšmę "mušti". Atsiliepia kiekvienu opesniu lituanistikos klausimu, pvz., 1915 m. atskiru straipsniu nagrinėja daugiskaitos galūnę *-ai* (liet. *vilkai* : graikų *lykoi*), apie kurią vėliau suomių kalbininkas N i e m i n e n a s ištisą knygą parašo. Ypačiai pasižymėjo lituanistikos srities knygų recenzijomis, spausdintomis daugiausia «Bulletin de la Société de Linguistique de Paris". Jis nepraleidžia nė mažiausio dalykėlio. Yra recenzavęs net grynai mokyklinio pobūdžio J. J a b l o n s k i o *Lietuvių kalbos vadovėlį*.

Buvo ir lietuvių kalbos entuzijastas. Kartą paskaitose pasakęs: "Kas nori girdėti, kaip indoeuropiečiai kalbėjo, tegu pasiklauso kaimo lietuvį kalbant". Visuomet pabrėždavo, kad lietuvių kalba savo senoviškumu prilygsta vedų kalbai (priešsanskritinė sen. indų kalba), nors paminklų laiko skirtumas prašoka 2000 metų. Kiekviena proga stengdavosi ir pačiais lietuviais kalbos studijoms pasinaudoti. Paryžiuje studijuojančius mūsų studentus gaudyte gaudydavęs. J. B u k o t a, kas savaitę, paskirtomis dienomis, vaikščiodavęs pas profesorių: skaitydavę B a r a n a u s k o *Anykščių šilelį*. Universitete retkarčiais skaitydavo ir kalbotyrinį lietuvių kalbos

kursą. Paskutiniais laikais yra skaitęs 1923 m. ir, jei neklystu, rodos ir pernai. Lietuviškai tiek mokėjęs, kad galėjęs ir laikraščius pasiskaityti, kalbant suprasdavęs. Paryžiaus lietuviai atsimena senuką profesorių iš Lietuvos pasiuntinybės priėmimų, kuriuose jis būdavo dažnas svečias. Meillet ragino ir savo mokinius imtis lituanistikos studijų. Jo įteigtas K. Gauthiot, žuvęs per Did. karą, buvo išmokęs lietuviškai, lankėsi 1900 m. Lietuvoje ir yra išleidęs Pandėlio vals. Buivydžių km. tarmės aprašą — *Le parler de Buividze* (1903).

Meillet vardas yra susijęs ir su mūsų velionies K. Būgos kalbiniu brendimu. Būga — Jauniaus mokinys — parašo *Aistiškus studijus*. Meillet, tarpe kitų, šį veikalą sukritikuoja, parodo, kad Jaunius yra nukrypęs į kalbotyros šunkelius. Visos tos kritikos priverčia K. Būgą išsižadėti Jauniaus mokslo. Šiaip jis Būgą didžiai vertino. Pvz., recenzuodamas jo *Kalbą ir senovę* (Bulletin 1924, XXIV, Nr. 74, 159 tt) sako: "Būgos erudicija lietuvių kalboje neišsemiama, taip pat kaip ir jo paslaugumas". Vertindamas *Lietuvių kalbos* žodyną, vėl pabrėžia, kad Būga yra "žmogus, kuris geriausiai pažįsta lietuvių kalbos dabartį ir istoriją" (ten pat 1925, XXV, Nr. 77, 177 tt). 1922 m. aplankė Būgą Kaune ir universitete skaitė porą paskaitų. Privačiame pasikalbėjime kažkuriam profesoriui išsitarus, kad mes nekuo galime kitiems pasirodyti, Meillet tuojau pastebėjęs: "Jūs turite Būgą". Iš J. Pautienio turiu žinią, kad Meillet Lietuvoje lankęsis ir prieš Did. karą, maždaug apie 1890 m.

Taigi jau savo kalbos darbu buvo Lietuvai artimas. Bet jam teko dar savo žodį tarti ir nepriklausomai Lietuvai prisikeliant. Šis dalykas nekalbininkų visuomenei bene bus ir daug įdomesnis. Did. karui artėjant prie galo, prancūzai 1917 m. įsisteigia vad. *Comité d'Études*, kurio uždavinys buvo moksliškai pasiruošti būsimoms taikos deryboms. Lietuvos-Lenkijos klausimą nušviesti buvo pavesta prof. A. Meillet. Jis, dar prieš atsakydamas anam komitetui, 1918 m. italų žurnale "Scientia" (Bologna) reiškia savo—jau politinę—nuomonę ir lietuvių reikalu. Nagrinėdamas kalbų santykius Rusijoje ir Austro-Vengrijoje sako: "Lietuvoje lietuvių kalba vartojama ypačiai kaimo žmonių, ... miestuose buržuazija kalba lenkiškai, o žydai žydiškai" (Scientia XXIII 209 tt). Plačiau apie lietuvius pasisako atskirame straipsnyje *Les langues dans le bassin de la mer Baltique*: "Lietuvių kalba dar vartojama kaimo žmonių žemutinėje Nemuno upyno dalyje. Prūsijos šiaurės rytuose, Įsruties, Tilžės, Klaipėdos srityje ir ypačiai senojoje rusų Kauno gub. Vilniaus miestas turi aiškiai lietuvišką vardą, bet kraštas nebėra lietuviškas: lietuvių kalbą čia yra pakeitusi gudų kalba. Lietuviškai kalbančių skaičius spėjamas apie 3.500.000, bet lietuvių kalbos reikšmė nėra proporcinga, palyginti, žymiam skaičiui, nes krašto miestuose tekalbama vokiškai, žydiškai,

lenkiškai ir rusiškai. Tiesa, sudaryta rašomoji lietuvių kalba, bet iki šiol ji yra truputi dirbtinis, daugiau bažnytinių sluogsnių kūrinys; lietuvių kalba — graži, o jos tautosaka originali ir žavi — vos galima laikyti kultūrine kalba. Lietuvių tarmės yra pasiėmusios daug žodžių iš kaimyninių kalbų... Tiek daug lietuviškai kalbančių išliko todėl, kad lietuvių krašto nepasiėmė vokiečiai: jis neturi gerų uostų ir buvo labai miškingas... Vėliau ūnija su Lenkija apsaugojo nuo vokiečių įsigalėjimo; tada aristokratija sulenkėjo, tačiau tautos pagrindas išlaikė savo kalbą... Baltų kalbų padėtis nevisada buvo aukiška, kaip šiandien... Buvo laikas, kada jos suomių tautoms, traukusioms į vakarus, atstovavo kultūrinę kalbą: vakarinės suomių kalbos yra iš baltų kalbų pasiskolinusios didelį skaičių kultūros žodžių" (Ten pat XXIV 383 tt).

Savo raportą *Pologne et Lithuanie* Meillet minėtam komitetui įteikė 1919 m. sausio mėn. 3 dien. Su juo mūsų visuomenę supažindino M. Urbšienė (ž. jos *Klaipėdos krašto istorijos paraštėje* 15 t), kuriai ir aš šiuo atveju esu dėkingas už bibliografinius duomenis. Ši 11 psl. knygelė mums duoda Meillet pažiūrų (1919) į Lietuvą ir lietuviams aiškų vaizdą. Visų pirma nubrėžiamas etnografinis lietuvių plotas. Jo tezė Klaipėdos klausimu mums visai palanki: "Klaipėdos miestas yra visai lietuviškoje srityje, jis dar yra ir vienintelis lietuvių krašto uostas". Šitoks pareiškimas bus be abejo daug nusvėręs ir kraštą atskiriant nuo Vokietijos. Lietuvių Rytprūsiuose randa apie 150.000. Kitokios jau yra Meillet pažiūros į Lietuvos Lenkijos santykius. Jose atsispindi anuometiniai Prancūzijos nusistatymai. Rusijoje (pagal 1897 m. statistiką) jis priskaito apie 3.000.000 lietuviškai kalbančių. Lenkų dvarininkų žemės sudarančios salelių lietuvių plote. Lietuvių-lenkų ateities prognozė esanti sunki, dabartinį antagonizmą pasunkinąs ir tas faktas, kad užsienių tremtiniai vaidiną didelį vaidmeni tųdviejų tautų politikoje. Be to, pabrėžia ir socijalinės padėties skirtumą: lenkai — dvarininkai, lietuviai — kaimiečiai. Aiškiai užsistoja lenkų mažumą, girdi, ji nenorėsianti kalbėti kalba be praeities ir be reikšmės (une langue sans passé, sans prestige). Taikos konferencijos priedermė būsianti apsaugoti kalbos ir nuosavybės teises. Lenkų dabar gyvenamoji teritorija — žemyninė; germanizacija juos atskyrusi nuo jūros, o toliau skirias lietuvių plotas. Todėl Meillet nuomone, "maža tauta, kaip lietuviai, kuri turi pajūrį nusitiesusį priešakyje gausesnių tautų, kaip lenkai ir rusai, būtinai yra pašaukta su jomis grupuotis". Čia pat pabrėžia, kad lietuvių klausimas tėra dalis Pabaltijo tautų klausimo. Šios tautos esančios per mažos, kad vienos teturėtų naudotis jūra, kuri yra svarbiausias vandens kelias (principal débouché maritime) lenkams ir dideliai daliai rusų. Dėl to kyląs sumanymas lietuvius ir latvius federacija sujungti

su gudais. Bet iš kitos pusės priduria, kad šios tautos, daug iškentėjusios, negalėdamos savarankiškai plėtoti savo charakterio, ir neturėjusios ekonominės autonomijos, trokšta pačios valdytis. Atrodą negalima, kad jas ateityje valdytų lenkai ar rusai. Tik federacinė valstybė, platesnė ar siauresnė, galinti patenkinti tų mažųjų tautų aspiracijas ir šalia jų gyvenančių didžiųjų tautų teises. Idealas esą būtų platesnis junginys su keliomis slavų tautomis, bet jo įvykdymas nepriklausąs nuo lietuvių. Ir vėl pripažįsta, kad " dabartinėmis aplinkybėmis jis atrodo pasvaja (chimérique) ". Istorinis likimas lietuvius jungęs su rusais, čia su lenkais. Toks sprendimas esą būtų ir dabar galimas, bet ir vienas ir kitas — per kietas. Pagaliau daro šitokių išvadų: " Vienintelis sprendimas, kuris nepadarytų didelės nelygybės, būtų toks, — gaila mažai įtikimas, — kuris įtrauktų Lietuvą į vienetą, apimantį ir Rusiją ir Lenkiją. Nesudarant didelės Rytų Europos federacijos, mažųjų Pabaltijo valstybių padėtis, tiek Lenkijos, tiek Rusijos atžvilgiu, atrodo sunkiai sureguliuojama ".

Daugis pasakys, kad šiuo atsitikimu Meillet mums per maža buvo palankus. Tačiau yra kiek kitaip. Čia reikia turėti galvoje ano meto prancūzų visuomenės ir politikos nuotaiką. Ji nedvejodama buvo atsistojusi lenkų pusėn. Taigi, šiuo požiūriu vertinant Meillet raportą, jis mums išeina užtariamas. Buvo tada prancūzų, kurie apie mus daug blogiau bylojo. Čia kam galėtų atrodyti, kad Meillet jau ir mūsų kalbą paniekia. Bet ir ne visai taip. Pirma reikia pažinti apskritai jo pažiūras į kalbą. Praktikos gyvenime Meillet kalbą telaikė tik kultūros įrankiu. Todėl ir teigė, kad mažųjų tautų kalbos — menki ir kultūros įrankiai. Galima su jo nuomone nesutikti, bet tam tikros racijos turime pripažinti. Rodos, visai nereikia įrodinėti, kad mažosioms tautoms kultūros kelias ne rožėmis klotas.

Nors Meillet pažiūros į mus iš dalies dualistiškos, bet jis lietuvių tautai turi nemaža nuopelnų. 1918 — 19 m. naująją Europą kuriant, mes tokių bičiulių maža teturėjome. Daug buvo priešų, bet dar daugiau abejučių, Meillet toks nebuvo, ir todėl lietuvių tauta amžinai bus jam dėkinga.

PROF. J. ENDZELYNUI 60 METŲ *

Neseniai sukako didžiajam latvių kalbininkui Jonui Endzelynui 60 metų. Jubiliatas yra gimęs Kauguruose Vidžemėje 1873 m. vasario mėn. 22 dien. Aukštąjį mokslą — klasinę filologiją ir slavų

---

* *Židinys*, 1933, 4 nr., 391-392.

kalbas — išėjo Tartu universitete. Prieš didįjį karą profesoriavo Charkove, dabar Rygoje.

Sakoma, kad mokslininko geriausia biografija esąs jo darbų sąrašas. Iš tiesų, tik permetus akimis J. Endzelyno darbų sąrašą mažne su 200 numerių (be dienraštinių straipsnių), matyti, kiek jo daug ir įvairiose kalbotyros srityse nudirbta. Pirmasis Endzelyno kalbotyros raštas (apie latvių kalbos dvibalsių ir ilgųjų balsių ištarmę) pasirodė latvių mokslo draugijos "Rakstu krājume" 1897 m. Taigi, paskapis su viršum metų dirbta labai našaus darbo. Endzelyno reikšmė kalbų mokslui apibūdinama trumpai: jis baltų (aisčių) kalbotyros Brugmannas. Jo 1922 m. išėjusi XII + 862 pusl. didumo "Lettische Grammatik" šiandien mums yra tikras baltų kalbų lyginamosios gramatikos *Grundriss'as*. Šitam monumentaliniam veikalui mokslininko padirbėta ištisi 6 metai. Savo precizija ir pilnumu tatai ne tik baltų kalbotyros, bet ir visos pokarinių laikų kalbotyrinės literatūros šedevras. — Iš pagrindų sukaktuvininko nagrinėtas ir painus baltų ir slavų giminystės klausimas. Savo veikale "Slaviano-baltijskije etiudy" (1911) Endzelynas, pripažindamas neabejojamą šių prokalbių artimumą, prieina išvadą, kad tas artimumas visgi aiškintinas ne v i e n a baltų slavų prokalbe, bet tik bendru abiejų a t s k i r ų prokalbių gyventu periodu. Už šitą darbą Endzelynas gauna 1912 m. Petrapilio universitete filologijos daktaro laipsnį. Magistro laipsnį buvo gavęs dar 1905 m. Tartuose, apgynęs disertaciją "Latyšskije predlogi". — Kuršių tautybės klausimas, dėl kurio ir dabar mūsų spaudoje vieno kito karščiuojamasi, Endzelyno įtikinamai išspręstas 1912 m. straipsnyje "Ueber die Nationalität und Sprache der Kuren" (Finnisch-ugrische Forschungen). Kad kuršiai bus buvę atskira baltų tauta, o ne suomiai, po Endzelyno straipsnio yra baltų kalbotyros *opinio communis*.

K. Mühlenbachas, pirmas mokytas latvis kalbininkas, mirdamas (1916) paliko vos įpusėtą latvių kalbos žodyno rankraštį. Pradėtąjį darbą baigė Endzelynas, išleidęs 1923—33 m. keturių tomų, arti 4000 pusl., žodyną. Latvių ir čia būta už mus laimingesnių. Būgos vos pradėto žodyno darbo po staigios jo mirties nebuvo kam toliau varyti.

Artimi Endzelynui visų laikų buvo ir tebėra ir praktiniai kalbos reikalai. Jis kartu su Mühlenbachu parašo 1907 m. moderninę latvių rašomosios kalbos gramatiką. Tikrasis šiandieninės latvių rašybos autorius taip pat yra Endzelynas. Jo, su kitų pagalba, surinkta ir išleista visos Latvijos vietovardžiai (I—II, 1922 ir 1925). Kasdieniais kalbos klausimais daug yra rašęs periodinėje spaudoje, paskutiniais laikais dažniausiai "Latvyje". Mūsų velionis K. Būga, moksliškai brėsdamas, yra iš Endzelyno gavęs labai teigiamos įtakos. Jųdviejų

mokslinių santykių glaudumą geriausiai liudija dideli Būgos laiškų pluoštai, jubiliato neseniai padovanoti mūsų universitetui. Būga jam iš savo pusės yra gausiai davęs lietuvių kalbos medžiagos. Pastebėjęs Būgą ypačiai tinkant žodyno darbui, Endzelynas nedvejodamas jam pataria vien šiam dalykui atsidėti. Kaip žinoma, mūsų kalbininkas patartuoju keliu ir nueina.

Po tiekos nuodarbių metų linkime jubiliatui dar ilgo ir darbingo amžiaus.

J. ENDZELYNAS *

Endzelīns Jānis (g. 1873 II 22 Mičkėnuose, Kaugurų vls., Valmieros aps.) — latvių kalbininkas, baltistas. 1893—1897 m. Tartu univ. studijavo klasikinę filologiją, 1898—1900 m. ten pat baltų ir slavų kalbas ir paliekamas prie universiteto profesūrai ruoštis. 1903 m. už Issledovanija v oblasti kašubskago jazyka gavo veniam legendi, 1905 m. apgynęs Tartuose disertaciją Latyšskie predlogi I d., įsigijo lyginamosios kalbotyros magistro laipsnį, 1909 m. Charkovo univ. privatdocentas, 1911 m. ekstraordinarinis prof. 1912 m. daktaro laipsniui gauti Petrapilyje apgynė disertaciją Slaviano-baltijskie etiudy ir Charkove dirbo lyg. kalbotyros ordinariniu prof. ligi 1920 m., nuo 1920 m. Rygos univ. prof., 1920—1922 m. filologijos ir filosofijos fak. dekanas. Sykiu su K. Mülenbachu yra apkeliavęs visą Latviją, rinkdamas kalbos medžiagą, nuo jaunystės dirbo Rygos latvių draugijos (Latviešu biedrība) mokslinėje komisijoje, daugiausia yra turėjęs įtakos 1907—1910 m. nustatant dabartinę latvių kalbos rašybą. Ilgus metus Endzelynas yra pirmininkavęs latvių filologų draugijai, 1921 m. įsteigė ir iki 1940 m. sustabdant redagavo jos metraštį (Filologu biedrības raksti), yra čekų, suomių ir sovietų mokslo akademijų narys korespondentas, daugelio užsienio kalbininkų draugijų, tarp jų ir Linguistic Society of America (1936), garbės narys. Nors antrosios sovietinės okupacijos metu Endzelynas pakartotinai, ypač marristams tebeviešpataujant kalbotyroje, buvo puolamas kaip "baržuazinis kalbininkas", visgi režimas pakėlė jį sovietinės Latvijos akademiku ir propagandos sumetimais net paminėjo 75 metų sukaktį. Pirmasis Endzelyno str. apie latvių kalbos dvibalsių ir ilgųjų balsių tarimą išsp. 1897 m. (Rakstu krājums XI), vėliau bendradarbiavo kalbotyrinėje rusų, vokiečių, čekų, italų bei lietuvių (Lietuvių Tautoje, Archivum Philologicum) spaudoje. Stambiausias jo veikalas

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, V, 518-519.

Lettische Grammatik 1922, naujai papildyta išleista latviškai 1951 m., o univ. pritaikyta jos santrauka Latviešu valodas skaņas un formas 1938. Kitas monumentalus darbas yra K. Mūlenbacho nebaigto latvių kalbos žodyno (rankraščio) išleidimas (K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīca, 4 tt. 1923—1932 ir du tt. papildų 1934—1945). Sykiu su Mūlenbachu Endzelynas 1907 m. išleido platesnei visuomenei skiriamą Latviešu gramatika, kurios sutrumpintas leidimas Latviešu valodas mācība iki pat antrosios sovietų okupacijos vartotas visose mokyklose. Kiti darbai: Latvijas vietu vārdi (I 1922, II 1925), Senprūšu valoda (vok: Altpreussische Grammatik 1944, tik be etimologinio žodyno), Ievads baltu filoloģijā 1945, Baltu valodu skaņas un formas 1948 (su priekaištinga B. A. Larino pokalba). Be to, Endzelyno redaguotas naujas mokslinis dainų rinkinys (Latvju tautas dainas 1928—1936). Endzelyno moksliniai darbai visiems laikams latvių kalbai užtikrino pastovią vietą ide. lyginamojoje kalbotyroje. Bet savo tyrinėjimais jis apima ne tik visas latvių kalbos sritis, bet taip pat prūsų kalbą, nemaža lietuvių kalbos istorinės gramatikos klausimų, apskritai baltų prokalbę ir baltų santykius su slavų bei germanų kalbomis. Remdamasis kalbos duomenimis Endzelynas sėkmingai yra sprendęs ir etninius klausimus, pvz. galutinai įrodė (1912) kuršius buvus baltų kiltį. Be galo didelės įtakos Endzelynas yra turėjęs latvių bendrinės kalbos raidai. Visą nepriklausomybės laikotarpį jis dirbo įvairiose kalbinėse (rašybos, terminologijos, vietovardžių) komisijose, sudarė daug naujadarų ir apskritai latvių kalbą žymiai apvalė nuo svetimybių. Sovietinis režimas Endzelyno veiklą aprėžė vien tyrinėjimų sritimi, visiškai jį išjungdamas ne tik iš kalbos kultūros, bet taip pat ir mokomojo darbo. Endzelynas žymios įtakos yra turėjęs ir K. Būgai: 1908 m., pasirodžius "Aistiškiems studijams", Endzelynas per E. Volterį patarė mesti Jauniaus mokslą ir atsidėti vien žodynui. Nuo to laiko Būga nuolatos su Endzelynu moksliškai bendravo, koresponda vo įvairiais kalbos mokslo klausimais.

G. A. ILJINSKIS *

Iljinskij Grigorij Andrejevič (1876 — apie 1933) — rusų slavistas, Maskvos univ. prof. Daugiausia yra dirbęs lyginamosios gramatikos

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, VIII, 418.

srityje, ypačiai nagrinėdamas slavų prokalbės klausimus. Svarbiausi veikalai: O niekotorych archaizmach i novoobrazovanijach praslavianskago jazyka (1902), Složnyje miestoimienija ... v slavianskich jazykach (1905), Praslavianskaja grammatika (1916), kurioje paliečia ir slavų baltų kalbinius ryšius. Svarbus ir pomirtinis Opyt sistematičeskoj Kirillo-Mefodijevskoj bibliografii (1934). Menkesnės vertės yra jo etimologiniai darbai, kur aiškius skolinius dažnai padaro ide. veldiniais, pvz. kad ir mūsų iš slavų pasiskolintą karvojų.

R. TRAUTMANNAS *

Trautmann Reinhold (1883 I 16 Karaliaučiuje — 1951 X 4 Jenoje, Vokietijoje) — vokiečių slavistas, pradžioje daugiau dirbęs baltistikos srityje. Studijavo Karaliaučiaus univ. pas A. Bezzenbergerį. Baigęs studijas profesoriavo: nuo 1907 m. Göttingene, 1911 m. vokiečių univ. Prahoje, 1921 m. Karaliaučiuje, 1926 m. Leipzige ir nuo 1943 m. Jenos univ. Trautmannas buvo Vokiečių Berlyno ir Saksonijos mokslų akademijų narys. Iš baltistikos yra išleidęs: Die altpreussichen Sprachdenkmäler 1910, Baltisch-slavisches Wörterbuch 1923 ir Die altpreussischen Personennamen 1925. Vėliau dirbo slavistikoj, gretimai kalbotyros ir literatūros srityje. Iš tų sričių išsp.: Die Volksdichtung der Grossrussen I: Das Heldenlied 1935, Zu Form und Gehalt der Novellen Turgenjews 1942, Die slavischen Völker und Sprachen 1947, Turgenjew und Tschechow 1948; be to, išvertė vokiečių kalbon ir išsp. Nestoro kroniką (1931). Į gyvenimo galą Trautmannas buvo pakrypęs į slaviškųjų vietovardžių tyrinėjimą seniau slavų gyventose Vokietijos srityse. Iš tų tyrinėjimų jo paskelbtas svarbus veikalas Die elb- und ostseeslavischen Ortsnamen 1949. Pažymėtinos ir mažesnės studijos: Das ostseeslavisches Sprachgebiet und seine Ortsnamen (Zeitschrift für slavische Philologie XIX 1947), Zur Lautlehre der ostseeslavischen Ortsnamen (t. p. XX 1948). Bendradarbiavo visuose žymesniuosiuose vokiečių kalbotyros žurnaluose. 1925 m. su M. Vasmeriu buvo pradėjęs leisti žymių slavistikos veikalų seriją, pavadintą Grundriss der slavischen Philologie und Kulturgeschichte, bet serija nutrūko su II pas. karo pradžia.

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXXI, 422.

J. GERULIS *

Gerulis Jurgis (1888 VIII 3 Jogaudų k., Vilkyškių par., Pagėgių aps. — 1945 ?), vokiškai pasirašydavo Gerullis — kilimo lietuvis, vokiečių kalbininkas baltistas. 1909 m. baigęs Tilžės gimnaziją, Karaliaučiuj pas A. Bezzenbergerį ir Berlyne pas W. Schulzę studijavo lyginamąją kalbotyrą ir klasikines k., vis daugiau atsidėdamas baltistikai. Parašęs disertaciją De Prussicis Sambiensium locorum nominibus (išsp. Tilžėje 1912), tais pat metais įsigijo Karaliaučiaus univ. filosofijos daktaro laipsnį. I pas. karo metu buvo vokiečių armijos karininkas kapitonas, dalyvavo rytų bei vakarų frontuose, buvo kelis kartus sužeistas, ir už pasižymėjimą kovose buvo apdovanotas augščiausiu geležinio kryžiaus laipsniu bei kitais garbės ženklais. Kovodamas rytų fronte, ilgesnį laiką išbuvo Latvijoje ir išmoko latvių kalbą. Po karo sugrįžo į Karaliaučių, kur 1919 m. buvo univ. išrinktas privatdocentu. 1922 m. buvo kviečiamas į Lietuvos univ. profesoriauti, bet, tuo pat metu gavęs pakvietimą į Leipzigą, išvyko ten naujai įsteigtos baltistikos katedros ekstraordinarinio profesoriaus vietos užimti. Čia suorganizuoja ir atskirą baltų kalbotyros institutą (Baltisches Institut). Kylant Vokietijoje nacionalsocializmui, pradžioje buvo neigiamo nusistatymo, bet vėliau ne be žmonos, Latvijos vokietės, įtakos aktyviai prie jo prisideda, ir 1933 V buvo paskirtas Saksonijos švietimo ministeriu ir tais pat metais spalio mėn. Prūsų švietimo m-jos augštųjų mokyklų departamento direktoriumi. Bet šitose savo pareigose dėl savo karinio griežtumo ilgai negalėjo išsilaikyti, ir todėl 1934 m. buvo paskirtas Karaliaučiaus univ. ord. profesoriumi, vėliau to pat universiteto rektoriumi. Iš čia dėl partinių rietenų 1937 m. buvo perkeltas į Berlyną profesoriauti ir, be to, paskiriamas vokiečių naujai įsteigto ukrainiečių mokslinio instituto kuratoriumi. 1939 m. prasidėjus II pas. karui vėl buvo pašauktas kariuomenėn ir majoro laipsniu tarnavo rytų fronte ryšių karininku tarp kariuomenės ir partijos, gyvendamas daugiausia Vilniuje. Karui baigiantis buvo Berlyne. 1945 m. gegužės mėn. sovietai jį sergantį paima iš privataus buto ir nuo to laiko dingsta be žinios.

Gerulis buvo gabus ir produktyvus mokslininkas, spėjęs išvaryti gilią vagą baltistikoje. Savo mokslinį darbą pradėjęs prūsų kalbos tyrinėjimais, 1922 m. išleido Die altpreussischen Ortsnamen. Dirbda-

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, VII, 187-188. — Straipsnis pasirašytas kastu su Pranu Skardžium.

mas Karaliaučiaus archyvuose, 1921 m. surado M. Mažvydo Gesmes chriksczioniskas, parašytas tarp 1566 ir 1570 m., ir išaiškino, kad to paties Mažvydo, ne kieno kito darbas yra Forma Chrikstima ir Paraphrasis permanitina. Visus naujai surastuosius ir ankstyvesniuosius Mažvydo raštus jis, Lietuvos Švietimo Ministerijos pavestas, išleido fotografuotiniu būdu 1922 m., pridėjęs platesnį įvadinį M. Mažvydo bei jo bendradarbių gyvatos ir raštų aprašą. 1927 m. Lietuvos univ. išleido pirmąją jo spaudai parūpintų Senųjų lietuvių skaitymų dalį, tekstus su įvadais. Šalia to, artimai bendradarbiaudamas su vokiečių fonetiku Ed. Sieversu ir nemaža pasinaudodamas iš tuomet Leipzige studijavusių savo mokinių A. Salio bei Pr. Skardžiaus, jis ilgainiui daugiau įsitraukė į fonetiką ir dialektologiją. Tų studijų reikalais jis kelias vasaras atostogų metu keliavo po Lietuvą, tyrinėdamas įvairias lietuvių, jų tarpe vilniečių ir klaipėdiečių žvejų, tarmes. Ir kiek reikiant susirinkęs medžiagos bei su eksperimentalinės fonetikos pagalba išsiaiškinęs žymesniųjų lietuvių kalbos priegaidžių bei garsų ypatybes, 1930 m. išleido Litauische Dialekstudien, kuriomis buvo padėtas tvirtas pagrindas moderniai lietuvių tarmėtyrai. Čia jis pirmas lietuvių tarmių tekstams užrašyti pritaikė 1925 m. Kopenhagos fonetikų konferencijos priimtus fonetinius rašmenis, pagrindžiai aprašė lietuvių priegaides bei garsyną ir vykusiais tekstais pavaizdavo vienuolika žymesniųjų tarmių. Kitas jo didžiai vertingas tarmėtyrinis darbas, drauge su Chr. Stangu parūpintas, yra 1933 m. išleista Lietuvių žvejų tarmė Prūsuose. Šis veikalas yra ypač tuo svarbus, kad jame aprašyta savotiška, bet lig tol mažai težinoma ir beveik neprieinama tarmė. Be to, tarmėtyriniam darbui daugiau išplėsti jis, Švietimo Ministerijos pavestas, Kaune 1931—33 m. buvo suruošęs kelerius dialektografinius kursus. Bet šio plačiau užsimoto darbo nebegalėjo įvykdyti: politika jį atitraukė nuo kalbotyros, ir jis daugiau kaip kalbininkas nebepasireiškė. Jo liko net nebeišspausdintas didžiai vertingas ir Vilniaus krašto lietuvių tarmių aprašas.

Šalia augščiau minėtųjų veikalų Gerulio yra dar išspausdinta visa eilė atskirų straipsnių įvairiais kalbotyros bei senosios raštijos klausimais daugely mokslinių žurnalų, pvz. Archiv fűr slav. Philologie, Indogerm. Forschungen, Indogerm. Jahrbuch, Archivum Philologicum, Tauta ir Žodis, Filologu Biedrības Raksti, Studi Baltici ir kt. Žymesni jo paskelbti straipsniai: Zur Sprache der Sudauer-Jatwinger (Festschrift A. Bezzenberger, 1921), Herkunft des Dat. Sing. der i-Stämme im Baltischen (Archiv fűr slav. Philologie 1923, XXXVIII), Baltische Völker (Eberts Reallexikon der Vorgeschichte, 1924, I), Gespannte und geblähte Konsonanten (Arch. Phil. 1935), Zu Johannes Bretke (Studi Baltici 1936) ir kt. Vilniaus krašto lietu-

viškųjų salų (Zietelos, Lazūnų, Gervėčių) tarminio aprašo rankraštis ir surinktoji medžiaga karo metu yra žuvę. K. Būgai mirus, Gerulis yra prisidėjęs ir prie mūsų kalbininkų kartos paruošimo. Be augščiau minėtųjų, pas jį dar studijavo K. Alminauskis ir J. Kabelka, J. Matusevičiūtė bei E. Mikalauskaitė.

N. S. TRUBECKOJUS *

Nikolaj Sergejevič Trubeckoj (1890—1938) — slavistas, 1908 m. įstojo į Maskvos univ. istorijos-filologijos fak., kur studijavo lyginamąjį ide. kalbų mokslą. 1913—14 m. sanskrito studijas gilino Leipzige pas Brugmanną ir Windischą. 1915 m. pakviestas Maskvos univ. privatdocentu. 1919 m. gale emigravo, pradžioje dėstė kalbotyros dalykus Sofijos univ. Bulgarijoje, 1922 m. Vienos univ. užėmė slavų filologijos katedrą. Prahoje įsikūrus ‘Prahos lingvistikos rateliui’, Trubeckojus įsijungė į to ratelio darbus, čia susidomėjo fonologija ir ėmė skelbti visą eilę straipsnių iš tos kalbotyros krypties. Trubeckojus tapo neabejotinu fonologijos pradininku ir 1935 m. išleido fonologijos įvadą — Anleitung zu phonologischen Beschreibungen. Po to, jau po mirties, išėjo jo pagrindinis veikalas — Grundzűge der Phonologie 1938 ([2]1958). Tas jo darbas išverstas į prancūzų ir rusų kalbas: Principes de phonologie 1949, Osnovy fonologii 1960. Be to, Trubeckojus padėjo pagrindą lyginamajai šiaurės Kaukazo kalbų fonetikai. Domėjosi rusų kultūros ir istorijos dalykais. Iš kitų Trubeckojaus svarbesnių darbų pažymėtini: Studien auf dem Gebiete der vergleichenden Lautlehre der nordkaukasischen Sprachen (Caucasica 3 1926), Polabische Studien 1930, Die Konsonantensysteme der ostkaukasischen Sprachen (Caucasica 8 1931), Psaní (Slovo a slovesnost I 1935).

V. MACHEKAS **

Machek Václav (g. 1894) — čekų kalbininkas. Studijavo čekų univ. Prahoje, kur gavo ir daktaro laipsnį. Nuo 1924 m. mokytojavo vidurinėse mokyklose, 1929—31 m. dirbo čekų kalbos žodyno redakcijoje, 1931 m. habilitavosi Brno univ. ir ten pat profesoriauja dėstydamas lyginamąją bei slavų kalbotyrą. Dirba daugiausia žodyno bei

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXXI, 525.
** *Lietuvių Enciklopedija*, XVII, 20.

etimologijos srity. Svarbesni veikalai: Studie o tvoření výrazů expresivních 1930, Česká a slovenská jména rostlin 1954, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského 1957. Domisi ir baltų bei slavų kalbų santykiais ir tuo klausimu yra išsp. Recherches dans le domaine du lexique balto-slave (Opera Facultatis Philosophicae Universitatis Masarykianae Brunensis, Nr. 37, 1934). Plačiai naudojasi lietuvių kalbos duomenimis ir savo etimologiniame žodyne. Pagilinti lietuvių kalbos žinių 1938 m. buvo atvykęs į Lietuvą; kalba ir rašo lietuviškai.

V. KIPARSKIS *

Kiparsky Valentin Julius Alexander (g. 1904 VII 4 Petrapilyje) — vokiečių kilmės suomių kalbininkas slavistas. Kalbotyros mokslus išėjo Helsinkio (1926—29) ir čekų bei vokiečių univ. Prahoje (1930—32), įsigydamas magistro (1929) ir daktaro (1934) laipsnius. Pedagoginį darbą pradėjo 1933 m. Helsinkio univ., bet gavęs universiteto stipendiją, 1935—38 m. praleido studijų kelionėse, dirbdamas Tartuose, Rygoje, Karaliaučiuje, Berlyne ir Paryžiuje. Grįžęs 1938 m. buvo paskirtas docentu slavų ir baltų kalbotyrai, o nuo 1947 m. rusų kalbos ir literatūros profesorium. Daug yra keliavęs su paskaitomis, 1944—52 m. jo lankytasi Lunde, Varšuvoje, Oxforde, Londone, Florencijoje, Romoje, Neapolyje, Venecijoje ir Skopjėje (Makedonijoje). Be to, 1952—55 m. profesoriavo Birminghamo univ. (Anglijoje). Kiparskis yra produktyvus mokslininkas, daug rašąs ne tik Suomijos, bet ir užsienio kalbotyrinėje spaudoje. Jo tiriamoji sritis be slavistikos apima ir germanistiką su baltistika. Ypačiai vertingas yra tyrinėjimas Die gemeinslavischen Lehnwőrter aus dem Germanischen 1934. Baltistams svarbi yra jo plati kuršių klausimo studija Die Kurenfrage 1939. Atskirai Kiparskis dar yra rašęs apie liet. i n k a r o (Studi Baltici IX) ir l e n k o kilmę. Kalbos studijų reikalais yra lankęsis 1938 m. ir Lietuvoje (Kaune, Palangoje), net praktiškai pramoko lietuvių kalbos.

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XI, 503. — Beveik tas pats ir *Encyclopedia Lituanica*, III, 123.

LIETUVIŲ KALBA

ĮVAIRŪS STRAIPSNIAI

LIETUVIŲ KALBA SAVO GIMINIŲ TARPE *

Plati mano giminėlė.
Daina.

Dažnai girdime sakant, kad lietuvių kalba labai panaši į sanskritą, girdi, Indijoje veik esą galima lietuviškai susikalbėti. Seniau vėl Basanavičius ir kiti aušrininkai mūsų artimiausiomis giminėmis buvo paskelbę Balkanų trakus ir frigus.

Šiandien moderninė kalbotyra šį giminystės klausimą kitaip sprendžia. Mokslas yra priėjęs išvadą, kad kalbos pasaulyje skirstosi didelėmis šeimomis, apimančiomis po kelias ar net keliolika kalbų. Tokiomis giminaitėmis kalbomis kalbančios tautos žilojoje senovėje sudarė vad. p r o t a u t ę ir kalbėjo viena kalba, visų tų kalbų p r o k a l b e. Paprastai ši protautė su prokalbe slypi kelių tūkstančių metų gūdumoje ir tik teoriškai išvedama iš dabartinių kalbų panašybių. Bet ir istoriniai laikai mums duoda kalbų "gimimo" pavyzdžių. Dabartinės romanų (prancūzų, italų, ispanų, portugalų, rumunų ...) kalbos yra išriedėjusios iš vienos lotynų liaudinės kalbos, ir būtent atskirose Romo valstybės provincijose. Tų kalbų "gimdybos" truko kelis amžius. Tikslios datos visai negalima nustatyti. Atskirų romaniškų žodžių ir lyčių lotynų kalboje randame jau nuo VI a. po Kr., bet ištisinių paminklų tik nuo IX. Šitas — jau istorinis — romanų kalbų susidarymas tinka analogija ir seniesiems laikams ir kitoms kalbų šeimoms.

Kiek iš viso pasaulyje tokių kalbų šeimų, mokslas dar nespėjo atsakyti, net nežinia nė kiek atskirų kalbų. Dėl šių pastarųjų svyruojama tarp 1000—2000, žiūrint kaip ribojame tarmę nuo kalbos. Ir tai visai suprantama, nes didelė dalis pasaulio kalbų ir dabar dar tebėra beraštės. Pakankamai ištirtos suomių-ugrų (suomiai, vengrai, estai, lapiai ir visa eilė mažų tautelių SSSR šiaurėje, kaip mordvinai, čeremisai, votiakai ...), semitų (hebrajai, arabai, etiopai, išnykę finikiečiai, asirai-babiloniečiai ir kt.) kalbos ir pagaliau geriausiai pažįstami i n d o e u r o p i e č i a i (vokiečių vadinami indogermanais, politine prasme arijais, o kitų ir arioeuropiečiais).

---

* *Naujoji Romuva*, 1935, 4-5 nr., 109-111.

Indoeuropiečių protautė apie 4000—3000 pr. Kr. yra gyvenusi kaž kurioje vietoje tarp vidurinės Europos ir Irano. Ji davė būrį aktyvių darbingų tautų, sukūrusių dabartinę pasaulio kultūrą. Jau priešistoriniais laikais prokalbė suskilo dviem skiltimis. Iš vakarinės (kentuminės) skilties išriedėjo: graikų, italikų keltų (pvz., airių), germanų..., o iš rytinės (sateminės) vėl: indų, iranėnų (pvz., persų), slavų, baltų, armėnų... kalbos. Tas skirtumas ir dabar dar matyti iš kalbos. Pirmojoje grupėje tam tikrais atsitikimais tos pačios šaknies žodžiuose randame sprogstamuosius garsus, o antrojoje — pučiamuosius, pvz.: lotynų centum (iki IV a. po Kr. tarta: k e n t u m), graikų hekatón, vokiečių hundert, o lietuvių jau šimtas, rusų sto, sanskrito śatám. Šitos prokalbės dukterys vėl po vaikų būrį į pasaulį paleido. Iš bendrosios visų slavų prokalbės apie VIII a. galą gimė rusų, lenkų, čekų, serbų, bulgarų ir dar kelios smulkesnės kalbos. Tai pirštu prikišamai parodo Karolio Didžiojo (742—814), vok. Karl, pavirtimas visų visiems slavams bendriniu daiktavardžiu — k a r a l i u m i, pvz., rusų korol', lenkų król, serbų krâlj. Jei tuo metu šios kalbos jau būtų buvusios galutinai susiformavusios, tai Karl nieku būdu nebūtų galėjęs į jas visas patekti ta pačia bendrine reikšme. Germanai vėl labai anksti, tur būt, net pr. Kr. suskilo atskiromis kiltimis, iš kurių vėliau išriedėjo vokiečiai, visos trys skandinavų tautos, išnykusieji gotai ir kt.

Taip pat ir lietuvių kalba nėra kokia vienvišė. Pasidairę aplinkui ir amžiūvidin, giminės, kad ir smulkios, randame gana apsčiai. Nesitenkindami labai vėlyvais kalbos paminklais (XIV—XVI a.) ir istorinėmis žiniomis, siekiančiomis vos iki XI a., leidžiamės dar toliau.

Mūsų giminės, be šiandieninių l a t v i ų, yra dar išnykusieji p r ū s a i, k u r š i a i, ž i e m g a l i a i ir s ė l i a i. Kalbotyroje visos šios kiltys, pagal Baltijos jūrą, vadinamos b a l t ų vardu. Jau I a. po Kr. rymėnų istorikas Tacitus savo «Germanijoje» mini Pabaltijyje Aestiorum gentes. Todėl Jaunius ir Būga baltus taip pat vadino a i s č i a i s. Tačiau iš vėlesnių šaltinių sužinome, kad aisčiais iki X a. vadinta tik prūsai, ne visi baltai. II a. gale po Kr. graikų geografas Ptolemajus Pavyslyje jau mini — XIII a. gerai pažįstamas — prūsų kiltis galindus ir sūduvius. Kuršo vardas skandinavų šaltiniuose pasirodo VII a., o žiemgalių — IX. Lietuva pirmą kartą minima lenkų kronikų 1009 m., latviai XI a. galo rusų metraščiuose ir vėliausiai sėliai — XIII a. pradžioje, jau vokiečiams atsikraustčius į Padauguvį. Ištisinių kalbos paminklų iš šių šešių baltų kilčių tik iš trijų — lietuvių, latvių ir prūsų — teturime. Tačiau vietovardžiai ir asmenvardžiai liudija ir likusias kiltis kalbėjus atskiromis ar bent pereiginėmis kalbomis.

Čia tuojau iškyla klausimas, kada baltų protautė bus suskilusi, kokio senumo gali būti atskiros kalbos. Iš visų senoviškiausia yra prūsų kalba. Ji daugeliu tokių ypatybių atsiskiria nuo savo tarpe artimesnių lietuvių ir latvių. Plg. *deivans=dievus, tebei, sebei=tau, sau, kasmu=kam, anktam=sviestas, dadan=pienas, panu=ugnis.* Latviai čia sako tas pačias lietuviškąsias lytis, tik kiek aptrumpina: *dievus, tev, sev, kam, sviests, piens, uguns.* Todėl, suderinę kalbos duomenis su archeologija ir pirmosiomis istorijos žiniomis, išvedame, kad prūsai nuo bendrosios prokalbės turėjo atskilti dar pr. Kr. ir sudarė vakarinę baltų šaką. Tačiau tas skilimas tegalėjo įvykti tik po V a., nes, kaip rodo visiems baltams bendri *geležies* ir *plieno,* (latvių: *dzelzs, pliens,* prūsų: *gelzo, plainis*) vardai, jie geležies amžiaus pradžią bus sykiu išgyvenę. Čia paminėtinos ir *kanapės,* latvių *kaņepes,* prūsų *knapios,* kurios Europoje paplinta tarp V—III a. pr. Kr.

Prūsams atskilus lietuviai, latviai, kuršiai, žiemgaliai ir sėliai dar ilgą laiką kalbėjo viena kalba — rytine baltų prokalbės tarme. Tačiau XIII a. kronikose išlikę vietovardžiai rodo, kad tada latvių kalbos būta veik tokios pat kaip šiandien, jau sakyta: *cits dzied, dzītars, logs=kitas, gieda, gintaras, langas.* Svetimų kalbų skoliniai, patekę į latvių kalbą, leidžia tą skilimą dar ir tiksliau nustatyti. Jis yra prasidėjęs apie VIII a. ir pasibaigęs XI a. gale ar XII pradžioje. Taigi latvių kalbai pasidaryti tokiai, kokia ji yra šiandien, prireikė ištisų 400 metų. Kadangi žiemgaliai ir sėliai istoriniais laikais greografiškai lietuviams net artimesni nei latviai, tai galima manyti, kad ir jų kalbų raida nebus buvusi greitesnė už latvių. Mat, kalbos kitimas eina išcentrinėmis bangomis. Jų galėjo sukelti suomiškos kilmės lybiai, kuriuos latviai naujai įsigyventuose kraštuose yra asimiliavę. Lietuviai mažiau tesikraustė, o turėdami priešakyje — vakaruose ir šiaurėje — kitas baltų kiltis, negavo tiek nė svetimo kraujo. Todėl mūsų kalba rytinių baltų tarpe ir išliko visų senoviškesnė. Dabartinei latvių kalbai ji mažne visais atsitikimais gali eiti "prokalbe". Grafiškai baltų kalbų šaką turime šitaip vaizduoti:

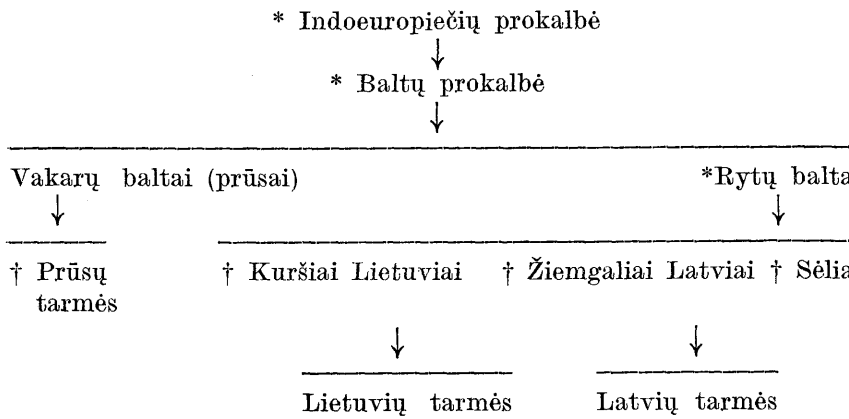

Tuo būdu matome, kad lietuvių ir latvių kalbos yra tikrosios seserys, o prūsų kalba joms tik teta.

Kalbų skirtumai visuomet geriau matyti iš gyvų pavyzdžių, jas sugretinus. Todėl čia duodame interliniškai "Tėve mūsų" visomis trimis kalbomis: viršuje lietuviškai, viduryje latviškai ir apačioje prūsiškai.

Tėve	mūsų,		kurs		esi		danguje.
	Mūsu	Tēvs					debesīs.
Tāve	nūson		kas	tu	esei	en	dangun.
		Teesie	šventas		Tavo		vardas.
Svētīts		lai top			tavs		vārds.
Svintints		virst			tvais		emmens.
Teateinie		Tavo		karalystė.		Teesie	Tavo
Lai atnāk		tava		valstība.			Tavs
Pereis		tvais		rīks.			Tvais
valia		kaip		danguje,	taip	ir ant	žemės.
prāts lai notiek		kā	debesīs,	tā	arī	virs	zemes.
kvait audāsei sin kaigi en dangun tīt					dīgi	na	zemei.

Kasdienės	mūsų	duonos	duok	mums	šiandien.
Mūsu	dienišku	maizi	dod	mums	šodien.
Nūson	deininan	geitin	dais	nūmans	šan deinan.

Ir	atleisk	mums	mūsų	kaltes,
Un	piedot	mums	mūsu	parādus,
Be	atverpeis	nūmans	nūson	aušautins,

kaip	ir	mes	atleidžiame	savo		kaltininkams.
kā	arī	mēs	piedodam	saviem		parādniekiem.
kai		mes	atverpimai	nūson		aušautenīkamans.

Ir	nevesk	mus	į		pagundą,
Un	neieved	mūs			kardināšanā,
Be	nivedeis	mans	en		perbandan,

bet	gelbėk	mus	nuo	pikta.	Amen.
bet	atpestī	mūs	no	ļauna.	Amen.
sklait	izrankeis	mans	ese	vargan.	Amen.

Lietuvių ir latvių tekstas išspausdintas bendrinėmis šių dienų lytimis, o prūsų — pataisyta rašyba ir kalba išlyginta. Ir šis trumpas pavyzdys tuos skirtumus ryškiai parodo. Prūsų kalba iš lietuvių ir latvių kalbų išsiskiria: *nūson*, *nūmans* (plg. lot. *nos*, rusų *nas*), *emmens* (iš * e n m e n s , plg. sen. slavų *imę*, lot. *nomen*), *tvais* (plg. rusų *tvoj*, bet lot. *meus* = prūsų *mais*), *geitin* (plg. rusų *žito* "javai"), *kvaits* (plg. *kviesti* ir graikų *koĩtai* "geismas"), *ese* (iš * es + e, plg. lot. *ex*), pagaliau *rīks* paskolintas iš gotų *rīki* ar greičiau net iš vidurinių amžių vokiečių *rike*, *riche*. Latvių ir lietuvių kalbos kaityba visai nedaug tesiskiria, o žodyne skirtumai daugiau reikšminiai, pvz. *prāts* — *valia*, *maize* — *duona* (plg. žemaičių *maižė* "bloga, su miežiais duona"), *atnākt* vėl atliepia mūsų *nokti* "bręsti, prieiti", *panokti* "pavyti".

Tewe musu kuris essi
dangusu.

I Schwes kiese wardas tawa.

II Ateik karaliste tawa.

III Buki tawa walia kaip dągui taip
ir ßemeie.

IIII Dona musu wyssudienu dodi mumus
nu.

V Ir atleid mumus musu kaltibes, kaip
mes atleidem musu kaltimus.

VI Newed mus ingi pagundima.

VII Bet gielbek mus nogi wysa pikta.
Amen.

« Tėve mūsų » iš MARTYNO MAŽVYDO (Ragainės klebono) žemaitiško katekizmo, išspausdinto Karaliaučiuje 1547 m. Daug senoviškų lyčių: *duodi, atleid, neved, mumus, kaltimus, dangusu* ... vietoje dabartinių: *duok, atleisk, mums, kaltiems, danguose* ... Šis katekizmas — pirmas lietuviškas mūsų raštijos paminklas.

Nossen Thewes
Cur thu es delbas Sweytzgischer tho wes warder Penag munis thol,
be mÿstlastilbi Tolpes pratres Girkade delbeßisne tade symmes Semmes
Worsunij dodi mommijs An nosse igdemas maÿse, unde Gaÿ tkas Pames
mumijs Nuße nozeginu Cademes Pametam musen Prettaune Kans
Newede munis lawna Padoma swalbadi munis Nowusse Leÿnethesus
amē.

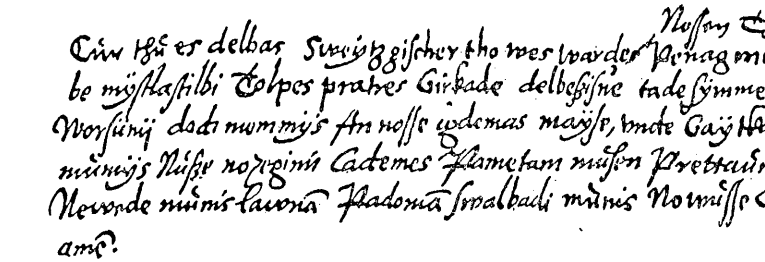

Latviškas "Tėve mūsų" iš Simono Grunavo "Prūsų kronikos" rankraščio Karaliaučiuje. Kronika rašyta apie 1529—31 m. Tekstas perrašinėjant labai iškraipytas. Įdėtas vienas ir prūsiškas žodis: g a v t k a s (= duonos) šalia latviško m a y s e. Pirma spausdinta latvių knyga yra "Katalikų katekizmas", išleistas jėzuitų Vilniuje 1585 m.

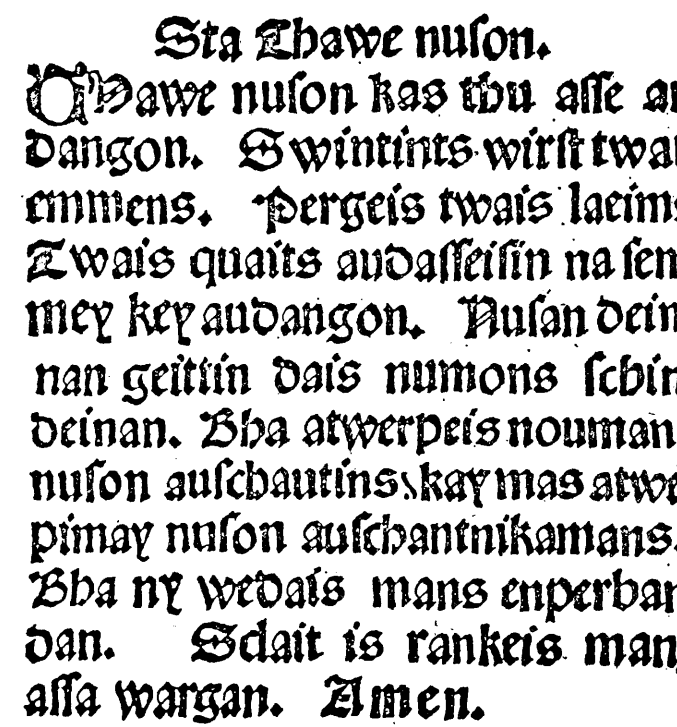
Sta Thawe nuſon.
Thawe nuſon kas tu aſſe an-
dangon. Swintints wirſt twais
emmens. Pergeis twais laeims.
Twais quaits audaſſeiſin na ſem-
mey key audangon. Nuſan deini-
nan geittin dais numons ſchin-
deinan. Bba atwerpeis noumans
nuſon auſchautins, kay mas atwer
pimay nuſon auſchantnikamans.
Bba ny wedais mans enperban-
dan. Sdait is rankeis mans
aſſa wargan. Amen.

"Tėve mūsų" iš pirmojo prūsų katekizmo, išspausdinto Karaliaučiuje 1545 m. Labai netikus rašyba. Vietoje *andangon, auschautnikamans* išspausdinta *audangon, auschantnikamans*. Vokiečių R e i c h (=karalystė) klaidingai išverstas *laeims* — r e i c h (= turtingas). Kituose dviejuose katekizmuose rašoma — *riks*. Seniausias prūsų — ir apskritai baltų kalbų — paminklas yra 800 žodžių rankraštinis žodynėlis, rastas Elbingo mieste Rytprūsiuose. Sudarytas jis XIII a. gale ar XIV pradžioje.

Bet dar paklaustume, ar mūsų kalba, be anų seserų ir tetos, neturi kartais ir tolimesnių giminių. Iš kitų indoeuropiečių kalbų baltų kalboms artimesnės yra dar slavų kalbos, tiek lyčių, tiek žodyno atžvilgiu. Pvz. liet. *rankai, galvai* tik slavų kalbose atliepia *ruka, golova*. Kitos kalbos tas sąvokas reiškia skirtingais žodžiais. Todėl buvo ir yra kalbininkų (Schleicheris, Brugmannas, Rozwadowskis, Trautmannas ...) manančių, kad baltai ir slavai, atsiskyrę nuo kitų indoeuropiečių, dar ilgiau kalbėję viena prokalbe ir tik vėliau galutinai suskilę. Tačiau ši hipotezė turi daug priešininkų (Meillet, Endzelynas, Būga ...). Kalbos bendrybių tarp baltų ir slavų galėjo

rastis vien dėl ilgos ir nuolatinės kaimynystės. Be to, jei šitokia prokalbė tikrai būtų buvusi, lauktume pereiginių kalbų, kurių kaip tik visai nėra. Giminaitės tėra baltų ir slavų prokalbės, tarp atskirų tų šakų kalbų kokio artimesnės giminystės nepastebėta.

AN ANCIENT LANGUAGE *

Lithuanian is the language of a small nation. This is the reason why an average American has almost no idea about its origins and relationship. Even well known standard reference works swarm with mistakes on this subject, e. g., an assertion in the Encyclopedia Americana according to which the Lithuanian peasant is able to understand Sanskrit (a literary language used some two millenia ago by ancient Hindus) as spoken by scholars.

This and similar fairy-land-stories date back to the early days of Lithuanian national revival and were called into being as a result of a well founded admiration of the conservativeness and richness of Lithuanian by the European philologists. As a megalomanic curiosity the fact may be mentioned here that Vištelis (Višteliauskas), a second class writer among the early Lithuanian romanticists, claimed that our forefathers in Paradise must have spoken Lithuanian, too. This was just a national counter-stroke against the Polish patriots who in their jingoistic efforts of polonization had termed Lithuanian "a pagan language".

Another widespread fallacy, especially in America, takes Lithuanian for a Slavic language. This obviously results from the fact that the Lithuanians are encircled on three sides by the vast Slavic sea and during their historic past have been linked continuously to the Slavic world in one way or another.

A scientific analysis of the problem reveals the following about the position of Lithuanian.

There lived (4000 — 3000 BC) on a not exactly fixed spot between the Adriatic and Iran a nameless primitive people whom the philologists of the 19th century called by an artificial name Indo-Europeans and whose original tongue is regarded to be the mother tongue of most languages of Europe and several of Asia, such as Persian and Hindu. Toward the end of that time the Primitive Indo-European split into two dialects, the western and the eastern. The first, called by the comparativists the centum group, comprises,

---

* *The Marian*, 1950, II, 8-9.

e. g., Greek, Latin, Germanic, Celtic ; the second, the satem group : Ancient Indian, including Sanskrit, Old Persian, Slavic, Armenian.

The Lithuanian of today is a product of a nearly three millenia long development of a separate branch of the latter group. This branch of Indo-European is called today by a geographic name, the Baltic and was constituted as an independent linguistic unit probably during the second millenium B. C. The further development of Primitive Baltic (PB) is illustrated by an accompanying scheme. After long centuries of independent existence it split at first into two main dialects, the West (WB) and East Baltic (EB). This occurred in all probability after the beginning of the Iron Age in the Baltic area because the names of iron (Li. geležis, Le. dzelzs, OP gelzo) and steel (Li. plienas, Le. pliens, OP. plainis) are the same in all three Baltic languages.

The West Baltic produced only one language in the following centuries, the Old Prussian (OP) which subsequently differentiated into several dialects and was spoken in East Prussia and Western Lithuania as far as the Nemunas river. It died out shortly before 1700 by germanization. The records of this language (three catechisms and two vocabularies) show very archaic features of Common Baltic.

The eastern subdivision of Baltic, as proved by old Russian loan words in modern Lettish, continued to exist as a unit until about 700 A.D. The decomposition of the East Baltic unity, caused by various population movements, resulted finally in five different languages : Lithuanian (Li), Lettish (Le), Curonian (C), Zemgalian (Z), and Selonian (S). This development was accomplished before 1200 because Lettish local and personal names preserved in German sources of that time show already all the characteristic features of Lettish.

The three other tribes, the Curonians, Zemgalians and Selonians (Li. kuršiai, žiemgaliai, sėliai) lived formerly along the present day Lettish-Lithuanian border, between the Baltic sea and the Dauguva river. Because of such a geographic position and because of their smallness they were assimilated by the Latvians and Lithuanians in the 14th century. The only remaining records are several dozens of proper names scattered in German sources and some dialectisms (cf. broken arrows in drawing) preserved in Lettish and Lithuanian local dialects indicating their Curonian, Zemgalian or Selonian substrate. These poor remnants allow, however, to establish a pretty clear interrelationship of the dead and living East Baltic languages. For instance, the word for amber in Lithuanian is gintaras, in Lettish, dzītars, but in Curonian, dzintars. The devel-

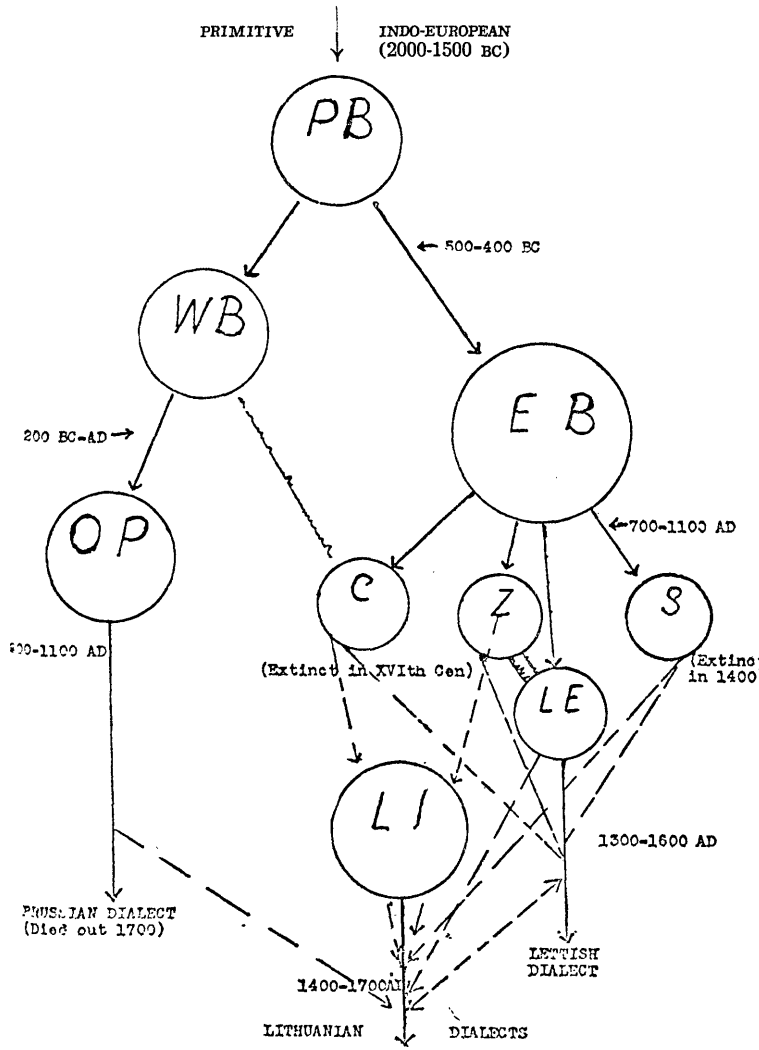

Table explaining the origins of Lithuanian

opment of the original stop g into an affricate dz in both Lettish and Curonian and the preservation of the combination in, common for Lithuanian and Curonian, stamps the latter to an intermediary language between the two former ones. In addition there are certain other characteristics wich link Zemgalian more closely with Lettish

and partially Curonian with Old Prussian (cf. waved lines in the drawing).

The linguistic change is inherited by every spoken language. Therefore Lithuanian and Lettish have further split since 1400 and 1300 resp. into numerous dialects. Cf. the drawing.

There is some evidence of closer affinity between Baltic and Slavic and partially Germanic linguistic families. The so-called Balto-Slavic linguistic unity, in the form claimed by some German and especially Slavic scholars, has however been almost abandoned by research in that field during the past decades. The obsolete hypothesis is disproved in the best way by the lack of an intermediary language or a dialect which would link these two linguistic families. The morphological and lexical features common to Baltic and Slavic can be explained by the dialectal inheritance from Primitive Indo-European and the later innovations caused by the close neighborhood of both groups.

By the way, it may be mentioned that the present day oppressors of Lithuania have tried to make capital of this theory, too. It has been raised to a status of dogma of Lithuanian history with an obvious aim to prove "the everlasting friendship of the Lithuanian and the great Russian peoples". This fact shows again superfluously that even philology may serve under the Soviet regime for the purposes of exterminating a nation.

ŽEMAIČIŲ VARDAS IR RIBOS *

Istoriniuose šaltiniuose žemaičių vardas pasirodo tik XIII a. pradžioje, visų pirma rusų metraščiuose. Vad. Ipatijaus kronikoje tarp 1219 m. taikos derybose dalyvavusių lietuvių kunigaikščių paminėti ir žemaičių kng. Erdivilas ir Vykintas (žemoitskyi kniazia). Tas pats metraštis, skirdamas lietuvių kiltis, toliau pasakoja, kad 1263 m. Treniota 'ėmė kunigaikščiauti visoje lietuvių žemėje ir Žemaičiuose (v Žemoiti)', o 1286 m. 'visa Lietuva ir Žemaičiai žygiavo prieš vokiečius į Rygą'. Iš lenkų kronikininkų pirmas Bogufalas mini, kad mozūrų kng. Konradas dar prieš 1228 m. 'pinigais papirkęs skalvius, prūsus, lietuvius, žemaičius (orig. iškraipytas ds. gl. Szanmitas)' vedęsis juos niokoti Sandomiro žemių. Ankstyviausias vokiečių šaltinis vad. Livonijos kronika, kuri aprašo įvykius iki 1227 m., dar nepažįsta žemaičių, bet Eiliuotinė Livonijos kroni-

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXXV, 194-198.

ka, parašyta XIII a. paskutiniame dešimtmetyje, jau kartkartėmis juos mini, laikydama tautybės lietuviais (Die Lettowen al zû hant, die Sameiten sint genant). Kryžiuočių ordino kronikininkas Petras Dusburgietis savo 1326 m. baigtoje Chronicon terre Prussie žemaičių kraštą vadina sulotynintu vardu Samethia, o pačius žemaičius dukart Lethowini de Samethia ir vieną kartą stačiai Samethi. Šią kroniką eilėmis vokiškai 1331—41 m. išvertęs N. Jeroschinas abiem reikšmėmis vartoja pavadinimą Samaiten. 1322 m. Gedinimo taikos sutartyje su Livonijos ordinu Žemaičiai ir Aukštaičiai (Samaythen, Eustoythen) minimi kaip jo (regis Lethoviae) valdomos žemės. Ordino pretenzijos į Žemaičius ir jau Mindaugo laikais pasireiškęs žemaičių kunigaikščių, o vėliau didikų tam tikras separatizmas, vertė Vytautą Europos politikos vairuotojams aiškintis žemaičių tautybės klausimu. 1420 m. jis rašė Šv. Romos imperijos imp. Zigmantui: 'Žemaičiai iš senų laikų vadinasi lietuviais, nes ta pati kalba ir tie patys žmonės (unum ydeoma et uni homines)'. Žemaičių vardo, kaip geografinės sąvokos, interpretaciją jis yra davęs tame pačiame 1420 m. laiške: 'Žemaičių žemė yra žemesnė nei Lietuva, taigi vadinasi Žemaičiai (orig. Szomoyth) ir lietuviškai reiškia žemesnė žemė (terra inferior). O žemaičiai Lietuvą vadina Aukštaičiais (Auxtote) ir tai žemaičių žemės atžvilgiu yra aukštesnė žemė (terra superior)'. Čia Vytautas, matyti, yra pasinaudojęs įprastiniu anų laikų žemaičių vardo aiškinimu, nes ir Ordino maršalas viename 1408 m. laiške Žemaičius vadina n i d e r l a n t, o Livonijos kronikininkas Hermanas Vartbergietis mini Ordino maršalą Schindekopą 1367 m. puldinėjus pilis 'in s u p e r i o r i b u s partibus Letwinorum', t. y. Aukštaičiuose.

Pats pavadinimas ž e m a ĩ t i s, -ė, kaip ir a u k š t a ĩ t i s, -ė yra bdv. žẽmas, áukštas vediniai su priesaga -aĩtis, -ė ir etimologiškai reiškia žemų ir aukštų vietų, kitaip tariant žemumų, aukštumų gyventojus. Darybos ir reikšmės atžvilgiu jiems atliepia pietų rytų žemaičių (Eržvilkas, Raseiniai, Kelmė) pažįstami gyventojų būdinamieji pavadinimai pagal jų gyvenamąją aplinką: girinaĩčiai ir laukinaĩčiai, t. y. girių ir laukų gyventojai. Tos sąvokos kaimo gyvenime seniau buvo tiek įprastos, jog girinaĩtis imta vartoti net perkeltine reikšme nemandagiam, neišauklėtam žmogui. Plg. dar miškinaĩtis 'kas arti miško gyvena' (Šakyna).

Dabar žemaičių gyvenamam tarminiam plotui labiau būdinga Telšių aukštuma nei pakraštinės žemumos. O istoriniai šaltiniai kaip tik rodo, kad žemaičių vardas senovėje bus buvęs pramintas žemumos gyventojams. Didžiąją dabartinio žemaičių tarminio ploto dalį XIII a. sudarė kuršiškos Ceklio, Pilsoto, Mėguvos ir lietuviška Karšuvos sritys. Joms ankstyvuosiuose šaltiniuose netaikomas

žemaičių vardas. Pvz. 1328 m. sutartyje, kuria kalavijuočiai Klaipėdą su kaimyninėmis sritimis perleidžia kryžiuočiams, jų ekspansijos riba tarp ko kita nustatoma Mìnijos upe (nuo Sãlanto įtakos) aukštyn 'iki Lietuvos (in terram Lithoviae'), kur ji ištekanti iš vokiškai pavadinto Hasenplute ež. Tas pats ežeras 1370 m. rašomas jau tiksliau Pludden ir jo vardas bus buvęs * Pluotas. Taip galima spėti iš netoli ežero esančio Pluotinių kaimo pavadinimo, pažįstamo jau XVI a. ir šaltiniuose rašomo gud. Plutiny, Plutini, Plutinis (iš žem. dūnininkų Plūtinẽ, Plūtinis), sudaryto su būdvardine priesaga -inis iš ežero vardo. Dokumentinis Hasenplute, atrodo, sujungus su vok. Hase ' kiškis ', yra sugadinta kuršiška lytis * Āzpluote, lietuviškai būtų * Užpluotė. Plg. Kuržemės miesto vardą Aizpute, trm. Āzpute (žem. Óšputė), kurį vokiečiai perdirbo į Hasenpot. Dabar tas Žarėnų vls. ežeras vadinamas Pluotinãlis (1568 m. inventorius rašo Pliutino) ir faktiškai Minija išteka iš Didóvo ež., kurį nuo Pluotinalio skiria tik plačios balos. Anoje sutartyje ežeras, matyti, pavadintas pagal gyvenamąją vietą. XVI a. Pluotiniai (16 valakų kaimas, dvaras ir laukas) greičiausia ta pati kurš. Āzpluote. Šaltiniai (Vygando Marburgiečio ir Posilgės kronikos) aiškiai Žemaičiams priskiria tik Mẽdininkų žemę (lot. territorium, terra, vok. land), kuriai XIV a. priklausė dabartinės Vařnių, Tvẽrų, Laũkuvos, Kvẽdarnos, Medviãgalio ir Paršežerio apl. XV a. pradžioje ji sudarė vieną iš svarbiausių valsčių (districtus, volost'), kur po žemaičių krikšto 1417 m. buvo įsteigta Medininkų vyskupija ir Varniuose pastatyta katedra. Iš šaltinių matyti, kad Medininkai buvo tik srities, o ne atskiros vietovės vardas. Tai patvirtina ir tas faktas, kad Medviagalis, Paršapilė ir nebeatsekami Sirdyčiai (priesaginis vedinys iš trumpinio asmenvardžio * Sìrdus ar * Sìrda, išriedėjusio iš dvikamieninio * Sirdaugas ; darybai plg. Sìrus : Sìrtautas Riñkus, Rimka : Rìmkantas) vadinami Medininkų pilimis. 1417 m. Medininkų vyskupijos įsteigimo akte aiškiai pasakyta, kad pats Vytautas, parinkęs Varnius tinkamą vietą miestui įkurti, jiems davė Medininkų vardą (locum dictum Worni in districtu Medinicensi pro civitate satis aptum assignavit, nomen Medniky eidem imponendo). Varnių vietovė kronikos jau minima 1370 m. Kuldingos komtūro karo žygio aprašyme. Vardas jiems pramintas pagal Vařnės upelį (1385 m. kryžiuočių kelių aprašuose Warnestile = Vařnės tiltas), kuris dabar vadinamas Vařnãlė ir skiria Senuosius Varnius nuo Naujųjų, vietos žmonių paprastai vadinamus Mediniais ir Mūriniais Varniais (pagal bažnyčias). Sritinis vardas, žinoma, senai vietovei negalėjo prigyti ir po XVI a. visai išnyko iš vartosenos. Medininkų vardas neatskiriamas nuo žemaičių iki dabar pažįstamo bendrinio dkv. mẽdininkai ' mẽdės, girios gyventojai '. Taigi

ir Medininkų sritinis pavadinimas yra paveldėtas iš senų senovės, kada žmonių ten kurtasi giriose, žemaičių vadinamose mẽdėse. Iš bendrinio daiktavardžio praminta ir ketvertas dabartinių Mẽdiniñkų kaimų (Platelių, Skuodo, Šimkaičių, Krakių vls.). Sprogis iš XVI a. Žarėnų vls. mini smulkesnį to vardo administracinį vienetą (Mednickij okrug) su dvaru ir lauku, taip pat dvarą ir kaimus (Mediniki, Medniki) Medingėnų, Josvainių vls. ir Mituvos paupyje.

Medininkų žemė jau XIII a. buvo tirštai gyvenama, nes pradedant 1314 m. ji yra vienas iš svarbiausių ir dažnų vokiečių plėšiamųjų žygių tikslų. Kronikininkai pasakoja apie penkias dienas trukusį srities niokojimą, sudegintus kaimus, šimtus iššudytų gyventojų. Vygandas Marburgietis, be abejo perdėdamas, rašo, kad 1381 m. Livonijos magistro suruošto žygio grobis buvęs 1400 pabalnotų arklių ir 700 nelaisvėn išsivarytų moterų ir vaikų. Tačiau labiausiai išgarsėjo ne tik Ordino kronikininkų, bet ir žygio dalyvio prancūzų poeto aprašyta 1329 m. Medviagalio pilies puolimo operacija, dalyvavę 200 kryžiuočių ir dešimt ar net aštuoniolika tūkstančių iš visos Europos sutelktų kryžeivių. Piliai pasidavus esą buvę pakrikštyta 6000 žmonių. Todėl suprantama, kodėl ir Kęstutis, kovodamas su Jogalia, kaip pasakoja Vygandas, 1382 m. vasarą ' pasitraukęs į miškus, slapstydamasis ir baimindamasis abiejų savo brolėnų (t. y. Jogailos ir Skirgalios) ', kaip tik atsirado šiame Žemaičių vidurkyje ir ' susišaukęs medininkiečius (orig. de Medenike vulgariter) ir žemaičius (t. y. kitus), protingai klausėsi jų patarimo '. Pagal šaltinius taip pat Žemaičiams priklausė Papilės apylinkė (1339) ir Šiaulių žemė (1348 landt Saulen). Šiuo atžvilgiu būdingas XV a. pradžios įrašas Ordino sienų byloje (Grenzbuch) : ' Žemiau pilies (Ordino pastatytos 1407 m.) Dubysa įteka į Nemuną, ji ateina iš Žemaičių ir prasideda Šiaulių žemėje, kuri yra tarp Livonijos ir Žemaičių ' (SRP II 709). Taigi išeina, kad ši sritis yra pakraštinė Livonijos pusėn.

Rytuose Nevėžis iki jo santakos su Vadaktimi XIV a. skyrė Žemaičius nuo Aukštaičių. Petras Dusburgietis pasakoja, kaip Ragainės komtūras Liudvikas iš Liebenzellės 1294—1300 m. tarpe Nemunu laivais įsiveržęs į Aukštaičius (versus Austechiam), Lietuvos karaliaus (t. y. Gedimino) žemę ir sudeginęs Romaĩnių kaimą (1923 m. trys to vardo dvarai, palivarkas ir kaimas Nemuno ir Nevėžio santakoje, Raudondvario vls.), kuris ' pagal jų (t. y. lietuvių) tikėjimą buvo šventas '. Ir Vygandas, aprašydamas 1394 m. žygį, mini, kad prie Kauno Ordino kariuomenė jojusi per Nerį netoli Žemaičių žemės (prope Samaytarum terram). Nevėžį ribine upe laiko ir 1413 m. Veliuonos bylos aktai: ' Žemaičių žemę iš kitos pusės (t. y. iš rytų) Lietuvos žemių pasienyje atriboja ir uždaro Nevėžio upė, kuri,

eidama aukštyn, ilgą tarpą (per longa spacia) skiria sakytas Žemaičių žemę ir Lietuvą'. Nevėžį, kaip tradicinę Žemaičių ir Aukštaičių sieną patvirtina ir Aleksandro 1492 m. žemaičių bajorams duota privilegija, kurioje, matyti įprastine formule, pasakyta: 'Neturime siųsti antstolių (ministeriales) anapus Nevėžio upės (ultra fluvium)'. Pietuose nuo istorinių laikų pradžios iki pat XV a. Nemunas skyrė Žemaičius nuo Sūduvos. Dar 1420 m. imp. Zigmantas, spręsdamas Lietuvos ir Ordino sienų ginčą, žemę anapus Nemuno vadina Suderlant alias Jettoem, t. y. Sūduva arba Jotva. Ir Vytautas 1422 m. pateiktuose sienų reikalavimuose čia kalba apie terra Sudorum.

Taigi istorinius XIII—XIV a. Žemaičius sudarė nuo Nemuno išilgai Nevėžį ištisusi žemuma, su Dubysos upynu bei Ventos aukštupiu, ir, palyginti, nedidelė pleištu į vakarus iki už Varnių ežeryno įsišovusi dabartinės Žemaičių aukštumos dalis.

Pasibaigus karams ir Melno taikos sutartimi Lietuvai šiaurėje ir ypačiai vakaruose atitekus dideliems tyro plotams, iš tankiai gyvenamų Nevėžio—Dubysos tarpupio ir to Žemaičių aukštumos pleišto prasidėjo sparti kolonizacija. Mat pusantro šimto metų trukę lietuvių-kryžiuočių karai buvo už tyro ribos sutvenkę dideles gyventojų mases, kurios sugniužus Ordino galybei, gaivališkai išsiliejo į tuščius buv. tyro plotus. Čia tam tikrą vaidmenį bus suvaidinusi ir gausi karų metu Nevėžio gynybinėje linijoje sutelkta bajorija. Atpalaiduota nuo veik nuolatinės karo prievolės, ji savo veiklą galėjo nukreipti į krašto ūkinę pažangą, pasireiškusią ypačiai didikų naujų žemės valdų įsigijimu. Tyro kolonizacija iš dalies buvo grįžimas į seniau pačių lietuvių gyventas sritis (Karšuva), o iš kitos pusės žymus pasistūmėjimas į anksčiau kuršių gyventus plotus. Tuo būdu XV—XVI a. būvyje susidarė, pasakytume, Didžioji Žemaitija nuo Palangos iki Nevėžio, o šiauriau iki linijos kiek į vakarus nuo Šeduvos—Pakruojo—Linkuvos—Žeimelio. Kolonizacijos banga persimetė ir už Nemuno, užgriebdama dabartinius Zanavykus ir net Virbalio apylinkę, jau XV a. pirmojoje pusėje ir administraciniu atžvilgiu tapusius Žemaičių seniūnijos dalimi. Kolonizacijos kryptys aiškiai matyti iš XVI a. valsčių pavidalo. Daugumas jų dryžais yra nutįsę iš krašto vidurio naujųjų politinių sienų kryptimi. Ypačiai tuo atžvilgiu būdingi senieji Viešvėnų, Biržinėnų, M. ir D. Dirvėnų (dabar vad. Dirvónėnai) ir Bėržėnų siauručiukai valsčiai. O pačios vietovės (XVI a. karališkieji dvarai), pagal kurias praminti tie valsčiai, visos vėl eina buv. tyro atkraščiu.

XVI a. Žemaičių pavadinimas vartota tik politine ir administracine reikšme. Pvz. 1605 m. anoniminio rytiečių katekizmo autorius savo pratarmėje, kalbėdamas apie 1595 m. M. Daukšos verstą Ledezmos katekizmą, sako: 'Atėjo ausiump mano ne vieno žo-

džiai ... jog esąs anas perguldęs jį žemaitiškai ir geidė anys nuog manę idaut lietuviškai būtų perguldytas'. O iš tikrųjų Daukšos katekizmo, kaip ir jo Postilės tarmė yra aukštaičių viduriečių. Senosios vartosenos pėdsakų yra išlikę iki pat naujųjų laikų. Pvz. prieš I pas. karą radviliškiečiuose, parėjus iš bažnyčios, namiškiai klausdavę, ar evangeliją skaitę 'žemaitiškai ar lankiškai'. Mat Radviliškio (Šiaulių) bažnyčioje ją sekmadieniais pakaitais skaitydavę abiem kalbomis. Žemaičiais save vadindavę ir gruzdiečiai, nors ir kalbėdami vakarietiškai aukštaitiškai. O Užnemunės dzūkai vėl žemaičiais vadina visus nedzūkiškai kalbančius šiaurinius kaimynus. Iš kitos pusės Klaipėdos krašto tarminiai žemaičiai tesivadina tik lietuvininkais arba, tarme išsiskirdami, klaipėdiškiais. Klaipėdos krašto dažnoka pavardė Žemaitáitis ir, be abejo, seniau vartota Žemaĩtis (iš jos praminti Žemaĩtkiemių kaimai, Šilutės ir Pagėgių aps.) jų pirmųjų nešiotojų bus atneštos iš anapus sienos, nes jos logiškai įmanomos tik už žemaičių krašto ribų. Pavardiniai ar pravardiniai Žemaĩčiai ir anapus Nemuno M. Lietuvoje yra prakurę net ketverius Žemaĩtkiemius (vok. Schameitkehmen, Pìlkalnio, Stãlupėnų, Įsrutiẽs ir Galdãpės aps.) ir Žemaičius (vok. Schameitschen, Gumbinės aps.), Mat M. Lietuvoje, dėl Žemaičių kaimynystės, žemaičiais (vok. Schameiten) vadinta bei pravardžiuota visi D. Lietuvos lietuviai.

Žemaičių gyvenamas kraštas iš seno gyvojoje kalboje vadinamas daugiskaitine lytimi Žemaĩčiai. Taip vartoja ne tik Daukša bei 1605 m. katekizmo vertėjas, bet ir 1578 m. hercogo Jurgio Fridricho įsakyme Ragainės aps. bažnyčioms skaitome: 'Lietuvininkai ... kartais ing Žemaičius bažnyčion eit'. Po spaudos atgavimo per laikraščius ir šnekamojoje kalboje ėmė plisti analoginė lytis Žemaitija (pig. Lénkija, Gùdija greta ankstyvesnių Lénkai, Gudaĩ). Ji, rodos, nėra vien rašomosios kalbos naujadaras, nes J. Gerulio liudijimu jo gimtajame Jogaudų kaime (Vilkỹškių vls.) žmonės juokais sakydavę: Laũksargiai gyvà Žemaitijà.

Rusų ir Lietuvos gudiškai rašytuose metraščiuose, taip pat Lietuvos Metrikoje žemaičių vardas rašomas Žemoit' (m. g.), o vėliau, tose kalbose sukietėjus priebalsiui — Žomoit'. Nors jai pradžią bus davęs liet. žemaitis, tačiau morfologiškai lytis priderinta kuopiniams vienaskaitiniams senovės rusų šaltinių tautovardžiams, kaip Rus', Čiud' (estai), Sum' (suomiai), Lib' (lybiai), Kors' (kuršiai). Iš rusiškosios lyties išriedėjo fonetiškai perdirbta senesnė lenk. Żmójdź, Żmujdź, o iš šios dabartinė Żmudź (kraštui vadinti). Pastaroji lytis liaudinės etimologijos keliu galėjo būti paveikta lenk. żmuda 'nuobodumas, vargas', żmudny 'nuobodus, vargingas', żmudzić 'varginti'. Perkeltine reikšme lenkai żmudź vadina ir smulkius vaisius.

Iš lenkų perimta ir naujesnė rus. Žmud'. Žemaičių krašto gyventojas lenkams yra Žmujdzin, Žmudzin, rus. žmudín. Ir mūsų pavardės Žmuidzinas, Žmuidzinavičius tėra lenkiški Žemaičio, Žemaitaičio vertimai. Lietuvos Metrika pažįsta ir pavardę Žomoitin.

Lotyniškai ir vokiškai rašytuose šaltiniuose iki XIV a. galo įprastinė lytis yra Samaiten, Sameiten su daugybe rašybos variantų (Samayten, Samaythen, Samoythen, Sameithen, Sameyten, Sameythen, Sameitin, Sameithin, Zamaythen, Samayte, Samaythe, Samoyte, Samaiti, Samaithi). Vokiečių kalboje greičiau lauktume Schamaiten, Schameiten (plg. Rytprūsių vok. Schameite, tr. Žameitė ' D. Lietuvos lietuvis '), nes anų laikų vokiečių kalbai priebalsis š nebuvo svetimas. Todėl tenka manyti, kad vokiečiams žemaičių vardą su pradiniu z bus patarpininkavę prūsai arba ir latviai, kurių kalbose lietuvių priebalsiui ž atliepia z, pvz. pr. zemai (parašyta semmai), lat. zems, o liet. žemaĩ, žemas. Raide a po s išreikštas lietuvių kalbos atviras ir platus balsis e, o priesagos ei yra tik rašybos dalykas.

Viename Ordino 1409 m. lotyniškame dokumente (Codex Epistolaris Vitoldi 976tt.) pasirodo ds. vd. Semogite, o vėliau ta kalba rašytuose šaltiniuose dažni variantai Samagyte, Samagitte, Samogittae, Samogite (gyventojams) ir Samagicia, Samagitia, Samagittia, Samogithia, Samogitia (kraštui). Pagaliau dokumentinėje lotynų kalboje nusistojo Samogita, ds. Samogitae ir Samogitia. Šios lytys yra grynai rašybinės kilmės. Mat viduramžių įpročiu garsui j reikšti vartota g. Plg. ir Mažvydo katekizmo rašymus gi, wysagalintigi sutwertagi, sunu ia wenatigi, schitage nakteie vietoje jį, visagalintįjį sutvertojį, sūnų jo vienatįjį, šitoje naktėje. Todėl dažnai tame pačiame akte rašoma mišriai, pvz. 1420 m. Vytauto laiške imp. Zigmantui Samoyte, Samaytarum, Samagitte, Samagicia arba vėl 1416 m. Konstancos bylos aktuose Samaytarum, Samagittarum. Tarta, žinoma, vienodai tik daug vėliau, pamiršus, kad raidė g reiškia j garsą, ir tarime įsigalėjo sprogstamasis priebalsis g. Panašiai ir jotvingių rusiškas pavadinimas Jatviaź, Jatveź lotyniškuose šaltiniuose rašomas Jetwes ir Getwes, o paskui dėl to vieno g jie susieti su trakų kiltimi getais.

AUKŠTAIČIAI *

Aukštaičiai — istoriškai bei geografiškai tai rytinė Lietuvos dalis už Nevėžio ir Nemuno. Vardas iškyla jau XIII a. pabaigoje.

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, I, 428.

Jau ordino kronikininkas Dusburgas, kalbėdamas apie 1294—1300 m. įvykius, lietuvių žemes kairiajame Nevėžio krante vadina Austechia. 1322 m. D. L. K. Gedimino taikos sutartyje su Livonijos ordinu minima ir terra Eystoythen. Vardo reikšmė yra grynai geografinė, ir jau D. L. K. Vytautas 1420 m. ją aiškino, kad «Samoyte vero Lytwaniam apellant Auxstote, quod est terra superior respecte terre Samaytarum». Wartberge 1367 m. pažįsta bendrinį Aukštaičių vardą — aukštutines lietuvių sritis. Aukstaičių vardo priešprieša yra Žemaičių vardas. K. Būga spėjo, kad šie du vardai atsirado XIII a., dar žemaičiams tebegyvenant Nevėžio žemumoje, o Aukštaičiams nuo jų į rytus aukštumoje. Bet kadangi žemaičiai rusų šaltiniuose minimi jau XIII a. pradžioje, tai šie du vardai, matyti, bus kilę žymiai anksčiau. XIII ir XIV a. Žemaičiais tebevadinamos sritys tarp Mūšos ištakų ir Ventos aukštupio šiaurėje, Žarėnų ežerų šiaurės vakaruose, Nemuno pietuose ir Nevėžio rytuose. Didžioji šio ploto dalis, pietuose ir rytuose, kaip tik ir yra žemuma. Dėl to ypač savo rytų kaimynams už Nevėžio Žemaičiai ir tiesiogine prasme buvo žemaičiai. Aukštaičiams jų vardas geografiškai taip pat gerai tinka, nes šios lietuvių šakos branduolio iš senų senovės būta Vilniaus aukštumose. Aukštaičių—Žemaičių skiriamąja siena ordino kronikininkai nuo XIII a. pabaigos laiko Nevėžio upę. Tatai paremia lietuvių tezę 1413 m. Veliuonos ginče, tvirtinančią, kad Nevėžis aukštyn linkui toli skiriąs ir skyręs Žemaičius nuo Aukštaičių. Toliau į šiaurę nuo Nevėžio administracinė Žemaičių kunigaikštijos ir (aukštaitiškos) Upytės apskrities siena XVI a. viduryje eina nuo Vadaktų pro Sidabravą iki Beržės upės ties Pliuškių kaimu, Berže ligi Radviliškio, per Stačiūnų ir Lygumų tarpą ligi Mūšos, toliau stačiai ligi Latvijos sienos, ligi Virčuvio upelio į vakarus nuo Kriukų. Šita siena, istorinių aplinkybių sudaryta, turėta būti taip pat gana sena.

MARTYNO MAŽVYDO RAŠTŲ KALBA *

Pirmas skindamas kelią lietuviškajam raštui, Mažvydas turėjo nemaža sunkumų kaip rašybos, taip ir kalbos atžvilgiu. Jei turėjo kuo remtis, tai nebent už jį vyresnių Rapailionio ir Kulviečio rank-

---

* *Metmenys*, 1973, 25 nr., 3-14. — Paties žurnalo duota antraštė straipsniui, kuris autoriaus buvo pavėluotas nusiųsti *Lietuvių Enciklopedijai*. Dviejose vietose laužtiniuose skliaustuose žurnalo redakcijos įrašyti spėjami žodžiai, kurie autoriaus rankraštyje per neapsižiūrėjimą buvę praleisti.

raštiniais pavyzdžiais. Pradėjęs žemaitiškai, vėliau Mažvydas kaip mokėdamas savo raštų kalbą aukštaitino.

Išėjęs lenkiškai-lotynišką mokyklą, savaime suprantama, rašybai pavyzdį ėmėsi iš lenkų. Bet pačios XVI a. pradžios lenkų rašyba, sekusi čekų bei vokiečių rašybiniais įpročiais, buvo dar labai netobula, stačiai prieštaringa. Tas pats garsas žymėta keliais ženklais, o iš kitos pusės vėl viena raide reikšta keli garsai. Tokią pat rašybos netvarką pastebime ir Mažvydo Katekizme. Raidės i, y, ij, j vartojamos mišrai dabartiniams i, į, y, j ir ij žymėti: wirams, wijrams, wyrus, szadi (= žodį), iaunu, nauiey, jr, biakietese. Ta pačia raide e rašoma ne tik e, ė, bet ir ę, ie (źeme = žemė, gimes, dena), o iš kitos pusės ie gali reikšti vėl e, ė, ie (gierai, tiewu, giesmes). Bendrinės kalbos dvibalsiui uo ir balsiui o jo rašyboje atliepia raidė o: dona, doty, wando; tos, schito, roda, nor. Bet kur Mažvydas išlaiko savo tarmę, ten balsė a reiškia ne tik a (źadegimas = žadėjimas, praschimas, scheimina) ir ą žodžio galūnėje (dena, raschta = dieną, raštą), bet ir o (makslas, szadei, nareia = norėjo, paczias = pačios). Balsė u gali reikšti ne tik u, ū ir ų (kunigai, tur wysus, iusu = jūsų, sunu = sūnų), bet taip pat ir priebalsį v (sutuere, kietuirta, galua), nors šiaip jis dažniau rašomas w, retkarčiais ir v (Visas welnuwas deiwes apleiskiet). Bet žodžio pradžioje vėl u ir ū vietoje rašo v ir hu (vsz = už, vszgimima, hukia = ūkio, hukiniku). Mažvydas, žinoma, čia h netarė, tik tuo būdu mėgino skirti žodžio pradžios u ir ū, o priebalsę v tokiais atvejais XVI a., nusižiūrėję į vokiečius, rašė ir lenkai. Be to, porą kartų ilgiesiems balsiams skirti pavartota dvigubos raidės: suunaus, praschiikiet.

Mažvydas turėjo galvosukio ir su priebalsių rašymu, nes dabartiniams š, ž, č, dž lotynų raidyne ir jo vad. gotiškoje atmainoje trūko atitinkamų raidžių. Priebalsė g ir gh, kaip ir ano meto lenkų, vartojama ne tik g, bet ir j reikšti: giwenti, regit, ghadnas ir gy = ji, amzinagi = amžinąjį, schwentąge = šventąją, ghyssai = jisai. Priebalsis š paprastai rašomas sch, bet ir s, ss (letuwiskai, schestas, lękiskas = lenkiškas; kriksstas, netrakssti), kurie šiaip vartojami priebalsiui s žymėti: skirsis, kursai ir kurssai, essmi. Priebalsis ž dažniausiai reiškiamas sz (tikriau sakant, tų raidžių gotiškąja ligatūra), taip pat ź, retkarčiais net z: szadis ir źadis, szmagus ir źmagus, zmaniu. Priebalsių junginiai sch, sz lenkų, nusižiūrejus į vokiečius, XVI a. pirmojoje pusėje dažnai vartojami vietoje dabartinių sz ir ž. Todėl ir šiuo atžvilgiu Mažvydo rašyba lenkiška, o ne vokiška. Taip pat ir ź ano meto lenkų raštuose dažnai atstoja ž, lygų mūsų ž. Lenkų pavyzdžiu Mažvydas ir č nuosekliai rašo cz, o jo balsingąjį atitikmenį junginiu dz, pvz. didziaus, szadzius. Nosiniams balsiams žymėti lenkų rašyboje tėra tik raidės ą, ę, todėl ir Mažvydas

dar neturi ų ir į. Jų vietoje vartoja paprastąsias balses u, i (rečiau ir y). Bet kaip galima spręsti iš nosinių ą ir ę vartojimo analogijos, šaknyje ir kirčiuotose galūnėse bus taręs tikruosius nosinius garsus. Tai aiškiai patvirtina tokie rašymai, kaip dągu = dangų, rąkas = rankas, tą, pękta = penkta, kurę = kurią ir sukibe, sukiei, liksmik, netigieiau, paszysyt = sunkybė, sunkiai, linksmink, netingėjau, pažinsit. Tačiau šakninių un, in reiškimas paprastosiomis balsėmis u, i verčia spėti, kad Katekizmo rankraštyje Mažvydas vienokiu ar kitokiu būdu bus žymėjęs ir nosinius ų, į. O kadangi netikrieji dvibalsiai an, en, in, un fonetiškai artimi nosiniams balsiams, tai Mažvydas pradžioje nesusivokdamas juos kartais taip ir rašo. Jei rašte nebūtų vartojęs nosinių į, ų, tai būtų parašęs tik *linksmink*, *sunkiei*. Rankraštyje, matyti, buvo *lįksmįk*, *sųkiei*, bet spaustuvė, neturėdama tiems nosiniams specialių spaudmenų, surinko su paprastosiomis balsėmis *liksmik*, *sukiei*. Jei Mažvydas, kaip Bretkūnas ir Wolfenbüttelio Postilė, nosinius žymėjo taškais apačioje raidės, tai rinkėjui juo lengviau buvo nekreipti į juos dėmesio.

Vėlesniuose Mažvydo raštuose rašyba kiek nuoseklėja. Pvz. Giesmėje šv. Ambražiejaus ž ir š jau rašomi nuosekliai tik sz (ligatūra) ir sch, o Formoje krikštymo dvibalsiui uo ima vartoti ů (su ratuku viršuje).

Tarmės atžvilgiu Katekizmas išsiskiria savo aiškiu žemaitiškumu. Tai pirmas pastebėjo A. Schleicheris (1853), tik klydo manydamas, kad jis parašytas klaipėdiškių žemaičių tarme. K. Būga, be įrodymų, pasisakė apskritai už šiaurės vakariečių žemaičių tarmę. Plačiai šį klausimą nagrinėjęs Ch. Stangas Katekizmo tarmės siauriau nelokalizuoja, tik teigia, kad Mažvydas turėtų būti kilęs iš srities į vakarus nuo linijos Švėkšna—Kvėdarna—Varniai—Raudėnai, vad. iš žemaičių dounininkų. J. Senkus šiuo klausimu neįneša nieko naujo, tik pakartoja Stango argumentaciją. Tačiau Mažvydo douninkiškumo negalima laikyti pakankamai įrodytu. Stangas savo teoriją grindė vien, — tiesa, žemaitiškesne, — Katekizmo kalba, palikdamas nuošalyje visus kitus Mažvydo raštus. O kaip tik juose ir randame neabejotinų dūnininkų tarmės pėdsakų. Giesmėje šv. Ambražiejaus Mažvydas vietoje bendrinės kalbos dvibalsio uo keturis kartus parašo u (neischmeruta, duk, dukem, branguiju = neišmieruoto, duok, duokiam, brang(i)uoju) ir tik vieną kartą o (geloni = geluonį). Pradedant Forma krikštymo, Mažvydas apskritai gerai skiria (šaknyje) o ir uo (rašo u su račiuku viršuje), bet visgi dažnai dvibalsio vietoje parašo ir u. Pvz. Formoje: dudi, dutu, dudamas, wandu, sekanczuiu = sekančiuoju; Parafrazyje: duna, ischdutas, duk; Giesmėse: menu = mėnuo, piemu, dusti = duosti ‘duoda’, rassuket dangus = rasuokiat (trm. vietoje rasokite) dangūs. Tai

negalėtų būti vien spaudos klaidos, bet greičiau per neapsižiūrėjimą palikusios fonetinės tarmybės. Katekizmo žemaitiškumas, ypačiai a ir t, d vietoje aukštaitiškų o ir č, dž, taip pat neskyrimas rašyboje ie ir ė bei dvibalsio uo, nesiderino su M. Lietuvos daugumos kalba. Todėl galima manyti, kad Mažvydas dėl to bus susilaukęs priekaištų. Tik taip suprantama, kodėl jis vėlesniuose raštuose stengiasi rašyti aukštaitiškai, t. y. vengia į akis krintančių fonetinių žemaitybių. Ir kaip tik tos pastangos išduoda jo gimtąją tarmę. Giesmėse jis persistengdamas parašo: muos, duok muoms, duok mums buoti, graszuosis (u su ratuku), sziedi kaip lelia, abu sziedu vietoje normalių lyčių: mus, duok mums, duok mums būti, žydi kaip lelija, abu žiedu (dviskaitos vd.). Tokias klaidas gali padaryti tik žemaitis dūnininkas. Ir tai visai suprantama, nes tarmėje vienodai tariama grūdas 'gruodas' ir grūdas, žydas 'žiedas' ir žydas. Jei dar L. Ivinskis savo kalendoriuose «beaukštaičiuodamas» parašydavo *griebas* 'grybas' ir *viršuonė* 'viršūnė', tai Mažvydas, neturėdamas jokių ankstesnių raštijos pavyzdžių, juo labiau galėjo suklysti. Viso šito akivaizdoje ir Katekizmo *amszinoiu*, *miloiu*, *nomirusioiu* greičiausia yra korektūriniai hipernormalizmai vietoje amžinųjų, mylųjų, nuomirusiųjų, o ne kokios senybinės daugiskaitos kilmininko lytys, kaip mano Stangas. Mat, nosinius ų spaustuvei surinkus paprastaisiais u, galėjo šiuos, neva kaip dūnininkškus, per neapsižiūrėjimą ištaisyti į o. Be to, čia įsidėmėtina, kad Mažvydas pastarąjį būdvardį tik vieną kartą parašo su o, kitus tris kartus su u (nomirusiuiu, nomirusuiu, numirusuiu). Tokie pat hipernormalizmai gali būti ir 1600 m. Margarita Theologica ds. km. *teisuoiu*, *wiriausiuoiu* (rašo u su ratuku) 'teisiųjų, vyriausiųjų', nes ir joje randame rašant *wienas*, *tesugrieschtie* vietoje *vynas*, *tesugrįžtie*. Nepatikimos nė Wolfenbüttelio Postilės panašios lytys, nes joje irgi pastebimas tarmių mišinys. Dūnininkiški (su i vietoje ie) yra ir Katekizmo ds. vd. senigi, greschnigi, padotygi = senieji, griešnieji, paduotieji.

Tačiau žiūrint morfologinių Katekizmo kalbos kriterijų, tenka sutikti su Stangu, kad Mažvydo negalima kildinti iš pačių Žemaičių pietų, pvz. Batakių, Skaudvilės, Žvingių apylinkių. Bet, kaip neabejojamas dūnininkas, jis gali būti kilęs iš vidurio Žemaičių. Iš Katekizmo rašymų, pvz. amszinai dangui busim, samdinikus, wandens, kantruma, paskandinti, daranczius, atrodo, kad Mažvydas mišruosius dvibalsius an, am išlaiko sveikus. Dabar tie dvibalsiai dounininkų ir jų paribio dūnininkų, maždaug nuo linijos Kurtuvėnai—Kražiai—Šilalė—Naumiestis verčiami on, om. Jeigu šis virtimas jau veikė Mažvydo laikais, tai jis pvz. negalėtų būti kilęs iš Varnių apylinkės, bet iš kur nors labiau į pietų rytus. Tai paremia ir kitos aplinkybės, būtent tėvavardžio priesaga *-ūnas* ir pati, palyginti,

reta Mažvydo pavardė, XVI a. paliudyta tik žemaičių dūnininkų plote. Tėvavardį *Vaitkūnas* Mažvydas bus jau prigimęs, o ne pakeitęs iš žemaitiško *Vaitkaitis*, prisitaikydamas prie krašto kultūriniuose centruose « įprastinės bendrinės kalbos », kaip mano K. Jablonskis. Bet tėvavardinė priesaga *-aitis* nebuvo svetima nė aukštaičiams, net ir rytiečiams. Pvz. plg. seną Giedraičių giminę. Iš kitos pusės priesaga *-(i)ūnas* mišrai su *-aitis* nuo Nevėžio į vakarus yra paplitusi iki pat už Raseinių ir iki Šiaulių. Vakariniuose Žemaičiuose vietomis pasitaiko pavardžių ir su priesaga *-(i)ūna*, pvz. Stankūna, Girdžiūna. Pagaliau randame ir vieną kitą kaimą su *-ūnai*, pvz. Maldūnai (Skaudvilės vls.), Ketūnai (Sedos vls.). Taigi Mažvydui vargu galėjo būti kokio reikalo kaitalioti tėvavardį. Aukštaičių vakariečių žiemiečių patarme rašęs Vilentas Mažvydą vadina pusbroliu (matyti, iš motinos pusės). Ir tai verčia manyti Vilentų ir Mažvydų šeimas ne per toliausiai kaimynavus. Be to, dar tenka atsiminti, kad XV a. ir pradžioje XVI a. didžioji dalis dabartinio žemaičių dounininkų ploto, tas dėl karų tyru pavirtęs Ceklis, buvo dar, palyginti, retai gyvenamas. Todėl ir šiuo atžvilgiu Mažvydo tėviškės veikiau ieškotina tada tankiai gyvenamuose vidurio Žemaičiuose.

Mažvydą ir mus skiria keturi šimtai su viršum metų kalbinės raidos. Todėl jau savaime suprantama, kad jo kalboje galima laukti dabar jau išnykusių senybių. Iš fonetinių ypatybių tokia yra negalūninio balsio o rašymas raide a (szadis, makslas, bralei, makinti, stawieti = žodis, mokslas, broliai, mokinti, stovėti). Dabar žemaičių tarmėse negalūniniam bendrinės kalbos o atliepia dvibalsis uo (žuodis, stuovieti), bet Mažvydas pralietuviškąjį ā (plg. latv. brālis = brolis) bus dar tebetaręs kaip ilgą å (tarpinis garsas tarp ā ir o). Toks tarimas iki šiol yra išlikęs galinių rytiečių ir cieksų šnektose, bet visai išnykęs žemaičių tarmėse. Tiesa, taip tariant dar girdėti Klaipėdos apylinkėje (Kařklė, Meĺnraga), bet čia tai greičiau kuršybė arba atneštinė latvybė. Kaityboje Mažvydas dalinai tebevartoja ilgąsias daugiskaitos naudininko lytis, pvz. tėvamus, dukterimus, piemenimus, seniemus, kaltiemus ir žem. kaltimus, mumus, jumus, visiemus ir žem. visimus, bet vienaskaitoje paprastai vartojama trumpoji galūnė, pvz. kulantem 'kuliančiam', tam, kam, jam, vienam, karaliaujančiam, aukščiausiam. Katekizme pasitaiko vos viena ilgoji naudininko lytis *amzinamui*, ir ta pati giesmėje. Giesmyne jų yra ir daugiau, pvz. vienamui, šventamui, tikramui, jamui. Bet čia ilgosios lytys galĩ būti išlikusios tik dėl ritmo. Plg. giesmės dvieilį: Būki čestis vienamui/Dievui amžinamui. Mažvydo kalboje taip pat gyvi visi keturi vietininkai bei jų senosios lytys. Pvz.: namuosu ir namusa, maldosu, tamsybėsu, dangusu 'danguose'; dangun, bažnyčion, rūstybėn, rankosn (iš rankosna); Dievopi Tėvopi

'į Dievą Tėvą', Sūnauspi Dievo 'į Dievo Sūnų', Dvasėspi Šventospi 'į Šv. Dvasią', manęsp 'į mane', tavęsp 'į tave', lietuvinykump ir žemaičiump 'į lietuvius ir žemaičius' (einamieji pašalio vietininkai); Poniepi Dieviepi 'pas Viešpatį Dievą', šventamimpi Markupi 'pas šv. Morkų', manip, tavip 'pas mane, pas tave' (esamieji pašalio vietininkai). Kelintiniai skaitvardžiai 11—19 sudaromi su būdvardžiu *liekas*, pvz. liekas '11', antras liekas '12' ir t.t. Veiksmažodžio tariamojoje nuosakoje vartojamos aptrumpintos senosios lytys, pvz. būtumbi, valgytumbim, atmintumbet (su e iš ia), bet pirmasis asmuo visai naujoviškas negalėčio (negaleczia). Liepiamoji nuosaka, kaip ir dabar, sudaroma su -k, rečiau -ki, pvz. atminki, turėki, bet Tėve mūsų, kaip senybės, dar pasitaiko ir duodi, atleid, neved 'duok, atleisk, nevesk'.

Tačiau iš kitos pusės visa eilė dabartinių tarminių naujovių pažįstama jau ir Mažvydui. Trumpieji galūniniai a, e, i dažnai numetami, pvz. kent 'kenčia', atmen, dirb, vadinam, prašom, turim, tur, nor. Vad. judrusis a vienaskaitos vardininke paprastai išlaikomas, bet gali jau ir iškristi, pvz. aitvars, velns, stals, šviesums, amžins, pilns, darydams, gimdyts. Tačiau praliet. * *tretjas*, aukštaičių tarmėse išvirtęs *trečias*, Mažvydo tebetartas *tretes*, kurio vietoje žemaičiai dabar taria tik *trets*. Bet bendrinės kalbos mokytojas, kraujas, vėjas jau Mažvydo kalboje buvo spėję sutrumpėti į mokytos, kraus, vės. Vienaskaitos vietininko galūninis -je gali, kaip ir dabartinėse žemaičių bei vakariečių aukštaičių tarmėse, visai nukristi, pvz. valio, žemė, kurio, bet tik danguj. O galūnei -yje gretomis atliepia -ėje arba, kaip ir dabar, žem. -ė, pvz. žodėje = žodyje, naktėje ir naktė = naktyje.

Net ir pirmojo Mažvydo darbo Katekizmo kalba nėra grynai žemaitiška, o turi nemaža ir aukštaitybių. Tai visai suprantama. Viena, jo motina buvo aukštaitė vakarietė, o antra, dabar, rodos, nebeabejotina, kad Mažvydas yra ne tik mokytojavęs, bet greičiau dar ir mokęsis Vilniuje. Čia jis, be abejo, bus susidūręs su įvairių tarmių žmonėmis. Be to, kaip rodo Tėve mūsų tekstas, Mažvydas savo darbui bus kiek naudojęsis ir ankstyvesniais atmintinai perduodamais arba ir rankraštiniais įprastinių maldų, o gal ir kai kurių giesmių vertimais. Pvz. Lietuvos krikšto metu, verčiant poterius, kryžiaus ženklo lenk. *w imię* buvo netikusiai išverstas einamuoju vidaus vietininku *vardana* (vietoje taisyklingo *vardu*). Ir ši sustabarėjusi senybė taip pat vartojama ir Mažvydo, nors jo tarmės dėsniais lauktume tik *vardan*.

K. Jablonskis Mažvydo Katekizmo aukštaitybes [imasi? bando?] aiškinti vien ano meto šnekamosios bendrinės kalbos įtaka. Bet iš kitos pusės jis vėl taria tos kalbos galėjus būti net keturias sritines

užuomazgas. Galima sutikti, kad didžiuosiuose centruose turėjo prasikišti vad. bendrinės šnekamosios tarmės : Vilniuje — rytietiška, o Kaune — vidurietiška, bet neįtikima, kad taip pat "Kražių ir Varnių tarmės turėjo bent kiek iškilti". Jų svoris buvo per mažas ir, be to, šių dviejų kaimyninių valsčių šnektos ir dabar maža kuo skiriasi. Dar tenka priminti, kad Varniuose ir Kražiuose svarbesnes bažnytines ir administracines pareigas dažnai eidavo aukštaičiai, pvz. Kęsgailos, vysk. M. Giedraitis, kan. M. Daukša. Vėliau raštijoje bendrinės kalbos dviem terminėm atmainom kaip tik ir atstovauja : 1605 m. vad. anoniminis katekizmas bei Sirvydas, o vidurietiškai — M. Daukša ir reformatų raštai. Tarmės klausimu net viešai spyriuotasi. Ledezmos katekizmo rytietis vertėjas prakalboje teisinasi, kad Daukša tą katekizmą 1595 m. "perguldęs žemaitiškai", žmonės jo "neišmaną" ir todėl "geidė ... idant lietuviškai būtų perguldytas". Vadinasi, vertėjo supratimu tik rytietiška tėra lietuviška, o visa kita — žemaitiška. Tokia pažiūra, susidariusi senųjų teritorinių santykių (Nevėžis — Žemaičių ir Aukštosios Lietuvos riba) įtakoje bus vyravusi ne tik Mažvydo laikais, bet ir anksčiau. Galima sutikti su K. Jablonskiu, kad pradžioje pranašesnė galėjo [būti] rytietiška Vilniaus bendrinė šnekamoji tarmė. Bet vis tiek Mažvydo, nors ir gyvenusio Vilniuje, kalboje nėra jokių rytietybių, pvz. u, i ir in, un iš ą, ę ir en, an. Visos jo aukštaitybės, pvz. visuosu daiktuosu, šventuosius, tiem(u)s gali būti gautos iš vakariečių žiemiečių tarmės. Pietietiškų aukštaitybių, t. y. nekirčiuotų galūninių -o ir -os, Mažvydo raštuose nepastebėti. Jis rašo tik : Diewa, szemaiczia, baszniczias, maszas, penkias, wisas, tawa, walda, buwa, peneia, wadindawa = Diẽvo, žemaĩčio, bažnýčios, mãžos, peñkios, vìsos, tàvo, vaĨdo, bùvo, penẽjo, vadìndavo. O Kauno tos galūnės tariamos pietietiškai. Taip, be abejo, tarta jau ir Mažvydo laikais. Taigi tenka atmesti ir Kauno bendrinės šnekamosios tarmės įtaką Mažvydui. Pagaliau, kaip rodo 1605 m. Katekizmas ir Sirvydas, taip pat ir rytiečių tose galūnėse vartota -o ir -os. Ne kitaip bus buvę ir anksčiau Vilniaus bendrinėje tarmėje. Vadinasi, sprendžiant Mažvydo aukštaitybių klausimą, tenka ribotis kaimynine aukštaičių vakariečių žiemiečių patarme, kuria yra rašęs ir jo giminaitis Vilentas. Aukštaitiškos įtakos Mažvydui galėtų būti padaręs ir Kulvietis, nes Vilniuje mokė šio pastarojo įsteigtoje mokykloje ir giesmynan įsidėjo vieną jo verstą Liuterio giesmę. Bet ir čia kokių vidurietiškų ypatybių, pvz. žodžio pradžios e-, ei- (ežeras, eina) vertimo a-, ai- arba la vietoje le-, -lė (lekia, saulė) Mažvydo raštuose nepastebėti.

Paprastai manoma, kad Mažvydo tik Katekizmas žemaitiškai parašytas, o kiti raštai jau aukštaitiškai. Tačiau iš tikrųjų taip nėra. Tas jo suaukštaitėjimas pasireiškia daugiausia tik fonetikoje, bet

kaityba ir žodynas, apskritai, veik nieko nepakinta. Pvz. rašo jau: ponas, szmones, dowanota, ant naudos, wissomis dienomis, biloti, szodzei, meldzem, bet iš kitos pusės: tur peklas vgnie (=ugnyje) dekti, kraughi = kraują, karalau, dumo, teapsaugo = karaliauja, dūmoja, teapsaugoja, eiket, garbinkem (e = ia), pabengti ' pabaigti '. Pagaliau net ir fonetinės žemaitybės vis dar atsiliepia ir vėlesniuose raštuose, pvz. prisch, padawonoki, kunigaikschtems (ds. nd.). Apskritai Mažvydas aukštaitėdamas savo kalba žymiai priartėja prie vėliau rašiusio Vilento. Visai galimas daiktas, kad šis Mažvydui net talkino. Tada dar labiau suprantama, kodėl jis po Mažvydo mirties ir giesmyną išleido.

KRETINGOS VIENUOLYNO LIETUVIŠKIEJI RANKRAŠČIAI *

Per 1925. m. Velykų atostogos, prof. E. Volterio paragintam, atsitiko pragumas apsilankyti Kretingos vienuolyne rankraščių pamedžioti. Vienuolių maloniai priimtas ir laikomas, gaila, tegalėjau dirbti bibliotekoje tik pustrečios dienos. Taigi per tiek laiko kelių tūkstančių tomų bibliotekoje ne ką padarysi! Nuvestas į biblioteką, radau knygas ir rankraščius be tam tikros tvarkos, nekatalogizuotus sukrautus lentynose ir ant žemės sudėtus. Viskas prašyte prašosi sutvarkomas! Vienuolių pasakojimu daug visa biblioteka nukentėjusi karo metu [1].

Parodytas šūsnis ir skrynias rankraščių, ieškau, žinoma, visu pirma lietuviškų raštų, labiausiai Pabrėžos. Bet besiknisant pasirodo, kad lietuviškieji rankraščiai sudaro vos nedidelę lenkiškųjų ir lotyniškųjų dalį. Negaliu pasisakyti viską suradęs, kas rasti galima, nes nė iš tolo negalėjau kaip reikiant peržiūrėti visų lentynų. Norint viską išnagrinėti, būtų reikėję poros mėnesių su atlenktais galais. Teko uostyti, pagrobstais ieškoti. Taigi duodu, ką radau, terandie kiti daugiau!

I. Pabrėžos rankraščiai [2]

Didžioji rankraščių dalis Pabrėžos. Jie, tiesą pasakius, už visus ir vertesni. Iš rastųjų rankraščių aiškiai matome kun. Pabrėžą trims

---

* *Švietimo Darbas*, 1927, 1 nr., 16-24.

[1] Rasi, dabar knygynas ir sutvarkytas. Tą darbą, man ten esant, jau bavo pradėjęs naujasis vienuolyno komisaras.

[2] Pabrėžos biografų minimų rankraščių ir spausdintų jo veikalų, kurių vienuolyno bibliotekoje neradau, visai čia neliečiu. Man rūpėjo tik vieni

darbams atsidėjusį: žmonių dvasios reikalų rūpinimui (= dvasinio turinio knygos), jų gydymui (= medicininės knygos) ir augmenijos tyrinėjimui (= botanikos turinio rankraščiai). Kad Pabrėža tikrai yra turėjęs ir medicinos praktikos, pirštu prikišamai rodo atskiruose lapeliuose surašyti receptai. Ne kam kitam ir kiti medicinos turinio rankraščiai. Originalumo juose labai maža. Viskas surankiota, iš kitur sugaudyta — ir tik į vieną vietą sutraukta, praktikai sutvarkyta.

Dvasinio turinio rankraščiai, matyti, daugiausia yra atsiradę iš sakytų pamokslų. Visi jie rašyti gyviesiems reikalams, tam tikriems atsitikimams. Tai rodo "Rekólekcyjys" ir "Nowenna". Tą pat tvirtina ir Valančiaus Žem. Wisk. II, 73 minimos, mano nerastos, pamokslų knygos savo antraštėmis. Tie rankraščiai rašyti ne taip tvarkingai, daugiau atmestinai, bet visi lietuviškai.

Verčiausi botaniniai rankraščiai, tik gaila, kad daugumas jų nepilni, nebaigti. Tikrai baigtu ir pilnu, rodos, tik du rankraščiu: "Sryje Balsenyyny" ir "Waardaa taislyynee" (?), o kiti nepilni, juodraščiai, nuotrupos.

Vertas čia pažymėti kiek keistokas rankraščių kalbos skirtumas. Dvasinio turinio rankraščių kalba prasta, pilna polonizmų, rašybos kokios mažai težiūrėta. Kiti, nedvasinio turinio rankraščiai, turi tam tikrą, gan nuoseklią, rašybą, kalba išdailinta, su visomis išgalėmis vengiama barbarizmų. Del ko tas skirtumas, geriausiai pasako "Pertaysims". Tuose 4 puslapiuose taisoma vieno jo paties dvasinio turinio rašto kalba. Visas taisymas tėra tik brukimas naujų polonizmų. Lietuviškieji žodžiai, būsią tatai žmonėms nesuprantami, tyčia keičiami lenkiškais skoliniais. Čia duodu vieną tų taisymų pavyzdį: "Punkt Malda pri Panos Szwęcz. wyrazy: Mergayte — brókó. — palitiejemo. — ąmžybę. — wissoutinaj. — nesam. — ługoti. — palaiku. — Nóudiemieî mają się zmienic na lepsze choćby makaroniczne. Punkt Dijwe kórs orybe. wyraz orybe zupelne nowy, i między pospólstwem nesłyszany lubo oras slyszać się daje przecżeż w inszem, a nie godnom znaczeniu. lepiey było by użyć wertibe albo wertoma, a naylepiey gadnibe. wyraz praążesis w cale nowy i nigdy od żmudzinów nieużywany. kalawijas ledwo uczonym żmudzinom znajomy". Toliau 25. numerio rankraščiuose randame daug išbrauktų lietuviškų žodžių, stovėjusių greta su polonizmais. Pav., sakiniuose: "Kad sweyky yr laymingy v. cziesliwy

---

rastieji dalykai aprašyti. Valančius primintas vienam kitam dalykui aiškiau nušviesti. P. Ruškio straipsnis, «Šviet. Darbas» 1925 m. VIII. 833 ir tt., mažne nieko bibliografijai naujo neduoda.

esma, ... o aš ósydedó v. stanawyjo nou szio layka..." išbrauktu "laimingy, ósydedó", o paliktu tik "cziesliwy, stanawyjo".

Bet visai kitaip Pabrėža daro kituose, nedvasinio turinio, rankraščiuose. Į tuos turi prisimedžiojęs žodžių iš kitų gryniau lietuviškai rašiusių rašytojų, turi žodžių savo tarmei visai svetimų, o ko betrūkdamas prisikala. Kaltinių žodžių pilni jo botaniniai rankraščiai. Žodžius jį iš kitų rašytojų rinkus aiškiausiai rodo 46. rankraščių numeris.

Iš to gauname kiek šviesos XVIII. ir XIX. amžių raštų kalbos sublogėjimui nušviesti. Rašytojai, patys menkai lietuviškai temokėdami ir daugiui sąvokų lietuviškų žodžių trūkdami, o senųjų rašytojų kalbos žodyno tardami žmones nesuprantant, pribruko į anos gadynės raštus devynias galybes tokių polonizmų, kurių gyvojoje žmonių kalboje nė aĩgaros nebuvo. Jei Pabrėža, kalbą dailiai mokėdamas, taip darė, tad ką jau apie kitus, nemokėlius, besakyti. Taigi Alšauskio "Broma" nerodo žmones dergčiau pradėjus kalbėti, bet yra tik gyvas anos gadynės dvasinių rašytojų, kunigų, galvojimo, jų sulenkėjimo pavyzdys.

Iš visų rankraščių matyti Pabrėžą labai darbštų ir tvarkingą žmogų buvus. Ypač mokslinio turinio rankraščiai rašyti dailiai, atsidėjus. Tą susitvarkymą rodo kad ir šiokie apdarytose knygose ir rankrasčiuose įrašai: "Z Xiąg (Rękopismów, Manuskryptów) X. Ambrożego Pabreża. Oprawa kosztuje groszy Pol. 20". Taigi ne be reikalo Valančius Žem. Wisk. II. 25 sako: "Be gała darbus tas zokaninks, niekumet nespie. Wos atkalbiejes poterus ir kitus apejes žigius, diena isz dienos rasza".

Nelietuviškuosius rankraščius į sąrašą sudedu del pilnumo ir norėdamas duoti aiškesnį viso rašytojo darbo vaizdą.

Ne visi Pabrėžos rankraščiai turi ir jo vardą, didžioji dalis bevardžiai. Pabrėžai rankraščius priskyriau iš rašysenos, rašybos, kalbos ir turinio. — Ypač griežtai jo raštai skiriasi nuo kitų savo rašyba, paties Pabrėžos susidaryta. Svarbiausias jos ãtskyris yra tarmės ilgųjų balsių žymėjimas trumpųjų balsių rašmenų pora; žem. o̯ < rašom. kal. u žymimas ó, dvibalsiai an, en rašomi ą, ę. Nuosekliai tos rašybos laikytasi tik mokslinio turinio raštuose, dvasinio turinio raštų rašyba kerša marga.

Rašo Pabrėža pajūrinių žemaičių (Skuodas, Lenkimai, Darbėnai, Palanga ...) tarme. Net ir iš kitų tarmių skolintus žodžius jis išsiverčia į savo tarmę. Taigi Pabrėža yra antras, šalia Daukanto, kuris tyčiomis steigėsi žemaitiškai rašyti.

II. Kiti rankraščiai

Kitų rankraščių daugumas bevardžiai. Tikrai pažymėti tik dviejų rankraščių autoriai. Jeigu 2. numeris yra rašytas paties Laurynavyčios ranka, tad jo, iš rašysenos, bus ir 3. ir 4. numeriu.

Tikrai lėtos dalykas yra Grosso "Kałbrieda". Apie rašytojo asmenį ir knygų atsiradimą šiek tiek sako kita ranka rašyta prakalba. Ji mano ištisai spausdinama. Tą pačią žinią apie Grossą pakartoja ir Valančius Žem. Wisk. II. 78., matyti, ėmęs ją irgi iš prakalbos. Patį rankraštį sako jis gulint pas Marcinkovskį Vilniuje nespausdintą. Argi rankraštis vėl būtų sugrįžęs į Kretingą. O gal tatai antras egzempliorius? Veikalo rašyba labai artima pabrėžiškei. Žymimi net balsių ilgumai! Tarmė taip pat pajūrinių žemaičių, pagrindu paimta Kretingos apylinkės patarmė. Del grynos tarmės ir reikšmės lyginamajai lietuvių kalbos gramatikai būtų labai pravaru, pridėjus įvadą ir paaiškinimų, ją išspausdinti. Juk lig šiol nė kokios spausdintos žemaičių tarmės gramatikos kalbininkai neturi.

Kiti rankraščiai turi tik bibliografinės verčios. Visi jie dvasinio turinio, mažne visi, išskyrus pamokslus, vartoti čia pat Kretingoje viešosioms pamaldoms ir kitai religinei praktikai.

Pamokslai taip pat menkai kam verti: turinys skystas, o kalba, ko ir beklausi. Kai kurie pamokslai pažymėti sakyti keliose vietose ir kelių sakytojų. Matyti, vienas parašė, o kiti iš to paties vis ir drožė. Iš sakymų pažymėjimų matyti pamokslus daugiausia keliavus po to paties ordeno vienolynus [3].

RANKRAŠČIŲ SĄRAŠAS

1. Pabrėžos rankraščiai

Botanika:

1. Waardaa taislyynee / Augimiu atsyrądąntiu / Augmyniićźioo / źemaytyynie / Ożwerąćźio saawiejy / Áugmes liig śźiol aatrastas Źemaaytiusy, Lyyitówoo, Wolyynyjoo, yr Podolyjoo: / so priijuungsynó / Waarduu paprastuuju Źemaaytyszku, Lyitóówyszku, Pruusyszku yr Łaatwyszku, żmo- / nyyms tuu Taautuu geraa żyynomu. / Par / Kónyga Ambroziejó Jóórgi Paabreża bóó- / wosi Koznadyyjy yr Mookitoji Iszkałuu Kree-/tingos sórasziity / Meetusy 1834. Kretingoo. — Rankraštis in 4° II + 205 pusl. Tekstas lietuviškai lotyniškas; kai kas ir latviškai, vokiškai, lenkiškai.

---

[3] Lenkiškų pamokslų su sakymo pažymėjimais yra net iš Nesvyžiaus.

2. Sryje Balsenyyny / Biiluu / Žemayt. Lotinyyniu / Par / Kónega Ambrozieejó Paabreža / sóórinktuu. Metuse / 1834. — Kreetingoo. — Augalų vardų ir šiaip botanikos terminų lietuviškai lotyniškas žodynas. Rankraščio IV + 505 pusl. in 8°. Apdarytas.

3. Elencus Nominum vegetabilium latino / Samogiticorum. — 27 pusl. in 4° rankraščio. Tekstas lotyniškai lietuviškas, paraidžiui surašytas. Prie kiekvieno augalo vardo, matyti vėliau (kitu rašalu), pristatyti kažkam numeriai.

4. Index syste - / maticus / Enumerationis plan / tarum indigenarum per Samogi / tiam a Sacerdote Ge- / orgio Ambrosio Pabreż / Ex — Professore Scholarum / Kretingensium usque ad Annum 1831 observata / rum. Sryyjy Tayslyyny / Yszrokóóusynas / aaugimiu / muusuju paar / Žemaayćžius nóu Kóó- / nyga Ambrozieejaus / Paabreża bóówósy Mookitojaus szkaałuu Kretingyyniu lig pat mee/tu 1831 dabootuju. — 85 pusl. in 4° rankraščio. Viena puslapio skiltis palikta lietuviškiems vardams, bet išversti lietuviškai tik keli vardai, šiaip kitkas lotyniškai.

5. Addenda / ad / Indicem Systematicum ... — Priedėlis 4. num. 17 pusl. in 4° lotyniško rankraščio.

6. Addenda / Ad / Indicem systematicum ... — Priedėlis 4. num. 15 pusl. in 4° lotyniško rankraščio.

7. Dictionarium Botanicum / Latino Samogiticum. — Paraidžiui surašytas, 16 pusl in folio. Tekstas lotyniškai lietuviškas.

8. Supplementum / Dictionarii Botanici / Latino-Samogitici. — 7. num. priedėlis. 11 pusl. in 4° rankraščio. Tekstas lotyniškai lietuviškas, paraidžiui surašytas.

9. Sąąraszós / Weyslu yr Skyyrtiu / Žemaytyszkaa-lotiinyszku. — Augalų sąrašas gaujomis. 69 pusl. in folio. Tekstas lietuviškai lotyniškas.

10. Botanica Samogitiensis Augimiste Zemaytyny. — Augalų sąrašas gaujomis. Rankraštis lotyniškai lietuviškas, 12 pusl. in folio. Gale rankraščio prierašas: " Ta žolynicze / augimistys žemaytynys ira partaysita Wylniow Wysótkyniczioy par Daugalynti Jomilesta Pona Wolfganga Mokitoji Skyrtyis Aptiekynys ".

11. Pridóra Augimys. — Kelių augalų aprašas. Rankraščio 4½ pusl. in folio. Tekstas lietuviškas, vardai ir lotyniškai.

12. Augalų sąrašas gaujomis. Rankraštis lietuviškas su lotyniškais augalų vardais, 32 pusl. in folio.

13. Surinkyyms Warduu weyslyyniu Žemaaytyszkuju. — Lietuviškai lotyniškas augalų vardų rinkinys. 14 pusl. in 4° rankraščio. Prie vardų vėliau pristatyti numeriai.

14. Augalų sistematikos žodynas. 87 pusl. in folio rankraščio. Tekstas lietuviškai lotyniškas, surašytas neparaidžiui. Didžioji rankraščio dalis rašyta kita ranka, bet rašyba Pabrėžos.

15. Supplement S. — Rodyklės prie sistematikos. 8 pusl. in 4° lotyniško rankraščio.

16. Supplement. — Rodyklės prie sistematikos. 8 pusl. in 4° lotyniško rankraščio.

17. Javų (rugio, kviečio, avižos, nendrės) aprašymas. Nepilnas rankraštis. 12 pusl. in folio. Lietuviškas.

18. Atskirų augalų aprašymai. Rankraščio nuotrupa. 8 pusl. in folio. Tekstas lietuviškas.

19. Rejestr / Roslin cudzoziemskich tak jarzynnych, ja / ko kwiatkowych rozbieranych, i zasuszonych / przez X. Ambrożego Pabreża ex Professora szkół / Parafialnych Kretyngowskich. — 8 pusl. in 4° rankraščio, rodos, be galo. Viso sąraše 73 numeriai.

20. Rejestr roslin z Flory pruskiey, do których nazwiska Żmudskie są potrzebne. — 34 psl. in 4° rankraščio. Rašyta ne Pabrėžos ranka, jo parašyta tik duodamoji antraštė.

21. Supplement wyrazow od liczby zaczynających się. — 8 pusl. in 4° rankraščio. Rodyklės prie botanikos sistematikos. Lotyniškas.

22. Denotatio / Plantarum quae numero staminum stylorumque discordant Classi suae. — 3 pusl. in 4° lotyniško rankraščio.

23. Wyskazanie / Klassy, y Rządu każdego rodzaju Roslin objętych w Pomnożeniu Dykcionarza / Roslinego Xiędza Krysztofa Kluka przez Dziarkowskiego y Sinickiego wydanym. — Lotyniškai lenkiškas rankraštis. 35 pusl. in folio.

24. Imiona Roslin / z Książeczki Der Zimmerr und / Fenstergarten. — Rankraštis lotyniškas. 4 pusl. in folio.

DVASINIO TURINIO :

25. Rekólekcyjys / Dwasyszkas / I tris dylinas / Padalitas. Dieley / Pażitka Dwasyszka / Parakwyjonu Kretingyniu. / Ysz zaliecyjyma / Jomylestas Kóniga Gwardyona / Par / Konyga Ambroziejó Jórgi Pabreża Tercyorio Z. S. T. Fr. bonosi / Koznadyjy yr Profesorio Mokslyniczys Kre / tingynys. / Paraszitas. / Kretingoy. — Metusy 1846. — 172 pusl. in folio rankraščio. Puslapiai nenumeruoti, tik kai kur raidėmis sužymėti.

26. Sakimay / Apey / Griekus. — 179 pusl. in 8°. Keli pamokslai.

27. Moksłós / Rodąs / Ko reyk / Noręt / Geró smerćzió nóumyrty. / Padalits / i / dwy daly. — / Yszimts / Ysz / Wayriu kningu loti / nyszku Lękyszku yr / Żemaytyszku / Par / Konyga Ambroziejó / Pabreża / Metusy 1844 (ar 34?). — 36 pusl. in folio rankraščio. Tiktai I. dalis.

28. Ligonių lankymai, pasiruošimas mirti, maldos prie mirštančių ir už mirusius, laidojimas. 70 pusl. in folio rankraščio. Rodosi II. dalis « Moksło ». Puslapių numeracijos gale trūksta.

29. Nobażęstwa / Łayko prijemyma Sakra- / męta Pakutos Szwętos. — 20 pusl. in folio rankraščio.

30. Nowenna / ąt paszłowynyma Nekałta / prasydiejyma Maryjos / Pannos / Ysz Destys steboklinga agnasely. — 4 pusl. in folio.

31. Apie ugnies šventimą. Rankraščio nuotrupa. 9 pusl. in 8°.

32. Namowa chrzesciańska / Do chorego, przyprawa do szczęsliwego skonania. — Lenkiškas rankraštis. 4 pusl. in folio.

MEDICINA :

33. Apee / Baltóuji Pluudi / Motryszkuuju. — Ligos aprašymas ir gydymas. Rankos rašto knygelės in 8° II + 109 pusl. Apdarytos.

34. Spasabs / kayp reyk apsyeyte só Lygonays, kór niera Daktaru, — / teypojaus kayp sarginty Lygonis, Kóumi gidite, — Kokius anyms dóuty walgius yr gie / rymus czieso Lygos, yr gi- / nąt anyms. — / Yszdouts Peterburgy Dró- / karnie Gidącziu. — Metusy 1813. — 14 pusl. in 8° rankraščio. Pabrėžos versta.

35. Barwoosynas Tincturae ; Gaargałaa Gargarismata ; Aaugimys Dažiwyynys ; Augimys sógadliiwosys Papóószymóu ; Gierałaa Potus ; Ągluunaa Carbonata ; Aaugimys sógadliiwosys Giidisynaa ; Krysłaa Pulvis. — 14 pusl. in folio palaido rankraščio.

36. Wyyrałaa Decocturae ; Ysztraaukałaa Extracta ; Yszpłausynas arba Yszpłowee Clysmata-Clysteres ; Driebałaa Cataplasmata ; Myyszynee Mixturae ; Cóókraa Sacchara ; Ątpylsynas weerdątys Infusa calida. — 11 pusl. in folio lietuviško rankraščio. Vaistų darymas ir vartojimas.

37. O kołtunie. — Ligos aprašymas ir gydymas. 37 pusl. in 4° rankraščio. Apdarytas.

38. Įvairūs patarimai ; Krotka specifikacya medikamentow approbowannych ..., gydomųjų žolių aprašymai ir kitkas ; Aphoteca Domowa. — ca. 400 pusl. in 8° lenkiško apdaryto rankraščio.

39. Praeparata et Composita Pharmacopaeae. — Lotyniškas receptų sąrašas. 62 pusl. in 4° rankraščio. Apdarytas.

40. Notatki / O Niektórych Chorobach Koni. — 40 pusl. in 4° apdaryto lenkiško rankraščio.

41. Pharmacopea / Ad / Pauperes curandos / accomodata. / In usum / Scholae Policlinicae Lipsiensis / Edidit / Ludouicus Cerutti ... Lipsiae 1829. — Receptų rinkinys. Pabrėžos darytas nuorašas 32 pusl. in 4°.

42. Medicamenta / contra / Diarrhoeam et Dysenteriam / ex / Pharmacopoeia castrensi ruthenica Jacobi Wylie. — Lotyniškai lenkiškas rankraštis. 12 pusl. in 4°.

43. Farmakologija. Lenkiškas rankraštis. 500 pusl. in 4° Apdarytas.

44. Gies / I Melancholia Niewiast. — Ligos aprašymas ir gydymas (receptai). 32 pusl. in 4° apdaryto rankraščio.

45. Manuskrypt / zawierający / Wiadomości pożyteczne, a / niektórym Osobóm wielee potrzebne. / złożony / z sześciu xiążeczek. / Wybrany / po większey części z róż / nych Autorów, w reszcie / z Informacyi rozmaitych / Praktyków. / przez X. Ambrożego Pabreża ... / Roku 1827 / w Kretyndze. — Įvairūs patarimai, ligų aprašymai, jų gydymas, receptai. CCCIX pusl. in 8° rankraščio.

VARIA :

46. Žodžių rinkinys iš Daukanto " Būdo ". Mažne visi išversti lenkiškai. 4½ lapo skilties rankraščio.

47. Partaysims. — 4 pusl. in folio. Kalbos taisymai vieno kažkurio dvasinio turinio rankraščių.

48. Apie audeklų balinimą. 2½ pusl. in folio. Rankraštis krūvoje su "Nobażęstwa". Gale prierašas: "Wypisano z książeczki pod tytułem. Nauka w sztuce farbowania przez Pana Hermstädta ... Od stronicy 146 do 166". Rankraštis lietuviškas, matyti vertimas.

49. Pariedims / dieł / Óbagu / Szpytolys Płungiys. — 9 pusl. in 8° rankraščio.

50. Įvairūs smulkūs raštai, rankraščių nuotrupos, atskiri receptai. Pav. Rozne domowe Lekarstwa, Elixir na cholerę.

II. Kiti rankraščiai

1. Kałbrieda / Leżuve / Żemaytyszka / soriedita / par / Kunega Symona Grossa / Definitoriu zokana s. Pron- / cyszkaus kunegu bernardinu / Metusy 1835 — Lietuvių kalbos etimologija su lenkiškai lietuvišku žodynėliu. 198 pusl. in 4° gražiai rašyto rankraščio. Etimologijos 136 pusl., o žodynėlio 137. — 198. pusl. Etimologijoje kalbama apie visas kalbos dalis, yra net mažas sintaksės priedas. Pats gramatikos tekstas lenkiškas. Rankraštis apdarytas. Veikalo antraštė ir prakalba rašyti, rodos, gvardijono Šimkevyčios ranka. Įdomią prakalbą čia pat spausdinu ištisai:

"Skaytitojöu / Raszitos tos Kningas Dyiwabaimingas yr didis procauniks S. P. Kunegas Symonas Gross turieje prigimta kalba wokyszka; weynok par procy Mokslynicziosy o potam Zokane S. Pronczyszkaus Kunegu Bernardinu yszymoky tobulaa kałbu łotinyszkas yr Lenkyszkas — Budams Zokany, par dydesny dali sawa ómżyaus pyldy pawinastis Mokitoiaus jaunu Zokaniku — On gała parkełtas nu wiresnibes Zokanyszkos, ont dapyldeniejyma iwairiu pawinaszcziu Zokana, atlyikontes wałondas nenorieje parleysty wełtou, bet isz meylys Dyiwa yr artyma troszka paszwęsty ont Dwasyszkas naudos Krykszczyonu Katalyku; o kad kałbos Żemaytyszkos nemokieje, storoies kaip imanidamas ape jos yszmokyma — To diejęs prisytyiky Gramatyku arba kningu mokoncziu kałbos Letuwyszkay-Żemaytyszkos, kieyk kamy galieje atrasty — Mokidamos tokiu buudu Zemaytyszkay ysz kningu kłausies kartu kałboncziu tarp sawes ysz prigymyma Żemaycziu yr su jes drauge kaip galiedams kalbieje; ysz ko paźyna ayszkiey iog niera niewyinos kningas kałbmosklynys, kuri but sutinkonti su užiwoiemu kałbu Żemaytyszku — Ysz tos destys mokidamos pats tos kałbos, iemy kartu rupintęis ape sadiejyma kalbmokslynys kningas sutinkonczios su essąty tojy szalie kałbu — Kninga ta rodos łabay prideràti dieł Żemaytiu i-patinga wysso pawieto Telsziu, dydźios dalyis pawietu Sziauliu yr Raseyniu: bo tamy kraszty kaypo tolausemy nu-svetymu rubeźiu, reges tebesąti jóu czystesny senowes kałba nekap kytusy Żemaycziu krasztusy ont Newieźas linkont; nes tyn tonkesne susiedauint tad su paty Leytuwö tad su Lenkas yr Gudas, kałba Żemaytyszka par yłga layka rados sumayszita, todielge akiłas raszitos, storoies kayp galiedams atskyrty czystoujy kałba Żemaytyszka nu sumaiszitosys yr neužiwoiemas to szalie".

2. Ta knigiele Medytaciju, skajtoma / yra cziesy, Atpusku kłupoyjma/

keturu — deszimtu adinu su, / Nobaźnu apmysli / - imu, ir prygul / pri Klosztoraus / Kretingos / K. K. Barnardynu / Raszita Metusy 1858. M. Lapkry di. 12. par Kle. Odoryka Ławrynawicza. — 60 pusl. in 4° rankraščio.

3. Skirius VI. / Maldas / pri / Trajces / wisu-Szwenćziauses. — 959. — 1564. pusl. in folio apdaryto rankraščio. Įvairios novenos, maldos.

4. Skirius VII. / Maldas / pri / Swencziausioses / Marijos Panos. — 1565. — 1960. pusl. in folio apdaryto rankraščio. Įvairios novenos, maldos, litanijos. Autorius tas pats kaip ir 3 num. Abu numeriu (3. ir 4.), matyti skiriamu viešosioms pamaldoms. Turėtų, mažiausia, būti dar vienos knygos, nes 3. num. apdaruose pastatyta 2., o 4. num. 3. Tą pat rodo ir paginacija.

5. I Meditacya / Apie gała antkurio Żmogus ira Sutwertas. II Meditacya Pakuto. — 36 pusl. in 4°. Rodos, tos pačios rankos kaip 2 num.

6. Užrašų knygelės ca. 300 pusl. in 8°. Žodžių rinkiniai, pamokslų užrašai, Šv. Rašto ištraukos. Išskyrus ištraukas, viskas lietuviškai.

7. Meditacijos su rytmetinėmis ir vakarinėmis maldomis. 48 pusl. in 8°. Tekstas lietuviškas.

8. 59 pamokslai ca. 500 pusl. in 8°. Atskiruose pamoksluose įrašyti sakymo pažymėjimai ir parašas: "Fr. Rudol. Szymkiewicz G et D." Viskas rašyta viena ranka. Matyti, jis ir autorius. Pamokslai sakyti daugiausia Tytuvėnuose; seniausi 1792. — 94. metų. Rankraštis apdarytas.

9. Pamokslai. Viso pamokslų apie 1.000. Kiekvienas pamokslas maždaug 10 pusl. in 4° didumo. Suspaudus krūva 70 cm. aukščio. Daug pažymėta sakytų: Tytuvėnuose, Kelmėje. Gaurėje. Senesnių pamokslų kaip 1800 m. neteko krūvoje aptikti. Vėliausi iš antrosios pusės XIX. amžiaus.

KALBININKUI PO A. SMETONOS RAŠTUS APSIŽVALGIUS *

Ir varo mus klumpėtus,
pančiu susijuosusius į salioną ...
(Iš rašytojų sielvartų)

Taip guodžiai daugis mūsų rašytojų, bent tuo atsišiepia kandiems kalbininkams ir kalbos taisytojams taisytojėliams.

Tiesa, kad mūsų bendrinė ir rašomoji kalba remiama gyvąja žmonių kalba. Jos dėsniais čia kuriama nauja, atgydoma sena ir visos šiukšlės iš namų vokiama. Į tą kelią mūsų rašto kalbą tvirtai yra įstatęs J. Jablonskis. Mums atmintini P. Kriaušaičio dar 1901 m. (gramatikos prakalboje) tartieji žodžiai: "Kalbos įstatymus ir ypatybes mokslas išveda iš žmonių kalbos ... rašomoji arba raštų kalba tiktai ant jos įstatymų tereikėtų remti". Pasako ir savo išvadą

* *Lietuvos Aidas*, 1931, 272 nr.

praktikai: "šitos gramatikos kalba bus "paprastoji suvalkiečių tarmė", tik bus ji, kur reikiant, ir kitomis tarmėmis sustiprinama ir suremiama".

Tuo keliu, visiškai pasikliaudamas savo mokytoju, yra gerą būrį metų nuėjęs A. Smetona. Kiek ta "paprastoji suvalkiečių tarmė" jo, rytiečio, stiprinta ir ramstyta, rodo keturi stori raštų tomai. Jų stilius ir kalba doras pavyzdys visiems rašto žmonėms. Bet vienkart čia ir didelis akybrokštas plunksnos kolegoms publicistams, taip menkai kalbą temokantiems.

Mūsų laikraščių apsiprasta su kalbininkų ujimais, mat, jau jų tokia prigimtis esanti, vis vainotis, treikėti. Bet ką besakysime, kad iš visuomenininko raštų dviejų tomų lietuvių kalbos žodyno redakcijai išrinkta 2000 kortelių! Vargu ar duos tiek ir retas grožinės literatūros rašytojas.

Vadinasi, A. Smetonos mokėta į salioną įeiti padoriai ir lietuviškai apsiavus ir susijuosus. Jo klumpės ne kojų darbo, bet nagingo meistro skobtos, riestasnapės ir gražiai išrašytos; sujuostuvas — ne paskulinis pantis, bet tautiška margaraštė juosta.

Prieš gražią stilingą jubiliato kalbą nemokėliams nėra kuo pasiteisinti. Juk jis taip pat nėra tam tikrų kalbotyros mokslų ėjęs, nėra amato kalbininkas. To ir nereikia. Bet jis pats vėl pabrėžia, kad kiekvienam plunksną valdančiam inteligentui reikia būti nors mažam "filologui", o žodžius kalant dar "bent apgraibomis išmanyti lietuvių kalbos etimologijos dėsniai" (II, 274). Tuo kukliu titulu A. Smetona dirbo mūsų raštijoje 25 metus ir jo nudirbtasis darbas paslankiam ir norinčiam mokytis visuomet bus pamokomesnis ir įtakesnis už gerų geriausių gramatikų.

Jubiliatas yra išėjęs Jablonskio mokyklą. Vadinasi, jam iš anksto yra kuo pasitikėti. Tatai vienur kitur ir daugiau žymu. Priedėlis A. Smetonos raštuose dažnas svečias, o Jablonskis ir priedėlis juk neperskiriama grutė! Šiaip stilius savarankiškas, labai asmeniškas, o savo dailumu ir sklandumu toli prašoka daugelį gražinės literatūros rašytojų. Iš to rūpestingai išdailinto ir vietomis publicistui net per puošnaus stiliaus matyti gili kalbos grožio nuojausta. Jubiliatas, peikdamas kur kokią kalbos ydą, tuojau priduria "taip nemalonu ausims, ausį rėžia"...

Gana atsiversti bet kurio raštų tomo puslapį, visur matyti rašytojo artimas susigyvenimas su žmonių kalba. Ar ne vogte pavogta iš tautos sakymų "Per keturias dešimtis metų buvo draudžiamas ir baudžiamas mūsų raštas" (II, 239). Kitas tikrai žurnalistiškai būtų leptelėjęs "Keturių dešimtų metų laikotarpyje buvo uždrausta mūsų spauda ir jai taikomos didžiausios bausmės" ar kaip kitaip.

A. Smetonos kalbos koloritas yra rytietiškas. Jis kartkartėmis

ragindamas visus į tarmėse suslėptus kalbos lobius ir pats rieškučiomis semiasi. Tas rytietiškumas ne taip pasakomas, kaip skaitant visur juntamas. Perdėm nuosakiai rytietiškai vartojami einamieji vietininkai, o *reikia šienas piauti* tipo posakiams — vieni vardininkai. Tarmiški vietininkai *tuosin, rankosin* ... pradžiugina savo "prokalbiškumu" kiekvieną kalbininką. Jie sudėti iš senojo daugiskaitos galininko ir polinksnio *en*. Plg. prūsų *en dangon* 'danguje'. Rytietiškas *tuosin*, draugėje su *tuosi*, rodo mums prolytę **tuosen*, dabar išvirtusią *tuose*.

Kiek šiandien mūsų klaidžiojama su priesagomis *-iškas* ir *-inis*! Iš III tomo prakalbos posakio "Dabar Lietuva gyvena valstybiškai, dėl to ir jos rūpesčiai valstybiški... jų pagrindas palieka tas pats: dvasinė ir materialinė kultūra" galime čia gerai pasimokyti.

Dėl kalbos žodingumo nėra jau nė ko sakyti, jeigu iš raštų tomo gauname žodynui po 1000 kortelių. Bet skaitydamas niekur nepajusi, kad naujas žodis tik dėl naujumo ir įkištas, kaip anų "kalbatyrių", kur išnašomis gauna aiškintis.

A. Smetonai kalbą žmoninant daug bus padėjusi ir jo gimtoji tarmė. Jis kilęs iš vakarinio rytiečių aukštaičių pašalio, jo paties žodžiu tariant, pakraštės. Čia svetimosios įtakos daug mažiau yra gyvąją kalbą gadinusios nei kur galiniuose rytiečiuose. Jo krašto tarmė savo senoviškumu lyg ir kokia sala. Šalia prokalbiškų vietininkų ten prieš didįjį karą senių tebesakyta ir daukšiškiejį naudininkai *geriemus, vaikamus*.

Iš "Šviesos takų" straipsnių, kur judinami kalbos ir rašybos dalykai, tuojau matyti, kad. A. Smetonai visu pirma rūpi rašomosios kalbos praktikos reikalai. To jis neišleido iš akių ir dirbdamas universitete, skaitydamas stilistiką. Ir man yra dar tekę tų paskaitų klausytis vis pilnutėlėje studentų prigužėjusioje auditorijoje.

Kaip jubiliatas kiekvienu pragumu ragino visus suskasti klausytis tautos sakymų, taip mes dabar turėtume subrusti iš jo paties rašto darbo mokytis.

SMETONA MUS RAŠTO MOKO *

(Pastabos apie jo raštų kalbą).

Mūsų rašto kalba po didžiųjų XVI — XVII amž. rašytojų kanauninko M. Daukšos ir jėzuito K. Širvydo XVIII ir XIX amžiuose

---

* *Jaunoji Karta*, 1931, 23 nr., 14-15.

buvo labai sunykusi. To meto rašytojai, patys menkai bemokėdami lietuvių kalbą, manė ir mūsų liaudį tiek jos bemokant. Ne kas kitas anų laikų maldaknyges išgražino tokiomis prašmatnybėmis, kaip broma atwerta ing wiecznasti, abliubenczius, wzdziencznas ...

Vėl atgimti lemta buvo rašomajai kalbai sykiu su "Auszra" (1883). Bet ir aušrininkų kalba dar apyšlubė. Į naują kelią ją įstatė J. Jablonskis, pradėjęs apie kalbos dalykus rašyti jau "Varpe". Savo pirmosios gramatikos prakalboje (Tilžė, 1901) jis lyg ir manifestu paskelbia, kokiais keliais turi eiti mūsų rašto kalbos kūrimas. Mums ir šiandien įsidėmėtini jo žodžiai:

"Kalbos įstatymus ir ypatybes mokslas išveda iš žmonių kalbos ... rašomoji arba raštų kalba tiktai ant jos įstatymų tereikėtų remti ..., nes mūsų rašytojai patys yra dažnai parėmę savo raštų kalbą ne ant žmonių kalbos, bet ant svetimų kalbų įstatymų. (Tada įmanomesnių rašytojų dar neturėjome. A. S.). Ir žmonių kalbą suvartojant ..., reikia būti atsargiam: mūsų tauta nuo senų senovės kentėjo visokias svetimas įtekmes, kurios gerokai sugadino ir tautos kalbą ... Tos šiukšlės reikia mokėti atskirti nuo grūdų ... Tiktai žmonių kalbos grūdai tereikėtų suvartoti".

Tuo keliu ir šiandien rašomosios kalbos kūrimas tebeina. Kaip Jablonskis ten pat yra pasakęs, mūsų rašomoji kalba — "paprastoji suvalkiečių tarmė", tik ji, kur reikiant, ir kitomis tarmėmis sustiprinama, suremiama.

Vadinasi, mes tik žodžius tariame ir kaitome zanavykiškai, bet kas reta ir gražu, iš visų tarmių telkiame į raštų kalbą. Mūsų geresnieji rašytojai: Žemaitė, Vaižgantas, Krėvė to tarmių lobio daug yra savo raštuose davę. Kas nesigėrėjo skaitydamas Krėvės "Dainavos senų žmonių padavimus" ar Vaižganto "Pragiedrulius"?

Šiuo kalbos kursenos keliu yra 25 metus ėjęs A. Smetona, Jablonskio mokinys. Jis, visiškai savo mokytoju pasikliaudamas, plėšiamame kalbos dirvone yra gilią gilią vagą išvaręs.

Mūsų sukaktuvininkas, peikdamas rašytojų kalbos palaidumą, nedvejodamas pasisako:

"Kitos tautos, dešimtį kartų už mus didesnės, savo rašomajai kalbai teturi vienas taisykles. Joms prieiti tėra du keliu: tarmės ir genialieji ar bent talentingieji rašytojai. Genialių rašytojų mes neturime, o talentingų mums netrūksta. Apstaus lobio yra tarmėse. Vadinasi, turime tvirtų pamatų savo rašomajai kalbai, tik reikia mokėti jų laikytis". (II tom. 287 pusl.).

Keturi stori A. Smetonos raštų tomai yra mums gyvas doros kalbos, išdailinto stiliaus pavyzdys. Visi mūsų kalbą darkantieji laikraštininkai, paskaitę buvusio plunksnos bendradarbio raštus, turėtų didžiai susigėsti. Nėra ko šaukti, kad kalbininkai rašto žmones

purvinomis klumpėmis ir pančiu susijuosusius varą į švaritelaitę seklyčią.

A. Smetonos kalba nors ir moderniška, su laiku paženginanti, ne iš kokių užkampinių retenybių sudėstyta, — bet vistiek labai lietuviška, žodinga. Iš visų keturių raštų tomų lietuvių kalbos žodynui laimėta apie 4000 naujų žodžių ir posakių. Tatai nemažas juk indėlis! Kitam ir gražinės literatūros rašytojui dar toli iki to šaukia.

Prieš gražią stilingą A. Smetonos kalbą nemokėliams nėra kuo pasiteisinti. Jis taip pat nėra ėjęs tam tikrų kalbotyros mokslų, nėra amato kalbininkas. To nė nereikia. Kalbą, jos stilių sukuria gerieji rašytojai, ne kalbininkai. Šie pastarieji daugiau kalbos dėsniais, jos taisyklingumu, kalbos medžiagos rinkimu ir aiškinimu rūpinasi. Dėl to, kad jie mokslo darbininkai, jų ir stilius nepergeriausias. Taip ir A. Smetona savo mokytoją Jablonskį šiuo atžvilgiu toli užpakalyje yra palikęs.

Bet be kalbos dvasios nuojautos nė vienas rašytojas vistiek negalės įmaningai rašyti. Jau Liuteris XVI amž., kurdamas vokiečių rašomąją kalbą, yra trumpai drūtai pasakęs: "Eikime į turgų ir stebėkimės prastam žmogui į snukį, kaip jis kalba". Dėl to ir sukaktuvininkas pastebi, kad kiekvienam plunksną valdančiam "reikia būti nors mažam filologui", o naują žodį pramanant — "bent apgraibomis išmanyti lietuvių kalbos etimologijos dėsniai". (II tom. 274 pusl.). — Jis yra artimai susigyvenęs su gyvąja tautos kalba. Juk tartum vogte pavogtas iš žmonių lūpų jo posakis: "Per keturias dešimtis metų buvo draudžiamas ir baudžiamas mūsų raštas". (II tom. 239 pusl.). Kitas tikrai laikraštiškai, bet nežmoniškai būtų leptelėjęs: "Keturių dešimtų metų laikotarpyje buvo uždrausta mūsų spauda ir jai taikomos didžiausios bausmės"...

Iš rūpestingai išdailinto ir vietomis net labai puošnaus stiliaus matyti didelė kalbos grožio nuojauta. Juk ir gražinės literatūros rašytojui reikėtų gerai pasispirti, nenorint atsilikti, prieš šitokią "Šviesos takų" vietelę:

"Sukrutę betgi išvydome, kad mums, švietimo dirvonus plėšiant, daug trūksta. Kur tie pavyzdingieji mokytojai, parūpiną vadovėlių viešosioms ir namų mokykloms? Bus jų, drąsinomės anais metais, kai dulavo mums taip artima melsvai padūmavusi ateitis. Tuomet girdėdavome nevieną mokytojų skelbiant, kad senųjų takų, apžėlusių piktažolėmis, reikią lenktis ir kad nauji, dar neregėti, teksią praminti. Praslinko keleri metai, garsieji balsai skardu nudundėjo tankioje minių girioje, o mes tebeiname, kaip ėję, senaisiais keliais. Apie naujuosius, rožėmis nusėtus takus, kur mums šiandien besvajoti? Tariamasai mokytojų idealizmas dingo, kaip dingsta išpurę burbulai per skalsų didelį lietų. Nubėgo vanduo

srovėmis, ir vėl visa kaip buvę, ir vėl saulė šviečia, bet nešildo mūsų". (II tom. 264 — 5 pusl.).

Kartais A. Smetonos išmintis, kaip vysk. Valančius sakydavo, ir pilka sermėga apsivilkusi. Va kaip jis Lazdynų Pelėdą nuo kritiko gina:

"Nelaiminga Klaida, tikriau sakant jos autorė! Jos likimas, kaip tos varlės akėčiose: vos spėja vienas purvinas kuolas ją paleisti, tuojau griebia kitas Ir taip be paliovos. Įsimoš varlei! Ko painiojasi tarp akėčių! Akėčios labai kultūringas įrankis dirvai purenti; be jų gal nemokėtume savo javų nuo piktažolių atskirti. Taigi nėra ko gailėtis straksinčių varlių. Geras akėtojas nežiūri, ką apačioje užgriebia jo kultūros įrankis: varlelę, akmenėlį — ar pagaliau grumtelį. Jo tikslas tinkamai išakėti dirvą". (I tom. 36 pusl.).

Vienkart paprastai ir vaizdingai daug išmintinga čia pasakyta.

Patys A. Smetonos kalbos apmatai yra rytietiški. Jis kartkartėmis ragindamas kitus į tarmėse suslėptus lobius ir pats pilnomis rieškučiomis semiasi. Kalbą žmoninti daug bus jam padėjusi gimtoji tarmė. Sukaktuvininkas yra kilęs iš vakarinio rytiečių aukštaičių pakraščio, kur svetimosios įtakos mažiau nei kur kitur rytuose tėra gadinusios mūsų kalbą. Čia dar daug senovės išlikta, pav., kad ir vietininkai tuosin, vietosin. A. Smetonos kalba savo žodingumu gali lygintis su Žemaite ir Vaižgantu. Visuomenininko raštuose tatai nepiga rasti. Bet tas žodžių ir posakių apstumas toks saikus, jog skaitydamas niekur neužkliūni.

Iš "Šviesos takų" straipsnių, kur judinami kalbos ir rašybos dalykai, aiškiai matyti, kad A. Smetonai visų pirma rūpi rašomosios kalbos gyvieji reikalai. To jis neišleido iš akių ir universitete dirbdamas, skaitydamas stilistiką, kur jo pasiklausyti prigužėdavo pilna auditorija.

Rūpinasi ir dėl mūsų šviesuomenės nenoro mokytis kalbos:

"Nematyti inteligentų noro mokytis lietuvių kalbos — štai kur bėda. Ką padės ir kalbininkai, kol mūsų inteligentai bus poniški, kol jie nesinaudos kalbininkų darbo vaisiais ir vis lauks išeinant kana kokio stebuklingo vadovėlio, kurį paskaitę ūmai mokėsią visa". (II tom. 281 pusl.).

Jau prieš karą jam teko šitaip apibūdinti kai kurių rašto žmonių pažiūras į kalbą:

"Gali pats prasimanyti žodžių, netikrindamas jų gerumo tarmių leksikonu, gali savotiškai juos jungti, nepaisiodamas, ar tai sutinka su gyvąja tarmės versme, — visą gali, bet tik nesivaržytum autoritetais. Todėl šalin kalbininkai, šalin tarmės ir rašytojai, duokite mums jų vieton žiniuonių, kad tik veikiau "pamačytų", duokite "rašėjų" ir kitokių šaltakalvių, pramokusių iš Kirpičnikovo (= tokia

rusų kalbos gramatika. A. S.) lietuvių kalbos! Tai bus "europiškai". Toks šiandien šūkis skrieja mūsų srovių vandenėlio paviršium". (II tom. 287 pusl).

Čia pat sąmojingai, bet ir sopamai priduria, kaip mūsų kartais atsimokama Jablonskiui už jo darbą:

"Kas daryti? — šaukia nelaimingasai Šipaila (= Jablonskio slapyvardis. A. S.) ir nieko prisišaukti negali. Kvaksi, kaip ta višta, ančiukus išperėjusi, vaikštinėdama srovių pakrantėmis, o jo mokiniai, ančiukai, turlija sau plaukydami ir nė gryžt į jį". (ten pat).

A Smetona nebe nuo šiandien lietuvių visuomenę ragina suskasti daugiau klausytis pačios tautos sakymų. Ir savo sukaktuvių proga jis yra pabrėžęs, kad daug kas "nejaučia pareigos mokytis krašto kalbos" ("Liet. Aidas" Nr. 272). Ir čia jis pasisako daugiausia laukiąs iš jaunosios kartos.

Geriausia sukaktuvininkui dovana — kad išmoktume padoriai lietuviškai kalbėti ir rašyti. Subruskime iš jo paties rašto darbo mokytis.

ŽODYNAS *

1. Žodynas plačiąja prasme yra visas kurios kalbos žodžių lobis, jų visuma (vok. Wortschatz, ag. vocabulary). Siauriau imant galima kalbėti apie vaikų, mokinių, karių, atskiro rašytojo (pvz. Donelaičio), laikotarpio (pvz. XVI a.), poetinį, tarminį, net vagių žodyną. Kalbotyroje čia vartojamas ir specialus terminas l ė k s i k a (prc. lexique, it. lessico, rus. leksika).

Kuo žodynas gausesnis ir įvairesnis, tuo kalba turtingesnė, raiškesnė ir vartosenai pagaulesnė. Kalbos žodynas kartu su gyvenimu nuolatos kinta. Atgyvenusių sąvokų ar reikmenų žymimieji žodžiai pamirštami, o naujoms sąvokoms ir daiktams vadinti sukuriami nauji žodžiai, vad. naujadarai, arba dažnai pasigaunama skolinių. Kuo gyvesnis ir įvairesnis kurios tautos kultūrinis gyvenimas, tuo greičiau ne tik gausėja, bet ir kinta jos kalbos žodynas. Politinės pervartos, ypačiai susijusios su gilesnėmis visuomeninio gyvenimo atmainomis, savaime atsiliepia ir žodyno raidai. Pvz. Prancūzų revoliucija yra palikusi kai kurių pėdsakų ir prancūzų kalboje. O su Spalio revoliucija ir sovietinės santvarkos įvedimu yra susiję žymių

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXXV, 394-413. — Faksimilės praleidžiamos. Straipsnio dalis, išversta angliškai, paskelbta 1967 m. *Lituanus* žurnale, Nr. 2. Žodyniniams (leksikos) pavyzdžiams plg. dar *Terminų* (psl. 101-103), *Terminologijos* (psl. 104-111) ir *Germanybių* (psl. 68-69) straipsnius.

atmainų rusų kalboje ir kaip tik daugiausia žodyne. Karinio komunizmo žodžių vartosenos yra išlikę iki pat šių dienų, pvz. perkeltinės dkv. avangard ir ataka reikšmės. Rusų posakis avangardnaja rol' kommunistov angliškai verčiamas the leading role of the communists, taip pat ir lietuviškai, žmoniškai verčiant, sakytina: vadovaujamasis komunistų vaidmuo. Plg. dar ir lietuvių komunistinės literatūros posakį ' komunistų partija yra darbininkų ir valstiečių klasės avangardas ', pažodžiui išverstą iš rusų kalbos.

Lietuvos sovietizacija ir išskirtinis rusų kalbos vaidmuo viešajame gyvenime pasireiškė lietuvių kalboje ne tik antplūdžiu specialių sovietinių terminų, bet ir kai kuriomis žodžių darybos ir vartosenos naujovėmis.

Kalboje, ypačiai šnekamojoje, dėl administracijos ir pramonės dvikalbumo, vis labiau plinta vad. trumpiniai (ag. acronyms), sudurtiniai sutrauktiniai žodžiai. Pvz. G. Feigelsono ir kt. 1960 m. išleistame Rusiškų ir lietuviškų santrumpų žodyne be Dabartinės lietuvių kalbos žodyno (1954) minimų, matyti, dažniau vartojamų partòrgo, partkòmo, partkabinèto, partorganizãcijos, partsusirinkìmo (pastarieji du duoti tik darybos pavyzdžiais) dar pridėta 6 nauji tos rūšies dariniai: partaktyvas, partarchyvas, partbilietas, partbiuras, partmokykla ir partšvietimas. Partiečių kalboje, dėl rus. partdeń ir partjačejka, gal būt, ir partijos diena, partijos kuopelė netruks išsišerti į partdieną, partkuopelę. Iš rus. spec (sutrumpintas iš specialist) lietuvių šnekamojoje kalboje įvisęs specas vėliau įveisė bent trylika verstinių trumpinių, kaip specseminaras, specskyrius, specdrabužiai (1954 m. žodyne), specavalynė, speckursas, specparuošimas, specvaldyba. Bet galima būti tikriems, kad dabar vietoje oficialiosios spaudos Lietuvoje vartojamo specialusis korespondentas laikraštininkų savitarpio šnekai nesvetimas ir speckoras, nes rus. speckor dedamas ir į norminius bendrinės kalbos žodynus. Gailestingąją seserį dabar Lietuvoje yra pakeitusi medicinos sesuo (taip 1954 m. žodyne) ir medsesuo (rus. medicinskaja sestra, medsestra). Tas pareigas einantį vyrą rusai neseniai ėmė vadinti medbrat. Todėl galima laukti, kad ir lietuvių kalboje bus ' įdiegtas ' medbrolis. A. Lyberis ir K. Ulvydas (1958) tvirtina, kad dabar tų trumpinių literatūrinėje kalboje mažiau bevartojama. Bet, žinoma, kas kita kasdieninėje šnekamojoje kalboje. Su žemės ūkio kolektyvizacija nuo 1948 m. vietoje mūsų spaudos seniau vartoto grynai rusiško kolchòzo (liaudinėje kalboje ir kolkòzas, kalkõzas) oficialiai įvestas neva ' kūrybiškai ' sudarytas k o l ū k i s (iš kolektyvinis ūkis, dar tik taip 1948 m. B. Sereiskio žodyne). Akademinė Lietuvių kalbos gramatika (1965, 251 psl.) nustato net tam tikras taisykles tų trumpinių kirčiavimui. Tačiau, sovietiniu terminu tariant, tas įsakýtinis (rus. prikazčik) gyvojoje

kalboje visgi neišvengia nuokrypų (rus. uklon) ir pérlinkių (rus. peregib). Plg. akademiniame žodyne duotą kolū̃kė (iš Gegužinės), kaip pasalū̃kas, -ė ‘ kas iš pasalų ką daro, kenkia, pasalkanda ’, kai kurių iš Lietuvos į JAV atvykstančių inteligentų tarime kòlukis, o laiškuose iš Lietuvos, tur būt pašaipiai, kalūkis, kuolūkis (: kalẽ, kuolas). Kadangi rusai kolchozui perkeltine reikšme vartoja ir kollektiv, tai įkandin net ir grožinėje lietuvių literatūroje pasirodė kolektỹvas (Baltušis, Mieželaitis, Tilvytis). Kolchozninkai dabar vadinami k o l ū k i ẽ č i a i s. Darybos šis pavadinimas vis jau geresnis nei pradžioje periodinėje spaudoje pasirodęs kolvalstietis. Dabartinio Lietuvos gyvenimo tikrovė čia yra tokia įtaki, jog pagaliau ir kalbininkai ima aiškinti, kad ‘ tos santrumpos yra aiškios, tikslios, patogios ir prasmingos ... joms ištarti ar parašyti nereikia eikvoti daug laiko ’. Ir galima visiškai sutikti, kad jos ‘ yra tinkamos tam tikroms sąvokoms reikšti ’, tik, žinoma, atneštinėms.

Rusų kalboje gausu priešdėlėtų ir sudurtinių žodžių su do- ‘ iki ’, obščе- ir so- ‘ bendras ’, sverch- ‘ virš ’, vse- ‘ visas ’, mnogo- ‘ daug ’, melko- ‘ smulkus’. Jų pavyzdžiu dabartinė Lietuvos spauda ir šiaip raštija mirgėte mirga tokiais vertiniais, kaip ikiburžuazinis, ikikapitalìstinis, ikiklãsinis (iki klasių susidarymo), ikimárksinis, ikimarksinis, ikimonopolìstinis, ikirevoliùcinis (1954 m. žodyne), ikisantuokinis (-nė pavardė), ikisuvažiaviminis (-nė partinė diskusija, Lenino raštų vertime), ikišaukiamasis, ikišaukiaminis ir ikišaukiamininkas (rus. doprizyvnyj, doprizyvnik, kalbant apie karinę prievolę), ikitardyminis (laikas), ikitarybinis (-nė literatūra); bendraatsakõvis (rus. sootvetčik ‘ kas teisme kartu atsako’), bendraaũtoris (rus. soavtor ‘ koautorius ’), bendranacionãlinis ir bendrataũtinis (rus. obščenacional’nyj, obščenarodnyj ; -nė kalba, net kalbininkų raštuose), bendrakariuomeninis, bendraliaudinis, bendrarusiškas, bendrasą̀junginis (rus. obščesojuznyj, -nės ministerijos), bendražmonijinis (rus. obščelovečeskij -nė kultūra); viršnormis, viršnòrminis (rus. sverchuročnyj, -nis darbas), viršpelnis (rus. sverchpribyl’ ‘ antpelnis ’), viršsąmatìnis, viršterminìnis ; visaliáudinis (rus. vsenarodnyj, -nė šventė), visapasáulinis (rus. vsemirnyj, -nė organizacija), visarusijinis (laikraštis), visasą̀jungìnis (-nė mokslų akademija), visatautìnis (-nė kova), visaapimantis ir visaaprėpiantis (rus. vseochvatyvajuščij, vseobjemliuščij), visanùgalintis (rus. vsepobeždajuščij); daugianacionãlinis (rus. mnogonacional’nyj, -nė valstybė), daugiatiražis laikraštis (rus. mnogotiražka), daugiastãklininkas ‘ kas dirba prie kelerių staklių ’, daugiašeĩmis (rus. mnogosemejnyj); smulkiaburžuãzinis (rus. melkoburžuaznyj iš vok. kleinbürgerlich), smulkiavalstietiškas, smulkiasaviniñkiškas, smulkiadidmeninis (-nė

prekių bazė), smulkiadvarė bajorija (rus. melkopomestnoje dvorianstvo).

Išskyrus prieveiksminius bdv. ik(i)šiolinis, ligšiolìnis ir bažnytinės kalbos nebevartojamą lenkišką vertinį (doczesny) ikilaikinis ‘ liglaikinis, liglaikiškas, laikinas ’, mūsų kalboje daugiau nebuvo darinių su prielinksniu i k i. Bendrinėje kalboje iki šiol buvome pratę sakyti prieškarìnis (gyvenimas), priešmirtìnis, priešmokỹklinis (amžius), priešrinkìminis (-nė agitacija), prieššveñtinis (išpardavimas), priešpietìnis (traukinys). Jau Lalio žodynas (1910) greta dkv. prieštvanis, priešvelykis pažįsta ir bdv. prieštvaninis, priešvelykinis. Tačiau dabar brukama ikikarìnis, ikišveñtinis, ikimokỹklinis, iš kurio rus. doškolnik versti pasidaryta net ikimokyklinukas (vaikas) ir ikimokyklininkas (mokytojas). Mat rusams sudurtinių žodžių daryboje reikšmėmis skiriant priešdėlius do-, protivo-, anti- ir pred-, įsispirta tai primesti ir lietuvių kalbai. Todėl ir vietoje įprastinio ankstyvasis priešmokyklinis amžius dabar kišama ikipriešmokyklinis (rus. preddoškol’nyj). O gremėzdiški bendrasąjunginis ir bendratautinis, bendraliaudinis juk ir reikšme nesiskiria nuo sąjunginis, tautinis, liaudinis (pvz. suvažiavimas, reikalas). Lietuviškai sakome bendroji žmonijos kultūra, todėl ano sieksninio naujadaro nė nereikia. Lygiai taip pat nereikalingas ir bendrakariuomeninis (rus. obščevojskovoj), nes prireikus galima pasakyti: bendras visoms kariuomenės rūšims, bendras kariuomeninis, visų kariuomenės rūšių. Šio galo vertinių iš rusų kalbos galėtų kas prisidaryti ir tokių, kaip bendramiestinis, bendravalstybinis, bendragamyklinis, bendrapolitinis. Tačiau rus. obščeobrazovatel’naja škola ir toliau verčiama senuoju įprastiniu terminu bendrojo lavinimo mokykla. J. Jablonskis iš bendrinės kalbos buvo mažne išveisęs viršvalandžius, pakeisdamas juos lietuviškos darybos añtvalandžiais. Bet dabar šie, nebepajėgiant atitrūkti nuo rus. sverchuročnyje, žodyne jau nurodomi į anuos. Mat bandoma priešdėlį ant- apriboti atvejams, kur rusai vartoja nad- (plg. añtstatas — rus. nadstrojka), o rusų sverchversti virš-. Todėl ir añtnormis žodyne nurodytas į viršnormis. Bet añtžmogis ir antgamtinis kažkaip išliko negrąžinti į Jablonskio išguitus anksčiau vartotus viršžmogis, viršgamtinis. O visapasaulinis vėl nieko daugiau nereiškia kaip pasáulinis. Kartu imta rašyti visaapimantis ir kt., nes rusai taip rašo.

Rusų kalbą iš bažnytinės slavų kalbos (ši vėl sekė bizantinės graikų kalbos pavyzdžiu) yra paveldėjusi ypatingą palinkimą sudurtiniams žodžiams. O po revoliucijos, iš dalies dėl vokiečių marksistų įtakos, jų dar padaugėjo (plg. pvz. tovaroupotrebimost ’ = vok. Wahrenverbrauch ‘ prekių suvartojimas ’). Bet lietuvių kalbai meste primesti tokie griozdai, kaip smulkiasaviniñkiškas, privačiasavinin-

kiškas ar privačiakapitalistinis (Ch. Lemcheno Rusų-lietuvių kalbų žodynas 1955). Rus. častnosobstvenničeskij, častnovladel'českij yra išpūsto partinio stiliaus žodžiai ir reikšme nieko nesiskiria nuo častnyj ‘ privatinis ’. Rusų kalbos dėsniais iš pažymininio derinio častnyj sobstvennik, vladelec ‘ privatinis savininkas ’ sudaryti sudurtiniai būdvardžiai (plg. železnaja doroga ‘ geležinkelis ’ : železnodorožnyj ‘ geležinkelinis ’). Bet lietuvių kalboje iš privatus ar privatinis savininkas tegalimas tik kilmininko posakis privačių ar privatinių savininkų, bet nieku būdu ne privačiasavininkiškas ar privačiasavininkinis.

Lietuvą sovietinant, plečiant pramonę ir specializuojant gamybą, sukurta daug naujų ir būtinų terminų. Ypačiai daug vedinių sudaryta su dariosiomis priesagomis, kaip kójininkas ‘ kojinių fabriko darbininkas ’, pasíenininkas ‘ pasienio sargybos kareivis ’, paviẽninkas (rus. jedinoličnik) ‘ nesukolektyvintas ūkininkas ar amatininkas ’, upininkỹstė (plg. jūrininkỹstė), ėrininkỹstė (plg. avininkỹstė), prisiskaĩtėlis (rus. načiotčik) ‘ daug prisiskaitęs, bet nesupratęs dalyko esmės’, prisiskaitėliškùmas, partiẽtis ‘ komunistų partijos narys ’, žalgiriẽtis, pergaliẽtis, inkariẽtis (sporto draugijų, kolchozų narių, fabrikų darbininkų pavadinimai), metalìngas ‘ turįs daug metalo ’, kryptìngas (rus. celenapravlennyj) ‘ turįs aiškią idėjinę kryptį ’, kryptingùmas (romano, poezijos), klausõvas (rus. sluchač) ‘ karys, kuriam pavesta klausyti priešo pranešimus, pasikalbėjimus ’, skaitõvas ‘ kas viešai ką skaito, skaitytojas teatro repeticijose ’ (dėl rusų daromo skirtumo tarp čitčik ‘ t.p. ’ ir čitatel ’ ‘ apskritai skaitytojas ’). Gausu ir naujų priešdėlinių vedinių, kaip apdailà (rus. otdelka) ‘ gaminio, pastato apdailinimas, pagražinimas ’, atžymà (rus. otmetka) ‘ įrašas, ko pažymėjimas ’, įrenginys (rus. sooruženije) ‘ sudėtingas įrengimas ’, išmilžis (rus. udoj) ‘ išmelžto pieno kiekis ’, núoskaita (rus. načiot) ‘ nepatvirtintos atlygintinos išlaidos ’, póplūdis (rus. pavodok) ‘ paplūdimas ’, príešgaris (rus. kontrpar) ‘ atgalinis garas ’, príešlapis (rus. forzac) ‘ knygos lapas prie apdarų ’, ùžkaitas (rus. fal'c) ‘ dviejų metalo lapų sujungimo siūlė ’.

Daugumas tų naujų pramonės, ūkio ir mokslo terminų sudaryta mokamai ir pagal lietuvių kalbos žodžių darybos dėsnius.

Rusų pavyzdžiu naujadarai, daugiausia vertiniai, daromi ir hibridiniu būdu, pvz. uodegìzmas (rus. chvostizm) ‘ vilkimasis paskui, tam tikras oportunizmas ’, uodegìstas (ir úodegininkas), antiliáudinis (ir priešliáudinis), energotraukinys (rus. energopojezd), kontraveržlė (rus. kontrgajka) ir añtveržlė, infragarsas, šviesofòras (rus. svetofor ‘ signalinė šviesa judėjimui reguliuoti ’), aerouostas ir aeropòrtas (rus. aeroport), aerošvyturys, kontr(a)smūgis (rus. kontrudar). Pastarųjų trijų vietoje geresni būtų oro uostas, oro švy-

turys, priešsmūgis, atósmūgis. Plg. dar superkietas, superdangoraižis. Rusai tik Amerikos dangoraižius vadina neboskriob (ag. skyscraper), o savuosius — vysotnoje zdanije, vysotnyj dom (: dkv. vysota ‘ aukštybė ’). Todėl ir lietuvių kalbai sudaryta aukštýbinis namas. Lemcheno žodyne dar duotas didžiaaukštis namas. Bet jis neprigijo, nes nėra pažodinis rusiškojo pavadinimo vertinys. Jeigu jau būtinai reikėjo naujo termino, būtų daug paprasčiau pasakyti aukštìnis namas (plg. aklìnė siena, gatvė). Juk turima galvoje tokia aukštųjų namų rūšis, o ne kokia aukštybė ar jai priklausymas.

Žodžiams duodamos ir naujos reikšmės. Pvz. knygnešỹs dabar kolchozuose po namus nešioja propagandinę literatūrą (rus. knigonoša), o rodìklis ‘ ratų dyselys, skaitmuo, kuris rodo laipsnį ’ vartojamas ir posakiuose : gamybos, darbo rodikliai, įvykdyti planą pagal visus rodiklius, kultūrinio augimo rodikliai (rus. pokazateli kul’turnovo rosta). Rusų pavyzdžiu vkž. užãštrinti ‘ nusmailinti (baslį), nudrožti (pieštuką) ’ imta vartoti ir perkeltine reikšme ‘ pabrėžti, pagriežtinti, iškelti svarbą ’, pvz. užãštrinti klausimą (rus. zaostrit’ vopros), prieštaravimus, vaizdą (literatūros kūrinyje), politinis užãštrinimas. Ne be to, kad kas ir vietoje atkreipti, sutelkti dėmesį (pagal rus. zaostrit ’ vnimanije) neims sakyti ir užãštrinti dėmesį. Posakiai įtvìrtinti žinias, laimėjimus, pasiekimus (rus. dostiženija), drausmę, pamokos įtvirtinimas tesuprantami tik su rusų kalbos pagalba. Iki šiol prireikus sakydavome : sustiprinti žinias, laimėjimus, drausmę, išmokyti pamoką, pamokos išmokymas. Mat rusų vkž. zakrepit ’ ir ukrepit ’ abu vartojami ir perkeltine reikšme ‘sustiprinti, padaryti pastovų ’. O kadangi kariniai terminai įtvìrtinti, įsitvìrtinti, įtvìrtinimai rus. verčiami ukrepit ’, ukrepit’sia, ukreplenija, tai iš to ir paslysta. Dabar Lietuvoje sakoma ir rašoma įsisãvinti pamoką, žinias, įprotį, techniką, naujus metodus, maistą (apie organizmą). Čia turima galvoje gerai išmókti, įsimiñti, pėrprasti (pamoką), į(si)gýti, pasisãvinti (žinias, įprotį ir kt.), pérdirbti, sunaudóti, pasisãvinti (maistą). Pastaruoju atveju biologijoje ir medicinoje specialiu terminu vartojamas vkž. asimiliúoti. Tai patvirtina ir 1954 m. žodyne įdėtos asimiliãcijos pirmoji reikšmė : procesas, kuriuo gyvūno ar augalo organizmas perdirba gaunamas medžiagas. Visko raktas, žinoma, yra rus. usvoit ’ (: svoj ‘ savas ’) vartojimas anomis reikšmėmis. Žodyne minimas net dirvožemių įsisãvinimas. Lietuviškai galvojant galima kalbėti tik apie dirvų įdirbìmą, įgyvẽnimą, išdirbìmą, išgyvẽnimą. Bažnytinės kalbos žodžiai šlóvė, šlovìngas, nusižiūrėjus į rus. slava, slavnyj, imta vartoti tokiuose posakiuose, kaip šlovė tarybiniams didvyriams ! šlovė Stalinui ! šlovingoji komunistų partiją, tarybinė armija. Nors šveñtas pagal komunistinę ideologiją yra religinių prietarų terminas, tačiau

rusams sakant sviatoje delo, ir lietuviškai verčiama šventas reikalas, taip pat palikta ir šventa pareiga (rus. sviataja obiazannost'). Bet šiaip šio būdvardžio vengiama. Pvz. bažnyčių pavadinimai rašomi tik : Petro ir Povilo, Jono, Onos, Teresės bažnyčia, taip pat apaštalų laiškai : Povilo apaštalo laiškas rymėnams, Petro apaštalo laiškai. Ir vietoje Šv. Raštas vartojama tik biblija. Daukanto žodis kariaunà ' kariuomenė ' dabar eina vainojamuoju terminu, kaip rus. vojenščina ' kariautojai, karinė klika ', pvz. fašistinė kariauna, Amerikos kariaunos žvėriškumai. Rus. peredovoj ' priešakinis ' vartojamas ir perkeltine reikšme ' pažangus, pirmaująs, vadovaująs '. Todėl ir lietuvių kalbai primesti pažodiniai vertimai: priešakìnis mokslas, mokytojas, mokslininkas, priešakiniai darbininkai (labiausiai susipratę žmonės), priešakinė žmonija, technika, priešakinės idėjos, šalys, net priešakinė moteris. Matyti, jausta, kad lietuviškai taip sakyti nedera, todėl vieno kito griebtasi bdv. priešakìngas. Bet šis juk lietuviškai tereiškia vien ' su dideliu, atsikišusiu priešakiu '. Matyti, bdv. pažangùs tenorėta versti tik rus. progresivnyj. Vietoje posakių aprūpinti darbu, duoti, parūpinti darbą ir gauti darbą, apsirūpinti darbu dabar Lietuvoje paskleisti naujadarai įdárbinti, įsidárbinti (1947 m. išleistame did. žodyno II t jų dar nėra, bet jau įdėti 1948 m. Sereiskio žodynan), įdárbinimas (pvz. darbininkų įdarbinimo indeksas). O kojos šiems nebuvėliams vėl yra dygusios iš rusų kanceliarinių terminų trudoustroit ' ' duoti, suteikti kam darbą ', trudoustrojstvo ' darbo davimas, suteikimas ' (dėl jų taisyklingumo dar ir rusų kalbininkai tebesiginčija). Paprastai čia rusų sakoma ustroit' na rabotu ' įtaisyti darban, rasti kam darbą ', bet taip pat ir ustroit ' v bol'nicu, v školu ' padėti, paguldyti į ligoninę, įtaisyti į mokyklą ', ustroit ' bilet ' parūpinti bilietą ', ustroit' delo ' sutvarkyti reikalą '. Tačiau vargu kam šaus galvon paleisti įmantrias naujoves: įligonininti ar įligoninti (plg. vargõninkas iš vargõninninkas), įmokyklinti, įbilietinti, įreikalinti. Galėtų, žinoma, kas sugalvoti ir antoniminį naujadarą išdárbinti ' atleisti iš darbo, atimti darbą '. Bet jo netenka laukti, nes rusai dar nesako trudouvolit ' ' t.p. ' Tarmėse pažįstamas įdarbis ' įsidirbimas, įsileidimas į darbą ' vkž. įdárbinti pateisinti negali, nes sudarytas iš dkv. dárbas arba veikiau yra vkž. įdìrbti ' pajėgti, galėti dirbti ' vedinys (su balsio kaita). Sovietinėje Lietuvos spaudoje taip pat plačiai yra paplitę posakiai socializmo, komunizmo statyba (pastatymas), kultūrinė statyba, statyti komunizmą, naują gyvenimą. Lietuviškai galima tik k ù r t i naują gyvenimą, naują Lietuvą (taip tebevartoja A. Venclova, K. Korsakas), o norint ir socializmą bei komunizmą. Iš seno įprasta ir kultūrinė kūrýba. Taip nežmoniškai imta vartoti todėl, kad rusai taip sako (stroit ' kommunizm, kul'turnoje stroitel'stvo). 1954 m. žodynas

veiksmažodžio su ta reikšme dar nesiryžo įtraukti, įdėta tik socializmo statyba. Šią rusybę galima paaiškinti gal tik tuo, kad dkv. kūryba verčiant rus. tvorčestvo ‘literatūros, meno vertybių kūrimas’, imta vengti ją vartoti lietuvių kalboje įprasta platesne reikšme. Gaila, kad šiaip geras A. Lyberio Lietuvių-rusų kalbų žodynas (1962) kūrybai irgi teduoda vieną vertimą tvorčestvo, su pvz. liáudies kūryba. Gyva spaudos rusybė yra ir vkž. išstóti reikšme ‘pasisakyti prieš ką ar už ką’, kaip ir išvestinis išstojìmas. Nors kalbininkų tokia vartosena peikiama, bet, matyti, galingieji nusveria.

Sovietinėje spaudoje, ypačiai partinėje ir propagandinėje, gausu įvairių menkinamųjų, peikiamųjų ir vainojamųjų terminų. Jie, žinoma, vertiniais perkelti ir lietuvių kalbon. Pvz. atsirašinėjimas, bažnýtininkas, kùlto tařnas (rus, služitel’ kul’ta) ‘dvasininkas’, brokadarỹs (rus. brakodel), nuolaidžiáuti (rus. popustitel’stvovat’), pravaikštà (rus. progul), pravaikštiniñkas, tamsýbininkas (rus. mrakobes) ‘religinių ir kitokių prietarų skleidėjas’, trupingraužỹs (rus. krochobor), trupingraužỹstė ‘kenksmingas smulkmeniškumas’, užsieniavà (rus. inostranščina) ‘visa kas užsienietiška (mados, papročiai)’; atòmininkai (rus. atomščik, žinoma, taikoma tik amerikiečiams ir anglams), diplomatinė gešeftmacherystė (rus. gešeftmacherstvo iš vok. Geschäftmacherei ‘verteiviškumas’), degolininkas, neofašistas, neohitlerininkas, sociališdavikas (rus. socialpredatel’), pogromininkas, vokiškieji grobikai, amerikiniai angliškieji karo kurstytojai. Kolchozus įvedant ypačiai išgarsėjo b ú o ž ė s terminas. Jis jau anksti komunistų spaudoje buvo vartojamas rus. kulak ‘turtingas ūkininkas’ pakaitu ir retkarčiais pasirodydavo ir nepriklausomosios Lietuvos spaudoje bei grožinėje literatūroje (A. Vienuolis). Pakaitą, matyti, sugalvojo žmogus, kuris iš tarmės pažino skolinį kūlokas, vartojamą búožės (baslys, pagalys, storu galu) reikšme. Sudaryta net visa eilė vedinių, kaip buožijà, buožỹnė, búožgalis ‘buožių gyvenamas kaimo galas’, búožduktė, buožėnas, búožvaikis, buožiùkas, buožiõkas, buožíenė, buožėlė ‘nedidelis buožė’, pùsbuožė, išbúožinti nubúožinti (rus. raskulačit’) ‘atimti buožei turtą ir žemę’, buožiáuti ‘būti buože’, išbuožėti ‘pasidaryti buože’.

Svetimųjų žodžių vartojime įpėdin sekami rusai. Pvz. įvairių tarybų rinkti atstovai vadinami deputãtais, nes taip sakoma rusų, kurie šį mandriau skambantį pavadinimą pasiskolino iš prancūzų revoliucijos terminologijos. Vietoje pìlnatis, pìlnaties posėdis dažniau, rusų pavyzdžiu, vartojama plėnumas, plenãrinis, plėnumo posėdis. Plg. taip pat angliškus iš rusų gautus komfòrtas, komfortabilus, troleibùsas, buldozeris, skreperis, eskalatorius, net limìtas (su rusišku kirčiu) ‘kainos, prekių kredito, importo norma, riba’

su vediniais limitìnis, limitúoti, viršlimitinis (rus. sverchlimitnyj). Rusų periodinėje spaudoje pasirodžiusi eskalacija, žinoma, ne karo (ag. escalation of war), bet amerikiečių agresijos, be abejo, pateks ir į lietuviškuosius laikraščius. Iš sovietų biurokratinės terminologijos perimti mikrorajonas ‘ mažiausias administracinis vienetas, mokyklos apylinkė, iš kurios vaikai turi lankyti tą pačią mokyklą ’, mikrolitražinis automobilis. Nors 1954 m. žodyne ir įdėti kalbotyriniai terminai tarmýbė, lenkýbė, rusýbė, vokietýbė, tačiau praktikoje vis dažniau vartojami dialektizmas, polonìzmas, rusicìzmas, germanìzmas. Mat rusai kitaip ir pasakyti negali. Plg. dar terminus vietiniai, teritoriniai, klasiniai dialektai (iš vad. Stalino ‘ kalbotyrinių darbų ’). Televizijos aparatas vadinamas televìzorium (rus. televizor). Yra ir šiaip skirtumų tarptautinių žodžių vartojime. Plg. ministerijos, teisėjų kolegija, redakcinė kolegija (ir redkolegija), visuotinė mokinių konferencija, kiaulininkių, melžėjų seminaras.

Žodyno atžvilgiu nėra visai grynų kalbų, kurios neturėtų svetimų skolinių, gautų kultūrinių mainų ar net kalbinių bendruomenių sumišimo keliu. Pvz. labai mišrus yra dabartinės albanų kalbos žodynas, nes joje yra susikryžiavę senųjų ilirų, romanų, slavų ir pagaliau turkų kalbų elementai. Anglų kalba laikoma germaniška, bet pusė jos žodyno yra romaniškos kilmės. Mat Viljamo Nukariautojo normanai jau kalbėjo senąja prancūzų kalba. Rusų literatūrinėje kalboje irgi be galo daug bažnytinės slavų kalbos elementų. Tik jie ne tiek krinta į akį, nes čia vienos slaviškos (žr. B. Unbegaun, L’héritage cyrillo-méthodien en Russie leidinyje Cyrillo-Methodiana, hg. von M. Hellmann, 1964). Moderninės kalbos vienos žodyno skolinius prisiima gana lengvai, o kitos yra labai santūrios. Liberaliausia šiuo atveju, atrodo, yra anglų kalba, nes joje dėl mišraus germaniškai-romaniško žodyno ir apskritai grynumo klausimas nestatomas. Pvz. vok. Kindergarten ‘ vaikų darželis ’ perimtas ištisai vokiškas, tik rašomas mažąja raide (nors antrasis sandas dažnai tariamas ag. garden), taip pat delicatessen (vok. dg. vd. su seniau rašytu c vietoje dabartinio k) ‘ valgyti paruošti maisto produktai, jų parduotuvė ’. Rus. sputnik, tik jį paleidus, tuojau prisiimtas amerikiečių ir anglų spaudos. Amerikiečių beatnik ‘ kas išsiskiria neįprastu elgesiu, apdaru ir dažnai egzotiškomis pažiūromis ’ ir žargoninis vietnik ‘ Vietnamo karo priešininkas, demonstrantas ’ sudaryti su iš žydų kalbos paimta slaviška priesaga -nik (plg. žyd. nudnik ‘ kas nuobodus, kuris visiems įkyri ’). Tačiau Prancūzijoje net akademija paskutiniu laiku ėmė kovoti su anglybių, tikriau sakant, amerikanizmų antplūdžiu, vad. kalbiniu mišiniu Franglais. Rusų kalba, pradedant sovietiniu laikotarpiu, irgi gausiai skolinasi iš kitų kalbų, ypačiai vad. tarptautinių žodžių. Po revoliucijos mažamoksliai partiečiai

taip jais švaistėsi, jog pats Leninas juos barė dėl besaikio įmantrių svetimųjų žodžių vartojimo, kaip pvz. defekty vietoje rus. nedočioty, nedostatki 'trūkumai'. Bet ir jo, kaip ir kitų komunizmo teoretikų raštuose žymu vokiečių ir prancūzų marksistinės terminologijos įtakos. Paskutiniais laikais technikos ir mokslo srityje rusai ypačiai daug sąvokų ir terminų skolinasi iš anglų kalbos, šiek tiek iš vokiečių. Plg. kad ir tokį griozdą, kaip kondicionirovanije vozducha iš ag. air conditioning. Bet vėsintuvas (ag. air condiotioner) vėl, nusižiūrėjus į vok. Klimaanlage, vad. klimatičeskaja ustanovka.

Pastangos ugdyti kalbą, gryninti jos žodyną siekia XVI a. Tam buvo įkurtos Italijoje Academia della Crusca (1582), Vokietijoje Fruchtbringende Gesellschaft (1617) (kovojo su prancūzybėmis), Prancūzijoje Académie française (1635). Lietuvių rašomosios kalbos reformos klausimą pirmas 1706 m. iškėlė M. Lietuvos kunigas vokietis M. Mörlinas, kuris buvo sumanęs steigti net filologinę lietuvių draugiją. Vėliau dėl D. Lietuvos raštų kalbos menkumo sielojosi S. Stanevičius, o paskui jau aušrininkai ir praktiškai, nors ir nelabai mokamai, ėmėsi kalbos darbo. Bet didžiausias nuopelnas apvalant lietuvių kalbą nuo svetimybių, ypačiai slavybių priklauso J. Jablonskiui.

2. [Apskritai žodynu vadinama] knyga (vok. Wörterbuch, ag. dictionary), kurioje paprastai paraidžiui sudėti kurios kalbos žodžiai su reikšmėmis, dažnai ir gramatiniais bei stilistiniais paaiškinimais. Seniau žodynui vadinti kartais dar vartota l e k s i k ò n a s (vok. Lexikon iš gr. leksikón 'žodynas'). Dabar šis terminas daugiau taikomas populiariai trumpesnei enciklopedijai (vok. Konversationslexikon, lat. konversācijas vārdnīca), dažnai vadinamai ir e n c i k l o p e d i n i u žodynu.

Kalbinis žodynas gali būti a i š k i n a m a s i s (vok. erklärendes Wörterbuch, rus. tolkovyj slovar') vienakalbis, kur paaiškinimai duodami ta pačia kalba, arba v e r č i a m a s i s (vok. Übersetzungs-Wörterbuch), ir būtent d v i k a l b i s ar net d a u g i a k a l b i s, kur žodžiai verčiami į vieną ar kelias kitas kalbas. Vienakalbiai aiškinamieji žodynai paprastai yra ir n o r m i n i a i, nustato bendrinės kalbos, rašomosios ir šnekamosios, vartosenos normas. Pagal savo pobūdį, paskirtį ir apimtį žodynai dar skiriami: e t i m o l o g i n i a i ir k i l m i n i a i (vok. Ursprungs-Wörterbuch), kur nagrinėjama žodžių kilmė ir jų etimologinis giminingumas su kitomis kalbomis, i s t o r i n i a i, skirti žodžių istorijai ir jų reikšmės raidai, l y g i n a m i e j i (vok. vergleichendes Wörterbuch), kur lyginamos giminaitės kalbos, f r a z e o l o g i n i a i, skiriami kalbos posakiams nagrinėti, s i n o n i m ų, artimos reikšmės žodžiams aiškinti, t a r p t a u t i n i ų ž o d ž i ų (vok.

Fremdwörterbuch), r a š y b o s, kur nurodoma, kaip kuris žodis taisyklingai rašomas, t a r t i e s (vok. Aussprache-Wörterbuch, ag. pronouncing dictionary), kur fonetine rašyba duodamas žodžių tarimas, d i a l e k t o l o g i n i a i (bendrieji ar atskirų tarmių), t e r m i n o l o g i n i a i, terminams nustatyti ir aiškinti, s p e c i a l i n i a i, skiriami kuriai nors atskirai sričiai (kalbotyrai, filosofijai, medicinai, teisei, muzikai, geografijai, mitologijai, diplomatijai), m o k y k l i n i a i, vartoti mokykloje. D a l y k i n i u o s e žodynuose (vok. Sachgruppen-Wörterbuch, Onomastikon) žodžiai dedami ne paraidžiui, bet skirstomi ir aiškinami reikšminėmis grupėmis. Pilnas mirusios kalbos žodynas vadinamas t e z a u r u (gr. thēsaurós ' lobis '), pvz. Thesaurus linguae latinae, 1940 m. pradėtas leisti Bavarijos mokslų akademijos. Senesniųjų rašytojų raštuose, senovinių tekstų leidiniuose dedami ž o d y n ė l i a i (lot. glōssārium iš gr. glōssa ' pasenęs retai vartojamas žodis '), kur paaiškinami nebevartojami ar šiaip reti žodžiai. Taip vadinami ir kalbos vadovėlių gale pridėti juose pavartotų žodžių dvikalbiai sąrašai.

Praktikos gyvenime daugiausia vartojami norminiai aiškinamieji ir parankiniai dvikalbiai žodyna. Iš aiškinamųjų žodynų leksikografiniu ir techniniu atžvilgiu geriausi amerikiečių leidžiami vienatomiai angių kalbos žodynai, kaip pvz. Webster's Seventh New Collegiate Dictionary (Merriam Co., Springfield, Mass.), Webster's New World Dictionary of the American Language (The World Publishing Co., Cleveland and New York). Iš dvikalbių žodynų tobulumu pasižymi vokiečių Langenscheidto leidyklos žodynai. Pirmas modernus vienatomis rusų kalbos žodynas pasirodė tik 1949 m.

Sovietų Sąjungoje ir kituose komunistinės sistemos kraštuose žodyno ruoša yra susijusi ir su politinės ideologijos propaganda. Ypačiai Stalino laikas buvo opus ' politinių klaidų ' ir privalomo ' politinio užaštrinimo ' klausimas. Todėl pvz. buvo sulaikytas D. N. Ušakovo rusų kalbos žodyno (4 tomai, 1935—40) pirmasis tomas ir, paskyrus specialią politinę redakciją, vadovaujamą žymaus partiečio N. L. Meščeriakovo, perredaguotas naujai perspausdintas. Net visai neseniai Jugoslavijoje dėl vad. serbiško nacionalistinio nuokrypio buvo išmestas iš apyvartos serbokroatų kalbos žodynas (M. S. Moskovljevič, Rečnik savremenog srpskohrvatskog književnog jezika s jezičkim savetnikom, 1966). Žr. žemiau apie lietuvių kalbos žodynus.

Pats terminas ž o d ý n a s (daugybinės reikšmės dkv. grybýnas, krūmýnas, pusnýnas, sniegýnas, uogýnas pavyzdžiu) vykusiai sudarytas, rodos, M. Miežinio. A. Baranauskas 1876 I 26 laiške H. Weberiui mini skaitęs jo žodyną ir dar skliaustuose paaiškina vok. Wörterbuch (Archivum Philologicum I 85). Mat vysk. M. Valančius, rūpindamasis Miežinio žodyno išleidimu, 1875 m. buvo Baranauskui

pavedęs jį patikrinti. Bendrinėje kalboje pavadinimas visuotinai prigijo nuo Aušros (vartojamas jos pirmajame numeryje) laikų. Ankstesni neprigiję naujadarai yra : žodininkas (D. Poška apie 1825. D. Sutkevičius, A. Juška), žodinis (S. Valiūnas 1826, A. Ugenskis), žodrodis (S. Daukantas 1838, pradžioje ir A. Juška). Kuršaitis savo vokiečių - lietuvių kalbos žodyne vėl vok. Wörterbuch mėgino versti žõdknygės, žodinės knỹgos. Mat jo tarmėje sakyta tik dg. knỹgos.

L i e t u v i ų k a l b o s ž o d y n a i. Jie pradėta ruošti jau XVII a. pirmojoje pusėje. Vertė praktinis reikalas. M. Lietuvoje žodyno reikėjo vokiečių kunigams, dirbusiems lietuviškose parapijose, o D. Lietuvoje — aplenkėjusiems ar ir visai lietuviškai nemokantiems, taip pat mokslus einančiai jaunuomenei, ypačiai besiruošiantiems dvasiniam luomui. Plėsdami savo mokyklų tinklą, labiausiai žodyno reikalą jautė jėzuitai. Joms 1629 m. ir buvo išleistas pirmas Lietuvoje žodynas trikalbis lenkiškai-lotyniškai-lietuviškas Dictionarium trium linguarum, paruoštas K. Sirvydo. Jo iš viso buvo penki leidimai, paskutinis 1713 m. Ir kito spausdinto žodyno D. Lietuvoje neturėjome iki pat 1894 m., kada Tilžėje buvo išleistas gana trūktinas M. Miežinio Lietuviškai-latviškai-lenkiškai-rusiškas žodynas. Yra dar žinia, kad neva 1754 m. K. Lopacinskis buvęs įteikęs Vilniaus pranciškonų spaustuvei spausdinti dalį savo sudaryto lietuvių kalbos žodyno. Tolimesnis jo likimas nežinomas.

Ankstyviausią Sirvydo žodyno leidimą 1957 m. K. Jablonskis surado užsimetusį Maskvos centriniame istorinių ir senųjų aktų archyve. Kadangi surastasis egzempliorius yra be antraštinio puslapio ir, be to, trūksta pradžios ir galo, tai neaišku, ar tai pirmasis ar antrasis 1631 m. leidimas, kurio šiaip nėra išlikę nė vieno egzemplioriaus, o jo buvimas ir išleidimo metai žinomi tik iš trečiojo 1642 m. leidimo prakalbos. Tačiau citata iš 1631 m. leidimo 20 psl. L. Rėzos Dainų pastabose (Bojarzyn. Nobilis inferioris ordinis) leidžia spėti, kad maskvinis egzempliorius visgi yra pirmojo 1629 m. leidimo. O kadangi ši citata ir trečiajame leidime yra tame pačiame 20 psl., tai tenka manyti, kad jau antrasis žodyno leidimas buvo ' peržiūrėtas ir papildytas ', kaip tai aiškiai pažymėta trečiojo leidimo antraštiniame puslapyje (Tertia editio recognita et aucta). Lenkų kalbos antraštinių žodžių ir jų lotyniškųjų atitikmenų atžvilgiu Sirvydo žodynas nėra visai originalus darbas. Jo čia pasinaudota pirmajam leidimui N. Volkmaro keturkalbiu žodynu (1623—24 leidimu), o trečiajam ir, tur būt, jau antrajam G. Knapskio 1621 m. Thesaurus Polono-Latino-Graecus. Kitaip tariant, tai yra lenkiškai-lotyniškų žodynų vertimas lietuvių kalbon. Antrasis leidimas spaudai galėjo būti paruoštas dar paties Sirvydo prieš mirtį. Tik jį, kaip ir trečiąjį lei-

dimą, Vc. Biržiškos spėjimu, būtų išleidęs J. Jaknavičius. Žodyną verste verčiant, daugeliui sąvokų ir terminų teko kurti naujadarus arba tik aprašomai juos nusakyti. Daugiausia naujadarų yra trečiajame ir maža kuo nuo šio tesiskiriančiuose ketvirtajame (1677) ir penktajame leidime. Sirvydo darbo naujadarai yra pvz. dabar bendrinėje kalboje vartojami žodžiai kiekýbė, kokýbė, knỹgininkas, kupranugãris, prakalbà, pratarmẽ, spaustùvė, spirgintùvė, stiklìnė, taisỹklė, trintuvẽ ‘ tarka ’, tolýgus ir tolygýbė, tolygùmas, virtùvė, taip pat mėdžiavilnė, vėliau sutraukta į mėdvilnė. Neprigijo jo puristiniai ir kai kurie šiaip naujadarai, kaip auksadarys ‘ alchemikas ’, didžianamė ‘ dvaras ’, miestavaldys ‘ burmistras ’, pribuitis ‘ rezidencija ’, protameilis ‘ filosofas ’, stebuklinė ‘ teatras ’, švęstinis ‘ klierikas ’, vaikavedys ‘ pedagogas ’, veizdyklės ‘ akiniai ’, vaidadarė arba ženkladarė ‘ fantazija ’, vienavaldys ‘ monarchas ’, vienavietė ‘ vienuolynas ’, visuotininkas ‘ katalikas ’, ženklingas ‘ stebuklingas ’. Vietai, kur kas daroma žymėti Sirvydas vietoje dabar labiau įprastos priesagos -ykla vartojo tik priesagą -uvė. Todėl bendrinėje kalboje ir neprigijo jo veiksmažodiniai vediniai, kaip austuvė, gydytuvė, gertuvė ‘ karčiama ’, kirptuvė, negalėtuvė ‘ ligoninė ’, valgytuvė. Dabar kitomis reikšmėmis vartojami Sirvydo girininkas ‘ atsiskyrėlis ’, kalinė ‘ kalėjimas ’, mókytinis ‘ mokinys ’, pavardė ‘ pravardė ’, valgyklà ‘ valgis ’. Jo jau susiaurinta reikšmė ir gyvoslos kalbos veikėjo dkv. gýdytojas, mokytojas, pardavėjas, veikėjas, nes jie verčiami lenk. lekarz, nauczyciel, przekupień, aktor komedyjny. Bet rašýtojas jam yra tik lenk. pisarek ‘ raštininkas ’, pisarz miejski ‘ raštvedys ’, o pisarz ksiąg, lot. scriptor, autor operis paliktas be lietuviško vertimo (ketvirtajame leidime). Sirvydo žodyne yra jau ir stõvis, lenk. stan (lot. ordo, conditio, constitutum vitae) vertinys, net ãtkirtis, taip pat pažodžiui verstas iš lenk. odcinek, ucinek ‘ nuopiova, atkarta ’ ir odsiecz ‘ pagalba (kariuomenei) ’. Bet dabar Lietuvoje rus. otpor ‘ atkirtimas, mušimas atgal, atkertamas atsakymas ’ pakaitu vartojamas ãtkirtis yra gyvosios kalbos žodis, paliudytas Juškos žodyne ir V. Pietario raštuose. K. Pakalka Sirvydo naujadarais norėtų laikyti ir dkv. ãpkasas, ãtžvilgis, ažùrašas (rytietiška lytis vietoje ùžrašas), įnašas, išrašas, iškalba. Bet jie visi yra gyvosios kalbos žodžiai, kuriuos, be abejo, ir Sirvydas galėjo pažinti. Plg. apkasaĩ ‘ žydų kapinės ’, ãtžvilgiais bėgti (žiūrėdamas atgal), penki pirštai ir ãtžvilgis (kalbant apie vogtą daiktą), bėga lėkia be atžvilgõs, be atžvalgõs, gerõs, mažõs ìškalbos žmogus, iškalbis ‘ iškalbumas ’, iškalbùs, iškalbìngas. O išrašas, įrašas ir ùžrašas (ažùrašas) yra paprasčiausi veiksmažodiniai vediniai, kaip ir daugelis kitų tos darybos gyvosios kalbos žodžių, tik dažniau motoriškos negu vyriškos giminės.

Sirvydą nurašinėjo, dažnai nelabai mokamai, visi kiti XVIII — XIX a. žodynininkai, išskyrus tik vieną A. Jušką. Bet šiaip jo žodyno įtaka naujųjų laikų rašomajai kalbai nėra žymi, nes didelė dalis naujadarų negalėjo prigyti dėl nevykusios jų darybos. Tačiau šis žodynas lietuvių kalbos istorijoje svarbus kaip pirmas bandymas raiškos priemonėmis prilygti ano meto jau pakankamai nusistojusią lenkų bendrinę kalbą ir pateikti atitikmenų viduramžinės lotynų kalbos atitrauktinėms sąvokoms ir terminams.

Pirmas M. Lietuvai skirtas spausdintas žodynas yra 1730 m. F. W. Haacko Vocabularium Lithvanico-Germanicum et Germanico-Lithvanicum. Jis buvo specialiai parašytas teologijos studentams, kurie mokėsi prie Hallės universiteto 1723 m. įsteigtame lietuvių seminare. Žodynėlis labai menkos vertės, nors antraštėje ir pasigirta, kad jame yra visi N. Įstatymo ir psalmyno žodžiai. Antrą M. Lietuvos žodyną Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon, kartu su gramatika ir istoriniu lietuvių kalbos tyrinėjimu, 1747 m. Karaliaučiuje išspausdino P. Ruigys. Pats gerai mokėdamas lietuvių kalbą ir faktiškai vadovaręs 1735 m. Šv. Rašto vertimui, žodynui sunaudojo ne tik Sirvydo ir Haacko žodyną, bet taip pat keletą nespausdintų. Ruigys nesiribojo vien bažnytine kalba, bet dar jaunas būdamas rinko žodžius iš gyvosios kalbos. Be to, jam rašant žodyną talkino keli geriau lietuviškai mokantieji kunigai. Lietuviškai-vokiškojoje dalyje, autoriaus vadinamoje analitinėje, yra 192 psl., o vad. sintetinė vokiškai-lietuviškoji du kartus didesnė, iš viso 424 psl. Žodyno rašyba gana nuosekli. Skiriama ė ir ie, o ir uo (rašo ů), žymima kirčio vieta ir žodžių gramatinės lytys. Šiuo atžvilgiu Ruigio žodynas jau daug tobulesnis už Sirvydo. Veik dvigubai papildęs (lietuviškojojoje dalyje yra 352 psl.) ir šiaip kiek perdirbęs, Ruigio žodyną 1800 m. naujai išleido K. G. Milkus Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch. Papildymams daugiausia medžiagos, ypač priežodžių ir posakių, jis paėmė iš rankraštinio J. Brodovskio žodyno, bet šiek tiek pridėjo ir savo surinktų žodžių.

XIX a. pradžioje susikūrus indoeuropiečių lyginamajai kalbotyrai, lietuvių kalba, kaip senoviškiausia iš visų gyvųjų indoeuropiečių kalbų, tuojau buvo įtraukta į tos srities tyrinėjimus. Tačiau kalbininkų darbą labai sunkino platesnio lietuvių kalbos žodyno nebuvimas. Tą spragą pasistengė užkišti Karaliaučiaus universiteto prof. G. H. F. Nesselmannas 1851 m. išleisdamas naują ir pilnesnį lietuvių-vokiečių kalbų žodyną (Wörterbuch der Littauischen Sprache). Jam sunaudojo visus ankstyvesniuosius spausdintus ir iš Rėzos rinkinio į Karaliaučiaus archyvą patekusius rankraštinius žodynus, ypačiai daug medžiagos laimėdamas iš Brodovskio

žodyno. Nesselmannui labiausiai rūpėjo gyvoji lietuvių kalba, todėl žodyno prakalboje pasisako nekreipęs dėmesio į bažnytinio turinio raštiją, kaip Šv. Rašto vertimai ir giesmynai. Bet jis plačiai naudojosi dainomis ir priežodžiais, juos laikydamas ' vieninteliais tautinės lietuvių literatūros pamiklais '. Todėl žodyne labai gausu mažybinių bei maloninių daiktavardžių ir būdvardžių lyčių. Žodžiams ir posakiams iš gyvosios kalbos rinkti Nesselmannas buvo susidaręs ištisą bendradarbių tinklą. Svarbiausi jo talkininkai buvo kunigai K. A. Jordanas, K. V. O. Glogau, K. L. F. Neissas, Jordano žodyno darban įtrauktas mokytojas J. Meškaitis, pora vokiečių valdininkų (žr. žodyno prakalbą). Retesniems žodžiams žodyne nurodomi šaltiniai, o iš gyvosios kalbos paimtiems dažnai vieta, kur jie girdėti. Pvz. tik iš Nesselmanno žodyno sužinome, kad Laũkiškos (prie Labguvos) šnektoje buvo išlikusi prūsybė pussavaitė (rašo: pussewaite), sudaryta vok. Mittwoch ' trečiadienis ' pavyzdžiu. Jame paminėtas ir vok. Frisches Haff įlankos liet. pavadinimas Aismarės. Būgos aiškinimu, sutrauktas iš * Aistmarės, t. y. aisčių marios. Žodžių skaičiumi Nesselmanno žodynas tris kartus prašoka Milkaus išleistąjį. Tačiau žodyne yra ir žymių trūkumų. Nors F. Kuršaitis jau buvo paskelbęs savo Beiträge zur Kunde der littauischen Sprache (I 1843, II 1849), kur su nepaprastu įžvalgumu pirmą kartą išdėstyta lietuvių kalbos kirčio ir priegaidės sistema, Nesselmannas nė nebandė žymėti priegaidžių. Net ir kirčio vietos žymėjime yra daug klaidų. Kadangi kai kurios M. Lietuvos tarmės neskyrė dvibalsio ie nuo balsio ė ir tų garsų skirtumas sunkiai pagaunamas vokiečio ausiai, tai Nesselmannas juos abu žymėjo vienu ženklu ẽ. Žodynas sutvarkytas etimologiniais žodžių lizdais ir neįprasta, iš sanskrito nusižiūrėta vad. organine garsyno eile, t. y. pradžioje visi žodžiai prasidedą balsiais ir dvibalsiais, o toliau priebalsiais. Nesselmannas rūpinosi tolimesniu savo žodyno papildymu bei tobulinimu ir yra palikęs naujam leidimui pertvarkytą, bet nebaigtą jo rankraštį. Jame laikomasi A. Schleicherio rašybos, rašoma ė ir ë (= ie), ir žodžiai sudėti įprastine raidyno tvarka.

Žymiausias M. Lietuvos žodynininkas ir apskritai daugiausia nusipelnęs lietuvių kalbos mokslui yra F. Kuršaitis. Jis visų pirma išleido didžiulį vokiečių-lietuvių kalbų žodynas (Wörterbuch der littauischen Sprache, I t. 1870 nuo A iki K, 724 psl., II t. 1874 nuo L iki Ž, 392 psl.), o paskui perpus mažesnę lietuviškąją dalį (Littauisch-deutsches Wörterbuch 1883, 530 psl.). Abu žodynai ištisai kirčiuoti ir pagal ano meto leksikografijos lygį visais atžvilgiais tobuli. Bet juose atvaizduota tik M. Lietuvos raštų ir gyvoji kalba, nes Kuršaitis tik labai paviršutiniškai (1872, 1874 ir 1875 m. kelionėse) buvo susipažinęs su D. Lietuvos tarmėmis, o jos ano meto raštija,

prikišdamas lenkybių gausą, visai nesidomėjo. Vokiškojoje žodyno dalyje sukaupta lygiomis raštijos ir gyvosios kalbos žodžių lobis. Nemaža sąvokų išreikšta vokiečių kalbos pavyzdžiu sudarytais verstiniais naujadarais, o kitos vėl aprašomai nusakytos, ypačiai vad. tarptautiniai žodžiai. Pvz. pažodiniai vertiniai yra vyriáusysis miestas iš vok. Hauptstadt ' sostinė ', kãklo, kaklinė skepetà iš vok. Halstuch ' pakaklinė ', klýstvierė iš vok. Irrglaube ' klaidatikybė '. O geometrijos terminai vok. Durchmesser ' skersmuo ' ir Halbmesser ' spindulys ' musakyti: storùmas, stõris skersaĩ matúojant; kiek iš viršaus ìki vìdurio išneša, taip pat vok. Analyse ' analizė ' — išaĩdymas kókio dáikto į jõ mažiáusius dalykėliùs. Bet lietuviškojoje dalyje Kuršaitis jau apsiribojo daugiausia M. Lietuvos gyvosios kalbos žodynu. Jam pačiam nepažįstami žodžiai suskliausti laužtiniais skliautais ir paprastai pažymimas šaltinis (ankstyvesnieji žodynai), iš kurio jie imti. Tačiau į žodyno galą, matyti, dėl autoriaus paliegusios sveikatos, pasitaiko nemaža ir netikslumų. Net korektūrą jau teko atlikti brolio sūnui Aleksandrui Kuršaičiui. Bet šiaip tai yra pirmas platesnis ir patikimas žodynas, kuriame žymimos priegaidės, rašyboje tiksliai skiriami trumpieji ir ilgieji i, y ir u, ū, duodamos gramatinės žodžių lytys. Tik dėl savo tarmės kaltės Kuršaitis dažnai painiojo siaurąjį ė su dvibalsiu ie (jis rašė iė). Jo žodynu užsienio kalbininkams, dirbusiems lietuvių kalbos srityje, teko pasikliauti veik ištisus 50 metų. Lietuviškosios dalies antrą, kiek papildytą, leidimą buvo paruošęs A. Kuršaitis. Neradęs Vokietijoje leidėjo, rankraštį prieš II pas. karą siūlėsi parduoti Lituanistikos Institutui. Po jo mirties žodyną dar planuota išleisti V. Vokietijoje, bet pagaliau nuo to atsisakyta *.

Pasirodžius Nesselmanno žodynui ir A. Schleicheriui išleidus pirmą mokslinę lietuvių kalbos gramatiką (1856), taip pat ir rusų kalbininkai ėmė domėtis lietuvių kalba. Visų pirma imta rūpintis lietuvių-rusų kalbų žodyno paruošimu. Pirmiesiems J. Juškos, S. Mikuckio ir J. Gyliaus bandymams nepasisekus, Rusijos mokslų akademija ėmėsi leisti didžiulį Antano Juškos žodyną. Bet kadangi jis nebuvo pakankamai paruoštas spaudai ir probėgšmais redaguotas viso būrio redaktorių, todėl nuo 1882 m., kada akademijai buvo įteiktas A raidės rankraštis, iki 1922 m. išleista tik pirmasis tomas (I d. A—D, 392 psl., 1897 ; II d. E—J, 393—721 psl., 1904) ir antrojo tomo I d. (K—kukštúotis, 276 psl., 1922). Korektūroje nebaigta spausdinti liko dar trečiojo tomo dalis (M—N raidės, 112 psl.), reda-

* Vėliau Göttingene buvo išleistas 2 tomų (1632 psl.) jo paruoštas *Lietuviškai-vokiškas žodynas* (*Litauisch-Deutsches Wörterbuch*, 1968-70).

guota J. Šlapelio. Būga savo žodyno prakalboje mini, kad antrojo Juškos žodyno tomo negalėjęs baigti vien tik dėl to, kad iš akademiko F. Fortunatovo buvę labai sunku gauti parašą spausdinimui. O dabar jau pasišauta su kaltinimais, kad šio žodyno spausdinimas buvęs nutrauktas ' dėl lietuviškos buržuazijos kaltės ', nes ' buržuazinė valdžia ' neva draudusi ' lietuvių mokslininkams bendrauti su Tarybų Sąjungos mokslo įstaigomis ' (Tolutienė). Dar juokingesnis jos tvirtinimas, kad ' atkūrus Tarybų valdžią Lietuvoje, akad. E. Karskis vėl susirūpino A. Juškos žodyno rankraščiais '. Mat šis gudų kilmės rusų kalbininkas yra miręs jau 1931 m. Daugiausia trūkumų kirčiavimo ir kitais atžvilgiais turi A—D raidės, redaguotos J. Juškos ir Fortunatovo. Žymiai geriau apdorotos ir kuršaitiškai sukirčiuotos yra J. Jablonskio redakcijos E—J raidės, o K raidė pagrindinai perdirbta ir papildyta K. Būgos. A. Juškos sukauptoji žodyno medžiaga (apie 30.000 žodžių) ypačiai vertinga tuo, kad veik perdėm surinkta iš gyvosios kalbos. Bet iš kitos pusės ji reikalinga pakartotinio tikrinimo, kuris dabar, po šimto metų, dažnai ir nebeįmanomas. Išlikusi nespausdinta rankraščio dalis (kelių redakcijų) dabar saugoma Mokslų Akademijos rankraštyne Vilniuje.

Lietuvių kalbos žodyno reikalas gyvai buvo jaučiamas ir Amerikos lietuvių. Be kelių aukstesnių menkaverčių žodynėlių Lietuvos leidėjo A. Olšausko rūpesčiu ir lėšomis Čikagoje 1903 m. buvo išleistas A. Lalio Lietuviškos ir angliškos kalbų žodynas, o 1905 m. jo dvigubai platesnė angliškai-lietuviška dalis. Lietuviškosios dalies trečias pataisytas ir papildytas leidimas pasirodė 1910 m., o vėliau abi dalys dar kartkarčiais perspausdintos. Autorius prakalboje pasisako medžiagą žodynui ėmęs daugiausia iš Kuršaičio, Miežinio ir Juškos, bet taip pat nevengęs įtraukti ir ' vadinamus n a u j u s , įvairių mūsų jaunų raštininkų n u k a l t u s žodžius '. Kai kur žodyno tekste net tam tikromis santrumpomis pažymėti pvz. Daukanto, Pabrėžos, Tatarės, Basanavičiaus, Šliūpo raštuose rasti žodžiai. Žodyninės technikos atžvilgiu Lalio žodynas jau žymiai tobulesnis už Miežinio, nes nuosekliai žymima daiktavardžių giminė, veiksmažodžių pagrindinės lytys, terminams nurodytos jų vartojimo sritys, o kai kurie žodžiai apibūdinti kaip ' bažnytiniai, pašnekos (ag. colloquial), nusenėję '. Nors dabar visiškai pasenęs, šis žodynas kalbininkams naudingas sekant naujadarų įsigalėjimą mūsų rašomojoje kalboje. Laliui leidžiant žodyną, raštuose dar nebuvo prigijęs P. Kriaušaičio Lietuviškos kalbos gramatikos (1901) įvestas ilgojo ū žymėjimas. Todėl ir jis nevartoja šios balsės, nors šiaip gerai skiria i ir y, e ir ė (žinoma, rašo ē). Vilniuje 1922 m. dar buvo išleistas Lalio Lenkų ir lietuvių kalbos žodynas.

Atgavus Lietuvai nepriklausomybę, neturėjome nė jokio prieinamo lietuvių kalbos žodyno. J. Šlapelio Vilniuje 1921 m. lankais pradėtas leisti kirčiuotas Lietuvių ir rusų kalbų žodynas nutrūko žodžiu jūšė. Vėliau jis 1938 m. išleido mažesnį taip pat kirčiuotą lietuviskai - lenkišką žodyną, pakartotą kelis sykius.

K. Būgai su gausia jo surinkta žodyno medžiaga 1920 m. grįžus Lietuvon, vyriausybės buvo pavestas didžiojo Lietuvių kalbos žodyno rengimas. To plačiai užsimoto žodyno, kuris turėjo apimti ne tik bendrinius žodžius, jų istoriją, etimologiją, tarmines lytis, bet ir vardyną, jis iki mirties (1924) spėjo paruošti tik du sąsiuvinius (platus įvadas ir 82 psl. žodyno teksto, A—angà). Po penkerių metų žodyno rengimas ir redagavimas 1930 m. buvo pavestas J. Balčikoniui. Atsisakęs toliau tęsti Būgos pradėtą žodyną ir pasikvietęs redakcijon būrelį bendradarbių, jis visų pirma ėmėsi žodžių rinkimo, kreipdamas ypatingą dėmesį į gyvąją žmonių kalbą. Tai buvo neišvengiama, nes Būgos paliktoji žodyno medžiaga pasirodė dar labai trūktina. Nuspręsta leisti kiek įmanoma platesnį gyvosios ir rašomosios kalbos aiškinamąjį žodyną, kuris turėjo taip pat apimti senųjų raštų ir vyresniosios rašytojų kartos (V. Krėvės, Maironio, Vaižganto, Vienuolio, Žemaitės ir kt.) kalbą. Naujausioji grožinė literatūra žodyne naudota tik labai pasirinktinai, o periodinė spauda palikta visai nuošaly. Pirmasis žodyno tomas (A—B, XXIV + 1008 psl.) buvo baigtas spausdinti 1941 m. gegužės mėn., bet įsikišus komunistų partijos centro komitetui, pačiam Mokslų Akademijos prezidiumui teko jo platinimą sulaikyti. Žodynui buvo prikištas antisemitizmas ir pavydžiu vienas centro komiteto narys, tarp ko kita, nurodė vkž. barakatinúoti ' kalbėti poterius linguojant galvą (apie žydus) ' su citata iš Tumo-Vaižganto raštų : Ėmė ' barakatinuoti '; taip lietuviai susilietuvino žydiškąjį Dievo garbinimo būdą : ' Adinoi, Baroch Adinoi ', nors tam veiksmažodžiui nurodyta ir antra plačiai tarmėse vartojama perkeltinė reikšmė ' galvą linksint snausti; knarkti, murkti ; galva mostaguoti ', kalbant apie žmones, kates, gyliuojančius galvijus. Buvo pareikalauta visą tomą iš naujo perredaguoti. Tomas, toks kaip išspausdintas, išvydo pasaulio šviesą jau prasidėjus vokiečių-sovietų karui. Vokiečių okupacinė valdžia, nors ir labai suvaržiusi Akademijos veiklą, žodyno ruošos darbo netrukdė. Buvo redaguojamas ir spausdinamas antrasis tomas (C—F). Nesutikdamas su Lietuvių kalbos instituto naujai priimtais būginės krypties rašybos pagrindais, kuriems buvo pritarusi ir Švietimo Vadyba, J. Balčikonis pasitraukė iš žodyno redaktoriaus pareigų. Toliau tomas buvo redaguojamas Instituto sudarytos komisijos ir, antrą kartą sovietams okupuojant Lietuvą, buvo jau visai netoli galo. Bet išleistas jis buvo tik 1947 m. liepos mėn. gale, be jokios

prakalbos ir su kai kuriais teksto pakeitimais. Vyr. redaktoriumi vėl pažymėtas J. Balčikonis. Lyginant Vakarus pasiekusius antrojo tomo egzempliorius pastebėti du laidos variantai. Jie skiriasi redakcijos sudėtimi ir sutrumpinimais. Viename variante redaktoriais pažymėti: E. Mikalauskaitė, J. Senkus, B. Vosylytė, A. Kučinskaitė (ji ir atsakomasis redaktorius), D. Urbas, A. Dilys, M. Untulis ir V. Sirtautas. O kitame jau redaktoriais nurodyti: N. Grigas, A. Lyberis, E. Mikalauskaitė, J. Senkus, B. Vosylytė. Pirmojo varianto Suturumpinimuose, palyginus su pirmuoju žodyno tomu, nurodant šaltinius nubraukytos tik kun., vysk. (A. Baranauskui, bet pilnas titulas paliktas M. Valančiui) ir šv. (apaštalų laiškų pavadinimuose) santrumpos. Šv. Raštas vadinamas biblija, praleista A. Smetonos (Sm.) santrumpa, o žymint už Lietuvos ribų esančias vietoves — apskričių nurodymai (Gudijoje ir Lenkijoje). Bet antrajame variante jau išbrauktos visų į Vakarus pasitraukusiųjų rašytojų, kalbininkų ir mokslininkų pavardės, iš Lietuvoje likusiųjų mokslo darbininkų J. Dagys, T. Ivanauskas, A. Janulaitis ir Z. Žemaitis, taip pat prof. J. Gerulio trys santrumpos (pavardės ir dviejų knygų). Homero Ilijados vertimo nuorodoje vėl praleistos S. Čiurlionienės, P. Žadeikio, J. Talmanto ir prof. V. Šilkarskio pavardės. Iš viso to aiškėja, kad atspausdinus žodyno antrąjį tomą, jo redakcijoje buvo padarytas politinis valymas. Cenzorius, užmirštin pasiuntęs visą būrį rašto žmonių su V. Krėve priešakyje, raudonu pieštuku dar bakstelėjo ir šiaip partijos nemalonėn patekusius. Jis ne tik baimijosi dėl Gudijos ir Lenkijos teritorinės neliečiamybės, bet pagautas logofobijos turėjo išmesti net Tėvynės Sargo ir Vilties bei kitų senųjų raštų santrumpas.

Tuo dar Lietuvių kalbos žodyno vargai nesibaigė. 1949 m. vasario 15 d. įvykusiame komunistų partijos VI suvažiavime A. Sniečkus jau primygtinai kaltino Lietuvių kalbos institutą dėl antrojo žodyno tomo: ‘Jis pilnas reakcinės klerikalinės frazeologijos ir tokios žodyninės medžiagos, kuri lietuvių kalboje pasirodė priverstinėje lenkiškųjų-lietuviškųjų feodalų ir bažnyčios įtakoje. Tuo pat metu žodyne nesurado sau vietos šiuolaikinė kalba ... Nei lietuvių kalbos institutas, nei atitinkamos katedros visiškai nestudijuoja lietuvių revoliucinės spaudos kalbos, šių laikų tarybinės tikrovės kalbos’. Toliau savo kalboje, pareiškęs pasitenkinimą, kad ‘Mokslų Akademijos prezidiumas teisingai padarė, griežtai pasmerkdamas šį žodyną’, nurodė, kad ‘lietuvių kalbos ir lietuvių literatūros institutų tiesioginė ir neatidėliojama pareiga yra imtis priemonių šiems trūkumams ir iškraipymams greičiausiai pašalinti, taip pat visiškai pašalinti, marksistinės metodologijos pagrindu, visoms

buržuazinėms-nacionalistinėms įtakoms lietuvių kalbos tyrimo ir literatūros praktikos srityje '.

Žinoma, kaltinimus sekė atitinkamos reformos ir dėl jų žodyno trečiasis tomas (G—H, 820 psl.) buvo išleistas tik 1956 m. Antraštiniame puslapyje nurodyta redakcinė kolegija: J. Kruopas, J. Kabelka, K. Ulvydas (atsakomasis redalktorius), B. Vosylytė. Bet pratarmėje pasakyta: ' Pagal senąją intrukciją parašytąjį visą Žodyno trečiojo tomo rankraštį redagavo Lietuvos MA akademikas prof. J. Balčikonis. Tačiau jis nežiūrėjo pagal naująją instrukciją perredaguoto žodyno trečiojo tomo teksto '. Sovietinėje liet. enciklopedijoj pažymėta, kad Balčikonis Lietuvių kalbos instituto direktoriumi buvo nuo 1944 iki 1952 m. Todėl tenka manyti, kad jis 1952 m. buvo atleistas arba pats pasitraukė iš instituto direktoriaus ir Lietuvių kalbos žodyno redaktoriaus pareigų.

Trečiojo tomo pratarmė šiaip nusako padarytų reformų priežastis ir tikslą: ' Pirmasis ir antrasis Žodyno tomai buvo išleisti (1941 ir 1947 m.) su kai kuriomis ideologinėmis ir dalykinėmis klaidomis. Žodyno redakcija susilaukė teisingos kritikos, kuri iškėlė reikalą peržiūrėti Žodyno redagavimo principus ir pagrįsti Žodyno darbą tarybinės leksikografijos teorija ir praktika '. Iš pratarmės sužinome, kad visų pirma Vilniuje 1952 IV 22—24 žodyno reikalu įvyko speciali konferencija, kurioje dalyvavo Maskvos ir Kijevo akademijų kalbotyros institutų ir Rygos latvių kalbos ir literatūros instituto atstovai. Po jos, ' vadovaujantis marksizmo-leninizmo mokslu apie kalbą ir tarybinės leksikografijos teorija bei praktika ', 1953 m. pradžioje sudaryta nauja žodyno redagavimo instrukcija. Jos pagrindiniai principai dar svarstyti Maskvoje ir po to patvirtinti Lietuvių kalbos ir literatūros instituto mokslinės tarybos.

Žodyne padaryta eilė naudingų techninių pakeitimų. Pvz. priešdėlėtieji veiksmažodžiai ir veiksmažodiniai daiktavardžiai pagrindinio žodžio lizde pradedami iš naujos eilutės kaip savarankiški žodžiai ir kartu aiškinama reikšmė. Kad lengviau būtų surasti, gale tomo pridedamos jų rodyklės. Tik šeštajame tome, matyti, dėl jo storumo, rodyklė nebeįdėta. Tam tikrais ženklais išryškinami idiominiai žodžių junginiai, patarlės ir priežodžiai. Bet svarbiausia — nustatyta, kad žodžių ' iliustraciniai sakiniai bei posakiai, kiek tai leidžia pati turimoji faktinė nedžiaga ', visų pirma dedami ' iš tarybinės literatūros ir spaudos, susiję su šių dienų mūsų socialistinio gyvenimo tikrove '.

Trečiuoju tomu pradedant, Lietuvių kalbos žodynui suteiktas ryškus propagandinis atspalvis. Jis dabar mirgėte mirga Tiesos, Komunisto ir Lenino, Markso, Engelso raštų vertimų ištraukomis, taip pat sakiniais pažymėtais tsp. (= tarybinė spauda). Jeigu šis

tomas būtų buvęs išleistas prieš nuvainikuojant Staliną arba jam dar gyvam esant, tai gal ir jo citatų būtų nemažiau kaip Lenino. Dabar jų yra paslėptų po trš. (= tarybinio laikotarpio raštai, kai nežymimas autorius) santrumpa. Plg. V t. po žodžiais kalbà, kalbìnis sakinius iš jo anais laikais ' genialių kalbotyros darbų '. Galima būti beveik tikriems, kad trečiasis tomas kaip tik dėl ' nustalininimo ' ir spaustuvėje keturis mėnesius ilgiau (1955 IV 19 —1956 IX 15) užtruko kaip pvz. penktasis (1958 IV 2 — 1959 V 5), nors jis už pastarąjį beveik dviem šimtais puslapių mažesnis. Devynerių metų tarpas tarp antrojo ir trečiojo tomo išleidimo, iš kurių dveji praversti J. Balčikonio parengtojo rankraščio ' taisymui ', patys už save kalba. Žodynas kimšte prikimštas (ir vis po pačiu antraštiniu žodžiu) iš laikraščių ir propagandinės literatūros nurašytų sieksninių ištraukų. Pvz. dkv. gynėjas iš penkiolikos teksto eilučių devynios tenka periodinės spaudos ištraukoms (dvi iš Tiesos), o vkž. gaũsinti iš devyniolikos — vienuolika. Rusų kalbos žodyne Markso ir Engelso raštų vertimai paprastai necituojami. Todėl sunku suprasti, kodėl akademiniame lietuvių kalbos žodyne būtinos Lenino vertimų ištraukos, aiškinant prielinksnius į, ìki, iš ar dkv. garvežỹs, gyvéntojas, gyvulỹs, kaimýnas. Vad. ' politiniu užaštrinimu ' jis toli praneša rusų ir ukrainiečių žodynus. Gal tai aiškintina tuo, kad redakcijos reforma vyko kaip tik paskutiniais sunkiausiais Stalino režimo metais.

Pagal naująją redagavimo instrukciją žodyne skiemeninėmis santrumpomis žymima gana daug lietuvių rašytojų, taip pat mokslininkų. Bet tai taikoma tik ' tarybiniam laikotarpiui ' ir mirusiesiems. O šiaip pasinešta nuasmeninimo kryptimi. Iš antrajame tome išbrauktų asmenų ir trečiajame sugrąžinti tik Lietuvoje gyveną ar mirę Čiurlionienė, Dagys, Ivanauskas, Janulaitis, Talmantas, Žemaitis, o iš kitų tik Krėvė dviem jo leidinių santrumpoms (Dainavos krašto liaudies dainoms ir Lietuvių patarlėms ir priežodžiams). Tačiau rašytojas V. Krėv. = Vincas Krėvė-Mickevičius (1882—1954) įtrauktas tik į penktojo tomo Sutrumpinimus. Nuasmeninimo apimtis aiškėja iš santrumpos rš. skirtingų apibrėžimų. Pirmųjų dviejų tomų Sutrumpimimuose ji paaiškinta : šių laikų laikraščių, žurnalų ir mažiau teišsiskiriančių rašytojų raštų žodis, o trečiajame jau kitaip : ikitarybinio laikotarpio laikraščių, žurnalų, vertimų ir šiaip jau mažiau teišsiskiriančių raštų žodis. Taip viską suvertus į vieną puodą ir išmetus net A. Jakštą, žinoma, nukenčia žodyno informuojamoji vertė. Pvz. J. Skvirecko Šv. Rašto vertimu (1913—32) naudojasi daugelis užsienio kalbininkų, o vis tiek išmesta Balčikonio vartota jo santrumpa. J. Gerulio kartu su Ch. Stangu paskelbta Lietuvių žvejų tarmė prūsuose priskirta vienam Stangui, o P. Joniko Pa-

gramančio tarmės santrumpa visai praleista. J. Balio Lietuvių liaudies sakmės Sutrumpinimuose paliktos, bet be jo pavardės. Homero Ilijados santrumpoje, sugrąžinus anksčiau išbrauktų trijų vertėjų pavardes, vietoje vertimą redagavusio ir įvadą parašiusio prof. V. Šilkarskio pavardės vėl padėta tik trys taškai.

Nuo trečiojo tomo žodyne dedami ir plačiau vartojamieji tarptautiniai žodžiai, taip pat žymimi skolinių svetimieji atitikmenys. Pastaruoju atveju yra nemaža netikslumų. Pvz. dkv. kitas skolintas ne tiesiogiai iš vokiečių, bet per lenk. kit ' t. p. '. Tai patvirtina žemaičių ir rytiečių pažįstama gretiminė lytis kità, gauta iš sen. lenk. kita 't. p.' Tiesiog iš vok. Kitt tą žodį galėjo pasiskolinti tik M. Lietuvos lietuviai. Kisiẽliui be reikalo pažymėtas dvigubas šaltinis, rusiškas ir gudiškas. Jis dėl savo amžiaus (XVI a. iš skolinio jau buvo atsiradusi pravardinė pavardė Kisiẽlius, 1597 m. Marcin Kisel, Semelišklų apl.) tegali būti paskolintas tik iš gudų kalbos. O dkv. gãtvė ir kvietỹs kažin kodėl skolinimo visai nepažymėta. Labai daug palikta nekirčiuotų žodžių, net ir iš gyvosios kalbos. Balčikonis šiuo atžvilgiu buvo rūpestingesnis.

Tolimesniųjų tomų redagavimas ėjo trečiojo pramintu keliu, tik šį bei tą patikslinant, pataisant. Pridėta kiek ir naujų santrumpų. Jie išleisti: IV (I—J, 448 psl.) 1957 m., V (K—klausinỹs, 1008 psl.) 1959 m., VI (Klausýti—kvuñkinti, 1106 psl.) 1962 m., o VII (L raidė) turįs netrukus pasirodyti. Dabartiniu tempu leidžiant, žodynas vargu bus baigtas anksčiau kaip per 20 metų. Žiūrint raidžių santykio, jo turėtų būti nemažiau, kaip 15 tomų.

Šveicarų kalbininkas M. Niedermannas, Paryžiuje pas Meillet mokęsis lietuviškai, jau 1901 m. Baselio univ. skaitė kalbotyrinį lietuvių kalbos kursą. A. Senno supažindintas su Fribourgo lietuviais studentais, dar labiau įsitraukė į lituanistines studijas. 1923—24 m. A. Sennas ir Niedermanno mokinys F. Brenderis buvo pakviesti docentais į ką tik įsikūrusį Lietuvos universitetą. Ši šveicarų trijulė, V. Europos kalbininkams trūkstant modernaus lietuvių kalbos žodyno, ir ryžosi leisti platesnį kirčiuotą lietuviškai-vokišką žodyną. Ir jau 1926 m., leidžiamas C. Winterio leidyklos (Heidelberge), pasirodė pirmas Lietuvių rašomosios kalbos žodyno (Wörterbuch der litauischen Schriftsprache) sąsiuvinis. Nors Niedermannas buvo vyr. redaktorius (iš vardo iki 1953 m. galo), didžioji darbo našta teko A. Sennui. Pradžioje žodynas buvo numatytas nedidelės apimties, ypač kad vyr. redaktorius buvo nusistatęs jį grįsti vien naujosios grožinės literatūros ir perlodinės spaudos kalba. Bet jau pirmasis tomas (A—K, 548 psl.), baigtas 1932 m., išėjo dvigubai didesnis nei Kuršaičio žodyno atitinkama dalis (A—K tik 216 psl.). Senno išsikėlimas (1930) į JAV, Brenderio mirtis (1938), o vėliau karas

sulėtino žodyno leidimą, ir antrasis tomas (L—pāžvizdris, 729 psl.) išėjo iš spaudos tik 1951 m. Nuo 1947 m., šio tomo antrojoje pusėje (nuo 449 psl.), į žodyno darbą įsijungė A. Salys ir, 1954 m. mirus Niedermannui, toliau jis varomas dviese. Trečiasis tomas (peānas—skvirpsóti, 718 psl.) pasirodė 1957 m., ketvirtasis (slabnà—tvótinti, 756 psl.) 1963 m., o paskutinio penktojo iki 1966 X yra išėję 192 psl. (U—valdà). Nuo pirmojo šio žodyno sąsiuvinio pasirodymo lietuvių bendrinė kalba per 40 metų yra muėjusi ilgą raidos kelią. Ji yra ne tik išaugusi, bet jau ir subrendusi kultūrinė kalba. Visa tai atsispindi ir šiame žodyne. Nuo antrojo tomo pusės jis žodžių skaičiumi ir aiškinamomis reikšmėmis yra dvigubai platesnis nei anksčiau išleistoji dalis. Gausiai įtraukta žodžių ne tik iš šnekamosios kalbos, bet taip pat ir iš tarmių. Neaplenkta ir sovietinės Lietuvos kalbinė vartosena, ji žodyne pažymima atskira santrumpa. Todėl dabar šiam žodynui labiau tiktų bendrinės Lietuvių kalbos žodyno vardas. Nors apimtimi, iš dalies sandara, vienu kitu atveju kirčiavime jis nuo pradžios galan išeina žymiai pakitęs, vis tik tenka manyti, kad lyginamosios indoeuropiečių kalbotyros specialistų knygų lentynose ilgam laikui pakeis prieš beveik šimtą metų pasirodžiusį Kuršaičio žodyną. Vargu sulauksime net ir tolimesnėje ateityje kito platesnio dvikalbio lietuvių kalbos žodyno.

Dvikalbio lietuvių kalbos žodyno spragai bent laikinai užkišti B. Sereiskis, mokęsis lietuvių kalbos dar pas J. Jablonskį, vėliau pas Balčikonį, 1933 m. išleido stambų (32 psl. gramatinio įvado + 1090 žodyno teksto) Lietuviškai-rusišką žodyną. Jam pasinaudojo ne tik senesniais žodynais (ne visada kritiškai), įvairiais terminų rinkiniais ir žodynėliais, bet, svarbiausia, daug žodžių pririnko iš mokyklinių vadovėlių, periodinės spaudos ir mokytinės visuomenės šnekamosios kalbos. Be to, prakalboje pasisako žodynan taip pat įdėjęs nemaža trūkstamų savo paties sudarytų priešdėlinių ir priesaginių vedinių. Daugelis jų kalboje gyvi ar galimi, bet yra ir dirbtinių, nevartojamų ir ar net negalimų. Nors nekirčiuotas, be posakinių pavyzdžių ir leksikografiniu atžvilgiu netobulas, jis vis tiek anuo metu buvo vienintelis naujas ir pilnesnis lietuvių kalbos žodynas.

Jau sovietiniais laikais (1948) išėjo to paties autoriaus Trumpas lietuviškai rusiškas žodynas (apie 35.000 žodžių), redaguotas V. Kosuchino ir K. Ulvydo. Jis techniškai geriau sutvarkytas, išmesti negyvieji vediniai, papildytas naujais žodžiais, daugiausia naujadarais sovietinėms sąvokoms reikšti.

K. Būga kasdieninės kalbos praktikos reikalui buvo ketinęs išleisti ir vieno tomo norminį bendrinės kalbos žodyną. A. Vireliūnas ir A. Varnas buvo jau pradėję jam net atrinkinėti medžiagą

iš didžiojo žodyno kartotekos. Bet Būga, perkrautas darbais, negalėjo tam skirti daug dėmesio. Po jo mirties, sustojus visam žodyno darbui, ir mažasis žodyno buvo pamirštas. Medžiagos jam atrinkimas buvo iš naujo pradėtas jau Balčikonio vadovaujamoje žodyno redakcijoje ir 1944 m. buvo mažne baigtas. Didžia dalimi ja pasirėmus 1954 m. ir išleistas talkos būdu parengtas norminis aiškinamasis Dabartinės lietuvių kalbos žodynas (apie 45.000 žodžių). Kiek neįprasta antrašte čia sekama rusų kalbos vartosena. Bdv. dabartinis norėta išreikšti rus. sovremennyj, kuris dabar Lietuvoje verčiamas ir naujadarais šiuolaikinis, šiuometinis bei km. deriniais šių laikų, šių dienų. Kaip iš pratarmės matyti, ir šis žodynas turėjo ideologinių sunkumų. Jau parašytame rankraštyje, 1950 m. pasirodžius garsiajam Stalino 'veikalui', kur buvo suniekintos Marro teorijos, rasti 'žymūs trūkumai'. Akademijos prezidiumas tuojau sudarė vyriausiąją redakcinę komisiją, ši vėl rengė naują redagavimo instrukciją, pagal kurią žodyną perredagavo antraštiniame puslapyje nurodyta redakcinė kolegija: prof. J. Balčikonis, prof. K. Korsakas, prof. B. A. Larinas, J. Kalbelka, J. Kruopas (ats. redaktorius), A. Lyberis, K. Ulvydas. Perredagavimui vėl teko sugaišti dvejus metus su viršum. Apskritai šis žodynas yra geriausias iš visų iki šiol Lietuvoje išleistųjų: kirčiuotas (pažymėtos kirčiuotės), nurodytos reikiamos gramatinės lytys, trečiosios ir penktosios linksniuotės daiktavardžių ir giminė, suskirstytos reikšmės (vietomis net per smulkiai) ir tam tikromis santrumpomis pažymėti jų stilistiniai skirtumai. Bet vėl politine frazeologija ir propaganda jis jau prašoka bet kokias ribas. To čia žymiai daugiau, negu pvz. rusų kalbos žodynuose. Visur prikaišiota Stalino ir Lenino raštų ištraukų, leidžiamasi į politinių terminų enciklopedinius, žinoma, sovietiškus aiškinimus. Pvz. kuriam galui, paaiškinus keliais žodžiais dkt. móteris, reikalinga penkiolikos eilučių ištrauka iš sovietinės konstitucijos. S. I. Ožegovo rusų kalbos žodyne, aiškinant žodį gólod 'badas', įdėtas pavyzdys (lietuviškai išvertus): badas kolonijiniuose kraštuose. O mūsiškiai dar šauniau sumeigė: Amerikos imperialistai pavergtas tautas marina badù. Lengva pastebėti, kad nurašinėjama iš rusų žodyno, tik dar pridedama priedų. Tokią propagandinę ekstazę galima nebent paaiškinti anų metų beribiu politiniu teroru.

Kaip norminis šis žodynas neduoda kirčiavimo variantų. Bet pvz. dėl būdvardžių priesagos -inis kirčiavimo nenuoseklumo spaudoje buvo ir priekaištų. Kaip matyti iš gale pridėto klaidų atitaisymo, šis tas keista jau žodyną spausdinant. Gerai padaryta, kad svetimųjų žodžių priesaga -ỹras galutinai nusistatyta rašyti su ilguoju y. Daugumas ir taria fakỹras, nivelỹras. Iki šiol buvo teikiama kir-

čiuoti konceřtas, konseřvai (kaip veřtas, mizeřnas), o dabar siūloma koncèrtas, koncèrnas, konsèrvai). Taip gal tektų kirčiuoti, jei sutiktume, kad šiuose žodžiuose reikia tarti ir pussiaurį e, kaip rusų kalboje. Nors akademinė gramatika ir teikia tokį tarimą tarptautiniams žodžiams, tačiau vargu tai priimtina. Lietuvių ausiai taip ištariami universitètas, komitètas (mažne ė, tik trumpa) skamba labai rusiškai. Svetimųjų kalbų nesimokę žmonės čia paprastai taria tokį pat e, kaip ir vkž. tèkti, tèpti. Žodyne kažin kodėl nurodyti tik du ds. km. dùrų, naktų̃, nors visuotinai tariama ir ausų̃, móterų, žąsų̃, žuvų̃, taip pat dažniau dantų̃, debesų̃, pušų̃, pažastų̃. Aiškiai vengia žodyne dėti žodžius, susijusius su religija. Įdėta Kalėdos, Velýkos, Vėlinės (žinoma, su mažąja raide), gavėnià, ùžgavėnės, sumà (mišios), bet praleista : adveñtas, ãtvelykis, evangèlija, komùnija, mišpãrai, òstija, Sekmìnės, Šeštìnės. Nors krikštỹnos pažymėtos psn. (= pasenęs žodis), bet tik po dešimties metų jų pakaitu režiminės propagandos buvo apyvarton paleistas naujadaras vardỹnos ' vardo davimo iškilmės, vaišės '. Kiek apšvarintas, išmetus rėkiamąją propagandą, šis žodynas buvo naujai perspausdintas Čikagoje (1962).

Po karo Lietuvoje yra išleista dvikalbių lietuvių kalbos žodynų, skirtų mokykloms. Pirmas 1956 m. išėjo V. Kosuchino ir A. Lyberio Lietuvių-rusų kalbų žodynas (apie 22.0000 žodžių). Jis taikytas abiem kalboms mokytis. Todėl kirčiuotas ir taip pat duotos veiksmažodžių pagrindinės lytys. Vėliau išleisti : B. Piesarsko ir B. Svecevičiaus Lietuvių-anglų kalbų žodynas (1960) ir I. L. Karsavinos ir S. Kairiūkštytės Lietuvių-prancūzų kalbos žodynas (1962). Šie du nekirčiuoti, nes skirti anglų ir prancūzų kalboms mokytis. Išsibaigus 1956 m. žodyno laidai, vienas Lyberis 1962 m. išleido veik dvigubai platesnį, taip pat kirčiuotą Lietuvių-rusų kalbų žodyną (apie 37.000 žodžių). Į jį apsčiai įtraukta ir plačiau vartojamų specialinių terminų, jų tarpe nemaža paskutiniais laikais sudarytų naujadarų. Šiuo metu tai yra ne tik naujausias, bet ir geriausias parankinis dvikalbis lietuvių kalbos žodynas. Leksikografiniu atžvilgiu jis veik be priekaištų.

Vokietijoje 1948 m. pasirodė, palyginti, platus (apie 30.000 žodžių) V. Pėteraičio Lietuviškai angliškas žodynas. 1960 m. jis be pakeitimų perspausdintas Čikagoje. Taip pat Vokietijoje 1950 m. Lietuvių tremtinių bendruomenės buvo išleistas Pr. Skardžiaus, St. Barzduko ir J. M. Laurinaičio sudarytas Lietuvių kalbos vadovas (Tartis ir rašyba. Kirčiavimas. Kalbos dalykai. Žodynas). Jis, nors ir labai naudingas, nutoldamas nuo įprastinės jablonskinės rašybos, į užsienio lietuvių spaudą įnešė tam tikros maišaties, kuri iki šiol dar neišlyginta.

Kitos kalbos turi specialių žodynų savo žymiesiems rašytojams, turėjusiems didelės įtakos rašomosios ir bendrinės kalbos susidarymui bei raidai. Pvz. ir rusai prieš keletą metų yra išleidę pilną keturių tomų A. Puškino žodyną, o lenkai dabar leidžia A. Mickevičiaus žodyną. Iš mūsų rašytojų tokio dėmesio iš svetimųjų susilaukė K. Donelaitis. Nesselmannas, leisdamas jo raštus (Christian Donalitius Litauische Dichtungen nach den Königsberger Handschriften... Königsberg 1869), pridėjo ir, palyginti, tikslų žodyną, geresnį nei 1865 m. A. Schleicherio Donelaičio raštų leidime, kur rašytojas vietomis bandyta taisyti. J. Kabelkos 1964 m. išleista Kristijono Donelaičio raštų laksika pateikia pilną kirčiuotą jo žodyną su tikslia visų žodžių registracija. Lietuvių kalbos istorijai būtini M. Daukšos ir K. Sirvydo žodynai, o dabartinės rašomosios kalbos raidai pažinti būtų labai svarbūs pvz. Maironio, Tumo-Vaižganto, V. Krėvės raštų atskiri žodynai.

Naujiena lietuvių leksikografijoje yra taip pat Lyberio sudarytas Lietuvių kalbos sinonimų žodynas (1961). Jis apima 720 sinoniminių lizdų su beveik 4000 žodžių. Tai, žinoma, tik kukli pradžia. Kirčiuoto sinoniminio lizdo pradžioje dedamas bendrinės reikšmės, paprastai bendrinės kalbos ar šiaip plačiau vartojamas žodis, pvz. vagìs, vagìlius, krùčas, gribštùkas, grabìšius, kabìšius, čiùpkus, ilgānägis, ilgarañkis, ilgapiřštis lipšnägis, šapnägis. Toliau duodama bendroji reišmė, aiškinami atskirų sinonimų reikšmės atspalviai, jų vartosena pavaizduojama pavyzdžiais. Minėtame lizde per neapsižiūrėjimą praleisti net 1954 m. žodyne minimi sinoniminiai dkv. grãbštas, grabštùkas, gribìšius, vagìšius, o iš akad. žodyno vienos g raidės pridėtini: gràbjurgis, graibìkas, graibtùkas, graĩbštas, graibštùkas, grebìšas, grebštùkas, gribìšas, gríbšas, grìbštas, grobẽklis, grobstẽklis, grõbšas, grobštùkas. Trūktinas ir káimo lizdas. Jam priklauso ne tik sodà, sõdžius, bet ir káima, káimė, kiẽmas, ryt. salà (ir selà). Kiemu kaimą vadino visa M. Lietuva, taip pat vietomis pietinėje vidurio Lietuvoje ir net toli Vilniaus krašte. Daukanto sodõs sinonimu pavartotas kiemynójas iš tikrųjų pajūrio žemaičių tarmėje reiškia apskritai vietą, kur arti vienas kito yra daug kiemų, ūkių. Plg. jų gausumo vietai nusakyti vartojamus kirmynójas, uogynójas, šiugždynójas.

R a š y b o s žodyno pradžią padarė jau Rygiškių Jono Mūsų rašyba (1917), kur gale pridėta kelių puslapių žodžių rodyklė. Vėliau buvo išleista menkučių rašybos žodynėlių, kaip pvz. M. Vasiliausko Rašyk taisyklingai (1927). Nepasisekus rašybos reformai ir Švietimo ministerijai vėliau įsakius mokykloms laikytis Jablonskio gramatikos (Rygiškių Jono Lietuvių kalbos gramatika 1922) rašybos, 1938 m. A. Kalnius, Z. Kuzmickis ir J. Talmantas išleido Lietuvių

kalbos rašybos vadovėlį su kirčiuotu rašybos žodynėliu. Karo metu, Lietuvių kalbos institutui priėmus kiek pertvarkytos rašybos pagrindus, buvo ruošiamas ir jau pradėtas spausdinti A. Salio redaguotas Lietuvių kalbos vadovas su plačiu rašybos žodynas. Žodynas buvo sudarytas A. Kalniaus, o tarmių ir vardyno skyriai parašyti P. Joniko ir M. Jurkyno. Pasilikus prie jablonskinės rašybos, 1947 m. Valstybinės enciklopedijų, žodynų ir mokslo literatūros leidyklos buvo naujai paruošti Lietuvių kalbos rašybos ir skyrybos pagrindai. Projektą apsvarsčius ir jam pritarus Lietuvių kalbos institutui, 1948 m. buvo išleistas Lietuvių kalbos rašybos žodynas (Rašyba, skyryba, kirčiavimas, lyčių vartojimas, lietuvių kalbos tarmės, vardynas, žodynas). Jam, žinoma, viską nutylint, buvo sunaudota ir kiek perdirbta spaustuvėje likusio Vadovo medžiaga. Leidinį redagavo : K. Gasparavičius, N. Grigas, J. Lazauskas, K. Ulvydas ir A. Žirgulys. 1956 m. pasirodė trumpesnis Lietuvių kalbos rašybos žodynas mokykloms.

Neskaitant J. Sprogio 1888 m. išleisto XVI a. Žemaičių žemės geografinio žodyno ir dėl I pas. karo nebaigtų spausdinti senųjų aktų geografinių rodyklių, pačių lietuvių t i k r i n i a i s vardais imta rimčiau domėtis tik XX a. pradžioje. Visų pirma reikėjo nustatyti mūsų kunigaikščių vardų tikrąsias lytis. Juk aušrininkai Algirdą norėjo vadinti Uolkerčiu (pagal šaltinių gud. Ol'kgerd). Apie kunigaikščių vardus jau 1903 m. Dirvoje-Žinyne rašė A. Kurietis, o kitais metais tame pačiame žurnale (10 ir 11 nr.) buvo paskelbtas platokas, Vaižganto surinktas Sąrašas geografiškųjų Lietuvos vardų. Pirmas žodyninio pobūdžio tikrinių vardų rinkinys yra V. Kalvaičio 1910 m. išleista Lietuviškų vardų klėtelė (su 15.000 vardų lietuvių, kiemų, upių, gyvūnų, želmenų, metolų ...). Gaila tik, kad šis vienintelis M. Lietuvos vardyno šaltinis ne visais atžvilgiais patikimas. K. Būga jau nuo pat studentavimo laikų rinko vietų, vandenų vardus ir pavardes. 1911 m. pasirodė vertinga jo studija Apie lietuvių asmens vardus (Lietuvių Tauta II ir atskiras atspaudas). Jo autoritetas nulėmė ir galutinai nusistojant dabar vartojamiems kunigaikščių vardams.

Pilnesnių, filologiškai patikimų tikrinių vardų žodyno dar ilgai teks laukti. Be 1948 m. Rašybos žodyne įdėto ilgesnio kirčiuoto asmenų, didesnių vietovių, upių ir užerų vardų sąrašo (383—431 psl.) atskirai yra išleista A. Salio sudarytas Lietuvos žemėlapio vardynas (LE išleisto Lietuvos žemėlapio priedas) ir E. Grinaveckienės ir J. Senkaus redaguotas Lietuvos upių ir ežerų vardynas (1963) su gale pridėtu sąrašu lietuviškų vandenvardžių už dabartinės Lietuvos ribų. Administracijos reikalams, pasirėmus pirmojo visuotinio Lietuvos gyventojų 1923 m. surašymo duomenimis, buvo išleistos Lietuvos apgyventos vietos (1925). Vietovardžiai šiame leidinyje labai iškraipyti ir be galo daug korektūros klaidų. Patiki-

mumu nedaug geresnis ir 1959 m. išleistas Lietuvos administracinis-teritorinis suskirstymas. Be to, abu leidiniai vietovardžius rašo kilmininko linksnyje, iš kurio dažnu atveju neįmanoma atstatyti vardininko lytį.

Vilniaus kraštui 1939 m. grįžus Lietuvai, Lituanistikos instituto lietuvių kalbos skyriaus pasiųsti tikrintojai tikrino gyvenamųjų vietų lietuviškuosius pavadinimus ir, be to, surinko nemaža šiaip vardyno, vandenvardžių ir pavardžių. Lietuviškų pavadinimų neturinčioms vietovėms buvo duoti lietuviški, dažnai verstiniai vardai, pvz. lenk. Porubanek pavadinta Kirtimais, o Czarny Bór — Júodšiliais (k. ir glžk. st. į p. nuo Vilniaus). Karui baigiantis spaudoje buvo A. Salio suredaguotas kirčiuotas Vilniaus krašto gyvenamųjų vietų sąrašas su lenkiškųjų pavadinimų atitikmenimis. Po karo kelis kartus skelbta jį išleisiant, bet iki šiol nepasirodė. Dabar Vilniaus krašto vietovių pavadinimuose, sprendžiant iš 1959 m. leidinio, pastebimas keistas, matyti, raštininkų darbo lietuviškai-lenkiškas mišinys. Pvz. Jašiūnų vls. lenkiškai rašomi kaimai Małe ir Wielkie Sałki senųjų žmonių vadinami Sėlė ir Sėlėlė (jaunieji dažniau jau sako Sálkai), o dabar oficialiai rašoma: Didžiųjų, Mažųjų Salų k. Taip pat lenk. Kiena (Vilnios kair. intakas, k. ir glžk. st.), kurios apylinkėje lietuviškai nebekalbama, tolimesnių vietų lietuvių vadinama tik Kinė. Bet dabar rašoma Kena ir ši lytis dedama pirmoje vietoje net minėtame upių ir ežerų vardyne. Būga čia nebuvo ko remtis, nes jis, vardo nepažindamas iš gyvosios kalbos, jam nė kirčio nedėjo.

Ryšium su ruošiamu pavardžių įstatymu (jis Seimo buvo priimtas 1938 XII 6 ir XII 23 paskelbtas Vyriausybės Žinių 629 nr.) Vidaus reikalų ministerijos buvo per valsčius suregistruotos visos lietuvių pavardės ir vėliau vietoje patikrintas jų tarimas ir kirtis. Iš surinktosios medžiagos spaudai buvo paruoštas įstatymo numatytas pilnas Pavardžių žodynas (red. A. Salys, sekr. M. Jurkynas) su nurodytais jų skaičiais šeimomis. Likvidavus Pavardžių komisiją, jos rinkiniai buvo perduoti Lietuvių kalbos institutui. Retkarčiais vienas kitas kalbininkas kokiame straipsnyje ima ir teigia, kad tos ar kitos pavardės Lietuvoje esą tiek ar aniek šeimų. Kai kas čia galėtų pamanyti, kad jie turėjo laimės žvilgterėti į kažkokią, tur būt, slaptą centrinę gyventojų apskaitos (rus. učiot) kartoteką. O iš tikrųjų pakako pasitikrinti aname, dabar archyviniame žodyne.

E t i m o l o g i n į lietuvių kalbos žodyną, gerokai prieš I pas. karą, buvo pradėjęs ruošti čekų kalbininkas J. Zubatý. C. Winterio leidykla jau buvo net pasiskelbusi jį leisianti. Bet iš sumanymo, tur būt, dėl po karo pasikeitusios padėties, nieko neišėjo. Amerikiečių kalbininkas H. H. Benderis 1921 m. išleido Lithuanian Ety-

mological Index. Tai yra tik rodyklė lietuviškų žodžių etimologijų, randamų etimologiniuose žodynuose ir K. Brugmanno Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Nemaža etimologijų yra paskelbęs ir K. Būga (Kalboje ir senovėje ir rusų kalbotyriniuose žurnaluose). Ketindamas vėliau ir pats rašyti etimologinį lietuvių kalbos žodyną, turėjo jau tam surinkęs ir didelę kartoteką. Ir savo žodyno pirmajame sąsiuvinyje jis duoda žodžių etimologijų. Po Būgos mirties ta kartoteka, neapsižiūrėjus, buvo išbarstyta po bendrąją žodyno kartoteką. Apsčiai medžiagos etimologiniam žodynui buvo surinkęs ir A. Sennas. Jam vėliau atsisakius nuo sumanymo, C. Winterio leidykla 1955 m. pradėjo leisti E. Fraenkelio Litauisches etymologisches Wörterbuch. Autoriui 1957 m. mirus, nuo dešimtojo sąsiuvinio (pradedant žodžiu rėpš), padedami buv. Fraenkelio sekretorės A. Slupski, žodyną tęsė ir baigė E. Hofmannas ir E. Tanglis (I t. A—privekiúoti, 1962; II t. privykěti— žvolgai, 1965, viso 1560 psl.). Sunaudotos etimologinės literatūros atžvilgiu žodynas yra be priekaištų. Bet šiaip turi nemaža trūkumų. Pasitaiko klaidingų lyčių ir dar daugiau kirčiavimo klaidų. Be reikalo žodynas prigrūstas ir senųjų raštų slavybių, kurių dabar nėra gyvojoje kalboje. Daugeliu atvejų net abejotina, ar jos apskritai buvo patekusios į žmonių kalbą. Be to, kaip tik šioms slavybėms skirta Pr. Skardžiaus disertacija Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen (Tauta ir Žodis VIII, 1931). Bet didžiausia Fraenkelio žodyno yda tai jo neistoriškumas ir neskyrimas naujadarų nuo paveldėtų žodžių. Žodynų tęsėjai tai jautė ir bandė, kiek įmanydami, tą trūkumą šalinti. Bet iš kitos pusės jiems prasprūdo klaidų, kurių išvengė Fraenkelis ir praktiškai mokėjęs lietuvių kalbą.

T e r m i n o l o g i n i a m s žodynams pradžia buvo padaryta jau atsikuriant nepriklausomai Lietuvai. Bene žymiausias to laikotarpio indėlis lietuviškojon terminijon yra St. Šalkauskio Bendroji filosofijos terminija (Logos 2 1937 ir atskirai 1938). Po šio karo, dėl dabartinio dvikalbiškumo, Lietuvoje išleista ir leidžiama daug lietuviškai-rusiškų terminologinių žodynų. Paskutinis stambiausias yra Botanikos terminų žodynas (1965) su lotynų ir rusų kalbų rodyklėmis. Vyr. red. J. Dagys. Toliau žr. Terminologija (psl. 104-111).

R a n k r a š t i n i ų žodynų yra išlikę pradedant XVII a. Iš vienos Brandenburgo elektoriaus Jurgio Vilhelmo įsakymo ištraukos, cituojamos D. Kleino 1653 m. lietuvių kalbos gramatikos prakalboje, sužinome, kad lietuviškai mokantieji M. Lietuvos kunigai jo buvo įpareigoti paruošti, be lietuvių kalbos ‘ trumpos gramatikos ’, dar ir ‘ dažniausių ir sunkiausių lietuviškų žodžių žodyną ’ (Vo-

cabular Buch oder Dictionarium). Kleinas tokį žodyną ir buvo sudaręs ir kartu įteikęs su dviejų gramatikų (lotyniškos ir vokiškos) rankraščiais. J. Gerulis spėjo (Zeitschrift für vergleichende Sprachwissenschaft 50 t., 233), kad Karaliaučiaus archyve buvęs XVII a. rankraštis Lexicon Lithuanicum ... greičiausia yra dingusio Kleino žodyno nuorašas. Šiame archyve dar buvo keturi kiti bevardžiai vokiškai-lietuviški žodynai, kuriais naudojosi Nesselmannas ir vėliau Būga. Vienas iš jų, vad. Krausės, taip pat iš XVII a. Bet žodingiausias yra dviejų storų tomų (1226 + 1184 psl.) pirmosios XVIII a. pusės rankraštis su gausiomis Šv. Rašto vertimo ištraukomis. Tame pačiame archyve buvo saugomas ir stambus dviejų tomų in folio J. Brodovskio Lexicon Germanico-Lithvanicum et Lithvanico-Germanicum, sudarytas 1713—44 m. Lietuviškoji dalis dabar yra dingusi. Nesselmanno žiniomis joje buvę 461 psl. ir jos pagrindą sudaręs Haacko žodynas, tik žymiai Brodovskio praplėstas. Vokiškajai daliai, dabar saugomai Akademijos centrinėje bibliotekoje Vilniuje, jau Nesselmannui naudojantis trūko pirmųjų 38 psl. ir galo (baigiasi 1050 psl. žodžiu Scharwerker). Šioje dalyje gausu gyvosios kalbos medžiagos (arti 2000 patarlių ir priežodžių, daugiau nei šimtas mįslių ir šiaip posakių), kurios didžioji dalis surinkta paties autoriaus. Brodovskio žodynu plačiai naudojosi vėlesnieji žodynininkai Milkus ir Nesselmannas, taip pat A. Schleicheris (Handbuch der litauischen Sprache) ir netiesiogiai Poška, Daukantas ir Miežinis. Ištisai išlikusios dalies patarles, priežodžius ir mįsles paskelbė J. Lebedys (Smulkioji lietuvių tautosaka XVII—XVIII a., 1956).

T. Lepnerio ir P. Ruigio žiniomis XVII a. lietuvių kalbos žodyną esą rašę ar bent jiems rinkę medžiagą ir kiti M. Lietuvos kunigai, kaip J. Hurtelius, Jok. Perkūnas, F. Praetorius, T. G. Schultzas, J. Partatius. Pastarasis, surinkęs 400 neva panašių žodžių, įrodinėjęs lietuvių kalbą kilus iš graikų kalbos. O Hurtelius vėl ieškojęs jos giminystės su hebrajų kalba. Bet visi jų rankraščiai yra dingę.

D. Lietuvoje, nuo Sirvydo žodyno pasirodymo praėjus 200 metų, priešaušrio lituanistinis sąjūdis pasireiškė ir žodynų rašymu, jiems medžiagos rinkimu. Nė vienas tų žodynų neišvydo pasaulio šviesos, daugumas liko nebaigti arba ir visai yra dingę.

Pirmas žodyną, atrodo, yra parašęs A. Butkevičius, jeigu jam tikrai priklauso, kaip spėja Vc. Biržiška, Lietuvių mokslo draugijos archyve buvęs bevardis rankraštis Dikcionarius liežuvio lietuviško. Su pridėjimu nekurių žodžių liežuvio lenkiško pagal alfabetą trumpai aprašytas metuose Pono 1820, 685 psl. K. R. Zabičio 1823 m. pradėto rašyti žodyno rankraštis Žodininkas lietuviškai žemaitiškas ir lenkiškai išrožytas (A—J, apie 18.000 žodžių) buvo Varšuvos univ. bibliotekoje (1934). Daugiau nei kiti rašomu žodynu anuo

metu išgarsėjo D. Poška. Jo neišbaigto lenkų-lietuvių-lotynų kalbų žodyno (Słownik Języka litewskiego, polskiego i łacińskiego przez Dionizego Paszkiewicza Żmuydzina, 1825-30) du tomai (iš viso 2040 psl.) po ilgo klaidžiojimo atsidūrė Lietuvių mokslo draugijoje ir dabar saugomi Lietuvių kalbos ir literatūros instituto rankraštyne. Stamboką lietuvių-lotynų-lenkų kalbų žodyną yra parašęs D. Sutkevičius. Žodyno rankraščio žinomi trys nuorašai. Pagrindinis 4 tomų Žodininkas lietuviškai-lotyniškai lenkiškas (iš viso 1529 psl.), rašytas apie 1831 m., buvo Paparčių domininkonų vienuolyne. Rusams vienuolyną 1864 m. uždarius, buvo paimtas į Vilniaus viešąją biblioteką, o 1915 m. išvežtas į Rusiją. Antras nepilnas nuorašas turi lenkišką antraštę Słównik Litewsko-Żmudzko-Polski, ułożony przez Xiędża Dominika Sutkiewicza ... ir pažymėtas 1835 m. data. Jis buvo marijonų bibliotekoje Marijampolėje. Trečią, taip pat nepilną nuorašą turėjo P. Kriaučiūnas, o nuo 1932 m. jis buvo Lietuvių Mokslo Draugijos bibliotekoje. Jo antraštė: Žodininkas lietuviškai - lotyniškai - lenkiškas ... Par kunigą Dominyką Sutkevyčę dominykoną tikrą lietuvnyką su dideliu vargu ištaisytas. Jame padėta 1848 m. data. Lietuvių kalbos žodyno medžiagą iš raštų nuo 1856 m. rinko ir toli nuo Lietuvos Kazanėje profesoriavęs A. Ugenskis. Turėjęs surinkęs neva 100.000 žodžių ir savo veikalui ketinęs duoti antraštę Surinkimas mūsų kalbos žodžių dėl būsiančio kanakumet lietuviško žodinio. Buvo pasiūlęs (1861) L. Ivinskiui savo žodyną sujungti su jo ruošiamu ir paskui išleisti abiejų vardu. Po Ugenskio mirties Kazanėje likęs žodyno rankraštis, greičiausia, yra dingęs.

Žodynus taip pat yra sudarinėję Andruškevičius, Jumskis, K. K. Daukša. Pirmojo lietuviškai-lenkišką žodyną savo rankose yra turėjęs Akelaitis, o ištraukų iš pastarųjų dviejų žodynų yra Kašarauskio rinkinyje Lituanica. Yra žinių, kad ir pats M. Akelaitis turėjęs jau parašytą lietuviškai-lenkišką žodyną ir 1859 m. ieškojęs jam leidėjo. Tuo pat laiku buvęs parašęs ir lyginamąjį lietuvių kalbos žodyną, kur šią kalbą lyginęs su slavų, graikų, gotų, lotynų ir net sanskrito kalbomis.

Daug žodyno srityje yra dirbęs ir S. Daukantas. Jo palikime, dabar saugomame Lietuvių kalbos ir literatūros instituto rankraštyne, yra trys nebaigti jo žodynai. Stambiausias 3 tomų lenkų-lietuvių kalbų žodynas (I t. A—M, 733 psl., II t. N—P, 722 psl., III t. R—Ž, 822 psl.). J. Kruopo nuomone rankraštis rašytas tarp 1850—64 m. Daukantas, matyti, pirma susidaręs lenkiškų žodžių registrą, paskui pirašinėjo jiems lietuviškus atitikmenis. Jų žodynuose trūksta mažne 20.000 žodžių. Ankstyvesnis, rašytas po 1820 m., yra kitas jo nedidelis lenkų-lietuvių kalbų žodynėlis. Jam trūksta pradžios bei galo ir 200 su viršum puslapių iš vidurio. Tik pradėtas

(A—G raidės) yra likęs lietuviškai-lotyniškas žodynas, iš viso apie 4000 lietuviškų žodžių. Daugiau kaip pusei dar neįrašyti lotyniški atitikmenys. Lietuviškų žodžių registrui sudaryti yra naudojęsis Nesselmanno žodynu, bet taip pat rankose yra turėjęs ir Ruigio bei Milkaus žodyną. Daukantas labai rūpinosi kalbos grynumu. Todėl ir jo žodyne randame nemaža lietuviškų žodžių, kurių vietoje ano meto bažnytiniuose raštuose buvo vartojamos svetimybės, kaip pvz. gobumas (lokamstva), globa (apieka), stebuklas (cūdas), valanda (adyna), viltis (nodieja). Kiti jo žodyno žodžiai pažįstami tik žemaičių, pvz. érgla ' išdaiga, pokštas ', ìngis ' plikis ', keřnoti ' plūsti, niekinti ', núolyda ' pastogė '. Jo naujadarai yra bedievybė, bepradybė, praamžybė, taip pat darbovietė.

Taip pat ir L. Ivinskis yra ruošęs žodyną Tik apie tai iki šiol maža težinota. Vc. Biržiška (Aleksandrynas III, 189) mini jo lenkiškai-lietuviškai žemaitišką žodyną, kurio A, B, C raidės buvusios rusų geografijos draugijoje, O, S, Y — pas Kriaučiūną, o kitos — pas Oginskį. Paskutiniu laikų Poznanėje etnografas Vyt. Armonas yra suradęs jo lenkiškai-lietuvišką žodyną (Słownik polsko-litewski). Jau po šio karo D. K. Zelenino sąjunginės geografijos draugijos archyve buvo surasti du bevardžiai žodynai. Vienas rusiškai-lietuviškas (Slovar' rossijsko - litovskij), 1193 psl. (in octavo) apima žodžius nuo A iki dešiovyj, o kitas rusiškai-lietuviškai-lotyniškai-lenkiškas (Slovar' rossijsko - litovskij s latinsko-pol'skim) tik 96 psl. (A—Au). Susipažinęs su rankraščiais, Kruopas priėjo išvadą, kad abu žodynai priskirtini Ivinskiui.

300 WAYS TO SAY « DEAR BROTHER »

Diminutive forms in Lithuanian

There are short and long words in the Lithuanian language, as is true of all languages, particularly those of Indo-European stock. The actual kernel of the word, however, is its root. For example, in Lith. *broliai* and Eng. *brothers* : *-iai* and *-s* respectively constitute the endings attached to the root. On the other hand, *brotherhood* shows the derivative element *-hood* which in the English of today is a noun-forming suffix. Lithuanian, however, being a conservative and highly inflected language, renders the various meanings of brotherhood by 4 suffixes : *brolybė, brolystė broliškumas, brolija.*

---

* *The Marian*, 1951, 1 nr., 10. — Spaudinyje praleistieji kirčio ženklai čia sudėlioti iš straipsnio mašinraščio, kur jie ranka sužymėti.

In this article, insofar as the limited space permits, I should like to give a brief sketch of the use of the so-called diminutive suffixes in Lithuanian.

There are seven suffixes commonly used in Standard Lithuanian, all of which have masculine and feminine forms : *-aitis*, *-aitė*, *-elis*, *-elė*, *-ytis*, *-ytė*, *-(i)ukas*, *-(i)ukė*, *-(i)ulis*, *-(i)ulė*, *-(i)utis*, *-(i)utė*, *-užis*, *-užė*. The feminine suffix *-(i)ukė* may be used interchangeably with *-ikė*, e. g. *sen(i)ukas* : *sen(i)ukė*, and *senikė*, the masculine counterpart of which would be *senikas*. The latter form does not appear except in the surname *Senikas*, since this siffix is no longer productive as a diminutive. An interesting parallel is to be found in the German surname *Altmann* (and in English *Oldman*).

The meaning of these suffixes may be grouped together under a heading which would include smallness of size and endearment. Otherwise, the suffixes are so subtly differentiated in meaning that the translation of Lithuanian diminutives into foreign languages is extremely difficult. For instance, *žvirblaitis* means " a young sparrow ", *egláitė* " a young spruce tree " : the latter, however, (along with the form *eglùtė*) also means " Christmas tree ". *Langẽlis*, *durẽlės* designate a small window and a small door (basic forms : *lángas*, *dùrys*), but *laivẽlis* is a boat, and not a small ship (: *laĩvas*). A form which can be found in the dainas is *laiváitis* " a pretty little ship " while in a song a mother addresses her grown-up son in a similar way : *sūnáiti màno* " my dearly beloved son ". Generally speaking, the suffix *-aitis* is becoming unproductive in Standard Lithuanian, except in surnames of unmarried women, e. g. *Norbutáitė*, *Trumpáitė* (: Nórbutas, Trùmpa).

The suffix *-ytis* designates very young beings or tiny things, and carries a connotation of endearment or affection. Thus, *vištýtis* means " a little chick ", but *viščiùkas* or *vištùkas* means " a rather small chicken " and has no element of endearment. Parents express their tenderest feelings by calling their children *dukrýtė*, *sūnýtis* and are called in turn *mamýtė* and *tėtýtis* (cf. *saulýtė*, *diẽvo dukrýtė* in a daina dealing with a myth). In later years, but before the children are entirely grown, the terms of address in the family are : *tėvẽlis*, *tėvùkas*, *mamùtė*) (in dialects : *mamáitė*, *mamìkė*) or even *mamà* ; *dukrẽlė*, *dukrìkė*, *sūnẽlis* or more fondly (chiefly in dialects) *dukrùtė*, *sūnùtis*.

The suffix *-utis* frequently indicates compassion and sympathy, as well as smallness of size : *vaikùtis* " poor little child ", *žmogùtis* " unimportant little man ". Similar to it is the suffix *-ulis*, with a slight shift of emphasis toward affection, e. g., *tėvùlis*, *sesùlė*, forms which are widely used in dainas. Cf. also the popular *Dievùlis* (= the gracious God), as well as *dieváitis* " godling ", " idol " (and even " moon " in the dialects of the Vilnius area), *dieváitė* " goddess ",

dievùkas " a carving of a saint " (esp. in popular art) ; " a self-made god " ; " an idolized child ".

The last of the diminutive suffixes, *-užis*, is as an endearing suffix characteristic of dainas, e. g. *brolùžis*, *saulùžė*. The term *kunigùžis* is used by Lithuanians (except for those living in Lithuania Minor) in a joking way to mean a Protestant minister.

An exceptional feature of word-formation in Lithuanian, which is paralleled to some extent in Slavic, is a tendency to create duplicative or superlative diminutives. These are produced by an accumulation of several diminutive suffies in one word, the " diminutive " quality of the word being strengthened in proportion to the number of suffixes. Such duplicative diminutives as *bernužėlis*, *bernužýtis*, *mergužėlė*, *tėvužėlis*, *tėvelėlis*, *dvaružėlis*, *jautužėliai*, *vainikėláitis* are customary in the dainas. *Bernužėlis* and *mergužėlė*, like *bernùžis*, *mergùžė* may be used popularly in the meaning " sweetheart ", " darling ", but the Standard Lithuanian prefers *vaikìnas* and *mergáitė*, *merginà*, if not *mylimàsis*, *mylimóji*.

Some speakers, especially women from the lower social strata (and also beggars) show the same predilection for the duplicative diminutives in every-day speech, even when speaking of common things. They carry the practice to extremes by heaping up a surprising number of suffixes. For instance, V. Kalvaitis, a renowned collector of dainas in Lithuania Minor, undertook the task of recording diminutives of the word *mama* : we can discover seventy-two of them in his list, the longest being diminutives of the fifth degree, e. g., *mamužytėlužėlė*, *mamelužytužėlė*, and the monstrous *mamaitužužužėlė* with three *-už-* in sequence. K. Jurkšaitis, who published a valuable collection of pasakas in 1898, lists the following diminutives of *púodas* (pot) current in the speech of Lithuanian peasants from the Regainė district (Lithuania Minor) : *puodẽlis*, *puodeláitis*, *puodelaitùkas*, *puodelaitukẽlis*, *puodelaitukėlýtis*, *puodelaitukėlytẽlis*. The last form, which contains *-el-* three times, exceeds by one degree Kalvaitis' diminutives.

Sometimes the daina singers outdo themselves in the profuse use of the diminutive suffixes. This happens occasionally when young peasant girls, carried away with exultation in their singing, create impromptu stanzas abundant in word alternations. I myself once heard the almost unbelievable seventh degree diminutives *brolytužėlaitužėlýtis* and *paukštužėlaitužėlẽlė*, by which the singers were referring to the *bernýtis brolýtis* and *gegẽlė paukštẽlė* used in the beginning of the daina. The above-mentioned K. Jurkšaitis estimated the number of diminutives of *brólis* produced by accumulation and by

various combinations of the seven current suffixes as being close to three hundred.

In the popular dialects we find more suffixes which can be regarded as partially diminutive. For instance, *bérnas* " hired man, farm servant, young man, lad " (in old Lithuanian also : " child "), appears in the following forms : *berniõkas*, *berniokiõkas*, *berniokẽlis*, *berniokiùkas*, *berniokáitis*, *berneliõkas*, *berniukiõkas*, *bernẽkas*, *bernėkáitis*, *bernýnas*, *berniokýnas*, *berněnas*. All of these mean " a rather big boy ", while the diminutives *bernýkštis*, *berniūkštis*, *berniókštis*, *berniókšlis*, *bernùitis*, *bernùtis*, *bernùkšis* carry a slight connotation of reprimand.

THE LITHUANIAN VOCATIVE SINGULAR IN *-AI**

Lithuanian as the most conservative among the living IE languages has preserved several old vocative forms. At the same time it possesses two separate forms for the vocative singular of the *-o-* stems : 1) One ending in *-e*, e. g. *vil̃ke* which corresponds to OChS *vlъče*, Gr. λύκε, La. *lupe*, Skt. *vŕ̥ka* ; 2) Another in *-ai*, a form which in my opinion is still without a proper explanation.

The range of use of the *-ai* vocative is as follows :

1) Commonly for masculine personal names (first names and surnames) : *Jõnai* ' John ', *Pẽtrai* ' Peter ', *Prãnai* ' Frank ', *Juõzai* ' Joe ', *Antãnai* ' Anthony ', *Juõzapai*, ' Joseph ', *Póvilai* ' Paul ', *Kazìmierai* ' Casimir ' ; *Mìkšai*, *Jãkštai*, *Vařnai*, *Vãnagai*, *Būtė́nai*, *Balčiū́nai*, *Jonýnai*, *Šeštõkai*, *Namìkai*, *Gedrìmai*, *Diřmantai*, *Petráuskai*.

2) Several common nouns (appellativa) designating male persons, frequent in everyday use : *tė́vai* ' father ', *tėvùkai* ' daddy ', *broliùkai* ' dear brother ', *žéntai* ' son-in-law ', *kū̃mai* ' godfather ', *bérnai* ' farm-servant, lad '. Colloquially and in the dialects also : *põnai* ' Mister ', *draũgai* ' friend ', *vařgšai* ' poor fellow ', *kaimýnai* ' neighbor ', *klebõnai* ' pastor ', *zakristijõnai* ' sacristan ', *vargõni(ni)nkai* ' organist ', *pul̃kininkai* ' colonel ', *generõlai* ' general ', etc.

---

* *Studi Baltici*, 1952, IX, 173-185. — Kalbinės straipsnio santrumpos : a. — accusative, d. — dative, f. — feminine, g. — genitive, Gr. — Greek, i. — instrumental, IE. — Indo-European, imper. — imperative, La. — Latin, m. — masculine, n., nom. — nominative, OChS — Old Church Slavic, p. — person, pl. — plural, refl.— reflexive, sg. — singular, Skt. — Sanskrit, voc. — vocative.

3) Occasionally for animals, birds, and even insects, especially in fairy tales and songs as personifications: *vil̃kai* 'wolf', *kãtinai* 'tomcat', *gañdrai* 'stork', *žiógai* 'grasshopper, and also a mother's pet name for a small child'.

This practice is observed in Standard Lithuanian and the dialects of Lithuania Major with slight variations from one dialect to another. Thus *põnai* is quite common in popular East High Lithuanian but hardly ever used in Žemaitish. On the other hand, the diminutive vocatives, e. g. *broliùkai*, *Jon(i)ùkai* 'Johnny', are in use, beside the apocopated forms, both in Eastern Lithuania and the *dūna* dialects of Žemaitish. But these *-ai* forms appear rarely in the *douna* dialects of the latter and in all of West High Lithuanian, the current forms being here: *broliùk*, *Jon(i)ùk*.

In Lithuania Minor the ending *-ai* has been almost exclusively restricted to disyllabic nouns. Already in Ch. S. Mielcke's *Anfangs-Gründe einer Littauischen Sprach-Lehre* (1800) 27 we read the following: "Die nomina propria auf ein *as*, so sie zweisilbig sind, endigen sich gemeiniglich im vocativo singulari auf ein *ai*, als *Jonas*, Johannes, im vocativo *Jonai*; *Petras*, Petrus, im vocativo *Petrai*. Dahin gehöret auch *nabagai*, du Elender: *kūmai*, mein Pate, Gevatter, *draugai*, mein Mitgenoss. *Kunig's* aber hat nicht allein *kunige*, sondern auch *kunigs*. Die mehrsilbigen aber haben etweder *e*, wie gewöhnlich, oder sie werfen den letzten vocalem gar weg, als *Dovydas*, der David, im vocativo *Dovyde* oder auch *Dovyd*, *Jokūbas*, Jakob, im vocativo *Jokūbe* oder *Jokūb*". F. Kurschat (Kuršaitis) in his *Grammatik der littauischen Sprache* (1876) 143, gives the same rule with the sole modification that he lists only apocopated forms for trisyllabic nouns: *Dóvyd*, *Jókūb*, *Krìstup*.

Bretkūnas (Bretke) however, in his Bible version has, beside the interchangeably used vocatives *mistre* and *mistrai* 'Master', also *Tėvai Abrahamai* 'Father Abraham' (see A. Bezzenberger, *Beiträge z. Geschichte d. lit. Sprache* 121) und *Danielai*. The latter, according to G. Gerullis, *Senieji lietuvių skaitymai* 103, is in the manuscript corrected to *Daniel*, presumably by one of its many correctors and revisors. Cf. also *plebone* 'pastor', *mielas kunige* 'dear reverend Father' in Vilentas (Willent), *Enchiridion* 7, 16 f.

In modern times the above rule has been confirmed by A. Doritsch, *Beiträge z. lit. Dialektologie* (1912) LX, for the dialect of Visbarýnai (Wisborienen), situated on the left bank of the Šešùpė River which formerly divided East Prussia from Lithuania proper. A. Leskien, *Litauisches Lesebuch* (1919) 157, followed Kurschat faithfully. It was M. Niedermann ("Zu den Anredeformen der litauischen Schriftsprache" in *Festschrift für Jacob Wackerna-*

gel 1923, 156-167) who first pointed out the inadequacy of the so-called " two-syllable rule " for Standard Lithuanian.

The use of the vocatives in *-ai*, as outlined above, does not exclude parallel forms in *-e*, especially for groups 2) and 3). Thus both *tẽvai* and *tẽve* have been recorded in Lithuanian since the sixteenth century when the first written records of that language appeared. In group 1) the ending *-e* is used preferably in names of more than two syllables, e. g. *Antãne*, *Kazìmiere*, *Vaičiū́ne*, *Mañtvyde*, which colloquially are apocopated to *Antãn*, *Kazìmier*, *Vaičiū́n* (in dialects: *Añtan*, *Kãzimier*, *Vaĩčiūn*), *Mañtvyd*. But occasionally disyllabic personal names may also have the ending *-e* in the vocative, e. g. *Jõne*, *Pẽtre* (used also by Vilentas and Daukša). In general, the full vocative forms in *-e* are regarded in Standard Lithuanian as being more formal than those in *-ai*. The apocopated forms, however, lack that shade of conventionality. A simple, informal, call may sound *Jonai* or, more colloquially, *Jõn*, but never *Jõne*.

The promiscuity in the use of the double vocative forms is puzzling at first sight. But actually there is a difference in their syntactic use, especially in the popular dialects. In the following, several examples with both vocative forms are given for illustration:

1) *Tù, tẽve, bū́k ir supū́k*! ' You, father, stay here and rot '. *Tẽvai, liáukis, sustók*! ' Father, stop, don't do it any more '.

2) *Neraliúotas tu, bérne* ' Blockhead, you stupid fellow '. *O bernẽli, bérnai dobilẽli, o ar dúosi žìrgui abrakẽlio* ' Oh, sweetheart, my dear love, will you give fodder to the steed ' (from a song). Cf. *ẽgi tu beĩnai*[1] ' but you boy (sc. what do you think) ' J. Otrębski, *Wschodniolitewskie narzecze twereckie* I, 215.

---

[1] The dialect of Tverẽčius (Polish Twerecz), like some others, shows different intonations in *bernè* and *beĩnai*. The circumflex here allows the accented syllable to expand or stretch and thus suits the purpose of emphasis in the best way. The same opposition of intonations can be observed (in most of the dialects) in interjections and sound imitations. Thus the interjections *ái* and *aĩ* both serve to express pain, fear and surprise. *aĩ*, however, with its circumflex intonation, is more intensive and expresses prolonged duration. The various sound imitations show the same pattern, e. g. *pỹkšt* and *pýkšt* ' crack! burst! slap! ', *táukšt* and *taũkšt* ' bang! slam! ', *pliùmpt* and *pliumpt* ' splash (into water)! '. The difference of intonation is also kept in verbal derivatives in *-elėti* (*-erėti*): *pýkštelėti*, *táukštelėti*, *pliùmptelėti* and *pỹkštelėti*, *taũkštelėti*, *pliumptelėti*, as well as in the corresponding nominal forms: *pýkštelėjimas* and *pỹkštelėjimas* ...

3) *Nè, põne pulkaunỹkai, atsãkė prasčiokẽlis* 'No, Colonel, sir, answered the simple man' (Pabìržė). *Põnai, ar̃gi neatãmeni?* 'Sir, do you remember, don't you?' *Ar̃gi gãlimas dáiktas, põnai?* 'Is that possible, sir?' (Svėdasaĩ) [2].

4) *Ei draũge, draũge, draugẽli màno* 'Oh friend, my dear friend' (from a song). *Draũgai, tu màno* 'You, my buddy, my old pal' (Ukmergė).

5) *Oĩ tu, vilkė, begẽdi!* 'Oh, wolf, you shameless creature' (Salantaĩ). *Tadà ãvinas, bėdõj bū́damas, sãkė: Vil̃kai, eĩk màno namañ* 'Therupon, the ram, being in trouble, said: Wolf, go to my house' (Skãpiškis) [3].

6) *Õ tu, gañdre, ilgakõji!* 'Oh stork, you long-legged one' (from a fairy tale). *Gañdrai, gañdrai, gà ga gà, tàvo patì raganà* 'Stork, stork, cackle, cackle, your wife is a witch' (children's shout when they see the first stork in spring).

7) *Kãtine pãtine, kàs tau sãkė?* 'Kitty, kitty, who told you?' (from a fairy tale). *Míelas kãtinai, kám už dỹką gũbini!* 'Dear pussy cat, why are you destroying me in vain' (Marcinkónys) [4].

8) *Juõzap, Juõzap! Kélkis!... Juõzapai!* 'Joe, Joe, get up! Hey, Joseph!' (Salantaĩ).

9) *Jurgiùk... Jurgiùkai, ką daraĩ!* 'Georgie... Georgie, what are you doing' (Švėkšna). *Jurgiùk, Jurgiùk, Jurgiùk, kinkýk, kinkýk kinkýk* 'Georgie, Georgie, Georgie, harness, harness, harness' (imitation of nightingale's call).

All vocative forms in *-ai* of the above examples are emphatic, but not those in *-e*. The first example of No. 1 is from a riddle. The bud of a rye grain, sprouting to the surface addresses the grain remaining in the ground in that way. The vocative *tẽve* is almost unstressed in that expression. But in the second example, representig a command, the vocative *tẽvai* is intensified and very emphatic.

In the combination *põne pulkaunỹkai* (No. 3) the main stress

---

The pertaining frequentatives *pỹkščioti, táukščioti, pliùmpčioti* (from **pīkštjātei, *taukštjātei, *pljumptjātei*) occur only with acute intonation and designate a succession of sudden and short bursts, bangs and splashes. The treatment of these and similar onomatopoeias indicates the presence of a certain type of sound symbolism in modern Lithuanian, which may be historically independent of the vocative metatony observed in Lettish and other IE languages.

[2] See BARANOWSKI-SPECHT, *Litauische Mundarten*, I, 83.

[3] Loc. cit., 481.

[4] DORITSCH, loc. cit., 68.

is on the second word. This results in the use of two different vocative forms. The other two examples show the emphatic form *põnai* which may take the first, but also the last, place in the sentence.

Especially instructive are the examples under Nos. 8 and 9. In the former the farmer knocks lightly at the door of his servant and says, "Joe, Joe, get up." There is no answer. He knocks again, this time heavily, and shouts the servant's name in its emphatic form *Juõzapai*. No. 9 offers the same pattern. A mother calls her little boy by name in order to divert him from doing something wrong. The boy does not pay any attention to the call and is pursuing his own plans. This prompts the mother to utter her warning loudly and the name takes its emphactic form *Jurgiùkai*. In the verse imitating the call of the nightingale there is, of course, no emphasis on *Jurgiùk* because it does not mean a little George at all, beind a pure sound imitation.

We find an interesting combination of both vocative forms in Bretkūnas' Bible version. He renders "Du Schalk und fauler Knecht!" (Mat. 25, 26) of Luther's text by *Latrai ir tingìs tarne* [5] (Modern Lithuanian: *Piktàsis tañne ir tinginy*). The first vocative *lãtrai* 'rascal' is definitely more emphatic than the second *tañne* 'servant'.

It is a foregone conclusion that the emphatic form is the most usual one in calls, especially calling from afar. Compare, for instance, the following examples taken from the dialects:

1) *Eĩ, Kazìmierai, kur eitì?* 'Hey, Casimir, where are you going?' (Salantaĩ). 2) *Antãnai, eĩka pietų̃* 'Tony come home for lunch' (Salãmiestis). 3) *Tẽvai, ai tẽvai, eĩk pietùiti* 'Father, hey father, go home for lunch' (Léipalingis).

The *-ai* vocative is also obligatory in certain prayers of an invocational character as, for instance, in the litanies of All Saints, St. Casimir, and St. Joseph recited in the Catholic Church. The only admissible vocative forms in such prayers are, e. g. *Pẽtrai, Póvilai, Sìmonai, Augustìnai, Benedìktai, Kazìmierai, Juõzapai*, etc.

May I quote, moreover, from *Kantìčkos*, a formerly popular collection of hymns, the following characteristic passages containing the emphatic vocative forms:

1) *O Pilõtai, o Pilõtai, o Pilõtai, táu ganà* 'Oh Pilate, oh Pilate, it is enough for you'. 2) *Šveñts Ãniole, Sárge màno ... Tu valdõvai kõžno vieno* 'Holy angel, my guardian ... You, guide of

[5] See BEZZENBERGER, loc. cit.

every one'. 3) *Juõzapai, šveñtas pãtronai* 'Oh Joseph, patron saint'. 4) *Sveĩkas Antãnai ... pãtronai garbìngs mũsų karalỹstės* 'Hail Anthony ... venerable patron of our kingdom'. 5) *Výskupai, šveñtas Martỹnai ...* 'Oh bishop, St. Martin ...' A non-emphatic form may be used in a hymn if it is required by the rhyme, e. g. *O šveñtas Rõkai, šlovìngs pãtrone ... Per tìkrą tàvo garbìngą malónę* 'Oh St. Rochus, venerable patron ... Through your truly glorious mercy'.

When referring to God, the emphatic form is inadmissible because it would be disrespectful. The feeling of the Lithuanian speaker is that it would be impolite to shout at God. The forms *Diẽve* 'God', *Viẽšpatie Diẽve* or (dialectal and Old Lithuanian) *Põne Diẽve* 'Lord our God', *Diẽve Tẽve* 'God Father', Old Lithuanian *Põne* 'Lord, Master', have been exclusively used since Old Lithuanian in prayers and also in pious wishes, warnings and asseverations, for instance: *Põne Diẽve Tẽve, visókios malónės pilnàsis* 'Oh Lord, God Father, full of every grace' Vilentas' Gospels [6]; *Põne Karãliau, Diẽve Abraõmo* 'Oh Lord and King, God of Abraham' (from an old hymn); *Tẽve mũsų* 'Our Father'; *dúok Diẽve*! or *Diẽve dúok*! 'God grant!'; *nedúok Diẽve*! *Diẽve sáugok*! or *sáugok Diẽve*! 'God forbid!, *gìnk Diẽve*! 'for goodness sake!'. For more examples see K. Būga, *Lietuvių kalbos žodynas* I (1924), 29 s. v. *àk* (for Old Lithuanian) and J. Balčikonis, *Lietuvių kalbos žodynas* 2 (1947), 352, s. v. *diẽvas* (for modern usage). In the less formal expressions, for instance in the greeting *Diẽve padẽk*! or *padẽk Diẽve* 'God help' (used when passing working people) the apocopated form *diẽv* and even *diẽ* are frequent. The above greeting may be reduced to a sole interjection of good wish *diepakẽk* (Vilkỹškiai), *diepadẽ* (Juškevičius' Daina collections). Compare also *diedúok* beside *Diẽve dúok* Sirvydas (Szyrwid), *Dictionarium trium linguarum* (Quarta ed.) 14, and Kurschat, *Wörterbuch* 86; *diebesaugai, diebeganai* 'God protect' Sirvydas, loc. cit. 15; *gál, die, juokíes* 'By gosh, you must be joking' Léipalingis); *diẽ, aš nèėmiau* 'Golly, I didn't, take it' (Kučiūnai); *dievmylẽk* (Biržai), *dievmylỹ* (Anykščiai, Taurãgnai), *diẽmylėk* (Rudaminà), *diemylẽk* (Salamiestis), *diẽmyli* (Anykščiaĩ, Rudaminà) [7], *dievmýli* (Salantaĩ) 'God protect, forbid' from *Diẽve mylẽk* or *mylỹ, mýli* (The latter two being old permissive and imperative forms), literally 'God love, may love'.

---

[6] See F. Bechtel, *Bartholomäus Willent's litauische Uebersetzung des Luther'schen Enchiridions und der Episteln und Evangelien* (Göttingen, 1882), 7.

[7] See Balčikonis, loc. cit., 2, s. v.

The apocopated vocative form *Poń* and more rarely *Pon* beside the full one *Pone* ' Lord ' is found only in Old Lithuanian in the *Knyga nobažnystės* (1653) [8]. This is in agreement with the strong tendency for apocope prevailing in the northern dialects of modern Middle High Lithuanian. However, in the same source, the vocatives *Dieve* and *Tėve* are never apocopated.

The emphatic vocative *diẽvai* can be observed rarely, but only in folksongs, e. g. *Ei, nedúok diẽvai laimùžei lémti* ' God forbid the fate to happen ' [9]. The combination *nedúok diẽvai* is here of purely interjectional character and constitutes no address to God.

After these remarks, I am turning to the explanation of the form of this emphatic vocative. Several explanations have been proposed for it.

August Leskien is the first who, in his *Declination im Slavisch-Litauischen und Germanischen* (published 1876) 76, identified the Lithuanian ending *-ai* with the Indo-Iranian vocative in *-ē* of the *-ā*-stems, e. g. Skt. *áśvē* from *áśvā* ' mare '. He was followed in that by A. Berzenberger *BB* 15, 299 and A. Brückner *Archiv f. slav. Phil.* 3, 276. But none of these scholars was able to solve the difficulties presented by the difference of gender and stem. Therefore, K. Brugmann, *Grundriss* 2. 2, 134 merely listed the Lithuanian forms in question without any comment of his own. Ultimately this theory was rejected by A. Debrunner and J. Wackernagel, *Altindische Grammatik* 3 (1929), 122. They found no traces of diphthongal vocative ending for -ā- stems outside of Indo-Iranian.

In 1930 the Polish scholar, Jan Otrębski, *Przyczynki słowiańsko-litewskie* 1, 57 f., considered the Lithuanian vocative in *-ai* as identical with the nom.-voc. pl. of the same *-o-* stems: *bernaĩ* nom. and *beřnai* voc. pl. And in doing so he referred to the old hypothesis of Mahlow and Johannes Schmidt, who regarded that nominative form as an old collective noun ending in *-āi*. However, the opinio communis on the Lithuanian nom. pl. of *-o-* stems, like those in Slavic, Greek and Latin, is at present that the ending is pronominal in origin. Otrębski apparently was tempted to such an assumption by the identity of accentuation of the voc. sg. and pl. in several Lithuanian dialects.

---

[8] See GERULLIS, loc. cit., 246-272.

[9] See *Lietuviškos dajnos uzrašytos par Antaną Juškevičę*, vol. I, song No. 218.

Finally E. Kieckers suggested 1931 (See his *Sprachwissenschaftliche Miscellen* 7, 3 in *Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis, B Humaniora* 25) an explanation which would link the Lithuanian vocative in question with the Lettish dialectal vocative in *-a*, e. g. *tę̃va* ' father '. His idea is that Lithuanian originally must have possessed this same form which later was extended by *-i* under the influence of a pronominal interjection *štaĩ* ' behold, see here '. I cannot accept this hypothesis because the Lettish vocatives in *-a* seem to be a younger internal development of that language. According to J. Endzelin, *Latviešu valodas skaņas un formas* 105, this dialectal ending may have been shortened form a former *-ā*, occurring in other dialects, and is paralleled by other forms ending in *-ō*, *-ėj*, *-ė*. Endzelin, loc. cit. regards all of them, preferably used in calling from afar, as combinations of the original vocative in *-e*, e. g. *tę̀v* (from **tēve* = Lith. *tẽve*), and postpositive interjections. Compare Lithuanian interjectional constructions like *Póvil, eĩ*! 'Hey, Paul', *kaimýn, ẽ*! 'Eh, neighbor', *Augustìn, ã*! 'Ah, Augustine' which, however, did not produce vocatives **Povileĩ*, **kaimynẽ*, **Augustinã*. This may be because of the parallel existence of non-apocopated vocative forms. On the other hand, the combination of *štaĩ* with a vocative is not especially frequent in spoken Lithuanian.

In his *Lettische Grammatik* 294 f. Endzelin compares Lithuanian *tẽvai*, *Jõnai* with the Lettish forms only to the extent of considering them both as presumably purely phonetic extensions developed from original vocatives "bei langsamen Rufen in die Ferne", like the so-called "pluti" forms in *-ā* beside the regular *-ā* vocatives in Sanskrit. Specht, loc. cit. 2, 358, believed he had found a counterpart for pluti in the dialect of Griñkiškis. This however, is not true because Baranauskas' *Jōônē* represents the actually spoken dialect form *Jõnɛ* with a half long *-ɛ*, from Standard Lithuanian *-ai*, which only in the dialects of the Mūša basin farther north has developed into a short *-ɛ*.

I propose a new explanation of the *-ai* vocative based on the use of the postpositive particle in Lithuanian. Old and modern Lithuanian makes large use of that particle of emphatic forms of pronouns, adjectives, adverbs and even verbs, numerals and interjections.

The extent of the use of this particle is large in Standard Lithuanian and almost unlimited in the popular dialects all over the entire country.

A selection of forms illustrating its profuse use is given below. The examples are given in the Standard Lithuanian form and

spelling and hyphens are used to make the derivation clearer and to uncover the particle in hidden positions. To save space I do not list at this time the places in which these dialectal forms actually occur because I am preparing a longer article on the particle in question.

1) Personal pronouns: 1st person *ašaĩ*; dialects: *ãš-ai*, *ãš-ei*, *àš-ei*, *ãš-ei-no*, *ãš-ei-nos*, *ãš-en-ai*, *àš-en-ai*, *ãš-en-ai-nos*, d. sg. *mãn-iai*, *mãnie-n-ai*, n. pl. *mẽs-ai*, d. pl. *mùmie-n-ai*, *mùms-ai*, a. i. pl. *mumìs-ai*. Old Lithuanian: *aš-ei-n*, *aš-ei-na*. 2nd person, dialects: *tù-j-ai*, *tù-j-ai-no*, *tù-j-ai-nos*, *tù-j-ai-n-ai*, *tù-ja-n-ai*; d. sg. *tãv-ai*, *tãvie-n-ai*, n. pl. *jũs-ai*, d. pl. *jùmie-n-ai*, *jùms-ai*, a. i. pl. *jumìs-ai*. 3rd person *jisaĩ* (m.), *jinaĩ* (f.); dialects and older ecclesiastic writers: *jìs-ai*, *jì-n-ai*, g. sg. m. *jõ-v-ai*, *jõ-n-ai*, f. *jõs-ai*, d. sg. m. *jãmie-n-ai*, a. sg. m. *jį̃-n-ai*, f. *ją̃-n-ai*, *jų̃-v-ai*, i. sg. m. *juõ-n-ai*, f. *já-n-ai*, 1. sg. f. *jõ-v-ai*, n. pl. m. *jie-n-ái*, f. *jos-ái*, g. pl. m. f. *jų̃-n-ai*, *jų̃-v-ai*. Žemaitish: *añs-ai* (m.), d.pl.m. *anìms-ai*, f. *anóms-ai*.

2) Demonstrative pronoun *tàs*, *tà* 'that, this': *tasaĩ* (m.); dialects: *tàs-ai*, f. *tó-v-ai*, *tó-n-ai*, g. sg. m. *tõ-v-ai*, *tõ-n-ai*, f. *tõs-ai*, d. sg. m. *tãmie-n-ai*, a. sg. m. f. *tą̃-n-ai*, l. sg. f. *tõ-v-ai*, g. pl. m. f. *tų̃-n-ai*, d. pl. m. *tìms-ai*, f. *tóms-ai*, a. pl. m. *tuõs-ai*, *tùs-ai*, f. *tàs-ai*, l. pl. m. *tũs-ai*, f. *tõs-ai*.

3) Other pronouns: *šisaĩ*, *šìtasai* 'this one', *anàsai*, *ansaĩ* 'that one', *toksaĩ* 'such a one, one like that', *šioksaĩ* 'one like this', *anóksai* 'one like that over there', *koksaĩ* 'what kind of, what a', *patsaĩ* 'oneself'. Old Lithuanian: *kuris-ai*, *patis-ai-g*.

4) Adjectives in dialects: *gẽras-ai*, *gẽras-iai* 'good one'; *žãlias-ai*, *žãlias-iai* 'green one'; *grãžias-ai*, *gražùs-iai* 'pretty one'; *dìdžias-ai*, *dìdis-ai*, *didỹs-ai*, *dìdys-iai* 'big one'; *vyresnỹs-ai*, *vyrẽsnys-iai*, *vyrẽsnias-ai*; d. pl. m. *gerìms-ai*, *gražìms-ai*, f. *geróms-ai*, *gražióms-ai*.

5) Numerals in dialects: *viens-ai* 'one', n. a. sg. m. *dù-j-ai*, *dù-j-ai-na*, *dù-j-ai-no*, *dù-j-ai-nos*, *dù-ja-n-ai*, f. *dvì-j-ai*, *dvì-j-ai-na*, *dvì-j-ai-no*, *dvì-j-ai-nos*, *dvì-ja-n-ai* 'two'; *trỹs-ai* 'three'; n. a. m. *abù-j-ai*, *abudù-j-ai*, *abù-j-ai-no*, *abùdu-j-ai-no*, *abùdu-j-ai-nos*, *abù-ja-n-ai*, *abùdu-ja-n-ai*, f. *abì-j-ai*, *abidvì-j-ai*, *abì-j-ai-no*, *abìdvi-j-ai-no*, *abìdvi-j-ai-nos*, *abì-ja-n-ai*, *abìdvi-ja-n-ai* 'both of them'.

6) Verbs in dialects. Infinitive: *eĩtien-n-ai* 'to go'. Present 3rd p.: *eĩn-ai*; *šaũk-ai*, *šaũk-iai* 'he shouts'; *tùr-ai*, *tùr-iai* 'he has'; *ỹr-ai* 'he, it is'; refl. *mùš-ai-s* 'he fights'; *džiaũg-ai-s*, *džiaũg-iai-s* 'he is rejoicing'. Past 3rd p.: *bùv-ai* 'he, it was', *šaũk-iai*, *turẽj-ai*, refl. *šaũkės-ai*. Future 3rd p: *eĩs-ai*, *šaũks-ai*, refl. *šaũks-ai-s*, *šaũks-iai-s*. Conditional 3rd p.: *bũtum-iai*, *bũt-ai*. Imperative: 2nd p. sg. *eĩk-ai*, refl. *šaũk-iai-s*, 2nd p. pl. *eĩkit-ai*, *šaũkit-ai-s*.

7) Adverbs : *čionaĩ* ' right here ', in dialects : *čio-n-ái*, *čio-n-ái-s*, *čio-n-ái-tės*, *čia-n-ái*, *čia-n-ái-s*, *čia-n-ái-tės*, *čia-n-ái-kos*, *čianã-jo-n-ai-s* (cf. *čia-n-a-jà*, *čia-n-ã-jos* and Daukša's *čio-n-a-g*) ; *tenaĩ* ' over there, to that place ', dialects : *tę-n-aĩ*, *tèn-ai*, *ten-ái-s*, *tenaĩ-s*, *tenãjo-n-ai-s* (cf. *ten-a-jà*, *ten-a-jõs*) ; dialects : *aukštỹn-ai*, *aukštỹn-ai-s*, *aukštỹn-ai-ka* ' upwards or upon one's back ' ; *pãsku(o)-n-ai*, *pãsku(o)-n-ai-s* ' afterwards, later on ' ; *laũkan-ai*, *laũkan-ai-s* ' out of doors ' ; *itė-n-ái*, *ite-n-ái-s* ' so ' (cf. *ìte*) ; *vaite-n-ái*, *vaitė-n-ái-s* ' that way ' (cf. *vaĩte*) ; *namõ-n-ai*, *namõ-n-ai-s*, *namiẽ-n-ai*, *namiẽ-n-ai-s* ' home ' ; *šalìp-ai*, *šalìp-ai-s*, *šalìp-iai*, *šalìp-iai-s* ' by the side of ', *šaliñ-ai*, *šaliñ-ai-s* ' away, off ' ; *dabaĩ-ai* 'right now ', *visuĩ-ai* ' everywhere ', *ans-g-ai* ' look over there ' (cf. *añs-ga* the same).

8) Interjections in dialects : *an-aĩ* ' see, over there ' (cf. *anà* the same) ; *aid-ái*, *aid-aĩ* ' expressing fast movement ' (cf. *aidà*, *aidã* (the same) ; *dindar-aĩ*, *dinder-iaĩ* ' expressing idling, strolling about ', *tintal-aĩ* ' expressing swinging in suspended position ', *al-iái !* ' a cry used when chasing geese ' (cf. *alià* the same).

A quick glance at these examples shows that several phonetic changes are involved in joining the particle to the preceding word. Compare for instance the emphatic personal pronoun of the first person *àš*. Standard Lithuanian has *aš-aĩ* but East Lithuanian dialects use *ãš-ei*, *àš-ei* [10]. This form, as evidenced by *vis tasià* (m.), *vis tojà* (f.), *vis tajà* (n.) ' all the same ', Būga loc. cit. 78 s. v. *anasià-g(i)*, and *ašjen* (Chyliński), may go back to an original **aš + ja* > **ašia* plus the particle *-ai*. Because **ašia* had to assume later in pronunciation a form **ãše*, its combination with an *-ai* can result phonetically in the only form *ašei*. Cf. also E. Lith. *ãšenai*, from **ašia-nai*, which produces a back formation *ãšen* followed again by new derivatives *ãšen-os* (Vadokliai), *ãšen-ios* (Panevėžys). *ãšenai* cannot be explained as an analogy to *tenaĩ*, *šenaĩ* because these adverbs show in East Lithuanian nasalized forms *tęnai*, *šęnaĩ*. Likewise *tùjai*, *dùjai*, *dvìjai*, because of the parallel forms *tùja-nai*, *dùja-nai*, *dvìja-nai*, rather must be explained as combinations of **tù-ja*, **dù-ja*, **dvì-ja* with the original particle *-ai* than as *tù-jai*, *dù-jai* with a secondary particle *-jai* developed from *dvi + ai* through a transitional *j* (cf. P. Arumaa, *Untersuchungen z. Geschichte d. lit. Personalpronomina* 13). But I agree with Arumaa completely that the forms n.

---

[10] This is the popular phonetic spelling, followed also by BALČIKONIS, loc. cit., 1, 272. An etymologically correct one should be *ašiai*. Cf. loc. cit., 2, 559 *dujai*, *tujai*. SIRVYDAS, loc. cit., 58 f., spells alike *łyśiey* and *aśieyn* to which correspond St. Lith. *lęšiai* ' lentil ' and *ašiain* not *ašein* ' I ', as popular spelt.

sg. f. *tó-v-ai*, g. sg. m. *tõ-v-ai*, g. pl. *tų̃-v-ai*, etc. have a transitional *v*. But *jinaĩ*, n. sg. f. *tó-nai*, g. sg. m. *tõ-nai*, etc. show a morphological *n* introduced analogically from such forms as a. sg. m. *ji-nai* < **jiñ* + *ai*, a. sg. *tą̃-nai* < **tañ-ai* or *tų̃-nai* < **tuñ* + *ai*. This led to a new postpositive particle *-nai* which spread widely. See Arumaa, loc. cit. 13 ff.

In many cases the particle is hard to discover in hidden positions, e. g. *čionáitės* 'here, hither' or adj. *aukštýnaikas* 'lying upon one's head' at first sight seem to possess suffixes *-ait-* and *-aik-* but actually, for a morphological analysis, they must be taken apart into small units: *čio-n-ái-tės*, *aukšt-ýn-ai-k-as* which reveal the presence of a particle *-ai*.

The parallel Žemaitish verbal forms *šaũkai*: *šaũkiai* (3rd present), *šaũksiais*: *šaũksiais* (3rd future refl.), *šaũkais*: *šaũkiais* (2nd imper. refl.) etc. are based on various phases of the development of the dialectal forms. So *šaũkai* goes back to current *šauk* (< *šaũkia*) plus *-ai*, but *šaũkiai* to a form with a palatal *k*, i. e. *šauk'* + *ai*. In the same way, *šaũksiais* postulates for Žemaitish a protoform **šauks'* from an old 3rd p. future *šaũksi*.

The East Lithuanian adjectival forms *gẽrasiai*, *grãžiasiai* are apparently due to an analogy with pronouns *ãšei*, *tùjai*, etc.

The comparatively rare past tense form *šaũkiai* is the result of a combination of the dialectal *šã·ukęs* (< *šaũkė*) and *-ai* like *sãkai* of *sã·ka* (< **sakā* = St. Lith. *sãko*) plus *-ai*. These Žemaitish forms show exactly the same phonetical development that we assumed above for E. Lith. *ãšei*, etc.

Particularly interesting are the two interjections *alia* and *aliái* (Kùpiškis). *alià* is applied for a shout at geese from nearby, and when calling at a distance it is replaced by a more emphatic *aliái* showing the same formation as Žemaitish *šaũkiai*.

All this leads to the conclusion that the vocatives, like *Jõnai*, *Juõzapai* or *põnai*, *kãtinai*, must have been derived from apocopated vocatives in *-e* with an already hardened final consonant, i. e. *Jõn*, *Juõzap*, *põn*, *kãtin*. The derivation from full vocative forms and even from those with a preserved palatization *Jõń*, *Juõzaṕ*, *põń*, *kãtiń* would have resulted in **Jõniai*, **põniai*, etc.

This definitely points to the fact that *-ai* vocatives are due to an internal development of Lithuanian of a not-very-distant past. The absence of such vocative forms in Lettish agrees very well with such an explanation.

I think my explanation deserves some priority over others because it is based on linguistic facts of Lithuanian itself and has no need to recur to unprovable hypotheses.

ATSKIRŲ ŽODŽIŲ ISTORIJA

VIENERIOS KNYGOS IR KNYGA *

Senutės *knygos* (plurale tantum) eina mūsų rašomojoje kalboje galėtynių su j a u n a *knyga*. Kad jaunoji senąją pagalės, rodos, jau aišku. — Man šiuo tarpu rūpi to žodžio gyvenimo istoriją nušviesti ir pažiūrėti, iš kur jis iš tiesų dygęs.

Duodame žodį šaltiniams ir gyvajai žmonių kalbai.

I. PLURALE TANTUM:

1. antrasu Moysa knigosu Mžd 583 5.; Ischwadu Knigasu Mžd 20.5; ant pradzias Knigieliu ijra Mžd 79.23.-24. — Wenczawoghima Knigeles VE 25.12.-13.; Chrikschtima Knigeles VE 30.13.; kurie neesti paraschiti tasa knigasa VEE 85.20. — Małdas szitas ... rassi ąnt' gało tu knige ẽ lų DK 22.18; kurių ner' raszîtų knîgose tosse DP 201.1.; iszimtas iżg knigų io DP 611.12.; Knigos gimines Jezaus Christaus DP 501.18. — knigosa BP II. d. 43.1; Sawa knigos paraschis BGD 109.; Ir dotas buwa iam knigas Esaia prarako BB Luk. 4.17.; Ischgiesik ios isch knigu giwuiu BB Psal. 69.29.; raschita ira Knigosų szadzių Esaiaschaus BB Luk. 3.4. — I Kniguose Káral: 1600 Post 2k; 3. Knigose Maiź: 1600 Post 73d. — parašita ira knigose żodziu Isaiiošiaus pranaszo ŠPS 54.3.-4. — knigelies (n. pl.) ŽT Prak. 19.2.-3., 12.; knigelems ŽT Prak. 41.17.-18.; knigeliu ŽT Prak. 56.1. — yra knigose pranaszistes Izaiošiaus KN Summa 13. — Ira raschita pirmasa knigasa Moiseszaus WP 61.2. — kalba Sálámonas knygose Koznadėjos Sanden K 4.; rászo aplink I. paguld. knygû Ruth Sanden K 4. — Irgi dusáudams pàs knygàs auksztyn pažiurėjo ND 102.; Ant kurió knygėlės szwèntos gùli padėtos ND 190. — Knigos gimines Jezaus Christaus GNT 1.6.; Kaypo ira paraszita knigose kałbu Izaijosziaus Pramaszo GNT 89.15.-16; Ir padawe jam knigas Izaijosziaus Pranaszo GNT 91.11.-12; — kuriu niera tosy knignosy (= knigosy A. S.) parašitu SŽ 271.5.-6. — dideles priraszitu kningas VŽ 5.9.; Kningas tos ... tur sawiep daug netinkamu pasaku VŽV II. 69.5.-6. —

---

* *Švietimo Darbas*, 1927, 5 nr., 443-451.

2. Žodynai: Księga, książka. Liber, Codex, volumen Knigos. ŠD V. ed. 120. — Knygos gû f. pl. ein Buch RhW I. 65.; Buch, Knygos gû pl. Büchlein, Knygėlės, liû f. pl. RhV II. 87. — Knygos, gû f. ein Buch MW I. 125.; Buch, Knygos gû f. pl. MW II. 114.; Gebetbuch, Maldû Knygos MW II. 211.; Gesangbuch, Giesmjû Knygos MW II. 225. — Knyga, ôs f. im Singular veraltet; jetzt nur noch im Plur. Knygos, û, ein Buch; auch ein gewisser Rinderdarm, ein Nebenmagen, wegen seiner blättrigen Gestalt das Buch, der Psalter genannt. Knygėles, iû f. pl. Dim. dass. MW 222. — Buch 1) eig. knygos. drei Bücher, trẽjos knỹgos. zwei Bücher, dwẽjos knỹgos 2) ein Buch Papier knygos popiėriaus. 3) Blättermagen bei den Wiederkänern, knỹgos KW I. 226. — knýgos pl. buch Schl. Les. 282. — Knỹgos, gų f. pl. t. 1) книга ... Pasimk knygàs, pasimk garbinukės ("garbẽs Dievo knygàs"), eidamà į bažnýčią Rg... 2) литонья; księga krowy (Ds., Er., Kp., Rg.). Kad nuveĩsi darinėt (sc. žarnų), taĩ ràsi knỹgose màno áukso žíėdą iř pusę óbůlio Lp. IV 27. + JŽ III. 185.; Kniñgos, -gų, f. pl. t. Kv. Tv. Vr. книга; литовой желудокъ жвачныхъ, литонья. Kniñgų džiovà (Księgosusza, Lues vel pestis bovilla) IK. XII 58*a*, 38 JŽ III. 185.

3. Iš savo surinktos gyvosios kalbos medžiagos galiu duoti: *knỹgos* 'Buch, Blättermagen' Rg., Srd., Kl., Pr., Sil., Vlk.; *kniñgos* 't. p.', *maldãkningės* 'Gebetbuch' Mos., Sk., Tel., Pl. Als. Kniñgos kaĩp kniñgos, bèt viršaĩ dìdeliai puikì Slnt... Bė reĩkalo tókias dìdeles kningàs perkì Šv.. Neužmiřšk pasiiñti maldãkningių Šv.. Dabař kàs teñ kningìkės, nẽ peř pùsę stãlo Kv.. Piĺvas nė kniñgos — vìskas sueĩs Vkš.. Nupiřk ẽmęsis priẽ bagamãzo kókias kninginės, kningikės Šv.. *knygẽlės*, Büchlein, паспортная книжка Rg.[1] Atsìvertė knygàs, iř čitója (= skaito) l. p. Grãžios šìtos tàvo knygẽlės Lp.

II. Ne plurale tantum:[2]

1. Prijmk praszom tą Knigą nuo musu meaylingay KN (dedikacijoje). — Grekey wadyna tą Knigą Exodus ChB 42.; Pirmaus sakoś toy Knigoy ir apsiraszo uźgimimas Samuelies ChB 207.; Ta pirma Kniga. ir artisekąti, Žydose yra tykt wiena Kniga: bet isz seno perdalita ira ing dvi Knigi ChB 305. — kninga 'liber' DPr 8.8., 25.21.; Parodymas Parskyrimu ir łaksztu szioie knygėliej,

---

[1] Plg. la. grãmata 'Pass' MEW 644.

[2] Mažvydo 8. 1. Knigieles Paczias byla, mano nuomone, = *knygelės pačios bylo*; del to čia *knygelės* yra nom. pl. t., o ne gen. sg.

DBK 109. 1.-2 — kninga ŽVVII. 73. 10, 12., 15., 74. 1.; Szitaj dar wieną kningielę atneszu jums VPr 5.2.; parasziau tą kningą VINĮ 3.10 — isz knigos JKLL 7.10.; knigoje JKLL 27.24. — ataduodu jums tu minku knigiały Šven D 9.9.-10; del to szito knigiała lej stojas tawa kajminu Šven D 11. 1.-2. — Katalikiszka maldu kniga Tayp tur. mel. (antraštėje); wisu maldu ir giesmiu szioj knigoj randamu Tayp tur. mel. 534. 6. — kninga Szirwjda IK 1863. m. 40. 6.[3]; tokios kningos iszka IK 1863. m. 40.9. — pasìiem į rankas kníngą PaP 31. 18.-19[4].; tó kníngo ràsi PaP 80.32. —

2. Žodynai: Knygà, knýgos ir Kningà, kniñgos Liud. f. книга; książka, księga. Ans insikniaustęs iñ knỹgą beskaitąs JŽ III. 184. —

3. Iš gyvosios kalbos turiu šių pavyzdžių: Šveñto Jõno Apreiškìmo bùvo tokià dìdelė kningà Šv. Tokià mažà kningelikė Šv. Eĩdamas mókesnių mokėti, kningẽlę pasìimk Slnt. Knygà, - os 'Buch' Užv., Ras., Kr., Ram., Sub., Dus. Kningẽlė 'Büchlein; Brieftasche' Slnt., Mos., Pl.

Tokį vaizdą gauname, į kalbos šaltinį dirstelėję. Iš to galime šių išvadų pasidaryti:

1. 'Buch, книга' visi lietuviai senovėje yra vadinę *knygomis*, — plurale tantum, — bet šalia daugiskaitos kai kurie senųjų kalbos paminklų pažįsta ir vienaskaitą, pav. Knyga Nobažnystės, o kiti, Chilinskio Biblija, jau ir vieną vienaskaitą beturi.

2. Šiandieną *knygos* sveikos bėra išlikusios tik Vakarų Lietuvoje, Žemaičiuose, Suvalkų žemėje ir Mažojoje Lietuvoje. Bet daugiur ir čia baigia visti *knyga*. Keliose vietose — Salantai, Mosėdis, Plungė... — daromas skirtumas tarp paprastojo ir mažybinio daiktavardžio.

3. Mažoji Lietuva vienas *knygas* tepažįsta. *Knygos* nerandame nei jos rašto nei žmonių kalboje[5].

4. Rytų Lietuva dabar toms *knygoms* tik vienaskaitą besako.

5. Gromulančiųjų gyvulių tikrai skrandžio daliai (Blätrermagen, литонья) vadinti, rodos, niekur Lietuvoje vienaskaitos nesako. Tiktai čia — nė kokių pašalinių įtakų neskriaudžiama — visai sveika išliko senoji lytis.

---

[3] Poškos "Gromata pas Todeusza Czackia".

[4] Pasakų rašytojas kilimo nuo Salantų.

[5] Gumbinės katalikiškųjų maldaknygių "Tayp turite melstis" *knygos* nelaikau gvvosios kalbos faktu: ji su kitais bažnytiniais terminais bus atėjusi iš Didžiosios Lietuvos. Protestantų raštuose vienaskaitos niekur neteko sutikti.

Apsidirbę namie, eisime į gimines atsiklausti. Latviai knygas vadina *grāmata*, paskolinta iš senosios rusų kalbos грамота ‘raštas, Schrift’. Stebėtis tuo knygų ir rašto neskyrimu nėra ko, nes kokio skirtumo iš tiesų pirma — toliau matysime — nė būti nebuvo. Knygoms vadinti vardą latviai ir lietuviai, matyti, yra jau atskiromis tautomis gyvendami, vadinasi, po IX. amžiaus, į savo kalbos iš kaimynų pasiskolinę. Prūsai vėl knygų nuo rašto neskyrė, tas jie stačiai *laiškais* vadino. Jų palaikiuose kalbos paminkluose randame: crixtisnā-laiskas ‘Taufbüchlein’ Trautmann, Die altpreussischen Sprachdenkmäler 19.19., sallūbs laiskas ‘Traubüchlein’ l. c. 61. 31.-32.

Toliau su knygomis susitinkame visose slavų kalbose. Čia turime ir jų pradžios ieškoti. Pradėsime nuo senojo galo.

Senosios bažnytinės slavų kalbos (Altkirchenslavisch) seniausiuose paminkluose — Codex Zographensis, C. Marianus, C. Assemanianus, Psalterium Sinaiticum — tik su pl. tantum *kъ̀nigy* tesusiduriame. Bet kiek vėlėliau — Codex Suprasliensis, Ostromiro evangelija, Sbornik Svjatoslava — tuojau atsiranda ir vienaskaita.

Ne kitaip, pasirodo, yra buvę ir kitose slavų kalbose.

Senoji lenkų kalba vienas *księgi* pl. t. tepažįsta, pav. 1455. m. karalienės Sofijos Biblija, Babiaczyk, Lexikon zur altpolnischen Bibel 1455, 143. pusl. Stojenski’o 1568. m. gramatikoje randame pasakyta: “ księgi singulari numero carent ” Archiv II. 376. Daugiskaita tepradeda rastis po XVI. amžiaus, greta su vienaskaita, kuri vietomis ištvėrė net ir iki XVIII. amžiaus. Bet gyvulių knygoms dar ir šiandieną lenkai vieną daugiskaitą tebesako: *księgi, książki* ‘część żołądka u zwierząt przeżuwających’ Karłowicz ... Słownik Języka Polskiego II. t. s. v. księga; *księgi* blp (= be vienaskaitos A. S.) 1. część płuc, 2. ksieniec, żołądek zwierząt przeżuwających. Karłowicz, Słownik gwar polskich II. t. 502.

Daugumas senosios rusų kalbos paminklų taip pat daugiskaitą tepažįsta Срезніевскій, Матеріалы для словаря древне-русскаго языка I. t. s. книга. Bet čia visu anksčiau, palyginti su kitomis slavų kalbomis, ir vienaskaita pasirodo. Del to šių dienų rusų kalba daugiskaitos nė vienoms knygoms nebeturi Даль, Толковый словарь, живого великорусскаго языка II. t. s. v. книга ir Petrapilio Mokslų Akademijos Словарь Русскаго языка s. v. книга. Ukrainiečių ir gudų, naujoji, kalba daugiskaitą tik vienoms gyvulių knygoms beturi vartojamą И. И. Носовичъ, Словарь бѣлорусскаго нарѣчія 329, pusl. s. v. книжки: кни́жки, жекъ с. ж. употр. во множ. Требуха Żelechowski, Ruthenisch-deutsches Wörterbuch 352. pusl.

Serbų kalboje vienaskaita *kńiga* pasirodo nuo XVII. amžiaus. XVIII. am. daugiskaitą turi dar rašytojai: Dellabella, Zuzević'ius, Filipović'ius, Banović'ius, Lastrić'ius, Matović'ius, o dabar dar dažnai liaudies dainos. *kńige* (= daug.) ' centipelio, Blättermagen ' Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika V. t. s. v. kńiga.

Čekų kalboje vienaskaita pasirodo nuo XVI. amžiaus. Šių dienų rašomojoje kalboje daugiskaita besakoma tik *modlicí knyhy* ' Gebetbuch, maldaknygės ' J. Gebauer, Slovník staročeský II t. 69. pusl. s. v. kniha. *knihý* pl. ' Blättermagen ' J. Jungmann, Slownjk česko-německý II t. 86. pusl. s. v. kniha.

Vendai abeji, aukštaičiai ir žemaičiai, dar XIX. amžiuje tebesako daugiskaitą. Pfuhl'is savo Lausitzisch wendisches Wörterbuch, Budissin 1866, 261. pusl. nors ir duoda vienaskaitą *kniha*, bet tuojau sako: « gewöhnlich (im Volke) *knihi*, ow mn (= pl. t. A. S.), pomn. *knižki*, Buch; Blättermagen der Wiederkäuer ». J. G. Hauptmann'o Nieder-Lausitzsche Wendische Grammatica ... Lüblen 1761 duoda: " Kńigli, Buch als pl. t. ". Tiktai pačiais paskutiniaisiais laikais Rĕzak'o Deutsch-wendisches encyklopedisches Wörterbuch. Bautzen 1920 s. v. Buch daugiskaitą beduoda tik " Blättermagen " reikšme.

Daugiskaitą knygoms turĩ net ir tie slavai, kurie, nuo kitų savo giminaičių atskydę, jas germanišku skoliniu vadina. Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark, Laibach 1808, 249. pusl. randame: " Bukve, Buch pl. t. ".

Darydami iš to išvadą, turime pasakyti, kad visos slavų kalbos seniau tikrosioms knygoms vadinti yra vartojusios daugiskaitą, kuri gyvulių knygoms visų, išskyrus rusus, ir dabar tebesakoma. Kai kur, serbų ir vendų kalbose, pirmųjų daugiskaita dar ir šiandieną tebegyvailiója.

Bet jei norime atsakomi, kodel visi slavai ir lietuviai tą daugiskaitą, o ne vienaskaitą, knygoms vadinti ėmė, turime kreiptis atsakimo vėl į aną senąją bažnytinę slavų kalbą. Tos kalbos *kъńigy* turi šias reikšmes: 1. raidė, 2. raštas, 3. laiškas, 4. knygos, 5. rašomoji lentelė ir 6. ars scribendi [6]. Bet pati pirmoji reikšmė, sako, buvusi " Lostäfelchen ", buriamoji lentelė, jomis senieji slavai skaičiavę ir būrę, kaip vienuolis Chrabr'as apie 925. m. rašo. Del to paprastai daugiskaita ir tebuvo vartojama. Vienaskaita bus buvusi sakoma vienai atskirai lentelei. Tokį ãtskyrį turime ir mes savo kalboje, nes sakome *rãtas* ' tekinis, Rad ' ir *rãtai* ' vežimas, Wagen ', *kel̃nė* ' vienas kelnių rietas ' ir *kel̃nės* ' Hosen ' Slnt. Kad vėliau atskira *kъńiga* ėmė reikšti rašytą raidę, tad raštas, tų raidžių būrys, ir vėl tegalėjo būti

[6] Miklosich, Lexikon palaeoslovenico-graeco-latinum s. v. kniga.

kъ̀ńigy plurale tantum. Del to pat, žinoma, ir ranka rašytosioms knygoms, kurios iš tiesų raštas tebuvo, vienaskaitos vardas nederėjo. Juk ir mes *ratų ratu* nevadiname. Vienaskaitai įsiveisti padėjo graikų kalba, iš kurios buvo verčiami visi senieji slavų tekstai. Vienaskaitos ir daugiskaitos pérskyris — βιβλίον : βιβλία — prašyte prašėsi ir į slavų kalbą.

Gražų lygmenį randame vėl ir germanų kalbose. Gotų kalboje *bōka* (veinaskaita) reiškia raidę, o *bōkos* (daugiskaita) — knygas, raštą, laišką. Taip pat ir kitos senosios germanų kalbos dažnai knygoms daugiskaitą turi. Šių dienų vokiečių *Buch'o* (gotų bōka) tėvo tėvas, sako, buvęs labai paprastas, reiškęs tik buko medžio pagalėlį, į kurį germanai ręsdavę savo rašto ženklus, rūnas, ir anot Tacito, Germania 10, jais burdavę. Plg. Weigands Deutsches Wörterbuch 1. s. v. Buch. Kiek kitaip aiškina J. Hoops, Reallexikon der germanischen Altertumskunde 1. s. v. Buch ir Buchstabe.

Dabar pagaliau, pažiūrėsime, iš kur tos *knygos* dygusios. — Jeigu mūsų *knygos* ir slavų *kъ̀ńigy* būtų vienos šaknies, tad mes šiandienų ištarytume **kunygos*. Del to vieno nieko turime savo *knygas* paskelbti slavų skoliniu. Pasiskolinę būsime jas iš gudų. Jeigu *knygos* būtų mums lenkų skolintos, tad visi lietuviai šiandieną ištartytų *kniñgos* arba **knįgos*. Vakarinių žemaičių *kniñgos* su lenku *księgi* nieko bendra neturi, kaip Brückner'is, Die slavischen Fremdwörter im Litauischen 95., kad mano. Jos yra atsiradusios iš tų pačių *knygų*, kaip *bažnìnčia* (v. š. *bažnìnčę*) iš *bažnýčios* ir *mainìnti* (v. š. *mainìntę*) iš *mainýti*, ir dar toliau paplitusios į gretimąsias tarmes, kuriose -ī- > -*in*- dėsnis ir neveikia. Skolinamuoju laiku gudų kalba bus *knygoms* tik plurale tantum teturėjusi, nes šiaip mūsų skolinio daugiskaita nebūtų suprantama. Vėliau, šiokiai tokiai literatūrai susikūrus, daugiskaitą gerai parėmė patys verčiamųjų raštų lenkiškieji originalai. Tuose originaluose paprastai tik daugiskaitą — księgi — terandame. Vadinasi *knygų* vienaskaita senojoje mūsų kalboje nė kokio pãramčio neturi. Bet naujaisis laikais ta pati slavų kalbų įtaka *knygas* iš mūsų kalbos piaute piauna. Rytų Lietuvoje, kur ta slavų įtaka yra galingesnė, senosios lyties jau nė paieškaīs neberandame. Yra žinomas dėsnis, kad dviem kalbom krūvoje gyvenant, vienos iš jų skoliniai, del skolinusiosios kalbos kitimo, taip pat po kelis kartus kailį verčia. Pav. mūsų senais *kùrmonas*, paskolintas iš gudų хурманъ, rusų ir lenkų madas begainiodamas, išvirto pirma *pùrmonu*, o paskui kai kur jau *furmonu*. Del tos pat priežasties ir *knygos* ėmė savo senąjį plauką mesti, *knyga* virsti. O Mažosios Lietuvos slaviškieji skoliniai, gyvosios slavų kalbų įtakos pritrūkę, kaip pradžioje susitupėjo, tokie ir šiandieną tebėra. Del to tatai dar *knygas* ten visai nepažeistas ir teberandame. Be to, svetimos šaknies vokiečių

"Buch" prie lietuviškųjų *knygų* irgi niekaip negalėjo prikibti. Visai antraip yra Didžiojoje Lietuvoje; čia nelemtasis panašumas su bendra kilme tuojau į akį krinta. Iš to ir mūsų šiaipjau inteligentas nieku gyvu negali suprasti, kaip v i e n ą k n y g ą galima k n y g o m i s vadinti!

Pačiose slavų kalbose *knygos* dvejaip aiškinamos: vieni jas laiko semitišku skoliniu, kiti senu slavišku žodžiu. — Mikkola, Finnisch-ugrische Forschungen I. 113. ir II. 77., paskelbia *kъńigy* paskolintomis iš asyrų *kunukku* 'Siegel, antspaudas'. Iš ten pat esą kilimo ir armėnų *knik*. Berneker'is, Slavisches etymologisches Wörterbuch s. v. kъńiga, prisidėdamas prie Mikkolos, sako slavus knygų vardą iš Azijos gavus per turkus. Iš turkų pasiskolinę jas ir vengrai — *köniv* 'Buch' su mordva — *końov* 'Papier'. Vėliau Mikkola, Mémoires de la Societé Finno-ougrienne 1924. LII. 187. tt., dar duoda knygų atatikmenų iš osetų kalbos: rytiečių osetų *čįnįg*, *činįg* ir vakariečių osetų *kiunuga*. Kitų pridėtą turkų tarpininkavimą slavams jis atmeta. Turkų kalboje kokio slavų *kъńigy* brólaičio visai nesą. Pačią *kъńiga* Mikkola kildina iš praslaviškos **kъńijga* < **kuńūga*. — Brückner'is, Archiv 45. 313. tt. ir Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków 1926, s. v. książka, *kъńiga* etimologizuoja iš prasl. *kъnъ* 'lenkų *kien*, Stamm, Stumpf' + priesaga *-iga* arba lenkų kalboje *-ęga*. Lenkų **kъnęga* del *n* disimiliacijos išvirto *księga*, kaip iš slav. *kъnędzь* atsirado len. *ksiądz*. Tik, žinoma, čia Brückner'io kišamas lietuvių *kūnas* 'Korper' yra kaip šuniui penktoji koja. Daug drąsiau čia galima pridėti latvių *kuñna* 'Beule', *kuńi* 'das untere, dicke Ende des gemähten Roggens', *kunaîns* 'knotig' MEW. Šiaip ši etimologija, rodos, yra vykusiausia ir įtikimiausia. Tik, sako, ją priėmus, esą sunkumų vengrų, mordvos ir osetų knygų vardams išaiškinti, nes jie nesą slavų skoliniai.

S u t r u m p i n i m a i.

Als = Alsėdžiai.
Archiv = Archiv für slavische Philologie.
B B = Bretkūno Biblija. 1579. — 1591.
BGD = » Giesmės Duchaunos. Karaliaučiuje, 1589.
BP = » Postilė. Karaliaučiuje, 1591.
ChB = Chilinskio Biblija.
DBK = Daukanto Bičių knygelė.
DK = Daukšos Katekizmas. Vilniuje, 1595.
DP = » Postilė. Vilniuje, 1599.
DPr = Daukanto Prasma lotynų kalbos.

Dus = Dusetos.
GNT = Giedraičio Naujasis Testamentas. Vilniuje 1812.
IK = levinskio kalendoriai.
JKLL = J. Juszka, Kałbos lëtuviszko lëžuvo.
JŽ = Juškevičiaus Žodynas.
Kl = Klaĩpėda.
KN = Knyga Nobažnystės. Kėdainiuose, 1653.
Kr = Krosnà.
Kv = Kvėdarna.
KW = Kuršaičio Žodynas.
Lp = Léipalingis.
MEW = Mülenbacho-Endzelyno Latvių kalbos žodynas.
Mos = Mósėdis.
MW = Mielckės Žodynas, I. ir II. d.
Mžd = Gerulio Mažvydas.
ND = Nesselmann'o Duonelaičio raštai.
NW = » Žodynas.
PaP = Pasakos apie paukščius. Išleido H. Scheu'as ir A. Kuršaitis.
Pl = Plungė.
1600 Post = 1600. m. Postilė.
Pr = Príekulė, Klaipėdos krašte.
Ras = Raséiniai.
Ram = Ramygala.
Rg = Rỹgiškiai, Griškabūdžio par.
RhW = Ruhig'o Žodynas I. ir II. d.
Sanden K = B. v. Sanden Sen., Kategizáwimas arba Waiku Mokslas ... Karaláuczuje 1701.
Slnt — Salantai.
Schl Les = A. Schleicher, Litauisches Lesebuch.
Sk = Skuodas.
Srd = Seredžius.
Sub = Subãčius.
s. v. = sub verbo.
SŽ = Żiwatas Pona musu Jezusa Christusa. Suprasliuje.
ŠD = Širvydo Dictionarium trium linguarum. Vilniuje, 1713.
Šil = Šilutė, Klaipėdos krašte.
ŠPS = Širvydo Punktai Sakymų.
Šven D = Szwentdienis Darbas ... par K. P. W. Wilniuji, 1862.
Šv = Švėkšna.
Tayp tur. mel. = Tayp turite melstis arba Katalikiszka maldu kniga ... nůg wieno kunigo Wiskupistes Warmios. Gumbinnen, 1856.
Užv = Ùžventis.

VE = Vilento Euchiridionas. Karaliaučiuje, 1579.
VEE = » Evangelijos ir Epistolos. Karaliaučiuje, 1579.
VINĮ = Valančiaus Naujojo Įstatymo Istorija.
Vlk = Vilkyškiai. Klaipėdos krašte.
Vkš = Viekšniaĩ.
VŽ = Valančiaus Žyvatai Šventųjų.
VŽV = » Žemaičių Vyskupystė.
VPr = » Pradžia ir išsiplėtimas katalikų tikėjimo.
WP = Wolfenbüttel'io Postilė, apie 1573.
ŽT = Žemčiūga Teologiška. Karaliaučiuje, 1600.
* = kalboje nesamas, išvestinis žodis, lytis.

DIMSTIPATIS *

Dimstipatis — rytiečių lietuvių dievaitis namų saugotojas, minimas XVI a. jėzuitų misininkų pranešimuose. St. Rostovskis Dimstipatį per klaidą buvo priskyręs žemaičiams, bet Vatikano archyvuose surastos Žemaitkiemio (prie Ukmergės) misijos vedėjo J. Laninskio 1583 m. pranešimo, kuriuo naudojosi ir Rostovskis, kopijos rodo, kad Dimstipatis pažinta Rytų Lietuvoje, Žemaitkiemio, Vidiškių ir Balninkų apyl. Šiame pranešime sakoma: "... jie garbino Larą ir jį vadino Dimstipacin... Mes jį galime pavadinti dūmų ir ugnies viešpačiu. Jų garbinimo ceremonija buvo ši: susirinkę į krūvą, vien tik vyrai, aukodavo du visčiukus; ir tokiu pasiruošimu, kaip įstengdavo, puotaudavo iki kitos dienos nieko nepalikdami. O vandenį, kuriuo indus išplaudavo, į ugnį supildavo". Be to, Dimstipatis dar du kartus paminėtas Annuae Litterae Societatis Jesu (XXI t., Antverpiae 1618). 1605 m. suminėtas vien dievaičio vardas, nes "jo garbinimo apeigų klausinėjančiam vienuoliui visai nenorėjo atidengti". Bet 1604 m. Dimstipatis plačiau apibūdinamas: "Turi vieną naminį dievą, kurį savo kalba vadina Dimstipatis (lingua sua Dimstipatis vocant), apie kurį yra įvairių nuomonių. Vieni sako ji esant ugnies dievą, kuris saugo nuo ugnies namus, ir jam aukoja gaidį, kurį išvirę patys sunaudoja, o kaulus sumeta židinin. Kiti pasakoja jį esant šeimos motinų dievą, kuriam motinos aukoja kiaulę; moterys ją apstojusios laiko, vyresnė nugalabija ir mėsą suvalgo. Berniukai ir mergaitės prie šio veiksmo neprileidžiami, kad dėl jų dalyvavimo nenustotų ko nors pas tą dievą nusipelnyto". Čia metraščio redaktoriaus, matyti, remtasi kitu vėlesniu Lietuvos jėzuitų provincijos prane-

* *Lietuvių Enciklopedija*, V, 45.

šimu apie pagonybės liekanas. Kad Laninskis Dimstipatį palaikė dūmų viešpačiu, tai grynas nesusipratimas. Menkai temokėdamas lietuviškai, jis lenkiškai išaiškino Dimstipačio vardo pirmąjį skiemenį: dim = dym ‘ dūmai ’. O prie dūmų, žinoma, reikia ir ugnies. 1604 m. žinioje irgi pripainiota ugnis, bet jau aiškiau pabrėžiama Dimstipačio namų saugotojo apeigos (domos ab igne custodit). Nebuvo Dimstipatis nė atskiras šeimos motinų dievaitis. Vienuoliai sugretinę Dimstipatį su romėnų Laru, būtent, L a r f a m i l i a r i s, ir be to patyrę, kad kiaulę to dievaičio garbei skersdavosi suaugusios moterys, jau patys bus pasidarę tokią išvadą. Laimei dievaičio vardo lytis šaltiniuose mažai tesugadinta, o 1605 m. žinioje visai sveikutėlė — D i m s t i p a t i s. Su šia lytimi sutinka ir 1583 m. gr.-lot. vsk. gal. D i m s t i p a c i n, kur c vietoje t gali būti dzūkybė (Laninskio atnešta iš Vilniaus) arba ir lenkiška fonetinė ypatybė. O lytyje D i m s t a p a t i s tik senasis sandūros balsis pakeistas naujesniu a. Pagaliau Rostovskio pavartotas gal. D i m s t i p a m (Larem ... Dimstipam ... dictum, fumi focique dominum colebant) yra paprasta klaida arba greičiau XVIII a. būdinga mokyta liaudinė etimologija: lenk. d y m + lot. s t i p a ‘ kamštis, pakulos, toks medelis ’. Darybos atžvilgiu Dimstipatis yra sudurtinis žodis, sudėtas iš d i m s t i s ir senovinio p a t i s (dabar: pats), kurio pirminė reikšmė yra buvusi ‘ ponas, galiūnas, valdovas ’, plg. mūsų viešpats (iš senesnio vieš-patis), skr. viśpátiḥ ‘ namų ponas ’, pátiḥ ‘ ponas, valdovas, vyras ’, lot. potis ‘ galintis, galingas ’. Tos pačios būdingos darybos yra ir Laukpatis, Žemėpatis, taip pat nevisai tikri Raugūpatis, Vėjopatis. Visi šie dievavardžiai senų seni dariniai, atsiradę kalboje dar prieš senajam p a t i s įgyjant dabartinę vyvo ir įvardžio reikšmę. O kadngi šalia Laukpatis pažįstamas ir Laukosargas, tai ir Dimstipatis mūsų senojoje religijoje bus ėjęs namų ir sodybos viešpaties, valdovo bei sargo (plg. žem. n a m s a r g i s ‘namų prižiūrėtojas, namiškis’) pareigas. Dėl savo antrojo sando -p a t i s reikšmės Dimstipatis, rodos, laikytinas pirmuoju tarp vad. naminų dievų ir svarbesniu pvz. už tokią apydamės ar apydemės dvasią. Dimstipačio atitikmenų randame ir kaimynuose. Latviai pažįsta Mājaskungs ‘ namų ponas ’, rusai domovój, sutrumpintą iš domovój duch ‘ naminė dvasia ’, gudai taip pat Damavý ‘ t. p. ’ arba dažniau Damavík ‘ nameišis, namisėda ’. Įdomu, kad gudų tautosakoje vienu iš Damaviko prievardžių eina ir S a m ‘ pats ’. Prieštaraują misininkų pranešimai apie tariamas Dimstipačio garbinimo apeigas savaime rodo, kad jokio aiškaus kulto nebūta. Iš jų tik aišku, kad rytiečiuose būta papročio Dimstipatį nulenkti, “pagarbinti” tam tikromis vaišėmis ar per skerstuves. Bet gaidys, tas namų žadintojas, galėjo būti vienaip

ar kitaip siejamas su Dimstipačiu, nes ir gudai supykdytam Damavikui numaldyti piauną juodą gaidį, o šeimininkė, kviesdamasi tą dvasią iš senos pirkios į naują, sykiu nešantis ir gaidį.

DIMSTIS *

Dimstis — senovinis kuriavos terminas, ilgiausiai išlikęs M. Lietuvoje. Reiškia jis aptvertą kiemą (Laukiška, Vilkyškiai) ir ūkį, dvarą (Gilija, Karklė). Kaip rodo dainų variantai "Anksti rytą kėliau, dvaro (dimsties, Vilkyškiai) vartus vėriau, Aš per kiemelį (dvarelį, dimstelę) eidamas ..." ir visiems trims bendras daininis epitetas "žalias" (Ir pamigdyk ... ant žalios dimsties palšus jautel', Laukiška), Dimstis prieš įsigalint skolintiniam slaviškam dvarui, matyti, bus ėjusi keliareikšmio kiemo sinonimu. Dimstį pažįsta ir Bretkūnas, ja verčia (2 Mor. IX, XXVII, XXXVIII) vok. Vorhof, lot. atrium. Abien reikšmėmis ji minima ir J. Brodovskio žodyne. Žodis be abejo prokalbinis ir seniau plačiai vartotas. Tai patvirtina išvestinis rytiečių dimstipatis ir XII a. prūsų vietovardis Dymesteines (netoli Elbingo). Etimologiškai dimstis giminaitė lot. domus, skr. dámaḥ, sl. domŭ, gali būti net ir mūsų namui, jei šitas tikrai būtų disimiliuotas iš pirmykščio * damas. O dėl silpnojo šaknies laipsnio (dim- iš ide. * dm-) tai greičiau sudurtinis žodis, kurio antrasis sandas -stis jungtinas su ide. šaknimi *stā ' stovėti '. Darybai plg. gr. dápedon '(namo) asla ' ir švedų tomt ' vieta trobesiams ', abu kilę iš ide. prolytės *dm̥- ped-. Taigi dimsties pirminė reikšmė buvusi namų stovimoji vieta, sodyba. Iš jos vėliau išriedėjo ir ūkio, dvaro reikšmė. Vydūnas dimstį mėgino prigydyti dvaro pakaitu bendrinėje kalboje, bet senžodis nebepajėgė nugalėti visuotinai vartojamo skolinio.

YLA **

Kilimo yla yra senas visiems baltams bendras germ. skolinys. Pr. y l o (Elbingo žodynėlyje) bus pasiskolinta jiems Vyslos žemupyje dar tebekaimynaujant su apie II a. po Kr. Juodosios jūros patraukusių gotų palikuonimis, ir būtent iš vėlyvesnės (po IV a.) gotiškos lyties *ē l a , kada ilgasis ē šių pastarųjų kalboje jau buvo

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, V, 45-46.
** *Lietuvių Enciklopedija*, XXXVI, 250.

išvirtęs ī. Iš prūsų šį kultūros skolinį toliau pasigavo lietuviai ir latviai, tik latviškosios lytys īlēns ir īlins (darybai plg. trm. botagẽnas 'menkas botagas', bdv. ýlinas 'smailus') yra vėlesni tos pačios ylos priesaginiai vediniai. Jei mūsų yla būtų ide. vedinys, tai lietuviai šiandien tarų *ėla (plg. skr. ārā, sva. āla iš ide. *ēlā). Bet šiaip skolinio senumą patvirtina ir tarminiai ylos vediniai: ỹlius 'smaili geležis lazdos gale, gaisrininkų kartis su kabliu; landus žmogus', ýldegis, ýldeginis ir ýldagtis 'virbalas arba geležis skylėms ar ženklams deginti', ýlinti 'durti yla', ylinėti 'landyti, šnipinėti'. Iš ylos turime ir pravardines pavardes Yla 'kas labai landus', Ylakis (trm. Ylekis, klaidingai rašomas Ilekis) 'kurio akys kaip ylos' ir tėvavardinę Ylakáitis. Pastarosios vėl yra davusios pradžią Ylakių miestelio ir gretiminio Ylakaičių kaimo vardams. O Yliaĩ, Alsėdžių vls. k., vėl rodo buvus ir pavardę Ylius, kuri taip pat gali būti pravardinė arba ir amatinė 'ylų dirbėjas' (plg. kùrpė: kuřpius, rẽtis: rẽčius ir pavardes Kuřpius, Rẽčius). Iš Sembos XIV a. pažįstamas pr. vietovardis Ilnikin, vok. dabar rašomas Ihlnicken, liet. būtų Yl(i)nininkai.

JAUJA *

Aukšt. jáuja, žem. jáujas darybos atžvilgiu yra labai seni būdvardiniai dkv. jãvas vediniai, iš baltiškųjų prolyčių *jav-jā, *jav-jas. Plg. sraũjas 'sraunus' iš *srav-jas: srãvas 'kraujažolė' ir skr. áśvya- 'arklinis': áśva- 'arklys'. Todėl pirminė 'jaujos reikšmė bus buvusi 'javinis pastatas', taigi dar labai bendra. Pajūrio žem. jáujas iki šiol yra išlaikęs tokią bendresnę reikšmę: jame javai kraunami ir kuliami, o džiovyklos, jų vadinamos pirtimi, pãkura ar dúoba, tèn gali ir nebūti. Vėlyvesnės raidos ir naujesnės yra reikšmės: 1. kluonas, arba klojimas (pastatas) su kūrenama džiovykla, 2. pati javų džiovykla, 3. pastatas ar patalpa linams džiovinti bei minti, net 4. sodybinė pievelė veršiams išginti ir perkeltinė, 5. vienu kartu džiovyklon sudžiaunamas javų ar linų kiekis. Kaip rodo XVI a. inventoriai, vienoje sodyboje pasitaikydavo ir po dvi jauji: viena javams džiovinti, kita jiems kulti. Jaujos vardą, nors ir nelabai plačiai, pažįsta ir latviai: jaũja 'javų džiovinamasis pastatas'. O Rytprūsių vokiečių tarmės Jauge (tr. jauje) 'javų arba linų džiovykla' ir vietovardis Jawgen (1458), dabar Jaugehnen,

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXXVI, 267.

Fischhauseno aps. rodo ją buvus nesvetimą ir prūsams. Vadinasi, jaujos esama labai seno visiems baltams būdingo ūkinio pastato. Tai patvirtina ir tas faktas, kad net gudiškai ir lenkiškai rašyti XVI a. inventoriai čia vartoja lietuvišką vardą (rašo: jevja, javja, juvja, jevga, jeiva, jawia, jewia, jawgia, jowia ...). Kaip kultūros žodis jauja paplito ir kaimyninėse slaviškose srityse (Naugardukas, Bobruiskas, Minskas, Smolenskas, Polockas, Vitebskas, Orša ir kt.), bet jau XVI a., nusižiūrėjus į tokius trobesių ar patalpų vardus, kaip gud. laźnia 'pirtis', piakarnia 'kepykla', solodovnia 'salyklinė', ji perdirbta gud. ir ukr. j e v ń a, j o v ń a, o lenk. jewnia, jownia. Plg. dar darybai gud. ir ukr. k l u ń a 'pastatas javams (kulti), daržnė, pašūrė' iš liet. klúonas.

JAVAI *

Javais paprastai vadinama tik rugiai, kviečiai, miežiai ir avižos, ypačiai tebeaugą lauke arba dar nekulti, bet taip pat ir apskritai grūdai. Vs. jãvas sakoma atskirai javų rūšiai žymėti. Plg. priežodį: pupa ne javas, ožka ne galvijas. Pats žodis yra prosenovinis ide. veldinys. Tačiau latviai javais dabar bevadina l a b ī b a 'gėrybė'. Bet išvestinė jauja rodo, kad ir jie, kaip ir prūsai, javus senovėje bus vadinę tuo pačiu vardu. Kad ir kaimyniniai slavai javus kadaise pažino, rodo tos pačio šaknies vedinys rus. o v í n ir ukr. óvyn (iš prasl. * jevinŭ) 'patalpa javams džiovinti', o šiaurės rusų tarmėse ir '300 pėdų rugių krūva'. Kiti ide. javų atitikmenys yra skr. yáva- 'javai; miežiai, sora', av. yava- 'javai', n. prs. džav 'miežiai', osetinų yeu, yau 'sora', gr. dzeiaí (iš * dzeviaī) 'tokia kviečių rūšis', airių eorna 'miežiai'. Kad javų prosenovėje būtų vadinę vien tik miežius, negalima įrodyti; pirminė reikšmė bus buvusi bendresnė, kaip ir lietuvių kalboje. Tai patvirtina ir suomių jyvä 'grūdas', ds. jyvät 'javai (grūdai)', kurie paskolinti iš rytinių baltų arba veikiau iš arijų prokalbės. Kadangi javų vardas bendras Europos ir Azijos ide., tai galima spėti juos jau protėvynėje ėmus bent dalinai verstis žemės ūkiu. Tam pritaria ir tos pačios šaknies vediniai skr. yávya- 'vaisių atsarga', yavasa- 'žolė, pašaras', av. yəvīn- 'javų laukas', kuriam atliepia liet. javíena 'javų augtoji vieta'.

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXXVI, 268.

KALAKUTAS *

Ispanai XVI a. pradžioje Vidurinėje Amerikoje ir Meksikoje rado jau seniai prijaukintą naminį kalakutą ir iš Floridos 1524 m. atvežė Europon. Kadangi pirmieji Naujojo pasaulio atradėjai (Kolumbas) klaidingai tarėsi pasiekę Indiją, tai Europoje kalakutą imta vadinti ‘ Indijos gaidžiu ’ : prc. coq d’Inde (1548), vėliau sutrumpintas į dinde ‘ kalakutė ’, dindon ‘ kalakutas ’, it. pollo d’India, sen. vok. indianisch han (Nürnberge 1531), vėliau trm. Indianer. Iš viduramžių lotyniško kalakuto pavadinimo g a l l u s arba p ā v ō i n d i c u s paskolintas lenk. indyk, o iš jų gud., ukr. indýk, rus. indiúk (seniau ir : indeiskij petuch). Bet po Vasco da Gamos Indijos atradimo, Europoje prekyba ypačiai išgarsėjus Kalikuto (ag. Calicut, ind. Kōlikōdu) uostui, vėl susipainiojama dėl kalakuto vardo ir imta jį vadinti ‘ kalikutiniu gaidžiu ir vištа ’ : vok kalekutisch hůn (1553), kalekutischer Hahn, vėliau Kalekut, ol. kalekutsche, kalkoensche hen, vėliau sutrumpinta kalkoen, vž. kalkūn. Iš vokiečių vėl toliau skolinti lenk. trm. kałkut, kałkun, o iš šių rus. trm. kalkún. Angliškasis kalakuto vardas irgi yra atsiradęs per nesusipratimą. Seniau t u r k e y (sutrumpintas iš turkey cock, turkey hen ‘ Turkijos gaidys, vištа ’, plg. sen. vok. türkisch Hahn) vadinta patarška (Numida meleagris), patekusi iš Afrikos Europon per Turkiją. Tik vėliau šis vardas, dėl dalinio tų paukščių panašumo, pridėtas ir kalakutui.

Apskritai kalakuto daugiavardiškumas tiesiog nuostabus. Vokiečių šalia bendrinės k. T r u t h a h n (: vvž. drōten ‘ grasinti ’) tarmėse ir šaltiniuose dar pažįstama : kūter, Kauter, Kauder (: vva. kuteren ‘ plepėti, girtis ’), welsch Hahn ‘ itališkas, prancūziškas gaidys ’, windischer Spatz ‘ slovėnų žvirblis ’, mierhong ‘ jūros gaidys ’ (Liuksemburge, plg. prc. dindon de mer), Puter (: vž. puteren ‘ greitai, neaiškiai plepėti ’). O bulgarai, be kitų vardų, kalakutą vadina dar ir egiptiečiu (misírok : Misír ‘ Egiptas ’).

Lietuvą kalakutas pasiekė per Lenkiją. XVI a. gale jų jau šiek tiek veista dvaruose. Pvz. iš gudiškai rašytų inventorių sužinome, kad Šlienavos dv. (prie Kauno) 1582 m. būta trijų senių ančių, penkių vištų (kurov domovych), gaidžio ir vienos kalakutų poros (kurov kalakuckich para odna), o Eirimaičių dv. (Radviliškio vls.) 1596 m. laikyta : 20 žąsų, šešios antys, 20 vištų (kurov prostych) ir dvi kalakutės (kurov kolakuckich dve). Taigi ano meto raštininkai kala-

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, X, 272-273.

kutą vadina ‘kalakutine’ višta, skirdami nuo paprastosios arba naminės. Žarėnų dv. lenkiškame 1599 m. inventoriuje be 30 žąsų, 10 kaplūnų, 7 perekšlių, 2 vištų, 4 ančių, 20 viščiukų paminėti ir du kalakutai (indikow dwa). Miestelėnai, ūkininkai ir dvaro darbininkai, kiek matyti iš inventorių, kalakutų XVI a. dar nelaikė. Vartosenai nepatogus aprašomasis pavadinimas kur kalakuckij ‘kalakutinis gaidys’ vėliau sutrumpintas gud. trm. kalakút (plg. dar Lietuvos lenk. gałaguty, arba kury, koguty gałaguckie), iš kurio ir paskolintas mūsų bendrinės k. kalakùtas, pažįstamas su pačių išvestine kalakute veik visose D. Lietuvos tarmėse. Plito jis iš dvaro, kaip ir daugelis kitų kultūrinių skolinių. Iš vokiečių kalbos kalakutas negali būti paskolintas fonetiniais sumetimais (iš kalekut būtų *kaliakùtas), o be to, M. Lietuvoje šis paukštis vadinta iš D. Lietuvos atkilusiu vardu kùrka ir kuřkinas (Kuršaitis), rečiau vokišku skoliniu kalkūnas, kalkūna (Nesselmann). Žemaičių greta kalakuto sakoma ir kùras (neskiriant lyties), kur iš gudiškojo pavadimo pasilikta tik vien daiktavardis. Nors etimologiškai tai nesąmonė (kur = gaidys), bet skolinant reikšmė nekliuvo, nes gaidį visoje Lietuvoje gaidžiu tevadina. Savos išvestinės lytys yra kùrė (patelė), kùrinas (patinas) ir kurýtis. Tarmėse vartojama kùrka imta iš lenk. kurka ‘višta’ ir toliau perdirbta į kùrkė. Pagal ántis : ántinas, žąsìs : žą̃sinas analogiją padarytas ir kuř̃kinas (su priegaidės kaita dėl liaudinės etimologijos : kurkti). O jauną kalakutą ir kalakučiukus rytiečiai daug kur vadina kurkiotė, kurkiõkais. Tačiau kalakutai seniau vadinta ir pačių lietuvių pramintu vardu. Brodovskio žodyne minimas tytaras, tytarė ir tytarienė. Latviai kalakutą irgi vadina tītars ir tīteris (priesaga perdirbta pagal teteris ‘tetervinas’). Plg. dar tỹtaras ‘bliurbeklis ; ilgakojis, ištysėlis’ (Salantai). Etimologiškai jis neatskirtinas nuo liet. týtinti ‘erzinti, mėgdžioti’ (Rumšiškės), tytyti, juoktis, tyčiotis (Daukša), la. tīt ‘erzinti’, tīties ‘užsispirti, priešintis’ ir pirminė reikšmė būtų ‘pamėgda, patyčiokas’ (darybai ir reikšmei plg. plẽparas ‘plepys’ : plepėti). Tai labai taiklus pagal paukščio būdą pramintas vardas. Bet jam nebuvo lemta plačiau prigyti. Sirvydas savo žodyne kalakutą vadina gaidys iš Indijos (Indyk... gallus indicus. Gaydis iź Indios). Šitoks aprašomasis nusakymas aiškiai rodo, kad XVII a. pradžioje kalakutas Lietuvoje nebuvo plačiau paplitęs.

Paukščių ypatybės iš senų senovės priskiriamos žmonėms (plg. Ezopo pasakėčią apie varną). Todėl visai suprantama, kodėl kalakutu pravardžiuojama karštuolis arba neaiškiai kalbąs, bliurbąs žmogus. Plg. posakius : trypia kaip kalakutas ant naginės, bliurba kaip kalakutas. Iš to yra kilusi ir, palyginti, reta pavardė Kalakùtas

ir jos vedinys K a l a k ù t i š k ė (Rietavo vls. k.), Kalakùtiškės (Vilniaus krašte). Taip pat ir K ù r a s bei tėvavardinis K u r á i t i s, jei nėra kilę iš Kirilo, galėtų būti kalakutinės kilmės. Kalakutas nesvetimas net žolynų varduose. Apie Panevėžį vieną sidabražolių rūšį (Potentilla anserina) vadina k a l a k ù t o rūtomis arba žolėmis, o apie Biržus k a l a k u t n õ s i a i s vėl vadinama gaidelis, arba jautukas (Plantago media). Šie vardai bus atsiradę dėl spalvos (plg. sidabriniai kalakutai) ir išvaizdos (raukšlėtumas) panašumų. Pagaliau juokais žmonės seniau kalakutu pavadindavo ir valstybinės degtinės, ypačiai spirito butelį. Tam galėjo turėti įtakos butelio raudona etiketė, aukštumas, pagaliau išraudimas įsigėrus. Plg. posakius : paraudo kaip kalakutas, po dviejų kalakutų gerokai įkaitom.

THE DERIVATION OF « KALĖDOS » *

The commemoration of the Lord's birth is one of the most important feasts throughout the Christian world. In many American Lithuanian families it is, however, preceded by a special celebration of Christmas Eve rich in customs brought over from the old country. Therefore, I think it is worthwhile to discuss the origins of both these terms.

This year we are celebrating the seven hundredth anniversary of the christening of Mindaugas and his retinue. On behalf of Pope Innocent IV, he was crowned King of Lithuania in 1253, at which time a bishopric was established. The internal struggle for power and the heathen reaction led to the assassination of Mindaugas in 1263 which delayed the final Christianization of the country until 1387, and that of Samogitia (Žemaitija) until 1413. Nevertheless, the contacts of the ancient Lithuanians with Christianity, namely with that of the Eastern rite, are much older than the first attempts at Christianization under King Mindaugas.

Since the tenth century, the Lithuanians were engaged in uninterrupted, more warlike than peaceful, relations with the eastern Slavs who became Christians in 988. Even before Mindaugas ' baptism vast White Russian areas were brought (ca. 1237) under Lithuanian rule. Several Lithuanian princes stayed or ruled in Russian lands, e. g. Daumantas for more than 30 years in Pskov and Tautvilas in Polotsk. On the other hand, Russian princes frequently married

---

* *The Marian*, 1951, 10 nr., 13-14.

Lithuanian princesses. For instance, the wife of Daniel, Duke of Volhynia, was a niece of Mindaugas and his son Shvarn married Mindaugas' daughter. Moreover, Mindaugas' son Vaišvilkas, who had become a Christian even before his father, lived for a certain time as an Orthodox monk on the famous mount Athos in Greece. After the short years of his rule in Lithuania (1265-1268) he retired to a monastery which, according to the words of the chronicler, "he built for himself on the Nemunas river between Lithuania (i. e. Lithuania proper) and Novgorodok (Lithuanian Naugardukas)".

Against this background we may assume a fair acquaintance of the ancient Lithuanians with Eastern Christianity before they finally turned to the West and became Roman Catholics. This is clearly demonstrated by the presence of old East Slavic loanwords in the church terminology of modern Lithuanian.

It is quite natural that the ancient Lithuanians, being in constant touch with their Slavic neighbors and later fellow citizens, acquired from them the most important terms for their Christian institutions. Thus Lithuanian *Kalėdos* 'Christmaas' is a borrowing from White Russian *kolady* — the term shows plural numbers in both languages — which through Old Church Slavic *kolęda* 'New Year's Day' goes back to Latin *calendae* 'the first days of the month'. The Latin term was taken over into Primitive Slavic and assumed among the Eastern Slavs (cf. also Russian and Ukrainian *kol'ada*, used the singular) the general meaning of Christmas time, the period from December 24 through Epiphany (January 6). The loanword *Kalėdos*, recorded by sixteenth century writers (Mažvydas, Bretkūnas, Daukša), must have been well established in common use long before 1387 when the Polish missionaries arrived in Lithuania. In Polish, *kolęda* or *kolenda* means Christmas carol or gift, Christmas collection and also wafers distributed by the organist among the parishioners, but never Christmas itself. The yearly Christmas offering for the parish priest in the form of money or produce (in rural areas) is likewise called *kalėda* in Lithuanian, as already used by Daukša. Some modern dialects, by analogy with Christmas, use also the plural form *kalėdos*. In its further semantic development the word began to mean also the alms collected by the poor.

The verb *kalėdoti* 'to visit the parish for Christmas offerings; to go begging; to visit from house to house', recorded in 1600, and the nouns *kalėd(i)ninkai* 'the priest and church servants visiting the parish' and *kalėdaitis* 'Christmas wafer' are genuine Lithuanian derivatives. This fact proves once more that the term *Kalėdos* was taken into Lithuanian in a very distant past — I would say not later than the twelfth century.

In more recent loanwords, the verbs derived from nouns appear usually with the Slavic suffixa *-avoti*, e g. *apieravoti* ‘ to offer ’; *karūnavoti* ‘ to crown ’, *pakūtavoti* « to do penance ’; *ponavoti* ‘ to be master, to rule ’ (pure Lithuanian: *aukoti*, *vainikuoti*, *atgailauti*, *viešpatauti*). The modern Lithuanian forms *ponauti*, *karūnuoti* are not recorded in Old Lithuanian.

Several eastern and southern Lithuanian dialects use *kalenda*, *kalendavoti* instead of *kalėda*, *kalėdoti*. The former are recent borrowings from Polish *kolenda*, *kolendowac*. Lithuanian *kalendorius* ‘ calender ’ dates from seventeenth century (Sirvydas) and comes from Polish *kalendarz* which in turn is based on Latin *calendarium* ‘ an account book ’.

A glance at the Philadelphia telephone directory reveals that ‘ Christmas ’ is occasionally used as a surname. The same is true of *Kalėda* in Lithuanian. This use developed in the following way. The noun *kalėda* designates in some popular songs, patterned on White Russian models, the person performing the main duties among Christmas carolers. A merry congratulator was first nicknamed *Kalėda*. The name stuck fast and later became a family name.

KANKLĖS *

Gyvojoje kalboje pažįstamos trys kaitybinės kanklių vardo lytys. Plačiausiai vartojamos (D. Lietuvos vakarai ir visa M. Lietuva) kañklės yra prigijusios ir bendrinėje kalboje. Rytiečiuose dabar daugiau sakoma kañkliai, bet žodynų (pradedant Ruigiu) liudijimu ši lytis seniau pažinta ir M. Lietuvoje. Retos yra kañklys, -ių. Taip pasako dar senieji žmonės rytų Lietuvoje (pvz. Kupiškis, Dusetos), o be to šią lytį vartojo ir Donelaitis. Pirmą kartą kanklių vardas paminėtas J. Rėzos 1625 m. išleistame Bretkūno psalmių vertime. Latviai irgi sako kokles arba dažniau vs. kokle (o=uo ir kilęs iš an, plg. lat. logs = liet. lángas). Taigi vardas yra prabaltiškas. Iš baltų kankles yra pasiskolinusios Pabaltijo suomių tautos: suom. kantele, trm. ir kanteles, karelų kandeleh, vepsių kandel, est. ir vočių kannel, lybių kāndla. Kaip rodo suomiškosios lytys, skolintasi dar baltų prokalbės metu, kada pačių baltų tebetarta *kantlēs, t. y. prieš priebalsių junginiui tl išvirstant kl. Darybai plg. pìnklės iš *pint-lēs: pìnti; kárklės ‘ vartai, gardys, kabinamos ėdžios, netikę papuošalai ’, lat. karkles ‘ ėdžios ’ iš *kar-

* *Lietuvių Enciklopedija*, X, 440-441.

tlẽs : kárti ; a ũ k l ė, auklẽ ‘ autas, apivarai, virvė ’, lat. aukla, aukle, auklis ‘ virvė ’, pr. auclo (iš *auklā) ‘ arklio apinasris ’ iš *aut-lē : auti. Taigi k a ñ k l ė s bus pasidarytos iš dabar nebepažįstamo prabaltiško vkž. *k a n t e i (liet. būtų : *k a ñ t i), kuris etimologiškai jungtinas su lot. c a n e r e ‘ dainuoti, giedoti, skambinti, griežti ’, cantus ‘ giesmė, daina ’, gr. kanakhē ‘ dundesys, ūžesys, skambesys ’, got. hana ‘ gaidys ’. Kadangi su priesaga -kl- iš veiksmažodžių dažniausiai daromi įrankių pavadinimai (plg. dar ž ì r k l ė s : žiřgti, t v o k l ẽ ‘ kūlės šlėga ’ : tvóti ; á r k l a s, lat. arkls ‘ t. p. ’ : árti, g i ñ k l a s : gìnti), tai ir kanklių pirminė reikšmė bus buvusi ‘ skambintuvas, griežtuvas ’. Reikšmės raidai plg. sen. sl. g ą s l i ‘ citra ’ (dabar rus. gúsli, lenk. g ę ś l, gęśle) iš *gąd-sli : sen. lenk. gędę, gąść ‘ griežti (ypačiai styginiu instrumentu) ’, rus. gudét’ ‘ gausti, ūžti, verkti, kaukti ’, trm. gudít’ ‘ gausti, ūžti, verkti, kaukti ’, trm. gudít’ ‘ griežti ’.

Kad baltai kankles būtų skolinęsi iš suomių (Niedermann, Mikkola, Kalima), neįtikėtina, nes viena suomių kalbose joms trūksta aiškios etimologijos, o antra ir apskritai suomiškų skolinių baltų kalbose labai maža. Dėl neabejotinos baltų ir suomių kanklių tapatybės tenka atmesti ir spėjimą (Pisani), kad k a ñ k l ė s disimiliuotos iš kalklės ir jungtinos su rus. kolokol ‘ varpas ’, lot. calāre ‘ šaukti, sušaukti ’ ir liet. kañkalas.

KARALIUS *

Lietuvių k a r ã l i u s yra slaviškas skolinys, o slavų jis vėl pasiskolintas iš Karolio Didžiojo vardo. Mat jis buvo toks žymus ir galingas, kad slavai, nežinodami kito galingesnio ir, be to, gerokai jiems įskaudinusio, jo vardą ėmė vartoti bendriniu daiktavardžiu apskritai valdovui vadinti. Plg. iš Cezario (C a e s a r sen. lotynų buvo tariamas Kaisar, kaip graikai ir rašydavo) vardo kilusius vok. Kaiser, sen. sl. cěsarĭ, rus. car ‘ imperatorius ’. Iš sva. K a r l dar VIII—IX a. paskolintas prasl. *k o r l ĭ vėliau atskirose slavų kalbose išvirto : rus., ukr. koról′, gud. karól, lenk. król, č. král, sbk. kr͡alj lygiai taip pat kaip prasl. *golva ‘galva ’, rus. golová, ukr. holová, gud. halavá, lenk. głowa, č. hláva, sbk. gláva. Jeigu lietuviai karalių būtų gavę tiesiai iš vokiečių arba dar bent iki X a. pradžios iš slavų, tai šiandien tartume *k a řl i u s. Jau pati lytis k a r ã l i u s rodo, kad jis tegali būti paskolintas iš rytų slavų ir būtent iš sen.

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, X, 511.

gudų, tiesioginių lietuvių kaimynų. Bet skolinęsi yra tik vieni lietuviai ir neanksčiau kaip XII a. Mat latviai karalių vadina ķēniņš (iš vvž. könink), o karalis jų tik tautinio atgimimo laikais pasiimtas iš lietuvių kalbos. Prūsams vėl karalius yra konagis (iš *konagas), kuris skolintas iš vok. König senesnės lyties konig, kur tik priesaga suprūsinta (plg. pr. -wanag = liet. vãnagas). Iš slavų ir būtent, kaip lytys rodo, iš pietinių karalius yra nukilęs ir į kai kuriuos kitus jų kaimynus, bet dažniau išskirtine, o ne bendrąja reikšme. Tik vengrai, kaip ir lietuviai, kiekvieną karalių vadina király. Bet Bizantijos graikams králēs tebuvo tik bulgarų, serbų , vengrų, kunigaikštis, o savasis karalius iš seno vadinta basileús. Albanai vėl kral′ vadina svetimą karalių, o sultonų valdomiems turkams kirāl, kral reiškė krikščionių karalių arba apskritai jų valdovą. Rumunai craiu vadina ne tik karalių (dabar pakeistas romanišku rege), bet šnekamojoje kalboje ir lėbautoją, padaužą, ištvirkėlį.

Lietuvių kalboje šis skolinys yra pasidaręs visai savas žodis ir iš jo jau seniai turime pasidarę vedinius karaláitis ir karaliū́nas (pasakos : karaliū́nas Griežėlė), net karaliū́naitis ‘mažas karalaitis’, karaláitė ir trm. karaliū́tė, taip pat karalýčia (Daukša, Sirvydas). Mažybiniai karaliùkas, karalẽlis, be to, vietomis reiškia ir šiaip nykštuku vadinamą paukštelį. Pagaliau per nesusipratimą karaliaus vardas visoje eilėje kalbų yra pripainiotas ir triušiui.

Pravardinės kilmės, kaip ir kitose kalbose (plg. vok. König, lenk. Król, rus. Koroliov, Korol′kov, ag. King, vengrų Király), yra gana dažna, pvz. Užnemunėje ir M. Lietuvoje, pavardė Karãlius. XVI a. ji dar labai reta. Mat, turint tikrą karalių, netiko juo pravardžiuotis. Iš tėvavardinių pažįstama tik Karaliū́nas, nes karaláitis pavardžių radimosi metu karaliaus valdomoje Lietuvoje dažnai buvo vartojamas šiaip bendriniu daiktavardžiu. Plg. ir kantičkų giesmę apie šv. Kazimierą, ‘karalaitį Lietuvos ir Lenkų’. Lenkinimo laikais abi šios pavardės daug kur išvirto Karalẽvičiumi. Iš vietovardžių turime po porą Karãlių ir Karaliūnų, o M. Lietuvoje yra ir Karãlkiemis (Ragainės aps.). Įdomus taip pat Karãlkrėslis (Pajavonio vls. dv.), kuris Kuršaičio pažįstamas ir bendriniu daiktavardžiu ‘karaliaus sostas’. Keliolika kaimų ir viensėdžių vadinama Karãliškiai arba Karalìškiai. Vieną kitą iš jų gali būti prakūręs koks Karãlius, bet dažniausiai tai laisvųjų, karališkųjų valstiečių (Lietuvos Metrikos : liudi korolevskii) kaimai. Pastarosios lyties net kirtis rodo į būdvardinį daiktavardį karalìškis, -ė ‘karalius, karaliui priklausąs, su karaliumi esąs’. M. Lietuvoje kadaise karališkiais išskirtinai pavadindavę lenkus ir apskritai katalikus, posa-

kis ‘ eiti į karališkius ’ reiškęs ‘ lankyti katalikų bažnyčią ’ (Nesselmann).

A. Brückneris, konstatavęs, kad visi slavų valdovų vadinamieji terminai (plg. dar germanišką sen. sl. kŭnędzĭ, iš kurio yra išriedėjęs ir rus. kniaź ‘ kunigaikštis ’) yra skolinti, pavadina juos net ‘ anarchistais iš prigimties ’, kam savų pavadinimų nesusikūrę. Baltai ir valdovus vadina svetimais vardais. Plg. be minėtųjų dar : kunigáikštis ir kùnigas, rykys, lat. kungs ‘ ponas ’, kņazs ir firsts ‘ kunigaikštis ’. Mūsų valdõnas ir valdõvas, kuriems atliepia lat. valdnieks ‘ valdovas ’ ir pr. *waldnīks (taip aprašomai katekizme išverstas vok. König) yra jauni vkž. valdýti vediniai ir labai bendros reikšmės.

KATILAS *

Liet. k ã t i l a s, kaip ir la. k a t l s (iš *katils) bei pr. c a t i l s (Elbingo žodynėlyje) yra senas kultūrinis skolinys. Vien fonetiškai imant jis galėtų būti paskolintas tiesiai iš sen. germanų, būtent iš got. katil(u)s, kuris savo ruožtu yra perdirbtas iš lot. catīnus ‘ puodas, dubuo ; gaisrinio švirkšto katilas ’ (darybai plg. got. asilus, vok. Esel iš lot. asinus ‘ asilas ’). Skolintojai tuo atveju būtų buvę prūsai, pavyslyje šiek tiek kaimynavę (I—II a. po Kr.) su gotais. Jie būtų šį namudės terminą perteikę toliau lietuviams ir latviams. Bet kadangi visa eilė senųjų germaniškųjų skolinių baltų skolintasi tarpininkaujant slavams, tai ir katilas greičiau gautas per sl. kotĭlŭ. Skolinant iš slavų lauktume lyties * katìlas (plg. rus. kotiòl, kotlà), bet skolinys kirčio atžvilgiu sulietuvintas, prigretintas saviems - i l a s priesagos žodžiams, kaip krẽtilas, sprãgilas, rẽtilas ‘ pelams sijoti rėtis ’. Plg. dar ãsilas, kuris irgi skolintas per sl. osĭlŭ, kirčiuotą taip pat galūnėje (rus. osiòl, oslà). Kaip senas skolinys, katilas bendras visoms tarmėms. Tik pajūrio žemaičiai vietomis (Salantai) greta pasako ir t r i k ó j a s. Mat seniau būta katilo trimis kojomis. Kaip vieni svarbiausių namų apyvokos daiktų, katilai atskirai išvardinami XVI a. inventoriuose. Iš Lietuvos Metrikos sužinome, kad nuo alinių, degtininių ir dervinių katilų buvo imami tam tikri mokesčiai. Lengvatos būta turėti ‘ laisvąjį ’ katilą. Dideliu turtu laikyta varinis katilas. Pvz. 1510 m. vienas kaunietis skundžiasi teismui, kad Kėdainių miestietis Pocius Raukutis pasisavinęs tėvo paliktą varinį katilą ‘ pusketvirtos dešimties vaško akmenų vertės ’. Senu papratimu salantiškiuose ir bet kokį mažesnį katilą, arba

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XI, 172-173.

katiláitį seniau vadindavo v a r i n á i č i u. Kadaise svarbus amatininkas buvo k a t ì l i u s, dabar gyvojoje kalboje veik jau pamirštas žodis. Seniau, kaip rodo Sirvydo žodynas, tuo vardu vadinta ne tik katilų dirbėjas, bet ir apskritai varkalys. Iš to yra kilusi ir amatinė pavardė K a t ì l i u s, dažniau pasitaikanti Užnemunėje ir M. Lietuvoje. Jau 1561 m. Jurbarke minimas Jonas Katilius, laikęs smuklę. Retesnė yra tėvavardinė pavardė K a t i l i ū n a s. Pavardiniu vietovardžiu yra treji Katiliai, visi Užnemunėje (Griškabūdžio, Paežerių ir Šunskų vls. k.), taip pat keletas Katiliškių (Kražių vls. k., Kuršėnų, Žagarės ir Maišiagalos vls. palivarkai). Įdomi ir XVI a. Katilvietė (Šienlaukio k. pieva Viduklės vls.). Du Panemunio apl. valstiečiai 1598 m. inventoriuje užrašyti lenkiškai Kotliarz (Martynas ir Stanislovas). Sirvydo žodyne vėl randame katlėrystė ‘ katiliaus amatas ’. Taigi rytiečių, matyti, vartota ir lenkiškas skolinys k a t l ė r i u s. Tam pritaria ir Katlėriai (Anykščių ir Utenos vls. k.). O Katlioriškiai (Siesikų vls. k.) liudija katilių vadinus ir k a t l i õ r i u m i. XV a. pradžioje minimas ir prūsų vietovardis Cattlopyn (netoli Karaliaučiaus), kuriam atliepia latviškas vienasėdžio vardas Katlāps, kilęs iš katl-lāpis ‘ katilų lopytojas ’. Pagaliau iš katilo vardo praminta ir laukų gėlė k a t i l ẽ l i s, k a t i l i ù k a s, kitaip dar varpẽlis, skambalẽlis, kankalijà, kankalìkas (lot. Campanula).

KLEBONAS *

Kaip ir daugelis kitų senesnių bažnytinių terminų liet. k l e b õ n a s yra skolinys, nors ir ne tuo pradėm pažįstamas. Viduramžių lot. p l e b a n u s ‘ kaimo klebonas, kunigas ’ (iš lot. plebs ‘ liaudis, prastieji žmonės ’) pateko į katalikų slavų kalbas, lenk. ir č. pleban ‘ kaimo klebonas ’, kroatų plèbānoš, plèbānuš ‘ t. p. ’. Plg. taip pat vg. plébános ‘ klebonas, pastorius ’. Lietuvoje šis vardas atsirado tik po krikšto. Jį bus atnešę pirmieji lenkų kunigai. Senieji raštai, pradedant Mažvydu, vartoja dabar jau gyvojoje kalboje išnykusią lytį p l e b õ n a s (taip kirčiuoja Daukša) ir būtent dažniau apskritai kunigo, rečiau klebono reikšme. Pvz. Vilentas rašėsi ‘ Plebonas Karaliaučiuje ant Šteindamo ’, o Bretkūnas su Rėza dar labiau pabrėždami ‘ Lietuvos ’ arba ‘ lietuvininkų plebonas ’. Sirvydas savo žodyne (1629) jau aiškiai atskiria k u n i g a s ‘ sacerdos, kapłan ’ ir p l e b o n a s ‘ curio, parochus, pleban ’.

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XII, 80-81.

Jo ir Daukšos taip pat pažįstama ir p l e b o n i j à ‘ domus curionis, klebonija ’. Tačiau nuo XVII a. antrosios pusės raštuose visuotinai įsigali lytis k l e b ō n a s. Tik tą lytį bevartoja ir D. Kleinas 1653 m. gramatikoje ir kituose savo raštuose. Bet jau 1600 m. Margarita Theologica šalia p l e b o n o pasirodo ir k l i b õ n a s (retur dar ir dabar pasakomas žemaičių šnektose). Senoji Lietuvos valstybės raštinė slaviškai paprastai rašydavo p l e b a n (Lietuvos Metrika, inventoriai), bet retkarčiais ir k l e b a n (jau 1492). Mat taip kai kuriose lenkų tarmėse buvo perdirbtas pirmykštis p l e b a n. Iš lenkų abi lytis, kaip katalikiškus terminus, perėmė ir senoji gudų kalba. Kadangi liet. plebõnas, klebõnas ir klibõnas kirčio vieta sutinka su gud. plebán, klebán, klibán, tai šie bus tarpininkavę ir mums skolinantis. Jei būtų skolinta stačiai iš lenkų, lauktume dabar tariant *k l ẽ b o n a s. Plg. kirčiui pãtronas trm. ir pẽtronas pagal Pẽtras), liaudinis parãonas, Stẽponas, Saliãmonas, bet barõnas, balvõnas, vogõnas ‘ tekinta medinė dėžutė sviestui ’ (iš gud. barán, bolván, vagán). Taigi dviejų gretiminių k. vardo lyčių varžybose laimėjo liaudinė lytis, lygiai taip pat, kaip ir v ý s k u p a s išstūmė ankstesnį senųjų raštų b ý s k u p ą. Pastebėtina, kad M. Lietuvoje vėliau klebonas bevartota vien katalikų kunigui vadinti. Be to, šiuo vardu Kuršių pamario žvejų vadinta vienas nendrynų paukštis, juodas su balta dėme pakaušyje (Nesselmann). Kalvaitis taip pat pažįsta ir pavardes Klebonas, Plebonas. 1585 m. Pašvitinio dv. inventoriuje minimas valstietis Norgėlis Plebonas (originale : Nargiel Pleban), o 1561 m. vėl Kotryna Plebonienė (originale : Plebanowa) Jurbarke turi namus ir aludę. Abi tos pavardės, žinoma, yra pravardės, kur liaudies sąmojo žmogui prikergta vienokia ar kitokia klebono ypatybė. Bet pastaroji rodo, kad lytis p l e b õ n a s nebuvo vien knyginis skolinys, bet vartota ir gyvojoje žmonių kalboje. Iš gyventojų pavardės yra praminti ir K l e b õ n ų k. (Ramygalos, Meškuičių ir T. Naumiesčio vls.), o K l e b õ n i š k i a i (Kauno apl., Kruonio ir Šeduvos vls.) rodo to vardo kaimus kadaise priklausius bažnyčioms.

KŪČIOS *

Bendrinėje kalboje vartojama daugiskaita k ū č i o s, km. k ū č i ų ir vardas taikomas ne tik patiekalams (valgyti kūčiàs),

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XIII, 269-270. — Šia pačia tema visai panašaus turinio angliškas autoriaus straipsnis išspausdintas ir *The Marian*, 1952, 1 nr., 19.

bet ir dienai prieš Kalėdas (kūčių diena, vakaras). Rytiečių plačiai sakoma vienaskaita k ū č i à, km. kū̃čios. Taip seniau vartota ir Stalupėnų aps. M. Lietuvoje (kūčiõs vakaras). Dzūkai paprastai irgi sako vienaskaitą, trm. k ū c i à arba k ū c à. Žemaičiuose vartojama daugiskaita, o pajūriškių pažįstama net skirtinga lytis: k ū́ t y s, km. kūčių, o senosios kartos tarime ir kūtų. Pavadinimas yra skolintas iš sen. gudų k u t j á ir, palyginti, gana anksti. Skolinimo senumą liudija M. Lietuvos trm. k u õ č i o s, km. kuočių (Kuršaitis rašo klaidingai: kõčios). Taip pat ir latvių tarmės pažįsta k u o ķ e s, k u o č a s greta dažnesnių k ū ķ e s. Mat tik seniausiuose slaviškuose skoliniuose balsiui u atliepia latvių ir rečiau lietuvių kalboje dvibalsis uo, pvz. lat. suoģis ‘ teisėjas ’, bļuoda ‘ dubuo ’ iš sen. rus. sudĭja ir bl'udo, liet. kuodẽlis, kruõpos iš rus. kodel', krupa. Ankstyvojo skolinimo metu, matyti, rytų slavai vietoje u bus tebetarę siaurą o balsį. Kadangi to paties skolinio šaknyje kaitaliojasi ū ir uo, tai greičiausia skolinta iš dviejų kartų, senojo skolinio dvibalsis uo vėliau priderintas naujajam slavų tarimui. Pirmąjį kartą galėjo paskolinti apie XIII a. galą, net to amžiaus pradžioj rytų slavų tarime dar nebuvo išnykę vad. pusbalsiai ĭ, ŭ. Apie XII a. vidurį mindauginės Lietuvos sudėtyje jau buvo nemaža gudiškų žemių. Dar gerokai prieš krikštą lietuviai susipažino ir su K a l ẽ d o m i s (plg. gud. kolady ‘ t. p. ’ per senosios bažnytinės slavų kalbos kolęda ‘ Naujųjų Metų diena ’ iš lot. calendae ‘ pirmosios mėnesio dienos ’). Jeigu kalėdos būtų paskolintos kartu su k ù b i l u ir ã s i l u (iš sen. rus. kŭbĭlŭ, osĭlŭ), tai sen. rus. k u t ĭ j a šiansien lietuvių būtų tariama *k u o t i j à ar bent *k ū t i j à. Iš lenkų k. negali būti paskolintos, nes lenk. k u c j a lietuviai dabar tartų *k ù c i j a (plg. stãcija iš lenk. stacja). 1573 m. Wolfenbüttelio postilės s u k u c i a m i s (= su kūčiomis) ir Mielckės žodyno (1800) k u c o s (jo rašyboje reiškia: kūcios), jei nėra dzūkiška lytis, galėtų būti visai naujas skolinys iš nauj. gud. k u ć c i a. Skolintinė k ū č i à vėliau pačių lietuvių kai kuriose tarmėse pasikeista daugiskaita, kaip ir V e l ý k a (Mažvydas, Bretkūnas) V e l ý k o m i s (Daukša). Mat šventės, pusšventės ir panašios progos eina daugiskaitiniais daiktavardžiais. Plg. Sekmìnės, Jonìnės, šeřmenys, lýgtuvės.

Kūčias pažįsta visi Rytų apeigų slavai. Jau senosios bažnytinės slavų kalbos paminkluose (XI ar XII a. Supraslio kodekse) randame k u c i j a. Žodis jų pasiskolinta iš nauj. gr. k u k k i á ‘ pupos ’. Tik vėliau serbai ir bulgarai senąjį skolinį pasikeitė nauju k o l i v o, skolintu iš nauj. gr. k o l y v a ‘ virti grūdai ’. Ir pačios slavų kūčios ne visur vienodos. Rusų patiekalas yra stambios kruopos arba ryžiai su medumi ir razinomis, šventinamas bažnyčioje ir valgomas

per laidotuves, taip pat vakare prieš Kalėdas, Naujuosius Metus ir kitomis progomis. Gudų kūčios paprastesnės—virtos kviečių ir miežių kruopos, valgomos tomis pačiomis progomis. Ukrainiečiai vėl kūčias gamina visai panašiai kaip lietuviai, bet valgo ne tik prieš Kalėdas, bet ir prieš Tris Karalius. Serbai ir bulgarai jas daro iš kviečių su medumi, šventina bažnyčioje ir valgo per laidotuves bei vardadienius. Lenkai kūčių patiekalą gaminasi iš virtų kviečių su medumi ir aguonomis ir taip pat valgo prieš Kalėdas. Bet paprotys paplitęs tik rytinėje Lenkijoje. Tai rodo ukrainiečių ir gudų įtaką.

KUNIGAS *

Dabar kunigas bereiškia dvasininką, bet pirminė jo reikšmė yra buvusi ‘ didelis ponas, kunigaikštis ’. M. Lietuvos gyventojų 1572 m. ištikimybės priesaikoje skaitome : aukštgimusiamui hercigui, kunigui ... markgrabui ing Prūsų (= Albrechtas Fridrichas 1568—1618), aukščiausiamui kunigaičiui, kunigui ir ponui Zigmuntui Augustui. Ir M. Stryjkowskis savo kronikoje (1582), atpasakodamas Giedraičių šeimos padavimus, mini neva iš dainos : Daumantas Gedrotos (= Giedraičių?) kunigas labos raitos lūgoja (t. y. prašo). Sirvydas savo žodyne (I leid. 1629) kunigą lotyniškai verčia jau tik sacerdos, lenk. kapłan, ksiądz, bet k u n i g ė jam reiškia ne tik vienuolyno viršininkę, bet ir kunigaikštienę (lot. principis uxor, lenk. księżna). Taip pat ir k u n i g y s t ė jo vartosenoje gretimais yra išlaikiusi ir kunigaikštystės reikšmę (lot. ducatus, lenk. księstwo). Bet už Sirvydą žymiai vėlesni M. Lietuvos 1579 m. Vilento Evangelijose ir Epistolose, Ruhigo 1747 m. ir Mielckės 1800 m. žodynai kunigą dar aiškina vok. ein geistlicher oder sonst angesehener Herr, o kunigystė jiems vėl reiškia ne tik kunigo pareigas, bet ir poniškus reikalus, dalykus. Kad kunigas yra buvęs daugiau nei šiaip ponas, aiškiai matyti iš Mielckės užrašyto posakio : jau dabar ir ponus kunigais pagauna vadinti. O k u n i g y s t à reikšme ‘ baudžiava ’ (plg lenk. pańszczyzna : pan) seniau aukštaičiuose buvo tokia įprasta, jog kelis kartus suminėta net lenkiškai rašytuose XVII a pirmosios pusės dokumentuose, liečiančiuose baudžiauninkų prievoles (1743 : Na kunigistę alias panszczyznę, Vaiguvos dv. Kauno aps.). Prieš kelias dešimtis metų dar platokai ją pažino rytiečiai ir dzūkai, o k u n i g ỹ s t ė ta reikšme vietomis vartota pietinių viduriečių. Dzūkų sakyta ir k u n i g ỹ s t i n i s, k u n i g ỹ s t i n i n k a s

* *Lietuvių Enciklopedija*, XIII, 356-358.

‘ baudžiauninkas ’. Naujai, dvasininko reikšmei išriedant bus veikusi ir senosios valstybės raštinės vartosena. Mat gud. kniaź jos vartota abiem reikšmėmis, kunigaikščio ir kunigo, pvz. Lietuvos Metrikoje : kniaź biskup, kniaź pleban, 1520 kniaź Voitech, kanonik Vilenskij, pleban Onikštenskij. Taip pat ir lenkai dar XVI a. ksiądz vadimo ne tik kunigą, bet ir pasaulinį valdovą. Kadaise vartota ir trumpesnė lytis kungas. 1600 m. rytiečių katekizme skaitome : jo mylistos kungo Mikalojaus Daukšos, kungas ant kungų. Zietelos (Slãnymo aps.) lietuvių salai jį paliudija išvestinė kungỹstė ‘ baudžiava ’. Bet taip pat neabejotinas ir kùningas. M. Lietuvoje jis paliudytas Nesselmano, Kuršaičio, randamas Juškos vestuvinėse dainose ir dabar dar pažįstamas Šiaulių apl. (Aukštelkaĩ). Be reikalo K. Būga ir, juo pasekęs, E. Fraenkelis kuningą paskelbė nesamu žodžiu. Neįtikimas ir R. Ekblom spėjimas, kad kùningas atsiradęs antriniu keliu iš kùnigo, kaip trm. ganìnti iš ganýti. Visų pirma in, kaip ir un (pvz. grùnsti iš grũsti, glùnsnis per trm. glũsnis iš glúosnis), žemaičių tarmėse atsiranda tik iš ilgojo balsio y, o antra toks dėsnis aukštaičių tarmėse nė neveikia. Pagaliau mažybinė lytis kuningėliai (originale klaidingai : kaningelei) jau sutinkami Prūsų valdžios 1578 m. įsakyme Tilžės aps. bažnyčioms.

Latviai sako kungs ‘ponas’, bet baznīckungs yra katalikų kunigas. Prūsų Elbingo žodynėlyje irgi randamas konagis ‘karalius’. Visi trys lietuviškieji kunigo vardai, taip pat ir latvių bei prūsų atitikmenys yra vokiški skoliniai. Seniau etimologiniuose žodynuose mūsų bebaigiąs nykti kùningas, lygiomis su suomių, estų kuningas ‘ karalius ’ bei slavų kŭnędzĭ (iš to lenk. ksiądz ir książę, rus. kniaź) ‘ valdovas, karalius, vadas ’, buvo kildinamas iš pragerm. *kuningaz ‘ karalius ’ (: got. kuni ‘ giminė, kiltis’). Bet lietuviai su senovės germanais nekaimynavo, todėl ir kuningo negalima laikyti pragermanišku skoliniu. Visiems baltams čia skolintojai buvo vokiečiai, besibaigiant XII a. atsikraustę į Padauguvį ir kiek vėliau į Pavyslį. Vokiečių kolonistai ir kalavijuočių bei Kryžiuočių ordino broliai buvo kilę iš įvairių Vokietijos vietų ir, žinoma, jų kalboje buvo nemaža tarminių skirtumų. Tie skirtumai žymu ir ano meto kronikose ir šiaip dokumentuose. Pvz. Ordino 1255 m. įkurto Karaliaučiaus vokiškojo vardo pirmojo sando Königs (vs. km.) rašyboje XIII ir XIV a. šaltiniuose galima išskirti net keturias atmainas : 1. Chuninges-, Kuninges-, Kunings-, Koninges-, Konyngis-, Conynx-, Conyng- ; 2. Chuniges-, Kuniges-, Kuneges-, Kunigs-, Chünigs- ; 3. Kunges-, Kongis- ; 4. Konigis-, Konigs-, Konige-. Iš tų rašybinių variantų galima daryti išvadą, kad sva. kuning tarimas nebuvo svetimas nė XIII a., nors to amžiaus galo

Eiliuotinė kronika vartoja tik vva. kunig (kunige von Samaiten ‘ Žemaičių kunigaikščiai ’). Rašyba taip pat liudija ir vėlesnį tarimą kung, konig. Taigi praktiškai kunigo vardas iš vokiečių galėjo būti skolinamas (keliais atvejais) visomis tomis lytimis. Todėl abejotina, kad ir kungas bei lat. kungs būtų atsiradę iš kunigo, vėliau iškritus balsiui i. Kadangi lietuviai su vokiečiais visų pirma susidūrė Padauguvyje, tai galima spėti, kad iš ten apie 1200 m. paskolintas kùnigas. Fonetiškai kiek senoviškesnis kùningas gautas greičiau iš kryžiuočių, tarpininkaujant prūsams (plg. pr. penningans ds. gl. ir žem. piningas : vvž. peninge ‘ pinigai ’). Pr. konagis (iš senesnio *konagas), atrodo, yra vėlesnio skolinimo ir vok. konig galūnė čia pakeista prūsiška priesaga -ag-. Plg. to paties Elbingo žodynėlio sperglo-wanag ‘ toks vanagas ’, witwago ‘ laukys (paukštis, Fulica atra) ’. Mat skolintis prūsams nebuvo gyvo reikalo, nes iš seniau vartojo rikijs (iš senesnio *rikijas ‘ ponas ’, skolintą greičiausia dar iš gotų *reikeis ‘ valdovas ’).

Iš kunigo jau pačių lietuvių pasidarytas kunigáikštis, pažįstamas nuo XVI a. (1589 m. Prūsų valdžios įsakyme : Todėlei pareitis mumus, kaip žemės kunigaikščiui ...). Bet ta pačia reikšme 1572 m. priesaikoj du kartus pavartotas ir kunigáitis (dabar pajūrio žemaičiai taip vadina jauną kunigą, vikarą). Šiaip priesaga -aikšt- žodžių daryboje daugiau nevartojama. Kilimo ji durstytinė. Kaip arklio̍kui prisegus naują priesagą -st- daugėliškėnų pasidaryta arkliókštis, taip ir iš kunigáitis + -st- atsirado kunigáikštis. Lauktinas čia būtų *kunigaistis. Bet prieš s lietuvių kalboje dažnai įspaudžiamas k, pvz., pẽkščias, todėl imta tarti kunigáikštis, kur po k vėl s dėsningai išvirto š (plg. pìlkas : pìlkšvas, bet geltas : gelsvas). Bretkūno psalmių vertime (1580) pasitaiko ds. gl. kunigaiščius. Taigi jo *kunigaištis, jei nėra klaida, būtų analogijos padaras pagal tokius žodžius, kaip kaĩštis, kamštis.

Kaip senas skolinys, kunigas nemaža pėdsakų yra palikęs ir vardyne. Jau XVI a. pažįstamos pravardinės pavardės Kunigas (1596 m. Vilkijoje), Kunigėlis (1593 m. Šauduvos, dabar Kvėdarnos vls.), net Kunigžentis (1591 m. Viduklės apl.). O Virbalyje 1561 m. minimu du broliai Kunigiškiai (Jukna ir Stankus). Tokią pavardę jie bus gavę todėl, kad tarnavo pas kunigą ar nuomojo iš jo žemę. Lietuvoje yra arti 50 Kùnigiškių (paprastai daugiskaita : Kunigiškiai, Kunigiškės, bet vienasėdžiams ir : Kunigiškis, Kunigiškė). Daugumas tų kaimų baudžiavos laikais yra priklausę bažnyčioms. Netrūksta tuo vardu kaimų ir XVI a. šaltiniuose. Žemaičiuose pažįstama pavardė Kungỹs, taip pat ir

kaimo vardas K u n g i a ĩ (Rietavo, Telšių ir Žarėnų vls.). Pasidaryta ji iš to išnykusio k ù n g o (tokią priegaidę rodo pavardės vs. gl. Kùngį) su įprastine pavardine galūne -ỹs (plg. Vilkỹs : viĩkas, Kalvỹs : kálvis, Kuprỹs : kuprà, Gulbỹs : gulbė, Švelnỹs : švelnùs). Šį spėjimą patvirtina vieno žemininko, kaip tik senojo Telšių vls., pavardės rašymo variantai dviejuose 1600 m. inventoriuose: Kunigiewicz (du kartus), Kungevič, Kągiewicz. N u o k ù n g o neatskiriami nė K u n g a š i l i a i (k. ties Kalnėnų glžk. st.).

MASKOLIUS *

Maskolius — seniau įprastinis maskvinio ruso, didžiarusio pavadinimas, nuo tautinio atgimimo laikų virtęs niekinamuoju žodžiu. Maskolius Lietuvoje žodynų paliudytas XVII a. ir vokiškai visų pirma verčiamas Moskoviter ' maskvietis ', o vėliau (Ruhig, Mielcke) ir Russe ' rusas '. Bet skoliniu lietuvių kalbon jis bus patekęs žymiai anksčiau. Tiesa, Lietuvose Metrikoje 1469 — 1522 m. laikotarpyje jo dar nepastebėti, bet į XVI a. galą inventoriuose jau eina tautovardine pavarde ir tėvavardžiu. Pvz. 1592 m. Ašmenoje minimas Martin Moskalewicz, 1597 m. Deltuvos dv. inventoriuje Fador Moskal, o 1596 m. Rosčių dv. (Dotnuvos vls.) Maskolienė (orig. : Moskaleva). 1609 m. Vilniuje irgi sutinkama pavardė Moskal', Moskol' (stačiatikiai). Pavardę *Maskõlius* pažįsta ir Kalvaitis, o jos vedinys *Maskoliū̃nas* paminėtas jau 1681 m. (Akmenių k., Žeimio vls.). Gyvojoje žmonių kalboje maskolius bendrine ruso reikšme buvo vartojamas iki pat naujųjų laikų, dažnai ir be niekinamojo prireikšmio, pvz. trm. maskõlių šveñtės, pãsninkai ; móka, supranta maskõliškai. Ruhigo 1747 m. žodyne (vokiškai-lietuviškoje dalyje) Rusija vadinama aprašomai Maskolių žemė, bet Mielckės 1800 m. jam duota ir *Maskolijà*. C. Capellerio 1876 m. Stulupėnų aps. surašytuose pasakojimuose vartojama tik maskõlius, maskõliškas, Maskolija, per maskoliùs, t. y. per Septynerių metų karą (1756—63). Bet Nesselmanno žodyne (1851) visgi jau randame pastabą, kad " vietoje maskoliai šiandien jau dažniau girdėti rusai ". Dar pažymėtina, kad mūsų kaimo žmonės, lygiai kaip ir lenkai, ukrainiečiai bei gudai, dar atmenamai perkeltine reikšme maskolium pavadindavo kiekvieną kareivį, ne tik carinį, rusą, bet ir saviškį. Plg. trm. posakius : išėjo į maskoliùs, t. y. į kariuo-

---

* Spausdinama iš palikto mašinraščio. Straipsnis buvo rašytas *Lietuvių Enciklopedijai*, bet pavėluotas jai nusiųsti.

menę, prastas iš jo bus moskõlius (= kareivis), net Lietuvos maskolėliai, maskoliùkai. Kaip rodo kirčio vieta, *maskõlius*, trm. ir maskõlis, mūsų gautas per gud. *moskal'* (dabar tariama: maskál'), bet šių vėl, kaip ir ukr. moskál', skolintas iš lenkų. O lenk. *moskal* sudarytas su ta pačia didybine bei menkinamąja priesaga *-al*, kaip ir nosal ' didnosa ', nogal ' kieno didelės kojos ', wąsal ' ūsočius '. Juk kaip tik šis žodis lenkų dažniausiai ir vartojamas peikiamai apie rusus atsiliepiant, o perkeltine prasme taikomas netašytam, brutaliam, ėdriam žmogui. Kamienas *mosk-* greičiausiai paimtas iš XVI—XVII a. šaltiniuose plačiai vartoto lotyniško maskvinių rusų pavadinimo *Moschi*. Plg. Žygimanto Augusto 1563 m. instrukcijoje: imperium Moschum. Taip pat ir Sirvydas savo žodyne lotyniškai rašo Moschus, o bdv. Moschiens lietuviškai verčia *maskvytiškas*. Mat anų laikų papročiu čia vardui pasigauta, kad ir nieko bendro su rusais neturinčių, bet graikų ir romėnų autorių minimų Móschoi, Moschi (nežinoma Kaukazo tauta). Maskoliaus palikta kiek pėdsakų ir vietovardžiuose: *Maskolijà* (Pasvalio vls. k., Kvėdarnos vls. plv., Šaukėnų vls. vsd.), *Maskoliškių* k. (Gelvonų, Kurklių, Pasvalio ir Žaslių vls).

MIDUS *

Lietuvių m e d ù s yra senas veldinys iš ide. prokalbės. Plg. sen. sl. medŭ ' medus, midus ', skr. mádhu ' medus, saldus svaiginamas gėrimas ', gr. méthy ' svaiginamas gėrimas '. Prokalbėje *m e d h u būta niekatrosios giminės u-kamienio daiktavardžio. Pr. m e d d o ' medus ', skaitytinas *m e d u, kaip tik yra išlaikęs nepakeistą galūnę ir giminę. Bet lietuvių ir latvių kalbose, išnykus niekatrajai giminei, jis, prisiimdamas galūninį s, turėjo išvirsti vyriškosios giminės daiktavardžiu. Prokalbėje šis žodis bus reiškęs ne tik medų, bet taip pat jau ir iš jo gaminamą svaiginamą gėrimą, vad. midų. Ir lat. medus vartojamas abiem reikšmėmis. Bet prūsai midų vadino a l u, taigi alaus vardu. Liet. m i d ù s (trm. ir m ì d u s, -aus), dėl šaknies balsio i, greičiausia skolintas iš got. *midus. Plg. to gėrimo pavadinimą sva. metu (dabar vok. Met), sen. ag. meodu (dabar mead), airių mid. Skolinimas juo labiau įtikimas, kad lietuvių čia pavadinimu skiriamasi nuo latvių ir prūsų. Nenuostabu, kad skolintasi iš germanų, nes šie iš senų senovės mėgo midumi svaigintis.

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XVIII, 361.

Dainose midus paprastai eina grutėje su alum. Plg. Juškos rinkinyje: Duok, močiute, alaus-midaus, neduok mano vainikėlio. Reiks svečiams alaus-midaus, žirgeliams abrakėlio. Alų-midų gėriau, pro langą žiūrėjau. O Kalvaičio iš Žydkiemio užrašyta: Baltramiejus stirtas statė, ir sustatė tris stirtaites: pirmą stirtą čystai sėklai, o šią antrą baltai duonai, o šią trečią alui-midui.

PONAS *

Ponas bendrinėje lietuvių kalboje, kaip ir jo moteriškieji atitikmenys p o n i à ir p a n ẽ l ė, visų pirma vartojami mandagumo priedėliais pavardėms bei vardams arba kreipimosi žodžiais, kaip ir kitose Europos kalbose, pvz. ag. Mr., Mrs., Miss, vok. Herr, Frau, Fräulein, prc. Monsieur, Madame, Mademoiselle, it. Signor(e), Signora, Signorina. Šiaip dar šiais daiktavardžiais žymima ar seniau žymėta visuomeninė žmonių padėtis, gyvenos santykiai , asmeninis vertinimas. Plg. posakius dvaro ponas, panelė; po ponais gyventi, būti (apie baudžiavą); mergaitė tarnavo pas ponus; valdžios, miesto, valsčiaus ponai; partijos, rajono ponai, apylinkės poneliai (apie komunistus); ponas ir bernas (pasakose); ponia dedasi, nešasi; ponu pasmirdęs; išaugino ponaitį, panelę (apie dykaduonius). Šiuo atžvilgiu būdingi ir priežodžiai bei patarlės: Ponas ne brolis (Daukantas). Ponu nesidenk, vandeniu neremk. Savo kerčioj kiekvienas ponas. Kad visi bus ponai, kas kašeles nešios. Visi ponai, kas vergaus? Ponu būti nėra kaip, o dirbti nenorėtumės. Koks ponas, toks tavoras.

Sen. Lietuvos valstybėje pono termino vartosena daug kuo skyrėsi nuo dabartinės. Pusiau bažnytinėje gudiškoje valstybės raštinės kalboje ponas visų pirma reiškė didžiūną, didiką, stambų žemvaldį. Todėl kartais jiems dar pridedamas pažyminys d a u g g a l i s (vel'možnyj iš lenk. wielmożny). Patys stambieji didžiūnai karo atveju, pvz. Kęsgailos iš savo valdų statydavo daugiau karių nei visa Polocko žemė. Ta jų kariuomenė buvo statoma net atskiromis vėliavomis ir tokie ponai vėl buvo vadinami v ė l i a v i n i a i s (chorugovyj pan). Pačioje viršūnėje senosios valstybinės santvarkos stovėjo D.L.K. p o n ų t a r y b a (šaltinių: pany rada, panove rady, panove rada, rečiau panove rady gospodarskii). Taip pat pono pavadinimas ėjo ir oficialiniu pilininko sinonimu (šaltinių: pan vilenskij, trockij = Vilniaus, Trakų pilininkas). Be to, ponu buvo vadinamas ir kiekvienas bajoriškos kilmės D.L.K. pareigūnas. Bet

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXIII, 266-270.

kasdieniame gyvenime ponu galėjo pavadinti ir šiaip bajorą (panove šliachta), žemininką, net bajorė žmona savo vyrą (šaltinių: pan moj, pan jej — mano ponas, jos ponas). Tik miestiečiams oficialiai niekada netaikomas pono titulas. Taip miestietį galėjo pavadinti tik jo tarnautojas. Senosios visuomenės santvarkos gradacija aiškiai matyti, kad ir iš šio Žygimanto Senojo 1522 m. įrašo Lietuvos Metrikoje vertimo: Vietininkams mūsų ir tėvūnams Vilniaus pavieto dvarų, ir kunigaikščiams, ir ponams, kunigaikštienėms ir ponioms, našlėms, ir bajorams ir dvarininkams mūsų, tiems, kurie turi savo valdas tų mūsų dvarų paviete, ir totoriams ir tarnams pasiuntiniams (originale: slugam putnym). Kad raštinės vartosena atsiliepė ir gyvojoje lietuvių kalboje, matyti iš mūsų senųjų raštų. Plg. posakius: večerę pakėlė ponams vaivadoms (Vilentas), svietiški ponai, Juozapas buvo ponas (Bretkūnas, kur paraštėje paaiškinta: rėdytojas, vok. Regent), didžiųjų ponų (Daukša), visogalis ponas (Morkūno 1600 m. postilė).

Liet. p õ n a s paprastai laikomas lenkišku skoliniu. Bet faktiškai jį būsime gavę per gudus ne vėliau kaip XIV a. pirmojoje pusėje, kada su lenkais dar neturėta glaudesnių tiesioginių ryšių. Pavadinimas jau vartojamas 1349 m. lietuvių sutartyje su mozūrų kunigaikščiais (originale: liubo vojevoda, liubo pan), taip pat Vytauto 1383 ir 1388 m. privilegijose (originale: s pany radami našimi, listy panov znamenitych). Pagaliau patys lenkai, vietoje senesnio gospodzin ‘ valdytojas, ponas ’, pan plačiau ėmė vartoti tik XV a. Iš seno šis žodis vartotas tik vienų vakarų slavų. Be lenkų, jį pažįsta dar čekai pán., m.g. paní, slovakai bei lužičėnai. Tačiau iš v. slavų jis gana anksti pateko į ukrainiečių ir gudų kalbas, nes pradedant XIV a. viduriu vartojamas Galicijos ir Moldavijos pareigūnų aktuose, XV a. Polocko sutartyje su Ryga ir taip pat Naugardo bei Pskovo metraščiuose. Bet rusams pan yra lenkiškas žodis ir tereiškia kataliką lenkų poną, dvarininką.

V. slavų *p a n ŭ, m. g. *p a n ĭ j i, kaip rodo sen. č. hpán, m.g. hpaní, hpanna, greičiausia sutrumpintas iš *g ŭ p a n ŭ, kuriam su kitu garsų kaitos laitos laipsniu atliepia sen. sl. županŭ ‘ slavų didiko pavadinimas ’, pažįstamas ne tik vakarų, bet ir pietų slavų, pvz. bulg. župán, serbo-kroatų žùpân ‘ seniūnas, valdytojas, sritinis grafas ’, taip pat ir sen. rus. županŭ (plg. XV a. Naugardo apl. vietovardį Županovo). Šį terminą X a. jau mini ir Konstantinas Porfirogenetas gr. dzupánus gérontas = lot. zupanos senes, o nuo XIII a. pradžios čekų karalių lotyniškai rašyti aktai (zupanus, supanus, suppanus). Žodžių etimologija nėra aiški. Vienų jungiama su skr. gōpāyáti ‘ jis saugo ’, gōpanam ‘ apsauga ’. Kitų sen. sl. županŭ laikomas avarišku skoliniu (A. Brückneris). Jis reiškęs avarų ir pro-

tobulgarų chanų valdininko pavadinimą ir minimas sen. bulgarų antkapiuose, taip pat IX a. Nagy St. Miklós įraše dzoapan, kuris tačiau vengrų tyrinėtojo Németho laikomas tikriniu vardu ir skaitomas Čoban. Bet atrodo, kad županų neatskiriamas nuo veik visų slavų pažįstamo dkv. župa ' sritis, valsčius, parapija, lenk. druskos kasykla '. Tuo būdu jis galėtų būti atsiradęs iš * župy panů ' župos valdytojas ', o sutrauktinis * žpan, fonetiškai išvirtęs * špan, atrodo, yra išlikęs XIII a. vengrų lotyniškųjų šaltinių lytyje spani 'lot. capitanei ', dabar perdirbtoje vg. ispan ' Vengrijos komitato viršininkas '. Pagaliau yra ir nuomonė, kad sl. panů yra tik atgalinis vedinys iš prasl. m. g. lyties * paníji, kuri jungiama su gr. pótnia ir skr. pátnī- ' ponia, žmona '.

Baltų kalbose sl. župano palaikas yra pr. s u p ū n i (iš senesnės lyties * zupōnē) ' ponia ' ir s u p a n a ' nuotaka ' Grunavo žodynėlyje), paskolinta iš šiaip nepaliudytos lenk. * župani. M. Lietuvos ž i ū p õ n ė (Kuršaitis, XVII a. Karaliaučiaus žodynai) ir ž i u p õ n ė (Ruhigas, Milkus), Nesselmanno aiškinimu ' kilni ponia, dvarininko, kunigo, valdininko, pirklio žmona ', laikytina prūsybe, nes nepaliudyta D. Lietuvoje. Bet pažymėtina, kad trm. žiupõnas, žipõnas ' toks ilgas vyriškas apatinis drabužis ', pažįstamas ir Sirvydo žodyno, nieko bendro neturi su pono vardu. Kaip rodo XVI a. inventoriai, jis plačiai buvo dėvimas Lietuvos bajorų, galėjo būti spalvotas, šilkinėmis ar net sidabrinėmis sagomis. Skolintas jis iš lenk. župan ' ilgas vyriškas drabužis, nešiojamas po kontušu ', o šių vėl iš it. giuppone, giubbone ' švarkas iš storos medžiagos, kaimiečių švarkas '. Galutinis šaltinis esąs ar. džubbah, džobbah ' vilnonis drabužis '.

Nors pan, pani, pania, paniaja, panna Lietuvos Metrikoje ir XVI a. inventoriuose yra įprastiniai žodžiai, tačiau skoliniais gyvojoje liet. kalboje prigijo, palyginti, iš lėto. Lietuviai valdovui, valdytojui, šeimininkui turėjo seną, iš ide. prokalbės paveldėtą žodį v i e š p a t i s (Daukšos senoviškai linksniuojamas ir kirčiuojamas : viešpatìs, -iẽs, ds. vd. viešpates, km. viešpatų̃) ir tik 1573 m. Wolfenbüttelio postilėje išlikusią moteriškąją lytį v i e š p a t n i, kuri vėliau buvo suprastinta į v i e š p a t i (Kleinas, Sirvydas), viẽšpačia (Vilentas, Daukša, Kleinas). Abiem atliepia skr. viśpati-' namų ponas, bendruomenės viršininkas ', viśpatnī ' namų šeimininkė '. Taip pat ir pr. kalboje yra išlikusi waispattin (vs. gl.) ' seimininkė'. Visi jie sudurtiniai žodžiai. Plg. skr. viś- ' gyvenamoji vieta, namas ', ds. višah ' žmonės, pavaldiniai '. lot. vīcus ' kaimas, miestelis ', got. weihs ' kaimas ', sen. sl. vĭsĭ, lenk. wieś ' t. p. ', ir liet patìs, -iẽs (Daukša), patì, lat. pats, pati, skr. páti- ' ponas, valdovas, vyras ', pátnī- ' ponia, valdovė, žmona ', gr. pósis ' vyras ', lot. potis ' galin-

gas'. Pirmąjį sudurtinio žodžio sandą liudija liet. viẽšės 'svečiavimasis', viešėti (reikšmės raidai plg. ryt. kieminėti 'svečiuotis'), viešnià, žem. viešnì, vaišinti, taip pat lat. viesis 'svečias', viesēt 'svečiuotis'.

Mažvydas, kurio kalboje apskritai apstu slavybių, kalbėdamas apie Dievą, Jėzų, Kristų, kiek dažniau vartoja Ponas (Katekizme: Panas) negu Viešpatis, bet apie pasauliečius ponus Katekizme dar parašo: Urėdas visokių viešpatų, alba ponų prieš tarnus. Tarnai, tarneitės, samdinykai ir samdinykės ką skel (= yra skolingi) viešpatimus savo. Daukšos Dievui nuosekliai vartojamas tik Viešpatis. Ir apie pasauliečius jis rašo: pikti viešpates, arba vyresnieji; koksai viešpatis, tokie ir tarnai jo; viešpatimus ir galingiemus to pasaulio; ir šunytėliai ėst (= ėda) iżg trupučių, kurie bįra nuog skomių (= stalų) viešpatų jų. Taip pat ir apie Mariją jis rašo: o Viešpačia mūsų; gimdyvė Dievo, Viešpačia pasaulio; eit (= eina) tarneliai paskui Viešpačią šaukdami. Ir Sirvydas savo žodyne veik visiškai išsiverčia be pono ir jo vedinių. Pvz. lenk. pan, lot. dominus, dominator, herus jo verčiamas tik viešpats, taip pat lenk. panna, panienka jau jam tėra merga, mergelė, o lenk. panowie przedni, lot. optimates, proceres, primores columnae reipublicae — viešpates, didžiūnai. Tik versdamas lot. virgo, lenk. dziewka, panna jis pavartoja pona (rašo: Ponna), taip pat virginitas, dziewictwo, panieństwo išversta mergystė, ponystė. Tiek pat nuoseklus jis yra ir Punktų Sakymų I daly. Ten pvz. skaitome: nes kas tarnui kieno gėdą daro, tasai pačiam viešpat (= viešpačiui) jo daro (lenk. vertime: samemu panu); kad tarnui parodžia (= parodo) gerą norą, pačiam viešpat parodžia (lenk. samemu panu pokazuje). Bet jau po Sirvydo mirties 1644 m. išleistoje Punktų Sakymų II daly retkarčiais pasirodo ir Ponas (apie Kristų), nors šiaip teberašoma: didžiūnams to svieto (lenk. panom tego świata), nėra jau ant svieto tokių viešpatų (lenk. takich panów), vyresnių ir viešpatų (lenk. starszych i przełożonych), didžiūnai (lenk. możniejsi). Bet kalbant apie Mariją, vėl vartosena svyruoja: p a n a ir p o n a, pvz. rašo: Panna Maria, źiwate Pannos Marios ir Ponna Marya, gimė iź Ponnos Marios. Kituose XVI a. bažnytinuose raštuose, pvz. Vilento Enchiridione ir Evangelijose, Bretkūno giesmyne bei postilėje, Wolfenbüttelio postilėje, 1600 m. Žemčiūgoje Teologiškoje, Viešpatis ir vėlesnis Viešpats vis labiau ima retėti, dažniau rašoma: Ponas Dievas, Ponas Jėzus, Ponas Kristus, net stačiai dėkavokit Ponui (= Dievui). O Petkevičiaus 1598 m. katekizme ir Morkūno 1600 m. postilėje, dėl stipresnės lenkiškos įtakos, Ponas jau veik visai išstumia Viešpatį. Pastarasis geriau išlieka maldų baigiamosiose formulėse, pvz. Dėkavojam Tau, Pone Dieve Tėve, per Jėzų Kristų Viešpatį mūsų. Ir Mažvydas savo

Litanijoje Lietuviškoje ištisai vartoja tik: Gelbėk mus, Viešpatie! Bet gretimai išlieka ir senovė, pvz. to paties Vilento 1579 m. Enchiridione skaitome: jei tėvu, motina, sūnu, dukterimi, viešpatimi, viešpačia ir tarnu esi, dūmok; prieš viešpačią ruzgėjau, viešpatis alba viešpačia teip tebylo. Mat čia rašančiųjų taip neveikė posakiniai lenk. Pan Bóg, Pan Jezus, Pan Chrystus.

Skolintiniam ponui vis plačiau įsigalint, tuo pačiu siaurėjo ir v i e š p a t i e s vartosena. Kuršaitis savo 1883 m. žodyne brėžte pabrėžia, kad šis daiktavardis vartojamas tik Dievui ir suvereniniam valdovui, bet netaikomas pvz. nei provincijos prezidentui, nei ministrui, nei vadovaujančiam generolui. Į karalių esą kreipiamasi viešpatie, karaliau, o vienas žodis Viešpats deràs kalbant apie Dievą ir Kristų. Bet nesą sakoma: Viešpats Dievas arba Viešpats Jėzus, bet Ponas Dievas, Ponas Jėzus arba Viešpats, Ponas Dievas. Tokia, matyti, buvo nusistojusi bažnytinė vartosena M. Lietuvoje. Bet iš pajūriškių žemaičių senosios kartos yra tekę girdėti, kad dar prieš I pas. karą į kng. Oginskį žmonės, ko prašydami, dar kreipdavęsi: šviesiausias viešpatie. Sunykusioje XVIII—XIX a. D. Lietuvos bažnytinėje kalboje Ponas jau perdėm buvo išstūmęs Viešpatį, nors pradžią tam jau buvo davę Mažvydas (pvz. giesmės ant dangun žengimo Pono) ir Vilentas. Šis ir lot. Oratio Dominica 'Viešpaties malda, Tėve mūsų' vergiškai pagal lenk Modlitwa Pańska verčia Malda Poniška, bet gretomis ir Malda Viešpatiška. Tik XX a. pradžioje, ėmus rūpintis bažnytinės kalbos grynumu, kalbant apie Dievą, visur grąžintas V i e š p a t s. Tik tarminėje bei šnekamojoje kalboje bevartojami pvz. Ponas Dievas, Pone Dieve, tu mano, bijok Pono Dievo, taip pat jaustukai põnedie, põndie.

Žiūrint pačios skolinių lyties, p õ n a s imtas iš gud. lenk. pan, o p o n i à iš gud. pania; trm. p o n ì, km. poniõs gali būti paskolinta per gudus arba ir tiesiai iš lenkų, nes abejose kalbose yra pani. Dėl balsio o atliepimo slaviškam a šiedu skoliniai yra senesni nei bendrinės kalbos p a n à (vyresnė, rimta), p a n ẽlė, kuri paskolinta vėliau, jau tiesiai iš lenk. panna. Dievo Motinai vadinti Pana (paprastai rašo su dviem n: Panna) vartojama visuose senuosiuose raštuose, pradedant Mažvydu, išskyrus tik Daukšą. Bet gretomis, matyti, pagal pono analogiją tie patys šaltiniai parašo ir Ponna (Petkevičius, Morkūnas, 1605 m. Katekizmas, Sirvydas). Nesselmanno žodyno liudijimu gyvojoje kalboje p o n a pažinta M. Lietuvoje kilniai, aukštesnio luomo, bajorei panelei vadinti. Tai patvirtina ir Šilutės apl. girdėta tarminė lytis p o n ẽ l ė 'panelė'.

Mūsų bažnytinėje kalboje iki pat paskutinių laikų nesutariama dėl lot. Virgo Maria vertimo. Daukša čia nuosekliai vartojo M e r g a M a r i j a, pvz. Švenčiausios Mergos Marijos, Palaiminta Merga

Marija, Motina Dievo, Dangun ėmimo Mergos Marijos. Nors Mažvydas paprastai jau vartojo Pana Marija, bet giesmyne visgi dar randame : priėmei žmogystę iš mergos čystos Marijos, pašlovintos krūtys Marijos Mergaitės. Bretkūno Biblijos vertime irgi randama Merga, pvz. 2 Sam. XIII, 2, bet to meto bažnytinės kalbos vartosenos svyravimą parodo rankraščio paraštėje prirašyta Panna. Pana Marija ir Švč. Panelė bažnytinėje kalboje visuotinai vartota iki pat XX a. pradžios. Išmetus iš bažnytinių raštų Ponas Dievas ir Ponas Jėzus(as), imta ir čia galvoti apie keitimą. Daukša Marijai vartojo Mergà, nes ir senojoje lenkų kalboje XIV—XV a. Marija paprastai vadinta Dziewica ' mergaitė, mergelė, t. y. netekėjusi jauna moteris ', rečiau ir dziewica Panna, Panna Dziewica, ir tik po XVI a. visuotinai įsigalėjo Panna Maria. Kitais žodžiais tariant lenkų kalbos vartosena laiko būvyje pasekta ir mūsų bažnytiniuose raštuose. Daukšinė m e r g à, žinoma, negalėjo būti grąžinta bažnytinėn kalbon, nes šis daiktavardis naujaisiais laikais labiau vartotas samdinei vadinti ir tarmėse daug kur yra įgijęs menkinamos, peikiamos reikšmės, kaip ir meřgšė. Netekėjusi jauna moteris mandagiau vadinti mergáitė, mergẽlė, merginà, ryt. ir mergiõtė. Jau XIX a. gale Kuršaitis aiškino, kad m e r g ẽ l ė laikoma mandagesne (vok. gilt für feiner) nei m e r g à ir kad ji nesanti šios paprastoji mažybinė lytis. Taigi bažnytinėje kalboje, ryžtantis atsisakyti slaviškos p a n o s, teliko rinktis tik tarp m e r g a i t ė s ir m e r g e l ė s. Mergelė Marija, Švč. Mergelė vartota kai kurių autorių jau pačioje pradžioje XX a., leidus D. Lietuvoje spaudą. Bet J. Skvireckas N. Įstatymo IV leidime (1947) Luko I, 26—27 vartoja m e r g a i t ė. Jis tuo pačiu žodžiu verčia ir lot. Virgo et Martyr — Mergaitė ir Kentėtoja. Bet bažnytinei kalbai, atrodo, geriau tinka St. Ylos nuosekliai vartojama M e r g e l ė , nes šnekamojoje kalboje mergaite dažnai vadina dar nesuaugusią merginą arba ir moteriškos lyties vaiką, skirdami nuo berniuko. Be to, mergelė, lyginant su mergaite (= netekėjusi moteris), turi dar ir maloninio priereikšmio. O tai kaip tik ir tinka bažnytiniam terminui. Tačiau daugelis kunigų vis dar nesiryžta skirtis su senove, nors bendrinės kalbos vartosenoje p a n a ir p a n e l ė savo įprastinėmis reikšmėmis (žr. pradžioje) yra veik visai atsijusios nuo nekaltybės (lot. virgo intacta) sąvokos. Plg. šnekamosios kalbos sena panà, graži panelė ; miesto panos, panelės ir netekėjusi mergaitė, mergelė ; jau ir mirs mergele (= neištekės).

Pavardės priedėliais ir kreipiniais p õ n a s ir p o n i à mūsų raštuose vartojami taip pat jau nuo seno. Mažvydas savo 1549 m. Giesmę šv. Ambražiejaus skiria : Didžios ir aukštos giminės vyrui, Ponui Sebastijonui Perbanth (iš pr. asm. * Perbandas, 1348 m. Perbande), Hauptmonnui Ragainės etc. 1600 m. postilės antraštėje

irgi skaitome, kad ji išleista lėšomis Jos Myl. Ponios Zofijos, Pašušvės Ponios Markuvienės Vnučkienės Maršalkienės. Per Jokūbą, tarną kunigaikščio Jo Mylistos Pono Pono Krištafo Radivilo. 1651 m. priesaikoje taip pat vartojama: Pono Albrichto Pousleisko, Pono Jono Losono, Ponios Losonienės. O 1653 m. Knygos Nobažnystės dedikacija vėl sueiliuota: Januše Radivilai, Kunigaikšti Pone, Vaivada Vilniaus, Didis Lietuvos Hetmone. Tačiau tenka pabrėžti, kad gyvojoje žmonių kalboje ponas visuotiniu mandagumo priedėliu ir kreipiniu, nebežiūrint socialinės padėties, prigijo tik pačiais naujaisiais laikais. Kai kas buvo net siūlę ir šiam reikalui grąžinti senąjį v i e š p a t į, bet čia kliuvo šio reikšmės susiaurėjimas, visiškas subažnytėjimas. Todėl ir pasilikta prie skolintinių pavadinimų.

Apskritai tenka pastebėti, kad visose Europos kalbose pavardės bei vardo ir kreipinio mandagumo priedėliai yra išriedėję iš pirminės aukštesnės kilmės, padėties, valdžios ir galios sąvokų. Plg. lat. kungs, m. g. kundze, jaunkundze (: vva. kunig ‘ karalius ’), prc. Monsieur (sutrumpintas iš mon-seigneur : seigneur ‘ feodalinis valdovas, didžiūnas ’), ag. Mister (silpnoji lytis iš master, kuris per sen. prc. maistre skolintas iš lot. magister ‘ vyresnysis, viršininkas, valdovas, prižiūrėtojas ’), it. Signor, Signore, isp. Señor (: lot. senior ‘ vyresnis, senesnis ’), gr. kýrios, kýrie (: sen. gr. kýrios ‘ turįs galią, viešpats, valdovas ’), vok. Herr (: sva. herro : bdv. hēr, dabar hehr ‘ kilnus, aukštas ’).

Sovietai, išbraukę iš vartosenos rus. gospodín ‘ ponas ’ ir gospožà ‘ ponia, panelė ’ (paliko juos tik kreipiantis į užsieniečius), tą pat stengės primesti, kur jų galia siekia, ir kitoms kalboms (lietuvišką pono kreipinį panaikino 1940 VII 29). Plg. partines kilmės rus. továrišč, liet. draũgas, -ė, lat. biedrs, biedre. Lenkams sovietinis laisvės komitetas jau karo metu taip pat piršo obywatel, obywatelka ‘ pilietis, pilietė ’, W. Gomułka savo kalbose į tautą kreipiasi: Towarzysze, Polacy ! Bet vis tik šiaip vartosenoje, pasipriešinus kalbininkams, palikta pan ir pani. Taip pat ir čekai liko prie senosios įprastinės vartosenos. Bet jau Bulgarijoje vietoje gospodin oficialiai įvesta drugár, m. g. drugárka. Vengrijoje irgi išbraukti įprastiniai uram (kreipiniui), úr (dedamas po vardo ar pavardės) ‘ ponas ’, úrnö (kilniau), hölgy, úrhölgy (paprasčiau) ‘ ponia ’, asszonyom (kreipiniui), kisaszony (su pavarde) ‘ panelė ’ ir įsakyta vartoti partinis naujadaras elvtárs (vyrams), elvtársnö (moterims), sudėtas iš elv ‘ idėja ’ ir társ ‘ dalyvaujantis, dalyvas ’, kitaip tariant ‘ idėjos dalyvis, ją tikintis ’. Iki 1945 m. vengrų komunistų pogrindis vartojo iš seno pažįstamą žodį bajtárs ‘ darbo draugas, kolega ’. Bet, matyti, jis partijai pasirodė per prastas, nes vg. baj reiškia vargą, nelaimę,

bėdą. Todėl ir pakeistas analoginiu, bet jau kilnios reikšmės naujadaru.

Dabar Lietuvoje dkt. põnas, ponià, panẽlė žodynuose žymimi kaip p a s e n ę, o, be to, ir su čia privalomu ' partiniu užaštrinimu ' paaiškinama, kad juos ' į lietuvių kalbą buvo įbrukusios išnaudotojiškos klasės '. Tačiau spaudoje vis retkarčiais nusiskundžiama, kad (partiniu žargonu tariant) ' užpartiniuose ' žmonių santykiuose dar neišnykusios tos ' buržuazinės atgyvenos ', kurioms jau savaime netoli šaukia ir iki ' priešliaudinių elementų išpuolio '. Bet kažkaip žodyne nieku neužkliuvo kreipininis t á m s t a, kuris per tarmėse tebevartojamą tãmysta yra išriedėjęs iš jau labai ' poniško ' Tavo Mylista, išsiversto iš lenk. Twoja Miłość arba stačiai iš trumpintinės Twojamość. Plg. dar kai kuriose tarmėse pažįstamą mandagumo kreipinį vãšatis, vãšetis, vãšecis, paimta iš lenk. Waszeć, kuri sutrumpinta iš Wasza Miłość (= liet Jūsų Mýlista) ir savo ruožtu yra XV a. vertinys iš vok. Euer Liebden ' Jūsų Malonė '.

Ponui su ponia ir pana įėjus į liet. kalbos žodyną, jau savaime turėjo rastis ir visa eilė jų vedinių. Be jau aukščiau suminėtų ponáitis, ponẽlis, panẽlė bendrinėje kalboje dar vartojami dkt. ponùlis, ponaičiùkas, ponaitùkas, ponijà, ponýbė, ponỹstė, poniškùmas, poniùtė (saldinamai arba kiek peikiamai), panáitė, panikė, bdv. põniškas, põninis, pãniškas, panẽliškas, vkž. ponáuti, ponẽti su išvestiniais ponãvimas, ponėjimas. Šnekamojoje ir liaudies kalboje tų vedinių yra dar gerokai daugiau, pvz. ponãlis ' senesnis, rimtas ponas ', ryt. poniõkas, poniõtė, saldūs maloniniai (kai kurie tik mieste) ponuliùkas, ponulýtis, ponýtė, ponytùkė, ponytẽlė, ponytėlýtė, ponytėliùkė, ponytėláitė, ponytėlaičiùkė, paneliùkė, paneláitė, panelýtė, paneliùtė, paneliutáitė, paneliutýtė, panelaitùkė. Dabar bendrinėje kalboje p o n ỹ s t ė (tarmėse ir ponystà) tereiškia poniškumą, bet XVI—XVIII a. raštuose, nusižiūrėjus į daugiareikšmę lenk. państwo, tuo žodžiu reikšta ir valdymas, valdžia, net valstybė. Jau ir Mažvydas rašė : Savo ponystę (= kraštą) apginti. O Bretkūno Biblijoje šalia tiesioginių skolinių ponstva, panstava randame net kryžiuotinę lytį p o n y s t v a ' valdymas, valdžia '.

RUGPIŪTIS *

Rugpiūtis — aštuntasis metų mėnuo (lot. Augustus), ta reikšme pirmą kartą paliudytas XVII a. M. Lietuvos rankraštiniame žodyne

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXVI, 88-89.

Lexicon Lithuanicum, J. Gerulio priskiriamame D. Kleinui. Vėliau jį pažįsta šie M. Lietuvos žodynai: Brodovskio, sudarytas 1713—45 m., Ruigio vokiškai-lietuviškoji dalis 1747 m., iš kurio pakartojo ir K. G. Milkus savo 1800 m. žodyno abiejose dalyse. D. Lietuvoje šį mėnesio vardą jau vartojo Daukantas (1845 m. Būde) ir L. Jucevičius (1846 m. Litwa), bet išpopuliarino tik L. Ivinskis su savo Metskaitliais, ėjusiais be pertraukos arti 20 metų (1846—64). Taip vartoja ir Aušros 1885—86 m. ir visi kiti vėlesnieji kalendoriai. Tačiau su šiais šaltiniais sutinkanti bendrinės kalbos lytis r u g p i ū t i s, km. rugpiūčio visgi įsigalėjo ne iš karto. Kadangi mėnesio vardas neatskiriamas nuo rugiapiūtės, kuri žemaičių tariama be jungiamojo balsio r u g p i ū t ė, tai Valančius ir vartoja tik kilmininko lytį rugpiūtės, t. y. mėnuo, pvz. Žemaičių vyskupystėje (1848) ir Davatkų knygos (1864) kalendariume. Dar anksčiau viename 1724 m. žemaitiškai rašytame dokumente irgi skaitome rugpiūtės mėnesies (vs. km.), taip pat ir Brodovskio gretimais duota rugpiūtė. Senesnės už rugiapiūtę, rugpiūtę yra Daukšos (1599 m. Postilėje: Nes jog nun rugiapiūtis, kad žmónes javùs iżg laũko kuopia) ir rytiečių r u g i a p i ū t i s, km. rugiapiūties, bei Kuršaičio rugpiūtis, -ies. Todėl ir 1885 m. Aušroje (153, 218) randame moteriškosios giminės lytį: rugpiūties m., rugpiūties mėnesyje. Nors bendrinėje kalboje tevartojama tik rugiapiūtė, šienapiūtė, bet mėnesio vardu, dėl L. Ivinskio kalendorių įtakos, vietoje lauktino rugiapiūtis, -čio, prigijo žemaičių ir šiaurinių vakariečių aukštaičių lytis be jungiamojo balsio.

Kalendoriaus, taigi ir mėnesių vardų senovės lietuviai nepažino. Jis atėjo su krikščionybe. Bet senoji valstybės raštinė ir bažnyčia veik išimtinai naudojosi lotyniškais ir graikiškai-lotyniškos kilmės slaviškais mėnesių vardais. Tai aiškiai rodo Lietuvos Metrika bei XVI a. inventoriai. Pvz. viename Lietuvos Metrikos 1480 m. dokumente skaitome: Rašytas Trakuose, augustas 21 diena (orig.: Pisan u Trocech, avgus(t) 21 deń). Iš K. Jablonskio Istorijos archyve I (1934) paskelbtų 158 gudiškai ir lenkiškai rašytų inventorių tik 14 datuota lenkiškais mėnesių vardais (styczeń, kwiecień, czerwiec, lipiec, październik, grudzień = sausis, balandis, birželis, liepa, spalis, gruodis). Datas ne tik žimonės, bet ir raštinė dažnai žymėdavo pagal šventes. Plg. vertime Lietuvos Metrikos įrašą: O tai rašyta ... pirmadienį, kitą dieną po Šv. Marijos Magdalenos, metų Viešpaties 1469. Taigi ir lietuviškieji mėnesių vardai radosi tik labai palengva, dažnai slaviškų, rečiau vokiškų vardų pavyzdžiu. Bet, kaip rodo Mažvydo vartoti sausis, kovas, balandis, jų turėta jau XVI a. Rugpiūčiui vadinti, kaip ir keliems kitiems mėnesiams, lietuvių pritaikytas vienas ūkinio darbymečio tarpo, šiuo atveju kaimui ypačiai reikšmingos rugiapiūtės pavadinimas. Pramenant šiam mėnesiui

vardą įtakos galėjo turėti ir kaimyninių kalbų vartosena. Plg. vok. Erntemonat ‘piūties mėnuo’, kuris seniau vartota vietoje dabartinio vok. August, gud. žníveń (: žnivó ‘piūtis’), lenk. sierpień, ukr. sérpeń (: lenk. sierp ‘piautuvas’). Nors latviai dabar bevartoja lotyniškus mėnesių vardus, bet seniau ir jų vietoje dabartinio augusts sakyta rudzu arba labības mēnesis, t. y. rugių, javų mėnuo. Pagaliau su rugiais yra susijęs ir sen. ag. rugern ‘rugpiūtis’.

Kadangi rugpiūčio mėnuo buvo siejamas su svarbiausia piūtimi, tai visa cilė senųjų paminklų jį stačiai to galo žodžiais ir vadina. Sirvydui piūtis yra piūmenis, piūmenė, todėl ir mėnuo jo vadinamas p i ū m e n i e s arba p i ū m o n i e s mėnuo (1657 ir 1708 m. žodyno leidimuose). Brodowskis vėl mini p i ū t ė s mėnuo ir p i ū v i s, Lepneris — p i ū t i s, o Nesselmanno žodynas — p i ū v ė s mėnuo. Pagaliau Brodovskis rugpiūčiui duoda dar ir penktą vardą d e g e s i s, kuris gali būti skaitomas degesỹs, degẽsis (taip skaitė Milkus) arba degẽsis (minimas V. Kalvaičio). Nors šis rugpiūčio pavadinimas, pradedant Ruigiu, kartojamas visų M. Lietuvos žodynų ir dėtas net į kalendorius, tačiau tai ne žmoninis mėnesio vardas, bet kurio M. Lietuvos rašto žmogaus bandymas lietuviškai išversti vok Hitzemonat ‘rugpiūtis’ (: Hitze ‘kaitra, karštis’). Plg. žem. degesỹs ‘degimas, didelė kaitra (apie orą)’.

Dėl kaimyninių kalbų įtakos, ypačiai Lietuvos atkraščiuose, senieji lietuviškieji mėnesių vardai ilgainiui vėl žymiai apnyko. M. Lietuvos šmekamojoje kalboje juos XIX a. antrojoje pusėje jau buvo pakitę lotyniškai-vokiški pavadinimai. Tai aiškiai liudija Kuršaičio žodyno vokiškai-lietuviškoji dalis (spausdinta 1868—74 m.). Todėl ir vok. August jis verčia Augùsto mėnesis, mėnesis Augùstas. Dėl kirčio vietos augùstas tegali būti skolintas iš vokiečių, bet D. Lietuvoje ryt. áugustas ir žem. aũgustas (retas) vėl rodo slavišką kilmę. Apskritai senuosius mėnesių vardus geriausiai yra išlaikę žemaičiai. Rytiečiuose pvz. dažni rusiški janvãris ‘sausis’, aprỹlis ‘balandis’, o dzūkuose ir lenkiški stičnius, kviẽtnius ‘t. p.’. Žr. dar šilius. (304-305 psl.).

RUGSĖJIS *

Rugsėjis — devintojo metų mėnesio (lot. September) pavadinimas, tokia lytimi vartojamas jau Daukanto (1845 m. Būde) ir K. Prialgausko (Naujas aukso altorius 1864), L. Ivinskio kalendo-

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXVI, 89-91.

riuose, Valančiaus (1864 m. Davatkų knygoje), Aušros ir jos kalendorių, taip pat A. Baranausko (laiškuose H. Weberiui) vartojama senesnė lytis r u g s ė j a s ligi šiol pažįstama žemaičių. Darybai plg. grutes nausẽdis ‘naujakurys’: Nausẽdas (pavardė), dvìbradis: dvìbradas ‘dviejų brendamas, traukiamas tinklas’. Bendrinėje kalboje jau prieš I pas. karą visuotinai įsigalėjo įprastesnės darybos r u g s ė j i s (plg. dúonriekis ‘peilis duonai riekti, duonos riekėjas’, víensėdis ‘vienkiemis’, viensẽdis ‘kas viensėdyje gyvena’). A. Lalis savo angliškajame žodyne (1910) dar duoda rugsėjas, o lenkiškajame (1922) jau tik rugsėjis. Pastarąją lytį abiem reikšmėmis, mėnesiui ir rugių sėjai, vartoja ir 1894 m. Miežinio žodynas. Valančius Žemaičių vyskupystėje (1848) dar vartoja ir vs. km. rugsėjės mėnesio (datose). Matyti, šalia rugiapiūtė, šienapiūtė jo šnektoje sakyta ir rugsėjė ‘rugių sėjamasis laikas’, nors šiaip pajūriškių žemaičių ir ta reikšme vartojama rugsėjas (trm. rugsíes, bet km. rugsieje). Jucevičius (Litwa 1846) šio mėnesio vardą rašo rugiusieis, kuris, jei nėra rašymo ar spaudos klaida vietoj r u g i a s ė j i s (plg. ryt. rùgiasėjė ‘paukštis, kuris pasirodo tik rugių sėjamuoju laiku’), formaliai galėtų būti linksninis sudurtinis daiktavardis r u g i ū s ė j i s (plg. galvūgalis, kojūgalis) arba tik vienu žodžiu parašytas rugių sẽjis (: žem. sẽjis ‘sėjimas’, pvz. vienu sėjù užsėti).

M. Lietuvos šaltiniai rugsėjo pavadinimo šiam mėnesiui visai nepažįsta. V. Kalvaitis (Lietuviškų vardų klėtelė 1910) jį, kaip ir daugelį kitų žodžių, bus nusirašęs iš D. Lietuvos raštų. Pirmas čia Brodovskis vokiečių dažniausiai rugsėjui taikomą Herbstmonat išsiverčia r u d e n i n i s mėnuo. Iš Brodovskio tas vertinys pateko į Ruigio žodyną (1747), o iš jo ir į visus kitus vėlesniuosius. Pavadinimo dirbtinumą patvirtina ir tas faktas, kad jis įrašytas Ruigio ir Milkaus žodynų tik vokiškosiose dalyse, kur verčiama vok. Herbstmonat, o lietuviškosiose visai neminimas. Nesselmanno žodyno (1851) liudijimu vėliau rudeninis mėnuo vartotas ir sutrumpintai, būdvardiniu daiktavardžiu r u d e n i n i s, o M. Lietuvos kalendoriai ir Kalvaitis vėl rašo r u d e n s mėnuo. Kitas Brodovskio minimas rugsėjo pavadinimas r u d e n i s irgi yra daiktavardinis būdvardis rudẽnis, kuris reikšme nesiskiria nuo rudenìnis. Plg. vandeninis ir vandẽnis malūnas. Plg. ir lat. rudens arba rudeņa mėnesis, seniau vartotą rugsėjo arba dažniau spalio mėnesiui vadinti. Kuršaičio kaip gyvas senas rugsėjo vardas pažįstamas r u d u g ỹ s, km. rùdugio, kurį jau mini ir Ruigys. Jis, greičiausiai, kaip ir trm. rùdagėlė iš rùgiagėlė, bus atsiradęs priebalsių disimiliacijos keliu iš *rugūgỹs > *rudūgys > rudugỹs, tik dar sutrumpinus ilgąjį ū. Sutrumpinant balsį analogiškai galėjo veikti kadugỹs, jei ši lytis seniau buvo pažįstama ir M. Lietuvoje. Vadinasi, mėnuo čia pramin-

tas pagal rugių ūgio, t. y. augimo metą. Lepneris dar duoda r u g g u s menu, kuris galėtų būti skaitomas kaip * rùgius mėnuo. Darybai plg. pur̃vius ‘ kas purvinas ’: pur̃vas, mõlius ‘ kas moliuotas, molinas ’: mólis. Bet kadangi Lepneris labai menkai temokėjo lietuviškai, tai jis mėnesio vardu galėjo palaikyti ir kurio posakio, pvz. mėnuo, kad rugius sėja, daugiskaitos galininką. Tarmėse rudeniniam paukščių išlėkimui pažymėti vartojamas terminas p a ũ k š t l e k i s. M. Praetorius savo Deliciae Prussicae mini, kad M. Lietuvos lietuviai taip vadinę ir rugsėjo mėnesį. Pagaliau XVII a. Lexicon Lithuanicarum (priskiriamas D. Kleinui) rugsėjis vadinamas r u j i s, o Brodovskio žodyne (iš jo kartoja visi vėlesnieji M. Lietuvos žodynai) vėl minimas r u j o s mėnuo. Kuršaitis savo žodyno vokiškai-lietuviškojoje dalyje dar duoda r ù j a u s m ė̃ n e s i s. Visi šie pavadinimai susiję su rujà ‘ laukinių žvėrių ir šunų lakstymosi, poravimosi laikas ’. Būdinga, kad ir slavų kalbose du rudeniniai mėnesiai praminti pagal žvėrių rują. Plg. sen. rus. rjujenĭ (dabar trm.: riújeń) ‘ rugsėjis, elnių rujos metas ’, serbokroatų rujan ‘ rugsėjis ’, č. řijen ‘ elnių rujos mėnuo, spalis ’. Bet kadangi liet. rujà greičiau yra slaviškas skolinys, tai mėnesio pavadinimas, kaip manyta E. Hofmanno, negali būti jokia slavų ir baltų kalbų sena bendrybė. Slavai mėnesius praminė pagal elnių ir briedžių maurojimą (: sen. sl. rjuti ‘ mauroti ’), o lietuviai jau patys skolintine rujà (plg. lenk. ruja ‘ žvėrių poravimosi metas, draikà ’), tam pačiam pasinaudojo. Taip pat M. Lietuvoje (iš Enskiemių, Stalupėnų aps.) A. Bezzenbergerio dar užrašytas veselinis, vesulys, o dar anksčiau A. G. Krausės Lithauen und dessen Bewohner (1834) minimas wessilinnis. Abu pavadinimai yra susiję su skolintiniu vestuvių vardu. Pirmasis skaitytinas v e s e l ì n i s, t. y. vestuvinis (: vesẽlija iš gud. viasielle ar lenk. wesele ‘ vestuvės ’), o antrasis yra tik netiksliai užrašytas veselỹs, kai kur tarmėse sakomas vietoje vesẽlija arba vesẽlė, veselià. Mėnesį taip galėjo pavadinti, kadangi po darbymečio rugsėjo mėnesyje dažnai daromos vestuvės. Reikšmei plg. ir rus. trm. svadébnik ‘ vestuvių mėnuo, spalis ’ (: svád’ba ‘ vestuvės ’).

Pagaliau Sirvydo žodyno v i r ž i ų mėnuo verstas iš lenk. wrzesień ‘ rugsėjis ’ (: wrzos ‘ viržis, šilas ’), lygiai taip pat kaip ir ž i e d ų mėnuo iš kwiecień ‘ balandis (: kwiat ‘ žiedas ’), k i r m ė l i ų mėnuo iš czerwiec ‘ birželis ’ (: czerw ‘ kirmėlė, vikšras ’). Žemaičių ir šiaurinių vakariečių aukštaičių viržiai vadinami šilais. Todėl čia atitinkamai ir lenkiškasis mėnesio vardas verstasi š i l ų mėnuo. Bet kaip svetimą gyvajai žmonių kalbai Ivinskis jį savo kalendoriuose prideda tik skliaustuose, pvz. 1847 m. rugsiejas (szilun mienu). Be to, šilų mėnuo, greta su būdvardiniu vediniu š i l i n i s, pasitaiko

ir Valančiaus raštuose. 1883 m. Aušroje taip pat randame rugsėjas (szilinis mėnuo). Antruoju vardu šilinis pridėtas ir 1885 m. Aušros kalendoriuje. Tokie pat vertiniai yra ir lat. viršu, viršāju ir sila, silu mėnesis, seniau vartoti vietoje dabartinio septembris.

Šio mėnesio lietuviškųjų pavadinimų įvairumas rodo, kad vieno vardo jam neturėta iki pat XIX a. Dabartinis rugsėjis įsigalėjo tik Ivinskio kalendorių (1846 — 64) dėka. Ir pati jo lytis (be jungiamojo balsio) yra žemaitiška, nes aukštaitiškai veikiau būtų lauktina rugiasėjis. Kadangi Daukantas nemaža yra paleidęs ir šiaip naujadarų, tai galima spėti, kad ir rugsėjis, pirma tereiškęs rugių sėjos metą, jo perkeltas ir mėnesio vardui.

Dėl svetinųjų kalbų įtakos M. Lietuvoje jau apie XIX a. pusę šnekamojoje kalboje buvo įsigalėjęs vokiškas septeñbris, zepteñbris, o rytiečiuose vėl neretas rusiškas sentẽbris.

SPALIS *

Spalis — dešimtasis metų mėnuo, lot. October (: octō 'aštuoni'), nes senajame romėnų kalendoriuje (iki Cezario reformos 46 m. pr. Kr.) jis ėjo iš eilės aštuntuoju. Dėl kalendoriaus romėniškos kilmės ir mėnesių vardai daugumoje naujųjų Europos kalbų yra taip pat lotyniški, dažnai fonetiniai perdirbiniai. Taip ir spalio lotyniškasis pavadinimas nieku nepakeistas, tik vienur rašomas su c, o kitur naujoviškai su k, vartojamas pvz. anglų, olandų, švedų, vokiečių, danų, vengrų, estų, slovėnų, slovakų. Tik fonetiškai perdirbti yra prc. octobre, isp. octubre, it. Ottobre, rum. octombrie, gr. Októvrios, Októvris, rus. okt'abr', bulg. októmvri. Iš kitos pusės vėl liaudis mėnesiams vadinti taikė metų laikotarpių pavadinimus, susijusius su gamtos reiškiniais ir ūkio darbais. Taip slavų kalbose jau nuo XII a. pažįstamas listopad 'lapų kritimas', seniau plačiau, o dabar rečiau vartojamas lapkričio (lenkų, čekų, ukrainiečių, gudų) ir spalio (serbokroatų mišrai su oktabar, bulgarų tarmėse, anksčiau taip pat ukrainiečių) mėnesiams vadinti. Vokiečiams Karolis D. spalį buvo praminęs windumemānōth, t. y. vynuogių rinkimo mėnuo, o vėliau vartota Weinlesemonat, Weinmonat, Herbstmonat (šis taip rugsėjui ir lapkričiui). Latviams dabar įprastinis yra oktobris, bet kalendoriuose prirašoma dar ir lietus mėnesis 'lietaus mėnuo', o seniau vokiečių pavyzdžiu vartojo ir rudens, rudeņa mėnesis. Pagaliau suomiai šį mėnesį vadina stačiai purvo mėnesiu, suom. lokakuu.

---

* Spausdinama iš palikto mašinraščio, pavėluoto nusiųsti *Lietuvių Enciklopedijai.*

Senosios Lietuvos valstybės raštinės, pvz. Lietuvos Metrikoje, 1565 ir 1567 m. kariuomenės sąrašuose rašoma oktábr, oktebr, Metrikoje paprastai trumpiniu ok. Lygiai ir XVI a. gudiškai rašytuose inventoriuose sutinkame tik oktebr, oktábr, bet lenkiškuosiuose šalia dažno octobr jau pasitaiko ir lenk. październik, pvz. 1561 m. Virbalio ir Jurbarko inventoriuje. Lenk. październik, seniau ir miesiąc październy neatskiriamas nuo dkv. październe ‘ spaliai ’ ir pramintas pagal linų mynės laiką. Per dvarą ir vėliau kalendorius šis spalio pavadinimas lytimi pazdzérnik, pazdérnik (Nosovičiaus 1870 m. žodynas) pateko ir gudų kalbon, kur vėliau buvo pakeistas suprantamesniu naujadaru kastryčnik (: kastryca ‘ spaliai ’). Taip pat lenkišku skoliniu laikytinas ir retkarčiais senesnėje rusų raštijoje sutinkamas pázdernik ‘ t. p. ’, kur jis sutapo su to paties vardo šalto (medžių lapus draskančio) šiaurinio vėjo pavadinimu.

Lietuvių kalbon lenkiškasis spalio pavadinimas galėjo būti išverstas jau XVI a., bet pirmą kartą aprašomu vertiniu *spalių* mėnuo (spalu menuo) paliudytas Sirvydo žodyne (pirmas leid. 1629 m.). Vėliau XIX a. taip vartoja Daukantas (1845 m. Būdas), Jucevičius (spalun menu, t. y. spalių mėnuo, Litwa 1846), Valančius (Žemaičių vyskupystė 1848), o galutinai šio mėnesio vardą daugiskaitos kilmininko lytimi prigydė L. Ivinskis (1847 m. rašo : spaliu mienu) savo 1846 m. pradėtais leisti Metskaitliais. Kad vertinys ne iš karto nusistojo, rodo Valančiaus Davatkų knyga (1864), kur kalendoriuje įrašyta *spalinis*, o tekste vartojama *spalių* mėnuo. Taip pat mišrai abiem pavadinimais verčiasi ir Aušra (1883—1885) bei jos 1885—86 m. kalendoriai, J. Šliūpas (Lietuviškieji raštai ir raštininkai 1890). Apskritai D. Lietuvoje mėnesių vardų su priesaga *-inis* pažįstamas tik vienas spalinis ir Valančiaus kartą paminėtas šilinis ‘ rugsėjis ’. Jucevičiaus mildvinis (neva iš Mildos) ‘ balandis ’ ir septintinis ‘ spalis ’ (pagal lot. September), be abejo, yra jo paties pramanyti. Tačiau M. Lietuvoje, išskyrus tik rugpiūtį, rugsėjį ir lapkritį, visi dabartiniai mėnesių vardai buvo vartojami ir su priesaga *-inis*, pvz. net beržinis, berželinis ‘ gegužė ’, sausìnis ‘ gruodis ’, vasarìnis ‘ sausis ’.

Būdinga, kad M. Lietuvos šaltiniai, pradedant Praetoriaus Deliciae Prussicae (parašyta 1670—90 m.), taip pat visi žodynai ir vėlesnės Kalendros spalį sutartinai vadina tik lapkristis (Praetorius, Lepneris, Brodovskis, 1870 m. Kalendros), lapkristys (Ruigys, Milkus, Nesselmannas), lapkritis (anoniminis XVII a. žodynas, priskiriamas D. Kleinui, Brodovskis), lapkritys (Milkus lietuviškojoje žodyno dalyje, A. G. Krausė, Nesselmannas, Kuršaitis vokiškojoje žodyno dalyje). Tik 1878 m. Šerniaus Klaipėdoje, taigi Žemaičių pašonėje, išleistose Lietuviškose kalendrose pastebimas spalinis (spalių mienuo).

Šis vartosenos skirtumas aiškintinas tuo, kad senojoje lenkų kalboje (XIV—XVI a.) listopad ir listopadl kaip tik vadinta spalis ir tik vėliau listopad, (kašubų tarmėje) listopadnik įsigalėjo lapkričio reikšme. Vadinasi, M. Lietuvon patekęs lenkiškojo termino vertinys išlaikė ankstyvesnę reikšmę, o Sirvydo *lapakritis*, kuriuo jis verčia Listopad, November, jau priderintas prie to meto lenkų kalbos vartosenos. Kitaip ir būti negalėjo, nes D. Lietuva su lenkų kalba buvo susijusi tiesioginiu ryšiu, kurio trūko M. Lietuvai. Žinoma, lãpkritis, lapkritỹs ir dar senoviškesnės darybos lãpkristis, lapkristỹs (plg. ryt. mẽšlavežtis ir žem. bei vak. mėšlãvežis) lietuvių iš seno buvo vartojami lapų kritimo metui žymėti ir tik vėliau pritaikyti reikšminiu vertimu dviem rudens mėnesiams vadinti.

Bendrinėje kalboje ds. *spãlių mẽnuo* visuotinai vartota iki Gimtajai kalbai 1936 m. pasiūlant vienodumo sumetinais tevartoti vs. *spãlis*, spãlio mėnuo. Vienaskaita, plačiai pažįstama žemaičių, pasitaiko jau ir 1884—85 m. Aušroje, vėliau Lalio 1910 m. lietuviškai-angliškame žodyne. Kalendoriuose vienaskaitinė lytis galutinai prigijo tik po II pas. karo. M. Lietuvoje XIX a. antrojoje pusėje lietuviškuosius mėnesių vardus jau veik visiškai buvo išstūmę vokiškieji pavadinimai. Tai aiškiai rodo Kuršaičio žodyno vokiškoji dalis (1870), kur vok. Oktober atitikmeniu duodamas aktóberis, tik pridurta, kad anksčiau (früher) vartota lapkritỹs (mẽnesis). Vėliau lietuviškojoje dalyje (1883), matyti, pastebėjęs, kad D. Lietuvoje kitaip vartojama, Kuršaitis vėl aiškina, kad lapkristỹs arba lapkritỹs esąs senovinis lietuviškas November vardas.

ŠILIUS *

Šilius — senovinis rugpiūčio mėnesio pavadinimas. Tik taip tegali būti skaitomas Brodovskio XVIII a. pradžios žodyne minimas ir Nesselmanno iš jo pakartotas szillus. Mat Brodovskis dažnai neskiria kietojo ir minkštojo l, pvz. žodyne rašo ne tik Alus, Allus = alùs, bet ir Bullus = bùlius. Dvigubas l, vokišku rašybiniu įpročiu, rodo prieš jį stovinčio balsio trumpumą. Taigi visai tikra lytis š ì l i u s, -i a u s. O darybos atžvilgiu ji taip sutinka su šìlas ' viržis ', kaip sniẽgius ' apsisniegavęs žmogus ' su sniẽgas ir purvius ' purvinas

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXIX, 494-495.

žmogus, lauko darbininkas' su pufvas. Dabar nebedari priesaga -jus čia tos pat reikšmės, kaip ir dariosios -inis, -ininkas grutėje pyrãgius, pyrãginis, pyrãgininkas, kurie visi reiškia pyrago mėgėją. Plg. dar žem. ešerys piẽnius, t. y. su pienais, patinas. Taigi ir šilius yra šilo, šilinis mėnuo, apskritai laikas, kada šilai žydi. Rugpiūčiui vadinti kaip tik M. Praetorius XVII a. gale savo Deliciae Prussicae ir mini šilo mėnesį (originale iškraipyta: zillomenuo). O šilìnis ir šilų, arba vìržių mėnuo seniau vartota rugsėjui. Kadangi šilai žydi rugpiūtyje ir rugsėjyje, tai suprantamas svyravimas ir mėnesio pavadinime. Plg. š. č. vřěsen (: vřes ' viržis'), vartoją taip pat abiem mėnesiam vadinti. Pažįstama ir tos pačios darybos pavardė Šilius, greta su Šilìnis, Šiliniñkas.

TAMSTA *

Tamsta — mandagumo kreipinys, kuriuo, kreipiantis į antrą asmenį, pakeičiamas įvardis tu. Vartojamas jis abiem giminėms, pvz. tamsta mokytas, tamsta mokyta. Įprastinė bendrinės kalbos lytis t á m s t a, ds. támstos (kreipiantis į kelis) yra sutrumpėjusi iš tarmėse plačiai tebevartojamos t ã m y s t a. Nekirčiuotas y tarmėse daug kur trumpinamas, net ir žemaičių čia tariamas trumpas, bet dar siauras i balsis. Todėl ankstesniųjų rašytojų dažniau rašoma t a m i s t a. Abi lytys yra sutrauktos iš dvižodžio kreipinio t à v o m ý l i s t a, išsiversto iš lenk. twoja (twa) miłość. Lenkų gretimais vartota dar mandagesnė wasza miłość (paprastai irgi trumpinama waszmość) lietuviškai irgi išversta j ū s ų m ý l i s t a (plg. dar titulinį Jomylista = lenk. Jegomość, iš kurio yra atsiradusi pravardinė pavardė Jagomãstas). Pirminis šių kreipinių šaltinis yra viduramžių lotyniškoji titulatūra. Plg. VI a. lot. Claritas Tua ' tavo šviesybė ', Celsitudo Vestra ' jūsų aukštenybė '. Nenutrauktą pirmąjį vertinį jau vartoja M. Mažvydas 1549 m. Giesmės šv. Ambražiejaus dedikacijoje: tawa Milistas wardui ije prieraschiti, t. y. ją paskirti. O Sirvydas savo žodyne duoda abu variantus (1677 m. leidime: Iusu, tawo milista). Gyvojoje žmonių kalboje, kreipiantis į vieną žmogų, su tamsta sakoma tik veiksmažodžio vienaskaita, pvz. ką tamsta sakai, iš kur tamsta pareini? Tik tokia vartosena teteiktina ir bendrinei kalbai. Inteligentų čia kartais pasakoma daugiskaita yra ana-

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXX, 329.

logijos padaras pagal tuos pačių posakius su mandaginiu j ū s : ką jūs sakote, iš kur jūs pareinate? Vartojama, ypačiai liaudies kalboje, ir mažybinių bei maloninių lyčių: tamstẽlė, tamystẽlė, tamstýtė, tamstìkė, net dainų stiliaus tamstùžė, tamstužẽlė. Žemaičių retkarčiais, kreipiantis į vyrus, pasakoma ir tamstẽlis, tamstùkas. M. Lietuvoje tamsta, Kuršaičio liudijimu, visai nepažinta. Ir Užnemunėje mandagumi reikšti labiau įprasta jūs, atsiradęs kitų kalbų (plg. vok. Sie ' jūs ') pavyzdžiu.

RECENZIJOS

Dr. A l f r e d S e n n, Kleine Litauische Sprachlehre, VIII + 304 pusl., ir Schlüssel zur Litauischen Sprachlehre, 48 pusl. Julius Groos Verlag. Heidelberg, 1929 *.

Autorius išleisdamas šį vadovėlį labai palengvino nelietuviams, ypačiai vokiečiams, mokytis lietuvių kalbą. Tatai įvertino jau J. Endzelynas, Izglītības Ministrijas Mēnešraksts, 1929 m. 7—8 num., 98—100 pusl.

Čia, knygų iš panagučių nenagrinėdamas, noriu iškelti tik kelis mano pastebėtuosius trūkumus.

Visų pirma f o n e t i n ė pusė. Lietuviškųjų žodžių transkripcija yra "Association Phonétique Internationale" sistemos. Autorius pasisako nėsąs ja visiškai patenkintas (VI).[1] Šita sistema praktikos reikalams skiriamoje rašyboje visų objektyviai žiūrint skirtinų garsų neskiria, ji žymi tik f o n e m a s, garsų grupes, kurias šiaip kalbantysis, nefonetikas, vienu garsu laiko. Sąjungos išleistose knygelėse "L'É c r i t u r e p h o n é t i q u e i n t e r n a t i o n a l e" 10 psl. pasakyta: "Il suffit, pour une écriture phonétique p r a t i q u e, de représenter d'une manière conséquente tous les éléments s i g n i f i c a t i f s d'une langue, tous ses p h o n è m e s». Šitoks principas praktikai labai parankus ir visiškai patenkinamas.

Dėl to autorius visiškai be reikalo skiria tamsų ir šviesų (dumpf, hell) *a* (10). Objektyvų atsakymą čia tegalėtų duoti viena harmoninė analizė. Pats atvirai pasisakau, kad ausimi kokio skirtumo negaliu susekti. Tą pat reikia pasakyti ir dėl neva dvejokio *e* (11).

Imkime atskirus garsus:

Tiesa, kad mūsų *b* ir *d* labai artimi tiems patiems romanų kalbų garsams, bet nuo vokiečių *b* ir *d* jie skiriasi visiškai ne kažkokiu minkštumu (9). Pietinėje ir vidurinėje Vokietijoje tuodu garsu

---

* *Archivum Philologicum*, 1930, I, 220-225.

[1] Skliaustelinose pažymėti knygų ir "rakto" (II) puslapiai.

yra bebalsiu ir nuo *p* ir *t* tesiskiria vien tik garsumu ir kalbos padargų raumenų didesniu įtempimu. Net ir sceninė vokiečių kalba (Bühnensprache) šiuo atveju *b* ir *d* balsingumu (skardumu) negali su mumis lygintis.

Taip pat reikėjo aiškiai pabrėžti, kad *g* nuo pradžios iki galo yra b a l s i n g a s, o ne lygus vokiečių *g* "im Worte g u t" (9).

k žodžio pradžioje ir viduryje ne tik rašomojoje kalboje, bet ir visose mūsų tarmėse n ė k o k i o s aspiracijos (9) neturi. Kimografo kreivoji ją parodo kaikur žodžio gale. Aiškiai žodį tariant čia ji yra ir girdėti.

Lietuvių minkštasis *l* yra mažne visiškai d a n t i n i s ir dėl to nelygus vokiečių alveolariniam *l* nei "in L e h r e r" (9), nei kur kitur.

Kietasis *l* visai artimas, pav., rusų *l*, bet jį lyginant su lenkų ł (9) reikėjo pastebėti, kad galvoje turima sceninė ištarmė. Buvusieji Vokietijos lenkai visi taria *u*. Iš jų tą garsą tokį pažįsta paprastai ir vokiečiai.

Mūsų *n* prieš *k*, *g* savo velarumu žymiai skiriasi nuo vokiečių dviem rašmenim rašomojo garso *ng* (10). Tatai jau matyti vien iš to, kad vokiečių kalbos mokydamies jį turime ypačiai pratintis ištarti.

"*r* wie im Deutschen» nieko dar nepasako. Šiandien Vokietijoje baigia galėtis XVIII amžiuje mados iš Prancūzijos atneštas m e l e k ė l i n i s *r* (Zäpfchen-*r*), o l i e ž u v i n i s *r* su dideliu vargu bepajėgia vos scenoje laikytis. Lietuva tepažįsta tik šį paskutinįjį. Šitą atskyrį Mažosios Lietuvos lietuviai ir suvokietėdami paveldėjo. Kiti vokiečiai pamėtojasi iš įsrutiečių, sako juos tariant "Insterrrburrrgerrr". Tatai dėl to, kad mūsų *r* liežuvio dūžių skaičiumi žymiai atsiskiria ir nuo vokiškojo liežuvinio *r*. Autorius turėjo būtinai pastebėti, kad lietuviškąjį *r* tariant nieku būdu negalima "gargaliuoti".

Pasakyti, kad *i* tarp priebalsio ir "kietojo" balsio tik minkštinamasis ženklelis tėra (11), negalima. Tam prieštarauja a p i a r ė, s u s i u o d ė ... ir svetimieji žodžiai p e r i o d a s, a m o n i a k a s ...

Savo taisykle, kad *o* prieš *l*, *m*, *n*, *r*, sudarydamas su tais priebalsiais vieną skiemenį, esąs trumpas ir atviras (12), Senn'as tik klaidina kalbininkus. Rašomojoje kalboje ir jos tarmėje tariama n ó r s ir R a u d ó n d v a r i s. *ò* čia tetaria tie, kur dar lietuviškai dorai neišmoko. Iš pusrusių ir puslenkių, ypačiai moterų, dažnai girdime ir v a ž ò s u vietoje v a ž i ú o s i u. Tie žmonės paprastai tesako ir L à b a s, p ò n a s.

u po minkštųjų priebalsių visiškai nėra «ein dumpfes *ü*» (12), bet toks pat, kaip ir visur kitur. Iš pastabos prakalboje (VI) skaitytojas dar nesupras, kaip tą garsą iš tikrųjų reikia tarti.

Autorius tvirtina, kad kietų priebalsių grupė, atsistojusi prieš «minkštą» balsį, suminkštėjanti (7). Tokios taisyklės rašomoji kalba nepažįsta. Čia turime daug įvairumo. Tariama: valt'is, vingis, samt'is, valkt'is, nakt'is, slenkst'is. Taigi regresyvinė palatalizacija prašosi dar ištiriama. Transkribuojant Šatrijos Raganos «Vasaros naktį» anos taisyklės jau ir nesilaikyta. Rašoma: tūkstańč'iais, nak't'is, plaslap't'ingas, bet mirk'č'iodamos, š'ńibžd'ėjo, apmiŕė, svajojančios, paukščiai (II 3). Čia jau skaitytojas visiškai susipainios.

Yra ir kirčio bei priegaidės klaidų. Kaikur jiedu tik ne iš rašomosios tarmės. Autoriaus sukirčiuota: jeĩ (28, 109), Raudòndvaris (32), làput, sènut, prìjuostė (50), nòrs (91), aũgalas (108), úostas (115), Atlañtas (275), kűrinio (284), Báltijos (II 27), níekinti (II 30), várstai (II 37), dvélkti (278), bevýrė (276), katedrà (282), milijònas (286), pãrama (289). Turėtų būti: jéi, Raudóndvaris, lapùt, senùt, prijuõstė, nórs, áugalas, uõstas, Atlántas, kűrinio, Baltìjos, niẽkinti, vařstai, dvelkti, bevýrė, kãtedra, milijónas, paramà.

Priedėlyje formuluotoji kirčio atitraukimo taisyklė: šešiàs dẽšimtis = šèšias dešimtis; naujàs kélnes = naũjas kélnes (257) rašomojoje tarmėje, jei neklystu, neveikia. Bet kad Kaune daug kas taip kalba, tai tiesa. Nereikėjo skaitytojui pasakoti nė apie antrinį kirtį tokiuose žodžiuose, kaip peržiūrėti (124). Kuršaitis tik čia tegirdėjo tą kirtį, nors mes jį tariame ir daug kur kitur. Tatai yra jau mūsų kalbos ritmo dalykas. Jo išmokti tegalime vien iš gyvojo žodžio.

Dar kelios pastabos dėl žodyno, sintaksės ir kitko. Lietuviškai sveikindamies sakome labà dienà, o ne labą dieną (24). Tatai yra germanizmas. Vaikų vaikai yra ne tiktai 'grosse Scharen von Kindern' (27), bet ir 'Nachkommen'. Vištukas, žąsukas, brolukas etc. (40) sako daugiau kapsai. Pirmoji vieta priklauso zanavykiškosioms lytims viščiukas, žąsiukas, broliukas.

Kad mažybinė ir maloninė priesaga *-užis* būtų "fast ganz ungebräuchlich" (41), dar pirmą kartą teišgirdau ir visiškai tuo netikiu.

Taip pat netiesa, kad *-áitis* šiandien žodžių darybai nebevartojamas (42).

Kažinkas išlaužė iš piršto taisyklę, kad moteriškąsias (mergaičių) pavardes iš vyriškųjų reikią šitaip darytis: Tumas: Tumaitė, Petrulis: Petrulytė, Taučius: Taučiū-

tė Tą pramanytąją taisyklę ir Senn'as į savo vadovėlį įsidėjo (43). Ji gyvojoje kalboje Lietuvoje niekur neveikia. Atskiros tarmės čia paprastai vieną kurią priesagą tesako. Ana mada ypačiai yra apsėdusi Žemaičių gimnazijas.

Autorius teduoda skaitytojui tiktai vieną sodną (294). Zanavykų ir kapsų sakomo sodo visai nemini.

Kad moteriškė daugiskaitos neturėtų, niekas Lietuvoje netikės.

Nei iš šio nei iš to II 34 parašyta "sù abiẽm seserimì", nors gramatikoje (61) dviskaitos įnagininkas pažymėtas taisyklingai seserimĩ.

Rašoma: Laisvės Alėja ir Duonelaičio Gatvė (38), nors visi rašo čia mažąsias *a* ir *g*.

Paprastai rašoma ir sakoma viso gero arba visa gera, bet ne visa gero (83).

"Jis kojas nušalo" ir "nušalau rankas" reiškia ne tik "er hat kalte Füße bekommen, ich habe kalte Hände bekommen" (95), bet ir "ihm sind die Füsse erfroren, mir sind die Hände erfroren".

Poroje pratimų dalies kilmininkas padėtas ne vietoje: Ar tu mėgsti žuvies? Taip, aš žuvų labai mėgstu (50); Tas vaikinas turi pentinų ant kojų, kaip koks riteris (II 32); Rusų valdžia uždraudė lietuviams skaityti lietuviškų knygų ir laikraščių (II 24); Ežere žmonės tiklais gaudė žuvų (II 24).

Dainos žodžiuose Per girią giružę saulė tekėjo, o mūsų brolelis ant arklio (= arklyje) sėdėjo (45) ir žmonių sakymuose Jei gegutė pavasarį kukuoja ant sauso medžio (= sausame medyje), bus geri metai, jei ant žalio medžio (= žaliame medyje) — blogi (59); Mūsų broleliai ant gražių gražiausių arklių (= gražių gražiausiais arkliais) nujojo į karą, į svetimą kraštą (II 16) prielinksnis ant rašomajai kalbai yra gana svetimas. Visiškai jau nebeįmanomas šitoks sakinys: Dantų gydytojas su sūnumi gyvena ant Laisvės Alėjos (= Laisvės alėjoje) (II 8).

Nežinau, kam autorius prisidėjo į vadovėlį ir mūsų lietuviškojo žargono "perlų". Čia surašau keletą pavyzdžių:

Pasakyk, man, *kaip gilus* Nemunas (55). *Kaip brangus* šitas arklys? (62). Kaip tu čia gali dejuoti, pats *būdamas geroje padėtyje* (74). Rankos yra *pagelbininkės proto*, bet ir protas reikia laikyti ranko-

se (84) ... pradeda daug reikalauti ir *duoda didelės reikšmės kitų nuomonei apie save* (85). Pirmiau pats *užsilaikyk ramybėje*, tuomet ir kitus galėsi nuraminti (92). Saugok Dieve nuo supykimo ir karščiavimosi, net ir *menkiausiame išsireiškime* (92). Krašto *tvarkai palaikyti*, vyriausybė leidžia įstatymų (119). Jie *palaiko tvarką*, žiūri tvarkos (119). Mes laikom arklį *pasivažinėjimui* (119). Kiek kartų jūs valgote *į dieną* (II 23). Ramusis vandenynas *guli* tarp Azijos ir Amerikos (II 27).

Kas čia tuose pavyzdžiuose pabrėžta, galime įvairiai taisyti.

Lietuvių kalbos "Redensart'u" duotas ir toks sakinys paskui į mėnesį (113). Aš labai abejoju, ar bent vienas lietuvis, nepaskaitęs šalia padėto vokiško vertimo "nach einem Monat, einem Monat später", suprastų tatai turint reikšti po mėnesio, mėnesį vėliau.

Paskaitęs pratime sakinį Mano broliuko dabar trys savaitės (46), negalėjau be "Schlüssel'io" niekaip suprasti. Ten (II 6) jis išverstas "Das Brüderchen meines Freundes ist jetzt drei Wochen alt".

Kad vokietis Lietuvoje tarnaitei ir labai rūstai riktelėtų Atnešk vandens rankoms *prausti*! (76), vistiek ji imtų šaipytis ...

Nelabai nuosakiai pasielgta ir su mūsų vietovardžiais. Rašyta mišriai Kaunas ir Kowno, Garliava vokiškajame tekste kaikur vadinama Godlewo (182), bet Raudondvaris, Merkys, Merkinė, Palanga palikti lietuviški. Geriau būtų buvę, kad autorius būtų paaiškinęs lenkus ir rusus sakant Kowno, o lietuvius — Kaunas.

Be reikalo į vadovėlį dėta "Brutenio ir Vaidevučio" pasaka (192—3). Ji yra ne mūsų, bet prūsų.

Antrą vadovėlio leidimą leidžiant teks, žinoma, jį visą atsidėjus peržiūrėti, o transkripciją jau visiškai iš pagrindų reviduoti. To antrojo leidimo salaukti mes šitoms knygelėms gyvai linkime, nes jos ir dabar lietuviškai besimokantiesiems nelietuviams niekuo kitu nepakeičiamos.

Kaune, 30.1.27.

B. Sereiskis, Lietuviškai-rusiškas žodynas. Med. d-ro A. Lapino ir G. Volfo leidinys. Kaunas, 1933. XXXII + 592 pusl. Kaina 20 litų *.

---

* *Gimtoji Kalba*, 1933, 31-32.

B. Sereiskis pasirodo su antru savo darbu. 1928 m. jis yra išleidęs lietuvių kalbos vadovėlį. Autorius pats yra nelietuvis, lietuvių kalbą ne taip seniai išmokęs. Dėl to ir jo darbumą bei iniciatyvą tenka ypačiai vertinti.

Išleistoji žodyno dalis nutrūksta žodžiu *paglegėti*. Matyti, pritrūkta lėšų visam sykiu išleisti.

Žodyno pradžioje duota trumpa gramatikos santrauka, kuri tikrai bus paranki nelietuviui žodyno vartotojui. Gaila, kad autorius lietuvių kalbos ištarmę tik paviršiumis tepalietė. Nelietuviams tatai be galo svarbu. Ir patys ištarmės aiškinimai vietomis nevykę. Mūsų *ė* visiškai nėra tarpinis garsas tarp rusų э ir *е*. Tokį jį — pusiau atvirą ir be ilgumo — girdime tik Laisvės al. "lietuviškame" žargone. Nesunku buvo, Jablonskio pavyzdžiu, paaiškinti, kad lietuvių *ė* ištariamas kaip vokiečių žodžiuose *See*, *Reh*. Žinoma, nė žodžio pradžioje mūsų *ė* netariamas kaip rusų "tęsiamas э". Netiksliai pasakyta, kad *j* žodžio arba skiemens pradžioje minkština po jo einantį balsį; žodžio gale — ištariamas kaip rusų й (XVII). Skaitytojas iš to gali pasidaryti išvadų, kad pirmuoju atveju *j* visiškai netariamas. Mūsų ilgas ir siauras *o* griežtai skirtinas nuo rusų, kad ir kirčiuoto *o*. Čia reikėjo geriau apsižiūrėti.

Autorius prakalboje pasisako pats turimiems žodžiams sagstęs priesagų ir priešdėlių, gausinęs žodyną. To nėra ko peikti. Bet keistai atrodo sudurtinių žodžių kalimas iš skaitvardžių. 41 pusl. duota virtinė *aštuon(ia)amžis*, *aštuon(ia)galis* ... tipo žodžių. Toliau veik tokia pat virtine kartojama: *dešimčiaamžis*, *dešimčiagalis* ... (123), *dviamžis*, *dvigalis* ... (152), *ketur(ia)amžis*, *ketur(ia)galis* ... (391). Taip darant galima visų visus žodyno daiktavardžius pakartoti su visais skaitvardžiais. Bet autorius, įdėjęs *aštuon(ia)-kojis*, *-pirštis*, *-rankis*, *-moteris*; *ketur(ia)-kojis*, *-pirštis*, *-rankis*, *-moteris*, nebedėjo *aštuon(ia)-pirštis*, *-rankis*, *-moteris*; *dešimčiapirštis*, *-rankis*, *-moteris* ... Pakanka žodyne paaiškinti *dešim(čia)-*, *dešimt(a)-*, *aštuon(ia)-*, *dvi-* ... ir duoti čia pat po kelis pavyzdžius. Į žodyną tereikia dėti *dvibradas* 'toks tinklas', *dviratis*, *dvidugnė* 'medinis dviem dugnais indas', *šimtakojis* 'toks vabalas', *keturkojis* 'gyvulys' ... Taip pat nevieta žodyne: *baltadančiui*, *baltanosiui*, *geltondančiui*, *geltonuodegiui* ... Nereikėjo dėti nė veiksmažodžių su slaviškų priešdėliu *da-*; gana paaiškinti vieną priešdėlį, kad jis nevartotinas. Daug brangios vietos suėdė neiginys *ne-* ir iš dalies priešdėlis *iš-*, *išsi-*, pav., *neišmintingas*, *negabus* ...; *iš(si)kasti*, *išgnybti* ... Čia reikia tam tikro reikšmės saiko. Svetimos kilmės žodžiams pridėliota labai margai: b a r b., s l a v., v o k., l e n k., r u s. šalia su k l a i d i n g a i, n e t a i s y k l i n g a i. Kitos svetimybės niekuo nežymimos, pav., *ablikas*, *adamoška*, *čytas*, *grotos* ... Kam klaidinti skaitytoją, kad jis, *daboti* (11), *padabonė*

(584) laikydamas barbarizmais, *dabotis* ir *padaboti* laikytų jau lietuviškais žodžiais. Kažin kam be reikalo pridėti klaustukai prie *dujiniai kūnai, padūkis, keliaip* ... Jei autoriui čia kas neaišku, reikėjo kitų pasiteirauti. Jau A. N. " Lietuvos Aido " 22 num. pastebėjo, kad į žodyną be kokio aiškaus masto pridėta dalyvių. Neveik. dalyvių dedamos mišrai įvardžiuotinės ir neįvardžiuotinės lytys, pav., *apakinamasis, apčiuopiamas* ir t. t. Kaip matyti iš greta įdėtų *baudžiamas* : *baudžiamasis, dirbamas* : *dirbamasis* norėta iškelti tam tikri tų lyčių s i n t a k s i n i a i reikšmės skirtumai. Bet to žodyne vistiek negalima kaip reikiant padaryti. Dera, gal būt, į žodyną dėti *valgomasis, miegamasis* (= kambarys). Šalia *autobusas* randame tik *fokas, konas, omnibas*, nors paprastai tesakoma *fokusas, konusas, omnibusas*. Vietoje dažniau vartojamo *fabriko* teįdėta tik *fabrika*. Taip pat *Dinaburgo* vietoje lauktume žodyne žmonių sakomo *Dinabarko* ir dabar jau vartojamo *Daugpilio*. Daiktavardžio *darganotis,-ies* gyvojoje kalboje nėra. Rodos, bene Jablonskis jį pasidarė iš žem. prieveiksmio *darganotie*. Nevykęs yra *anūkės* pakaitas *vaikaitė*. Kai kurie žodžiai trūktinai tepaaiškinti. Pav., *apiburti* paaiškinta gerai, bet *apsiburti* išversta vien опутаться, *o atsiburti* — отпутаться, распутаться! *Apsverti* verčiama обвесить, o *apsvarstyti* — обсудить, взвесить, обдумать. *Apšarmoti* tiksliai aiškinamas покрыться инеем, o *apšalti* — tik обмерзнуть. *Atkeltinis* (= kirtis) nėra подвижной, bet перенесенный. *Duoba* reiškia ne tik дупло bet ir овин; o *dauba* (= duoba) ar tik nebus kieno nevykusiai išvesta iš žem. *douba*.

Autorius savo skaitytojus maža teprašviečia tvirtindamas, kad dzūkai gyveną panemuniais apie Merkinę, Alytų ir Punią (155). Dzūkų tarmės plotas daug platesnis, o Punios apylinkėje jų visiškai nėra.

Nors B. Sereiskio žodyne ir nemaža netobulumų, bet jis vistiek bus tikrai naudingas mūsų visuomenei, ypačiai nelietuviams.

Prof. J. Ž i l i n s k a s, Lietuvių protėviai, Kaunas, 114 psl. " Spaudos Fondas ". Kaina Lt. 3 *.

J. Žilinskas yra V. D. U. Medic. Fakulteto anatomojos katedros ordinaras. Kaip anatomui, jam nesvetimi ir rasės bei antropologijos klausimai. Iš šių sričių jo daugiausia ir rašyta. Pagaliau ir disertacija " Lietuvių kaukolės dėžė " (1927) to paties galo. Todėl visai neturėtume stebėtis ir šios knygos sulaukę, jeigu ji mūsų protėvių klausimą vien antropologiškai spręstų. Tada ir po šia recenzija skaitytojas be abejo kitą, ne mano, pavardę rastų. Bet knygos autorius

* *Akademikas*, 1937, 9 nr., 220 ; 10 nr., 244-245.

į mūsų praeitį panoro pažvelgti ir archeologo ir kalbininko akimis. Vadinasi, turime teisę laukti vispusiškai nusverto atsakymo.

Pradedama pirmųjų žmonių pasirodymu Pabaltyje ir baigiama Didžiojo karo etninėmis įtakomis lietuviams. Paliesta visa eilė svarbių klausimų : pirmųjų gyventojų kultūra, santykiai su kitomis etninėmis grupėmis, rasinių pažymių kitimas, svetimasis priemaišas, dvasinės lietuvių ypatybės, tipas. Iš " Santraukos " čia išrašau keletą išvadų : " Pirmieji žmogaus gyvenimo pėdsakai Baltijoj — senųjų aisčių žemėj — jau randami yoldia periode. Tikresnių duomenų apie žmogaus gyvenimą senųjų aisčių žemėje turim iš vidurinio akmens periodo — mesolithicum. Naujajam akmens periode — neolithicum — Aistijoj gyventojų tarpe jau pastebima gyvulininkystės ir žemdirbystės pradžia.

Pirmųjų į Baltiją — senųjų aisčių žemę — atvykusių žmonių yra dvi svarbiausios kilmės galimybės : 1. Šie žmonės galėjo būti kilę iš Cromagnon rasės, kuri paskutiniam ledų laikotarpy buvo išsiplatinusi dabartinės Prancūzijos srity. 2. Baltijos kraštų gyventojai galėjo būti kilę iš etninės grupės kuri paskutiniam ledų laikotarpy buvo išsiplatinusi tarp Juodųjų jūrų šiaurės pakrančių ir Uralo ".

Kiek šios tezės pagrindžiamos ir tikros, tesprendžia nusimanantieji. Mus čia nustebina kitos labai drąsios išvados : " Baltų dalis — suomiai — gavo ne tik morfologinių pažymių priemaišą, bet ir uralinės šeimos kalbą (132), apie VIII amž. po Kr. jau egzistavo Lietuvos valstybės organizacijos užuomazga arba bent jos prodromalinė formacija (133), rytinė lietuvių dalis (gudai), patekę slavų įtakon, suslavėjo (134) ".

Išskaitę ką veikalo santraukoje, visuomet tikimės rasią tai atitinkamoje vietoje plačiai ir pakankamai pagrįsta. Kaip gi čia ? Visų pirma suomių-ugrų klausimas. Iš kelių vietų (28, 42 tt, 54 t) rodosi galėtų manyti, kad autorius baltų vardu vadina visus Rytų Pabaltijo rasės, vokiečių vadinamos " ostbaltische Rasse ", atstovus. Tada suomių priskyrimas būtų svarstytinas. Bet kitur vėl sakoma : " yra buvusi aplink Baltijos jūrą viena etninė grupė, kuri ... tęsėsi ... į rytus ir šiaurę iki Uralo ... Kai dėl šiaurės rytų srities, tai galima tvirtinti, kad tos srities gyventojai dėl įvykusios ugrų invazijos ... perėmė ugrų kalbą. Todėl ir dabar ugro-finų kalboj dar yra užsilikusių daug baltų kalbos žodžių " (47 t). Toliau, kalbėdamas apie Klangių ir Reznės radinius (Latvijoje), taip pat teigia : " Kadangi į baltų sąstatą, kaip jau matėm, įeina ir suomiai, tai galima sutikti su tuo, kad minėtų sodybų gyventojai yra buvę suomiai, bet negalima sutikti su tuo, kad tai būtų buvę ugro-suomiai, nes kaip minėta, H i l d e n'o, M e u v r e t ir kitų tvirtinimu, ugro-suomiai Suo-

mijoj (rytų Baltijos pakraščiuose) užtinkami tik pokrikščioniškam geležies periode (59)". Kad baltai labai toli į šiaurę gyvenę, remia ir Meuvret, tvirtinančių ežero Ladogos vardo baltiškumą (49). Pagaliau prieina ir galutinę išvadą: "yra autorių, kaip pvz. Köppen, kurie paskutiniu laiku tvirtina, kad uralinės šeimos kalbos ir indoeuropiečių šeimos kalbos yra bendros kilmės (47)". Taip pat visai ne juokais (!) argumentuojama: "Netgi šiandien aisčių gyvenamųjų vietų dalis turi Estijos vardą, kur neginčytinai liudija, kad toji dalis tikrai priklausė senųjų aisčių apgyventam didžiuliam žemės plotui (76)".

Dėl šitos suomių «lietuvystės» tenka tiek pasakyti: tiesos nė per nago juodymą. Suvertęs į vieną puodą rasines ir kalbines sąvokas, autorius tuojau pat iš piršto išlaužia ir visų Pabaltijo suomių protėvių, Būgos terminu tariant somų, baltiškumą. Moderninė kalbotyra suomių ugrų kalbose, tiesa, randa baltiškų elementų, bet tai yra skoliniai, nors pasiskolinti labai seniai, dar baltų prokalbės metu! Eidami tokiu "užsilikimo" keliu, galėtume, pvz., išvesti, kad lietuvių protėviai buvo slavai! Ir į suomių ugrų ir indoeuropiečių giminystę šiandien niekas rimtai nežiūri. Ką Köppenas kadaise pasomėjo, tą per Bunaką J. Žilinskas pakartojo. Tik įdomu, kaip anas Rusijos vokiečių etnologas begali ką tvirtinti "paskutiniu laiku", jeigu jau 1864 m. yra miręs, o savo žymesniuosius darbus parašė apie XIX amž. vidurį. Kad suomiai nėra suomiai ugrai, autorius bus tokį pat naują dalyką išradęs, kaip kad imtume tvirtinti: lietuviai — ne baltai.

Lengvai apsidirba ir su E. Šturmu bei R. Šnore, kurie žalvario amžiuje dešiniajame Dauguvos krante randa gyvenant suomių ugrų kiltis. Ir svarbiausias argumentas, girdi: "visose Baltijos srityse įvairiais laikotarpiais lavonai buvo čia laidojami, čia deginami, čia vėl laidojami ir t. t. (58)". Vadinasi, tuo norima pasakyti, kad laidosenos keitimas etninėms problemoms spręsti neturi reikšmės. Taigi ir pamokymas archeologams ... Bet kur autoriui atrodo kitaip patogiau, vėl tvirtina, kad baltai "iki Kristaus gimimo mirusiųjų lavonus degindavo (77)". Čia reikia pabrėžti, kad suomių kilčių gyvenimas uždauguvyje šiandien yra latvių archeologų *opinio cummunis*. Šis klausimas yra plačiai jų tyrinėtas, F. Balodžio paskelbta net žemėlapių, kur parodo baltų ir suomių ugrų ribų kitimą atskirais laikotarpiais. Paskutinį žr. "Ethnische Probleme und die archäologischen Untersuchungen der letzten Jahre in Lettland. (Acta Universitatis Latviensis 1935)". Iš čia sužinome, kad suomiškų kapų surasta jau ir į pietus nuo Dauguvos. Ilgų metų tyrinėjimai nenubraukiami keliomis bendro pobūdžio frazėmis. Kad Meuvret sopauja Suomijoje radęs baltiškų vietovardžių, tuo niekas

nepatikės ; nebuvo ko tikėti ir J. Žilinskui. *Ladoga* yra slaviškas perdirbinys iš seno suomiško vardo *Aldaga* (plg. vidurinių amžių vokiečių šaltinių A l d a g e n, skandinavų A l d e g j a), lygiai taip, kaip rusų *lan'*, lenkų *łani* dėl garsų sankaitos yra išriedėjusi iš proslaviškos *alni*, plg. lietuvių *elnė*, *alnė*. Suomių slavistas J. M i k k o l a (Journ. de la soc. finno-angr. XXIII 23,2) yra specialiai Ladogos klausimu rašęs. M e u v r e t "erudiciją" savotiškai nušviečia tarp ko kita ir J. Žilinsko įsidėtasis žemėlapis (43), kur prūsai pažymėti tarp Oderio ir Vyslos, o Rytprūsiai kaž kodėl priskirti aisčiams.

Ar bereikia didesnės nesąmonės kaip šis iš to paties M e u v r e t cituojamas posakis : "Tacito aprašyti Aestii kalbėjo ne germaniška kalba, bet indoeuropiečių (78)". Ir tai mūsų autorius priima už tikrą pinigą.

O Lietuvos valstybės organizacija turinti siekti VII a. po Kr. todėl, kad esą lietuviai tik tuo būdu galėję uždaryti variagams kelius Nemunu ir Dauguva (85 t). Šitaip tvirtinant reikia pirma tokį uždarymą istoriškai ir archeologiška įrodyti. To nepadarė nė C z e k a n o w s k i s. O kad Nemunas tokiai ekspansijai turėjęs būt labai patogus — niekų pasaka. Aukščiau Kauno jis laivybai veik netinka. Tiesa, mums visiems būtų malonu, kad senoji Lietuvos valstybė būtų susikūrusi anksčiau, bet tuo tarpu turime tenkintis XII—XIII amž.

O tariamasis gudų lietuviškumas, matyti, taip aiškus, jog nė nebandoma įrodinėti, tik trumpai pasakoma : "gudai yra liztuviai, tik būdami slavų kaimynai yra suslavėję (106)". Tai tikrai galima pasakyti apie Vilniaus krašto gudus. Juk ir cituojamasis E b e r t a s tik apie vakarų gudų lietuviškumą tekalba (106). Gudų rytinės sienos siekia Viazmą, Brianską, pietinės — Černigovą, Pinską. Mūsų autorius brūkš plunksna — ir visi gudai lietuviais išvirsta, tartum pasakos vilkai lapėmis.

J. Žilinskas, pasirėmęs Vileišiu, skaitytojams teigia, kad prūsų kalba tebuvusi lietuvių kalbos tarmė. Čia reikia pabrėžti, kad prūsų kalba atskiru kalbotyriniu dalyku dėstoma visuose trijuose Pabaltijo universitetuose, taip pat retkarčiais ir kitur Europoje, ne tik Vokietijoje, pvz., Helsinkyje, Maskvoje, Paryžiuje, Seidene (Olandijoje), Padovoje... A. B e z z e n b e r g e r i o autoritetą, rodos, pripažįsta ir Vileišis. Bet šis kalbininkas kartkartėmis Karaliaučiuje yra skaitęs prūsų kalbos kursą. Vadinasi, visi Europos baltistai ir slavistai išeitų paikšai, kur dėsto nebūtą kalbą. Arba "išmaningesni" su Vileišiu pasakytų: "kas nori rašyti kurios nors kalbos vadovėlį, volens nolens turi pripažinti tokios kalbos buvimą. (Tautiniai santykiai M. Lietuvoje 26)".

Ir apskritai ši knyga gausi nepaprastybėmis. Suminėsime dar vieną kitą dalyką. Kalbėdamas apie lietuvių kilmės teorijas, J. Žilinskas, kaip moksliškai pagrįstą, duoda ir šią: "Kai kurie autoriai — Čacki, Narbut, Boguž, Michelson, Hartknoch — mano, kad lietuvių tautos lopšys esąs ne Europoje, bet Azijoj. Ten priešistoriniais laikais gyvenusios dvi Indijos kilmės giminės — budinai ir gelonai. Pirmieji iš Azijos iškaliavo gelonai, kurie apsigyveno tarp Dono ir Dunojaus. Juos pasekė budinai, kurie keliavo per Kaukazą. Abi šios giminės, susitikusios ties Donu, susimaišė. Iš tų dviejų giminių mišinio ir bus kilę lietuvių protėviai. Norėdami paremti savo teoriją, kad lietuviai yra kilę iš Azijos, minėti autoriai tvirtina, 1) kad lietuvių kalboj yra tokių daiktų vardai, kurių lietuviai, gyvendami dabartinėse savo gyvenamose vietose arba bent netoli jų, nebūtų galėję sukurti, pvz. bezdžionė, liūtas, kupranugaris ir t. t. (35 t)".

Čia tikrai jau Višteliausku pakvimpa. Ir tas bezdžioninis argumentas ... Tik visa bėda, kad mūsų bezdžionė, liaudinės etimologijos sujungta su tuo veiksmažodžiu, kur lotyniškai verčiamas *pedere*, yra kilusi iš gudų *obezjana*; tokia pat slavybė ir liūtas (iš gudų *lut* "plėšrus, laukinis"). O kupranugarių Lietuvoje yra ne tik vietos gyvulėlių, bet ir žmonių. Tik Sirvydas šiuo aprašomuoju terminu pakeičia visų senųjų raštų vartojamą *verbliūdą* (iš gudų *werblud*).

Vaikiška yra šiandien po 100 metų kartoti Pottą ir kitus, kad "lietuvių kalba yra pirminė, ariška, ir jos formos yra senesnės už visas dabar egzistuojančias indoeuropiečių kalbas (41)" arba, kad "senųjų aisčių, rsp. lietuvių kalba yra artimiausia indoeuropiečių kalbai (t. p.)". Ariškos tėra indų ir iranėnų kalbos, be to, kalbotyroje tekalbama tik apie rekonstruuotinę indoeuropiečių prokalbę, o ne gyvąją kalbą.

Visai beprasmiškas yra posakis: "Visos tautos, kalbančios finų kalba, sudaro vieną uralinę šeimą (46)". Visų pirma finų, arba suomių, kalba tekalba tik suomiai, o Pabaltijo suomiai imant platesne prasme, kalba kiekviena kiltis atskira kalba: karieliškai, vepsiškai, votiškai, ingriškai, estiškai, lybiškai. Uraline kalbų šeima vėl moksle vadinama kas kita: suomiai ugrai kartu su samojedais. Lužičėnų kultūra šiandien daugumo archeologų priskiriama iliriečiams arba, abejojamai, slavams. Ir tik iš "Lietuvių protėvių" pirmą kartą sužinome, kad ji priklausiusi baltoslavams (59). Seniai ginčijamasi dėl Herodoto tik vardu paminėtų neurų tautybės: slavai ar baltai. O mūsų autorius, su Czekanowskiu, išranda galima kalbėti ir apie neurų kalbą.

Tikro nesusipratimo padarai yra: *Kentai* (108 = kentuminės, ar centum-kalbos), *vesovai* (= vepsiai, rusiškai: ves). To paties galo ir Jutlandijos "turtingųjų, vargingųjų grabai (29)" bei Baltijos "grabų laukai". Čia archeologai tekalba apie *kapus* ir *kapinynus*, o autorius, matyt, visai nesuprato vokiškųjų *Grab* ir *Gräberfeld* sąvokų. Ir šiaip terminuose keistas kratinys. Pvz., vokiečių "ostbaltische Rasse" pagrečiui dviejuose puslapiuose (28 t) turi tokius lietuviškus variantus: baltinė, baltų rasė, ostbaltinė, ostbaltų rasė, rytų-baltai. Lapius daugiau vadina iš kaž kur ištrauktais *lapujiečiais*, bet 66 psl. vėl kalba apie *lapus* ir *lapišką* tipą. Vokiečių *Bandkeramik* vėl vadina čia *kaspinine* (20), čia *juostine* (38) keramika. Monstriškai atrodo: valdai tipus, "fälische" rasė, "Dal" rasė (28), Oka radiniai (52). Kažin ar čia nesugebėjimas, ar savotiška mokslinė precizija? Dėl šito terminų jaukinio ir nesistemingumo bei kartojimosi visas darbas atrodo lyg iš atskirų pastabų sulipdytas, be aiškios vieningos minties.

Istorikų ir kitų specialistų dėmesiui verta pacituoti ir šiokių autoriaus tvirtinimų:

"Variagų priklausomybėn visų pirma pateko senprūsiai ir kuršiai ta prasme, kad turėjo mokėti jiems duoklę, kurią mokėjo iki antros IX amž. pusės" (84; ir šaltiniu nurodoma Višinskio "Antropologičeskaja charakteristika žmudinov"!).

"Didysis Lietuvos Kunigaikštis Kęstutis parsikvietė totorius kariauti prieš vokiečius (98)".

"Mažėjant totorių įtakai, Lietuvoj kaskart vis didėjo lenkų įtaka (101)".

"Vadinasi, šeimos forma buvo patriarchalinė ir pagrinde turėjo monogamiją... Bet ilgas lietuvių gyvenimas po svetimu jungu paveikė lietuvius ta prasme, kad šeima nustota branginti. Šiais laikais galima būtų kalbėti apie lietuvių šeimos neoficialią poligamiją (109 t)".

"Vyriausias dvasininkas buvo Krivių Krivaitis. Krivės buveinė vadinosi ramovė (romuva). Ar ramovė buvo tik viena ar kiekviena sritis turėjo savo ramovę, dar galutinai neišaiškinta. Ramovėj... ugnis degdavo paprastai po labai storu, plačiašakiu ąžuolu (111)... Dievaičių lietuviai turėjo daug. Kiekvienas jų turėjo savo žinioj tam tikras gamtos jėgas, bet visi jie buvo žinioje vyriausiojo dievo — Perkūno (112). Iš piktųjų dvasių buvo undinės, kurios žmonėms apdumdavo akis (113)".

"Lietuvių būdui charakteringa ir tai kad lietuvių kalboj beveik nėra žodžių koliojimui (114)".

"Lietuviai dargi sugebėjo apginti rusus nuo totorių (117)".

"Taip pat lietuviai turėjo palinkimą prie filosofijos; pavyzdžiu gali būti K a n t' a s (117)".

Šie pavyzdžiai pakankamai pavaizduoja autoriaus galvoseną ir kritinę nuovoką.

Dar reikėtų kalbėti apie šios knygos kalbą: ji labai ydinga. Nebeturėdamas vietos, priminsiu tik vieną kitą dalyką: 1. *liūdija* (= liudija) pakartotinai randami išnykusių gyvulių (reikia skirtuko) mamuto, *nosiaragio* (= raganosio), urvinio lokio kaulai *su žmogaus padarytais įpiovimais, įgręžimais* (= žmogaus įpiaustyti, įgrąžyti, 8); 2. Baltijos geležies periodą galima suskirstyti į *prieškrikščionišką* (= prieškristinį) ir *pokrikščionišką* (= pokristinį) laikotarpį (14). Mums *prieškriščioniškas*, kaip ir *priešlietuviškas*, reiškią ką p r i e š krikščionis nukreipta, o *pokrikščioniškas* vėl yra — š i e k t i e k, g e r o k a i krikščioniškas (plg. *požmogiškas* žydas, toks truputį *pokunigiškas*); 3. su Kundos bei Kirsnos kultūros *nešėjais* (= gyventojais, turėtojais), kurie yra baltų kultūros *nešėjų* ... protėviai (19). Šiuo atsitikimu *nešėjas* yra vokietybė *Träger* ir nieko bendro su kultūros nešimu (kam kitam) neturi; 4. ji *sudarė* žymų *įsiskverbimą* (= žymiai įsiskverbė) į Baltiją (24); 5. aplinkuma *betarpiai* (= betarpiškai, tiesiog) *veikia* į galvos (= veikia galvos) formą (68).

Taip pat ir vietų vardai rašomi visiškai betvarkiškai. Vietoje *Virvytė* (upė), *Svedasai*, *Bubleliai*, *Jesia* (9) reikia rašyti: *Virvyčia*, *Svėdasai*, *Būbleliai*, *Jiesia*. Dar blogiau yra su M. Lietuvos vietovardžiais. Tame pačiame puslapyje rašoma *Įsrutis* ir *Insterburgas* (93), taip pat mišrai eina *Labguva* (96) ir *Labiau* (93 t), rašytina: *Trempai*, *Žabynai*, *Dubininkai*, *Narkyčiai*, *Gavaičiai*, *Pilkainis*, o ne — *Trempen*, *Šabinė*, *Dubenykai*, *Norkitai*, *Gavaitai*, *Pilkalė* (94).

Nėra jokio pagrindo čekų *Brno* ir estų *Pernų* vadinti vokiškai *Brűnn* (20) ir *Pernau* (51). *Pskovą* galima senoviškai vadinti *Pliskuva*, bet nieku būdu ne *Pleškava* (98). Netikęs yra įprotis svetimųjų vardų vardininkus vartoti be galūnių. Mūsų kalba yra linksniuojamoji ir todėl būtinai dėtinos galūnės. Šitaip besibijant kaitymo, atsiranda tokių neįmanomų konstrukcijų: tarp *Vislos* (= Vyslos) ir *Passarge* (= *Pasargės*) upės (76), pagal Š t u r m s, (= Sturmą; kablelio nereikia) ugro-suomiai dar prieš baltų atvykimą *apgyveno* Dauguvos krantus (= gyveno Dauguvos krantuose, pakraščiais, 57).

Taigi indėliu mūsų mokslinei literatūrai šios knygos jokiu būdu negalime laikyti. Dėl daugelio nepagrįstų tvirtinimų ji ir mokslo populiarizacijai maža tetiks, tik visiems primins, kad, rašant ne apie savo srities dalykus, reikia ypatingo apdairumo.

KITOS BALTŲ KALBOS IR TAUTOS BEI KILTYS

BALTŲ TAUTOS*

Baltų tautos — indoeuropiečiams priklausanti tautų grupė Baltijos jūros pietų rytų atkraštyje, kuriai priskiriami dabartiniai lietuviai, latviai, XVIII a. pradžioje suvokietinti prūsai, XVI a. sulatvėję kuršiai ir žiemgaliai bei sėliai, išnykę XIV a. Šis kuopinis baltų tautų vardas kalbotyroje vartojamas siauresne prasme nei geografijoje, kur juo vadinamos visos Pabaltijo tautos, taigi ir lietuviams-latviams krauju bei kalba visai svetmi estai, lybiai ir suomiai. Vardas pasidarytas iš Baltijos jūros, kurios etimologinė reikšmė betgi nieko bendra neturi su mūsų žodžiu b a l t a s. Pirmą kartą M a r e B a l t i c u m pamini XI a. chronistas Adomas Bremenietis; jis tą vardą bus paėmęs iš romėnų rašytojo Plinijaus Senojo (23 — 79), kuris pasakoja apie kažkokią didelę salą B a l c i a ar B a l t i a, graiko Timajaus (ca. III a. pr. Kr.) vadinamą dar B a s i l i a (perdirbta pagal b a s i l e u s "viešpats"). Kitų vėl spėjama, kad jūros vardas kilęs iš B e l t a i s (germanų b e l t iš lotynų b a l t e u s juosta) vad. sąsiaurių tarp Danijos salų. Jaunius ir paskui jį Būga vartojo a i s č i ų vardą, nors juo senovėje tevadinta vieni prūsai. Iš istorijos šaltinių aiškų baltų tautų susiskirstymo ir jų gyvenamųjų plotų vaizdą gauname vos XIII a. pradžioje.

Vakaruose nuo Nemuno iki Vyslos gyveno prūsai, susiskirstę dešimčia atskirų kilčių. Prūsams Petras Dusburgietis priskiria ir Kulmo bei Liubavo (Labos, vok. Löbau) sritis, kurios dar prieš Ordino atsikraustymą buvusios (lenkų) nusiaubtos. Čia, matyt, lenkų po to ir įsikurta. Šiaip Ordino laikais prūsų ir lenkų siena laikoma Osos (Vyslos dešinysis intakas) upė. Toliau į rytus galindų kilties (išnaikintos taip pat prieš Ordino laikus) pietinės sodybos siekė iki Narvies (Bugo intakas), nors Viznos (Lomžos kaimynystėje) pilis jau XII a. priklauso lenkams. Ši upė atriboja nuo labai vėlai čia atsiradusių mozūrų ir rusų taip pat ir sūduvius arba jotvingus, kurie, sprendžiant ir iš trūktinų kalbos liekanų, laikytini prūsais. Panemunėje pleištu tarp sūduvių ir lietuvių įsikerta rusai: jų įkurto

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, II, 140-144.

Gardino (Goroden) kunigaikščiai pažįstami jau XII a. pirmojoje pusėje. Tautų trijulė kuršiai, žiemgaliai ir sėliai yra gyvenusi dabar latvių ir lietuvių gyvenamojoje teritorijoje. Kuršiams XIII a. šaltinių liudijimu tenka vakarinė Kuržemė tarp Baltijos jūros ir Rygos įlankos, išskyrus tik šiaurinę jos dalį, gyvenamą lybių, ir didokas Žemaičių šiaurės vakarų kampas — Ceklio sritis — su Klaipėdos apylinke. Su kalbininkų teigiamu Ceklio kuršiškumu nesutinka dalis istorikų ir šią sritį priskiria lietuviams. Nuo Rygos įl. pietų link mažne visame Lielupės Mūšos upyne buvo ištisęs žiemgalių kraštas, kuris susieina su lietuviškomis Šiaulių ir Upytės sritimis. Į rytus nuo žiemgalių kairiuoju Dauguvos pakraščiu gyveno sėliai ; Lietuvoje jų sodybos siekė iki Tauragnų ir Svėdasų. Tikrųjų latvių (chronikų Lettgalli, Lēt'gola) tada gyventa tik dabartinėje Latgaloje ir rytinėje Vidžemės dalyje, maždaug iki Aizkrauklės (prie Dauguvos) — Burtniekų ež. linijos. Visas rytinis Rygos įl. pakraštys su artimąja Rygos apylinke priklausė lybiams. Kaikurie tyrinėtojai, lygindami šį tautų mišinį su vienalyčiu vėlesniųjų laikų Latvijos tautovaizdžiu, norėtų kuršius, žiemgalius ir sėlius laikyti tik geografinėmis sąvokomis. Tačiau išlikusios tų tautų kalbos nors ir menkos nuotrupos tai pažiūrai prieštarauja ir verčia skirti atskiras baltų tautas, kurios tik vėliau latvių ir iš dalies lietuvių suasimiliuotos. Ir seniausioji rusų chronika (XI a.) sako žiemgalius, kuršius ir lybius turint savas kalbas (Zimigola, Kors', Lib' ; si sut' svoj jazyk imušče). Prancūzas G. de Lannoy, keliavęs 1413 m. iš Klaipėdos per Liepoją į Rygą, mini tų tautų kalbas kaip atskiras (ont chascun ung langaige). Tik XVII a. rašytojai (Einhorn) jau neberanda tarp kuršių ir latvių kalbos skirtumo. Ilgą laiką kuršiai, ypač istorikų, laikyta net suomių giminės tauta, tačiau po Endzelyno ir Būgos kalbinių tyrinėjimų jų baltiškumas neabejotinas.

Lietuvių gyvenamasis plotas XIII a. irgi žymiai skiriasi nuo dabartinių laikų. Toliausiai į šiaurę nusikišusi sritis yra Šiauliai, o vakariausia Karšuva, beveik atsiremianti į Kuršių marias. Apie lietuvių etnografines sienas pietuose ir rytuose XIII a. trūksta istorinių žinių. Dabartinės piečiausios lietuvių salos Zietela (Slanymo aps.) ir Lazūnai (Lazdūnai ; Lydos aps.), be abejo, yra seniau ištisai lietuvių gyventų plotų liekanos. Zietelos lietuvių prūsiškos kilmės teoriją geriausiai sugriauna pati tos vietos tarmė, kurioje nieko prūsiška nėra. Istoriko Balinskio žiniomis a. XIX a. pusę lietuviškai dar kalbėta ir už Lydos iki Nemuno. Naugarduko pusėn XIII a. etnografinę sieną bus daręs Nemunas, nes Mindaugo sūnus Vaišvilkas čia, tarp Lietuvos ir Naugarduko, įsisteigia vienuolyną (učini sobe monastyr' na rece na Nemne, meži Litvoju i Novym garodkom). Iš Jogailos 1387 m. rašto sužinome, kad Molodečno apylinkės tada

gyventos rusų: minimas Lebedevo valsčius na russkoj storone (= rusų pusėje). Bet Latgalos valsčiuje Vileikos aps. dar 1890 m. gyvenę keletas lietuvių šeimų. Drisos apylinkės XIV a. antroje pusėje, rodos, būta rusiškos. Iš pietų ir rytų Lietuvą lauztine linija apriečia XII—XIII a. rusų pilys: Gardinas — Volkoviskas — Slanymas — Naugardukas — Minskas su Zaslavu — Lohoiskas. Lenkų istorikai tvirtina tarp šių vietovių ir Lietuvos ėjus plačią tarpinę miškų juostą ir seniausias lietuvių etnografines ribas norėtų nustumti net iki Merkinės — Eišiškių — Šalčininkų. Tam prieštarauja žemės vardynas, ypač lietuviški upių vardai, kurie nebūtų galėje rastis, lietuviams kraštą vėliau kolonizavus. Ir tos vad. tarpinės miškų juostos negalima laikyti ištisine. Lietuvių ir rusų sodybos betarpiškai bus susidūrusios Zietelos ir Naugarduko apylinkėse, jei, žinoma, paskutinysis XI a. nėra įkurtas lietuvių žemėse. Plg. chronikos žinią: 1044 chodi velikij kniaz' Jaroslav na Litvu; a na vesnu založi Novgorod. Iš kitos pusės vėl Tureisko apyl. (pilis paminėta 1276 m.) XIII a. pradžioje rusų gyvenama. Dėl to, rodos, nėra pagrindo tuo metu lietuvių ir rusų plotus skirti nepereinamais miškais. Tik iš artimos kaimynystės suprantamas ir Vilniaus krašto gudėjimas, smarkiai pasireiškęs jau XIV a. Tam pritaria ir kalbos duomenys.

Kyla klausimas, kokio senumo gali būti šis XIII a. baltų kraštų tautovaizdis. Istoriniai šaltiniai čia teduoda tik žinių nuotrupų. Istorijos tėvas Herodotas (m. ca. 125 m. pr. Kr.) į šiaurę nuo skitų žemdirbių (skitai georgoi) mini visą eilę tautų, kurių tarpe, galbūt, reikia ieškoti ir baltų protėvių. Latvių kalbininkas P. Šmitas yra priėjęs išvadą, kad daugumo lig šiol su slavais identifikuoti n e u r a i (Neuroi), gyvenę į šiaurę nuo Pripeties balų ir laikytini baltais. Neurų vardą susieja su Nestoro chronikos kaikuriuose rankraščiuose vietoje L e t' g o l a minima Neroma (ma—suomių m a a žemė) ir N e r i e s upė. I a. po Kr. romėnų istorikas Tacitus (Garmania XLV) Baltijos pajūryje randa gyvenant A e s t i o r u m g e n t e s, kurie dėl graikų geografo Ptolemajaus (m. 178 m. po Kr.) Pavyslyje paminėtų prūsų kilčių galindų ir sūduvių (Galindai kai Soudinoi) daugumo tyrinėtojų laikomi prūsais. Taigi, ši baltų tauta jau Kristaus gimimo laikais gyvena toje pačioje vietoje, kaip ir XIII a. Žymiai vėliau iškyla kuršių vardas. Skandinavų Hervararsaga pasakoja, kad švedų karalius Ivaras (m. ca. 675 m.) valdęs Kuršą (Kurland), Estiją ir kt. rytų kraštus. Apie 854 m. Švedų karalius Olavas žygiuoja į kuršių kraštą ir nueina iki Apuolės pilies Skuodo apylinkėje. Iš žygio aprašymo matyti, kad kuršiai jau senokai gyvena Baltijos pajūryje. Apie 870 m. skandinavėnų kronikose įrašyta žinia, kad Danijos išeiviai pavergę Žiemgalą (Semigaliam), rodo žiemgalius

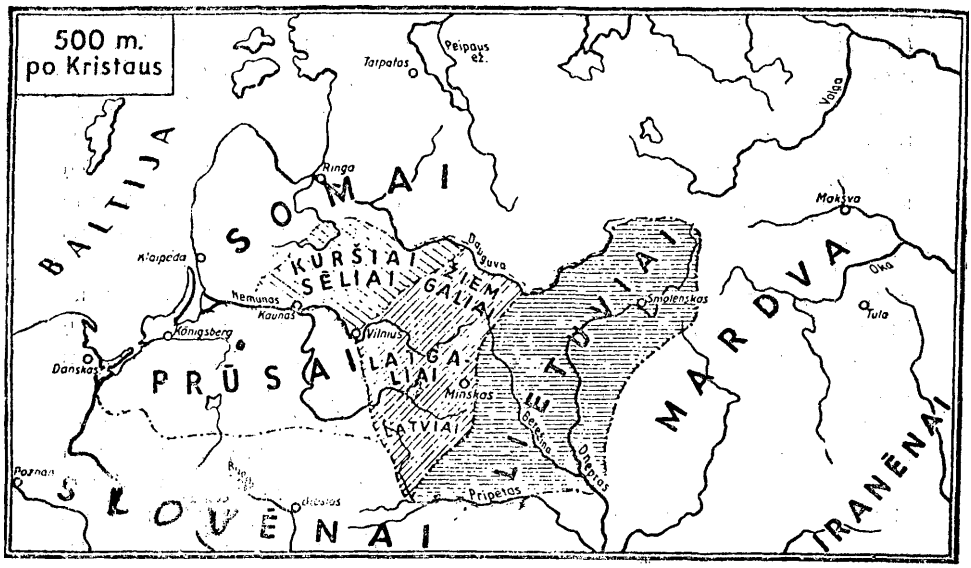

Baltų tautos VI a. Kr. g. pagal K. Būgą 1924

tuo metu nepertoli nuo jūros gyvenus. Lielupės žiotyse jie a. 1200 m. turi savo uostą — portus Semigallorum. Visai trūksta istorinių žinių, kurios bent kiek aiškiau nusakytų likusiųjų baltų tautų gyvenamąsias vietas prieš XIII a. Sobolevskio teorija, pagal kurią XI—XIII a. Smalensko žemėse lyg buvusi «antroji» Lietuva, paskutiniais laikais galutinai sugriauta. Tik tiek tėra tikra, kad apie Protvos upę, į vakarus nuo Maskvos, XI—XII a. dar gyventa nedidelės baltų tautų atplaišos galindų (Goliad'). Taip pat neįtikimas Būgos spėjimas, kad Pskovą ir Novgorodą XII ir XIII a. užpuldinėjusieji lietuviai būtų gyvenę Latgaloje. Kaip vietų vardai rodo, lietuvių kolonijų čia galėjo būti, bet visai neįmanoma, kad jos būtų pajėgusios mažne ištisus du šimtus metų ruošti tokius didelius karo žygius. Dėl Polocko kunigaikštijos susilpnėjimo lietuviai ir iš Vilniaus žemės galėjo nekliudomi traukti į rusų kraštus.

Būga, tyrinėdamas žemės vardyną, Dniepro aukštupio ir jo intakų Berezinos ir Sožies srityse surado daug baltiškos kilmės vietovardžių, kurie kartojasi ir dabartinėje Lietuvoje ir iš dalies Latvijoje. Vardų lytys, pvz. Lučesa iš Laukesa, Jatra iš Aitra, rodo, kad jų rusų kalbon patekta dar praslaviškojoje gadynėje, būtent apie VI—VII a. Remdamasis tais duomenimis, Būga sukūrė naują baltų protėvynės teoriją. Jo nuomone baltų protautė ilgus amžius gyvenusi į šiaurę nuo Pripeties: Dniepro, Berezinos, Nemuno ir Neries augštupiuose. Jau V a. pr. Kr. atskilę

prūsai ir nusikraustę į Pavyslį, bet kiti baltai dar iki VI a. po Kr. palikę senojoje protėvynėje, iš kur juos išstūmęs tuo metu prasidėjęs slavų sąjūdis. Latvijoje ir šiaurės vak. Lietuvoje baltų tautos įsikūrusios VI—VIII a. tarpe. Prieš tai čia gyvenuosios suomių tautos.

Visų pirma reikia pastebėti, kad vokiečių slavisto M. Vasmerio tyrinėjimai parodė, jog baltiškasis žemės vardynas siekia žymiai toliau už Smalenską — į Kalugos, Maskvos ir Tverės gub. Dėl to ir ana galindų tautelė laikytina sena baltų liekana, o ne prūsų galindų išeiviais. Kalbines išvadas, atrodo, patvirtina archeologija. Suomių archeologo A. M. Tallgreno nuomone, Smalensko-Kalugos srities radiniai iš II—IV a. po Kr. labai panašūs su to pat meto Vilniaus krašto radiniais. Vėliau jie skiriasi, ir esą galima manyti, kad rytai nustoją baltiško pobūdžio.

Taip pat ir kitos Būgos teorijos tezės šiandien iš dalies nebepriimtinos. Archeologiniai duomenys žymiai pakeičia baltų įsikūrimo eigą Latvijoje. Akmens (iki 2000 m. pr. Kr.) ir žalvario (iki 500 m. pr. Kr.) amžiuose Dauguva daro dviejų kultūrų sieną. Pietinė kultūra priskiriama indoeuropiečiams, o šiaurinės priklausymas neaiškus, nes suomių tautos į Pabaltįjį tėra atsikrausčiusios vos 500 m. pr. Kr. Apie 200 m. po Kr. pietų Vidžemėje ir iš dalies Žiemgaloje pasirodo nauja vad. pilkapių kultūra, apimanti ir Lietuvą, išskyrus Žemaičius ir Užnemunę. Pajūryje, į pietus nuo Liepojos ir Klaipėdos apyl. iki Nemuno, klesti kita, anai gimininga, kultūra, kuri turi daug bendra ir su prūsais. Tų dviejų kultūrų baltiškumas neabejotinas. Apie V a. vakarų Latvijon ir Lietuvon įplūsta vėl naujos kultūros įtakos, bet smarkiausia yra trečioji banga VII a., kuri užlieja Lielupės žemumą, o Vidžemėje, suomių gyvenamuose plotuose, žymiai pasistumia į šiaurę. Kuržemėje maža kas pasikeičia, Kandavos apyl. tebegyvena suomių kiltys. Šios pastarosios kultūros lopšio ieškoma p. Lietuvoje, Vilniaus krašte. Taigi, archeologijos duomenimis baltai Latvijoje yra įsikūrę žymiai anksčiau nei Būgos spėta. Dvi pirmąsias Latvijon traukiančių baltų bangas galima susieti su gotų sąjūdžiais pavyslyje ir jų išsikėlimu į Ukrainą. Paskutiniąją bangą, be abejo, yra sukėlusi slavų ekspansija ; apie VII a. jie jau pasirodo Latvijos rytų pasienyje.

Kaimynais baltai senovėje yra turėję šiaurėje ir rytuose suomių tautas, pietuose — už Pripeties — slavus ir vakaruose germanus. Pastarųjų kaimynystė jaunesnė už abiejų pirmųjų, nes germanų protėvynė Vyslos seniau nėra siekusi. Baltai skyrė slavus nuo suomių, o slavai baltus nuo pietų Rusijoje gyvenusių arijų. Tai liudija šių kalbų skolininiai santykiai : senų arišku skolinių turi ir suomių ir slavų kalbos, bet savo tarpe jos skoliniais ima keistis tik apie VII a. po Kr.

BALTŲ KALBOS*

Baltų kalbos — viena indoeuropiečių kalbų šeimos šaka, kuri sykiu su slavais, indais iranėnais ir armėnais sudaro vad. sateminių kalbų tarminę grupę, atsiskiriančią nuo kentuminės (germanai, italikai, keltai, graikai, tocharai, hetitai) ide. prokalbės minkštųjų sprogstamųjų k, g vertimu pučiamaisiais š/s, ž/z, pvz. širdis, sl. *сьрдьце : lot. cordis, gotų haírtō ; žiema, sl. zima : lot. hiems, graikų cheima. Baltų kalbomis yra kalbėjusios baltų tautos : gyvosios — lietuviai, latviai ir išmirusios — prūsai, žiemgaliai, sėliai ir kuršiai.

1. Baltų kalboms iš visų ide. kalbų artimiausios slavų kalbos. Jas jungia visa eilė bendrų ypatybių. Fonetikoje : 1. ide. *ew abejur išverstas *jau, pvz. liaudis, lat. liaudis, sl. ljudije, bet sen. vok. liuti (iu iš eu) iš ide. prolytės *LEWDHEYES ; 2. ide. skiemeniniai l̥, r̥, m̥, n̥ tik šiose kalbose dvejopai atliepiami : il, ir, im, in : ul, ur, um, un, pvz. vilkas, lat. vilks, prs. wilkis, sl. *вьлкъ, sankrito vr̥kas iš *WL̥KWOS ir tulžti : tilžti, lat. tulzt : tilzēt "daug valgyti", sl. тълстъ "storas"; prs. kirsan "juodą", sl. čьrnъ (iš čьrchnъ), skr. kr̥šnás ir kurpė, lat., prs. kurpe, sl. *kъrpja; ginti, sl. žьńą (n minkštas) "pjaunu" ir gunioti, prs. guntwei "varyti", sl. gъnati "t.p."; timsras "palšai raudas", lat. timsa : tumsa "tamsa", sl. tьma "t.p." ir dumti, lat. dumt "niauktis", prs. dumsle "pūslė", dъmą "pučiu"; 3. kirčiavimo vienodumas, pvz. dū́mai, lat. dūmi (u turi circumfleksą), rus. dým, dýma, o skr. dhūmás, gr. thymós "noras pyktis"; be to, bendras kirčio perkėlimas (F. de Saussure'o - Fortunatovo dėsnis), pvz. rankà : rañką, rus. ruká : rúku, kuris kitoms ide. kalboms svetimas. Morfologijoje : 1. nauja o-kamienių vn. km. galūnė -ā, pvz. vilko, lat. vilka (iš *vilkā), sl. *vьlka, kur kitos kalbos turi ide. -osyo, pvz. skr. vr̥kasya; 2. taip

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, II, 132-138. — Enciklopedijos straipsnyje, trūkstant reikiamų spaudmenų, ide. skiemeniniai priebalsiai l̥, r̥, m̥, n̥ buvo išspausdinti juodais rašmenimis be rutulėlių jų apačioje, o tvirtasis jeras juodu *u*. Čia šie priebalsiai spausdinami įprastiniais rutulėlinais rašmenimis, o tvirtasis jeras ъ ; jat' reiškiamas é spaudmeniu. Kitų kalbų minkštieji priebalsiai čia (kaip ir dažnai kituose autoriaus straipsniuose) iš dešinės viršuje pažymimi kableliu.

pat skirtinga bendra dg. nd. galūnė -mus, pvz. vilkamus, sl. *vьlkomъ, plg. skr. vṛkēbhyas; 3. tik baltų ir slavų kalbos pažįsta įvardžiuotinius būdvardžius: gerasis, gero-ji, lat. labais, labā (iš *labājī), sl. dobrъ-jь, dobra-ja. Visų daugiausia bendrybių žodyne. Yra per šimtą žodžių, vienodų lytimi ir reikšme tik baltų ir slavų kalbose. Pvz. veiksmažodžiai: bėgti, lat. bēgt — rus. begu; ganėti — sl. goněti, ganyti, lat. ganīt — sl. goniti, ieškoti — sl. iskati, laupyti — rus. lupit', maišýti — rus. mesit', mainyti — sl. měniti..., kūno dalys: galvà — rus. golova, ranka — rus. ruka, naga, prs. nage "koja" — rus. noga, pirštas — rus. perst, delna — dloń, prs. insuwis "liežuvis" — sl. język, piršys — rus. persi, plaučiai — pluca, prs. nagutis "piršto nagas" — rus. nogot', péntis — pięta..., gyvuliai ir paukščiai: avinas — sl. ovьnъ, babras — rus. bobr, élnis — sl. elenь, ežys — sl. ježъ, kiaunė, prs. kaune — sl. kuna, karvė — korova, gilna "toks strazdas", lat. dzilna "genys" — sl. žьlna "juodasis genys", várna, varnas — voróna, vóron (kirtis!), šárka — soróka, kóvarnis — ukr. kavoron, slanka — słąka, sluka, putytis "viščiukas" — sl. pъtišть "paukščiukas", pylė "antis" — serbų pile "jauna višta"..., augalai: liepa — lipa, kr(i)aušė — bulg. kruša, kermušė "laukinis česnakas" — rus. čeremša, eglė (< *edlē, plg. prs. adle) — jodła, šermùkšlė — rus. čeremucha, papártis rus. paporot'..., šiaip daiktavardžiai: draugas — — rus. drug, lankas — rus. luk, jaunikis — sl. jъnьcь, pirtis — sl. pьrtь, klėtis — rus. klet', talkà — rus. toloka, ašmas — sl. osmъ.

Tačiau yra vėl kitų ypatybių, griežtai skiriančių šias kalbas. Ide. s baltų kalbose tik po r ir k išvirsta š, pvz. veršis: lot. verres (< *verses) "kuilys", šikšna (< šik-sna, plg. liep-sna), o slavų kalbose tas pats s per pereiginį š laipsnį yra išvirtęs ch ne tik po r, k, bet ir po u, i, pvz. sl. vьrchъ — viršus: plg. skr. várṣman- — "kalva", sl. rechъ (< *rekchъ (< *rēksom: reką) "sakiau", sl. suchъ — sausas, skr. śōṣaḥ, dg. vt. sl. trьchъ — trisù — skr. triṣu. Kadangi šitas garsų dėsnis bendras slavų ir sanskrito kalboms, tai jis bus ėmęs veikti slavams su arijais dar kaimynuose tebegyvenant, — vadinasi, praslaviškojoje gadynėje. Taigi, šis labai skirtingas ide. s likimas prieštarauja kaikurių (daugiausia slavų ir vokiečių) kalbininkų spėjamai baltų-slavų prokalbei. Pripažinus bendrą

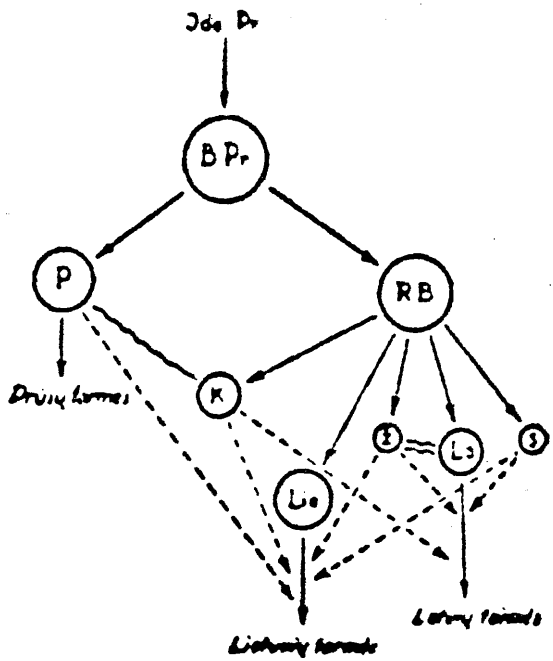

Baltų prokalbės skilimo schema. Banguota linija pažymėta artimumas, o brūkšninėmis strėlėmis-išnykusiųjų kalbų pėdsakai

prokalbę, reikėtų laukti pereiginių baltų-slavų tarmių. Tiesa, kaikurių Makedonijos tarmių negalima aiškiai priskirti nei serbams-kroatams, nei bulgarams, o iš kitos pusės, kuršių kalba vėl laikytina pereigine tarp lietuvių, latvių ir prūsų kalbų, bet baltų ir slavų kalboms kaip tik visiškai trūksta tokio jungiamojo ryšio. Vadinasi, artimos giminės yra šaka su šaka, bet ne atskiros tų šakų kalbos. Dėl to baltų ir slavų prokalbės tegali būti išriedėjusios tik iš dviejų artimų ide. prokalbės tarmių. Šiedvi tarmės, jau prokalbei suskilus, glaudžioje kaimynystėje gyvendamos "baltų - slavų epochą" (Endzelynas), ir įsigijo tų bendrų naujadarinių, ypač žodyno, ypatybių, kurios jas atskyrė nuo kitų ide. kalbų. Vėliau abi prokalbės, atrodo, viena nuo antros nutolusios (Rozwadowski), ir tik istorinių laikų pradžioje vėl randasi glaudesnių santykių.

2. Germanai yra seni kaip slavų, taip ir baltų kaimynai. Tatai suprantamos ir kaikurios bendros kalbinės ypatybės. Gotų kalbos dg. nd. w u l f a m (iš to vokiečių d e n W ö l f e n), nors ir nevisiškai identiškas, bet vis tik jungtinas su baltų ir slavų -m u s.

Čia visų formantu -m- atsiskiriama, pvz. nuo skr. v r̥ k ē - h b y a s, lot. h o s t - i b u s, galų M a t r - e b o. Ypačiai charakteringa skaitvardžių 11 ir 12 vienoda daryba: v i e n u o l i k a — gotų a i n - l i f, d v y - l i k a — gotų t w a - l i f, kur -l i k a ir -l i f (< * liqu) senųjų kelintinių skaitvardžių l i e k a s "vienuoliktas", a n t r a s l i e k a s "dvyliktas" liudijimu neatskirtini nuo l i k t i.

3. Visos baltų kalbos pasižymi dideliu senoviškumu, ypačiai fonetikoje. 1. Prokalbės garsynas, ypačiai balsiai su ilgumų ir priegaidžių skirtumais išlaikyti beveik visiškai sveiki. Pvz. lat. m ā t e, liet. m o t ė (< *mātė, plg. Mažvydo ž a d i s), prs. m o t e, sl. m a t ь, lot. māter, gr. (dorėnų) m ā t ē r, sen. vok. m u o t e r; b ū t i, lat. b ū t, prs. b ū t o n (= būtų) — sl. b y t i, gr. p h y t ó n "a u g a l a s", skr. b h ú t i "būtis". Tik trumpieji prokalbės a ir o suplakti į vieną garsą, pvz. a š i s, a v i s, o lot. a x i s, bet o v i s. Lietuvių priegaidėtoms lytims v á r n a — v a r̃ n a s atliepia dar ir serbų-kroatų kalboje priegaidžių skirtumas: v r̀ à n a, v r̄ ā n, bet šiaip lietuviškosios lytys senoviškesnės net už praslaviškąsias * v o r n a, * v o r n ъ. Šiųdienei panevėžiečių lyčiai ronka prilygsta tik IX a. slavų r ą k a. Prokalbės lyčiai *ROUDHOS "raudonas" daug artimesni liet. r a u d a s, lat. r a u d s, negu serbų r u d, č. r u d y, gotų r a u Þ s su vok. r o t, airių r ú a d, lotynų r ū b u s. Arba vėl prolytei * GʷĪWOS atliepia liet. g y v a s (latvių jau d z ī v s!), rus. ž i v, lot. v ī v u s, gotų q i u s, sen. airių b e o, skr. j ī v á ḥ. 2. Žodžio gale išlieka balsiai ir priebalsiai, kurie kitose kalbose išnykę. Pvz. mūsų v i l k a s tebeturi -as iš ide. galūnės -os, kurios trūksta rusų v o l k ir vokiečių W o l f; s nebeturėta jau slavų prokalbėse v ь l k ъ, bet gotų (prieš 1500 metų!) dar sakyta w u l f s, lygiai kaip šiandien lietuvių tarmių ir latvių v i l k s. Galūninio -n XVI a. tebebūta visiškai sveiko lietuvių ir prūsų kalboje, pvz. Bretkūno galininkai š i t a n ž e m e n, a k m e n i n ir prūsų d e i w a n, s u n u n "dievą, sūnų". Dar ir šiandien žemaičiai vietomis sako t a n, k a n "tą, ką". 3. Tiktai baltų kalbose nosinis m išlieka prieš d, t, nepavirtęs į n: š i m t a s, lat. s i m t s, bet lot. c e n t u m, vok. h u n d e r t — visi iš ide. prolytės * K'm̥TÓM. 4. Jau prabaltiškojoje gadynėje po priebalsių prieš priešakinius balsius yra iškritęs j: m e č i a u, lat. m e š u iš * m e t j a u, bet m e t e i, lat. m e t i be j, nes iš * m e t j e i turėtų sakyti liet. * m e č e i, lat. * m e š i. Rytiečiai lietuviai v e r p i u ištaria dar v e r p j ù, lat. v ērpju iš * v e r p j ú o (plg. v e r p i u o s), bet tik v e r p i, v ērpi iš * v e r p i e (plg. v e r p i e s). 5. Geriau nei kitų kalbų išlaikyta (j)ē-kamienai, pvz. ž e m ė,

lat. zeme, prs. semmē, (plg. rytiečių žemjū, dg. km.), o sl. zemlja <*zemjā<*zemjē; liet. vilkė, o skr. vṛkī, sen. vok. wulpa. 6. Veiksmažodžių ds. ir dvs. 3 asm. galūnė pakeista vs. galūne, pvz. liet. veža iš *vežet visiems skaičiams, o rusų vezet: vezut iš slavų *vezetь: vezątь, lot. vehit: vehunt, skr. vahati: vahanti — iš ide. prolyčių *WEG'HETI: *WEG'HONTI. 7. Senųjų kalbų dar pažįstamos imperfekto, aoristo ir perfekto lytys, pakeistos vienu bendru baltišku būtuoju laiku, kuris iš kitų laikų išsiskiria kamiengaliais -ā, -ē arba ir šaknimi, pvz. vedė-me, sėjo-me, liko-me, juto-me, lat. vedē-m, sējā-m, likā-m šalia esam. laiko: veda-me, sėja-me, lieka-me, junta-me, lat. veda-m, sēja-m, lieka-m, jūta-m. Plg. ir prs. wedē, laipinna = liet. vedė, *laipino "liepė".

4. Kaip skambėjo baltų prokalbė, kuria visos baltų tautos bus kalbėjusios apie 1000—500 m. pr.Kr., tegalima tik spėti. Šitą prokalbės rekonstrukciją žymiai palengvina didelis baltų kalbų konservatyvumas, nes kaikuriais atžvilgiais jų per 2500 metų be galo maža pakista. Daug šviesos prokalbėn meta ir baltų skoliniai suomių kalbose. Iš jų matyti, kad lietuvių š, ž prabaltiški, vadinasi, latvių ir prūsų s, z vėliau atsiradę, kad būta prokalbinių lyčių *šeinas, *martjān «šienas, marčią». Palyginus senuosius slavų skolinius muitas, muilas ir rusų myto, mylo su pekla, paskolinta Lietuvos krikšto metu iš lenkų piekło, matyti, kad iki XII a. lietuviai bus tebesakę prabaltiškai *rankā, o XIV a. būta jau trumpos galūnės — rankà, nes trumpas slavų o seniau geriau pritiko -as, negu ilgam -ā. Latvių kalboje ši galūnė turi būti sutrumpėjusi dar prieš skolinimą, nes jų sakoma muita, bliuoda (iš rus. bliudo) "bliūdas".

5. Nevisos baltų kalbos turi senovę vienodai išlaikiusios. Savo konservatyvumu ryškiausiai išsiskiria prūsų kalba. Jai charakteringos šios ypatybės. 1. Visada išlieka baltiškasis ei, kuris latvių ir lietuvių po kirčiu išverstas ie, pvz. prs. deiws, deinan (gl.), preikalis — liet. Dievas, diena, lat. Dievs, diena, bet deivė (XVI a. ir deiváitis, deivótas deivystė), preikalas, kurio gretiminė lytis priekalas, naujadaras pagal dėsningus príetaras, príesakis. 2. Nebeskiria ide. ā, ō, pvz. vienoje tarmėje dāt ir brāti, kitoje glossis ir brote, kur lietuvių ir latvių kalbose atliepia duoti/duot "gluos(n)is ir brólis/brālis" (plg. broterėlis). 3. Visiškai neturi afrikatų: gēide, mediones, verttemmai "siekiame" — liet. geidžia, medžionė, verčiame. 4. Išlaiko nosinius ir prieš s: sansy — žąsis

(tik žemaičių vietomis žansis), deiwans — dievus (iš *dievuos < *dievuons, plg. geruos-ius). Tebeturi daiktavardžių niekatrąją giminę: asaran "ežeras", lunkan "lunkas", pedan "vaga" — rus. ozero, lyko, gr. pēdón. 6. Morfologijoje: o-kamienių vn. km. galūnė -as, pvz. deiwas — skr. dēvasya "dievo"; asmen. įvardžių vn. nd. tebbei, sebbei "tau, sau" — sl. tebě, sebě, lot. tibi, sibi; dg. vd. mes — liet. mes, lat. mēs, bet km. nusun su senu n (plg. rus. nas, lot. nos), kur lietuvių ir latvių įvestas m iš kitų lingsnių — mūsų, mūsu; dg. gl. wans "jus" — sl. vy, lot. vos (plg. žemaičių ve-du "mudu"); vietoje liet.-lat. kam, tam (seniau kamui, tamui) — sl. komu, tomu, prūsų — kasmu, stesmu — skr. kasmāi, tasmāi; savyb. įvardžiai mais, tvais, swais — sl. mojь, tvojь, svojь (plg. lot. meus iš *mejos), kur liet. ir lat. kalboje manas/mans, tavas/tavs, savas/savs. 7. Žymūs žodyno skirtumai: aglo (: gr. achlys "tamsa, migla"): lietus, lat. lietus, anktan (: skr. anakti "tepa"): sviestas, sviests, dadan (: skr dadhi "rūgusis pienas"): pienas, piens; emnes (: sl. imę, lot. nomen): vardas, vārds; garbis (: rus. gorb, plg. garb-ana): kalnas, kalns; kelan (: sl. kolo "rats", plg. lat. du-celes "dviratis"): ratas, rats; kerdan (: sl. *čerda "eilė, banda", skr. śárdha "banda", plg. kerdžius): laikas, laiks; panu (: got. fon "ugnis"): ugnis, uguns; wupyan: debesis, debess. Visos tos ypatybės rodo lietuvių ir latvių kalbą abi bendrai atsiskiriant nuo prūsų kalbos, mažesniu senoviškumu. Jau tai vien verčia manyti, kad prūsų kalba turėjo anksčiau atskilti nuo prokalbės ir kad likusiųjų baltų prieš susiskirstant nueitas dar geras kalbos raidos galas. Kadangi apie 150 Kr. g. graikus yra jau pasiekusios žinios apie atskiras prūsų kiltis (Ptolemajaus: galindai ir sūduviai), tai baltų prokalbės skilimą dviem skiltimis — vakarine ir rytine — tenka būtinai nukelti prieš Kristų. Bet archeologai jau ankstyvajame geležies amžiuje (500—150 pr. Kr.) randa Rytprūsiuose susiformavusias kelias kultūros sritis, kurios iš dalies sutinka su atskirų prūsų kilčių istoriniais laikais gyvenamaisiais plotais. Dėl to V—IV a. pr. Kr. nebus perankstyva to skilimo data. Iš kitos pusės vėl visiems baltams bendri geležies (lat. dzelzs, prs. gelso) ir plieno (lat. pliens, prs. playnis) vardai rodo, kad prūsai geležies amžiaus pradžioje su rytų baltais tebedarė dar vieną tautą.

6. Latvių kalbai mažne visais atsitikimais "prokalbe" gali eiti šiandieninė lietuvių rašomoji kalba. Nuo lietuvių latvius skiria šie, daugiausia nauji, kalbos raidos pažymiai: 1. lietuvių išlaikomi galūniniai dvibalsiai ir ilgieji balsiai sutrumpinti, o trumpieji (išskyrus u ir -a (a turi gravį) iš -á numesti: sako (iš *sakā) — saka; pelė, pelių — pele, peliu; naktys, pelūs — naktis, pelus; tėvai, vedei, medaus — tēvi, vedi, medus; meta, pele! — met, pel!; daiktas, naktis — daikts, nakts, bet medùs, dienà — medus, diena, 2. dvibalsiai an, en, in, un išvirtę uo, ie, ī, ū: ranka - ruoka, lenkti — liekt, minti — mīt, lunkas — lūks, 3. minkštieji k, g išvirtę c, dz: kitas, kietas, kęsti — cits, ciets, ciest; gintaras, gieda, gęsta — dzītars, dzied, dziest, 4. lietuvių č, dž (iš tj, dj) atliepia š, ž: kenčiu, kviečiai, trečias — ciešu, kvieši, trešs; džiáuti, bríedžiai — žaut, briežu, 5. žodžio kirtis visuomet pirmajame skiemenyje, 6. išlaikytas prokalbės ā, lietuvių k. išvirtęs ō: māte, stāt — motė, stoti (tačiau plg. Mažvydo žadis "žodis" ir rytiečių āras "oras"), 7. prokalbės š, ž išversti, kaip ir prūsų kalboje, s, z: žiema — ziema, šienas — siens, 8. žodyno skirtumai daugiau tik reikšminiai, pvz. zuobs "dantis" (plg. sl. zǫbъ 't. p.') — žambas "kraštas, skvernas", māsa "sesuo" — móša "vyro sesuo" (plg. prs. moazo "teta"), maize "duona" — žem. maižė "bloga duona", kuoks "medis" — kúoka(s) "lazda, pagalys", nauda "pinigai" — naudà, valuoda "kalba" — valandà...

7. Kitos trys baltų kalbos yra išnykusios, nepalikdamos rašytų paminklų. Apie jų kalbą šį tą sužinome iš Ordino dokumentuose išlikusių vietovardžių.

Kuršių kalba yra buvusi pereiginė tarp kitų baltų kalbų. Kaip tokią ją geriausiai apibūdina vietos vardas Zintere ir upėvardis Sentatze, iš kurių matyti kuršius sakius *dzintar(a)s ir *santace, kuriems atliepia mūsų gintaras ir *santakė (plg. santakys ir tikrinius vardus Gintara ir Santaka), o latvių dzītars ir *suotace (darybai plg. suobare "maro auka"). Su prūsais kuršius sieja tj, dj išlaikymas, pvz. XIII a. Kuršo vietovė Walteiten, dabar latvių Valtaiķi (k minkštasis iš labai minkšto t), lietuviškai būtų *Valtaičiai (plg. Valtūnai). Taip pat atrodo, kad bent dalis kuršių bus tarę ir ei, ou, kur lietuviai-latviai turi ie, uo, pvz. Leypiaseme (= dabar Lieplaukė), Gaweysen (= latvių Gavieze), Alouste (= latvių

Aluoksta). Dėl šių dviejų (išskyrus ou) ir kelių kitų (žodyno, vardyno) bendrų su prūsais ypatybių kuršių kalbą, greičiausiai, tenka laikyti pereigine vakarų ir rytų baltų tarme. Tai paremia ir kuršių gyventojų žemių geografinė padėtis.

Žiemgaliai kalbos atžvilgiu, rodos, bus labai artimi latviams. Jie ne tik turi c, dz ir k', g', bet taip pat nebeišlaiko dvibalsių an, en, in ir junginį dj sykiu su latviais verčia ž. Pvz. Autzis — lat. Auce, o liet. Aukė, Mytowe — liet. Mintauja, Mezoten — lat. Mežuotne, o liet. būtų *Medžiuotė. Ar žiemgalių kalbėta atskira baltų kalba ar tik latvių kalbos tarme, to šiandien dėl jų kalbos duomenų trūkumo negalima išspręsti.

Sėlių krašto vietų vardai rodo, kad jų, kaip ir kuršių su latviais, k', g' versta c, dz, o dvibalsių vėl, nors nevisur, turėta sveikų. Pvz. Nertze (nežinomas ežeras apie Egluonos ištakas), Čedasai iš sėlių *C'edasai: plg. liet. Kedž-balė ir Kedys, Lensen, Gandennen (nežinomos vietovės netoli Viešintos upės), bet Vesyten — Viešinta. Nors čia tarp sėlių ir kuršių kalbų pastebimas tam tikras panašumas, tačiau dėl to dar nereikia jų jungti kokiais artimesniais giminystės ryšiais, nes sveiki dvibalsiai tik tiek terodo, kad abiejų senovė išlaikyta.

Visoms trims šioms kalboms bendra su prūsais ir latviais s, z iš baltiškųjų š, ž, pvz. kuršių: Vesete — Viešetė (Ventos int.), Grese — Griežė — lat. Grieze (Židikų vl. k. ir dv.); žiemgalių: Mussa — Mūša — lat. Mūsa, Sagare — Žagarė; sėlių: Mallaisen — Malaišiai (Svėdasų vl. k.), Zarasai iš *Ezerasai: sėl. * ezer(a)s—ežeras.

8. Šios visos penkios baltų kalbos yra išriedėjusios iš rytinės baltų prokalbės šakos jau po prūsų atskilimo. Kalbos duomenys padeda dar ir šiek tiek tiksliau apibrėžti rytinių baltų skilimą ir parodo, kad nevisi jų skiriamieji pažymiai tėra vienodo senumo. Skoliniai suog'is ir kūk'i iš rusų sudja ir kutja rodo, kad skolinimo metu (X—XI a.) latvių jau nebeturėta senųjų junginių dj, tj, nes šiaip jie šiandien turėtų sakyti *suožis ir *kūši (plg. mežs, svešs iš *medjas, *svetjas—medžias, svečias). Lietuvių k. šie junginiai, matyt, tebebuvo sveiki dar Vytauto laikais: Thanyagel, Wandeiagel (iš XIV a. galo) — Tendžiogala, Vendžiogala. Taip pat ir c, dz iš k', g' bei s, z iš š, ž nėra labai seni. Mūsų senosios valstybės raštinės Kěsь, Rěžica ir Latvijos pasienio lietuvių Rukiava, Aukė, Šešvė, kuriems latvių kalboje atliepia Cēsis, Rēzekne (Ciskodo lietuvių cieksų tar-

mėje dar Rėzytė), Rucava, Auce, Seseve, verčia manyti, kad kuršiai, žiemgaliai ir latviai, kurdamiesi šių dienų Latvijoje (II—VII a. Kr. g.), anuos garsus dar tebetarė vienodai su lietuviais. Tam pritaria ir suomiškos kilmės Vidžemės upėvardis, Pededze (iš senesnio *Pedeg'e: estų jõgi "upė"), kuris rodo, kad g' išversta dz tik po VII a., kada latvių įsigyventa ir šiaurės Vidžemėje (ž. Baltų tautos p. 325-329). Iš kitos pusės vėl žerbińš (ž. žemiau) š, ž virtimo s, z nebeleidžia nukelti po VIII a., nes šiaip latviai turėtų sakyti zerbiń š. XIII a. kronikose išlikę vietų ir asmenų vardai jau nebeturi senųjų dvibalsių an, en, in, un. Iš germaniško skolinio mūks "vienuolis" (: danų, švedų munks, plg. estų muńk su sveikų nosiniu) reikia spėti, kad vienabalsiais jų išvirsta ne anksčiau kaip XI a. gale, nes pats skolinys latvių ir estų kalbon, greičiausiai, tėra patekęs tik apie 1000 metus, pagyvėjus santykiams su Skandinavija. Plg. dar žem. Kuldinga, Ringa — lat. Kuldīga, Rīga. Taigi, latvių kalbai pasidaryti tokiai, kokia ji šiandien yra, prireikė arti 400 metų raidos. Kadangi žiemgaliai ir sėliai istoriniais laikais geografiškai lietuviams net artimesni, nei latviai, tai galima manyti, kad ir jų kalbų raida nebus buvusi greitesnė už latvių. Archeologai žiemgalių kultūros sritį pastebi išsiskiriant jau nuo V—VI a., o tarp sėlių ir latvių (latgalių) kultūros ribos sakosi nerandą (Baluodis). Kuršiai gali būti ir kiek anksčiau nuo kitų rytinių baltų atsiskyrę. Taip leidžia manyti kaikurios su prūsais bendros kalbos ypatybės (Blese) ir tai, kad netrukus po Kristaus gimimo ima formuotis atskira jų kultūros sritis, kuri, būdama artima giminaitė tuo laiku dar vienalytei lietuvių-latvių kultūrai, visgi turi daug bendrų bruožų ir su prūsų kultūra.

9. Rytinių baltų skilimo svarbiausia priežastimi tenka laikyti jų kėlimąsi į naujas gyvenamąsias vietas, prasidėjusį apie II a. ir pasibaigusį tik po VII a. Dėl šito išsikėlimo nutrūkus glaudiems tarpusavio santykiams, jau savaime atsirado palankios aplinkybės kalbos diferenciacijai, o antra, ėmė veikti ir naujosiose sodybose gautas svetimas substratas. Suomių įtakai priskirtina š, ž išvirtimas s, z ir kirčio atitraukimas, kuris užgriebia ir dalį Lietuvos šiaurės, kaip tik tas vietas, kur seniau gyventa kuršių ir žiemgalių, matyt, čia ėjusių iš vieno su latviais. Lietuviai ir prūsai (išskyrus š, ž) tik dėl to senovę geriau išlaikė, kad jiems svetimųjų įtakų maža teteko.

10. Nėra pasaulyje kalbos, kuri visai neturėtų svetimų skolinių. To priežastis yra socialinė kalbos prigimtis. Bet baltų kalbose nerandame tokių skolinių, kurie būtų paskolinti dar prokalbės metu. Skolintasi jau suskilusių atskirų baltų kalbų. Tatai rodo, kad baltų

gyventa labai sauskyra, ir dėl to išlaikyta tiek kalbos senoviškumo. Yra žodžių, paskolintų iš to paties nežinomo šaltinio ir jau labai seniai paplitusių visoje eilėje ide. kalbų. Toks neindoeuropietiškos kilmės skolinys yra sidabras, sudabras, lat. sidrabs, sudabrs, sudrabs, prs. sirablan (vsk. gl.) su visomis savo disimiliacinėmis ir metatezinėmis lytimis, kurio baltiškosiomis prolytėmis *sirabras, *surabras atliepia sl. sъrebro, sьrebro, gotų silubr ir sen. vok. silabar (iš *sirabar).

Germanų skolinių baltų kalbose senų rasta (Būga) vos apie dešimtį (išskyrus 3 skandinaviškus, visi gotiški), pvz. gatvė, lat. gatve "varykla, genesys", kviečiai, lat. kvieši, pẽkus, prs. peku "galvijai", kuriems plg. gotų gatwô, faíhu (aí = e), sen. islandų hueite. Kiek daugiau germaniškų skolinių baltai yra gavę per slavus, pvz. asilas, prs. asilis (lat. ēzelis iš vok. Esel) iš sl. osьlъ — gotų asilus, stiklas, lat. stikls, prs. stiklo iš sl. stьklo < gotų stikls, šalmas, prs. salmis iš sl. šolmъ < germ. *xelmaz, tuinas iš sl. tynъ iš germ. *tūnaz (= vok. Zaun). Visa tai rodo, kad germanai baltams senovėje tėra turėję labai silpnos įtakos. Tiesioginiai kaimynai su germanais, būtent Pavyslio gotais, bus buvę tik vieni prūsai, nes jų ir negausiuose kalbos paminkluose randame net keturis germaniškus skolinius, kurių nepažįsta kitos baltų kalbos. Visi tie skoliniai labai seni. Pvz. prs. kelmis "skrybėlė" dėl savo e tegali būti paskolintas iš germ. *xelmaz ir greičiausiai dar pr. Kr., nes iš vėlyvesnio gotų *hilms "pastogė javams" prūsai turi ilmis "daržinė be sienų". O gudo vardo d rodo, kad šis žodis į baltų kalbas yra patekęs dar prieš pirmąją priebalsių perkaitą (500—300 pr. Kr.), kada patys gotai savo vardą dar tebetarė *ghudaz. Vadinasi, baltų su germanais susidurta ne vėliau kaip V a. pr. Kr. Tik vokiečiams įsibrovus į baltų kraštus (ca. 1200), įplūsta, daugiausia į prūsų ir latvių kalbą, nauja vokiškų skolinių banga. Ir mūsų laikais abiem gyvosioms baltų kalboms tenka sunkiai kovoti su pačiais naujaisiais kultūros skoliniais.

Slavų ekspansija iš senosios jų protėvynės yra prasidėjusi apie V a. Kr. g. Dėl tos priežasties turėjo vėl rastis ir su baltais glaudesnių santykių, kurie atsiliepė skoliniais. Tiesa, didžioji slavų (gudų, lenkų) skolinių banga, pvz. lietuvių kalbą tėra užplūdusi po XIV a., bet esama jų, nors palyginti nedaug, ir labai senų. Tautovardis lenkas, žem. pundus "pūdas" (XVI a.: pundas "svoris, svaras") ir Daukšos unguras, jei jis nėra tiesiog węgrzyn vertinys (węgorz = ungurys !), lietuvių pasiskolinti vėliausiai IX a.,

nes X a. pradžioje rusai jau nebeturi nosinių ir vietoje senųjų lęchъ, *pųdъ, *ųgъrinъ sako liach, pud, ugrin. Dėl to pat nevėliau į rusų kalbą bus patekę ir baltų tautų galindų ir jotvingų vardai, išvirtę kronikose goliad', jatviag (per *golędь *jatvęgъ). Žodžiai katilas, pipiras, šilkas, muilas, tulkas, turgus... iš sen. rusų kotьlъ, pьrьrъ, šьlkъ, mylo, tъlkъ, tъrgъ... rodo senus prekybos santykius. Rusų kalbos raidos dėsniais jie negali būti paskolinti vėliau kaip XII a., o žiūrint istorinių aplinkybių, paskolinimas greičiau nukeltinas taip pat į IX—X a. O Nemuno int. Merkys ir prūsų upė Alna (vok. Alle), išvirtę gudišku Mereč ь (per pereiginius laipsnius *Merčь iš *Merkь, plg. liet. merkiu ir gudų miarecza "durpynas", kilusį iš prolytės *merkia) ir lenkišku Łana, rodo, kad su tais vardais slavų susipažinta dar apie VIII a., nes IX a. įvyksta praslaviškųjų junginių or, ol, er, el metatezė ir skoliniuose minkštasis k' jau nebeverčiamas č. Tuo pat laiku lietuvių kalbon turėjo patekti ir Gardino vardas iš prarusiškojo *Gardinъ, vėliau išvirtusio Goroden, kuris lietuviškai būtų *Garadenas. — Senumu neatsilieka nė latvių skoliniai, pvz. kalps "tarnas", žerbiņš "burtas", kurtis "kurtas", Pāvils iš sen. rusų (krievų) chlopъ, *žeribjь, chъrtъ, Pavьlъ, dabar tariamų cholop, žerebij, chort, Pavel. Lat. suods "bausmė" ir grēks "nuodėmė" paskolinti anksčiau už liet. sūdas, griekas, dar kada patys rusai vietoje sud, grech tarė *sõd (iš sądъ) ir grēch. Be to, latviai turi visą eilę senų skolinių, kurių lietuviai visai nepažįsta, pvz. gads "metai", nazis "peilis", svēts "šventas", cilvēks "žmogus" iš rusų god, nož, sviat(oj), sen. rusų *čьlověkъ. Vokiečių Ordinas (1200) nutraukė Latvijos santykius su rusais, ir dėl to latvių kalboje trūksta vėlyvesniųjų slavų skolinių iki pat XVI a., kada Latgalijoje ima reikštis lenkų ir iš dalies gudų kalbos įtaka. — Prūsų kalba slaviškuosius skolinius yra gavusi iš lenkų. Daugumas jų rodo dar pralenkiškas lytis, pvz. kumetis "ūkininkas", swetan (vėliau: swītan) "pasaulis", tisties "uošvis" paskolinti iš *kъmet, *sviet, tьst' (dabar: kmieć, świat, cieść), t.y. pirmuoju ne vėliau kaip X a., o paskutinysis taip pat būtinai prieš XII a.

Iš savo pusės baltai slavams maža tėra davę skolinių. Iš jų plačiai pažįstami, pvz. gudų wiencier, lenkų więcierz, rusų venter' ir viater' (šis jotvingo—jatviag senumo skolinys pažįstamas net Orlos ir Novgorodo gub.) iš ven-

teris, rusų ir gudų jantar', kovš/koŭš iš gintaras, kaušas. Gudų kalboje skolinių daugiau, pvz. eŭnia, eŭja, klunia, arud, atarica, noŭda, bonda, wypsa... iš javinė, jauja, kluonas, aruodas, ataras, nauda, banda, vypsa... Iš skolinių gausumo santykio dar negalima daryti išvados, kad kaimyninių slavų kilčių kultūra būtų buvusi augštesnė už baltų kultūrą. Priešingai, archeologija liudija didesnį baltų kapų turtingumą, o antra, vėl senų skolinių palyginti nėra daug.

Bet dėl to vakarinėms suomių - ugrų tautoms, savo seniausiems šiaurės rytų kaimynams, baltai yra buvę labai dosnūs skolintojai. Tie skoliniai senesni už pačius seniausius germaniškuosius skolinius, paskolintus prieš pirmąją priebalsių perkaitą (500—300 pr. Kr.), ir rodo dar prabaltiškas lytis, pvz. estų tagijas iš *dagijas > *dagijs > dagys, suomių purje, karelų purjeh iš *burjē (plg. burių) > burė, suomių, vepsių, votiakų taivas, estų taewas "dangus" iš *deivas (plg. prūsų deiws) > dievas, suomių, votiakų reisi iš *reitas > rietas, suomių heimo, hihna iš šeima, šikšna, suomių kerta, karelų kerda "tvarka, eilė" iš *kerdā (plg. prs. kērdan "laiką", o reikšmei ukrainiečių čereda "eilė, banda"), suomių ankerias, votiakų, estų angerias < *angurijas (plg. prs. angurjis "ungurys"), suomių panu < *panu (plg. prs. panno "ugnis"), suomių marsian iš *martjān > marčią. Kadangi skolinių tarpe randame net šeimos terminų ir kūno dalių vardų, tai santykių, matyt, būta labai glaudžių, vietomis sąmišriui gyventa.

BALTIC LANGUAGES *

A branch of the Indo-European linguistic family spoken on the southeastern shores of the Baltic sea, the Baltic languages include modern Lithuanian (Li) and Lettish (Le) or Latvian, and now extinct Old Prussian (OPr) as well as the dialects of the Curonian (C), Semigallian (Sm) and Selonian (Se) tribes.

---

* *Encyclopaedia Britannica*, III (1955), 3-5. Persispausdinama su šios enciklopedijos leidimu. (Reprinted with permission from "Balts" in *Encyclopaedia Britannica*, 14th edition © 1955 by Encyclopaedia Britannica, Inc.)

Lacking a common genuine name, the designation Baltic languages (*Baltische Sprachen*), first suggested by F. Nesselmann in 1845, has replaced since the end of the 19th century the misleading terms of Lettic or Lettish, Lithuanian and Letto-Lithuanian. The Lithuanian philologist, K. Būga, utilizing Tacitus' (*De Germania*) *Aestiorum gentes*, proposed a term Aistian (*aisčių kalbos*) which, however, has not been generally accepted in linguistic literature. Within Indo-European (IE), Baltic belongs to the *satem* group which also includes Slavic, Indo-Iranian, Armenian and Albanian and is characterized by the change of the primitive IE palatals **k'*, **g'* to sibilants in contrast to a mere dispalatalisation in the *centum* group (Italic, Greek, Germanic, Celtic, Tocharian and Hittite). Thus, corresponding to the primitive IE word **k'ṃtóm* (" hundred ") on one side are Li *šimtas*, Le *simts*, Old Church Slavic (OChS) *sŭto*, Sanskrit (Skr) *çatám*, Avestan *satəm* and on the other, Latin (La) *centum*, Greek (Gr) ἑ-κατόν, Gothic (Go) *hund*.

BALTIC AND SLAVIC

Baltic in its primitive form is more closely related to Slavic than to any other branch of IE. Both have a number of common features in phonology and morphology as well as in vocabulary and syntax. This led many scholars in the 19th century to the assumption of a Balto-Slavic linguistic unity, placed (T. Milewski, 1948) between 2000—1500 B.C. However, the progress in the investigation of the individual IE languages and refinement of the methods induced an increasing number of philologists to side with A. Meillet who first (1908) opposed the idea of a Balto-Slavic protolanguage. Later the term " unity " was replaced by " partnership " (V. Machek, 1934) and a " period of close contact " (J. Endzelīns, 1951). Others decided in favour of parallel development (G. Bonfante, 1931). R. Trautmann, who championed the old theory by writing a *Baltisch-Slavisches Wörterbuch* (1923), also became more cautious and later (1947) postulated only " some kind of common basis " and warned against insisting on the term " unity ".

Most of the earlier scholars working on this problem based their conclusions on a bare enumeration of actual similarities between Baltic and Slavic. They neglected to take into consideration the possibilities of a dialectal IE inheritance, parallel development due to close vicinity, late origin and interborrowing of those allegedly common Balto-Slavic features. Methodologically, proof of a Balto-Slavic unity would require a convincing number of common innovations, dating from the early post-Indo-European era and unknown

to other IE languages. After a close examination, the imposing number of 26 supposed Balto-Slavic innovations (V. Pisani, 1932) has been cut down to a mere 6 (A. Senn, 1954). Among the exclusively Balto-Slavic innovations may be mentioned: (1) A split representation of IE syllabic *ṛ, *ḷ, *ṃ, *ṇ by *ir*, *il*, *im*, *in* and *ur*, *ul*, *um*, *un* (*cf.* Li. *vil̃kas* [" wolf "] = proto-Slavic [PrS] **vĭlkŭ* and Li *tul̃žti* [" to soak "] = PrS **tŭlstŭ* [" thick "] (2). Certain accent shifts (Li *dū́mai* [" smoke "] = Russian (R) *dým*, genitive *dýma* in opposition to Skr *dhūmáḥ*, Li *rankà* [" hand "], accusative singular *rañką* = R *ruká*, *rúku*) and tone correspondences (Li *várna* [" crow "], *vařnas* [" raven "] paralleled by Serbo-Croat *vràna*, *vrȃn*). (3) Dative plural in *-mus* (Old Lithuanian [OLi] *wilkamus* = PrS **vĭlkomŭ* in contrast to Skr *vṛ́kēbhyaḥ*). (4) Genitive plural **nōs(s)ǒn*, " of us " (*cf.* OPr *nuson*, Li *mū́sų*, OChS *nasŭ*). On the other hand, the innovation in the genitive singular Li *vil̃ko*, Le *vilka* = PrS **vĭlka* (originally an ablative form) is not shared by OPr. And the formation of the definite adjective by adding the pronoun **jo-* (*cf.* Li *basàsis* from *bãsas* + + *jìs* and PrS **bosŭjĭ* from *basŭ* + *jĭ* [" the barefoot one "]), frequently quoted as exclusively Balto-Slavic, occurs also in Avestan and is rather a comparatively late parallel development. If this feature were old, one would expect in Slavic **bososĭ* or at least **bosŭšĭ* (from **bosos* + *jĭs*). The Baltic forms show also enough discrepancy (standard Li *baltàsis*, dialectal *baltàjis* and *baltùjis*, Le *baltaĩs* [" the white one "], OPr *pirmoys* [" the first one "], OLi genitive singular *pajoprasto* for modern *pãprastojo* [" the simple one "]) to be considered pre-Baltic.

In the vocabulary there are actually only about 1000 words exclusively Balto-Slavic in form and meaning (Endzelīns); *e.g.*, Li *kárvė* (" cow "), *kiáunė* (" marten "), *péntis* (" heel, butt-end "), *rankà* (" hand "), *pirtìs* (" kiln ") = *PrS* **korva*, **kuna*, **pęta*, **rǫka*, **pĭrtĭ*.

On the other hand, one must take into account the numerous differences which separate Baltic and Slavic not only in vocabulary (*cf.* Li *dievas* [" god "], *výras* [" man "], *kẽlias* [" road "], *rãtas* [" wheel "], *lãbas* [" good "] as against PrS **bogŭ*, *mǫžĭ*, **dorga*, **kolo*, **dobrŭ* in the same meanings) but also in phonology (*cf.* Li *o*, Le *ā* and both *uo* from IE **ā*, **ō* fused in Slavic into *ā*; also PrS **vĭrchŭ* [" top "], **suchŭ* [" dry "], locative *trĭchŭ* [" three "]: Li *viršùs* but *saũsas*, *trisù*) and in morphology (especially in the verbal systems). Unfortunately, this point has been largely neglected in the investigations of the Balto-Slavic problem. The evident and commonly accepted affinity of these two linguistic groups is well explained by assuming their development from two neigh-

bouring IE dialects which still remained in contact during the final stages of the disintegration of the proto-Indo-European unity. The migration of the pre-Balts to the northeast, probably around 2000 B. C., severed the contact with the pre-Slavs and thus led to a separate linguistic development on both sides. A new contact, as late as the 6th century A. D. in the east, but much earlier in the southwest, was established again by the Slavic expansion. This is reflected in a number of correspondences between Old Prussian and Slavic unknown to East Baltic (*cf.* the consonant groups *tl*, *dl*, dialectally preserved in OPr as in west Slavic, but changed to *kl*, *gl* in East Baltic; pronominal forms *tebbei*, *mien*, *wans*, *mais* equalled by OChS *tebě*, *mę*, *vy*, *mojĭ* in opposition to Li *tãvie* > *táu*, *manè*, *jùs*, *mãnas*; in vocabulary *assanis* [" autumn "], *dalptan* [" chisel "], nominative plural *maldai* [" young "], *waisei* [" you know "] = PrS **(j)esenĭ*, **dolto*, **moldŭ*, **vĕsi* but Li *ruduõ*, *káltas*, *jáunas*, *žinaĩ* = Le *rudens*, *kal̃ts*, *jaûns*, *zini*).

Besides Slavic, proto-Baltic may have had some contact with only one other member of the IE family—proto-Germanic (*cf.* Li *vienúolika* [" eleven "], *dvýlika* [" twelve "], OPr *ains* [" one "], dative singular *nautei* [" need "] = Go *ainlif*, *twalif*, *ains*, *nauþs*).

PROTO-BALTIC

The earliest form in the development of the Baltic languages is called proto-Baltic (PrB). Its constitution as an independent linguistic group, judging from archaeological data, may have taken place not later than the end of the 2nd millennium B. C. Because of its peripheric and isolated position proto-Baltic from the very beginning was less affected by changes, characteristic of central IE languages. The later great migrations had also no apparent impact which would have stimulated linguistic change. Because of this development, Baltic duly claims the title of the most archaic of all living IE languages. The original phonologic system, especially vocalism (practically all short and long vowels excepting **o*, **a* and **ə*, which fused into *a*; diphthongs; pitch tones; also final *s*, *r*, *n*) and numerous morphological features (seven of the eight IE cases including vocative, dual, three genders, supine), have been preserved with such a fidelity that modern Lithuanian plays in the comparative grammar of Indo-European a role equal to that of Old Greek, Sanskrit, Latin and Gothic. In many instances Baltic presents forms which are much closer to proto-Indo-European than those of other Languages recorded 2,000—2,500 years ago. For instance, Li *sūnùs* (" son ") is identical with the reconstructed IE

**sūnus*, while the other languages show newer developments (*i. e.*, Skr *sūnúḥ*, Go *sunus*, Old English *sunu*, OChS *synŭ*, Russian and Polish *syn*). And IE **gʷīwos* ("alive") survives in Lithuanian with slight change as *gývas* but not so in others: PrS and OChS *živŭ*, Skr *jīváḥ*, La *vīvus*, Go *qius*, Old English *cwicu* ("living"), Old Irish *biu*, *beo*, Gr *βίος* ("life"). The richness of inherited forms has even been expanded by special Baltic innovations. For instance, to the old IE locative singular in **-oy/-ey* surviving in adverbial function (*cf.* OPr *obītai* ["in the morning"], Li *namiẽ* < **namei* paralleled by Gr οἴκοι, οἴκει ["at home"]) have been added four new forms (*cf.* modern Li *kalnè* ["in, on the mountain"], *kalnañ* ["into, onto the mountain"] and OLi and dialectal *kalníep* ["by the mountain"], *kalnóp* ["to the mountain"] from *kálnas* related to La *collis* < **kolnis* and English *hill* < ** hulni-*). This tendency of creating additional case forms by adding postpositions may rather be due to west Finnish influence. The close contact between the proto-Balts and the ancestors of the Finns, dating back to pre-Christian times, is attested to by several hundred Baltic loan words present in all west Finnish languages including the faraway Mordvinian. For instance, Estonian *tagijas* ("thistle"), Finnish *taivas* ("sky") and *hanhi* ("goose") point to PrB **dagijas*, **deivas* and **žansis*, the protoforms of modern Li *dagỹs*, *diẽvas* ("god"; OPr still *deiws*) and *žąsis* (OPr *sansy* and dialectal Li *žansis*), and Le *dadzis*, *dìevs* and *zùoss*. The borrowed Finnish *seinä* ("wall") and *heinä* ("hay"), *tarha* ("enclosure") confronted with Li *síena* and *šiẽnas*, *dažžas* ("garden") prove beyond doubt that Li *š*, *ž* originating from IE **k′*, **g′* represent the proto-Baltic phonetic state and a very early stage of satemization preserved also in Sanskrit (*cf.* above *šimtas* = *çatám*), another peripheric language. The rest of the satem languages underwent a second satemization resulting in *s*, *z*. On the other hand, the conservativeness of Baltic is not absolute. The proto-Baltic consonantism, intact in Old Prussian and slightly changed in Lithuanian, shows no trace of IE aspiration or labiovelar stops. The verbal system has been simplified in a sweeping way. Only the old present and future tenses were retained while the imperfect, aorist and perfect were replaced already in proto-Baltic by a newly created preterit characterized by the stem vowel *ā* or *ē* (*cf* Li *vẽdė-me* ["we led"], *sẽjo-me* ["we sowed"] = Le *vedēm*, *sējā-m* against present tense Li *vẽda-me*, *sẽja-me* = Le *vedam*, *sēja-m*).

The early dialectal differentiation of proto-Baltic led at first to a split into West Baltic (WB) and East Baltic (EB). This, judging from certain archaeologic and linguistic data (emergence of tribal cultures, common designations for iron and steel: Li *geležìs*, *pliẽnas*,

Le *dzèlzs*, *pliens*, OPr *gelso*, *playnis*), may have occurred not later than 500—300 B.C. The Greek geographer Ptolemy of the 2nd century already knew about the existence of separate Old Prussian tribes (Γαλίνδαι καὶ Σουδινοί).

WEST BALTIC

This group is represented solely by Old Prussian, and a closely related dialect of Sudovians or Jatvingians, both decimated through early wars and finally Germanized in the 17th century. Old Prussian is even more archaic than Lithuanian. For instance, it preserves PrB **ei* (*cf.* examples above) and **tj*, **dj* (*median* ["forest"] = Li dialectal *mẽdžias* = Le *mežs*), neutral nouns (*assaran* <**ezeran* = PrS **[j]ezero* and masculine Li *ẽžeras*), many inflectional forms and vocabulary items unknown to East Baltic (*cf.* genitive singular *deiwas* < IE **-oso*, like Old English *dómæs*, genitive singular *stessei* ["this"] = Skr *tasya*, dative singular *kasmu* ["who"] = Skr *kasmāi*; *emmens* < **enmens* ["name"] = PrS **ĭmę*: La *nōmen*; *panno* ["fire"] = Go *fōn*, *aglo* ["rain"] = Gr ἀχλύς ["mist"], *dadan* ["milk"] = Skr *dádhi* against Li *varĩdas*, *ugnìs*, *lietùs*, *pìenas* = Le *vàrds*, *uguns*, *liêtus*, *piẽns*), Old Prussian shows closer ties to both Slavic (*see* above) and Germanic than either Lithuanian or Lettish. For instance, 33 vocabulary items common only to Slavic and 19 to Germainic have been counted (Endzelīns). All this reflects prehistoric contacts. *Cf.* also the change of PrB *š*, *ž* into *s*, *z*, as in Slavic. (*See* examples above.) The independent character of Old Prussian points to deep dialectal differences in proto-Baltic which, most likely, never was so uniform as, for instance, proto-Slavic. A 16th-century report relates that a Lithuanian could understand Old Prussian "only very little" which is not quite true in respect to Lithuanian and Lettish even four centuries later.

EAST BALTIC

East Baltic includes modern Lithuanian and Lettish, also Curonian or Kurish, Semigallian and Selonian, the dialects of minor Baltic tribes. After the initial split of proto-Baltic into two groups the larger East Baltic continued as a uniform linguistic entity for quite a long time. Historical records of the individual existence of East Baltic peoples date from the 9th (for Curonians) to the 13th (for Selonians) centuries. But linguistic data allow a more precise and detailed determination of the emergence of separate languages from primitive East Baltic. The oldest Russian loan words in Lettish

(*cf.* *sùoģis* [" judge "], *kūḱes* [" Christmas meal "], *žerbińš* [" sort "] from Old Russian [OR] *sudjá*, *kutjá*, *žerebej*) and differences between Lettish, Lithuanian and Old Russian forms of some place and river names (*cf.* Le *Rucava*, *Seseve*, *Rīga* = Li *Rùkiava*, *Šešėvė*, dialectal *Ringà*; *Le Cēsis*, **Rēzīte* = OR *Kěsĭ*, *Rěžica*; Le *Pededze* < **Pedeģe*: Estonian *jõgi* [" river "]) demonstrate that the most characteristic phonetic innovations of Lettish are comparatively young. The slow process of its individualization began after A. D. 700 and ended around 1100 with the monophthongization of nasal combinations (*cf.* Le *mūks* [" monk "] borrowed from Old Norse *munkr* around A.D. 1000).

The emancipation of Semigallian and Selonian, to a large part because of their geographical position, apparently coincides in time with that of Lettish. But peripheric Curonian may have assumed its shape already around A. D. 400—600. This is confirmed by the development of a rich Curonian prehistoric civilization since A. D. 100. The main reason for the disintegration of primitive East Baltic is to be seen in population shifts and early migrations leading to occupation and Baltization of previously west Finnish (Livonian) territories. The ancestors of the Latvians, properly Lettigallians, Selonians, Semigallians and Curonians moving in successive and overlapping waves, took possession of the larger part of Latvia as late as A. D. 100—700. The Curonian expansion beyond Venta and Abava rivers proceeded only after 1000. And Latvianization of the Livonians has continued into the 20th century.

Lithuanian, thanks to its stable central — or rather rear-guard — position, was saved from superseding and assimilating non-Baltic languages except some Slavic influx from the southeast. This explains its conservative character as against Lettish. A later north and west expansion of Lithuanian (1400—1700) to depopulated territories, formerly held by other East Baltic and also Old Prussian (beyond the Nemunas river) tribes brought no change, except dialectally, in this respect. Lettish is much more advanced and simpler both phonetically and morphologically. Its younger forms in most cases can be traced back to the older ones still current in standard Lithuanian. Marked simplification has been achieved in Lettish by dropping (*a*, *e*, *i*) and shortening (*ā*, *ē*, *ī*, *ū* > *a*, *e*, *i*, *u*) vowels in final position, extensive monophthongization (*an*, *en*, *in*, *un* > *uo*, *ie*, *ī*, *ū*, finally *ai*, *ei*, *au* > *i*, *u*) and morphological analogies and generalizations (same endings for accusative and instrumental in singular and plural, pronominal inflection of nouns, no inflection for conditional). The former affricates were eliminated (PrB **tj*, **dj* > *č*, *dž* > *š*, *ž*; *cf.* examples above) and new ones developed (*cf.* Le *acs* [« eye »],

cẹ̀rs [" stump "], *cìeš* [" suffers "], *dzîvs* [" alive "], *dzęguze* [" cuckoo "] as compared, with Li *akìs*, *kẽras*, *keñčia*, *gývas*, *gegužė̃*), a process which reminds one of Slavic palatalizations. Several characteristic innovations, such as *s*, *z* for PrB *š*, *ž* (*cf.* examples above), fixed accent on the first syllable and abandoning of grammatical gender in the " Livonian " dialect, are due to the influence of the Finnish substrate.

From the three extinct East Baltic dialects there are no written records, except proper names from the 13th to 15th centuries and phonetic and vocabularly dialectisms in Lettish and Lithuanian dialects. Curonian, spoken as late as 1600 (in Latvia), presents a typically transitional dialect between Lettish and Lithuanian. It preserved the combinations *an*, *en*, *in*, *un* like Lithuanian and Old Prussian, but, on the other hand, had *s*, *z* for *š*, *ž* and *c*, *dz* from *k*, *g* under the same condition as Lettish (*cf.* mediaeval *Sentatze*, *Zintere*, *Swente* = Li *Santakà*, *Giñtaras*, *Šventóji*; Le dialectal *dziñtars* for *dzîtars* = Li *giñtaras*, OPr *gentars* [" amber "]). There are also some links to Old Prussian (palatal *t'*, *d'* from **tj*, **dj*; Le dialectal *du-cele* [" two-heeled cart "] = OPr *kelan* [" wheel "]). And this is quite obvious because of their prehistoric contact along the lower course of the Nemunas river.

The Semigallians and Selonians merged with the neighbouring Latvians and partially with the Lithuanians already around 1400. Judging from the scarce name material in contemporary sources and modern dialectisms, Semigallian must have been very close to Lettish, if not a dialectal variant of it. Selonian was rather more independent as evident from the partial preservation of the groups *an*, *en*, *in*, *un*. The same is testified to by the accent shift of north Lithuanian in former Curonian and Semigallian but not Selonian territory.

GALINDIAN

The Russian chronicles mention fighting in the 11th—12th centuries a warlike tribe of *Golyad* (OR *Goljadĭ* < **Golędĭ* = PrB **Galindā*: Li *gãlas* [" end "]; *cf.* also OPr *Galindo*, a tribal district), settling above the Protva river (near Mozhaisk). The tribal name survives in eight different place and river names in the former governments of Moscov and Orel. Further detailed place-name studies, conducted by K. Būga and M. Vasmer, established that all White Russia and bordering areas as far as Kalinin (Tver) and Tula were inhabited by Balts prior to the East Slavic expansion covering those lands around A. D. 500—600. The Baltic roots preserved in the name material speak rather for a very ancient character of that Galindian. One notes PrB *š*, *ž* and several vocabulary items older in form than

those used in Lithuanian (*cf. Žukopa*, a river name: **žukas*+*apē* paralleled by OPr *suckis* ["fish"] and *ape* ["creek"], Li *žuk-sparnis* ["osprey"] but only *žuvìs* ["fish"] and *ùpė* ["river"]).

MONUMENTS

Written records of the Baltic languages are of late date. An undated minute German-Old Prussian vocabulary, compiled around 1400, was followed solely by three catechisms (1545 and 1561). The quite abundant and philologically very valuable Lithuanian religious literature begins in 1547. The first Lettish writings, unfortunately in corrupt language, appear beginning 1585. The beginnings of the standard languages of both Lithuanian and Lettish date from the time of their national revival in the 19th century followed by vigorous development after the gaining of national independence subsequent to World War I.

BALTŲ IR SLAVŲ KALBŲ RAIDOS SKIRTYBĖS *

Šiuo klausimu pradėjom labai jau liūdnai, nes nuėjome į agnosticizmą: "ignoramus et ignorabimus". Kažin ar jau taip?

Klausimas, kurį mes šiandien čia bandom lukštenti, yra labai senas ir iki šiol neatsakytas. Kad jis mokslo žmones, kalbininkus jau seniai jaudino, žinom ir iš to, kad jau antrojoj pusėj XIX a. prie Leipcigo universiteto veikusi mokslinė draugija, vadinama Jablonowski Gesellschaft, buvo paskyrusi premiją specialiai nagrinėti baltų, slavų ir germanų kalbų giminumo santykiams. Ir, atsiliepdamas į šitą paskelbimą, prof. Leskienas anuo metu parašė knygą, pavadintą "Declination im Slavisch-Litauischen und Germanischen" (1876). Jis ten tuos ryšius lukšteno. Bendrumus, pastebėtus tarp baltų, slavų ir germanų, iškėlė, bet kokių ypatingų, aiškių išvadų nedarė.

Norėdamas parodyti, kaip klausimas yra komplikuotas ir kaip mokslo žmonės čia kartais sumišę, tame savo padale [1] parodau,

---

* Paskaita, skaityta Lituanistikos instituto suvažiavime Čikagoje 1969 m. lapkričio mėn. (Padėkos dieną). Spausdinama pirmą kartą iš mašinraščio, surašyto iš magnetofono juostelės. Tekstas, kuris prelegento buvo pasakytas žodžiu (ne skaitytas iš pasirašyto rankraščio), spausdinimui kiek paredaguotas.

[1] Angliškai *handout* lietuviškai bus *padalas*, kaip mes tokį terminą ir nusikalėm.

kaip tariamosios baltų ir slavų prokalbės arba kalbinės vienybės skilimas yra datuojamas *. Ir ką mes matome? Tą tariamą baltų-slavų prokalbę arba kalbinę vienybę galima datuoti nuo III tūkstantmečio pr. Kr. iki pirmojo amžiaus po Kr. (pvz. Rozwadowskis 1912 m., baigiant amerikiečių dviem kalbininkais, kurie tuo klausimu šiek tiek užsiminė). Tad tarpas nuo III tūkstančio metų pr. Kr. iki I a. po Kr. Iš to jau matome, kaip mes klaidžiojam kažkokiam miške: 3 tūkstančių metų tarpas skiriamas tariamai baltų-slavų prokalbei. Aiškiai matyti, kad mokslininkai tuo klausimu konkrečiai ir aiškiai atsakyti negali, jeigu susidaro tokie tos vadinamosios prokalbės arba vienybės skirtumai.

Ir iš pačių terminų, kuriais tie slavų ir baltų kalbų santykiai ir ryšiai yra aiškinami, matysite, kaip tas dalykas svarstomas (žr. padalą). Čia pradedama nuo prokalbės, einama per kalbinę vienybę, kalbinę bendrystę, glaudžią visumą, izoglosinę sritį, izoglosinę bendrystę, pastebimai identiškas indoeuropiečių tarmes ir paralelinę raidą. Tokie vartojami terminai. Tas irgi rodo, kaip dalykas svarstomas, kaip tyrinėtojai šituo atžvilgiu stačiai neranda aiškaus kriterijaus, kaip tą klausimą išspręsti ir kokių išvadų prieiti.

Pagaliau prie ko prieinama, kaip tyrinėtojai susiskirsto. Čia neminėsiu pačių pirmųjų, kaip Boppo ir paskui Schmidto, kurie tiktai užuominomis tą klausimą priėjo. Bet rimčiau klausimą lietė Schleicheris. Pradedant nuo Schleicherio, baigiant Trostu (1958) — tai tie tyrinėtojai, kurie buvo baltų-slavų prokalbės arba kalbinės vienybės šalininkai. Yra būrys ir šios teorijos priešininkų, prie kurių, šalia kitų, galima priskirti ir ukrainiečių kalbininką Ševeliovą (1964), dirbantį Kolumbijos universitete.

Turiu pabrėžti, kad tie patys kalbininkai bei tyrinėtojai savo nuomones keitė. Pavyzdžiui, Pisani, italų kalbininkas, 1932 m. reikalavo bendrystės epochos, bet ne prokalbės, nuo V a. pr. Kr. iki IV a. po Kr. Bet 1949 m. kitam savo straipsny sako: bendrystė abejotina, o prokalbė, atrodo, niekada neegzistavusi. Safarewiczius, lenkų kalbininkas, 1947 m. sakė, kad bendrystės laikotarpis (okres spółnoty) tikrai egzistavęs po indoeuropiečių prokalbės suskilimo. Bet 1961 m. jis kitam straipsny rašo: " Bendrystės epocha nėra visai tikra. Jeigu ji ir buvusi, tai II tūkstantmečio pr. Kr. pirmoje pusėje. Baltų ir slavų kalbos gali būti kilusios iš vienos indoeuropiečių tarmės ". Vienu žodžiu, tą bendrybę, kurios randama tarp baltų ir slavų kalbų, jis dabar nukelia į indoeuropiečių prokalbę. Na, žinoma, prokalbėj

---

* Žr. *Prieduose* p. 533-537.

tarmės buvo. Tarmės yra kiekvienoj gyvoj kalboj, o indoeuropiečių ta prokalbė kada nors buvo gyva.

Įdomiausia, kaip visiškai kūliu apvirto prof. Otrębskis, geras, pasižymėjęs lietuvių kalbos specialistas, parašęs 3 tomų gramatiką (IV tomo laukiama). Jis 1947 m. sakė, kad baltų-slavų prokalbės niekad nebuvo. O 1954 m. sako: baltų ir slavų kalbos kilusios iš vienos baltų-slavų kalbinės grupės, kurią reikia laikyti vienybe ir kilusia iš vienos kalbos. Žodžiu, baltai ir slavai, kaip jis paskui pasakė, viena kalba. Ir 1958 m. jis sako: "Vėlesniųjų baltų ir slavų protėviai kalbėjo ta pačia kalba. Paveldėtoji baltų-slavų vienybė pasibaigė, palyginti, vėlai, tiktai I tūkstantmety prieš mūsų erą, tikriausiai to tūkstantmečio pradžioje". Jeigu imsime Trautmanną, kuris, atrodė, jau buvo šioje srityje baltų ir slavų prokalbės ir kalbinės vienybės čempionas, 1923 m., kada išleido savo "Baltisch-slavisches Wörterbuch", jis sako: "Taigi aš visiškai remiuosi baltų-slavų kalbinės bendrybės teorija, kuri bene geriausiai nagrinėta Porzezińskio, Rozwadowskio, taip pat Endzelyno". Bet 1947 m. jis pasidaro jau atsargus, sako: "Tikrai yra tiek daug stiprių kalbinių ryšių, jog turėjo būti kokio nors pobūdžio bendras pagrindas. Bet visa kita sunku nustatyti. Tačiau vienybės sąvokos nereikėtų pabrėžinėti. Skirtybių, savaime suprantama, buvo anksti, ir jos laiko eigoje dar daugiau sustiprėjo".

Pagaliau tų nuomonės keitėjų sąrašą baigsiu mūsų, lietuvių, Mažiuliu. V. Mažiulis 1959 m. referatuose, kuriuos jis skaitė 1958 m. slavistų suvažiavime Maskvoje (ta referatų santrauka buvo perspausdinta lietuviškai), yra pasakęs: "Esu linkęs manyti, kad ... baltų ir slavų senieji (bei inovaciniai) panašumai — 'paralelumai' nesiprašo į pagalbą tradicinės baltų-slavų prokalbės (resp. genetinio slavų-baltų kalbų vienumo) hipotezės. Kol kas čia galima išsiversti lingvistinės diferenciacijos bei integracijos principais, kuriuos nurodo Endzelynas". Taigi Mažiulis prisijungia prie Endzelyno požiūrio, kuris apsiriboja baltų ir slavų kalbų raidoje bendru periodu, kada tos skirtingos indoeuropiečių tarmės suartėjo, pergyveno artimos kaimynystės periodą, kada konvergentinės jėgos veikė, viena kalba prie kitos priartėjo ir tos naujenybės arba naujadarai atsirado. Bet 1964 m. Mažiulis jau vėl kitaip kalba! Sako: "Baltų-slavų kalbų seniausiųjų kontaktų irimo pradžia datuojama II tūkstantmečio pr. Kr. pirmaisiais amžiais". Vienu žodžiu, buvo kažkokia vienybė. Slavų prokalbė egzistavusi, o baltų — ne. Baltų prokalbė teegzistavusi tiktai baltų-slavų prokalbės rėmuose ("within framework of the Balto-Slavonic Ursprache").

Taigi matome, kaip nuomonės yra pasiskirsčiusios.

Šitam trumpam pranešime norėjau kalbėti apie baltų ir slavų kalbų raidos skirtybes. Keletą tų skirtybių padale esu suminėjęs. Nemanau, kad visas smulkmenas mes čia galim nagrinėti, — tam laiko neturime. Ten jos suminėtos: baltų-slavų ypatybės, nepažįstamos slavų (11 svarbiausių); slavų ypatybės, kurios nepažįstamos baltų.

Baltų-slavų snatykių klausimas yra ir metodologinis klausimas. Kad yra panašumų, bendrumų, niekas nenuneigia. Bet kokiu būdu tuos bendrumus aiškinti? Seniau tikėta, kad kalbos skirstosi, kaip ir medžio šakos. Žinoma, šiandien tuo niekas nebetiki. Kalbos niekados negimsta ta prasme, kaip, sakysime, gimsta žmogus, arba gyvas organizmas, arba medis šaką išleidžia. Bet kalbos atsiskiria viena nuo kitos tiktai tam tikros raidos eigoje. Ta raida pamažu vyksta ir pagaliau prieina tokį momentą, kada jau sakome: čia viena kalba, o čia jau kita kalba. Ir tie dalykai dažnai yra susiję su žmonių gyvena, aplinka ir kultūrinėmis sąlygomis. Jeigu, kaip Stangas yra pasakęs, paimsim, pavyzdžiui, šiandienines tokias kalbas, kaip norvegų ir danų, tai niekas neabejoja, kad jos yra atskiros kalbos. Jas padarė istorinės ir visokios kitos aplinkybės. Bet nors tarp vokiečių žemaičių tarmės šiaurėje ir vokiečių rašomosios kalbos yra be galo dideli skirtumai, niekas jų nelaiko atskiromis kalbomis; sako, tai yra vokiečių kalba. Arba imkime olandų kalbą. Kas gi abejoja, kad olandų kalba yra skirtinga? Olandų kalba yra skirtinga. Bet ji istorinės eigos ir aplinkybių sąlygose susidariusi iš tos pačios giminystės, ta pati, kur vokiečių žemaičių, kur šiaurės vokiečių žemaičių tarmės. Jeigu nebūtų susikūrusi Olandija, atskira valstybė, tai mes šiandien, tur būt, neturėtume olandų kalbos. O ją turime. Ir kada karo metu nacinė Vokietija buvo okupavusi Olandiją, Hitlerio režimas buvo aiškiai nusistatęs, kad olandų kalba turės išnykti. Olandų kalbos nėra, kadangi, sako, tai tiktai vokiečių žemaičių tarmės atmaina. Ir jei Hitleris būtų laimėjęs, tai, tur būt, ką nors panašaus ir būtų daręs. Žinoma, kad olandų kalbos, kaip atskiros kalbos nėra, kadangi ji yra istorinės eigos kelyje susidariusi iš tos pačios kalbinės raidos, kurią mes turime šiaurės Vokietijoje, vokiečių žemaičių tarmėse. Čia susiduriame ir su prokalbės klausimu. Kiti net vengia "prokalbės" termino, kadangi nustatyti istoriškai jos gimimo nėra įmanoma. Kalbos raida vyksta šimtais ir tūkstančiais metų, ir dėl to kalbininkai, kurie yra sprendę baltų-slavų santykių klausimą, negalėjo ir iki pat šiol negali susitarti dėl tariamosios baltų-slavų prokalbės ir kalbinės vienybės datavimo.

Apskritai, kalbant apie baltų ir slavų kalbų raidos skirtybes, reikia turėti galvoje raidos kelią: kaip slavų kalbų raida vyko, iš vienos pusės, ir kaip vyko baltų kalbų raida. Dažnai slavų kalbų

raida yra suskirstoma tokiais periodais, kaip: 1. periodas su pakitimais, žymiais pakitimais — nuo II tūkstančio iki 1500 m. pr. Kr.; paskui stabilumo periodas, nuo 1500—1600 m. pr. Kr.; paskui kitas mažesnių pakitimų periodas, nuo VI iki V a. pr. Kr.; 2. stabilumo periodas nuo V a. pr. Kr. iki II—V a. po Kr. Ir paskui 3. didesnių slavų kalbos pakitimų periodas, slavų prokalbės suskilimas.

Slavų kalbų raidoje mes pastebime labai didelius lūžius, staigius pakitimus. Tų staigių pakitimų vėlesniuose perioduose baltų kalbose nepastebime. Bažnytinės slavų kalbos teksto (iš IX a. po Kr.) rusas nesupranta; jam jis turi būti išverstas. Rusas net nesupranta kaip reikiant ir senųjų rusų kalbos paminklų, kaip, pavyzdžiui, seniausių rusų kronikų.

Bet lietuvių kalbą nuo XVI amžiaus (Mažvydą ir Daukšą) mes labai lengvai paskaitome; ten yra nedidelių skirtumėlių, bet mums nei Mažvydo, nei Daukšos į dabartinę lietuvių kalbą versti nereikia. Tai dėl to, kad slavų kalbų raidoje vyko dideli lūžiai, kurie žymiai pakeitė slavų kalbų sistemą, o baltų kalbose tokių lūžių nėra buvę. Kitimas čia ėjo palengva, mes kai ko nustojome (sakysim, mes dabar sakome *vaikam*, *geriem vaikam*, *laukam*, *vyram* ir t. t.). Istorinė lietuvių kalbos gramatika sako, kad senovėj lietuvių turėta *geriemus*, *vaikamus*, *vilkamus* ir t. t. Bet dar prieš I pasaulinį karą (1914) Vadoklių apylinkėj, Lėnų miškuose seniai, kurie vilkus gerai pažino, anais laikais dar pasakydavo *vilkamus* (tai Antano Smetonos žinia, suteikta Būgai). Taigi 1914 m. Vadoklių apylinkėj lytis *vilkamus* buvo dar gyva. Man pasakojo, kad Ukmergėje prieš I pasaulinį karą žmonės bažnyčioje dar giedojo *saviemus kaltiemus*, kur mes sakom *saviems kaltiems* arba naujoviškai *saviem kaltiem*.

Taigi mes matome ypatingą archaiškumą baltų kalbose. Tur būt, kalbininkai suka savo galvas, kodėl tas archaiškumas. Bet greičiausia prieina išvadą, kad baltų kalbos buvusios atkraštinės kalbos, toliau nuo to indoeuropietiškojo centro. O bangos, kurios dažniausiai randasi kitimo centre, pamažu į kraštą silpnėja ir pakraščiuose veik visiškai nepasireiškia. Tokiu būdu baltų kalbos išlaikė tą senovę, kurios jau nebeturi slavų kalbos. Tas rodo, kad pagrindinės raidos kryptys slavų kalbose vyko su lūžiais, kurie žymiai pakeitė slavų kalbas, o baltų kalbų raidoje tų lūžių nebuvo, todėl tenka prieiti išvadą, kad ir tų kalbų raida buvo skirtinga. Jeigu tuos lūžius turėtume slavų kalbose ir baltų kalbose, tai tikrai galėtume sakyti, kad čia galima kalbėti apie vienybes bei prokalbes.

Suminėsime keletą pavyzdžių, kaip tie lūžiai slavų kalbose pasireiškia. Sakysime, slavų kalbose mes turime tam tikrais atsitikimais (tai yra kiek komplikuotas dalykas) garsą *ch*. Kur mes lietuviškai sakome *saũsas*, rusiškai yra *suchoj*; bažnytinėje slavų kalboj *suchŭ*.

Kur mes sakome *viršùs*, pavyzdžiui, ten rusiškai *vierch*; bažnytinėj slavų kalboj *vrĭchŭ*. Vienu žodžiu, lietuvių turime tam tikrose sąlygose ir aplinkybėse arba *š* arba *s*, o slavų kalbose čia yra *ch*. Visi kalbininkai sutinka, kad slavų kalbose tas lūžis — iš indoeuropiečių *s* atsiradimas *ch* — yra labai senas, atsiradęs dar, gal būt, prieš kelis šimtus (600 ar 700) metų pr. Kr. Baltų kalbose to nėra. Mes čia turime arba išlaikytą indoeuropietinį *s* arba kai kuriais atsitikimais *š*, kaip, sakysime, ir sanskrite. Pavyzdžiui, mūsų *viršus*, sanskritiškai *várṣman-* rodo, kad čia su *š* mes stovime tam pačiam laipsnyje, kaip ir sanskritas, senoji indų kalba. Mes nuėjome toliau, o slavai paskui, tur būt, iš to paties *š* padarė *ch*.

Arba imkime kitus dalykus. Sakysime, slavų kalbose mes turime vadinamąsias palatalizacijas. Kur mes, lietuviai, sakome, pavyzdžiui, *vilke* arba *draũge*, ten slavai turi **druže* ir **vĭlče*. Tų palatalizacijų slavų kalbose turime net tris, o baltų kalbose tokių palatalizacijų nėra. Jos yra, palyginti, senos. Tas irgi rodo, kad slavų kalbose yra didesnė palatalizacinio kitimo įstanga, kurios trūksta baltų kalbose. Baltų kalbose tik vėlesniais laikais pasireiškia panaši palatalizacija, kaip slavų kalbose; pvz. vietoj mūsų *kèpti* latviai sako *cept* ir vietoj *gyvas* sako — *dzīvs* ir t. t. Bet šitie pakitimai latvių kalboj jau yra veik istorinių laikų padaras, atsiradęs dar prieš paminklams pasirodant. Latviai buvo arčiau prie slavų, ir panašūs reiškiniai, palatalizacija, čia latvių kalboj pasirodė.

Jeigu imsime dvibalsių klausimą, tai slavų kalbose dvibalsių neliko. Vadinas, kur mes sakome *draũgas*, ten slaviškai yra *drug*. Kur mes sakome *saũsas*, slaviškai yra *suchŭ* ir t. t. Čia monoftongizacija, dvibalsių išvirtimas vienabalsiu, yra vėl slaviškos raidos ypatingas, staigus lūžis. Vėliau, tarminiais laikais, kartais ir lietuvių kalboj iš dvibalsių atsiranda vienabalsių; pvz. vietoj *sakau* panevėžiečiai taria *sako* *. Bet tai yra mūsų naujųjų laikų padaras. Visur dvibalsiai gali išvirsti vienabalsiais. Šioje raidoje mes atsiliekame.

Vienas iš stipriausių slavų kalbos raidos polinkių buvo vadinamojo atviro skiemens dėsnis, kuris reikalauja, kad slavų kalbose (jau slavų kalbų prokalbėje) skiemenys gali baigtis tik balsiu; priebalsiais nesibaigia. Pavyzdžiui, mūsų *sūnùs* išlaiko indoeuropietinę prokalbinę formą. Sanskritas turi čia *sūnúḥ*. Bet slavų bažnytinėj kalboj yra *synŭ* (*-s* nebėra). Dabartinėse slavų kalbose nei *-ŭ* jau nebėra, yra tiktai *syn*. Tokiu būdu šita raida irgi rodo, kad tas dėsnis, kuris čia veikė slavų kalbose (būtent, kad skiemenys turi būti atviri), baltų kalbose neveikė. Visų skirtumų aš nenoriu čia kartoti (žr. pa-

* Su nelabializuotu kirčiuotu pusilgiu *-o*.

dalą). Jie visi rodo, kad raida vyksta baltų kalbose ir slavų kalbose skirtingais polinkiais, skirtingu greičiu (slavų kalbose daug greičiau, kadangi jos, prokalbės metu, tur būt, yra buvusios arčiau centro, o baltai yra buvę toliau nuo centro). Slavų kalbose lūžių yra, o baltų kalbose tokių ypatingų lūžių mes nepastebime.

Dar noriu sustoti prie vadinamųjų slavų ir baltų kalbų bendrybių, kalbininkų cituojamų ir išskaičiuojamų, kurios turi rodyti baltų-slavų kalbų artimumą ir paskui prokalbę arba vienybę. Įvairiais laikais jų priskaitė daugiau ar mažiau. Daugiausia, tur būt, Pisani. 1932 m. jis tų bendrybių buvo priskaitęs 26. Bet, kalbant apie bendrybes, buvo daroma klaida. Sakysime, imamas mūsų daugiskaitos naudininkas *vilkamus* (senoji lytis), *vilkams*, slavų **vilkomŭ* ir sakoma, kad čia jau yra slavų ir baltų kalbų bendrybė, kad tai argumentas už baltų-slavų prokalbę. Bet kitas pamiršta, kad ir germanų kalbos šitą ypatybę turi: gotiškai *wulfam* yra su *m*. Yra grupė indoeuropiečių šiaurės rytuose, kur daugiskaitos naudininko linksniui turi *m* formantą, o kitos kalbos turi *b* formantą, kaip lotyniškai *hostibus*, *diebus*; sanskrite yra *bh* formantas. Metodiškai svarbiausias dalykas yra nustatyti, ar tos bendrybės yra tikros bendrybės. Jeigu surandame kur nors kitur panašių, tai indoeuropietinio archaizmo klausimas. Bet jeigu randame bendrybę, panašumą, kuris kalbininkui atrodo senas ir randamas tiktai slavų ir baltų kalbose, tai galim sakyti, kad čia yra atskira baltų ir slavų kalbų bendrybė. Iš Pisanio bendrybių prof. Sennas panagrinėjęs (1954) berado 6. Szemerényi (1957) buvo jau atsargesnis: jis bereikalavo 14 bendrybių. Bet Sennas (1966) iš jų atmetė 8, tai irgi bendrybių 6 belieka.

Kai kurių bendrybių, dėl kurių, atrodo, lyg visi sutaria, mes negalim pripažinti bendrybėmis. Toks, sakysim, yra vienaskaitos kilmininkas: lietuvių *vilko*, slavų **vĭlka*, latvių *vilka*. Sako, čia yra baltų ir slavų bendrybė. Bet ji iš tikrųjų nėra baltų ir slavų bendrybė dėl to, kad prūsai tos galūnės (t. y. *-o* arba *-a* kilmininke) neturi. Mes sakome *dievo*, latviai *dieva*; slavų **vĭlka*, **boga* (kilmininkas). Bet prūsų yra *deivas*, tad galūnė yra *-as*. Tas rodo, kad mes turime tam tikrą naujenybę, kuri, žinoma, yra išriedėjusi baltų ir slavų kaimynystėje. Kitaip sakant, senas ablatyvo linksnis yra paimtas į kilmininko funkciją. Bet prūsai eina kitu keliu, jie eina su kitais (plg. sanskrito *deva-sya*).

Labai visi yra susižavėję įvardžiuotinių būdvardžių daryba; tai esanti baltų-slavų kalbų šventoji bendrybė. Šitos bendrybės mes bendrybe negalime pripažinti. Man pačiam pirmiausia teko tai iškelti straipsnyje apie baltų kalbas "Encyclopaedia Britannica"

(1955 m. laidoje)*. Jeigu, pavyzdžiui, mūsų *basasis* ir slavų bažnytinės kalbos *bosyj*, rusiškai *bosoj* (iš *bosŭ* + *jĭ*) būtų atsiradę senais, prokalbiniais laikais, kada buvo baltų ir slavų kalbų neva vienybė, tai, žinoma, *basas* turėjo turėti pilną galūnę: baltų *basas*, o slavų prokalbėj **bosos*. Prie jos pridėjus tą įvardį, turėjo būti **bosos-jĭ*, o iš **bosos-jĭ* slavų kalbose lauktume **bosošĭ* arba bent **bosŭšĭ*. O tėra *bosyj*, sudarytas jau slavų galūnei sutrumpėjus dėl vadinamojo skiemens atvirumo dėsnio, todėl, prie *bosŭ* pridėjus įvardį *jĭ*, gavosi slavų kalbos **bosŭjĭ*. Tad slavų kalbos įvardžiuotiniai būdvardžiai darėsi, kada slavų kalbose jau veikė tasai skiemenų atvirumo dėsnis. O jeigu jisai būtų buvęs bendras baltams ir slavams, šiandien slaviška lytis turėtų būti kitokia.

Pagaliau ir pačiose baltų kalbose įvardžiuotinių būdvardžių susidarymas nėra vienodas. Mes sakome *basasis*: *basas* ir paskui pridėjome *jis*, o latvių kalboj turime *basais* — visai kitokios darybos. Vadinas, čia ne prie *basas* pridėtas *jis*, bet prie kamieno *basa-*. Prūsų kalboj *pirmoys* yra baltiškai, praprūsiškai **pirma-jis*. Vienu žodžiu, tas *-ys* pridėtas prie kamieno, o ne prie pilno žodžio, kaip yra lietuvių kalboj. Tai matom, kad įvardžiuotinių būdvardžių daryba, tendencija panaši, būtent visi įvardžiuotiniai būdvardžiai susidaro pridedant įvardį *jis*, *ji*. Bet sudaroma visiškai nepriklausomai atskirose kalbose — slavų, baltų; vėl skirtingai lietuvių, latvių ir prūsų. Ir ta ypatybė, be abejo, yra paveldėta, linkimas, tur būt, eina iš indoeuropiečių prokalbės, nes panašių reiškinių, tų įvardžiuotinių būdvardžių sudarymo kiek kitokioj sintaksinėj konstrukcijoj yra pažįstama ir senojoje persų kalboje. Vienu žodžiu, polinkis paveldėtas iš indoeuropiečių prokalbės. Tas polinkis paskui išlieka gyvas atskirų kalbų raidoje, vienoks slavų kalbose, kitoks baltų kalbose (čia irgi ne visiškai vienodas). Taigi jokiu būdu negalime pripažinti, kad čia būtų ypatingas baltų ir slavų argumentas už baltų ir slavų kalbų vienybę.

Dar pora pastabų dėl žodyno. Yra pagarsėjęs Trautmanno 1923 m. "Baltisch-slavisches Wörterbuch", kur sudėta 1600 žodžių; Trautmanno manymu, tie žodžiai turi būti baltų-slavų bendrybės liudytojai ir žodžiai. Čia padaryta metodinė klaida, kadangi Trautmannas manė, kad jei senas žodis yra baltų kalbose, bet jo nėra slavų kalbose, arba senas žodis yra slavų kalbose, bet jo nėra baltų kalbose, tai toks trūkstamas žodis vis tiek ir ten turėjęs būti. Tokiu būdu mes ir gavome 1600 bendrų žodžių. Endzelynas dar prieš tam žodynui išeinant savo "Slaviano-baltijskije etiudy"

---

* *Encyclopaedia Britannica*, III (1955), 4-6.

(1911) tą klausimą irgi lietė, surado apie 100 žodžių, kurie yra perdėm baltiški, baltiški ir slaviški. Baltai ir slavai tuos žodžius turi. Kai kurie vėlesni tyrinėtojai sakė, kad gal esą pora šimtų, bet ne 1600 žodžių.

Savo padale keliais pavyzdžiais pavaizduoju tą Trautmanno metodą. Sako, kad bendrinis baltiškas ir slaviškas žodis turi turėti jo atstatytą šaknį, pvz. **mangia-* ' vyras ', kadangi tai yra prolytė slavų žodžiui **mo̯žĭ*, rusiškai *muž*. Žinoma, to jokio pėdsako baltų kalbose nėra. To žodžio pėdsakai yra gotų kalboj *manna*; yra pėdsakų avestos ir sanskrito kalboj, bet baltų kalbose nėra. Trautmannas duoda ir žodį *vyras*. *Vyras* turi atitikmenis lietuvių kalboj, latvių, prūsų, sanskrito ir avestos kalboje; lotynų *vir*, airių *fer*, gotų *waír*, tocharų net *wir*. Bet slavų kalbose jokio pėdsako nėra. Vis dėlto tas žodis yra įdėtas į jo baltų-slavų kalbų žodyną. Mat tas žodis yra senas, sako, turėjo būti ir slavų kalbose. Bet kodėl jis turėjo būti, jeigu jo nėra? Kodėl baltai būtinai turėjo vyrą vadinti dviem vardais: vienu, kuris yra giminė su rusų *muž*, o kitu, kuris yra giminė su lotynais ir Co.? Čia galėjo būti tarminiai prokalbių skirtumai: vienose indoeuropiečių tarmėse, prokalbės tarmėse, vienas žodis tai sąvokai buvo, o kitose buvo kitas žodis, ir dėl to aš negaliu niekaip suprasti, kaip šitie abu žodžiai turi būti baltų-slavų bendrybės?

Arba imkim *seno* sąvoką. *Sẽnas* yra lietuvių kalboj, *sens* latvių kalboj, sanskritiškai *sána-*, avestos *hana-*, armėnų *hin*, airių *sen*, graikų *hénos* ' pernykštis ', lotynų *senex*. Tai labai gerai paliudytas senas baltų žodis, turįs čia atitikmenų visose kalbose. Bet ieškokit jo slavų kalbose, — jokio pėdsako nėra. Bet vis tiek žodyne jis įrašytas. Kitas žodis yra **u̯etu̯sa-*. Mes turime žodį *vẽtušas* (jis tarminis žodis, žemaičiuose buvo pažįstamas, Daukantas jį žino), *vẽčas*, latviškai *vecs*, serbų, senosios bažnytinės slavų kalbos *vetŭchŭ*, lotynų *vetus*, graikų *étos* (iš seno *vétos*); plg. sanskrito *vatsará-* (kiek kita reikšmė). Tad šitą žodį mes turim ir slavų kalbose, ir baltų kalbose, ir kitur. Bet slavuose *seno* jokių pėdsakų neturime. Taigi tokius žodžius į baltų-slavų kalbų bendrybes rašyti, žinoma, negalime. Jau būtų tolimesnis tyrinėtojų uždavinys surasti visus tuos žodžius, kurie yra išimtinai baltiški. Stangas, rašydamas savo gramatiką (1966), sakosi apgraibomis surašęs apie 100 žodžių, kurie yra išskirtinai baltiški, kitose kalbose nepažįstami, kaip *ąžuolas*, paskui *briedis*, *gimti*, *labas*, *metas*, *peilis*, *žirgas* ir t. t. Tokių žodžių mes turime ir daugiau.

Mano išvada, žinoma, yra, kad mes baltų ir slavų kalbų nei vienybės, nei prokalbės pripažinti negalim, nes neturim tam pakankamai duomenų.

Simas Karaliūnas yra priėjęs išvadą, kaip ta baltų ir slavų kalbų santykių raida yra maždaug galėjusi eiti. Nuo 2000 iki 1500 m. šita raida mums labai sunkiai net datavimu pasiekiama. Kalbininkai neturi jokių duomenų tų laikų kalbinių reiškinių datavimui; čia mes dažniausiai archeologais remiamės. Estų archeologas, šitos srities specialistas Mora, pavyzdžiui, priėjo išvadą, kad tuo laiku įvyko indoeuropeizacija rytų to pakraščio, kur baltai dabar gyvena; ten kita kultūra atsiranda. Tai ir kalbininkai sako: jeigu ten kita kultūra atsiranda, tur būt, ten ir kalbos keitėsi. Tokiu būdu tuos senuosius pakitimus datuoja. Karaliūnas sako, kad buvo eliminuota skardžiųjų ir iš skardžiųjų aspiruotųjų priebalsių opozicija, priešybė, būtent *b-bh*, *p-ph* ir t. t. Taip, ji buvo eliminuota. Bet reikia pasakyti, kad tai nėra vien baltų ir slavų kalbų ypatybė; ji yra išlaikyta tik sanskrite, o tos aspiracijos pėdsakų nėra nei baltų, nei albanų, nei tocharų, nei keltų kalbose. Tai irgi indoeuropiečių prokalbės raidos tarminis reiškinys, kuris pasireiškė ne tik baltų ir slavų kalbose, bet jis reiškiasi ir kitose kalbose. Vienu žodžiu, ta aspiracija yra nykusi.

Ir dabar nėra vienos nuomonės apie baltų ir slavų kalbų santykius; jos, gal būt, ir ilgai dar nebus. Sakysime, amerikiečių Random House išleistam žodyne baltai yra atskirai nuo slavų, o "American Heritage Dictionary" Watkinsas nuo indoeuropiečių prokalbės eina per Balto-Slavic į Baltic ir Slavic. Vienu žodžiu, nuomonių skirtumai yra ir jų bus. Daugeliu atžvilgių čia yra tikėjimo, ne tiek pačių faktų dalykas.

Bet viena turime įsidėmėti, — ir tai aš noriu čia pabrėžti, — kad nemaišytume su tuo reikalu politikos ar ko nors. Kai kas gali pasakyti, kad čia vokiečių kalbininkai už vienybę, kad slavų kalbininkai už vienybę. Ne, čia yra ir tokių, ir tokių. Net dabar sovietų kalbininkų tarpe didžiausius slavų ir baltų kalbų vienybės priešininkus turime Bernšteiną ir Filiną, kurie visomis keturiomis šoka, kad tokios vienybės — baltų ir slavų kalbų vienybės — nebuvo. Rimtas mokslininkas laikosi tos nuomonės, kokią jis yra priėjęs; ne būtinai sovietinis mokslininkas gins baltų ir slavų kalbų vienybę. Safarewiczius irgi lenkas, bet labai suabejojo baltų-slavų vienybe. Ševeliovas yra ukrainietis, rimtas kalbininkas. Jis sako: jeigu ji buvo, tai gal tada pirmajame slavų raidos periode, nuo 2000 iki 1500 m. pr. Kr., kur mūsų datavimai ir viskas stovi, galima sakyti, ant gana silpnų kojų. Ir to periodo skirtumai, pavyzdžiui, aspiruotojų ir ne aspiruotųjų suplakimas, pastebimas ir kitose kalbose.

Tuo savo trumpas pastabas ir noriu baigti.

LATVIŲ KALBA*

Patys vadinasi l a t v i e š i (vs. latvietis), arba rečiau l a t v j i (vs. latvis). Tačiau visiems Latvijos gyventojams šis vardas yra prigijęs tik naujaisiais laikais. XIII a. šaltinių lidijimu iš seno taip vadinosi tik rytinės Latvijos, būtent Latgalos gyventojai. Livonijos Henrikas savo kronikoje juos paprastai vadina lot. Letti, Letthi, nors pradžioje paaiškina, kad tikrasis vardas esąs Lethigalli (Lethos, qui proprie dicuntur Lethigalli). Ir XI a. rusų Nestoro metraštis pažįsta lytį Lětĭgola, vėlesni D. Naugardo ir Pskovo metraščiai Lotygola (ir iškreipta Lotygora), o vienas 1264 m. Polocko dokumentas mini Lotygolĭskaja zemlja. Šaknis l a t- sietina su upių vardais Late (Langės žodyne), Latupe (rytų Vidžemėje) ir *Latà (lenk. Łota, Vilniaus krašte). Kaip rodo Rimšės šnektos l a t ù k a s, -ė 'latvis, -ė', pirminė vardo lytis bus buvusi *l a t i s. Tai patvirtina ir lenk. łotysz bei sen. rus. lotyš (dabar: latyš), kur prisegta tik slaviška menkinamoji priesaga (plg. rus. golyš 'plikšis, nuogalis', glupyš 'kvailutis'). Lotyniškojo ir vokiškojo vardo Lette(n) šakninis balsis greičiausia gautas iš lybių (plg. jų ir est. Lätt' 'latvis'), su kuriais vokiečiai visų pirma susidūrė Rygos pajūryje. Iš *Lata ar Late su priesaga -u v a išsivesta *L a t u v a (plg. Latuvà, deš. Šventosios intakas ir tos apylinkės XIV a. dokumento piliakalnis Lettow), o iš šios gyventojų vardas l a t u v i s (latvių aukštaičių tarmėse). Kraštui vadinti seniau, matyti, vartota ir lytis L a t v a (plg. lenk. Łotwa ir Vidžemės bei Kuržemės vietovardžius Latve, Liellatva, Latvasas, Latvases), iš kur pasidaryta l a t v i s, o toliau su asmenų žymimąja priesaga -i e t i s ir l a t v i e t i s (plg. liet. Vókia ir vókietis = lat. vācietis).

I s t o r i j a. Latvių k., būdama labai artima lietuvių k., apskritai yra už šią naujoviškesnė, raidoje toliau pažengusi ir labiau suprastėjusi tiek garsų, tiek lyčių atžvilgiu. Lyginant lietuvių kalbos lytys eina latvių kalbai tartum prolytėmis. Todėl ir latviams sunkiau išmokti lietuviškai, nei lietuviams latviškai. Mat iš kur latvis gali žinoti, kad jo r u o k a lietuviškai turi skambėti r a n k à, jei lat. d u o t, lietuviškai mokantis, tereikia pridėti net nebūtiną galūnę.

Nuo lietuvių, o iš dalies ir prūsų kalbų latvių kalba skiriasi šiomis svarbesnėmis naujybinėmis ypatybėmis. F o n e t i k o j e: 1. Žodžio kirtis atitrauktas į pirmąjį skiemenį ir nebekilnojamas.

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XIV, 237-241.

2. Jau pralatviškos yra trys priegaidės: laužtinė, kylančioji ir krintančioji (lat. lauztā, stieptā, krītošā), kurioms lietuvių kalboje atliepia stumtinė (tvirtapradė) ir tęstinė (tvirtagalė), pvz. rîts, mãte, dràugs = rýtas, mótė, draũgas; kylančioji ir laužtinė išriedėjo iš tos pačios prabaltiškos akūtinės priegaidės, pastaroji, kur prokalbėje būta galūninio kirčio, pvz. âzis = ožỹs, rîts iš *rītàs (plg. ds. rytaĩ). 3. Priebalsiai k, g prieš priešakinius balsius, kaip ir kuršių kalboje, išvirto afrikatomis c, dz, pvz. cept, dzīsla — kèpti, gýsla. 4. Vietoje lietuvių išlaikytų prokalbinių šnypaščiamųjų š, ž tariama, išvien su kuršiais ir prūsais, švilpiamieji s, z, pvz. siens, ziema = šiẽnas, žiemà. 5. Netikrieji dvibalsiai an, en, in, un, kartu su žiemgaliais, verčiami uo, ie, ī, ū, pvz. luogs, pieci, dzīt, lūks = lángas, penkì, giñti, lùnkas. 6. Prokalbiniai junginiai tj, dj, sj, žj yra išvirtę š, ž, pvz. vācieša, brieža, šūt, eža = vókiečio, bríedžio, siũti, ẽžio. 7. Galūniniai dvibalsiai suvienabalsėja, ilgieji balsiai sutrumpinti, o trumpieji nukritę, pvz. daru, dari, cẹ̄lu, cēli = daraũ, daraĩ, kẽliau, kẽlei, saka, zeme, naktis, lietus = sãko, žẽmė, nãktys, líetūs, nes, ceļ, gul, laukuos = nẽša, kẽlia, gùli, laukuosè. Kaityboje: 1. Įvardinė naudininko galūnė vartojama ir o-kamieniams daiktavardžiams, pvz. tam jaunam vīram = tám jaunám výrui, tiem jauniem vīriem — tíems jauníems výrams. 2. Įnagininko linksnis vienaskaitoje sutapo su galininku, o daugiskaitoje su naudininku, pvz. draugu, galvu, zāli, nakti, alu, akmeni = draũgą, draugù, gálvą, gálva, žõlę, žolė̀, nãktį, naktimì, ãlų, alumì, ãkmenį, akmenimì, draugiem, galvām, zālēm, naktīm, akmeņiem = draugáms, draugaĩs, galvóms, galvomìs, žolė̃ms, žolėmìs, naktìms, naktimìs, akmenìms, akmenimìs. 3. r-kamieniai daiktavardžiai ir u-kamieniai būdvardžiai yra visai išnykę, o kitų priebalsinių kamienų tik pėdsakai likę, pvz. mãte, mãtes, māti = sen. liet. mótė, km. móteres, móterį, salds, salda, akmens, suns, suņa — saldùs, saldaũs, akmuõ, šuõ, šuñs (plg. trm. saldžio, ãkmenas, šùnis, šùnio). 4. ā- kamienė vienaskaitos vietininko galūnė perkelta ir į o-kamienius daiktavardžius, pvz. ne tik galvā, bet ir namā = galvojè, namè. 5. Tariamojoje nuosakoje viena lytis apibendrinta visiems asmenims ir skaičiams, pvz. nestu = nèščiau, nèštumei, nèštų, nèštume, nèštute. 6. Sudaryta nauja reikiamybės nuosaka, pvz. man, tev, mums, jāiet 'man, tau, mums reikia eiti'. 7. Naujadarinės veiksmažodžių būtojo laiko lytys, pvz. sacīju (bendratis: sacīt) = sakiaũ, meluoju (bendratis: meluot) = melavaũ (ir melúoju). 8. Dviskaitos išlikę tik pėdsakai.

Latvių k. išsiskyrimą iš bendrosios rytų baltų prokalbės ir jos greitesnę raidą galima aiškinti keliomis priežastimis. Visų pirma latvių protėviai priešistoriniais laikais į dabartines gyvenamąsias vietas (Latgalon) kėlėsi iš į pietus nuo Dauguvos buvusių jų pirmyk-

šČių sodybų. Antra, ten nusikėlę jie susidūrė ir iš dalies sumišo su vietinėmis suomiškomis kiltimis. O trečia, jau istoriniais laikais, vyko gyventojų kilnojimas ir sulatvėjo senosios sėlių, žiemgalių ir kuršių kiltys. Visos tos aplinkybės turėjo skatinti kalbos raidą ir tuo pačiu pastūmėti ją prastėjimo keliu. Netenka abejoti, kad nemaža čia bus veikęs ir svetimasis posluoksnis (substratas). Juo greičiausia aiškintina kirčio atitraukimas, baltiškųjų š, ž išvertimas s, z ir gal net laužtinės priegaidės atsiradimas. Juk šią priegaidę kaip tik pažįsta lybių ir estų kalbos. Analogijai plg. žodžio pradžios kirčiavimą čekų ir lužičėnų kalboje, atsiradusį ne be vokiškos ar kitos kurios senesnės įtakos. Lybių įtaka latvių k. yra tiek žymi, jog dėl jos yra net susidariusi atskira tomininkų tarmė, kurioje, priešingai baltų kalbų sistemai, beveik visai nebeskiriama gramatinė giminė. Bet iš kitos pusės vėl klaidingas H. Hirto teigimas, kad latvių k. tesanti koloninė lietuvių k. (das Lettische ist eine Kolonialsprache des Litauischen), išmokta svetimos tautos.

Be anksčiau minėtųjų naujybinių ypatybių latvių k. dabar nuo lietuvių k. daugiausia skiriasi žodynu. Pvz. lat. dēls, gailis, guovs, melns, mežs, nāve, sarkans atliepia liet. sūnùs, gaidỹs, kárvė, júodas, miškas (bet plg. ryt. mẽdžias ‘giria’), raudónas. Arba vėl griežtai skiriasi tų pačių žodžių reikšmės, pvz. lat. debess, duona, dvēsele, māksla, māsa, nauda, purvs, spalva, valuoda, zuobs reiškia dangų, (duonos) papentį, sielą (plg. dvėsėlẽ ‘nudvėsėlis, padvasa’), meną, seserį (plg. móša ‘vyro sesuo’), pinigus, raistą, plunksną, kalbą, dantį (plg. žamñbas ‘kampas, skvernas’). Vietoje pavaldėtinių liet. duktẽ, kélnės, laĩsvas, lavónas, mẽtai, sóstas, žmogùs latviai vartoja skolinius meita, bikses, brīvs, līķis, gads, truonis, cilvēks. Bet iš kitos pusės, pvz. vietoje mūsų slavybių miẽstas, šviẽžias latviai turi savus žodžius pilsēta (pils ‘pils’ + sēta ‘tvora’) ir svaigs. Skiriamasi ir skoliniais, pvz. lat. burkāns, kruogs, kūka, luode, ziepes yra vokiškos kilmės, o tos pačios reikšmės liet. morkà, karčiamà, kulkà, muĩlas skolinti iš slavų. Apskritai, dėl istorinių sąlygų, latvių k. vokiškų skolinių, ypačiai iš vokiečių žemaičių k., daug daugiau nei lietuvių k. (išskyrus M. Lietuvą). Vokiška įtaka gana žymi ir frazeologijoje bei sintaksėje. Rusiškų skolinių aiškiai išskiriami du sluoksniai. Senasis, iš priešordininių laikų, dar rodo ilguosius balsius bei dvibalsius, taip pat i, u iš sen. rus. vad. pusbalsių ĭ, ŭ, pvz. grāmata ‘knyga’, grēks ‘nuodėmė’, krievs ‘rusas’, karuogs ‘vėliava’, muita ‘muitas’, kristīt ‘krikštyti’, dukurs ‘šeškas’. Ordino viešpatavimo metu visai susilpnėjusi rusiškoji įtaka vėl sustiprėjo Latvijai patekus rusų valdžion. Slaviškoji įtaka stipresnė Latgaloje. Ji reiškėsi net tarminėje fonetikoje. Be rusų ir gudų k. čia vėliau veikė ir atneštinė lenkiška įtaka, ypačiai per bažnyčią ir dvarą. Yra ne-

maža ir lybiškų bei estiškų skolinių, ypačiai tomininkų tarmėje ir Estijos pasienyje. Bet kai kurie jų ir visuotinai vartojami, pvz. laulāt ‘ sutuokti ’, laulība ‘ santuoka, jungtuvės ’, kāzas ‘ vestuvės ’ (šie terminai bus paplitę vokiečiams pirma krikščionybę ėmus skelbti lybių srityse), launags ‘ pavakariai (valgis) ’, sēne ‘ grybas ’. Lybiškos kilmės yra ir latviškasis Mintaujos vardas J e l g a v a. Čia betgi pažymėtina, kad baltiškų skolinių suomių kalbose žymiai daugiau ir jie visi labai seni. Lietuvių ir latvių tarpusavio skolininės įtakos reiškiasi tik pasienio ruožo tarmėse, bet lietuviškos kiek daugiau Latgaloje, kur yra sulatvėję nemaža lietuvių. Ir Daugpilis (lat. Daugavpils) senovėje yra dėvėjęs lietuvišką N a u j i n i o vardą.

Kai kurių su latviais bendrų raidos ypatybių, kaip pvz. kirčio atitraukimas, laužtinė priegaidė (šiaurės žemaičiuose), galūnių trumpėjimas ir kritimas, pastebima ir lietuvių k. ploto šiaurėje, išskyrus tik pačius galinius rytiečius puntininkus. Dėl to gali būti kaltas kuršių ir žiemgalių posluoksnis, istoriškai patvirtintas Lietuvos šiaurėje. Nors apie kuršių ir žiemgalių k. trūksta tikslesnių žinių, tačiau galima spėti jas buvus artimesnes latvių nei lietuvių k. Dar tenka pastebėti, kad lietuvių k. kiek artimesnė latvių aukštaičių tarmė, o iš lietuvių latviams — žemaičių.

Nuo XIII a. pradžios istoriniuose paminkluose išlikę tikriniai vardai neabejotinai rodo, kad pagrindinės latvių k. fonetinės ypatybės jau buvo išriedėjusios prieš 1200 m., o tos raidos pradžia gali siekti 800 m. po Kr., kada latvių jau pastoviai buvo įsikurta šių dienų Latvijos rytuose. — Latvių r a š t o paminklai, kaip ir lietuvių, siekia tik XVI a. Katalikų 1585 m. katekizmo vertimas veik 40 metų vėlesnis už mažvydinį. Visi pirmieji paminklai vokiečių darbo vertimai, rašyti labai keista, netikslia to meto vokiečių žemaičių rašyba. Jų kalba netaisyklinga, stačiai laužyta, painiojamos ir numetamos galūnės. Bet ir iš tų trūktinų paminklų matyti, kad XVI a. latvių k. beveik nesiskyrė nuo šių dienų kalbos. Tik daugiskaitos naudininkas paprastai dar vartojamas su -s, pvz. tiems bērniems, zīmēms, acims, bet tokių lyčių lyčių pasitaiko dar ir dabar Kuršo pajūrio šnektose, ypačiai Lietuvos pasieny ir, be to, kopininkų kuršių kalboje Užmary. Senuosiuose paminkluose dar nemaža ir vietininko lyčių su -n, pvz. krustan sists, ļaunan paduoman, zemen kāpis, trešan dienan, kur dabar besakoma: krustā sists ‘ kryžiun prikaltas ’, ļaunā paduomā ‘ pikton pagundon ’, zemē kāpis ‘ žemėn nužengęs ’, trešā dienā ‘ trečioje dienoje ’. O fonetikoje priebalsis s samplaikose su minkštaisiais ķ, ļ, ņ, atrodo, dar nebuvo išvirtęs š, pvz. vietoje dabartinų šķirt, viņš paminkluose rašoma skirt, wings, kurie skaitytini śkirt, viṅs.

T a r m ė s. XIV—XVI a. sulatvėjus senosioms baltų kiltims (žiemgaliams, sėliams, kuršiams) bei daugumui lybių ir tuo būdu latvių k. apėmus visą Latvijos plotą, susidarė trys pagrindinės tarmės: a u k š t a i č i ų (lat. augšzemnieki, Latgaloj, Vidžemės rytinėje dalyje ir į pietus nuo Dauguvos), t ó m i n i n k ų (lat. tāmnieki, Kuržemės šiaurės vakaruose ir, be to, už Rygos įlankos Vidžemės pajūryje) ir v i d u r i e č i ų (lat. vidus dialekts, vidurio Latvijoj, plačiu ruožu nuo Lietuvos iki pat Estijos sienos). Aukštaičių pietų vakarų šnektos, kur turi mažiau aukštatiškų ypatybių, vadinamos s ė l i š k o m i s (lat. sēliskās izluoksnes), o visoms šnektoms, kur pasireiškia kuršių kalbos įtaka, vėl taikomas k u r š i š k ų j ų (lat. kursiskās izluoksnes) vardas. Pagaliau bendru ž e m a i č i ų (lat. lejzemnieki) vardu apimamos visos neaukštaitiškosios tarmės ir šnektos.

B e n d r i n ė k a l b a. Ji remiasi viduriečių tarme, fonetiškai senoviškesne bei lengvesne ir mažiau suskilusia šnektomis. Morfologiškai už viduriečių tarmę senoviškesnė tomininkų ir ypačiai aukštaičių tarmė. Labiausiai artima bendrinei kalbai Mintaujos apl. šnekta. Vidurietiškai rašyti jau ir pirmieji latvių k. paminklai, net katalikiškieji, skirti aukštaitiškai kalbančiai Latgalai. Tik XVIII a. Latgalos katalikų raštuose įsigali vietinė aukštaičių patarmė. Palaikoma katalikų Bažnyčios ir latgaliečių visuomenės veikėjų (K'emps, Trasuns), ji ir iki šiol tebevartojama, nors ir nepajėgia atsispirti galingai bendrinės kalbos bangai. — Senojo laikotarpio rašomajai kalbai žymių nuopelnų turi J. Mancelis, pirmas rašęs tikrai gyva ir, palyginti, taisyklinga žmonių kalba. Jis latvių raštams pritaikė ir naujosios vokiečių aukštaičių k. rašybą, kuri su nedideliais pakeitimais vad. 'senosios' rašybos vardu latvių spaudoje vartota iki pat paskutiniųjų laikų. Be to, atskirai pažymėtinas E. Glikas, išvertęs latviškai visą Šv. Raštą. Su tautiniu atgimimu XIX a. rašomosios kalbos ugdymą perima jau patys latviai. Jos didieji puoselėtojai buvo J. Alunanas ir A. Kronvaldas, pirmieji latvių praktikai kalbininkai, gausiai kūrę naujadarų (vien Alunanui jų priskiriama apie 500) ir apskritai latvių k. padarę kultūrine kalba. Tarp ko kita Alunanas kraštų pavadinimams pasiūlė vartoti lietuvišką priesagą -i j a, pvz. Anglija, Baltija, Krievija, o lytį L a t v i j a galutinai latvių raštijoje prigydė tik M. Auseklis. Naujų žodžių kūrybai griebtasi ir lietuvių, net prūsų k. Pvz. lat. ķermenis 'kūnas (fizinis)' Kronvaldo paimtas iš prūsų k., o įsivedant naujažodį v e i k a l s 'parduotuvė' net suklysta dėl reikšmės. Mat Nesselmanno žodyne liet. v e i k a l a s visų pirma verčiamas vok. Geshäft, kuris, žinoma, gali reikšti ir parduotuvę. Bet tikruoju latvių bendrinės k. tėvu laikytinas K. Mülenbachas, mokytas specialistas

kalbininkas ir pats puikus stilistas. Jo vaidmuo toks pat, kaip mūsuose J. Jablonskio. Pagaliau jie ir asmeniškai buvo pažįstami, o jaunesnis Jablonskis, rodos, bus gavęs iš Mülenbacho kai kurių paskatų savo kalbinei veiklai bei jos žmoninei gryninamajai krypčiai. Moderninės latvių poetinės k. kultūrai didžiausios įtakos vėl turėjo Rainis, tiek savo paties veikalais, tiek pasaulinių klasikų vertimais. Šalia daugelio kalbininko kritikos neišlaikančių ir neprigijusių naujadarų jo sukurta ir vartosenai labai pagaulių trumpų žodžių, pvz. ulgas ' lūkesčiai ', mīla ' meilė ' (poetinei kalbai vietoje ilgesnės mīlestība ' t. p. '). Jau prieš I pas. karą kalbos klausimai dažnai ir gyvai buvo svarstomi Rygos latvių draugijos (Rīgas Latviešu Biedrība) mokslinėje komisijoje. Jos jau 1911 m., daugiausia Mülenbacho ir Endzelyno rūpesčiu, buvo paruoštas ir paskelbtas naujosios rašybos projektas, kuriuo atsisakyta ir nuo tradicinio vad. gotiškojo raidyno. Latvijai gavus nepriklausomybę, ši lotyniškoji rašyba įstatymo keliu 1922 m. įvedama mokyklose ir valstybinėse įstaigose. Galutinai ji pakeitė gotiškąją periodinėje spaudoje K. Ulmanio įsakymu 1934 m. Latvių k. tapus valstybine, kuriantis naujoms įstaigoms, steigiantis savoms mokykloms, ypačiai universitetui, pajusta specialinių terminų trūkumas. Tam prie švietimo m-jos buvo sudaryta terminologijos komisija, kuri paruošė nemažą skaičių įvairių sričių terminų ir išleido juos atskiru leidiniu. Grįžus Latvijon J. Endzelynui ir P. Šmitui, nuo 1920 m. jau jų tęsiamas Mülenbacho varytas bendrinės kalbos kultūros darbas. Čia žymų vaidmenį suvaidino sekcijos, vadovaujamos Endzelyno, savaitiniai susirinkimai. Juose, dalyvaujant mokytojams, laikraštininkams ir šiaip besidomintiems kalbos kultūra, buvo svarstomos įvairios grožinės literatūros ir periodinės spaudos ydos, vartosenos normos ir rašybos bei tarties dalykai. Sekcijos nutarimai vėliau skelbta atskirais leidinėliais spaudoje. Pasirodo ir rašybos žodynų, pirmas Endzelyno redaguotas (1924), žymiai didesnis E. Blesės (1933), o paskutiniojo karo metu (1944) platesnės kalbininkų komisijos paruoštas. Nepriklausomoje Latvijoje nustatytosios rašybos apskritai tebesilaiko ir 1951 m. sovietinė Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca. Tik atmesta Endzelyno įvesta, bet nespėjusi dar prigyti savotiška, originalines kalbas sekanti tarptautinių žodžių rašyba.

T y r i n ė j i m a i. Pirmieji grynai praktinio pobūdžio gramatiniai darbai ima rodytis jau XVII a. Apie 1630 m. Aizkrauklės kunigas J. G. Rehehusenas parašo menkavertę Manuductio ad linguam Lettonicam, išspausdintą tik 1644 m. Jau žymiai geresnis ir pilnesnis (ypačiai vertingas morfologijos skyrius) yra H. Adolphio Erster Versuch einer kurtz-verfassten Anleitung zur lettischen Sprache 1685. Tais pačiais metais pasirodė vėl menkavertė G. Dresselio

Ganz kurtze Anleitung zur lettischen Sprache. Jau XVIII a. išleistos Latgalos dvasininkams skirtos gana trūktinos Dispositio Imperfecti ad Optimum seu Rudimenta grammatices Lotavicae 1732 (viduriečių ir aukštaičių tarmių mišiniu) ir šia bei Adolphio gramatika besiremianti Lottavica grammatica 1737 (viduriečių tarme). Dviem leidiniais (1761 ir 1783), su vertinga originalia medžiaga, pasirodė G. F. Stenderio Lettische Grammatik. O Harderio Anmerkungen und Zusätze Stenderio gramatikai (1790, ^{2}1809) pirmą kartą latvių k. lygina su lietuvių k. Iš vėlesnių suminėtina Tartu univ. latvių k. lektoriaus O. Rosenbergerio Formenlehre der lettischen Sprache 1830 ir Der lettischen Grammatik 2. Teil: Syntax 1852, H. Hesselbergo Lettische Sprachlehre 1841 (remiasi Mintaujos tarme) ir svarbi A. Bielensteino Die lettische Sprache nach ihren Lauten und Formen erklärend und vergleichend dargestellt 1863—64 (2 tt.). Jau latvio parašyta yra A. Stersto Latviešu valodas mācība 1879—80 (3 dalys). 1907 m. pasirodė pavyzdinga Endzelyno ir Mülenbacho Latviešu gramatika, kartota keliais leidimais. Visa vainikuoja kapitalinė ir lyginamoji Endzelyno Lettische Grammatik 1922, kurios antras papildytas latviškas leidimas Latviešu valodas gramatika pasirodė 1951 m. Universiteto reikalams išleista jos santrauka Latviešu valodas skaņas un formas 1938 (po karo dar perspausdinta Vokietijoje). Aukštaičių latgaliečių tarmei parašytos lenkiškos Akelevičiaus (1817) ir Kosovskio (1853) gramatikos ir latviška Trasuno Latvīšu volūdas gramatika 1921. — Pirmas vokiškai-latviško žodyno bandymas yra Mancelio Lettus 1638. XVII—XIX a. pasirodo visa eilė praktinių žodynų: Dresselio (1677), Elgerio (1683), Langijaus (1685, rankraštinis, E. Blesės išleistas 1936), Depkino (1704), Elverio (1748), Langės (2 dalys, 1772—77), Stenderio (1789), Kurminio (1858, latgališkas) ir platesnis, jau su moksline pretenzija vysk. Ulmanio Lettisch-deutsches Wörterbuch 1872. Pagrindinis yra visais atžvilgiais modernus keturių tomų Mülenbacho Lettisch-deutsches Wörterbuch 1923-32, redaguotas ir papildytas Endzelyno. Jo dar pridėtos ir žodžių etimologijos. 1934—45 m. šiam žodynui išėjo du tomai papildų, paruoštų Endzelyno ir E. Hauzenbergos-Šturmienės. Visi šeši tomai naujai perspausdinti Čikagoje (paskutinis tomas 1957 m.) latvių kalbininkų būrelio. — Latvių tarmių tyrimui pradžioje daugiausia yra padarę vėl Endzelynas su Mülenbachu, apkeliavę, pradendant 1900 m., visą Latviją. Jau nepriklausomoje Latvijoje šis darbas tęsiamas visų pirma univ. ribose. Latvių filologų d-jos (Latviešu Filologu Biedrība) leidžiamame žurnale Filologu Biedrības Raksti (nuo 1921 m.) paskelbta gerokas skaičius šnektų aprašų. Nuo 1929 m. tarminės medžiagos rinkimu rūpinosi Folkloras krātuve, o platesniu mastu tarmių tyrimą organizavo 1935 m. įsteigta Valodas

krātuve. Jau karo metu, daugiausia V. Rūkės, buvo atlikti paruošiamieji darbai latvių k. atlasui. — Tikrinių vardų srityje Endzelyno paskelbta Latvijas vietu vārdi (2 dalys, 1922—26) ir 1956 m. Latvijas PSR vietvārdi I (A—J), kur įtraukta ir vėliau surinktoji vardinė medžiaga, be to, duodama atitikmenų iš lietuvių ir prūsų k. Anksčiau J. Plakis yra paskelbęs Kuržemės (1936) ir Žiemgalos (1939) vietovardžių rinkinius (kartu su XIX a. dokumentinėmis pavardėmis). Senuosius latvių asmenvardžius yra nagrinėjęs E. Blesė (Latviešu pērsonu vārdu un uzvārdu studijas 1926). Jo išleistas ir pavardžių rašybos žodynas Uzvārdu pareizrakstības vārdnīca 1927.

Antrosios sovietų okupacijos metu visas latvių k. tiriamasis darbas sukoncentruotas Latvijos mokslų akademijos kalbos ir literatūros instituto kalbos skyriuje, vadovaujamame Endzelyno.

Iš užsieniečių kalbininkų, tyrinėjusių latvių k., paminėtini A. Bezzenbergeris, R. Ekblomas, J. Zubatý ir mūsų K. Būga.

SĖLIAI*

Sėliai — rytų baltų tauta, XIII a. gyvenusi Latvijoje, kairiuoju padauguviu tarp Rygos ir Daugpilio, ir pietuose gilokai siekusi R. Lietuvą. Istorinių laikų pradžioje sėliai, matyti, nevaidino žymesnio vaidmens, nes jų visai nemini XII a. pradžioje rašyta Kijevo Rusios vad. Nestoro kronika. Šaltiniuose sėlių vardas pirmą kartą paminėtas XIII a. pradžioje Livonijos Henriko kronikoje. Po sėkmingų kautynių su iš žygio Livonijon grįžtančiais lietuviais prie Aizkrauklės vysk. Albertas, talkinamas iš Vokietijos atvykusių kryžiuočių ir kalavijuočių, 1208 m. surengė žygį prieš sėlius ir paėmė jų svarbiausią pilį, kronikos vadinamą lot. castrum Selonum (dabar lat. Sēlpils, trm. Sērpils, vok. Selburg, miestelis kairiajame Dauguvos krante, netoli Jokūbpilio). Iš kronikininko pasakojimo aiškėja, kad sėlių būta lietuvių sąjungininkų ir Sėlpilis šiems buvęs atvangos vieta išeinant ir įeinant (refugium egredientibus et ingredientibus), kitais žodžiais tariant Vidžemės vartai. Pasiduodantiems sėliams buvo pastatyta sąlyga ne tik priimti krikštą, bet taip pat iš pilies pašalinti ‘Kristaus vardo priešus lietuvius’. Kronika sėlius pamini vos trejetą kartų. Kuoknesėje įsistiprinęs rusų kunigaikštis Viačka turėjęs ginkluotų susidūrimų su vokiečiais. Pabūgęs šių priešpuolio, jis padegęs tvirtovę ir pabėgęs Rusijon, o ten gyvenę lietuviai ir sėliai išsislapstę ‘tamsiose miškų slaptynėse’. Kronikininkas pabrėžia, kad buvę

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXVII, 221-223.

kunigaikščio duoklininkai ir dalyvavę bei padėję jam apgaulingai puolant vokiečius. Sėlių pasipriešinimas, matyti, nebuvo iš karto visiškai palaužtas, nes Kuoknesės pilies kalavijuočių įgula, kartu su latviais, dar 1213 ar 1214 ' plėšė sėlius ir lietuvius, naikino jų kaimus ir žemes '. Vadinasi, sėliai vis dar veikė iš vieno su lietuviais. Paskutinį kartą kronika sėlius mini 1225 m., kada pop. legatas Vilhelmas Modenietis Kuoknesėje mokęs ' šventojo mokslo vokiečius, rusus, latvius ir sėlius, kurie čia kartu gyvenę '. Porą kartų sėliai paminėti ir vėlesnėje Eiliuotinėje Livonijos kronikoje, būtent išskaičiuojant padauguviu gyvenusias tautas. Prie Dauguvos žiočių gyveną lybiai, o už jų sėliai, kurie jau kaimynauja su gudais (Sie waren der Ruzen nakebur). Iš kronikininko pasakojimo išeina, kad latviai tada dar Dauguvos nesiekė ir sėlių gyventa abiejose tos upės pusėse. 1226 m. dokumentai sėlius randa ir netoli Rygos, dabartinės Duolės apl. Kitas 1256 m. dokumentas vėl Sėlos šiaurinę ribą, ėjusią dešiniuoju Dauguvos krantu, priveda iki Aizkrauklės ir Kuoknesės. Pietinės Sėlos ribos Lietuvoje smulkiai aprašytos neišlikusiame Mindaugo 1261 m. dovanų akte, kurio tikrumu istorikų (Kętrzyński, Bielenstein, Łowmiański) abejojama. Jis laikomas falsifikatu, Ordino padarytu XIV a. gale, ryšium su sienų ginču su Lietuva. Bet neabejojamo tikrumo Mindaugo 1255 m. aktas ir popiežiaus Aleksandro IV 1257 m. bulė, kuria jis patvirtinamas, mini vietoves Maleysine (Malesine) ir Thovraxe (Theuraxe), kurioms atliepia dabartiniai Maleĩšiai (Svėdasų vls. k.) ir Taurãgnai (Utenos aps. mstl.). O dviejuose 1298 m. dokumentuose paminėti Nalexe (Valez, iškraipyta) ir Gerze (= XIV a. galo dokumento Gerre) vėl jungtini greičiausia su Nõliškiu (Utenos vls. dv. ir vsd.) ir Jarà (Svėdasų vls. upė). Viename iš tų dokumentų taip pat paminėti ir Tauragnai (Therakoe). Todėl, nežiūrint 1261 m. akto abejotinumo, tenka sutikti su jame upėmis ir ežerais nubrėžta pietine ir vakarine Sėlos riba, kuri, prasidėjusi nuo Daugpilio (dok. Nowenene = liet. Naujìnis), pietuose bus siekusi Salaką, Tauragnus, Uteną, Svėdasus, Subačių, o vakaruose rėmėsi į Lėvenį, Mūšą ir Lielupę (Latvijoje). Dešiniajame Dauguvos krante, šaltinių liudijimu, sėliai vietomis gyveno mišriai su latviais, t.y. latgaliais, o arčiau Rygos su lybiais. Latvių archeologai paskutiniais laikais yra aptikę skirtingą II—VII a. po Kr. kapų kultūrą, kurios centras yra Jokūbpilio ir Alūkstos aps. Bet ji taip pat pastebima ir anapus Dauguvos Maduonos aps. ir Biržų bei Rokiškio aps. Lietuvoje. Jos paplitimas Latvijoje maždaug sutampa su rytiečių latvių vad. sėliškųjų tarmių (kylančioji priegaidė) plotu. Todėl spėjama šią kultūrą priklausius sėliams. Taigi išeitų, kad jų gana plačiai gyventa ir Dauguvos dešiniojo intako Aiviekstos upyne.

Po XIII a. šaltiniai sėlių visai nebemini. Šiaurėje jie sulatvėjo, o pietuose sulietuvėjo. Lietuvoje tai turėjo įvykti prieš XIV a. pusę, nes Hermanno de Wartberge kronika, aprašydama kalavijuočių 1373 ir 1375 m. karo žygius, tarp kitų nuniokotų vietovių mini Antazavę, Uteną, Noliškį, Tauragnus ir vadina jas lietuvių žemėmis (terrae infidelium Letwinorum).

Kalbos paminklų sėliai nepaliko. Apie jų kalbą galima šį tą spręsti iš šaltiniuose užrašytų vietovardžių bei vandenvardžių ir iš latvių ir lietuvių tarmėse išlikusių sėliškų pėdsakų. Tai gana plačiai yra tyrinėjęs K. Būga. Jo nustatyta, kad sėliai, kaip ir kuršiai, bus kalbėję pereigine kalba tarp lietuvių ir latvių kalbų. Šaltininiai vietovardžiai rodo, kad vietoje minkštųjų k ir g jų tarta, kaip ir latvių bei kuršių c ir dz, bet iš kitos pusės vėl, kartu su lietuviais ir kuršiais išlaikyta sveiki vad. mišrieji dvibalsiai an ir en. Lietuviai sėliškos kilmės varduose vietoje minkštojo ć ėmė vėliau tarti jų kalbai įprastesnį č. Pvz. Čičirỹs ir Čičirátis (būtų liet. *Kikirỹs, *Kikiráitis), Antazavės apl. ežerai, Čedasaĩ ir Čẽdasas (Rokiškio aps. mstl. ir ež. : liet. Kedỹs, Panemunėlio ir Šeduvos apl. pavardė). Jūžintų valsčiaus kaimui Čivỹliai Žemaičiuose lytimi atliepia Kivỹliai (Skuodo, Akmenės, Vainuto vls. k.). Kaimai praminti iš pavardės Čivỹlis, kuri savo ruožtu yra pravardinė, pagal kikilių šeimos paukštį čivỹlis (Carduelis cannabina). Šis R. Lietuvoje paplitęs paukščio vardas laikytinas sėlišku ir jų turėjo būti tariamas *ćivīlis. Jam atliepia žem. kivìlis. Sėliškas paukščio vardas ir iš jo kilusi pavardė paplito ir už Sėlos ribų. Todėl Čivỹlių k. dar randame Molėtų ir Giedraičių vls. Lietuviškosios Sėlos dalyje ypačiai daug vandenvardžių ir vietovardžių, kur vietoje ž dar ir dabar tebetariama sėliškas z. Čia visų pirma priklauso miesto vardas Zarasaĩ (taip tariama Zarasų, Salako, Antazavės ir Dusetų apl.), arba Zerasaĩ (Jūžintų apl.), praminti pagal Zãraso ež. (iš senesnės lyties *Zẽrasas, plg. trm. sãnas, zárkolas iš sẽnas, zérkolas). O pats ežero vardas vėl su priesaga -asas (iš senesnės -esas, plg. ež. Svẽdasas, Čẽdasas, bet Laũkesas) išvestas iš sėliškos lyties *ezer(a)s = liet. ẽžeras. Lietuviai sėlišką ežero vardą *Ezerasas atskirose šnektose bus tarę ir *Ezarasas, *Azarasas. Ilgainiui, vardo nebejungiant su ežeru ir todėl jam pasidarius nebesuprantamam, numesta, tartum pridėtiniai balsiai, ir taip atsirado Zãrasas. Pasielgta lygiai taip pat, kaip su skolintiniais dkv. elementõrius, instrumeñtas, kurie tarmėse išvirto lementõrius, strameñtas (per instrameñtas, įstramentas). Kad sėlių gyventame krašte įsikūrę lietuviai ir suprantamuose tikrinniuose varduose ilgą laiką tebetarė z, rodo vieno seno Dusetų par. ūkių sąrašo vienasėdžio pavadinimas Azariszki (dabar išnykęs), kuris žmonių, be abejo, buvo tariamas *Azariškiai ar *Azariškė.

Taip pat ir Jūžinto ež. vardas greičiau sėliškas, nes senosios kartos žmonių vietomis dar ligi šiol tebetariamas Jůzintas. Sėlos lietuvių žodyne yra net ir bendrinių žodžių su sėliškais z ir č (iš ć), pvz. trm. zliaũktie (Salos) = liet. žliaũkti ‘ smarkiai tekėti ’, zaũktie ‘ verkti ’ (Biržai, Dusetos), zerletà ‘ terliotojas ’, zìnti ‘ negaluoja, sirginėja ’ (Dusetos), čivýnas ‘ uodo vikšras ’ = liet. kivýnas ‘ t. p. ’, čepẽnis, čepelnỹkas ‘ tokia lazda su žnyplėmis keptuvei iš krosnies ištraukti ’ (Jūžintai, Dusetos) = liet. *kepẽnis, *kepelnỹkas : kèpti. Sėliai, vietoje ž tardami z, turėjo taip pat ir š vietoje tarti s. Tai rodo Gryvõs apl. (Latvijoje) ežero ir dvaro pavadinimas lat. Svente, kuriuos vietos lietuviai vadina Šveñtas ir Šveñtmuižė. Kupiškėnų žodis slìstis (pvz. tik dėl slìsties tedirba, t. y. bet sau, dėl akių), kaip rodo Vadoklių apl. šlìstis ‘ t.p. ’, turėtų būti irgi sėliškas. Nemunėlio intakas Apaščià, viename 1416 m. dokumente rašomas Apste (vietoje Apaste), vėl rodytų, kad sėliai, kaip ir kuršiai baltiškųjų junginių tj, dj vietoje bus tarę minkštas t′, d′, kur lietuvių kalboje atliepia č, dž, o latvių š, ž. Plg. liet. svẽčias, trm. mẽdžias = lat. svešs, mežs.

Iš šaltininių vardyno duomenų ir lietuvių bei latvių kalboje tarmybėmis išlikusių sėliškų pėdsakų lyg peršasi išvada, kad sėlių kalba turėjo būti ypačiai artima kuršių kalbai. Tas artimumas galėtų būti paveldėtas iš prokalbinio laikotarpio. Baltų kiltims kilnojantis į naujas sodybas ir savo tarpe persistumdinėjant, sėlių ir kuršių protėviai galėjo kadaise ir kaimynuose gyventi. Todėl Būga juos abejus laikė net vienos tautybės. Tačiau galimas ir kitoks aiškinimas. Pvz. fonetinės izofonos, rodančios š, ž, k, g virtimą s, z, c, dz ir junginių an, en, in, un iškitimą uo, ie ī, ū, galėjo iš atsiradimo centro plisti nevienodo stiprumo bangomis ir įvairiomis kryptimis. Šie fonetiniai polinkiai visų pirma bus radęsi latvių, tikriau sakant latgaliečių kalbiniame plote. Mat jie rytuose arti kaimynavo su slavais, kurių kalboje anie fonetiniai reiškiniai yra labai seni. Junginio an ir kt. virtimo banga, matyti, buvo silpnesnė ir, stipriau veikdama tik žiemgalių kryptimi, nepasiekė nei kuršių, nei sėlių, kurie šiuo atveju eina su senovę išlaikančiais lietuviais. Kadangi sąlyginis kirčio atitraukimas (pvz. diẽna, diẽnas, vietoje dienà, dienàs) veik neliečia seniau sėlių gyvento ploto, tai tenka spėti, kad kirčio atžvilgiu jie, skirdamiesi nuo kuršių ir žiemgalių, vėl bus sutikę su lietuviais, t.y. nepažinę dabartiniams latviams būdingo kirčio nukėlimo į pirmąjį žodžio skiemenį.

Sėlių vardas šaltinių rašomas lot. Selones, vok Sêlen, o kraštas vadinamas lot. Selonia, Zelonia. Lotyniškųjų šaltinių priesagos -ones ir -onia yra, žinoma, lotyniškos. Plg. lot. Senõnės (tautelė Galijoje), Semnõnės (germanų kiltis tarp Elbės ir Oderio), Aquilõnia (miestas

Samnijuje). Juk ir kuršių, Kuršo, taip pat lybių ir lietuvių vardus tie patys šaltiniai parašo Curones, Curonia, Livones, Livonia, Lettones. Lietuvių bendrinės kalbos lytis s ė̃ l i a i, vs. vd. sėlis Būgos atstatyta pagal vok. Sêlen ir Sėlpilio vardą. Pats Būga jau 1900—03 m. pasirašinėdavo slapyvardžiu K. Sėlis. Latviai jau nuo XIX a. galo vartoja lyti sēl'i. Kraštui vadinti taip pat Būgos pasiūlyta Sēla, pagal lat. Kursa ' Kuržemė ' ir liet. Prūsa ' Prūsija ' analogiją. Iš to ir lat. Sēla, bet taip pat ir naujoviškesnė Sēlija. Bet jau be pagrindo Būgos iš lotyniškos lyties dar atstatinėta liet. Sėluona. Iki šiol sėlių vardas yra išlikęs Tauragnų vls. kaimo pavadinime Sėlė. Taip pat ir Latvijoje pažįstamas vietovardis Sēle. Be to, Vilniaus krašte, Šalčininkų vls. yra du kaimai Sėlė ir Sėlėlė, lenkiškai rašomi Wielkie ir Małe Sałki, todėl jaunosios kartos dažniau jau tariami Sálkai. Vardo kilmė neišaiškinta, bet gal vienaip ar kitaip jis etimologiškai sietinas su salà, sálti ' tekėti ', selė́ti ' skubiai pribėgti '. Plg. dar Daugailių apl. upelio vardą Sėlupis (teka per Drusėnų ir Vėleikių k. laukus į Andrajos ež.). Nauja yra Sėlỹnė (Rokiškio vls. k.), taip pagal sėlius praminta išdalijus (apie 1924 m.) Litviniškio dvarą.

KURŠIAI*

Kuršiai istorijos šaltiniuose vardu minimi pradedant IX a. Lotyniškai jie vadinami: C o r i (Rimberto Vita A. Anskarii, apie 875 m.), C u r i, C u r e t e s (Sakso Gramatiko Historia Danica, apie 1200 m.), C u r o n e s (Livonijos Henriko Chronicon Livoniae, apie 1226 m.), vokiškai: K û r e n (Eiliuotinė kronika, apie 1290 m.), K û r i n (Nicolaus von Jeroschin Kronike von Pruzinlant, 1331—41), nuo XV a. dėl û sudvibalsėjimo ir C a w e r n, K a u r e n, prancūziškai: C o r r e s (G. de Lannoy kelionės aprašyme, 1413), rusiškai: K ŭ r s ĭ (Nestoro kronikoje, apie XI a.), vėliau K o r š. Latvių dainose sutinkama ds. k u r s i (Langės žodyne ds. vt. Kursuos ' Kuržemėje '), o dabar paprastai tariama k u r š i (vs. kursis, plg. ir vietovardį Kurši). Lietuvių kalboje atliepia k u r̃ š i s (M. Lietuvoje ir k u r š ỹ s) ' Kuržemės arba Užmario gyventojas, pamario žvejas '. Poškos žodyno dar pažįstama lytis k u r š a s, m.g. kuršė, kurią patvirtina dabartinė pavardė K u r̃ š a s (randama jau XVI a. inventoriuose). Pats kraštas lotyniškuose šaltiniuose vadinamas C u r o n i a (iš to Petro Dusburgiečio kronikos Curo-

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XIII, 418-425.

nienses), vok. Kurland (šaltiniuose: Kûrlant, vėliau Cawerlant, Kaurlant, sulot. Curlandia), latvių dainose K u r s a (trm. ir Kurse, Kuorsa), liet. K u r š a s. Lietuvių kalboje lat. Kursa turėtų atliepti *K u r š à (plg. 1673 m. Sapūno gramatikos ir 1701 m. N. Testamento P r ū s a 'Prūsija': p r ū s a s). Bet, matyti, kuršiai savo krašto vardą VIII a. jau tarė su trumpu galūnės balsiu *Kurša (iš baltų *Kuršā), todėl lietuviai, negalėdami tokios lyties suderinti su savo tada ilgai tebetariama moteriškąja galūne -ā (plg. rankà iš *rankā, bet apsaugotoje galūnėje baltó-ji iš *baltā-ji), ją pakeitė vyriška lytimi K u r š a s. Vengiant dviprasmumo vėliau krašto gyventojai bevadinami tik k u r š i a i s. Iš krašto vardo dar išsivesta ir priesaginiai lat. k u r s e n i e k s, k u r s i n i e k s 'kuršis, Užmario arba Kuršo gilumos gyventojas', liet. k ù r š i n i n k a s 'Kuršo arba Užmario gyventojas'. Vardo lytį k u r- (be s) skandinavai ir vokiečiai bus girdėję iš lybių, su kuriais jiems Baltijos pajūryje visų pirma teko susitikti. Mat suomių kalbose baltų *kuršapirma išvirto *kurha (plg. suom. hihna iš baltų *šikšnā, liet. šikšnà), o lybių kalboje paskui h po r išnyko. Plg. lybių K u r à m ō (= estų Kuramaa iš *Kurha+maa 'žmė') 'Kuržemė', k u r à l i (iš *kurhalainen, *kuršalainen) 'Kuržemės gyventojas'. Rašyba su o (Cori) vėl rodo platų u tarimą, o vokiškosios lyties ilgas ū, matyti, pailgintas iš trumpojo balsio. Bet sen. rus. K ŭ r s i imta tiesiogiai iš baltų, tik galūnė (vėliau tarta Korś) priderinta kitiems jų kolektyvine reikšme vartotiems tautovardžiams, pvz. Ruś, Lib', Sum' 'rusai, lybiai, suomiai'. Dabar latvių vartojama K u r z e m e (trm. (Kuorzeme) yra sutrumpėjusi iš *K u r s z e m e. Pagal latviškąją lytį naujai pasidaryta ir liet. K u r ž e m ė.

Vardo etimologija nėra aiški. Būga manė jį esant giminaitį su sl. *kŭrsŭ (plg. ukr. kors 'lydymai', ček. krs 'nuskurdęs medis') ir skr. krčah 'liesas, silpnas', o Vasmeris vėl jungė su sen. ček. krchý 'kairias', lenk. karśniawy 'kairiarankis'. Taigi Kuršas būtų reiškęs lydymų ar žemų nuskurdusių medžių šalį arba kairioje pusėje (nuo lietuvių) esantį kraštą (plg. žiemgãliai: žiemiaĩ).

P l o t a s ir s r i t y s. Kuršių gyvenamasis plotas laiko būvyje yra nemaža kitęs. Jau priešistoriniais laikais vyko kuršių mišimas su suomiškos kilmės lybiais, o vėliau su iš rytų ir pietų besistumiančiais latviais ir lietuviais. Atskirą, kuršiams priskiriamą pajūrio medžiaginę kultūrą (vok. vad. Memelkultur 'Klaipėdos kultūra') archeologai apie Kristaus gimimo laikus randa plote nuo Nemuno žiočių pietuose iki Medzės (netoli Liepojos) — Lielaucės linijos šiaurėje. Apie X a. kuršiai, stumdamiesi aukštyn, pasiekia Ventos — Abavos liniją. Tuo pačiu laiku, manoma, didžioji lybių dalis emigruoja ir įsikuria vakarinėje Vidžemėje. O apie XI a. kuršiai

paplinta ir retai lybių dar gyvenamoje šiaurės Kuržemėje, vad. Vanemaa. Kronikininkas Rimbertas jau IX a. pusėje mini Kurše penkias sritis (regnum vero ipsorum quinque habebat civitates). O XIII a. Kuršo ribos ir sritys jau gana tiksliai nustatomos iš 1253 ir 1291 m. žemių dalybų aktų. Vakaruose ir šiaurėje į Baltijos jūrą atsišliejusį Kuršą iš pietų rytų riboja maždaug linija, einanti nuo Sluokos ež. (prie Rygos įlankos) pro Zantę, Blydenę, Rengę (Latvijoje), Kuršėnus, Luokę, Rietavą ir Švėkšną iki Nemuno žiočių. Krašte būta aštuonių sričių: keturios šiaurinės: Vanenė, arba lyb. Vanemaa (šaltinių Vredecuronia), Venta (Winda), Pamarys (Bihavelanc), Banduva (Bandowe) ir tiek pat pietinių: Duvzare (Dovzare), Mėguva (Megowe), Ceklis (Ceclis), Pilsotas (Pilsaten). Be to, dalybų aktai mini dar devintą bevardę sritį, vien aprašomai ją vadindami lot. terra inter Scrunden et Semigalliam (= žemė tarp Skrundos ir Žiemgalos). Faktiškai ją sudarė veik vieni miškai, skyrę Kuršą nuo Žiemgalos. Kita vad. 'tuščia žemė' (terra deserta inter Candowe et Semigalliam) vėl skyrė Vanenės sritį nuo Žiemgalos. Apskritai tenka pažymėti, kad kraštas daug tankiau XIII a. buvo gyvenamas į vakarus nuo Ventos negu į rytus. Kuršo pietuose vėl daugiau gyventojų bus buvę pajūryje, mažiau Ceklyje. (Pietinėms sritims žr. Ceklio žemėlapį 385 psl.). Jos dalybų aktuose pavadintos n e d i r b a m o m i s (terrae incultae), o šiaurinės, priešingai, g y v e n a m o m i s (terrae inhabitatae). Tai rodo, kad pietinės sritys ūkiniu atžvilgiu buvo menkesnės, matyti, ir rečiau gyvenamos. Bet, palyginti, nemažas dalybose suminėtų vietovardžių skaičius, taip pat šaltinuose retkarčiais, ypačiai pajūryje, minimi gyventojai, nieku būdu neleidžia tų pietinių Kuršo sričių laikyti XIII a. negyvenamu tyru. Šaltiniai nemini nė kada jos buvo Ordino nukariautos. Iš to galima daryti išvadą, kad dėl gyventojų retumo maža čia tebūta ir pasipriešinimo. Zajączkowskis (Studya nad dziejami Żmudzi wieku XIII, 1925), spėja, kad tos sritys Ordino buvusios pajungtos 1252 m. gale. Kai kurie istorikai, pvz. Łowmiańskis (Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego II 1932) Ceklį norėtų laikyti žemaitiška sritimi. Tačiau istoriniuose šaltiniuose trūksta tiesioginių duomenų kalbamosios srities gyventojų tautybei nustatyti. Todėl čia visų pirma tenka remtis dalybose suminėtų vietovardžių kalbine analize, ir kalbininkai yra pasisakę už Ceklio kuršiškumą. Tai, ypačiai ankstyvesniajam laikotarpiui, patvirtina ir archeologiniai duomenys.

L a i s v ė s k o v o s. Būdami vakariausi iš rytų baltų ir gyvendami pajūryje, kuršiai anksčiau susidūrė ir su V. Europa. Todėl apie juos daugiau ir ankstyvesnių istorinių žinių. Maždaug apie 600 m. po Kr. skandinavai ima veržtis Pabaltėn. Pradžioje tai

buvo grobio ieškotojų žygiai. Pasiplėšę grįždavo atgal namo. Bet vėliau ir Pabaltėje įsikuria pastovių skandinavų kolonijų. Kurše tokia kolonija 650—800 m. po Kr. archeologų susekta Gruobyne, netoli Liepojos. Skandinavijos vikingų puolami, kuršiai atsilygindavo, ypačiai vėliau, priešpuoliais. Bent apytikrį istorinių įvykių vaizdą čia padeda susidaryti Rimberto apie 875 m. parašytas šv. Angaro gyvenimas, Sakso Gramatiko pasakiška Historia Danica, arba Gesta Danorum (apie 1200), skandinavų sagos ir keli runų įrašai. Iš Rimberto sužinome, kad kuršiai apie 800 m. iš savo 'karalystės miesto' (urbs regni) S e e b o r g išviję švedus. Taip bus jį vadinę ne patys kuršiai, bet vikingai, nes senovės skandinavų kalboje S œ b o r g reiškė apskritai sustiprintą miestą su uostu, t.y. jūrpilį. Plg. sen. skandinavų A l d e i g j u b o r g (= sen. rus. Ladoga), pavadintą pagal suomiškos kilmės Ladogos ež. Ir rus. N o v g o r o d (prie Volchovo upės) vikingai vadino savaip H o l m g a r d r (: holmr 'salelė, kalva' + gard 'tvora, aptvaras, namas, sodyba'). Apie 853—54 m. kuršius vėl puolę danai, bet buvę sumušti ir į kuršių rankas patekę pusė jų laivyno su auksu, sidabru ir daug ginklų. Tai išgirdęs švedų karalius Olavas surinkęs 'neuskaitomą kariuomenę' (innumerabili congregato exercitu) 854 ar 855 m. puolęs Kuršą, visiškai sunaikinęs jūrpilį, kuriame buvę net septyni tūkstančiai karių, palikęs ten savo laivyną ir sausuma per penkias dienas pasiekęs kitą kuršių miestą A p u o l ę, kurį po 9 dienų ir paėmęs. Kuršiai turėję duoti 30 įkaitų ir pasižadėję mokėti duoklę. Apie 862 m. švedai vėl buvę išvyti iš krašto, bet vėliau grįžę ir ėmę statytis Kurše pilių. Egillo sagoje vėl pasakojama apie vikingų būrio, vadovauto Skallagrimo sūnaus Egillo, žygį į Kuršą apie 920—925 m. Puošniu sagos stiliumi sekama, kad Egillas pirma sudaręs su kuršiais prekybos sutartį dviem savaitėm, bet paskui, susiskirstę 12 vyrų būriais, vikingai ėmę plėšti. Puolant vieną lentų tvora aptvertą sodybą, kuršiai juos sučiupę ir uždarę rūsin, kur jau buvę trys vergais nuteisti danai. Bet Egillas išsilaisvinęs, išgelbėjęs savo draugus bei danus, sudeginęs sodybą ir grįžęs su gausiu grobiu. Pasakotojas dar prideda, kad šis vikingas ir vėlesniuose žygiuose nešiojęs 'drakonu' vadinamą kalaviją, įsigytą Kurše. Kad kuršiai bus gebėję atsilygint priešpuoliais, patvirtina žinia, kad danai dėl dažnų jų antpuolių XI a. net bažnyčiose meldęsi: Viešpatie, išgelbėk mus nuo kuršių! Iš Livonijos Henriko sužinome, kad Danija dar XIII a. buvo kuršių puolama. Sakso Gramatiko veikalas dalinai kompiliuotas iš sagų ir daug kur jo pasakojimai stačiai fantastiški. Bet atsijota ir šis tas daugiau ar mažiau tikra. Jis visų pirma pasakoja apie nepasisekusį danų vikingo Hadingo (Hastingo) žygį (tarp 866—894) prieš kuršių valdovą L o k e r ą (Curetum tyrannus). Daugiau sėkmės turėjęs

jo sūnus Frotho. Su dideliu laivynu jis puolęs kuršių karalių (rex) D o r n ą. Bet šis, pajutęs artinantis priešą, įsakęs viską krašte sunaikinti, kad priešui tektų badauti, pats pasitraukęs į ' visais galimais būdais ' sustiprintą pilį, kurią vikingai tik apgulę paėmę. Toliau jie žygiavę prieš rusus (Rutena gens) ir paėmę Polocko (Paltiska) tvirtovę. Jei galima pasitikėti senovės danų karalių chronologija, tai šis žygis turėjo įvykti X a. pradžioje. Kitas vikingas Starkadas vėl didžiuojasi išmokęs vikingus vaikščioti ' medinėmis šliurėmis ', nes kuršiai apsisaugoti nuo priešo pajūrį ir kelius barstydavę ' ašriais geležimis '. Sakso aprašytas ir kuršių laivyno puolimas Jarnloko uosto Ölando saloje (1170). Adomas Bremenietis vėl mini, kad kažin koks pirklys, paragintas danų karaliaus Sveno Estritsono, apie 1076 m. Kurše buvęs pastatęs bažnyčią. Ši bažnyčia galėjo būti pastatyta danų prekybinės faktorijos reikalams. Mat viduramžiais bažnyčios dažnai statyta prie faktorijų, kaip pvz. ir tų pačių danų šv. Klemenso bažnyčia Londone. Pagal kitas žinias Danijos karalius Kanutas VI (1182—1202) irgi kartkartėmis kariavęs ne tik su kuršiais, bet ir su žiemgaliais. O Mervalloje (pietų Švedijoje) rastame XI a. paminkle vėl runomis įrašyta, kad Sigridos vyras Sveinas, vadinasi kitas vikingas, dažnai brangiu laivu nusiirdavęs aplink Domesnesą (Dómesnœs = Kolkos ragas šiaurės Kurše) į Žiemgalą. Kraštui ginti kuršiai bus plačiai naudojęsi piliakalniais. Jų Kuržemėje suregistruota arti 70, iš kurių 16 išdėstyta Ventos ir Abavos pakraščiais. Bet ir patys kuršiai tiek buvo išgarsėję savo antpuoliais, kad Adomas Bremenietis ir dar net Eiliuotinės kronikos autorius įspėja krikščionis vengti Kuršo pakraščių.

Vokiečiams ėmus stiprintis Dauguvos žiotyse, kuršiai pajuto ir iš tos pusės gresiantį pavojų. Todėl jau 1210 m. jie puola ne tik vokiečių laivus, kuriais vysk. Albertas su kryžeiviais plaukė Vokietijon, bet ir pačią Rygą. 1228 m. kuršiai vėl puolė sustiprintą Daugavgryvos vienuolyną. Tuo metu tarp Romos kūrijos ir kalavijuočių ordino bei Rygos vokiečių buvo pasiteiškę nesusipratimų dėl politikos ir varžytynių dėl įtakos Livonijoje, pramintoje Marijos žeme (Terra Mariana). Pvz. popiežius Honorijus III 1225 m. bulėje Ecclesia Romana, adresuotoje naujakrikščiams Livonijoje ir Prūsuose, aiškiai stoja už jų teises, tardamas ' kur yra Dievo dvasia, ten turi būti ir laisvė ' (ubi spiritus Dei est debet esse libertas). O iš kitos pusės Ordinas savo misija laikė valdymą (dominium), kurį lyg šešėlis sekė vergovė (servitus). Tokioje aplinkoje kuršių sritinis valdovas L a m i k i s (rex Lamechinus) 1230 m. gale pasirašo su pop. Grigaliaus IX vicelegatu Balduinu aniems laikams būdingą ir, palyginti, palankią sutartį. Lamikis pasižada krikštytis ir priimti popiežiaus paskirtą vyskupą, duoti jam tokią pat duoklę, kaip Gotlando gyventojai,

dalyvauti karuose prieš pagonis ir dvejų metų būvyje, nuvykęs Romon, pavesti savo valstybę popiežiaus globai. O Balduinas žada kuršiams, jei jie neatkris nuo Bažnyčios, ‘ amžiną laisvę ’ ir garantuoja, kad jie nepateks nei Danijos nei Švedijos valdžion. Kiek galima spręsti iš paminėtų vietų vardų, Lamikio valdžiai priklausė Pamarys, Venta ir vakarinė Banduva. Sekančių metų pradžioje Balduinas sudarė panašią sutarį dar su dvylika kaimų rytinėje Kuršo dalyje (už Ventos upės). Priežasčių, vertusių Lamikį pasirašyti tokią sutartį, galėjo būti daug. Aukščiau minėti Rygos puolimai kuršiams nebuvo sėkmingi. Sugniužęs buvo ir estų pasipriešinimas. O pats sutarties tekstas liudija, kad kuršių taip pat prisibijota danų ir švedų. Matyti, Lamikis iš kelių blogybių pasirinko mažesniąją. Pagaliau čia ėjo lyg ir lenktynės su Ryga. Mat ji po badmečio 1230 m. kaimyninei Kuršo sričiai buvo irgi primetusi sau žymiai palankesnę sutartį, apkraunančią kuršius didelėmis duoklėmis. Nuo to laiko Vanenės sritis imta vadinti Vredecuronia (= Taikos Kuršas). Kilus nesusipratimams Balduinas išskubėjo Romon ir popiežius patvirtino jo sudarytas sutartis. 1231—32 m. žiemą kalavijuočiai nusiaubė Kuršą ir Visbyje sulaikė į Romą vykstančius kuršių pasiuntinius. Popiežius pats Balduiną įšventino Žiemgalos vyskupu ir 1232 m. paskyrė savo legatu Livonijai, Gotlandui ir net Suomijai. Bet dėl Ordino didelio priešinimosi 1234 m. jis buvo pakeistas Rygai palankesniu Vilhelmu Modeniečiu.

Saulės kautynėse (1236) lietuviams sukūlus kalavijuočius, kuršiai tuojau sukilo, atsimetė nuo krikščionybės ir atsisakė duoti duokles. Net buvo nužudytas jiems legato Vilhelmo 1234 m. paskirtas vyskupas. Bet kalavijuočiai 1237 m. susijungia su Kryžiuočių ordinu ir jungtinėmis jėgomis pasiseka numalšinti kuršių sukilimą. Vilhelmas 1242 raštu Ordinui leidžia statytis Kuldingos pilį, specialiai skirtą kuršių pajungimui. Jo rašte skaitome ir pasiteisinimą: ‘ Kadangi ligšioliniai žygiai nėra davę lauktų pasekmių, nusprendžiau griebtis kitų priemonių ’. Su legato pritarimu krašto mistras Ditrichas iš Grüningeno, sutelkęs visas savo pajėgas, vyskupo vasalus ir latgalius bei lybius, jau tais pačiais metais pradeda kuršių nukariavimą. Puolimas vykdomas pajūriu, kraštas deginamas ir naikinamas. Eiliuotinė kronika pasakoja, kad kuršiai kovose su Ordino ir vyskupo pulkais rodę tokį kietumą, ‘ kaip kirtėjams šakotas medžio kelmas, kurį reikia rauti su kilpa ’. Pamatę neatsilaikysią, kuršiai pasiduoda, pasižadėdami padėti pastatyti Kuldingoje Ordino pilį. Pilyje kartu su vokiečių įgula buvo apgyvendinta ir dalis kuršių didikų. Kuršiai turėjo duoti įkaitus, priimti vokiečių teisėjus ir be duodamos dešimtinės dar mokėti atskirus žemės mokesčius. Be Kuldingos, Ordinas, nudegintų kuršių pilių vietoje, pasistatė ir daugiau

savų, pvz. Dundangoje ir Embūtėje. Kadangi jau 1248 m. Krimuldoje (Vidžemėj) minimas kuršių kaimas (Cursiculle), tai galima manyti, kad nemaža jų buvo ištremta kitur. Ordinui vis labiau įsigalint, Vilhelmas 1245 m. panaikina 1234 m. sutartį, pagal kurią vyskupui buvo tekę du trečdaliai Kuršo žemių. Jis teisiškai Kuršą paskelbia Prūsijos dalimi ir nustato, kad ir čia, kaip Prūsuose, Ordinui turi priklausyti du trečdaliai visų žemių.

Rodos, kuršių ieškota pagalbos ir pas Mindaugą. Tačiau šiam apie 1244 m. nužygiavus į Kuršą ir apgulus Embūtės pilį, daugumas jų pabūgę prisijungti. Mindaugui pralaimėjus kautynes, žuvo ir kuršių viltys išsilaisvinti. Bet vietomis dar kovota iki pat 1252 m. Tik tais metais atvykęs Ordino vyriausiojo magistro pavaduotojas susitaria su Kuršo vyskupu Henriku statyti vienuolika bažnyčių galutinai nukariautoje krašto dalyje: po tris Pamaryje, Banduvoje, Ventoje ir dvi Vanenėje. Pietuose, išskyrus Klaipėdos apylinkę, kur irgi 1252 m. pastatyta pilis, matyti, padėtis nebuvo dar aiški. Po ilgesnių derybų 1253 m. vyskupas pasirašo su Ordinu dvi žemių dalybų sutartis. Pastebėtina, kad pietines sritis liečiančiame akte labai atsargiai kalbama apie dar nedalytas, bet dalytinas sritis (terras incultas nondum divisas in Curonia dividendas). Pagal sutartis kuršiams palikta teisės į nedirbamas žemes, pievas, miškus, medžius su bitėmis ir vandenis. Nedalyti liko 6 didieji Kuršo ežerai ir šventieji miškai. Kuršiai įpareigota dalyvauti visuose Ordino karuose ir mokėti atskirus laukų apsaugos mokesčius. Visokius šaukimus, teisėjų įsakymu, turėjo atlikti kaimų seniūnai. Po Durbės mūšio (1260), kur prieš pat kautynes kuršiai perėjo lietuvių pusėn, vėl Kurše suliepsnojo visuotinis sukilimas. Kuršiams pasisekė paimti net keletą pilių. Ordino padėtis buvo labai kritiška, nes taip pat buvo sukilę žiemgaliai ir prūsai. Be to, grėsė pavojus iš lietuvių ir rusų. Tačiau gavus naujų jėgų, bet daugiausia dėl nesuderintų jo priešų veiksmų, Ordinui pavyko atsigriebti ir septynerių metų būvyje kuršiai buvo galutinai pavergti. Iš abiejų pusių kovota labai žiauriai. Pvz. Eiliuotinėje kronikoje pasakojama: ‘Paėmę Dzinterės pilį, jie (= kryžiuočiai) ją padegė, iššudė visus įgulos vyrus vyresnius kaip vienuolika metų, o sužeistuosius metė atgal ugnin’. Pagaliau Rygoje 1267 m. buvo pasirašyta taikos sutartis, kuria abi pusės atsisakė nuo keršto veiksmų. Kuršiams nustatyta prievolės: nuo kiekvieno arklo duoti Ordinui du pūrus rugių, keturias dienas per metus eiti baudžiavą ir vieną mėnesį savo duona dirbti prie pilių statybos. Ši sutartis taip pat gana smulkiai aptaria kuršių jūrininkų teises, nustato normas ir tvarką laivų sudužimo, jūros išmestos mantos ir užsieniečių liudytojų atvejams, kuršių nuosavybės teisių įrodymui laivams ir prekėms. Tai rodo, kad kuršių dar ir tada turėta šioks

toks laivynas ir varyta jūros prekyba. Netiesiogiai senesnius jų prekybos ryšius patvirtina ir šis faktas. Ratzenburgo vyskupijos, prie Liubeko, 1229 m. mokesčių mokėtojų sąraše keli rajonai vadinami kuršiškais vardais: Korseme, Bandowe, Tsabele (= Sabile). Tai, matyti, jūros antpuoliuose ar laivų nelaimėse nelaisvėn patekusių kuršių gyvenvietės. Jie čia buvo apgyvendinti slavų vendų tarpe, lygiai kaip ir vendų jūrininkai, po laivo nelaimės Ventos žiotyse, XII a. buvo priversti apsigyventi Wendeculla, t. y. vendų kaime prie Kėsių (lat. Cēsis) Vidžemėje.

Taip dvidešimt penkerius metus trukusios kuršių laisvės kovos baigėsi visišku pralaimėjimu. Vadovaujamasis ir socialiai pranašesnis sluoksnis mažne visas žuvo karuose. Iš likusiųjų vienas kitas asimiliavosi su nukariautoju arba dažniau nugrimzdo į tą pačią vieną socialinę klasę, į kurią, istoriko Merkelio žodžiais tariant, buvo perkelti visi krašto gyventojai. Bet čia paminėtini vad. 'kuršių karaliai' (lat. kuršu koniņi), kurie dar 1795 m. Kuršo kunigaikštiją aneksavus Rusijai, atskirai ir ypatingu būdu atliko ištikimybės priesaiką. Tie paprasti ūkininkai greičiausia yra palikuonys senųjų kuršių bajorų, kuriems, kaip pvz. 1320 m. Tautgudui, lygiomis su kitais Ordino vasalais buvo suteiktos teisės į žemę.

T a u t y b ė s k l a u s i m a s. Daugumas XIX a. tyrinėtojų, pvz. Wiedemannas, Bielensteinas, Trusmannas kuršius laikė lybiais. Ir šita nuomonė buvo vyraujanti iki pat 1912 m. Tik Watsonas bandė kuršius tapatinti su latviais. Latvių kalbininkas J. Endzelynas yra pirmasis, kuris įrodė, kad kuršiai 'nebuvo nei lietuviai nei latviai, bet atskira baltų kiltis, kuri kalbėjo pereigine tarme tarp latvių ir lietuvių ir vėliau asmiliavosi su latviais ir lietuviais'. Endzelynas tos išvados priėjo kalbiškai išanalizavęs XIII—XIV a. šaltiniuose minimus kuršių vietovardžius ir asmenvardžius. Bielensteinas, tebūdamas savamokslis kalbininkas, kad ir gerai pažindamas šaltinius, nepajėgė padaryti iš jų atitinkamos išvados. Jam kuršiai buvo lybiai su stipria latviška priemaiša. Istorikus čia daugiausia klaidino lybių gyvenimas sąmišriu su kuršiais. Pvz. 1355—62 m. dvarų sąrašai (Wartgutsliste) rodo visą eilę grynai lybiškų kaimų ne tik Ventos ir Banduvos srityse, bet ir Pamaryje Cyruvos bei Dunaikos apl. Kuršo šiaurėje lybių elementas buvo tiek stiprus, jog kuršiams sulatvėjant jis pasireiškė net atskiros latvių tómininkų (lat. tāmnieki) tarmės susidarymu. Kalbininkų įrodytas kuršių baltiškumas vėliau buvo paremtas ir archeologiniais tyrinėjimais. Nors dabar kuršių tautybės klausimu nebėra abejonių, tačiau istorikų tarpe vis dar pasitaiko skeptikų arba atsilikėlių, tebeskelbiančių kuršius lybiais.

K a l b a. Šaltiniuose kuršių kalba pirmą kartą vardu paminėta 1338 m. Vienname vokiečių žemaičių kalba rašytame dokumente

sakoma: ‘eine siip, die hetet Agmennewalke up Cursch’. Išvertus lietuviškai: srautas, kuris kuršiškai vadinasi A. (1551 m. nuoraše: Ackmennewalcke). Varde lengva atpažinti liet. akmuõ, lat. akmens ir valkà, lat. valks ‘srautas, upelis’. Ir toks smulkus įrašas neabejotinai įrodo, kad kuršių kalbėta ne lybiškai, bet baltiškai, kaip lietuvių ir latvių. Šiaip apie kuršių kalbą šaltiniuose retai užsimenama. Pastabus prancūzas G. de Lannoy, 1413 m. keliavęs iš Liepojos į Rygą ir važiavęs per kuršių, žiemgalių ir lybių kaimus, savo kelionės aprašyme aiškiai pabrėžia, kad jie visi turi savo atskiras kalbas (villaiges des Zamegaelz, des Corres et des Lives, lequelz on chascun ung langaige a par eulz.). Kaip skirtingą kuršių kalbą mini ir XVI a. kronikininkai (Krantz, Russow). Dar 1600 m. M. Brandis sako, kad kuršių kalba ‘doch etlichermassen der lettischen sich vergleichet’. Vadinasi ir jam ši kalba panaši į latvių, bet ne tolygi. XVII a. rašytojai (A. Bureus, I. Scott, P. Einhorn) jau aiškiai sako kuršius kalbėjus latviškai. Taigi jie Latvijoje bus sulatvėję apie XVI a. galą. Žemaičiuose kuršiai paskutinį kartą, sykiu su žemaičiais, paminėti 1455 m. prie Palangos. Reika manyti, kad Ceklyje ir Mėguvoje kuršiai, kiek jų iš seniau buvo likę, jau XV a. ištirpo šiose srityse gausiau įsigyvenusių žemaičių tarpe. Kitaip dalykai klostėsi Klaipėdos krašte. Palyginti, gausi pajūriu ėjusi kuršių imigracija galėjo padėti ir seniesiems kuršiams ilgiau išlikti. Bet mes nežinome, kada čia kuršių pavadinimas ėmė reikšti latviškai kalbantį žveją.

Visų pirma kuršių kalba susidomėta sprendžiant jų tautybės klausimą. O kada kuršių baltiškumas buvo jau įrodytas, tolimesnis tyrinėtojų uždavinys buvo nustatyti jos vietą kitų baltų kalbų tarpe. Visa kas šioje srityje padaryta, yra J. Endzelyno ir K. Būgos nuopelnas. Tiesa, Būga net perdaug latvių ir žemaičių tarmėse ‘primedžiojo’ kuršybių. O vėliau (1939) V. Kiparsky, iš naujo perkratydamas turimąją medžiagą vėl per toli nuėjo kita kryptimi, pakankamai neįvertinęs latvių ir kuršių kalbos skirtumų. Kuršiai nėra palikę jokių rašytinių paminklų. Visa kalbinė medžiaga yra tikriniai vardai, daugiausia vietovardžiai išlikę XIII—XV a. šaltiniuose, liečiančiuose kuršių gyvenamas sritis. Ypačiai vertingi yra XIII a. žemės dalybų aktai. Be to, kuršiai sulatvėdami ir sulietuvėdami yra palikę fonetinių ir žodyno pėdsakų dabartinėse latvių ir žemaičių tarmėse. Tos vad. k u r š y b ė s patvirtina ir daug kur papildo išvadas, daromas pasirėmus senuoju Kuršo vardynu.

Pagrindinės išskiriamosios kuršių kalbos ypatybės yra šios:

1. Prabaltiški dvibalsiniai junginiai an, en, in, un, latvių kalboje išvirtę uo, ie, ī, ū, kuršių, kaip ir lietuvių bei prūsų, išlaikomi sveiki. Liet. g i ñ t a r a s, pr. g e n t a r s latvių kalboje atliepia

dzītars, bet Kuršo tarmėse ir Užmaryje tebėra išlikęs iš kuršių pavaldėtas dzintars. Tam pritaria 1253 m. vietovardis Sintere, latvių tebetariamas Dzintere ir taip pat Kuršo upė Zynthere (1338), kuriai atliepia liet. Giñtaras (Šaltuonos intakas). Kuršių danga 'kampas, vietovė' eina kelių Kuršo vietovardžių antruoju sandu, pvz. Dundanga (1245 Donedange), dabar dažniau Dundaga, Kazdanga, Stakaldanga, Uordanga. Dabartinis apskrities miestas lat. Kuldīga vokiečių jau nuo 1245 rašomas Goldingen (g vietoje k pagal vok. Gold 'auksas'), o žemaičių tarmėse iki šiol yra išlikęs tarimas Kuĺdinga. Ir Ventõs upė latvių tebevadinama kuršiškai Venta, nes latviškai turėtų būti *Vieta (plg. leñkti: lat. liekt). Taip pat kuršiškas ir miesto vardas Skrunda (1253 Scrunden), kurio vietoje lauktume lat. *Skrūda (plg. lùnkas: lat. lūks.). — Plakio argumentas, kad vietovardžių ir šiaip žodžių su neišvirtusiais junginiais yra ir kitose Latvijos vietose, nieko neįrodo. Viena jų Kurše nepalyginti daugiau, o antra latvių kalboje ir šiaip pasitaiko anų junginių įvairios, ne kuršiškos kilmės. Pvz. Vidžemės miestelis Ranka, kaip rodo vokiškas jo vardas Ramkau, bus seniau vadinęsis *Ramkava.

2. Minkštieji k', g' prieš priešakinius balsius ir senąjį j kuršių, kaip ir latvių, verčiami c, dz. Pvz. 1253 m. Lassiten = vok. Laziten (dabar Tarvydai, netoli Kretingalės) neatskirtini nuo lat. lācis = liet. lokỹs, o tų pačių metų Rutzowe = lat. Rucava žemaičių tariama Rùkiava. Kiti pavyzdžiai: 1253 m. Letzime, Zegere = Lekẽmė (Plungės vls. k.), Gegrė́nai, XIII a. Kuršo upė Zerenden = lat. Cerenda. — Junginys dz šaltiniuose dažniau rašomas z, c, s, ss, pvz. 1253 m. Ase: 1259 m. Adze, Celde = lat. Dzelde, bet. liet. Gėldėnai, 1291 m. Zelende = Gelindė́nai. Tai rodytų, kad XIII a. kuršių šnektose dz virto z. Tai patvirtina ir dabartinės Kuršo latvių šnektos.

3. Priebalsiai s ir z, kaip latvių ir prūsų, kur lietuvių kalboje atliepia š ir ž. 1253 m. Apusse = XVI a. *Apusė́nai (dok.: Opusiany, Šačių apl. k.), plg. Ãpusinas (Raseinių aps. upė). Lietuviškai turėtų būti *Apušė́nai, *Ãpušinas (: ãpušė 'drebulė'). Taip pat 1253 m. Grese latvių dabar tariama Grieze, bet liet. Gríežė, Palangos apl. upė ir kaimas. Šventóji latvių dėl kuršių įtakos tariama Sventāja.

4. Prabaltiškieji junginiai *tja, *dja žodžio kamieno gale verčiami minkštaisiais t'e, d'e, kaip prūsų ir žemaičių. Aukštaičiai jų vietoje turi č, dž, o latviai š, ž. 1285 m. Ackete (1253 m. Akitte) = Ekẽčiai (netoli Klaipėdos), 1253 m. Aliseiden = Alsė́-

džiai. Bet žemaičiai šiuos vietovardžius taria trm. Eketē, Alsiedē, kurie per senesnius *Eketei, *Alsēdei yra išriedėję iš prolyčių *Eketjai, *Alisēdjai. Kuršo XIII a. vietovardžiai Appreten, Walteyten, Lippayten dabar latvių tariami: Apriķi, Valtaiķi, Lipaiķi vietoje laukiamų lat. *Apriši, *Valtaiši, *Lipaiši (plg. Bukaiši, Galaiši = Bukáičiai, Galáičiai). Mat latviai, kurdamiesi Kurše, vietoj prokalbinio tj jau tarė š ir todėl kuršių t' pakeitė ķ, kaip pvz. ir rus. tiurma 'kalėjimas' latvių perdirbta ķurmis. Ir lat. kaķis 'katinas' yra kuršių palaikas, nes latviškai lauktume *katis, bet vs. km. *kaša (plg. vācietis : vācieša = vókietis : vokiečio).

5. Priebalsis n, kaip prūsų kalboje ir dalyje žemaičių tarmių, išlieka ir prieš pučiamuosius, 1253 m. Sansugale = Žąsū́gala (Varnių vls. k. ir kln.), žem. trm. Žonsūgala. Plg. pr. sansy, bet liet. žąsìs, lat. zuoss. 1253 m. Grunste = Grū̃stė (Sedos vls. k.), trm. ir Gruñstė. Kuršybės yra žem. bruñšė, bruñšas 'rauda, kuoja' = pr. brunse 't. p.', taip pat lat. censle 'kojos linkmens sausgyslė', iegansts 'priežastis, priekabė' vietoje lauktinų dėsningų *ciesle, *ieguosts (plg. kę̃sti: lat. ciest. kąsti: lat. kuost).

6. Bent dalyje šnektų dvibalsis ei, kaip prūsų kalboje ir dounininkų (telšiškių) žemaičių tarmėje, vietoje lietuvių ir latvių dvibalsio ie. 1253 m. Gaveyssen = lat. Gavieze, 1253 m. Leypiaseme = Lieplaukė, 1253 m. Pyitwe = XV a. Pietvėnai (Plungės apl. k.) prie Piẽtvės (trm. Peitve) upelio. Plg. kuršiškose latvių tarmėse sērdeinīte vietoje sērdienīte 'našlaitė', lybių lø̄iga iš kuršių *leikas = lat. lieks, liet. liẽkas.

Kuršiškų ypatybių pasireiškia ir šių dienų latvių bei žemaičių tarmėse. Latvių vad. 'kuršiškose' tarmėse (seniau kuršių gyventame plote) kuršiškomis laikomos šios ypatybės:

1. Trumpųjų balsių pailginimas ir dvibalsėjimas prieš priebalsį r. Plg. trm. dārbs, sērde, zīrgs, kūrmis vietoje rašomosios kalbos darbs, serde 'šerdis', zirgs, kurmis. Kuršių kalboje balsiai u, i, kaip rodo Cori (žr. aukščiau) ir XIII a. vietovardžiai Dorben, Kormele, Cervicae, dabar lat. Durbe, Kurmale, Cierkaļi (vok. Zirkaln), buvo tariami atvirai, panašiai į o ir e. Plg. taip pat lat. trm. drošķis vietoje drušķis 'dručkis'. Todėl ir latvių kuršiškųjų tarmių ir, ur dvibalsėjimas, pvz. ziergs, kuormis, bus ėjęs per ankstesnį laipsnį *ēr, *ōr, nes tik iš ilgų ē, ō gali fonetiškai išriedėti ī, ū arba dvibalsiai ie, uo.

2. Balsio u išlaikymas prieš v ir b, kaip lietuvių ir prūsų kalboje. Plg. trm. d u i, z u v e, d u b e n s = liet. dù, žuvìs, dùgnas (iš prokalbinio *dubnas), kur rašomojoj kalboj atliepia d i v i, z i v s, d i b e n s.

3. Priebalsio v iškritimas po r, l ir tarp balsių. Plg. trm. g ā l a, d z ē r e, z u i t i ņ a (iš *zuvitiņa), o rašomojoje kalboje: galva, dzērve 'gervė', zivtiņa 'žuvytė'.

4. Prielinksnis ir priešdėlis az arba āz = rytiečių liet. àž, ažù 'už', kur latvių rašomoji kalba tevartoja aiz. Priešdėlio āz- senumą patvirtina ir XIII a. A s e n p u t t e n (vokiečių perdirbtas Hasenpot), dabar trm. Ā z p u t e (raš. k. Aizpute), žem. Ó ž p u t ė.

Žemaičių tarmėse, kaip jau aukščiau minėta, iš kuršių yra arba gali būti paveldėtos šios ypatybės:

1. Dounininkų (telšiškių) žemaičių ei, ou (su pussiauriais e, o) vietoje bendrinės kalbos ie, uo, pvz. d e i n a, d o u n a = dienà dúona. Dvibalsių virtimo izofona veik visiškai sutampa su Ceklio srities pietryčių riba.

2. Labiausiai dounininkuose paplitęs balsių i, u virtimas pussiauriais e, o, pvz. k r e s t e, s o k t e = krìsti, sùkti.

Kirčio atitraukimas iš žodžio galūnės į šaknį, pvz. g ã l v a, š à k a, g ỹ v a, l á u k ā, l ã u k u s = galvà, šakà, gyvà, laukaĩ, laukùs. Izofona pakraščiu užgriebia ir dūnininkus (reseiniškius) žemaičius.

Vad. 'žemaitiškasis' garsų dėsnis, pagal kurį prokalbiniai *tja, *dja virsta te, de (iš *jautjai, *medjai išriedėjo žem. jautei/jautė, medei/medė, o aukšt. jáučiai, mẽdžiai), tolygus tokiai pat kuršių kalbos ypatybei (žr. aukščiau). Bet kadangi jis veikia visose žemaičių tarmėse ir pleištu Kuršių pamariu užgriebia iki pat Labguvos net pereigines žemaičių-aukštaičių šnektas, tai čia vargu galima kalbėti apie tiesioginę kuršiškojo posluoksnio įtaką. Žiūrint XIII—XIV a. gyvenamųjų plotų, žemaičiai kaip tik įsikiša tarp kuršių ir prūsų. Todėl suprantamas ir visiems jiems bendras fonetinis polinkis priešingas afrikatoms.

Nemuno žiočių srityje kuršiai nuo priešistorinių laikų siekėsi su prūsais. Dar ir Petras Dusburgietis savo apie 1326 m. baigtoje kronikoje sako, kad Nemunas skiriąs Prūsus nuo Rusijos, Lietuvos ir Kuršo (Memela etiam est fluens aqua ... Russiam, Lethowiam et Curoniam dividens etiam a Prussia). Todėl nenuostabu, kad visa eilė aukščiau minėtų kuršių kalbos ypatybių ją sieja su prūsais. Be to, ir žodyne kartais kuršių kalba eina iš vieno su prūsų kalba. Pvz. pr. kerscha(n), kirscha(n), kirsa 'ant, viršum' atliepia Kuršo vietovardžiai Cērsupji ir Cirspene, o liet. skeřsas, lat. šķērss. Pr. k i r s- slypi ir dabartiniame Skiřsnemunės varde. Vokiečių XIV—

XV a. šaltiniai rašo lot. Kirsmemela (vėliau perdiba į Christi Memela, Cristmemela), vok. Kirsmemel, Kyrsmymel, Kersmemel, net ir Lietuvos Metrikos XV a. įrašuose dar pasitaiko Kerštomoni (v Kerštomonech). Pr. *K i r s n e m u n ē, lietuviškai išvertus ‘Antnemunė’, vėliau, liaudinės etimologijos sujungta su vkž. s k ìr t i, išvirto S k i r̃ s n e m u n e. Pr. w a n g u s ‘lydymas, menkas ąžuolynas’ vėl atliepia kuršių *v a n g a vietovardžiuose Vanga, Vandzene, Ievanga (iš *Ievavanga), *Alsvanga (vok. Alschwangen, dabar lat. Alsunga), o pr. k e l a n ‘ratas’ — lat. trm. duceles, diceles, viceles (iš *dviceles) ‘dviratis vežimas’. Žem. Ablingà (Endriejavo vls. k.), Ãblingis (pavardė) ir bendrinis dkv. a b l i n g à ‘apylinkė, kampas’ (Švėkšna) yra kuršiškas ir rodo, kad lietuvių-latvių priešdėliui ap- (plg. apliñk, lat. aplīk) kuršių kalboje atliepė ab-, lygiai kaip ir prūsų, pvz. abstocle ‘puodo dangtis’, absergīsnan ‘apsergėsena, apsauga’.

Sutraukiant visa aukščiau pasakyta, galima teigti, kad kuršių kalba tikrąja to žodžio prasme bus buvusi pereiginė baltų kalba. Ji turėjo daugiau bendrų ypatybių su latvių kalba nei su lietuvių, bet kartu sudarė lyg ir jungiamąją grandį tarp vakarų ir rytų baltų. Tai visai pateisina ir jos geografinė padėtis. Trūkumas ryškesnio kalbinio individualumo, be abejo, palengvino kuršių sulatvėjimą bei sulietuvėjimą.

K l a i p ė d o s k r a š t o k u r š i a i. Nors priešistoriniais laikais ir iš dalies dar iki XV a. šiaurinė Klaipėdos krašto dalis buvo gyvenama senųjų kuršių, tačiau dabartiniai tuo vardu besivadiną Užmario žvejai yra vėlesnių laikų Kuržemės išeiviai. Patys jie save vadina k u r s e n i e k i, kalbą k u r s i š k a, o lietuviai sako k u r̃ š i a i, rečiau k u r š i a ĩ, k ùr š i n i n k a i, vok. K u r e n. Dar XIX a. antrojoje pusėje šia kalba kalbėta visame Užmaryje iki pat Kranto, taip pat pajūriu nuo Palangos iki Klaipėdos. Bet paskutiniais laikais kuršiai smarkiai vokietėjo ir prieš II pas. karą kuršiškai bekalbėta vien Lietuvai priklausiusioj Užmario dalyje ir Kařklės bažnytkaimyje bei Meĩ(n)ragos kaime. Visi kuršiai buvo jau dvikalbiai ar net trikalbiai. Savąja kalba, pačių laikoma prasta, jie iš įpročio daugiau naudojosi žvejodami, taip pat šeimoje (ypačiai moterys su vaikais), o viešumoje dažniau kalbėdavo vokiškai arba lietuviškai. Bezzenbergerio ir Plakio tyrinėjimai parodė, kad šių kuršių kalba nėra niekas kitas, kaip Kuržemės latvių tarmės atmaina su stipria lietuviška ir daugiau žodynine vokiška priemaiša. Istoriškai nustatyta, kad daugumas kuršių yra atsikėlę iš pietų vakarų Kuržemės. O dialektologiškai kuršių vartojamoji tarmė artimiausia Nycos, Bartuvos, Kalėtos, Gramzdo ir Priekulės latvių šnektoms.

Kaip rodo kuršiškai-latviškos kilmės vietovardžiai, pvz. Ãšpurviai (: lat. purvs ‘plynė’), Kiokiaĩ (: lat. ķāķis ‘kovarnis’), Vẽveriškiai (: lat. vēveris ‘audėjas’), Žagataĩ (: lat. žagata ‘šarka’), kuršiai, be Užmario, buvo seniau paplitę ypačiai šiaurinėje Klaipėdos krašto dalyje, maždaug iki Švėkšnos—Rusnės linijos. Bet būdami ‘žemininkai’, o ne žvejai, jie, palyginti, greitai sulietuvėjo, tik pavardės, pvz. Lacýtis (: lācītis = lokytis), Lãbrencis (latviai taip vadina Lauryną), Kãzragis (: lat. kaza ‘ožka’ + rags ‘ragas’) dar liudija kuršišką kilmę. Dėl z kuršiška laikytina ir Rėzos pavardė, žvejų paprastai tariama Rẽzas. Kada kuršiai pradėjo keltis Klaipėdos kraštan, tiksliai nustatyti negalima. Bet kėlimasis turėjo prasidėti bent apie XIV a. pusę, nes 1400 m. jie minimi net Semboje. Iš Livonijos ordino skundų sužinome, kad nuo XV a. pradžios imigracija žymiai pagausėjo. Pirmieji atsikėlėliai, be abejo, bus dar kalbėję senąja kuršių kalba, bet nenutrūkstant kėlimosi bangai, ji savaime vėliau sulatvėjo, o paskui net gerokai aplietuvėjo. Pvz. vietoje lat. jāiet (reikiamybės nuosaka) kuršiai, nusižiūrėję į lietuvius, besako turu ieti, reik ieti (lat. iet = eĩti). Ir apskritai, dėl mažo kalbančiųjų skaičiaus, neturėdama savo rašto (pamaldos kuršių buvo laikomos seniau lietuviškai, vėliau vokiškai) ir būdama visai atskirta nuo savo gyvojo kamieno (Kuržemėje), ši žvejų kalba yra tipingas išsigimstančios kalbos pavyzdys. Be to, paskutiniojo karo sąmyšiai ir sovietų pajūrio gyventojų trėmimai kuršius, galima sakyti, yra visai išnaikinę.

CEKLIS *

Ceklis (liet. būtų *Keklys) — senojo Kuršo sritis dabartiniuose šiaurės vakarų Žemaičiuose tarp Ventos upės ir Baltijos jūros. Ceklio vardas pirmą kartą, sykiu su kitomis trimis pietinėmis kuršių sritimis Mėguva, Pilsotu ir Duvzare, paminėtas istorijos šaltiniuose 1252 m. Livonijos mistro sutartyje su Kuršo vyskupu dėl Klaipėdos pilies statymo. 1253 m. jie pasidalina visų tų sričių žemėmis, kurių dvi dalys tenka ordinui ir viena vyskupui. Iš dviejų tų dalybų aktų vietovardžių gana tiksliai atsekamos ir sričių ribos. Ceklio srityje minimos

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, III, 445-446.

šios dabartinės vietovės: Alsėdžiai, Apuolė, Babrungėnai, Biržinėnai (Telšių aps. Luokės vl.), Duobėnai (Šiaulių aps. Raudėnų vl.), Dusai (Šiaulių aps. Papilės vl.), Imbradė, Gandinga, Gardė (dabartinė Ž. Kalvarija), Gargždai, Gegrėnai, Gelindėnai (Telšių aps. Alsėdžių vl.), Gesalai (Mažeikių aps. Ylakių vl.), Griežė, Grūstė, Kartena, Lekemė (Telšių aps. Plungės vl.), Liepžemis (dabartinė Lieplaukė), Luoba (Mažeikių aps., Sedos vl.), Medingėnai, Mosėdis, Neverėnai, Notėnai, Rietavas, Skuodas, Viešvėnai, Žarėnai, Žąsūgalas (Telšių aps. Varnių vl.); be to, dar XVI a. pažįstamos vietos: Apustėnai Šačių apyl., Ilgiai, dabar vadinami Grigaičiais (Kretingos aps. Platelių vl.), Pietvėnai prie Pietvės upelio Plungės apyl., Remtiniai ties Remtės ežeru (Kretingos aps. Platelių vl.), Viešetėnai, dabar Daubrai prie Viešetės upelio (Mažeikių aps. Tirkšlių vl.), Virvytė prie to paties vardo upelio Latvijoje ties Skuodu, Žilkotai Saugų apyl. Šilutės aps. ir visai nerandami: Amelinge, Eykaswe, Kalveseme, Pilene, Pregetwe, Pomenie (prie Minijos upės?), Pretzitwe, Spermes bei Zekulmseme. Šiaurėj Ceklis ribojasi su Duvzare ir Bandava ir pati riba, ypač tarp Skuodo—Griežės, sutapo maždaug su dabartine Lietuvos ir Latvijos valstybine siena. Ar trikampis tarp Vadaksties ir Ventos upių bus dar Ceklio ar Skrundos Žiemgalos sričiai priklausęs, nėra aišku. Toliau nuo Ventos augštupio Ceklio riba eina pietų vakarų kryptimi pro Luokę ir Rietavą iki Veiviržo upės ties Klaipėdos krašto siena, o šiauriau linija Kretinga — Įpiltis darė vakarinę Ceklio ribą, skyrusią šią sritį nuo Pilsoto ir Mėguvos. Kadangi visos keturios sritys dalybų aktuose vadinamos dar nedirbamomis (terrae iam incultae) ir priešais sugretinamos su gyvenamomis šiaurinėmis Kuršo sritimis, tai, matyti, jų gyventojų skaičius XIII a. nebus buvęs didelis. Spėjama (Zajączkowski), kad Ceklį Livonijos ordinas galėjęs nukariauti 1252 m. gale. 1291 m. vėl iškyla Ceklio vardas, kai Kuršo vyskupas dalinasi su savo kapitula jam tekusia trečiąja anų sričių žemių dalimi, o 1328 m. visas pietinis Ceklio kampas iki Minijos ir Salanto santakio ir ruožas į vakarus nuo Salanto ir Šventosios augštupio sykiu su Klaipėda Livonijos ordino perleidžiami kryžiuočiams. Vėliau nei apie Ceklį, nei apie kitas pietines sritis nieko nebegirdėti. Tik iš mainų akto, kuriuo Kuršo vyskupas 1392 m. savo dalį šiose srityse išmaino su ordinu į Valtaikių pilį, matyti, kad kraštas, greičiausiai dėl lietuvių vokiečių karų, buvo sunykęs ir ištuštėjęs. Po Tannenbergo pergalės ir Melno ežero taikos (1422) Ceklis sykiu su Mėguva ir visais Žemaičiais ati-

tenka Vytautui. XV a. senosios vietovės, pvz. Gargždai, Gandinga, Medingėnai, Rietavas, Viešvėnai, Žarėnai..., pasidaro adminis-

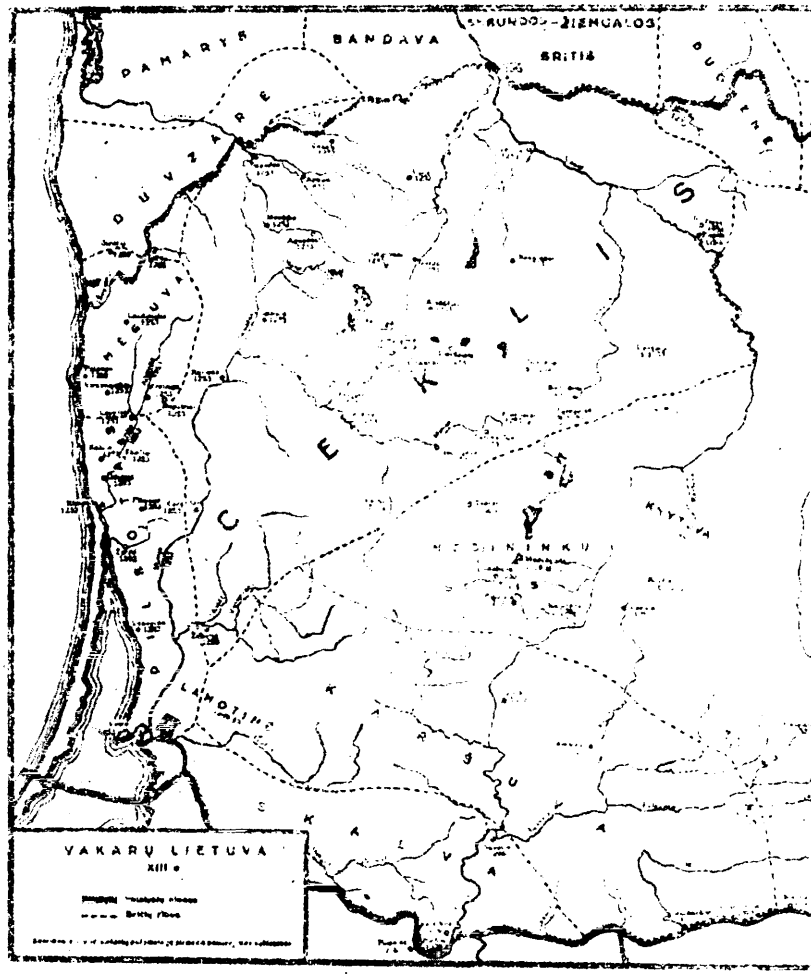

traciniais valsčių centrais. Paskutinį kartą Ceklio vardas paminėtas 1503 m. Kuršo vyskupo ginče su ordinu taip pat dėl žemių.

KARŠUVA *

Karšuva — vakariausia senosios Lietuvos sritis tarp Ceklio ir Skalvos. Pirmą kartą Karšuvos vardas (Karsowe) paminėtas 1253 m. ginčijamo tikrumo Mindaugo dovanų akte. Kryžiuočiai ir kalavijuočiai, pasiryžę nukariauti Lietuvą, visų pirma siekė ir geografiškai susijungti. Todėl pasirinkę Nemuną, aniems laikams patogiausią kelią skverbtis gilyn į kraštą, dar nenukariautoje Karšuvoje ir, be to, kaimyninėms Skalvai ir Sūduvai irgi tebesant laisvoms, jau 1259 m. pasistato Jurbarko pilį (Dusburg : castrum in terra Carsovie in monte sancti Georgii). Eiliuotinė kronika ją vadina net stačiai Karšuvos pilimi (burec Karsowin). Strateginė pilies reikšmė pabrėžiama ir tuo, kad ji statoma abiejų ordinų lėšomis ir taip pat jai skiriama bendra įgula, nors šiaip Karšuvą savinosi kalavijuočiai. Tačiau pralaimėjus Durbės kautynes ir lietuviams ėmus pulti pilį, vokiečiams tenka atitraukti įgulą. Bet po 1283 m., galutinai nukariavus Skalvą ir Sūduvą, Ordinas bus ėmęs iš naujo veržtis Karšuvon, nes 1289 m. vėl jos vardas minimas tarpusavio dalybų akte. Bet tos dalybos, kiek jos liečia Karšuvą, buvo tik vardinės. Tikintis ją greitai nukariauti siekta iš anksto sureguliuoti teises. Dar 1303—15 m. dėl Karšuvos vyksta sunkios kovos. 1303 ir 1307 m. ji puolama ir naikinama iš Ragainės pilies. Petro Dusburgiečio kronikoje minimos trys Karšuvos pilys : Scroneyte, Biverwate ir Putenica. Skronaičiai (jei vardas neiškraipytas) nebeatsekami, o Bebirvaičių (Jeroschinas rašo tiksliau : Bibberwaten) pilies, be abejo, tenka ieškoti kur nors prie Bebirvo upės, gal būt šių dienų Bebirvų k. (Šimkaičių vls.) apl. XVI a. būta net Bebirvų dv. (Sprogis). Bet žymiausia Karšuvos pilis buvo Putenica (var. Puthenica, Putenicka, Putenîken, Putenîkin, Putenicken). Iš kronikos sužinome, kad iš Ragainės vokiečiai ją pasiekdavę laivu, plaukdami aukštyn Jūra ir paskui dar žygiuodami sausuma. Pilies būta nemažos ir gerai sustiprintos, su vartais ir priepiliu. Ji prieš kryžiuočius laikėsi ištisus 20 metų. Apie 1315 m. Ragainės komtūrui pavyko pilį sudeginti, bet tik dėl didiko Spudo išdavimo. Tačiau pilis lietuvių greitai atstatyta ir 1328 m. kryžiuočių vėl puolama. Po to jos vardas išnyksta iš šaltinių. XIV a. galo Ordino žygiaraščiuose jos vietoje beminima Putelauken (var. Putenvelde, Pütenveld), t.y. Pūtvės laukas. O žygiaraščiuose ' laukais ' (felt, veld) vadinama tik negyvenamos vietovės. Sprendžiant iš šaltinyje nurodytų nuotolių šis Pūtvės laukas atitinka

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XI, 97-99.

dabartinį P ū t v ė s k. Šilalės vls. XVI a. Pūtvės dv. (Putvy) buvo ištįsęs abiem Akmenos, Jūros kairiojo intako, pusėm. Šaltininė Putenica greičiausia perdirbta iš liet. *P ū t v i n y k a i (naujoviškai būtų: *P ū t v i n i n k a i). Tokia lytis galėjo būti vartojama kaip gretiminė šalia pirminės P ū t v ė. Plg. Kařklė ir Karkliniñkai (Klaipėdos aps. bžk.), be to karkliniñkai 'Karklės gyventojai', Daukšos kieminỹkas 'kaimietis, t. y. kiemo (= kaimo) gyventojas', kõpininkai: Kõpos (Užmaris). Būdinga, kad tie patys Ordino šaltiniai ir Medininkus (Varnius) bei Šalčininkus rašo Medinica, Medenîken, Medenicken, Medenikin ir Salsenicka, Salsenîken, Salsenikin (iš liet. Mẽdinykai, Šalčinykai). Neabejotinai Karšuvoje bus buvusi ir Aukaimio pilis, nors kronikos įdėm to ir nesako. H. Łowmiańskis Karšuvai norėtų priskirti net Bisenos, Junigedos (Veliuonos), Pagraudės ir Vaikynos pilis. Bet šaltiniai neduoda jokio pagrindo tiek išplėsti Karšuvos ribas.

Prieš Ordinui užpuolant Karšuvoj, palyginti, tankiai gyventa. Kronikos kartkartėmis mini paimtus belaisvius, grobį, pastatų deginimą (incendium et rapina, incendium magnum in edificiis). Kryžiuočių sudeginti priepiliai ir pilys labai greitai atstatomi, o 1307 m. karšuviai vieni patys pajėgia suorganizuoti karo žygį prieš Klaipėdą. Tačiau Ordino naikinamasis karas ilgainiui Karšuvą paverčia negyvenamu tyru. Dėl išdavimo netekus Pūtvininkų, karšuviai, kronikos žodžiais tariant, 'pamatę toliau nebegalį broliams (= kryžiuočiams) priešintis', palikę kitas dvi pilis, patys pasitraukia į krašto gilumą. Kalavijuočiai 1328 m., kartu su Klaipėda ir jos sritimi, visiškon kryžiuočių valdžion perleidžia ir 'visą karšuvių žemę (tota terra Karsovitarum)'. O perleidimo priežastimi nurodoma tų 'nuosavybių' tolumas. Paskutinį kartą Karšuva atskira 'žeme', lygiomis su Žemaičiais ir Aukštaičiais paminėta ciesoriaus Liudviko IV 1337 m. Ordinui duotose privilegijose. Vėliau vokiečių šaltiniai šios srities nebemini. Tik žygiaraščiuose suminėta 1384—85 m. karšuvių dar gyvenant tarp Jūros upės ir Laukuvos. Nevisai aišku, ar jie čia seni gyventojai ar tik atsikėlėliai iš kryžiuočių sunaikintų Karšuvos sričių. Tačiau jos atminimas išlieka gyvas. Lietuvos byloje su Ordinu dėl Veliuonos 1413 m. suminima 'districtus Karsschow'. XVI a. tuo vardu vadinama viena Žemaičių apskritis. Iš 1562 m. matavimo protokolo ir kitų šaltiniuose paminėtų tos apskrities vietovių gana tiksliai nustatomas ir jos plotas. Apskrities riba, prasidėjusi ties Šikšniais prie Klaipėdos krašto sienos, ėjo per Pryšmančius iki Pagramančio, perkirtus Jūrą, toliau pro pat Batakius ir Skaudvilę iki Pašilės, nuo Pašilės lanku per Medviagalio kalną, rytine Šilalės puse, žemyn iki Didkiemio ir tiesiai vėl į Klaipėdos krašto sieną kiek į vakarus nuo Sartininkų. Tai, žinoma, tėra tik ano amžiaus administra-

cinis vienetas, apėmęs tik dalį senosios Karšuvos. Apskritis ypačiai keista tuo siauru dryžu, nusidriekiančiu iki Klaipėdos krašto. Siauriausioje vietoje, tarp Sartininkų ir Šikšnių šis dryžas vos 4 km pločio. Tatai rodo, kaip ir visoje eilėje senųjų šiaurės Žemaičių ir Užnemunės apskričių, kryptį, kuria po 1410 m. bus ėjęs tyro apgyvendinimas iš sausakimšai gyvenamų Žemaičių aukštumų. Iš 1528 m. kariuomenės sąrašų sužinome Karšuvos apskrityje gausiai gyvenus smulkiųjų bajorų, iš viso 134 šeimos, kurios kariuomenei statė 108 arklius, o 1567 m. statoma net 120 arklių. Ir tai visai suprantama, nes apskrities šiaurė — Kaltinėnų apylinkė — ir iš dalies jos šiaurės rytai priklauso seniai gyvenamam ir bajoringam Žemaičių vidurkiui. Karšuvą bajorų gausumu 1528 m. prašoka tik Raseinių, Viduklės ir Kražių apskritys. Dar ir 1775 m. Karšuvos apskrityje bajoriškų ūkių būta 31%, o XVII a. gale net 38%.

XIII a. Karšuvos plotas ir ribos bent apytikriai nustatomos iš šaltinių. Vakaruose ji ribojosi su Pilsoto ir Ceklio sritimis, šiaurėje rėmėsi į Medininkų sritį, o rytuose siekė gerokai už Šaltuonos ir Bebirvo santakos. Pietuose Karšuva dūrėsi į Sūduvą ir Skalvą. Ribą čia sudarė Nemunas, o vakariau ji bus ėjusi maždaug Klaipėdos krašto siena. Plg. Ceklio žemėlapį (385 psl.).

Karšuvos vardas šaltiniuose rašomas, palyginti, tiksliai: Karsowe, Karsowen, Karsowin, Karsouwen, Karsouwin, Karsow, Karschowen, Karschowin ir sulotynintai Carsovia. Gyvas senasis vardas yra išlikęs Skaudvilės apylinkės kaimo varde K á r š u v a. Čia XVI a. minimas dvaras, kuris, matyti, bus buvęs ir Karšuvos apskrities administracinis centras. Teismų aktuose XVI—XVIII a. dar minimi ir kiti du Karšuvos (Koršovo, Karšovo) dvarai Viduklės ir Kražių aps. Jie galėtų būti įkurti karšuvių išeivių, Ordinui nusiaubus jų kraštą. Darybos atžvilgiu K á r š u v a, kaip ir L i e t u v à, rodo priesagą -u v a, dažnai vartojamą vietovardžiams ir vandenvardžiams darytis. Plg. Váiguva ir Vaiguvà (Šiaulių aps. bžk. ir Plokščių vls. upė), Raguvà (Panevėžio aps. mstl.), Mìtuva ir Mituvà (Nemuno ir Lėvens intakai). Tokios vardų grutės, kaip Laũkuva (Tauragės aps. mstl.), Laukavà (Seirijų vls. upė): Laũkė (Tauragės ir Telšių aps. upės), Ringuvà (Ventos intakas): Rìngė, Riñgė, Ringỹs (smulkūs upeliai įvairiose Lietuvos vietose), Vaduvà (Skapiškio vls. upė): Vadà (Tauragės aps. upelis) ir Bártuva (įteka Liepojos ež.), kurią latviai vadina Bārta, rodo, kad ir Káršuva yra kokio kito vardo vedinys. Ir iš tikrųjų Alytaus aps. esama upelių K a r̃ š ė, K a r̃ š i s ir pievų K a r̃ š ė s, o iš XVI a. vėl pažįstamas kaimas *K a r š i a i (Korši) ir kaip tik senojoje Karšuvos apskrityje. Taigi ir Káršuva gali būti kurio išnykusio vandenvardžio vedinys. Vardo raidai plg. *Latà (lenk. Łota, Vilniaus krašto upė): Latuvà (Šventosios intakas ties Andrio-

niškiu) : *Latuva ' Latvija ' (iš jos kilus lenk. Łotwa ' t.p '). O Karšė ir kt. etimologiškai neatskiriama nuo žuvies vardo k a r š ì s, -i ẽ s, žem. k á r š i s, -i e s 'palša, Abramis brama', kuri taip praminta dėl keršumo. Kaip gretomis su Linkuvà, Dotnuvà, Raguvà sakoma linkùvis, dotnùvis, ragùvis, taip ir Karšuvoj gyventojai bus vadinęsi k a r š ù v i a i s (šaltinių : Carsowite, Karsovitae, Karsowîten, Karsouwin). Tautybės jie buvo lietuviai. O Spudo lietuvybė kronikos brėžte pabrėžiama (quidam Lethowinus, dictus Spudo, potens in castro). Karšuvai, kaip atskirai ' žemei ' (terra, lant), XIII a. dar netaikomas nė Žemaičių vardas. Todėl suprantama, kad ir jos gyventojai galėjo paprastai vadintis sritiniu vardu.

SKALVA *

Skalva — šiaurinė senosios prūsų žemės sritis Nemuno žemupyje. Šaltiniuose Skalva pirmą kartą paminėta prieš 1240 m. sudarytame Liber Census Daniae, kur sakoma, kad antroje, t. y. šiaurinėje Priegliaus upės (šaltinis ją vadina Lipz) pusėje tarp kitų žemių yra terra Scalewo. Petras Dusburgietis, išskaičiuodamas prūsų sritis iš vakarų į rytus, Skalvą mini aštuntąja (Octava Scalowia, in qua Scalowite). Jis yra ir svarbiausias pirminis šaltinis apie Salvą ir skalvius, nes kronikoje ' skalvių karui ' paskirtas net atskiras skryrelis De bello Scalowitarum. Tas žinias iš dalies dar papildo Ordino skalviams duotos žemės nuosavybės privilegijos (1281—1383), o XVI a. dar ir mokesčių knygos.

Pavysliu atsikraustęs Ordinas pirmajame prūsų žemės nukariavimo tarpsnyje (1231—40) Skalvos dar nesiekė. Ir po pirmojo prūsų sukilimo, 1249 m. pasirašant Christburgo taikos sutartį, Skalva tebebuvo laisva. Tačiau kryžiuočiams nukariavus Sembą ir pasistačius Karaliaučiaus pilį, skalviai, nadruviai ir sūduviai, pajutę pavojų, keršydami vokiečiams pasidavusiems sembams, 1255 m. nusiaubia jų kraštą ir, norėdami sulaikyti tolimesnį Ordino veržimąsi, apsaugai pasistato Vėluvos pilį. Bet joje paliktos įgulos vadas nadruvis Tirška pilį išduoda kryžiuočiams. Didysis prūsų sukilimas žymiai pakirto Ordino jėgas ir veik dešimčiai metų nutęsė dar laisvų prūsų sričių nukariavimą. Kryžiuočių sunkios rankos dar nepatyrę skalviai, kaip ir nadruviai, sukilimo metu apskritai laikėsi nuošaliai, nėjo sukilusioms vakarinėms kiltims padėti. Tik jau pasidavus sembams, notangėnams ir bartams, skalviai su nadruviais 1274 m. dalyvauja sūduvių žygyje

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXVII, 536-541.

prieš Ordiną. Jungtinė ‘ didelė kariuomenė ’ puolė jau pasidavusių prūsų ginamą Bysleidos pilį netoli Barštyno (vok. Bartenstein), bet jos paimti neįstengę ir mūšyje su įgula, kronikininko perdėtu teigimu, nustoję dviejų tūkstančių karių. Numalšinęs sukilimą, Ordinas kardą tuojau nukreipia į likusias tris laisvas prūsų kiltis. Jau 1274 m. puolama Nadruva ir, dar šios nebaigus nukariauti, jau ir Skalva. Kadangi ši sritis buvo ištisusi abiem žemutinio Nemuno pusėmis, tai puolimas vykdyta iš Sembos vandens keliu. Kronikininkas pabrėžia ir tokios strategijos patogumą, nes čia negalėję trukdyti atokiau nuo Nemuno gyvenę nadruviai. Iš jo pasakojimo gauname, palyginti, aiškų Skalvas nukariavimo vaizdą. Tačiau kroninkininkas neduoda tikslios srities nukariavimo datos ir nupasakoja tik svarbesnius Ordino žygius, pridurdamas, kad su skalviais dar ‘ daug kitų karų kariauta ’. Bet toliau jis sako, kad ‘ sūduvių karą ’ kryžiuočiai pradėjo jau nukariavę Skalvą.

Iš visų aplinkybių spėjama, kad svarbiausias smūgis skalviams buvo suduotas tarp 1276—78 m. Visų pirma Sembos vaitas Ditrichas, atplaukęs Nemunu, su tūkstančiu vyrų puolė ir sudegino svarbiausią skalvių pilį, buvusią kalne dabartinės Ragainės vietoje. Ji buvusi apvesta aukšta siena su vartais ir kryžiuočiai antpuolio metu turėję vartoti kopėčias. Kronikininkas dar pabrėžia, kad pilies įgula (multitudo infidelium) skaičiumi prašoko puolančius kryžiuočius. Pilis dar turėjo ir priepilį (suburbium), o netoliese buvę dar ir kitų pastatų. Šios pilies vardas P. Dusburgiečio rašomas lot. Raganita, o jo vertėjo Jeroschino paprastai — Ragnite, Ragnît ir trejetą kartų Rangnîte. XIV a. galo kryžiuočių vad. keliaraščiuose irgi rašoma Rangnit, Rangnith ir du kartus vėl Rangit, Rangith. Vėliau Ordino šaltiniuose irgi dažniau vartojama Rangnith, Rangnit, rečiau Ragnith, Ragnit. Dar 1539—40 m. mokesčių sąraše teberašoma Rangnith, tik po XVI a. galutinai įsigali dabartinė vokiškoji lytis Ragnit. Vygando Marburgiečio kronikoj randame sulotynintą Ragnita, Ragneta. Pastaroji lytis vartojama ir lenkiškai rašytame 1561 m. Virbalio ir Jurbarko inventoriuje. Iš P. Dusburgiečio sužinome, kad pilis vadinta pagal kaimyninės upės vardą (a fluvio vicino). O XVI a. kronikininko L. Davido žiniomis jos vardas buvęs Rango (: rangýtis, žem. rangaĩ ‘ rangyti galvos papuošalai ’). Plg. upių vardus Rangỹs ir su kitu balsio laipsniu Ringà, Rìngė, Ringỹs, Ringóvė, Ringuvà. Pagal upę galėtų būti pramintas ir pr. Rangelawken 1405 (dabar vok. Ringlacken, Vėluvos aps.). Patys skalviai pilį bus vadinę *R a n g ī t ē (darybai plg. prūsų vietovardžius Laukiten : laucks ‘ laukas ’, Pelkiten : pelky ‘ bala, raistas ’) arba *R a n g a n ī t ē, jei upė buvo vadinama ir *R a n g a n ō (plg. prūsų upėvardžius Valkana : liet. Valkà, ds. Griselanos, Lassanos). Dabartinis vardas

R a g a ĩ n ė, vartojamas jau Mažvydo, matyti yra naujai pramintas lietuvių, ėmus jiems kurtis skalvių krašte. Pats vardas pažįstamas ir D. Lietuvoje. Viename 1590 m. Raseinių žemės teismo akte minimas dabar išnykęs Ragainės k. (Ragoine, žr. Opis dokumentov Vilenskago Centralnago Archiva I 131). Jis bus buvęs Kuršėnų vls., nes paminėtas kartu su dabartiniu to valsčiaus Tulkiñčių kaimu. O Smilgių vls. vėl yra lauko pavadinimas Ragaĩnė. Taigi vardas gali būti stačiai atneštinis, pritaikytas pakaitu lietuvių ausiai keistai skambėjusiam vok. Ragnit. Lauktinu tiksliu fonetiniu pakaitu *Ragnýtė nepasinaudota, nes priesaga -ytė mūsų vietovardžiuose, palyginti, retai tevartojama. Žemaičiuose pažinta ir pavardė Ragaĩnis (Mosėdžio vls.), o M. Lietuvoje — Ragainius.

Ragainės, atrodo, būta žymaus Skalvos centro. Tai patvirtina ir tas faktas, kad Ordino kaip tik čia 1289 m. pasistatyta sava pilis, bet jai duotas vokiškas Landeshut vardas nepajėgė išstumti senojo prūsiško pavadinimo. Be to, kronikoje pakartotas pasakojimas, kad vienuolika metų prieš Ordino atsikraustymą, vadinasi išeitų 1221 m., pilį buvę apgulę rutėnai (Rutheni, tuo vardu vadinta visi rytų slavai), bet turėję pasitraukti jos nepaėmę, nes skalvių įgula maistui turėjusi pakankamai žuvų pilyje buvusiame 20 žingsnių ilgumo tvenkinyje, kuriame dabar, kaip kronikininkas priduria, vandens tik varlėms bepakanka. Pasakojime galėtų būti ir tiesos. Juk Ipatijaus metraščio liudijimu Haličo-Volinės kng. Danielius savo žygiuose prieš jotvingius (1248—58) siekęs net šių dienų Augustavo apylinkes. Ankstyvesnės metraščių žinios apie jotvingius yra labai šykščios. Minima tik, kad jau 983 m. Kijevo Vladimiras ' ėjo prieš jotvingius ir paėmė jų žemę '. Todėl būtų visai suprantama, kad pavienis ir, be to, nesėkmingas žygis Skalvon galėjo ir nepatekti į metraščius. — Padrąsinti sėkmės kryžiuočiai tuo pačiu žygiu viena diena paima ir kitą skalvių pilaitę, šaltinių vadinamą Ramige. Vardas skaitytinas pr. *Ramegō ir sudarytas su ta pačia priesaga, kaip ir nadruvio Tulnege (Vėluvos apl.) bei sembų Jaunege, Pinnego vardai. Taigi pilaitė vadinta jos gyventojo, matyti, kiltinio didiko vardu.

Paveikti staigaus Ordino smūgio, kilties seniūnai (seniores populi) susitarę veikti iš vieno, parinkę 400 vyrų ir laivu netikėtai užpuolę ir sudeginę kryžiuočių pilį Labguvoje. Įgulą skalviai iššudę, o moteris ir vaikus išsigabenę kartu su ' dideliu grobiu '. Magistras keršydamas vėl su stipria kariuomene nužygiavęs į Skalvą ir ' ugnimi ir plėšimais nuo galo iki galo perėjęs tą jos dalį, kuri siekiasi su Prūsais '. Žygiuojančius kryžiuočius sekęs su kariuomene skalvių vadas Stinigotas, bet vokiečiams pavykę jį įvilioti į spąstus. Daug skalvių išmušę, o kitus privertę bėgti. Toliau kronikininkas plačiai aprašo

vieno skalvių didiko vylių ir mirtį. Šis buvęs ‘ galingas vyras ’, jo paties vardu vadinamos pilies viršininkas. Jo vardą P. Dusburgietis rašo Sarecka, o P. Jeroschinas — Sarecke. Tas pats vardas kita kraiptyne lytimi pasirodo dar 1344 m. privilegijoje, kuria skalviams broliams Praikiui ir Drabilgui užrašyta žemės ‘ no bi dem huse Sareibe ’, t. y. arti prie tuo vardu vadinamos pilies. Čia pilimi (viduramžių vok. hûs, dabar Haus), be abejo, pavadinta senoji piliavietė, greičiausia piliakalnis. Kadangi šaltiniuose priebalsiai c ir b gali būti skaitymo klaidos vietoje i ir k, tai anas skalvių didikas bus vadinęsis pr. *Sareikō. Plg. lietuvių pavardę Sareika, V. Kalvaičio minimą iš M. Lietuvos. Iš vardo Sareikos pilį galėtų identifikuoti su dabartiniais Šereīklaukiais (1540 m. Schreygklauc, dabar vok. Schreitlauken, buv. Vilkyškių vls. dv.) prie Jūros ir Nemuno santakos. Bet kadangi kronika aiškiai pabrėžia pilį buvus ‘ toje Skalvas dalyje, kuri liečia Lietuvą ’ ir Sareika pasiuntinius siuntė į Klaipėdą, tai jo pilies greičiau tenka leškoti kur šiauriau. Todėl tyrinėtojų bandyta su ja sieti Šarkakalnį (vok. Scharkaberg, piliakalnis Jūros paupyje Lauksargių apl.) ir su prie tos pačios upės esančiais Šerikais (Šilalės vls. k.), bet tai kalbiškai sunkiai įmanoma. Sareika, apsimetęs norįs pereiti Ordino pusėn ir su visa šeima apsikrikštyti, bandęs Klaipėdos komtūrą įvilioti į spąstus, bet pats kautynėse su kitais aštuoniais didikais patekęs nelaisvėn. Pririštas prie medžio naktį išsilaisvinęs ir pačiuptu kalaviju nudėjęs vieną kryžiuotį ir tris šiaip karius, kitam ranką nukirtęs, bet ir pats žuvęs.

Paskutinė Ordino sunaikinta skalvių pilis kronikoje vadinama lot. Sassowia, vok. Sassow. Žygiui prieš ją vadovavo pats Ordino magistras, jame dalyvavę 1500 raitelių, o kiti kariai vėl plaukę penkiolika laivų. Pilies vardas dar buvo išlikęs iki XIV a., būtent Sassow lauko pavadinime, kur 1312 ir 1333 m. skalviams užrašyta žemės. Pilis greičiausia bus buvusi kur netoli Šešuvies ir Jūros santakos, nes pirmosios vardas kaip tik keliaraščuose rašomas Sassow, Sessow. Prūsai pilies vardą bus tarę *Sasavō ir ji, be abejo, buvo praminta pagal upę, kuri vėl etimologiškai sietina su šešėlis, žem. šašúolėtis ‘ t. p. ’. To paties galo, žinoma, yra ir Šešùpė. Skalva šiaurėn rodo ir ta aplinkybė, kad ši pilis buvo sunaikinta paskutinė, baigiant Skalvos nukariavimą. O, be to, vandens keliui čia Ordino kariuomenė galėjo naudotis tik plaukiojama Jūros upe.

Būdinga, kad visos keturios Skalvos pilys sukoncentruotos, palyginti, nedideliame plote. E. Hollacko archeologinis žemėlapis, kuriame radiniai ribojasi Vilkyškių kalvomis ir artimąja Tilžės bei Ragainės apylinke, irgi patvirtina, kad šios vietos kaip tik sudarė tikrąjį Skalvos vidurkį.

Kryžiuočiams išgriovus visas pilis, skalvių laisvės kovai vadovavę didikai Surbantas, Svirdotas (kronikoje klaidingai: Swisdeta) ir Surdotas, nebedrįsdami toliau priešintis, ‘palikę tėviškes (relicta hereditate) vienas po kito su saviškiais (cum omnia domo et familia sua) pasitraukę pas krikščionis’, t. y. perėjo vokiečių pusėn. Prastieji žmonės, netekę karo vadų, irgi paklusę Ordinui. Skalvos nukariavimas, matyti, jau buvo baigtas prieš 1281 m., nes tais metais išduota pirma žemės privilegija skalviui Jundilui (Jondele Salwithe, klaidingai vietoje Schalwithe). Skalvos nukariavimo aprašymą P. Dusburgietis, iš dalies pats sau prieštaraudamas, baigia pastaba: ‘Ir taip ši žemė ilgus metus buvo be gyventojų’. Iš to vėliau daryta klaidinga išvada, kad skalviai visų visi žuvę kovose su kryžiuočiais. Bet anas kronikininko teigimas suprastinas tik taip, kad per karus buvo išnaikinta didžioji srities gyventojų dalis. Jau jis pats mini, kad Ordinas prie 1289 m. pastatytos Ragainės pilies vėliau (pagal Annales Peplinenses 1293) Nemuno pusėn dar pastatęs kitą pilaitę (lot. castrum Scalowitarum, vok. Schalousche huis), kad ‘ten gyventų į Kristaus tikėjimą atsivertę skalviai’. Taip pat nėra abejonės, kad Ordinas skalvius, jais nepasitikėdamas, iš Lietuvos pasienio bus iškeldinėjęs krašto gilumon. Pažįstama 1287 m. krašto magistro Konrado von Thierberg išduota privilegija, kuria skalviui Girdului (Girdolle Schalawite) su broliais užrašyta dešimts šeimų su dirvomis Keršyčių apl. (Pr. Hollando aps.). Bet jiems paliktos žemės nuosavybės teisės ir gimtojoje Skalvoje (in Schaluia). Iš privilegijos stambumo ir paliktų teisių galima spėti, kad Girdulų šeima bus priklausiusi didikams, perėjusiems Ordino pusėn. Privilegiją gavusieji buvo įpareigoti dalyvauti Ordino karo žygiuose, krašto gynime pagal vietos paprotį ir naujų pilių statyboje. Skalvių iškeldinimą rodo ir pagal jų vardą pramintos vietovės: Schalwen 1470 (dabar Schallwen, Vėluvos aps.), Schalweyn 1359 (Wartenburgo kameramte, dabar išnybę) ir Schalben (Heiligenkreutzo apl., Fischhauseno aps.).

Nors Skalva nebuvo taip tankiai gyvenama, kaip pavyslio prūsų sritys, tačiau pagal jos nedidelį plotą gyventojų būta ne taip jau maža. P. Dusburgietis, kalbėdamas apie prūsų karinį pajėgumą, pirmon vieton stato Sūduvą ir Sembą, o apie kitas sritis sako, kad jos karan galėjusios statyti po du tūkstančius raitelių ir daug tūkstančių šiaip karių. Tie skaičiai, žinoma, yra keleriopai perdėti. H. Łowmiańskis proporciniu skaičiavimu spėja, kad prieš Ordinui nukariaujant šiose srityse galėjo būti maždaug po 16.500 gyventojų. Plotu mažesnei Skalvai tas skaičius gal dar kiek ir per didelis. Bet įsidėmėtina, kad Labguvos pulti Skalvai vis tik pajėgė pasiųsti 400 ‘rinktinių vyrų’, o Ragainės pilyje vėl skalvių buvę daugiau nei ją

puolusioji tūkstantinė kryžiuočių kariuomenė. Dar gerokai gyventojų bus išlikę ir po srities nukariavimo. Tai patvirtina Vygando Marburgiečio žinia, pagal kurią Kęstutis 1365 m. žygio metu iš Skalvos išsivedęs Lietuvon aštuonis šimtus jam pasidavusių gyventojų, kurie Schützo kronikos teigimu sugrįžę pagonybėn. Iš keliaraščių sužinome, kad tie iškeltieji skalviai Lietuvoje buvo apgyvendinti Pelesos ir Ditvos upių srityje. Juose, maždaug pusiaukelėje tarp Užubalio ir Rodūnios, minima ir Skalewo vietovė, kurią, 1387 m. rusiškas šaltinis rašo tiksliau Skolva. Pavadinimas buvo išlikęs iki pat XVII a. Viename 1637 m. dokumente (Lietuvos istorijos šaltiniai I 197) minima Skalvių vaitystė, kurią sudarę N. Vigonių, Jotautų, Dubinių ir Skireikių k. Visos šios vietovės yra tarp Rodūnios ir Pelesos. Vėliau Kęstutis pusantro šimto tų skalvių panaudojo tyro kelių sargyboms priešais Ragainę. Iš to galima spręsti, kad kronikininko minimas iškeltų skalvių skaičius nėra pardėtas, nes vienas karys vidultiniškai penkių narių šeimai (800 : 150) yra visai normalus santykis.

Apie Skalvos gyvenamumą Ordino laikais šiek tiek žinių suteikia vad. skalvių privilegijos (hant Jestin der Schalwyn), kuriomis jiems Tilžės ir Ragainės apylinkėse užrašoma žemių. Tų privilegijų iš 1281—1383 m. iš viso yra išlikę 26. Toliausiai nuo pilių žemės užrašyta Pleikiškių (Plekisken 1338, į š. nuo Plaškių bžk., Pagėgių aps.) ir Sasavos (dvi privilegijos 1312 ir 1333 m.) laukuose. Kiti dabartinių vietovių pavadinimuose dar atpažįstami laukai yra: Sinthine 1307 ir 1329 (dabar Santeinių k., prie pat Tilžės), Gigen 1307 (dabartiniai Pagėgiai, prie Gėgės upelio), Linkone 1309, Linkonen 1350 (dabar Linkūnai, į š. nuo Gastų). Daugumas tų laukų (šaltiniuose: vok. feldt, falt, feld, lot. campus), kaip rodo jų vardai, bus buvusios senos sodybvietės, kurių gyventojai buvo išnaikinti karų metu. Plg. prūsų asmenvardžius Syntke, Sintese, Santune, Linko (1271 m. pagudėnas: liet. Lìnka). 1350 m. privilegijos asmenvardžio Sebegaude pirmasis sandas neatskiriamas nuo pr. sebbei 'sau'. Jam atliepia liet. Saugaudas (: 1593 m. Saugaudškė, laukas Beržėnų vls., Žemaičiuose). Vainotaĩ (Tilžės vls. k.), be abejo, yra prakurti Ragainės skalvio Vainoto (Wainoth ein Schalwe), minimo liudytoju po 1411 m. žemaičių antpuolio. Taip pat mums nežinomo skalvio vardą dėvi ir Tusaĩniai (Ragainės apl. dv., prie pat Nemuno), pirmą kartą paminėti 1475 m. privilegijoje. Plg. Pamedės prūso vardą Tussinus (1271) ir kaimo pavadinimą Tusseine (1296, dabar Tusseinen, Marungo aps.). Dviejose privilegijose, išduotose Sipui (Sipe 1339) ir broliams Poginui bei Skirgailai (Pogins, Schirgal 1359), pažymėta, kad nukariavus Lietuvą, jie ten žemės gausią, o čia duotąją turėsią grąžinti Ordinui. Matyti, jų būta atbėgėlių lietuvių.

Vėlesnių žinių apie skalvius dar turime iš XV a. pradžios. 1411 m. sausio ir vasario mėn., atrodo, Vytauto pakurstyti ir seniūno Rambauto vadovaujami, žemaičiai buvo du kartus užpuolę ir apiplėšę Ragainės bei Tilžės priepilius (vok. Hackelwerk), taip pat Spitrę (vok. Splitter, Tilžės priemiestis) ir, kaip Ordino 1412 m. skundžiamasi vokiečių kunigaikščiams, visą skalvių žemę (das gencze Schalwische lant). Skunde dar sakoma, kad įsibrovėliai nužudę daug Ordino žmonių, o kitus su moterimis ir vaikais išsivarę nelaisvėn, išgabendami ir jų gyvulius bei turtą. Ordino smulkiai surašytuose nuostolių sąrašuose (Schadenbücher) suminėta 154 nukentėjusios skalvių šeimos, 92 prie Ragainės ir 62 prie Tilžės. Skaitant vidutiniškai po 5 žmones šeimai, išeitų, kad tada ten gyventa mažiausia 770 skalvių. Bet antpuolių metu galėjo nukentėti ir ne visų visi gyventojai, ypačiai toliau nuo pilių esančiose sodybose. Taigi faktiškai skalvių skaičius galėjo būti ir kiek didesnis. R. Trautmannas šaltiniuose yra priskaičiavęs per du šimtus skalvių asmenvardžių. Atrodo, kad XV a. pradžioje jų galėjo gyventi dar koks tūkstantis. Paskiau iki pat 1540 m. neturime jokių žinių apie Skalvos gyventojų sudėtį. Tų metų mokesčių sąrašuose Tilžėje ir Spitrėje suminėta iš viso 71 skalvių šeima. Jie čia pavadinti ‘ Schalmen odder preussen ’. Prie Ragainės pilies pagal 1539—40 m. mokesčių sąrašus mišrai gyveno 40 šeimų skalvių ir lietuvių (Schalmen und Littawen vorm schlos Rangnith). Bet apskritai XVI a. viduryje Skalvos gyventojų sudėtis jau buvo visai pakitusi. Didžiąją daugumą sudarė lietuviai, gausiai M. Lietuvoje pradėję kurtis nuo XV a. pusės. Vokiečių kolonistų buvo labai nedaug, o dar nesuvokietėję skalviai baigė tirpti lietuvių tarpe. Valdžiai pareikalavus Spitrės gyventojus perleisti dalį laukų naujai steigiamam Tilžės miestui, šie dėl nuosavybės teisių pažeidimo 1551 m. skundėsi pačiam hercogui Albrechtui. Bet jis skundą atmetė pareikšdamas, kad ‘ didžioji dalis dabartinių Spitrės kaimo gyventojų yra svetimi žmonės ir naujakuriai, o ne iš senųjų prūsų giminės, kaip jie patys save kad vadina ’. Lygiai buvo atmestas ir Tilžės skalvių skundas su pastaba, kad jie nesą ‘ pirmųjų prūsų giminės ir kilimo ’ ir kad priešingai anų daugumas esą išmirę ir gyventojų atsikėlę iš kitų vietų. Spitrės skalviai paskutinį kartą paminėti 1563 m., o Ragainės priepilio 1542 m. Bet jų atminimas iki pat paskutinių laikų buvo išlikęs Tilžės ir Ragainės priemiesčių pavadinimuose: Tilžės Prūsai, Ragainės Prūsai, vok. Tilsit-Preussen, Ragnit-Preussen. Iš Tilžės priepilio po 1553 m. iškeldinti skalviai davė pradžią naujam už Nemuno prie plento esančiam Prūsėlių kaimui (vok. Prusellen, seniau Neu-Preussen).

Skalvos ribas pagal šaltinius galima vos apytikriai apibrėžti. Iš P. Dusburgiečio kronikos sužinome tik tiek, kad ji buvo ištisusi

abiem Nemuno pusėmis (sita est in utroque littore Memele). Šiaurės rytuose Skalva, atrodo, bus siekusi iki Jūros intakų Šešuvies ir Ežeruonos, nes žemaičiai tyre medžiodavę tik iki tų upių. Tik iki Ežeruonos jie įsidrąsindavę ir kelius medžiais užversti bei užkasti. Iš kitos pusės skalviai Ragainės komtūrui 1406 m. suteikia tikslių žinių apie Ežeruonos ir Jūros santakoje kasmet vykstančius potvynius. Rytuose Jurbarkas jau priklausė Karšuvai, bet Viešvilės apylinkė veikiau dar priskirtina Skalvai, nes dabartinis bažnytkaimio ir upės vardas liet. Viešvilė yra žymiai jaunesnis už keliaraščiuose paliudytą prūsišką lytį Wayswille. Šiaurės vakaruose, be abejo, Rusnės žiočių balos skyrė Skalvą nuo Pilsoto srities. Kuršių Marias Skalva siekė, galima sakyti, tik teoriškai. Dideli raistingi pamario plotai tarp Rusnės ir Gilijos, išskyrus tik vieną kitą aukštesnę vietą, nebuvo gyvenami iki pat XVII a. Čia lankėsi tik žvejai ir, be to, ganėsi Ragainės komtūro arklių banda. S. Zajączkowskis yra teisingai pastebėjęs, kad šiaurinė Skalvos riba apskritai sutampa su 1422 m. Melno ež. taikos sutartimi nustatyta politine Ordino ir Lietuvos siena. Kiek toli Skalva siekė į pietus nuo Nemuno, šaltiniuose nerandame duomenų. Jai tikrai bus priklausiusios bent platesnės Ragainės ir Tilžės apylinkės. Bet Skalva nieku būdu nesiekė tiek toli, kaip tvirtina Toeppenas ir jį sekdamas Łowmiańskis. Jų su Sasavos pilimi (žr. aukščiau) sutapatinti vok. Sassupönen (apie 5 km į p. v. nuo Kraūpiško) lietuviškai vadinami Žąsupėnais ir tik 1938 m. vokiečių pakrikštyti į Sassenau. Kaimas pramintas pagal Žąsupės upelį ir negali būti senas, nes turi ir kitą vardą Miciaĩ. Anos skalvių pilies vardas, žinoma, nieko bendro neturi nė su Šešupės pavadinimu, nes Ordino šaltiniuose ji rašoma Suppa, Suppe, Czuppa, Tschuppa. Tiesa, P. Dusburgiečio kronikoje pasakyta, kad nadruviai toli gyvenę nuo Nemuno (commorantes longe a fluvio Memele). Bet čia skalvių ir nadruvių sodybas skyrė didžiulė pelkėta ir lūžtvėta giria, vad. graudas (šaltiniuose: grauden, Grawde), kur anot XIV a. vokiečių poeto P. Suchenwirto kryžeivių arkliai grimzdavę iki balnų. Taip pat ir E. Hollacko žemėlapyje čia trūksta archeologinių radinių.

Skalvos vardas šaltiniuose rašomas lot. Scalewo, Scalowia, Schaluia (žr. aukščiau), terra Schalvensis, terra Schalwera, terra Schalwischcensis (Vygando Marburgiečio kronika), vok. Schalowen, Schalouwin, Schalow, Schalouwerlant (P. Jeroschinas), Schalowe (Livonijos eiliuotinė kronika). Patys prūsai, kaip nustatė K. Būga, šios srities vardą bus tarę *Skalvõ. Tai aiškiai rodo 1287 m. Schaluia (skaitytina Skalvia, su lotyniška galūne) ir ypačiai tiksliai užrašyta 1387 m. Skolva. Būga iš šios lyties net daro išvadą, kad vardas kirčiuota galūnėje, nes girdėdami tariant su šakniniu kirčiu, rusai greičiau būtų parašę *Skalva. Būgos yra pasiūlytos ir lietuviškos

lytys S k a l v à, s k a Ĩ v i a i, dabar visuotinai prigijusios bendrinėje kalboje. Seniau vieno kito istoriko pavartoti šalaviai ir Šalavija, net Šalavonija, žinoma, nusižiūrėti iš vokiečių istorinėje literatūroje įprastų Schalauer, Schalauen ir vėlesnių šaltinių Schalawonia. P. Dusburgiečio Scalowia, priesaga priderinta prie jo vartojamų Sudowia, Nadrowia, Lethowia, eina ir vokiškųjų lyčių pagrindu. Tik čia priebalsių junginys sk naujosios vokiečių k. dėsniais yra išvirtęs sch, t. y. š, lygiai taip pat, kaip ir Skuodo miesto vardo Latvijos vokiečių kalboje per 1252 m. Scoden yra atsiradęs Schoden. XIV—XV a. Ordino šaltiniuose vartojama lytis Schalwen yra tiesiogiai išriedėjusi iš prūsiškojo vardo, o XVI a. paplitusi Schalmen, matyti, atsirado, kam nors atėjus galvon bebaigiančių nykti skalvių vardą sujungti su vva. schalm 'riba' ir schalmen 'riboti mišką lupant medžių žievę'.

Iki pat naujųjų laikų Skalvos ir skalvių vardas yra išlikęs vietų varduose Skaĩvė, Paskaĩviai (kaimai tarp Tilžės ir Ragainės) ir kalno pavadinime Skaĩvkalnis (vok. Schalauerberg, prie Paskalvių). Pažymėtina, kad Paskalviuose (vok. Paskallwen, 1938 m. pakeista į Schalau) XVI a. pirmojoje pusėje, kaip rodo 1539 m. mokesčių sąraše minimi gyventojų vardai ir pavardės, pvz. Jurgis, Valtiekus, Mičius, Narkus, Stanys Jučius, Austinaitis, Budraitis, Jokūbas Skapulaitis, jau gyventa vienų lietuvių. V. Kalvaitis iš M. Lietuvos mini ir tėvavardinę pavardę Skalvaitis, kurią dėvi ir pora Rytprūsių vokiečių rašto žmonių, pasirašančių Skalweit, Skalweith, pvz. Bruno Skalweit (1867-1926), Labguvoj gimęs ir Karaliaučiuje profesoriavęs žemės ūkio ekonomistas, taip pat ir August Skalweit, išsp. Die ostpreussische Domänenverwaltung 1906 ir kt. Kaip šalia tėvavardinių Prūsáitis, Vokietáitis, Lenkáitis pavardėmis eina ir Prūsas, Vókietis bei Vokietỹs ir Lénkas su mažybiniais Lenkẽlis, Lenkùtis, taip turėjo būti vartojama ir tautovardinė pavardė *Skaĩvis arba ir dar labiau galūne supavardėjęs *Skalvỹs. Pavarde, be abejo, praminta lietuvių, kada, šiems įsikūrus Skalvoje, jų tarpe tebegyveno ir senųjų skalvių. Šakių aps. yra dar ir upelis vardu Skalvỹs, kuris galėtų būti sūduviškas. Etimologiškai Skalvos vardas galėtų būti siejamas su pr. *skalvō = liet. skalà. Elbingo žodynėlyje, nurašant iš senesnio originalo, parašyta su klaida stolwo vietoje scolwo. Čia priklauso tos pačios šaknies liet. skélti, skilti, skáldyti ir gal net skaláuti.

Dėl skalvių tautybės istorinėje literatūroje yra buvę nuomonių skirtumų. Prūsų žemės istorikai M. Toeppenas ir jį sekdamas K. Lohmeyeris, pasikliovę XVI a. M. Lietuvos etnografiniu vaizdu, teigė, kad skalviai ir nadruviai tautybės buvę lietuviai, o ne prūsai, kaip

kad rašo P. Dusburgietis. Šitą nuomonę parėmė ir kalbininkas A. Bezzenbergeris. Jis, pasiremdamas liet. kiẽmas : kálnas : ùpė ir jiems atliepiančių pr. caymis (skaityk : kaimis) : garbis : ape geografiniu pasiskirstymu sudurtinės darybos vietovardžiuose (vok. -kehmen : -kallen : -uppen ir -keim : -garben : -appen), buvo net Rytprūsiuose išvedęs prūsų ir lietuvių etnografinę sieną (Altpreussische Monatsschrift XIX—XX 1882—83), kuri jo nuomone turinti siekti priešordininius laikus. Bet faktiškai ta Bezzenbergerio siena atitinka tik XVI—XVII a. kalbinius santykius, nes vietovardžiai su lietuvišku antruoju sandu visi yra vėlesni už XV a. Po I pas. karo G. Mortensen, pateikusi naujos archyvinės medžiagos ir dar kartą perkračiusi kronikų žinias, savo 1921 m. disertacijoje priėjo išvadą, kad skalviai ir nadruviai tautybės atžvilgiu visgi laikytini prūsais. Šis jos teigimas, nors ir priešingas iki tol vyravusiai nuomonei, iš tikrųjų nebuvo naujas. Senesniesiems istorikams J. Voigtui, L. Weberiui ir taip pat vienam kitam iš vėlesniųjų tyrinėtojų skalvių bei nadruvių prūsiškumas buvo savaime suprantamas. G. Mortensen tezė buvo priimta specialistų istorikų H. Łowmiańskio ir Z Ivinskio. Kalbininkas R. Trautmannas, išnagrinėjęs šaltiniuose išlikusius skalvių asmenvardžius ir negausius senosios Skalvos vietovardžius irgi, nors labai atsargiai, pasisakė, kad ' skalvius lingvistiniu, kaip ir istoriniu požiūriu turėtume laikyti prūsais '. Tiesa, prūsų vardynas apskritai labai artimas lietuviškajam. Bet kai kurie skalvių asmenvardžiai tegali būti tik prūsiški. Tokie yra pvz. sudaryti su priešdėliais po-, na-, per-, pei- : Pobilte, Powilthe, Powirsin, Nadrowe, Nawalde, Perbande, Peykant, nes lietuvių vardynui ši daryba svetima. Tipingai prūsiškas yra Tulewirde (: pr. wirds ' žodis '), sutinkamas ir Semboj. Taip pat ir Gailine jungtinas su pr. gaylis ' baltas '. O Manemir varde vėl randame skolintinį slavišką sandą mir, kurį tepažįsta tik prūsai. Iš vietovardžių aiškiai prūsiškas yra Garpsede : pr. garbis ' kalnas '. Skalvius, kaip ir nadruvius bei sūduvius, prūsais laikė ir K. Būga.

Po karo dėl politinių aistrų įsisiūbavimo ramus M. Lietuvos praeities klausimų svarstymas buvo pasidaręs beveik nebeįmanomas. Vokiečiai, pvz. P. Kargė, su ypatingu užsidegimu įrodinėjo lietuvių ateiviškumą M. Lietuvoje, lyg tartum anksčiau čia gyvenusios, bet Ordino nukariautos ir išnaikintos skalvių ir nadruvių prūsiškos, bet tuo pačiu baltiškos kiltys būtų kokia paveldėtinė jų nuosavybė. O iš mūsų pusės užsidegėliai P. Pakarklis ir V. Vileišis vėl nuėjo tiek toli, jog neigė net atskiros prūsų tautos ir kalbos buvimą.

NADRUVA *

Nadruva — senoji prūsų žemės kiltinė sritis, pirmą kartą paminėta apie XIII a. pusę sudarytoje Liber Census Daniae. 1253 m. vad. Mindaugo dovanų akte minima ‘ terra Nederowe ’, jei tai nėra klaidingai (Uederowe vietoje Ueredowe) užrašyta V e r e d u v à (Ariogalos vls. plv. ir Vereduvaitės k.), galėtų irgi būti laikoma Nadruva, nes jame kartu su Žemaičių sritimis paminėta ir Dainava. Perdėm klaidingas H. Łowmiańskio spėjimas, kad Nederowe identifikuotina su N a d r o w s i e. Pastarasis yra tik lenkiškas (iš nad ‘ ant ’ + Rowsia = Raũsvė, kair. Šešupės intakas) žemėlapinis B ũ g n ų k. (Paežerių vls.) vardas. Valsčiaus buvo rašoma N a d r a u s v ė ir tai gali būti sulenkinta iš pačių žmonių vartotos lyties *Añtrausvė. Darybai plg. to krašto vietovardžius S. ir N. Antupiai (du Gižų vls. k.), Antabūdis (Griškabūdžio vls. k.), Antaviliai (Kybartų vls. k.). Ir, be to, pats Būgnų k., matyti, visai naujas. Jo nemini nė J. Totoraitis (Sūduvos Suvalkijos istorija), išskaičiuodamas visus 1744 m. Vilniaus sinodo aktuose suminėtus kaimus. — Ordino kronikininkas Petras Dusburgietis, išvardydamas prūsų sritis iš vakarų (nuo Vyslos) į rytus, Nadruvą vadina septintąja (Septima Nadrowia) ir jai kronikoje paskirtas net atskiras skyrelis, pavadintas ‘ De bello Nadrowitarum ’ (Apie nadruvių karą). Iš kronikos visų pirma sužinome, kad nadruviai kartu su skalviais ir sūduviais 1255 m. ‘ plėšdami ir degindami ’ nusiautę Sembą, nes buvę įpykę kam sembai ‘ pasidavę tikėjimui ir broliams (= kryčiuočiams) ir bijoję, kad ir patys turėsią per juos pasiduoti ’. Nadruvos apsaugai nuo netikėtų kryžiuočių puolimų, grįžtant iš to žygio, bendromis jėgomis buvo pastatyta Vėluvos pilis ir joje palikta stipri įgula, vadovaujama Tirškos. Pasibaigus 15 metų trukusiam antrajam prūsų sukilimui, numalšinus pagudėnus, varmėnus, notangėnus, bartus bei sembus, Ordinas 1274 m. puola Nadruvą. Tirškai išdavus vokiečiams Vėluvos pilį, ‘ daug Nadruvos galiūnų ir didikų su šeimomis ’ patys perėję kryžiuočių pusėn ir tuo žymiai susilpninę srities atsparumą. Puolama buvo iš Sembos, pirma vadovaujant jos vaitui Ditrichui von Liedelau, o vėliau ir pačiam Ordino magistrui Konradui von Tierbergui. Kronikininko suminėti tik trys svarbesni karo žygiai, bet kartu pabrėžiama, kad Nadruvoj ‘ šlovingai kariauta daug karų, kurie būtų labai nuobodu atskirai pasakoti ’. Kiek iš tikrųjų truko Nadruvos nukariavimas, iš kronikos neaišku. Bet

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XIX, 469-470.

kadangi tie trys žygiai aprašyti vienas po kito, aprašymus jungiant žodžiais ‘ ne ilgai po to ’ (non longe posten) ir ‘ paskiau ’ (deinde) ir, be to, toliau dar pasakyta, kad karas su skalviais pradėtas jau nukariavus Nadruvą, tai tenka spėti, kad Ordinas šią sritį bus nukariavęs, palyginti, greitai, kokių dvejų trejų metų būvyje. Po Skalvos nukariavimo dar ilgokai kariauta su sūduviais. Taigi 1283 m., kada Ordinas, galutinai palaužęs prūsų pasipriešinimą, pradeda karą su Lietuva, faktiškai laikytini tik Sūduvos nukariavimo data.

Nadruva, kaip ir kitos prūsų kiltinės sritys skirstėsi tam tikrais mažesniais sritiniais vienetais, šaltiniuose vadinamais lot. territorium, sen. vok. gebît, lyg kokiais valsčiais. Kronikoje jų suminėta tik du: Rethow ir Catthow. Pirmosios vietovės vardas prūsiškai turėjo skambėti *Reitavā (plg. liet. Rietãvas). Reitavoje kronika mini (be vardų) dvi pilis, kryžiuočių sudegintas jau pirmojo Nadruvos žygio metu. Vadinasi, Reitava turėjo būti kur nors netoli Sembos pasienio, iš kur Ordinas pradėjo Nadruvos puolimą. Tiksliau jos lokalizuoti neįmanoma, nes pavadinimas, matyti, vėliau yra išnykęs. Be aiškaus pagrindo H. Łowmiańskis mėgino Reituvę jungti su Briedlaukiais (Pilkalnio aps.). Šaltinių Catthow skaitytina pr. *Katavā, kuriai atliepia dabartinė Katniavà. Katavoje buvo pilis Otholicia, kurią puldami kryžiuočiai turėję pavartoti tam tikras kopėčias pilies sienoms perlipti. Vardas, matyti, iškraipytas, gal būt skaitytinas pr. *Auktalikai (: pr. *auktas ‘ aukštas ’ + asm. Licke, plg. Auctowangos : pr. wangus ‘ lydimas ’, Bretkūno vanga ‘ dirva ’; Auctigirgen = liet. Aukštogiriai, Labguvos aps. k.). Trečiojo svarbiausio Ordino žygio į Nadruvą metu vėl buvo sudeginta pilis Cameniswika. Vardas atrodo sudurtinis : pr. vs. km. *Kaminis (plg. asm. Camynis) + *vikā (nežinoma reikšmė), t. y. Kaminio vika. Ši pilis lokalizuojama Kamsviko piliakalnyje netolį Įsruties. Be abejo Nadruvoje bus buvę ir daugiau pilių, nes kronikininkas pabrėžia nadruvius turėjus žymių karinių pajėgų ir daug tvirtovių (haberent magnam potentiam armatorum et plures munitiones). Kronikos teigimu Nadruvoje buvusi ir garsioji prūsų šventovė Romuva. Dar pažymima, kad Ordinui nukariavus Nadruvą, dalis nadruvių apleidę kraštą ir emigravę Lietuvon. — Ploto atžvilgiu Nadruvą prašoko tik viena Sūduva. Tačiau jos ribos iš šaltinių galimos tik apytikriai nustatyti. Iš 1326 m. Bartos ribų aprašymo ir 1352 m. Ordino ir Sembos vyskupo dalybų akto, palyginti, tiksliai atsekama tik vakarinė Nadruvos riba su Semba, Unsatrapiu ir Barta. Ji ėjo nuo Kuršių Marių į pietus Timbrės, toliau Nėnos ir Ašvinės (vok. Swine) upėmis iki Galindos ribų į pietus už Rėžavo ež. Pietuose Nadruva galėjo siekti Mauro ež. ir Unguros upę, o rytuose, ribodamasi su Sūduva, buvo ištisusi maždaug iki dabartinės Rytprūsių—Lietuvos sienos.

Šiaurėje už Įsruties Nadruva dūrėsi riba su Skalva. Kai kurie autoriai, pvz. O. Weise, mano, kad Šešupės žemupy galėjo siekti net Nemuną. XIV—XV a. senu įpročiu Nadruvos vardu vadinta vienas Ordino valstybės kameramtas (adm. vienetas). Jam priklausė Narkyčiai, Plyviškė, Tiltininkai (netoli Plyviškės), Kalėnai (netoli Toplaukio), Ažlaukis (Skiravos apl.), Stabalaukis, Įsrutis, Tamava (dabar Tamaviškiai, Įsruties aps.) ir dar keturos kitos vėliau išnykusios vietovės. O vietiniu geografiniu terminu vokiečiai šios prūsų srities vardą (vok. Nadrauen) vartojo iki pat paskutinių laikų. Šaltiniuose Nadruva vardas rašomas Nadrauia, Nadrua, Nadrowia, Nadrow, Nadrowen, o jos gyventojai vadinami Nadrowitae, Nadrowen, Nadrowiten, Nadrowini. Patys prūsai srities vardą bus tarę *Nadravā, o pietinėje tarmėje ir * Nadravō. Vardo etimologija nėra aiški. K. Būga spėjo jį esant sudurtą iš pr. na ' ant ' ir *dravis (plg. pr. drawine ' avilys medyje '), kuriai atliepia liet. dravìs, dravẽ, drevẽ ' didelė stora pušis su skylėmis bitėms gyventi arba aviliams daryti ; uoksas, išduba medyje ', o ši vėl neatskirtina nuo skr. dravya- ' medžiui priklausąs ', go. triu ' medis ', prasl. *dervo, rus. derevo ' t. p. '. Taigi Nadruva lietuviškai reikštų ' Antãdravė '. Darybai plg. Antãžiegė (Dusetų vls. k.) prie Žiego ež. Etimologija juo įtikimesnė, kad ir Pagudės bei Pamedės vardai taip pat susiję su krūmu ir giria. Lietuviškieji pavadinimai N a d r u v à ir n a d r ù v i s pasiūlyti K. Būgos iš analogijos su Lietuvà: lietùvis, Linkuvà: linkùvis.

SŪDUVIŲ KALBA *

Sūduviai nėra palikę jokių rašto paminklų. Todėl jų tautybės ir kalbos klausimu istorijoje ir kalbotyroje yra buvę daug abejojimų ir priešingų nuomonių. Pasikliovę XVI a. M. Lietuvos ir Užnemunės etnografiniu vaizdu, praeitojo amžiaus vokiečių istorikai M. Toeppenas bei K. H. Lohmeyeris ir kalbininkas A. Bezzenbergeris, atmesdami P. Dusburgiečio kronikos ir kt. šaltinių teigiamą sūduvių prūsiškumą, tarė juos, kaip ir nadruvius bei skalvius, priklausius lietuviams. Bezzenbergeris 1888 m. yra net išsitaręs, kad lietuvių rašomąją kalbą iš tikrųjų esą galima vadinti jotvingių kalba (Mitteilungen der Litauischen literarischen Gesellschaft III, 192). V. Gaigalaitis vėl sūduvius laikė dzūkais (Litauen 22), o lenkų kalbinininkas J. Rozwadowskis rytiečiais lietuviais (Rocznik Slawistyczny V, 18 t.). Dar anksčiau netrūko ir visai fantastiškų nuomonių, kad jotvingiai

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXIX, 119-125.

tautybės buvę sarmatai, kimbrai ar net čigonai (žr. A. Sjögren, Über die Wohnsitze und die Verhältnisse der Jatwägen 166 t.).

XIII—XIV a. istorijos šaltiniuose, būtent Ipatijaus metraštyje, P. Dusburgiečio kronikoje ir Ordino žemės užrašų aktuose yra išlikę per 60 tikrinių vardų (39 asmenvardžiai, 24 vietovardžiai ir 2 upių vardai), pažymėtų kaip sūduviškų, arba jotvingiškų. Be to, dar H. Maleckio kartkarčiais spausdintame rašte (pirmą kartą 1545 m.) apie Sembos Sūduvių Kampo papročius ir pagonišką ožio šventę (Bockheiligung) duota sūduvių kalba keletas gana netiksliai užrašytų atskirų posakių. J. Gerulis, naujai perkratęs kronikų žinias apie sūduvius, pirmas 1921 m. metodiškai išnagrinėjo tas šaltinines sūduvių kalbos nuotrupas ir priėjo išvadą, kad sūduviai-jotvingiai kalbos atžvilgiu buvę 'labai artimi prūsams, daug artimesni nei lietuviams'. Klausimą, ar jie kalbėję tik prūsų tarme ar atskira baltų kalba, jis atsargiai (vėliau žodžiu sakė, nenorėjęs užgauti savo mokytojo A. Bezzenbergerio) palieka atvirą. Bet K. Būga tų pačių metų Švietimo Darbe, recenzuodamas ir papildydamas šį Gerulio straipsnį, pasisakė sūduvių klausimu kalbinę medžiagą renkąs jau nuo 1908 m., visai sutinkąs su straipsnio autorium ir recenziją baigia nedvejojamu teigimu: 'Esamoji medžiaga neduoda nė vieno kalbos fakto, kuris rodytų jotvingius kalbėjus ne prūsų kalbos tarme'. Pagrindinai sūduvių kalbos palaikai jo išnagrinėti Lietuvių kalbos žodyno įvado 2 sąsiuvinyje (1925).

Tikriniai sūduvių vardai, kaip ir kitų prūsų, darybos atžvilgiu labai artimi lietuviškiesiems, dažnai net tapatūs. Pvz. žymiausias sūduvių sritinis kunigaikštis Skomantas vardo atitikmenų turi prūsų (Scomantin 1396) ir lietuvių (žem. pavardė Skómantas ir kaimai Skomantaĩ, Skomantėliai) vardyne. Kunigakščio vardas iki šiol yra išlikęs Skomantų vietovės ir to paties vardo ežero, piliakalnio bei kalno (vok. Skomantburg, Skomantberg) pavadinimuose. Taip pat ir sūduvių asmenvardis Barutis (Borut' 1248) eina lietuvių pavarde, o Pamedėje 1242 m. minimas prūsų kaimas Barute (= pr. Barutjai). Kitas Sūduvos dalinis kunigaikštis Skurda (Scurdo capitaneus alterius partis Sudowiae), nenorėdamas pasiduoti Ordinui, 1283 m. su savo žmonėmis pasitraukė Lietuvon. Ir čia pažįstamos tos pačios šaknies išvestinės lietuvių pavardės Skurdẽlis, Skurdẽnis. Pastaroji eina ir skalvių asmenvardžiu, šaltinio rašomu Scurdenne (1395). Bet iš kitos pusės yra asmenvardžių bendrų tik sūduviams ir prūsams, kurių nerandame lietuvių vardyne. Tokie yra Kantigirdas (Kantigirde 1285, Kanthegerde 1299) ir Skomanto sūnaus vardas Galmas (Galms 1285), taip pat Abdangas (Abdangen 1312, Abdangs 1357: pr. ab- = liet. ap-), Mantiginas (Muntigin 1280). Pagaliau vieniems tik sūduviams pažįstami asmenvardžiai Ankodas (Ankad 1256; plg. sūduviš-

ką suvalkiečių pavardę Ankudavičius, kur u iš siauro ilgo o), kunigaikštis Komotas (Komat 1255), Stekintas (Stejkint 1255, dom Stekintov 1256; sutrauktas iš *Stegikintas: sūduvių. *Steguta-, vs. nd. Stegutovi 1227). Etimologiškai prūsiški yra Vadulas (Wadole 1280: pr. wadule 'arklo rodiklis': liet. vedu, vadas), Protvilas (Prodwele 1280: pr. vs. gl. prātin 'patarimas', liet. prõtas, lat. prāts; plg. p. Swaiprot, Pansdauprot). Prūsai asmenvardžius darėsi ir su neigtuku ne-, pvz. Nemok, Nekarkis, Nenozadis, Nequite (= Nekvitas), porą jų turi ir sūduviai: Nebėstas (vs. km. Nebjasta 1251), Nebaras (vs. km. Nebra 1227 iš *Nebor). P. Dusburgiečio minimas Sūduvos valsčius territorium Meruniska (= pr. Mērūniskō, dabar lenk. Mieruniszki, vok. Mierunsken, Alėckos aps.) pavadinimas yra būdvardinis vedinys plačiai pažįstamo prūsų asmenvardžio Mērūn(a)s, šaltinių rašomo Merune, Merun, Meruno.

Nagrinėjant tikrinius sūduvių vardus, dažnai trūksta kalbinių kriterijų, pagal kuriuos juos aiškiai galėtume priskirti vienai kuriai baltų kalbai. Galima tik apskritai nustatyti, kad vardas baltiškas. Bet Maleckio duoti sūduvių kalbos posakiai (čia cituojami kiek mažiau iškraipyti variantai) visais atžvilgiais atrodo prūsiški. Nuotaka, privesta prie ugnies, sako: O ho ho moi mile swente Pannike 'O mano miela šventa ugnelė'. Prūsai ugnį vadino *panu (rašo: panno, niekatrosios giminės), o panike yra mažybinės lyties *panikan šauksmininkas. Taip pat šauksmininkai yra ir mīle (: pr mīls, žem. mýlas, lat. mīļš 'mielas') bei svente (: pr. *svents = liet. šveñtas; prūsų katekizmų swints paskolintas iš lenk. święty 't. p.', bet vietovardžiuose sutinkamos abi lytys: Swentyn 1297 ir Swyntheynen 1340, ežerų vardai). O iškraipytas moi neatskiriamas nuo prūsų įvardžio mais 'manas'. Gerdami į mirusįjį, šventės dalyviai sakę: Kailess noussen gignis 'Sveikas mūsų drauge'. Pirmasis žodis skaitytinas pr. kailis, kails, kuriam etimologiškai gimininga sen. slav. cělŭ 'sveikas', got. hails 't. p.'; noussen = pr. noūson, nuson 'mūsų'; gignis skaitytinas pr. *ginis (katekizmų ds. vd. ginnis 'draugai' = ginīs). Raiti mirusiojo palydovai mosikavę ore peiliais ir garsiai šaukę: Beigeite, beygeyte peckolle. Tai skaitytina: Bēgeite, bēgeite pikulai 'Bėkite, bėkite velniai'. Čia bēgeite yra liepiamoji nuosaka, kaip ir prūsų paminklų edeitte = pr. ēdeite 'valgykite'. O katekizmų pickūls = pikul(a)s 'velnias' anksčiau prūsams reiškė ir piktą požemių dievą. Baigę valgyti, dėkodami apeigų vedėjui ir gerdami sūduviai vėl sakę: Kails poskails ains par antres. Čia poskails = pos + kails daryba atliepia žem. posnagà 'kanopa'; pr. ains 'vienas' yra giminaitis su tos pačios reikšmės got. ains, sen. lot. oinos, vėliau išvirtusiu ūnus; antres 'antras' skaitynas antris, kuriam katekizmuose atliepia antars, anters, m. g.

antrā, liet. añtaras. Posakio reikšmei plg. žem. Sveĩkas pasveĩkas vienas per kitą (kada kelių geriama kam į sveikatą). Vieno kito tyrinėtojo abejota Maleckio duomenų tikrumu arba bandyta kitaip interpretuoti. Girdi, tie Sūduvos tremtiniai per pustrečio šimto metų turėję suprūsėti, todėl ir anie posakiai esą prūsiški, o ne sūduviški. Bet iš vieno Polianderio laiško, rašyto 1535 m. iš Karaliaučiaus į Leipcigą, sužinome, kad Sembos sūduviai anuomet gyvenę labai sauskyra, atkakliai laikęsi savo apdaro ir papročių, nesivesdavę su kaimyniniais prūsais, niekam iš saviškių neleisdavę elgetauti, dėvėję auskarus ir žiedus su mažyčiais skambučiais, padarytus iš žalvario, juosėję geležiniais pasidabruotais diržais, nieko iš kitur neįsiveždavę, viską gamindavę namų amatininkai. Todėl neįtikėtina, kad kalbos atžvilgiu jie XVI a. viduryje jau būtų buvę visiškai asimiliavęsi su sembais. Ir kaip tik prūsų 1545 m. katekizmo prakalba patvirtina tam tikrą Sembos sūduvių tarmės skirtingumą. Ten skaitome: ‘ Sūduviai, nors jų šneka yra šiek tiek prastesnė (jhre rede etwas nyderiger), supranta šią prūsų kalbą, kaip ji katekizme išspausdinta, taip pat išmano (zuschicken und vernemen) visus žodžius ’. Taigi jų tik tarme skirtasi nuo sembų šnekamosios kalbos, kuria buvo išpausdintas katekizmas. Net ir prūsų kalbos žodynas nesudaręs jiems jokių sunkenybių.

Nuo lietuvių kalbos prūsų kalba skyrėsi ypačiai dvibalsiu ei ir priebalsiais s, z vietoje lietuvių tariamų ie ir š, ž, pvz. pr. deiwas, deywis, deiws, prēisiks, o liet. diẽvas, príešas, pr. seimīns, semme (skaityk: zemē), o liet. šeimyna, žẽmė. Ir čia sūduviai eina su prūsais. Asmenvardžiui Preisingis (žr. aukščiau) atlieptų liet. *Priešingis. O Ipatijaus metraščio minimo sutvirtinto kaimo surusintas vardas Privišča (Pravišča, ds. vt. na Praviščoch), kur Volinijos kunigaikštis Danielius 1256 m. sumušė jungtines jotvingių pajėgas, jų pačių, matyti, tarta *Preiviskjai (Preywisci area 1422, Preywiski 1445). Pavadinimas sudarytas su priesaga pr. -isk- = liet. -išk- iš prūsų asmenvardžio Preiwis (1392) ar Preiwus (1393, Ragainės skalvis). Lietuviškai būtų *Prieviškiai (plg. Prievėlis, Užpalių apl. pavardė) ir, atrodo, taip šis vietovardis buvo jau sulietuvintas XVI a. viduryje, nes 1559 m. Valavičiaus girių revizijoje (Revizija pušč) rašoma Previški. Vietovė buvo Prūsų—Lietuvos pasienyje, minima 1422 m. sienų sutartyje (Preywosti) ir manoma, kad tai perdirbta lenk. Prawdziszki, 1934 m. suvokietinta Reiffenrode, o po II pasaulinio karo lenkų vėl dar pertaisyta Prawdziska (dabar kaimas Luko aps., apie 15 km į vakarus nuo Augustavo, už buv. Rytprūsių sienos). Dvibalsį ei randame ir Leipalingio bei jo šaltininio antrininko lenk. Lejpuny pavadinime. Vardas kilimo yra sūduviškas, nes vietoje liet. liepa, lat. lie̅pa sūduviai, kaip ir daugumas prūsų bus tarę *leipō (iš sen. *leipā). Plg.

prūsų vietovardžius Leipe 1508 (dabar vok. Leip, Osterodės aps.), Leypiten 1331 (kalnas Semboje). Be to, ir priesaga -ing ypačiai būdinga prūsų žemės vardynui, labiausiai vandenvardžiams. Léipalingis, matyti, yra senas žemėvardis, kadaise reiškęs liepingą vietą, liepyną, daug senesnis už 1503 m. toje vietoje paminėtą did. kunigaikščio dvarelį Lepuniki. Valstybės raštinei Leipalingio vardas atrodė keistas, todėl steigiamam dvareliui pasirinkta reikšminis pakaitas su aktų kalboje dažnai vartojama galūne -niki. J. Totoraičio spėjimu, taip pavadinta norint šį dvarėlį atskirti nuo Trakų vaivadijos Liepūnų (šaltiniuose: Lepuny) dvaro. Pagaliau, vietovei išaugus, raštinės vartosenoje įsigalėjo kontaminacinė Leipalingio ir Liepūnų lytis lenk. Lejpuny. — Pr. z vietoje liet. ž randame Seinų aps. miestelio Bérzninko (tem. Bérznykas: pr. berze = liet. béržas) ir Leipalingio apl. ežero Azãgio (: pr. assegis, skaityk azegis = liet. ežegỹs) varduose. Šią sūduvių kalbos ypatybę patvirtina ir šaltiniai. Aukščiau minėtasis Stegutas metraštyje tiksliau apibūdinamas tėvavardžiu Zebrovič. Taigi jo tėvas jotvingiškai turėjo vadintis Zebris: pr. *zebris = liet. žẽbras 'margu snukiu' ir pavardė Žebrỹs. Žymiausią pietinę jotvingių sritį Ipatijaus metraštis vadina Zlina (1273), jos gyventojus rus. Zlinci (1256), o P. Dusburgietis territorium Silia (1280), Liber Census Daniae Syllonis in Zudua. Zlina rusų metraštininko dėl liaudinės etimologijos (: rus. zloj 'piktas') yra perdirbta iš pr. *Zilinō, su kuria šaknimi sutinka ir sulotyvintos Silia bei Syllonis. Jos vardas, kaip spėja Būga, gali būti išlikęs dviejų vietovių vadinamų lenk. Žyliny (Suvalkų ir Augustavo aps.) pavadinime, jei tik jos nėra naujos. Priebalsis ž vietoje z čia būtų atsiradęs lenkiškos fonetinės substitucijos keliu (plg. lenk. żyła, żywy, żyć) arba ir dėl Lietuvos valstybės raštinės įtakos (: Žilinaĩ, Onuškio vls. bžk., seniau dvaras ir kaimas). Dėl z taip pat sūduvišku laikytinas ir Zélvos ežero bei kaimo vardas (Seinų aps., netoli Gibų), kuriam kitur atliepia liet. Žélva ir Žélvos: želvỹs, želvis 'jaunas valkus medis': želti. Dėl to pat sūduviškumu įtartini ir ežeras bei upė Zapsỹs, Zãpsė. Bet kaip rodo Ipatijaus metraštyje užrašyti asmenvardžiai Šiurpa (1273), Šutr, Šiutr (1227) bei vietovardis Žaka (1251), jotvingių turėta ir priebalsių š, ž, kurie tam tikrais atvejais galėjo atsirasti iš prokalbinių junginių sj, zj. Kunigaikščio Šiurpos (: liet. šiùrpa 'pasišiaušėlis') vardas iki šiol yra išlikęs Suvalkų aps. Jeleniavo vls. kaimo lenk. Szurpiły pavadinime, kilusiame iš sūduvių *Šur(pa)pils. Vardas rodo čia buvus to kunigaikščio pilį. Ir iš tikrųjų lenkų archeologų toje apylinkėje atkasta turtingos laidosenos kapų, kurie datuojami II—VII a. po Kr. Šutras yra išriedėjęs iš prolytės *Sjutras (: liet. *siùtras 'pasiutėlis': siùsti, plg. gusti: gùdras) ir to vardo pėdsaką turime Šutronių kaimo

(Leipalingio apl.) pavadinime. Jeigu kaimo vardas būtų kilęs iš lietuviškos asmenvardžio lyties, tai lauktume tariant *Siutrónys, trm. *Sutronys. Šutro tėvas vadinosi *Mandūnas (: pr. Mundite 1327, Mundill), nes metraštyje jam pridėtas tėvavardis Mondunič. Valsčiaus vardui Žaka (= sūduvių *Žōkō iš *Zjākā, liet. būtų *Žioka : žióti) Semboje atliepia Soke 1258 (dabar miestelis vok. Schaaken, sovietų surusintas į Kaširskoje ; prūsai bus tarę *Žōkai, o lietuviškai būtų *Žiokaĩ).

Užnemunės vardyne taip pat netrūksta nė sūduviškų žodyno pėdsakų. Be žemiau minimos Kirsnos sūduviški yra, pvz., Stabìngis (Suvalkų aps. ež. ir Seirijų apl. pavardė), taip pat lenk. Sztabin (Augustavo aps. mstl.) : Stabingen 1343 (dabar Stobingen, Vėluvos aps. k.), Stabynk (Seeburgo apl. ež.) : pr. stabis ‘ akmuo ’; Gáiliekas (Seirijų ir Berzninko vls. ežerai) : Gailen 1311/15 (vok. Gehl-See, Marungo aps. ež.), Gaile 1312 (dabar Gayl, Braunsbergo aps. k.), Gaila XV a. (lenk. Biała, 1938 m. suvokietinta Gehlenburg, Johanisburgo, dabar lenk. Pisz arba Jańsbork, aps. miestas) : pr. gailis ‘ baltas ’ ; lenk. Serwy (ež. tarp Seinų ir Augustavo) : Sirwis 1297 (upė Pr. Hollando, lenk. Pasłęk, aps. : pr. sirwis ‘ stirna ’ : liet. Širva (Šiaulių aps. ež.). Ir Skiřsnemunė yra lietuvių perdirbta iš ankstyvesnio sūduviško vardo *Kirsnemunē (*Kiršnemunē, *Keršnemunē), sudurto iš pr. kirsa, kirša(n), kerša(n) ‘ant, aukšt, virš’ + liet. Nemunas ir reiškusio ‘ Antnemunė, Aukštnemunė ’. Plg. tos pat darybos prūsų vietovardžius Kirsappen (1405), Kirsneydin (1379) : pr. kirsa + pr. ape ‘ upė ’ ir Neyden (Sembos upelis), taip pat lat. Cērsupji, *Cirsanguŕi. Tai patvirtina šaltininis Skirsnemunės apylinkėje pastatytos Ordino pilies pavadinimas Kirsmemela 1313 (Sembos Kanauninko kronikoje), kuriame tik Nemuno vardas pakeistas sulotynintu vok. Memel. Kiti Ordino šaltiniai rašo Kersememel, Kirsmemel, Kersmemel, Kyrsmymel, taip pat Vytautas savo vokiškuose laiškuose Kirsmemel, Kirschmemel. Dėl liaudinės etimologijos vardas vokiečių buvo perdirbtas į Cristmemela (P. Dusburgietis), Cristmemel, kurią Sembos Kanauninkas kartą parašė net Christi Memela ‘ Kristaus Nemunas ’. Ir Lietuvos Metrikoje pasitaiko Kerštomoni greta su Skerstomoni, Skerštomoni (Kazimiero valdymo metu), o XVI a. paprastai rašoma Skerstomon, Skirstomoń (1557), Kerstomoni (1563). Gudiškai rašytuose inventoriuose vartojama ir Skirstymoni (1564), Skirstymon (1553), iš kurių ir dabartinis lenk. Skirstymoń. Aleksandro 1501 m. unijos akte yra išlikusi ir lytis su slaviškai neperdirbtu antruoju sandu : ds. km. Skyersthnemunow. Viename vokiškame 1449 m. akte vėl pasirodo Skersnemen. Taigi šaltinių rašymas rodo, kad dabartinis miestelio vardas yra išreidėjęs iš senesnės lyties *Skiřstnemunė ir kad greta galėjo būti sakoma ir *Skeřsnemunė. Matyti,

pasibaigus karams, panemunėse įsigyvenę lietuviai pirmąjį sūduviško vardo sandą, kaip nesuprantamą, saviškai išsietimologizavo, sujungdami jį su skiřsti ' skilti, plyšti ' ir skeřsas.

Žinoma, sūduviai, kaip ryčiausia ir skaičiumi gausiausia prūsų kiltis, kuriai paliudyta ir gana turtinga išsiskirianti priešistorinė kultūra, bus daugiau ar mažiau skyręsi nuo kitų prūsų ir savo tarme. Gerulis iš Karaliaučiaus archyvo aktų mini Sūduvių Kampo miško pavadinimą Girgen (skaityk : Girjen = pr. Girjan). Tai rodytų, kad ir sūduvių pažinta žodis girjan (niekatrosios giminės) = liet. girià, kur šiaip prūsų sakyta median ' miškas ' : ryt. mẽdžias, žem. mẽdė, lat. mežs ' t.p. '. Bet kaip rodo Auctigirgen 1312 : pr. aukta- ' aukštas ', liet. Aukštogiriai, Aukštagiriai (Laukiškos par., Labguvos aps.) ir Salygerien 1352 : pr. Saligan (skaityk : zalijan), vok. Schargillen, 1938 m. pakeista į Eichenrode (taip pat Labguvos aps.), tas žodis vartotas ir Sembos rytuose bei Nadruvoje. Kai kurios kalbinės bendrybės tarp sūduvių ir lietuvių būtų visai suprantamos jau vien dėl geografinės jų kaimynystės. Tolimesni pagrindiniai Užnemunės žemės vardyno ir tarminio žodyno (ne tik Lietuvoje, bet ir Lenkijoje) tyrinėjimai, be abejo, padės tiksliau nustatyti sūduvių ir lietuvių kalbinius santykius. Iš archeologinių tyrinėjimų šiuo atžvilgiu daug laukti negalima. Tačiau jie labai svarbūs nustatyti jotvingių gyventojo ploto pietų rytų riboms ir ryšiams su slavais. Lenkų kalbininkas J. Otrębskis yra spėjęs, kad jotvingiai galėję būti artimesni slavams nei kiti prūsai. Hipotezė tuo tarpu reikalinga stipresnių įrodymų. Šiuo metu turimi kalbiniai duomenys neleidžia sūduvius nei beatodairiškai priskirti lietuviams (P. Pakarklis, V. Vileišis), nei atvirkščiai skelbti juos visai atskira pereigine baltų šaka (A. Kamińskis).

V a r d a s. Istorijos šaltiniuose sūduvių vardas pirmą kartą pasirodo jau II a. po Kr. Graikų geografas Ptolemėjas savo geografijoje mini, kad Pavyslyje, kaimynaudami su venedais, t. y. slavais, gotais ir suomiais, gyvenę Galíndai kai Sudinoí. Tik po tūkstančio metų jų vardas vėl iškyla XIII a. pirmojoje pusėje sudarytoje Liber Census Daniae, kur tarp išskaičiuotų prūsų sričių anapus Priegliaus (Lipz) suminėta ir Zudua. Vokiečių ordino šaltiniuose pačioje pradžioje verstasi lenkų ir per juos gautais Romos kurijos vartotais pavadinimais. Pvz. krašto vicemagistro Burchardo von Hornhausen 1254 m. sutartyje su Volinijos kunigaikščiu Danieliumi ir Mozūrų Zemovitu šiems perleidžiamos teisės į trečią dalį nukariausimos terre Jatwezenorum. O tų pačių metų abipusėse did. magistro Poppo ir Kujavijos kunigaikščio Kazimiero sutartyse vėl kalbama apie Polexia. Bet netrukus, geriau susipažinus su prūsų kraštu ir jį nukariavus, imta vartoti sūduvių vardas. Tai matyti iš Ordino duotų žemės privilegijų. Pvz. trijose 1285 m. privilegijose sūduvių vardas rašomas

lot. Sudowite (Skomantas su trimis sūnumis), Sodowiti (Mantiginas, Toleikis, Skara ir Protvilas), Sodowithe (Kantigirdas ir Žvinynas), 1295 m. Preisinges (= Preisingis) Sudowite, tarp 1288—99 m. Sudowita Gedete (= pr. Gedēts iš senesnio *Gedētas), vok. 1312 m. Sudowen (Abdangas, Žiokas, Mėlynas, Maladynas ir Dirkotas). Be aukščiau minėtų P. Dusburgiečio kronikos Sudowia (kraštui) ir Sudowite (gyventojams) kiti šaltiniai dar rašo lot. Sudovienses, Sudovini, Sudowenses. Dusburgiečio vertėjas M. Jerošinas sritį ir gyventojus vokiškai vadina tuo pačiu vardu Sudowen, Sudowin, Sudouwen, Sudouwin, tik retkarčiais skirdamas Sudouwin lant ir Sudouwitin. Imperatoriaus Sigismundo ir Vytauto aktuose, liečiančiuose Lietuvos ir Ordino sienų ginčą, vėl randamę terra Sudorum ir Suderlant. Atmetus čia svetimas priesagas ir galūnes- inoi, -ini, -ite, -ita, -iten, -enses, -en, -in, -er, -ia ir vok. lant ' žemė ', lieka dvejopas vardo kamienas sud- ir sudov-. Patys sūduviai savo kraštą bus vadinę *Sūdō (iš prolytės *Sūdā, lietuviškai būtų *Sūdà) arba dažniau su sričių ir šiaip vietų vardams įprasta priesaga -avō (šaltiniuose : -owe, -ow, -owia, -ovia, -awe, -aw, -auwe : liet. ir lat. -ava) *Sūdavō (iš *Sūdavā, lietuviškai būtų Sūdavà), o jo gyventojų *sūd(a)s arba *sūdavis. Kad šaknies balsio ū būta tikrai ilgo, kaip pastebėjo Būga, rodo sūduvių vardą dėvinčio vietovardžio Sudowe (1301) perdirbimas į Saudaw (1515), dabar Sudau (Karaliaučiaus aps.). Mat Ordino raštinės vartotoje viduriečių vokiečių tarmėje sudvibalsinamas tik ilgasis ū balsis. Plg. dar vietovardį Merunen 1353, Merownen 1443, dabar Maraunen (Heilsbergo aps.), kur 1376 m. gyveno prūsas Merune (= pr. Mērūns). Kaip tik su ta pačia priesaga sudarytas ir trečiasis Sūduvos vardas Dainava, taip pat šaltininių sūduvių valsčių (lot. territorium, vok. gebît) pavadinimai Kymenow, Kymenovia (P. Dusburgietis), Kimenow (Jerošinas) ir Kirsnovia, Kirsnouwe. Pirmasis pavadinimas dabar yra išnykęs, bet valsčius apytikriai tyrinėtojų lokalizuojamas Šelmento ežero (į vakarus nuo Punsko) apylinkėje. Sūduviai vardą galėjo tarti pr. *Kīminavō (: pr. *Kīmins = liet. Kýminas). Kirsnovia skaitytina pr. Kirsnavō (: pr. kirsnan ' juodas ') ir jos, be abejo, ieškotina Šešupės intako Kirsnos paupiuose. Netoli jos ištakų yra trys D., N. ir Aštriosios Kirsnos vietovės (seniau : kaimas, palivarkas ir dvaras, Rudaminos vls.), palaikas XVI a. paliudytos Kirsnos, valdytos Masalskio.

Kadangi priesaga -ava lietuvių kalboje yra retesnė nei -uva, tai Būga pagal Lietuvà : lietùvis, Šeduvà : šedùvis analogiją pasiūlė bendrinėje kalboje vartoti ir Sūduvà, sūdùvis. Istorikų, ypač seniau, vartotos lytys Sudãvija ir sudãvai yra nusižiūrėtos iš lot. Sudavia ir vok. Sudawen (taip rašo pvz. C. Hennenbergeris). Nepriklausomosios Lietuvos laikais tuo vardu vėl buvo pasivadinusi suvalkiečių studentų

korporacija. Dėl vardo etimologijos daryta įvairių spėjimų. S. Grunau savo pasakose teigia, kad Sūduva praminta pagal tariamojo prūsų kunigaikščio Vaidevučio sūnų Sudo. A. Brückneris vėl iš lengvos rankos, nesiskaitydamas su garsų atliepimu (s ir š), sūduvio vardą kildino iš žmogaus mėšlo lietuviško pavadinimo ir tarė jį buvus niekinamos reikšmės (Starożytna Litwa). Taip pat iš piršto išlaužta ir J. Sembrzyckio etimologija, pagal kurią sūduvio vardas turėtų būti kilęs iš jo paties pramanyto tautovardžio gudva (: gùdas), lenkų tarsi perdirbto į tokią pat nebuvėlę Żudwa. Būga yra pasiūlęs net dvi etimologijas. Jis mano, kad * sū́das galėtų būti giminaitis su skr. svadhā ' savybė, paprotys ', lot. sodālis ' draugas, bičiulis ' ir toliau su got. swēs, sva. swās ' savas '. Kitaip sakant sūdai būtų saviškiai, savieji žmonės. Tačiau baltų kalbose tokio tipo tautovardžių, kaip vok. Schwaben ir sen. šv. Swēar ' švedai ' (: got. swēs etc.), šiaip nerandame. Priimtinesnė yra jo antroji, upėvardinė etimologija, kur vardas gretinamas su Šešupės intaku Sūduonià. Visų pirma priesaga -uonia čia gali būti priebalsinio kamieno linksniavimo palaikas. Sūduonià galėjo atsirasti iš senesnės lyties *Sūduõ, km. *Sūdenės, vėliau lygiai taip pat, kaip ir ėduonia ' ėdikas ' bei ėduonis yra atsirade iš rytiečių tarmėse dar tebegyvo ėduõ ' tokia piršto liga, landuonis ', km. ėdeñs, bet ir ėduoniẽs, ėduonio. Žemaičiuose XVI a. pažįstamas ir vandenvardis *Sūda. Sprogis savo žodyne mini pievą Sudos upis (Ganipravo apl., Kražių vls.) ir upelį Sudupia, t. y. Sūdupė (Jonaičių k., Luokės vls.). Be to, dar paliudytas ir šiaip žemėvardis *Sūda ir daugiskaitinės *Sūdos (aktuose: Suda, Sudas, Sudy, ds. Sudosa). Sprogis jų mini bent šešetą iš senųjų Beržėnų, Kražių, Raseinių ir Šiaulių vls. Upėvardinė Sūdos ir Sūduvos kilmė juo įtikimesnė, kad ir Dainavai, jotvingiams bei Latvijai vardai praminti iš upių. Šaknis sūd- etimologiškai jungtina su vkž. sūdyti, bdv. sūdrùs (žem. sū́drus) ' vešlus, tarpus ', taip pat sūrùs, trm. sū́ras, lat. sūrs ' sūrus, kartus, aitrus, rūgštus ', kuriems atliepia sl. syrŭ ' šlapias, drėgnas ', rus. syroj ' žalias, drėgnas, rūgštus ' su išlaikyta pirmine reikšme ' šlapias, drėgnas '. Taigi Sūda, Sūdos, Sūdupė bei Sūduonia bus taip pramintos dėl jų šlapumo, pelkėtumo. Reikšmei plg. Šlapakšnà (Jiesios kairysis intakas) ir XVI a. Šlapia ar Šlapė (upelis bei dirva Liaudėje, sen. Veliuonos vls.).

Žymios kilties vardas, žinoma, turėjo palikti pėdsakų ir šiaip vardyne. Vienas, matyti, iš Sūduvos atkilęs bartas Ordino 1306 m. žemės privilegijoje dėvi Sūdo (orig.: Sude) asmenvardį, o Varmės srityje vėl minimas prūsas Sudowe. 1301 m. sūduviui Kacui ar Kaciui (iš *Kat-sas ar *Kat-sīs) užrašoma žemės Sūduvos kaime (Catcze Sudowite in villa Sudowe), dabar vok. Sudau, netoli Trimpavos (vok. Trömpau, Karaliaučiaus aps.). 1348 m. paminėta vietovė

Sudaw, dabar vok. Petersdorf, Vėluvos aps. Be to, dar Semboje šaltinių minimos vietovės Sudowiten 1353 (= pr. Sūdavītjai: sūdavis + priesaga -īt-), Sudelow 1344 (= pr. Sūdelavō: mažybinis Sūdelē + priesaga - av-), Zudaynen 1419 (= pr. Sūdainjai), o Heilsbergo aps. Zudithen 1308 (= pr. Sūdītjai). Žinoma, tai vis Sūduvos tremtinių gyventos ir greičiau jų pačių prakurtos vietos. Šiaip dar gyvenamųjų vietų sąrašuose randame dvi nedatuotas vietoves vok. Sudau, girininko sodyba Labguvos aps. ir kaimas bei dvaras netoli Kvedenavos Karaliaučiaus aps. Lietuvoje sūduvių vardas yra išlikęs, rodos, tik Vižainio vls. Sudaviškių, arba Sudauskų (iš lenk. Sudawskie) kaimo pavadinime. Sudaviškiai užrašyti E. Volterio Ob etnografičeskoj pojezdke po Litve i Žmudi (1887), kur neskiriama trumpasis ir ilgasis u. Vardas gali būti senas, nes viename XVIII a. galo inventoriuje jis eina žemėvardžiu (lenk. uroczysko). A. Kamińskis Lietuvoje priskaičiavo dar per dešimtį kitų tarsi pagal sūduvius pramintų vietovardžių. Bet Sudeĩkiai, Suduĩkiai, Sudẽnai ir Sudvajai nieko bendro neturi su sūduvių vardu. Čia balsis u trumpas ir anie vietovardžiai yra kilę iš pavardžių Sudeĩkis, Suduĩkis, Sudẽbis, Sudvajas (iš asmenvardžio Sudivajas, 1434 m. akto antspaude lot. vs. km. Sudivoionis). O tos pavardės, išskyrus dvikamienį Sudvają, vėl savo ruožtu yra priesagėti senieji trumpiniai asmenvardžiai, kurių pagrinde eina pirmasis kamienas tokių asmenvardžių, kaip Sùdmantas: 1384 Sudemund, 1597 Sudimont), būdvardinis Sudmantis (1585 m. Platelių vls.), Sudgintas ir Sudvinas. Antruoju kamienu Sud- eina rytiečių pavardėje Josùdis ir XVI a. Josudas (aktuose: tėvavardis Jasudovič ir dvaro vardas Jasudy). Taip pat ir jo minimi vietovardžiai Sudcy (Minsko aps.), Sudče (Pinsko aps.) bei vok. Suden (lat. Sūdu muiža, Dundangos par., Ventpilio aps.) vien dėl fonetinio panašumo nedera jungti su sūduviais. Pirmieji du atrodo nieku nedėti slaviški vardai, o pastarasis šiaip sau latviškas.

Kadangi šaltinuose sūduviai pažįstami net trimis baltiškais vardais, tai jau savaime aišku, kad jie yra sritinio kilimo, t. y. bus reiškę atskiras sūduvių krašto dalis ir vėliau jų kaimynų skirtingai apibendrinti visai kilčiai. Tai patvirtina ir ta aplinkybė, kad lenkų ankstyvieji šaltiniai sūduvius vadina sulotynintu slavišku topografiniu vardu (Pollexiani = lenk. polesianie: Polesie 'pagirys' arba greičiau sen. rus. * podljašane: Podljaše 'Palenkė') ir tik vėliau, ne be Haličo - Volinijos Rusios įtakos, pereina prie jotvingių pavadinimo. Mozūrų šaltinių Jaćwiagi sulenkinti iš rus. jatvjagi, bet Dlugošo Jaczwingi (= Jaćwingi, pagal lot. Jathwingi) ir kitų šaltinių lytys su nosinių balsių ą, ę refleksais rodo, kad lenkai galėjo ir tiesiogiai susipažinti su jotvingių vardu.

Kadangi sūduvių vardas lotyniškomis ir vokiškomis jo atmainomis (dabar vokiečių istorikų vartojama: Sudauen ir Sudauer) išpopuliarintas Ordino raštinės, o vokiečių žygiai prieš sūduvius vyko iš šiaurės vakarų, tai galima spėti, kad šis, kaip sritinis, pačių sūduvių buvo vartojamas jų krašto šiaurėje ir todėl paliko nežinomas rusų ir lenkų šaltiniams. Kaip rodo iš Vytauto raštinės išėję raštai (žr. aukščiau), Lietuvoje pažinta abu sūduvių ir jotvingių pavadinimai. Bet gausūs dainaviniai vietovardžiai ir jų paplitimo geografija leidžia spėti, kad lietuvių sūduviams vadinti labiau buvo vartojama Dainava. Tai patvirtina ir XVI a. galo Lietuvos metraščio vartosena Doinova Jatvež (Krasinskio kodekse). Metraščio autorius, matyti, norėdamas būti tiksliai suprastas, greta lietuvių įprastinės Dainavos padėjo ir rusų metraščių iš seno vartojamą sinoniminį jotvingių pavadinimą. Gyvojoje lietuvių kalboje nė vienas tų trijų sūduvių vardų nėra išlikęs. Bendrinės kalbos vartosenai jie atgaivinti V. Krėvės (Dainava) ir ypačiai K. Būgos pastangomis.

JOTVINGIAI *

Jotvingiai — rusų ir lenkų šaltinių vartojamas sūduvių vardas. Pirmą kartą jis paminėtas seniausioje Kijevo kronikoje, vad. Nestoro metraštyje, kalbant apie 983 m. įvykius, kur, tarp ko kita, sakoma, kad kng. Vladimiras žygiavęs prieš jotvingius ir nukariavęs jų žemę (Ide Volodimir na Jatviagy i vzia zemliu ich). Ir nuo tų metų jų vardas, ryšium su naikinamaisiais karais, ištisus tris šimtmečius kartojamas kronikose. Ypačiai dažnai jis minimas vad. Volinės metraštyje, rašytame XIII a. Vienas kitas istorikas ir Nestoro metraščio tarp Kijevo kunigaikščio Konstantinopolin 945 m. pasiųstųjų pasiuntinių minimą Javtiag Gunarev norėtų laikyti jo tarnyboje buvusiu jotvingiu ir net Narvos srities (Estijoje) vietininku (V. T. Pašuto). Mat kai kuriuose vėlyvesniuose metraščiuose šis pasiuntinys rašomas Jatviag, o Ipatijaus metraštis vietoje Gunarev turi Nunarev. Tačiau spėjimas, atrodo, nepagrįstas. Visų pirma seniausiojo metraščio duodamos vardo lytys patikimesnės ir čia, matyti, būta skandinavo variago, kaip ir daugelio kitų pasiuntinių. G u n a r e v yra rusiškas būdvardinis tėvavardis iš skandinaviško G u n a r, o J a v t i a g taip pat gali būti surusintas skandinaviškas vardas (V. Thomsen). Antra jotvingių kraštas visai nebuvo pakeliui variagams, kaip pvz. estų sritys (rusų metraščių Čudė), iš kurių buvo pasiuntinių ir anoje

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, IX, 501-502.

945 m. delegacijoje. Nestoro ir Suzdalio metraščiai jotvingių vardą rašo j a t v ę g i, j a t v ę g y, j a t'v ę g y. Volinės metraštyje rašymas labai įvairuoja, bet ten pasirodo ir naujesnė rusiška vardo lytis j a t v i a ź, vartojama lygiomis tautai ir kraštui vadinti. Ji pasidaryta analogiškai pagal kitus metraščių vartojamus vardus, pvz. ne tik Ruś, bet ir Korś ' kuršiai ', Lib' ' lybiai ', Sum' ' suomiai '. Lotyniškų XIII a. lenkų šaltinių vartojamose lytyse Jaczwyagi, Jaczwiagy, Yaczwagi, Yaczwyagowye, Jadwiagowie, Yaczwaigowe atsispindi tuometinis rusiškas jotivingio vardo tarimas j a t v i a g i, o kitos vėl lytys, būtent metraščių Iazwizite ir dg. gl. Iacuizitas, Iaczuizitas, Jazvizitas, Jazvuditas yra sulotynintos (su priesaga -i t a) taip pat iš rus. Jatviaź. Bet lenkų šaltiniuose sutinkame ir lyčių su priesaginiu n, pvz. Jazvindite ir dg. gl. Jaczvangos, Jaczwanszytas. Kijevas, be abejo, su jotvingiais bus susipažinęs bent kelias dešimtis metų prieš 983 m. žygį, kada rusų kalboje tebebuvo sveiki nosiniai balsiai ą ir ę (plg. liet. lénkas iš prarus. *lęchŭ, vėliau liach). Taigi pirmųjų metraščių tradicinėje lytyje jatvęgi gal būt dar atsispindi senasis nosinis ę, vėliau išvirtęs ja. Bet kur lenkų šaltiniuose randame i n ir a n, ten dėl nosinio visai nėra ko abejoti. Todėl K. Būga, išanalizavęs šaltinines jotvingių vardo atmainas, ir išvedė, kad prūsų (pagal atskiras tarmes) tarta *j ā t v i n g s arba *j ō t v i n g s iš dar senesnės lyties *j ā t v i n g a s. Lietuvių kalboj čia atlieptų j ó t v i n g a s, dg. j ó t v i n g a i. Bet kadangi priesaga -i n g a s paprastai tevartojama tik būdvardžiams, tai bendrinėj kalboj vėliau prigijo lytis j ó t v i n g i s, j ó t v i n g i a i (plg. pavardes Smìkingis, Stabingis, ežero vardą Nedingis). Vardas yra išvestas su priesaga -i n g- kaip ir daugelis prūsų tikrinių vardų, ypačiai vandenvardžių (plg. Stabingen, kaimas: pr. stabis ' akmuo ', Dobringe, ežeras: liet. dubrà, duburỹs), iš *Jātvā arba *Jōtvō, greičiausia upėvardžio. Ir tikrai Lietuvos Metrikoje 1516 m. minima upė Jatfa, t.y. Jatva (Lydos aps.). Ji pažįstama, tik perkreipta į Yethwes, ir XIV a. kryžiuočių žygių aprašuose. Lytį be priesagos rodo ir 1420—22 m. Sūduvos vardas ' Suderlant alias J e t u e n, kur Jetu- skaitytinas *Jatv-, o -e n yra vokiška galūnė. *J ā t v ā, liet. būtų J ó t v a, neatskirtina nuo upių vardų Jotijà, Jotùlė, Jõtupis. O šaknį j o t- Būga jungia su pr. per-jot ' parvažiuoja ' (plg. skr. yāti ' eina, važiuoja ', rus. jatvo ' vilkstinė, žuvų būrys ', serbų jâto ' banda, vilkstinė '). Kaip senovėje L a t u v a, vėliau išvirtusi *Latva (plg. lenk. Łotwa ' Latvija ') reiškė upę ir kraštą, taip ir Jotva galėjo būti dvireikšmė. Taigi jotvingiai visų pirma bus buvę Jotvos paupio, o vėliau Jotvos žemės gyventojai. Lietuviai jotvingių tuo vardu, matyti, nėra vadinę, nes vienas Zietelos apl. (Slanymo aps.) kaimas, pažįstamas jau XVI a., gudų vadinamas Jatvieź, o vietos

lietuvių tik Dainavà. Bet šiaip jotvingių vardas per lenkus apie XIII a. vidurį patenka ir pas kryžiuočius, taip pat ir Romos kurijon. Šaltiniuose pasklinda daugybė įvairiausių to vardo variantų. Rašoma ne tik terra Jatwesonie, Getuesia, Getwezia ir Gotwesia, bet ir neatpažintinai iškraipoma, pvz. Jentuosi, Jacintiones, Jataerzones. Tačiau iš kitos pusės kryžiuočių kronikos vartoja tik sūduvių vardą. Kaimynams jotvingius benaikinant, jų pasklido ir už krašto ribų, greičiausia belaisvių sodybomis. Vietovardžių Jatwiesk(o), Jatwieź, Jaćwież, Jaczwiąsk, Jatwięgi ir pn. randame nemaža Naugarduko ir Valkavisko srityse, vieną kitą Mozūruose, Paliesėje ir net senovinėje Raudonojoje Rusijoje (Lvovo apl.). Iš šių vardų paplitimo gudiškose ir ukrainiškose srityse galima spėti, kad jotvingiais visų pirma bus vadinusis kuri pietų rytų sūduvių kiltis, bet rusai ir lenkai tą kiltinį vardą anksti išplėtė visiems sūduviams.

DAINAVA *

Dainava — tretysis istorinis užnemunės vardas šalia plačiau pažįstamų Sūduvos ir Jotvingų. Istorijos šaltiniuose Dainava pirmą kartą paminėta 1253 m. kaip " terra Deynove ", kurios pusę D. L. K. Mindaugas dovanoja Livonijos ordinui. Iš 1259 m. privilegijos (netikros, bet ordino padirbtos dar prieš Mindaugui atsimetant nuo krikščionybės) sužinome, kad Dainava vadinta jotvingų kraštas (" Denowe tota, quam eciam quidam Jetwesen uocant ") ; čia suminėtos ir kelios Dainavos sritys (terrulae) : Sentane (= Sentken prie Šelmento ež., Rytprūsiuose), Dernen (= Dziarnowo netoli Margrabovos), Cresmen (= Skomantų ež. apylinkė į rytus nuo Luko), kaimas Gubiniten (= ?), su trimis kitais kaimais " in Welzove " (= ?). Sugretinus su Cresmen Dusburgo 1280 m. paminėtąją " territorium Sudowie dicium Crasimam " ir Ipatijaus kronikos " gordy Jatviaze ... i Krismence " (1256), matyti, kad tas pats kraštas buvo vadinamas visais trimis vardais. Taigi šaltiniai neduoda pagrindo manyti, kad Dainava XIII a. tesudariusi tik dalį (Kętrzyński) Sūduvos, ir būtent pietinę (Łowmiański). Tačiau pats trijų vardų buvimas vis tik verčia spėti, kad Dainavos vardas, kaip ir antruoju du, yra sritinės kilmės. Bet jau XIII a. jie buvo apibendrinti, ir tuo būdu pirmykštis sritinis tų vardų pasiskirstymas nebeatsekamas. Šiaip Dainavos vardas daugiau tik pačių lietuvių vartotas, jį pažįsta ir

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, IV, 234-235.

Lietuvos metraščiai (" meškajut mužiki na pušči Dojnova Jatvež "). Vokiečių šaltiniai Užnemunę paprastai vadina Sūduva, o rusų Jotvingais. Tas daugiavardiškumas pasireiškia ir Sūduvos išeivių kitose Lietuvos vietose įkurtų vietovių pavadinimuose. Pvz. Zietelos apyl., Slanymo aps., randame kaimą, minimą ir XVI a., kuris lietuvių vadinamas Dainava, o aplinkinių gudų Jaćviž (1580 : Jatŭvezъ, Akty izd. vil. arch. kom. XIV 209). To pat Zietelos vl. Zasečių k. (2 km nuo Zietelos) kelias į Dainavą (Jatvieź) vadinamas Dainovskaja doroga. Kitam Dainavas kaimui, Semeliškių vl., vėl atliepia vokiečių chronisto Wigando " Sudowenses ", kuriuos šis 1375 m., ordino žygio aprašyme, mini Semeliškių apyl. (" per diem et noctem Sudowenses igne et interfectione vexabuntur, intrantque villiam magnam Symliken ", Scrip. rer. pruss. II 579). Be to, Dainavos vardas ir šiaip plačiai yra paplitęs už Užnemunės ribų, būtent pietų Rytų Lietuvoje. Pagaliau Dainavą randame už etnografinių lietuvių sienų, pvz. Dailidžių dvaro palivarkas Dojnowo Balstogės aps., o 1590 m. k. Dojnova minimas net Minsko aps. (Akty XIV 372). Kad pačioje Užnemunėje Dainavos nėra, visai suprantama, nes krašto ir jo gyventojų vardas tame pačiame krašte vietovardžiams paprastai niekada nevartojamas. Plg. Žemaitkiemį, Žemaitėlius, Žemaitaičius..., kurių tėra tiktai Augštaičiuose ir M. Lietuvoje.

Darybos atžvilgiu Dainavos vardas yra sudėtas iš D a i n + a v a. Ši priesaga ir šiaip labai dažna prūsų vietovardžiuose, pvz. Dunow, Ilgoue, Ragaw, Rummowe, Waigaw, Warnnaw, Wilkow ... ; lietuvių kalboje jai taip pat atliepia -(i) a v a ir daug dažnesnė -(i) u v a, pvz. : Blendžiava (upė), Liškiava, Piniava, Karmėlava ; Laukuva, Linkuva, Raguva, Vaiguva ... Apskritai šiedvi denominatyvinės priesagos visose baltų kalbose vartojamos ir kraštavardžiams reikšti : Lietuva (: lietuvis), latvių *Latuva (: latuvis > latvis; Lietuvoje yra Latuvos upė, plg. dar lenkų ir gudų Łotwa iš senesnio *Lotŭva ' Latvija '), prūsų Sudowia (sulotyninta iš *Sūdavō), Kymenow (= Sūduvos sritis). Šaknį d a i n- randame ir vandenų varduose : Dainys, Krakių vl. ežeriukas minimas XVI a. (Sprogis), dabar bevadinamas Jaugilių (k.) ežeru ; Dainava (upė), prūsų Denow, ežeras (ir laukas), paminėti 1340 m. (dabar : Deinowa-See Rastehburgo aps.) ir iš jo ištekanti upė Dena (vokiškai : Dein). Jei nėra pavardinės kilmės (plg. Ročkupis, Bartkabalės ...), čia gali priklausyti ir Dainupis Garliavos ir Veiverių vl. upelis, Dainabalis pelkė Seirijų vl., Dainamiškis Leipalingio vl. Plg. dar Paežerėlių vl. k. Padainiai. Etimologiškai d a i n - jungtinas su latvių d i e t — šokinėti, šokti, d ī d i n ā t — šokdinti, varyti, graikų d ī n o s — sūkurys, sanskrito d í y a t i — lekia. Tuo būdu Dainavos vardas greičiausiai pramintas iš upėvardžio *Daina ar *Dainava, reiškusio —

greitoji, sraunioji, ir nieko bendro neturi su to krašto dainingumu nei su prievardinėmis pavardėmis Dainys, Dainius.

Gyvojoje kalboje Dainava kraštui vadinti nebepažinta. Vardą vėl išpopuliarino V. Krėvė savo raštais (Dainavos šalies senų žmonių padavimai 1912). Juo net praminta viena Trakų urėdijos girininkijų ir pora naujakurių kaimų (Kauno aps. Pažaislio vl. k., 3 km nuo Pažaislio, pavadintas Dainava, ir Seinų aps. Rudaminos vl. k., 3,5 km nuo Rudaminos, sudarytas iš 1933 m. išparceliuoto Bulakovo dvaro ir pavadintas Dainavėle). Šiaipjau yra ligi 25 kaimų (daugiausia Vilniaus krašte), turinčių Dainavos vardą, slaviškai rašomą Deinovo, Doinovo ir pan. Be to, yra 5 kaimai Dainavėlės (sl. Dainovka) vardu; visi Vilniaus krašte.

PRŪSŲ KALBA *

V a r d a s. Liet. p r ū s a s, ds. prūsai, m. g. prūsė (žem. su priegaidės kaita prūsė) atliepia lat. prūsis, m. g. prūsiete, prūsene. Prūsų kalbos paminkluose paliudyta tik bdv. vs. gl. p r ū s i s k a n = liet. prūsišką (1561 m. katekizme vok. im Lande zu Preussen išversta: en Prūsiskan tautan) ir prv. p r ū s i s k a i = liet. prūsiškai. Taigi patys savo vardą irgi bus tarę *prūsas (Sembos tarmėje) arba prūsis (pietinėse srityse). Kaimynai lenkai juos vadino Prusy, o iš šių nusiklausę ir senovės rusai prusi, dabar prussy. Lotyniškai rašytuose šaltiniuose pradžioje rašoma Pruzzi, Pruzi, vėliau Prussi ir, nusižiūrėjus į tokius tautovardžius, kaip Rutheni, Saraceni, Prutheni (P. Dusburgietis, Długoszas), Pruteni (vėlyvesnės kronikos). Dabartinė vok. lytis Preussen irgi yra išriedėjusi iš viduriniu amžių vok. Prûssen (N. von Jeroschin rašo Prûzin). Humanistinio sajūdžio metu, visur ieškant klasikinės senovės tariamų pėdsakų, pamėgdžiojant Ptolemėjo Boroūskoi, vėl prasimanyta Borussi, Borusia, o toliau tam susigalvota ir liaudinė mokytinė vardo etimologija. Girdi prūsus taip praminę lenkai, sudurdami lenk. po 'po, pagal' su lot. Russi 'rusai', t. y. rusų pasienyje gyvenantieji. Dėl tos pat priežasties ir mūsų Daukanto buvo susigalvotas Parusis 'prūsų kraštas'. Kraštui vadinti iš seno verstasi daugiskaitine lytimi P r ū s a i. Plg. žmonių kalbos posakius: eiti į Prūsus, nešti, vežti iš Prūsų. Taip pat ir Lietuvos Metrika lytį Prusy vartojo ta reikšme (1516 Jeduči do Prus 'važiuojant į Prūsus'). Bet jau D. Kleinas savo 1653 m. gramatikoje gretimais vartoja ir P r ū s i j a. M. Lie-

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXIV, 146-157.

tuvos raštuose dar pažįstama ir lytis P r ū s a. Ją mini Sapūno-Schultzės 1673 m. gramatika, o 1701 m. N. Įstatymo prakalboje vėl skaitome: Karališkos Prūsos lietuvininkai kalba ...

Šaltiniuose prūsų vardas pasirodo ištisais šešiais šimtais metų vėliau nei galindų ir sūduvių vardai. Todėl galima spėti, kad anksčiau taip bus vadinusis viena kuri prūsų kiltis ir ne tokia garsi, kaip galindai ir sūduviai. Tik vėliau kiltinis vardas buvo išplėstas visai tautai. Plg. prc. Allemagne 'Vokietiją' pagal vokiečių alemanų kiltį. Tai bus įvykę dar prieš IX a., nes to amžiaus vad. Bavarijos Geografo Bruzi, atrodo, jau apima visus prūsus. Tam pritaria ir vėlesniųjų šaltinių žinios: Ibrākīm-ibn-Jakūbo Brûs ar Burûs (apie 965) bei Dagome iudex (iš X a. galo) Bruzze. O Bruno iš Querfurto šv. Vaitiekaus gyvenimo aprašyme Semba jau stačiai vadinama Prūsijos sritimi (venit in Sambiam terram Prusciae). Pagaliau Adomui Bremeniečiui XI a. antrojoje pusėje prūsų ir sembų vardai eina sinonimu (Semland ... inhabitant Sembi vel Pruzzi). Tačiau pažymėtina, kad Ipatijaus metraščio autorius, aprašinėdamas 1252 ir 1277—78 įvykius, prūsų vardą vartoja kiltine reikšme, nes pvz. rašo, kad prieš Gardiną puolusius kryžiuočius iš miesto išėję prūsai ir bartai (Prusi že i Bortove vyjechavše iz goroda). Sugretinus Gardino puolimo (1276 ar 1277) aprašymą Ipatijaus metraštyje ir Dusburgiečio kronikoje, atrodytų, kad prūsų vardas galėjo paplisti iš Pagudės (Būga). Iš kitos pusės ir Eiliuotinė Livonijos kronika, kalbėdama apie Durbės kautynes, prūsus išskaičiuoja greta su sembais, notangėnais ir varmėnais (Dô die Semen quâmen/zu lande, sie vernâmen/... Ouch was der Natangen mût/und der Prûzen mâzen gût/und der Ermen alsô wol). Kitais žodžiais tariant kronikos autoriui anos trys vardais suminėtos kiltys nėra prūsai. Galima tik spėti, kad tuo vardu jis apėmė visas kitas jau nukariautas kiltis, taigi ne tik pagudėnus, bet ir pamedėnus su bartais. Prūsų vardo atsiradimas vienoje kurioje pietų vakarų srityje būtų visai suprantamas, nes kaip tik iš čia jam buvo arčiausia patekti pas lenkus, kurie jau vardą perteikė toliau Vakarams. Kad prūsų vardas negali būti labai senas, vargu senesnis už VIII a., aiškiai rodo ir kalbiniai duomenys. Jei lenkai su juo būtų susipažinę dar tuo metu, kada slavai skoliniuose ilgąjį balsį ū tebekeitė savuoju y (iki VIII a.), pvz. lenk. ir rus. tyn 'statiniai, statinė tvora', skolintame iš germ. *tūnaz 't. p.', tai jie šiandien turėtų tarti ne Prusy, bet *Prysy.

Seniesiems prūsams suvokietėjus, jų vardu D. Lietuvos lietuvių imta vadinti visi Prūsų k-tijos, o paskiau Rytprūsių gyventojai, kaip lietuviai, taip ir vokiečiai. Vadinasi, sąvoka tapo geografine. Pagaliau Užnemunėje ir Žemaičiuose prūsas ir kiek menkinamai p r ū s ē l i s eina ir grynai konfesiniu vietinio liuterono (lietuvio

ar vokiečio) pavadinimu. Peikiama reikšme dar vartojamas p r ū s õ k a s, -ė, skolintas iš lenk. Prusak (sudarytas kaip Polak 'lenkas'), iš kurio kilęs ir rus. prusák (peikiamai apie Rytprūsių vokiečius). Prūsoku žmonių vadinama dar ir kakšlė, arba tarakonas. Mat šį nemalonų įnamį kažin kodėl gebama vadinti vis kaimynų vardais. Plg. taip pat lenk. ir rus. prusak, lat. prusaks ir vok. Schwabe, Russe, č. švab, t. y. švabas, rusas. — Vokiečiai istorinėje literatūroje seniesiems prūsams vadinti vartoja terminą Altpreussen. Į juos nusižiūrėjus vieno kito ir lietuviškai parašoma s é n p r ū s i a i, o M. Lietuvos raštuose ir visai netaisyklingai senprūsai. Bendrinei kalbai šis vokiškas vertinys neteiktinas, nes juk nesakome nė senlietuviai. Prireikus griežčiau skirti sąvokas, galima vartoti s e n i e j i p r ū s a i, kaip sakome senieji lietuviai, latviai, kur vokiečiai paprastai vartoja Altlitauer, Altletten. — Vardo etimologija neaiški, nors daugelio įvairiai spėta. Pvz. A. Brückneris iš lengvos rankos jį jungė su vkž. praũsti (girdi, pasityčiojamas pavadinimas), o paskutiniu laiku J. Otrębskis vėl yra bandęs sieti su skr. púruṣa- 'žmogus, vyras' (Lingua Posnaniensis V 76tt.).

Iš prūsų vardo turime nemaža ir vietovardžių. Tačiau D. Lietuvos Prūsẽliai (Šakių, Subačiaus ir Juodupės vls.), Prūsãliai (Plungės vls.), Prūseliùkai (Juodupės vls.), Prūsokai (Jankų ir Višakio Rūdos vls.), Prūsiškės (Semeliškių vls. ir Marijampolės aps.), Prūsõkiškės (Linkmenų ir Kuktiškių vls.) su senaisiais prūsais neturi nieko bendro. Tuos kaimus bus prakūrę M. Lietuvos išeiviai. Iš anapus sienos atkilę lietuviai, be abejo, buvo ir 1561 m. inventoriuje minimas Kybartų gyventojas Gricius Prūsas, o Virbalyje — Motiejus Prūsas, kur būta ir Prūsų g-vės (ulica Pruska), nes ji ėjo M. Lietuvos pusėn.

P l o t a s. Sprendžiant iš archeologinių duomenų, priešistoriniais laikais prūsų vakaruose, atrodo, gyventa tik iki Paserijos (vok. Passarge) upės. Bet istorinių laikų pradžioje, dar prieš atsikraustant Ordinui, juos randame jau pasistūmėjus iki Vyslos. Iš Ordino laikų šaltinių taip pat matyti, kad vietomis jų gyventa, mišrai su pamarėnais, ir kairiajame Vyslos krante. Pvz. iš 1400—05 m. žemės privilegijų matyti, kad D. Salavoje (žr. Pamedė, 463-472 psl.) tada gyventa prūsų, lenkų ir kiek vendų, t. y. kašubų. Danzigo apylinkėje prūsai minimi 1271 m. ir taip pat XIV a. kartu su lenkais. 1224 m. ir 1234 m. jie sugriauna Olivą. Prūsų naujakurių XIV a. viduryje randame net toli už Vyslos, Tuchelio (lenk. Tuchole) apylinkėse. Bet apskritai kairiojo Vyslos kranto prūsiškumo klausimas iki šiol nėra dar pagrindinai tyrinėtas. Prieš pat atsikraustant Ordinui prūsų smarkiai veržtasi Kulmo žemėn (žr. Pamedė, 463-472 psl.). Bet kiek prūsų kalbos plotas pavyslyje siekė į pietus Lenkijos pusėn, dėl šaltinių stokos sunku tiksliai nustatyti. Lenkų šaltiniai (Długoszas ir kt.) čia

prūsų ir lenkų skiriamąja siena laiko dešinįjį Vyslos intaką Uosą (vok. ir lenk. Ossa). Iš kito lenkų šaltinio vėl sužinome, kad ir kitas Vyslos intakas Dreventa (vok. Drewenz, lenk. Drwęca) taip pat tekanti iš Prūsijos (Drewentza egreditur terminos Prussiae). Abiejų šių upių vardai yra prūsiški. Pirmajai (1243 Ossa, Osze, 1294 Ozza) senajame prūsų kalbos plote atliepia ir kita bendravardė vok. Ossa, lietuvių tariama Úosa (Argos kair. intakas Gastų, vok. Heinrichswalde aps.), kuri 1384 m. rašoma Wosse ir neatskiriama nuo pr. woasis (sk. vōsis) = liet. úosis (tarmėse ir vúosis). Dreventos baltiškumas taip pat neabejotinas. Dėl vardo lyties žr. Pamedė, 463-472 psl. Ir, žinoma, prūsai nebūtų toms upėms vardų praminę, jeigu jos nebūtų tekėjusios per jų gyvenamą kraštą. Todėl galima spėti, kad priešordeniniais laikais prūsų sodybų bus buvę ir kair. Uosos krante. Sprendžiant iš vėlesnių Ordino laikų žemės dalybų ir ribų aprašymų kair. Dreventos krašte, maždaug nuo Osterodės (lenk. Ostróda) iki Strasburgo pietuose, o rytuose iki Gilgenburgo (lenk. Dąbrówno), buvo ištisusi P. Dusburgiečio tik prabėgomis paminėta Lubavos (vok. Löbau, lenk Lubowo) sritis. Tiesa, joje XIV a. gyvenama lenkų, nes Petras Dusburgietis, pasakodamas apie lietuvių plėšeikų 1303 m. žygį į tą sritį, sako, kad jie pirma ten pasiuntę žmogų mokantį lenkų kalbą (scientem linguam Polonicam) geriau ištirti padėties. Bet anksčiau čia neabejotinai bus gyvenę prūsai. Tai visų pirma rodo popiežiaus Inocento III 1216 m. bulė, kuria patvirtinama, kad prūsų didikas Survabūnas ir jo bendratėvainiai (consortes sui) padovanoję vysk. Kristijonui Lubavos žemę su visais jos priklausiniais. 1240 m. vėl popiežiaus legatas Vilhelmas Modenietis liudija Mozūrų kng. Konrado ir jo sūnaus ginče su Ordinu dėl medžioklės teisių toje srityje. Kunigaikščiai pripažino, kad ši sritis ' buvo ir yra Prūsų ribose ' (fuit et est de terminis Pruscie), bet pareiškė, kad turinti prikausyti jiems, nes ' jų tėvai ir jie patys ją kalaviju ir skydu įsigijo iš prūsų rankų '. Iš šio rašto visų pirma aišku, kad sritis tuo metu buvo negyvenamas tyras, kur abi pusės medžiodavo. O iš kunigaikščių pareiškimo vėl tegalima tik viena išvada : gyventojai buvo išnaikinti kovose su mozūrais. O toliau jau savaime peršasi ir kita išvada, kad XIV a. pradžioje čia gyvenantieji lenkai yra ne kas kitas, kaip mozūrų kolonistai, įsigyvenę išnaikintųjų prūsų vietoje. Tačiau pačioje srities šiaurėje, matyti, buvo išlikę ir prūsų, nes 1303 m. šaltiniuose minima vietovė Sassenpille (: pr. sasins ' kiškis ') + pilis), kurią vokiečiai jau 1338 m. buvo išsivertę Hasenburg, o lenkai vėliau Zajączkowo (dabar Zajączki, k. ir glžk. st. prie Osterodės). K. Būga ir J. Gerulis, matyti, pasitikėdami P. Dusburgiečio 1303 m. žinia, manė, kad ir pats srities vardas esąs lenkiškas. Šaltiniuose jis rašomas Lubouia (1216), Lu-

bowe (1240), Lubouw (1243), Lobow (1400), o patys prūsai pietine tarme bus tarę *L u b a v ō. Vardas sudarytas su prūsų kalboje labai daria vietovardine priesaga -avā, kuri vartota ir sričių pavadinimams (žr. Dainava, Sūduva, 413-415, 401-411 psl.). Kadangi kamienas lub- pakankamai plačiai paliudytas ne tik prūsų, bet ir lietuvių bei latvių vardyne, tai nėra jokio pagrindo nė Lubavos įtarti svetimumu. Plg. prūsų vietovardžius 1331—35 m. Luben (ež. tarp Elbingo ir Christburgo), Lubano (Pisos intakas Prūsų—Mozūrų pasienyje), 1427 m. Lubekaym (: Lube, prūso vardas + pr. caymis — liet. káimas, Marungo apl.), 1317 m. Lubayn (Semboje) ir Lubynen (Unsatrapio, vok. Wohnsdorf srityje). Tos pačios šaknies yra lietuvių pavardės Lubỹs, Lubiū̃nas, XVI a. inventorių Lubėnas (1598 m. Panemunio vls.), Lubeikaitis (1561 m. Pervazninkų k., Kidulių vls.) ir kaimų vardai Lubiai (Kartenos vls.), Lubė̃nai (M. Lietuvoje), taip pat ežero vardas Lubelis (Būga). Latviai irgi pažįsta Lubas muiža, Lubānas ezers (didžiausias Latvijos ežeras). — Iš rytų prie Lubavos šliejasi Sasnos sritis, kuri į pietus siekusi iki Žaldavos (1349 Soldaw, vok. Soldau, lenk. Działdowo) ir Neidenburgo. Jos P. Dusburgietis visai nemini, nors šiaip smulkiai aprašinėja visų kitų sričių nukariavimą ir jų dalyvavimą sukilimuose. Iš čia peršasi išvada, kad Sasnos gyventojai taip pat buvo mozūrų išnaikinti prieš Ordino atsikraustymą. — Dar toliau į rytus ėjo Galinda, didumo antroji po Sūduvos. Tačiau ir ją Ordinas jau rado negyvenamą. P. Dusburgietis visai nemini, kad kryžiuočiai būtų kariavę su galindais ar kad šie būtų dalyvavę sukilimuose. Kronikoje randame tik savotiškai pagražintą pasaką apie galindų išnaikinimą. Kadangi pasaka kalba apie galindų kovas su krikščionimis, tai tenka spėti, kad jie buvo išnaikinti kaimynų lenkų. Kad jų turėta pretenzijų į Galindą, matyti, kaip nukariautą kraštą, aiškiai rodo Ordino ginčas dėl jos su Kujavijos ir Lenčicos kunigalikščiu Kazimieru. Mat šis 1253 m. iš popiežiaus Inocento IV buvo gavęs Galindos ir ‘ visų kitų pagonių žemių, kurias jis galėtų pajungti ’, pripažinimą. Bet kaip matyti iš kito to paties popiežiaus rašto Kulmo ir Pamedės bei Varmės vyskupams, šią sritį, kartu su D. Barta, 1254 m. jau turėjo pasigriebę kryžiuočiai. Tais pačiais metais Ordino vyr. magistras Poppo su Kazimieru pasirašo susitarimą, kuriuo jam perleidžiama pusė Lubavos, o kunigaikštis iš savo pusės atsisako nuo ‘ visų teisių pagal popiežiaus dovanojimą jam priklausiusių į jotvingių ir Galindos žemes (super terris Polexia et Golenz) ’. Bet ginčas tuo nesibaigė. Kazimieras vėl skundėsi popiežiui, kad Ordinas, jau ‘ patiems pagonims pasirengus ir laisva valia norėjus apsikrikštyti, tas žemes užpuolęs ir kardu sau ne be didelio kraujo praliejimo pavergęs ’. Dėl to krašto magistras ir keli broliai buvo patekę net ekskomunikon,

kuri dar nė 1257 m. nebuvo nuimta. Bet skųsdamasis Romai Kazimieras gerokai perdėjo, tuo norėdamas sukliudyti Ordino veržimąsi jo įtakos sferon. Viena, Sūduva Ordino buvo nukariauta žymiai vėliau, o antra, ir Galindoje vargu galėjo būti daug ‘kraujo praliejimo’, nes Ordinas 1254 m. tik iš Bartos paėmė įkaitus. Galindoje gyventojų, matyti, buvo tiek maža, kad nė įkaitų nereikėjo. H. Łowmiańskis ir V. Pašuto mano, kad prie galindų išnaikinimo galėję prisidėti ir rusai, nes jų metraščiai 1058 m. mini Kijevo kunigaikščio Iziaslavo žygį prieš Goliad'. Tačiau metraštininkas čia galėjo turėti galvoje Smolensko žemės galindus, su kuriais rusų irgi kariauta. Be to, aname P. Dusburgiečio pasakojime dar pasakyta, kad krikščionims sunaikinus iš žygio grįžtančią galindų kariuomenę, jų kraštą vėl puolę sūduviai ir išsivedę nelaisvėn moteris bei vaikus ir dar likusius vyrus. Pasakojimas baigiamas žodžiais: ‘ir taip pat ana žemė iki šių dienų pasilieka tuščia’. Vadinasi, kronikos rašymo metu (prieš 1326) ji dar tebebuvo negyvenama. — Prūsų žemės pietų rytai priklausė didžiausiai iš visų sričių Sūduvai. Nors P. Dusburgiečio žodžiais tariant ‘kilmingi sūduviai visus prašoko kaip papročių taurumu, taip ir turtais bei galybe’, tačiau ir jų likimas, ‘po daugelio ir nesuskaitomų karų’ apie 1283 m. galutinai buvo išspręstas kryžiuočių kardo, kada 3000 su viršum sūduvių, vadovaujami Kantigirdo ir Gedeto, pasidavę Ordinui, buvo iškelti į Sembą, o Skurda, ‘kitos Sūduvos dalies vadas, paniekinęs tikėjimą, su savo žmonėmis išvyko Lietuvon’. Baigdamas ir čia kronikininkas pakartoja, ką anksčiau buvo pasakęs apie Galindą. — Priešordeniniais laikais daug jotvingių buvo išnaikinta karuose su rusais ir lenkais. Seniausias Kijevo Rusios metraštis jau 983 m. mini sėkmingą kunigaikščio Vladimiro žygį prieš jotvingius (ide Volodimer na jatviagy, pobedi jatviagy i vzia zemliu ich). Tame pačiame metraštyje paminėti dar du žygiai. Vladimiro sūnui Jaroslavui 1038 m. žygis nepavykęs (Chodi kniaź velikij Jaroslav na jatviagi i ne može ich vziati), bet Volinijos kunigaikštis Jaroslavas 1112 m. vėl nugalėjęs jotvingius (chodi na javeze ... popobedi ja). Vėliau Volinijos Rusios kovos su jotvingiais dar pasmarkėjo ir padažnėjo. Ipatijaus metraštyje jotvingių vardas minimas arti šimto kartų. Lenkų karai su jotvingiais, ankstyvųjų šaltinių vadintais Pollexiani, prasideda žymiai vėliau. Kadlubekas mini žygius Boleslovo Garbaniaus apie XII a. vidurį ir Kazimiero Teisingojo 1192 m. Iš lenkų kovų su jotvingiais būdinga Lenčicos kunigaikščio Konrado 1241 m. privilegija grafui Gotardui, kuris drąsiai kariavęs su prusais, lietuvais ir jotvingiais ir paėmęs nelaisvėn septynis jotvingių kunigaikščius, kurie išsipirkę kiekvienas sumokėdamas 700 markių gryno sidabro. Ordinas ruošdamasis Sūduvių puolimui rado reikalo tartis su abiem ankstyvesniaisiais pretendentais į kraštą. 1254 m.

jis pasirašo susitarimą su Volinijos kunigaikščiu Danieliumi ir Mozūrų kunigaikščiu Zemovitu žadėdamas jiems perleisti už suteiksimą pagalbą trečdalį jotvingių žemių.

Kiek galindų ir sūduvių gyventieji plotai siekė į pietus, galima tik apytikriai spėti, nes šaltiniuose trūksta tikslesnių duomenų. Netiesioginių išvadų šiuo atžvilgiu daugiausia daromės iš to, kiek toli čia į šiaurę senovėje yra siekusios kaimynų slavų gyventos žemės. Žinoma pvz., kad Ostrolenkos—Viznos ruože mozūrų XII—XIII a. gyventa tik iki Narevo upės. Bet pati Vizna yra sena mozūrų vietovė. Kaip Narevo persikeliamoji ji pažįstama jau pusėje XI a., o pilis pirmą kartą paminėta 1145 m. Bet galindų ir sūduvių sodybos turėjo būti irgi ne per toliausiai nuo šios pilies, nes Mors et miracula B. Verneri, episcopi plocensis pasakojama, kad jos kaštelionas Bolesta turėjęs artimų ryšių su pagonimis. Prūsai ateidavę pas jį skųstis dėl lenkų vagysčių, plėšimų ir užpuldinėjimų, jam atnešdavę net dovanų. O kaštelionas ginčus sprendęs ne tik taikiu būdu, bet ir ginklu, taip pat gebėdavęs prūsus vaišinti, turtingiesiems rengdavęs gėrynes. Ir visa tai turėjo vykti prieš 1172 m., kada Bolesta nužudė Plocko vyskupą. Toliau Volinijos Rusios labiausiai į šiaurę nusikišusios pilys vėl buvo Drohičinas (sen. rus. Dorogičin), pirmą kartą paminėtas 1142 m., bet archeologiškai patvirtinamas jau XI a., ir Brestas (sen. rus. Berestje, aušrininkų lietuviškai pavadintas Lietuvos Brasta) metraščių minimas jau 1017 ir 1022 m. Kadłubekas 1192 m. žygio prieš jotvingius aprašyme pasakoja, kad Kazimieras, paėmęs Drohičiną, ' tuoj greičiausiu trijų dienų žygiu sunkiai perėjęs tą nepraeinamą tuščią dykumą ' ir tada pasiekęs jotvingių kraštą. Vadinasi, jų sodybų būta, palyginti, toli nuo Drohičino. Tai patvirtina ir Ipatijaus metraščio žinia apie neįvykusį bendrą Mozūrų ir Volinijos kunigaikščių 1250 m. žygį prieš jotvingius. Jie nužygiavę tik iki Nureco (deš. Bugo intakas, 30 km į šiaurės vakarus nuo Drohičino), bet dėl milžiniškų sniego pusnių turėję grįžti atgal. Žygis įvyko sekančiais metais, o metraštyje apie jį vėl skaitome : ' ir ištraukė iš Dorogičino ir ėjo ir perėjo balas, ir užpuolė jų (t. y. jotvingių) kraštą '. Kad jotvingių pietuose gyventa iki Narevo intako Bebros (1343 Bebra : pr. bebrus = liet. bebrùs, bẽbras), nė kieno neginčijama, o kitų tyrinėtojų (St. Zajączkowskis, abejodamas A. Kamińskis) dar manoma, kad jiems galėjęs priklausyti ir Bebros—Narevo trikampis atsiremiąs rytuose į Svisločės upę. Kadangi čia šaltiniai nemini jokių senų vietovių, tai trikampio etninės priklausomybės klausimą galės išpręsti tik ateites archeologiniai ir toponomastiniai, ypačiai vandenvardžių tyrinėjimai. Ir pats Narevo upės vardas, atrodo, yra prūsiškas. Kadangi XIV a. Ordino šaltiniai rašo Nara, Nare (P. Dusburgietis), Nar (N. von Jeroschin), tai sūduviai bus tarę *N a r ō. Tos pačios

šaknies yra ir šie prūsų žemės upėvardžiai: Narus (1306), Narys (1372), Naruse (1374), Narussa (1389), kuriems atliepia liet. Nãr-upė, Narakỹs (Utenos aps. ež.), Narùtis (Panevėžio aps. ež.), Nãročius (Biržų aps. ež.), Narõtis ir Narasa (Tauragės aps. upės). Nuo jų, žinoma, neatskiriama nė Neris bei Nerỹs (Tauragės aps. up.) ir visi jungtini su vkž. nérti, narìnti ‘panerti po vandeniu’ ir vandens paukščio vardu nãras. Lenkai pr. *Narō, pritaikydami savo kalbai ėmė tarti *Nary, vs. km. *Narŭve, iš kurios vėliau išriedėjo dabartinė lytis Narew (XIV a. Olivos kronika rašo Nareff). Vienas Ordino 1396 m. žygiaraštis dar mini du Narevo intakus vardu N e r e s n a, kuri priesaga sutinka su Varnių vls. pievų vardu Debẽsnos. — St. Zajączkowskis dar spėja, kad XII a. jotvingių galėjo gyventi ir už Narevo, jo kairiojo intako Zlinos (tarp Viznos ir Tykocino) paupiais. Tik XII a. gale, puolami lenkų, jie būtų pasitraukę šiaurėn, kur Dusburgiečio XIII a. minima territorium Silia, o Ipatijaus metraščio Zlina, Zleničі. Bet Długoszo ir jį pasekusių vėlesnių lenkų kronikininkų (Miechowita, Kromeris ir kt.) kartojama žinia, kad jotvingių gyventa ir Palenkėje, kaip įrodė A. Kamińskis, yra grynas nesusipratimas. Kadłubeko vartotą lotynišką jotvingių pavadinimą Pollexiani, nežinomo šaltinio Polesitae ir XIII a. viduryje Kujavijos ir Ordino sutartyse bei popiežiaus bulėse paminėtą jų krašto vardą Polexia Długoszas sutapatino su vėlesne lenk. Podlasie ir tuo pačiu iš seno garsų Drohičiną paskelbė jotvingių sostine (principalis metropolis). Kaip spėja Zajączkowskis, tam galėjo būti ir politinių motyvų. Mat Lietuvos ir Lenkijos jau XV a. varžytasi dėl Palenkės. Todėl Długoszas, norėdamas pagrįsti lenkų teises į šį kraštą, dar prasimanė, kad Boleslovas Gėdingasis jotvingius nukariavęs ir net pakrikštydinęs. — Vakariausia Juodosios Rusios pilis jotvingių pašonėje vėl yra Valkaviskas (sen. rus. Volkovyjesk, Ordino XIV a. galo žygiaraščiuose iš rusų žvalgų užrašytas Wolkewiske, Wolkawisken, o prūso žvalgo Mėrūno suprūsintas į Wilkewisken). Ipatijaus metraštis pirmą kartą jį pamini tik 1252 m., bet Valkavisko piliakalnio tipas rodo, kad pilies čia būta daug anksčiau.

Taigi trumpai tariant pirmykštis prūsų etnografinis plotas istorinių laikų pradžioje (X—XI a.) buvo ištisęs tarp Vyslos žemupio (vietomis ją peršokdamas) vakaruose ir Nemuno bei jo kairiojo intako Svisločės rytuose, o pietuose rėmėsi maždaug į liniją, kurią sudaro dabartiniai Graudenzas (lenk. Gruzdziądz) ir Žaldava, o toliau į rytus Narevo upė. Tačiau dėl XI—XIII a. naikinamųjų karų, pirma su kaimynais rusais ir lenkais, o paskui su kryžiuočiais, prūsų gyvenamasis plotas XIII—XIV a. sąvartoje jau buvo sumažėjęs daugiau nei dviem trečdaliais ir, prisišliejęs prie Vyslos ir Baltijos jūros, į rytus tesiekė maždaug iki Labguvos—Vėluvos—Girduvos—

Nordenburgo, o į pietus ne toliau už Rešliaus—Wartenburgo (lenkų pavadintas Barczewo)—Allensteino (lenk. Olsztyn)—Osterodės—Freystadto (lenk. Kisielice). Sasnos, Galindos, Sūduvos, Nadruvos ir Skalvos sritys kartu su v. Žemaičiais buvo paverstos negyvenamu tyru, šaltinių vadinamu lot. solitudo, desertum, vok. Wildnis, skyrusiu ilgiau nei pusantro šimto metų dvi kariaujančias stovyklas, kryžiuočius ir lietuvius. Tačiau reikia pažymėti, kad vakarinės prūsų sritys Ordino laikų pradžioje buvo žymiai tankiau gyvenamos nei rytinės. Todėl didelis gyvenamojo ploto sumažėjimas dar nereiškia, kad ir gyventojų skaičius būtų sumažėjęs tuo pačiu santykiu. Sūduva tankiau buvo gyvenama tik šiaurėje, o rusų ir lenkų šaltiniai kaip tik pabrėžia jos pietinės dalies didelį miškingumą bei pelkėtumą. Kad Nadruva ir Skalva irgi ne per tankiai gyventos, rodo, palyginti, greitas jų nukariavimas iš Ordino pusės. Tik pasibaigus karams ir 1422 m. Melno taikos sutartyje pirmą kartą nubrėžus tikslias sienas, padalijusias tyrą tarp Ordino ir Lietuvos bei Lenkijos, jis XV—XVI, o iš dalies net XVII a. būvyje naujai buvo apgyvendintas rytuose lietuvių, o pietuose mozūrų. Lietuviai per pusantro šimto metų buvo tiek pasistūmėję į vakarus, kad pvz. M. Stryjkowskis savo 1582 m. kronikoje pasakoja, jog keliaudamas į Prūsus, girdėjęs lietuviškai kalbant veik iki pat Karaliaučiaus.

P a m i n k l a i. Lotyniški viduriniai amžiai apskritai maža domėjosi prasta liaudies kalba (lingua vulgaris). Taip pat ir Bažnyčia ne daug tesirūpino Dievo žodį naujakrikščiams skelbti jų gimtąja kalba. Nors prūsai oficialiai buvo tapę krikščionimis jau XIII a., tačiau jų kalba, neatsiradus iš savo tautos kilusių dvasininkų ir, be to, trūkstant miestiečių luomo, tevartojama vienų kaimiečių, grynai vokiškoje Ordino valstybėje, negalėjo susilaukti nė mažiausio visuomeninio pripažinimo, o tuo pačiu ir rašto. Tikra išimtis toje aplinkoje yra kažkokio vokiečio mėgėjo apie pusę XIV a., palyginti, neblogai surašytas 800 žodžių vokiškai-prūsiškas Elbingo žodynėlis. Jau Ordinui sugriuvus, S. Grunau savo tarp 1510—1529 m. rašytoje kronikoje, užsistodamas skriaudžiamus prūsus ir norėdamas parodyti juos kalbant atskira kalba (Preusch ein besonder sprache sey), duoda prūsiškai-vokišką žodžių sąrašą, susidedantį iš šimto labai netiksliai užrašytų, bet iš dalies ir vėlesnių kronikos nurašinėtojų iškraipytų žodžių. Pats Grunau, matyti, ne kiek prūsiškai ir tesuprato, nes kaip prūsišką pateikia ir labai iškraipytą latvišką Tėve mūsų. Į jo sąrašą pateko ir stačiai lenkiškų žodžių, pvz. angol (sk. anjol) = lenk. anioł 'angelas', kur Elbingo žodynėlyje randame neaiškios kilmės rapa 't.p.', iest = lenk. jest 'yra', gowen = lenk. gówno 'išmatos', taip pat pora lietuviškų: eikete 'eik šen' —

liet. eiki tę, walge ' valgykite ' (be galūnės), nes prūsai čia sakydavo edeitte, īdeiti. Bet visgi jo sąraše randame per dešimtį žodžių, nepaliudytų kituose prūsų paminkluose, pvz., malko, pawtte, lynno, manga, salme = liet. málka, paũtas, linaĩ, manga ' paleistuvė ', lat. salmi ' šiaudai ' (plg. sen. sl. slama, rus. soloma ' t.p. '). Įvedus protestantizmą, į prūsus bandyta krеiptis ir jų gimtąja kalba. Tam reikalui prūsiškai nemokantiems kunigams naudotis Karaliaučiuje buvo išleisti trys katekizmai. Visi jie versti iš vokiečių kalbos ir išspausdinti gretimais vokiškai ir prūsiškai. Pirmieji du mažyčiai katekizmai (prūsiško teksto vos po 5 psl.), išleisti 1545 m., faktiškai yra to paties katekizmėlio du leidimai. Mat į pirmąjį buvo pakliuvusi labai nemaloni klaida. Nemokša vertėjas Tėve mūsų maldoje vok. Reich ' karalija ' vietoje pr. rīki (iš senesnės lyties *rīkē) arba rīks (iš got. reiki ' t.p. ') išvertė bdv. laims ' turtingas ', nes vokiečių kalboje čia daiktavardis ir bdv. reich yra homonimai. Svarbiausia dėl tos priežasties tais pačiais metais ir buvo išleistas pataisytas (gecorrigiret) naujas leidimas. Be to, jis kiek skiriasi ir tarme. Prakalboje dar pažymėta, kad naujojo leidimo paruošime dalyvavę ne tik ' prityrę tulkai (t.y. bažnyčių vertėjai), bet ir tą kalbą mokantieji žmonės, kurie nuo gimimo iš tėvų išmoko prūsiškai, o vėliau ir vokiškai bei lotyniškai '. Tretysis katekizmas, 134 psl. vokiško ir prūsiško teksto, išleistas 1561 m. Tai yra Der kleine Catechismus Doctor Martin Luthers Deutsch vnd Preussisch vor die Pfarherr auff dem Lande ..., kuriam duota ir prūsiška antraštė Stas Likuts Catechismus D.M.L. Mixkai bhe Prūsiskai pra stans Predickerins no tautan ... Jo vokietis vertėjas, Pabėtų bažnyčios (Semboje) klebonas, Abelis Willis, pats nekaip prūsiškai temokėdamas, vertimui naudojosi tulko pagalba ir, gal būt, kieno kito verstais tekstais. Vertimas labai blogas. Ne tik verčiama vergiškai žodis po žodžio, bet taip pat painiojami linksniai, ypačiai galininkas su vardininku, skaičiai, ir labai netiksliai rašomos galūnės. Vertinant šio katekizmo kalbą ir apskritai jo vertėjo darbą, kalbininkų tarpe savu laiku buvo kilę nemaža ginčų. Labai neigiamai yra pasisakę Leskienas, Brückneris, Bernekeris ir Endzelynas, visą kaltę dėl netikusios katekizmo kalbos suversdami nerūpestingam ir labai menkai prūsiškai temokėjusiam vertėjui. Kiek atlaidesni jam buvo Bezzenbergeris ir Trautmannas, pabrėždami, kad prūsų kalba, girdi, dar nebuvusi literatūriškai apdirbta. Tik E. Hermannas tvirtino, kad vertimas atliktas gerai, o blogas atrodąs tik todėl, kad prūsų kalba tada buvusi jau mirštanti ir sumišusi. Bet Gerulis įrodė, kad A. Willis, tiesa, pamaldas laikė be vertėjo, bet jo riboto prūsų kalbos mokėjimo nieku būdu nepakako sunkiam Liuterio tekstui versti. Panašiai kaip A. Willio gramatinės lytys ir galūnės sujauktos ir XVI a. latvių kalbos paminkluose, verstuose taip pat vokiečių. Ir čia niekas

neabejoja, kad kaltas tik vertėjų menkas latvių kalbos mokėjimas. XVI a. prūsų ir latvių kalbų morfologinis turtingumas, daug paprastesnės gramatinės sistemos kalba kalbančiam ano meto vokiečiui stačiai buvo neįveikiama kliūtis. Tačiau tretysis katekizmas vertingesnis už pirmuosius du ne tik savo didumu, bet ypačiai dar tuo, kad jame brūkšneliais viršum balsių, nors ir nenuosekliai, žymimas jų ilgis ir kartu kirtis. Katekizmo prakalboje vertėjas paaiškina: 'Kad skaitytojas tą kalbą galėtų suprantamai skaityti jos natūraliu būdu ir kad klausytojai taip pat suprastų, reikia stropiai įsidėmėti, kad penki balsiai paprastai tariami ilgai (durch eine lange Pronunciation ausgesprochen). Todėl tos raidės turi turėti atskirus ženklus ir kur sekantis ženklas (t. y. ā, ē, ī, ō, ū, ȳ) randamas ant tokios raidės žodyje, tas turi būti tariamas su savo įprastiniu kirčiu (mit seinem gewohnlichen accent Pronuncijrt werden)'. Iš tų brūkšnelių dėliojimo galima spręsti, kad prūsų kalbos kirtis buvo laisvas ir kad taip pat skirta priegaidės. Plg. pr. piēncts (sk. pēnkts), rānkan = liet. peñktas, rañką, lat. pìekts, rùoku, bet pr. kurpi, pilnan = liet. kùrpė, pìlną, lat. kuřpe, pilnu. — Visi prūsų kalbos paminklai pilnu kritiniu leidimu išleisti 1910 m. R. Trautmanno: Die altpreussischen Sprachdenkmäler, Einleitung, Texte, Grammatik, Wörterbuch. Prie jų priskiriami dar ir vietovardžių bei asmenvardžių rinkiniai (žr. bibliografiją), kurie vienu kitu žodžiu papildo žodyną, o svarbiausia rodo didelį prūsų ir lietuvių vardyno panašumą.

Giminystės santykiai. Prūsų kalba labai žymiai skiriasi nuo savo giminaičių lietuvių ir latvių kalbų. Tam skirtumui pavaizduoti čia duodame Tėve mūsų tekstą visomis trimis kalbomis.

Lietuviškai: Tėve mūsų, kuris esi dangusu. Švęskisi vardas Tavo. Ateik karalyste Tavo. Būki Tavo valia, kaip danguj, taip ir žemėje. Duoną mūsų visų dienų duodi mumus nu. Ir atleid mumus mūsų kaltybes, kaip ir mes atleidžiam mūsų kaltiemus. Neved mus ingi pagundymą. Bet galbėk mus nuogi viso pikto. Amen. (Iš Mažvydo 1547 m. katekizmo, dabartine rašyba).

Latviškai: Mūsu Tēvs debesīs. Svētīts lai tuop tavs vārds. Lai atnāk tava valstība. Tavs prāts lai nuotiek kā debesīs, tā arī virs zemes. Mūsu dienišķu maizi duod mums šuodien. Un pieduod mums mūsu parādus, kā arī mēs pieduodam saviem parādnikiem. Un neieved mūs kardināšanā, bet atpestī mūs nuo ļauna. Amen.

Prūsiškai: Tāve nūsōn, kas esei en dangun. Svintints virst tvais emmens. Pereis tvais rīks. Tvais kvaits audāsei sin, kaigi en dangun, tīt dīgi na zemei. Nūsōn deininan geitin dāis nūmans šan deinan. Be atverpeis nūmans nūsōn aušautins, kai mes atverpimai

nūsōn aušautenīkamans. Be nivedeis mans en perbandan, sklait izrankeis mans ese vargan. Amen. (Išlyginta rašyba).

Ir nekalbininkui palyginus aišku, kad lietuvių ir latvių kalbos savo tarpe daug artimesnės ir kartu atskiria mus nuo prūsų kalbos. Todėl suprantama, kodėl ir Grunau rašo, kad lenkas prūso ‘ nieko nesuprantąs, o lietuvis visai mažai (gantz wenigk) ’. Tai, žinoma, ypačiai tinka XVI a., kada lietuvių kalbos lytys buvo jau žymiai pakitusios (iš tj, dj buvo atsiradę č, dž) ir daug daugiau skyrėsi nuo prūsų kalbos, nei pvz. XIV ar net ir XV a. Kad prūsai visgi su lietuviais, matyti, galėdavo susikalbėti, rodo tas faktas, kad XIV a. pabaigoje kelių žvalgais ir šnipais į lietuviškąsias Lietuvos sritis paprastai siųsdavo prūsus, o į gudiškąsias — rusus. Prūsų kalbos žymus skirtingumas fonetikoje, morfologijoje ir labiausiai žodyne (žr. Baltų kalbos 5, 334-335 psl.) aiškintinas tuo, kad jos atskira raida prasidėjo labai anksti, nevėliau kaip 500 — 300 m. pr. Kr., baltų prokalbei suskilus dviem, vakarų ir rytų šakomis. Prūsams atsiskyrus, lietuviai ir latviai dar iki VIII a. po Kr. kalbėjo ta pačia kalba, vad. rytų baltų prokalbe, iš kurios tik apie XI a. išriedėjo atskiros lietuvių ir latvių kalbos. Žiūrint istorinės raidos, prūsų kalba daugeliu atvejų yra išlaikiusi baltų prokalbės lytis, kur rytų baltai rodo jau naujovę. Kitais žodžiais tariant savo senoviškumu ji toli prašoka net XVI a. lietuvių kalbą, pvz. niekatrosios daiktavardžių giminės išlaikymu, prokalbine vyriškos giminės daugiskaitos galininko galūne -a n s : pr. deiwans = liet. dievùs. Iš kitos pusės prūsų kalboje vėl randame lyčių, kur ji, skirdamasi nuo rytų baltų, sutampa su slavų kalbomis. Plg. pr. tebbei, mien, wans, mais, swais, kur skiriasi nuo tãvie (dabar táu), manè, jùs, mãnas, savas, lat. tev, mani, jus, mans, savs, o sutinka su sen. sl. tebě, mę, vy, mojĭ, svojĭ. Be to, bent dalyje prūsų tarmių, kaip ir vakarų slavų kalbose, išlaikomi sveiki priebalsių junginiai tl, dl, kuriuos rytų baltai yra išvertę kl, gl, pvz. pr. ebsentliuns ‘ paženklintas ’, addle, o liet. žénklas, ženklinti, ẽglė, lat. egle (plg. lenk. jodla ‘ t.p. ’). Taip pat prūsų kalba šiek tiek artimesnė ir germanų kalboms nei abi gyvosios rytų baltų kalbos (Endzelīns, Stang).

T a r m ė s. Kadangi paprastai tautos atskiros kiltys kalba arba bent senovėje yra kalbėjusios ir skirtingomis tarmėmis, todėl galima spėti, kad ir prūsų kalboje bus buvę tiek pat tarmių, kiek ir didžiųjų kilčių. Tačiau iš trūkstamų paminklų atsekamos tik dvi tarmės : š i a u r i n ė, kuria rašyti visi trys katekizmai, ir p i e t i n ė, paliudyta Elbingo žodynėlyje. Jų skirtumai daugiausia pasireiškia ide. prokalbės ilgųjų balsių ā, ō, ē, ī, ū tarime ir virtime kitais balsiais ar net vėliau dvibalsiais. Pvz. Elbingo žodynėlyje rašoma : mothe, brote, moazo ‘ pusseserė ’, mergo, woasis, wetro, peadey ‘ kojinės ’,

giwato, dumis, o katekizmuose mūti, brāti, mergu, enkopts ‘palaidotas’, īst ‘valgyti’, turīt, turītwei (I kat. dar: edeitte, turretwei), vs. gl. gīwan ir geiwin ‘gyvenimas’, būton ir bouton, nuson ir noūson ‘mūsų’, kur lietuvių kalboje atliepia mótė, brólis (plg. broterėlis, brótautis ‘bičiuliautis’), móša ‘vyro sesuo’, mergà (iš *mergā), úosis (trm. vúosis), vėtra, pėdà, gyvata, dūmas, kuõpti, ėsti, turėti, gývis, bū̃ti, mū̃sų, o lat. māte, brālis, māsa ‘sesuo’, uosis, vētra, pēda, dūmi, kuopt, ēst, turēt, dzīvs ‘gyvas’, būt, mūsu. Nevienodai tarta ir vyriškos giminės o-kamienių daiktavardžių galūnė. Pvz. Elbingo žodynėlyje rašoma awins, cawx (sk. kauks) ‘velnias’ ir deiwis, towis, wilkis, o katekizmuose deiws (tik vieną kartą deiwas), tāws, taws ir tawas (3 kartus), laiskas ‘knygelė’ = liet. ãvinas, kaũkas, diēvas, vilkas, tėvas, laĩškas, lat. auns, kauks, dievs, vilks, tēvs. Vadinasi, čia galūnę tam tikrais atvejais trumpina kaip ir latvių kalba bei daugumas lietuvių tarmių. Tačiau čia reikia pastebėti, kad Elbingo žodynėlio ir katekizmų kalbos skirtumai iš dalies gali būti aiškinami nevienodu tų paminklų senumu. Kadangi juos skiria mažiausia pusantro šimto metų tarpas, tai katekizmų kalba jau savaime turi būti naujoviškesnė. Tai patvirtina ir tas faktas, kad juose visai yra išnykusi daiktavardžių niekatroji giminė. Tik I ir II katekizme dar randame testamentan, testamenten, o III — jau tik testaments. Taip pat nauji yra katekizmų ilgieji balsiai ā ir ū (po lūpinių ir k, g), kuriems atliepia liet. o (galūnėje -a) ir uo. Kad žiemiečių tarmėje XIII—XIV a. čia, kaip ir pietiečių, tebetarta ilgas, ō, aiškiai rodo Sembos srities vietovardžiai, pvz. ds. vd. 1331 m. Auctowangos (: pr. *augtas ‘aukštas’ + wangus ‘retas ąžuolynas’), 1261 m. Grindos (: liet. trm. grindos ‘grindys’), 1330 m. Laypo (: pr. *leipō = liet. liepa), 1405 m. Byoten, Beyoten = liet. Bijotaĩ, 1258 m. Pobeti, bet 1320 m. Pubethyn (: pr. pō = liet. po). O Sembos tarmės žodžių deiwūtai ‘dievotai’, mukint ‘mokinti’, laiku ‘laiko’ ir īdis ‘valgis’, vs. gl. gīdan ‘gėda’, kurpi ‘kurpė’, teisi ‘garbė’ ilgieji balsiai ū ir ī fonetiškai tegalėjo išriedėti tik iš ankstyvesnių ō ir ē, kurie sveiki tebėra pietinėje Elbingo žodynėlio tarmėje. Ilgojo ē virtimas ī, matyti, prasidėjęs šiaurės rytuose (plg. 1258 Welowe, bet 1326 Wilaw, 1405 Wilouwe = liet. Vėluva, trm. Vėlava, Vėliava), XVI a. jau buvo pasiekęs Sembą, bet dar nebuvo visur įsigalėjęs, nes I katekizme, gal būt, rašytame vakaresne Sembos tarme, senasis ē daug kur išlaikomas sveikas, pvz. vs. gl. eden, swetan, kur III katekizme rašoma īdin, swītan = liet. ėdį, svíetą. — Kada buvo leidžiamas I katekizmas, matyti, abejota, kurią tarmę jam pasirinkti. Todėl katekizmo prakalboje stengiamasi pateisinti Sembos tarmės pirmenybę prieš Notangos tarmę. Be to, iš tos prakalbos sužinome, kad Vėluvos apl. prūsai

‘ savo akcentą šiek tiek kreipia į lietuvių kalbą (nach dem Littawischen lenken) ’ ir kad sūduviai (kur Ordino buvo atkeldinti į Sembą), ‘ nors jų kalba ir kiek prastesnė (nyderiger) ’, taip pat suprantą katekizmo kalbą ir ‘ gerai permano visus žodžius (wol zuschicken un vernemen alle wort) ’. Po Gerulio, Būgos ir Trautmanno (daugiausia vardyno) tyrinėjimų neabejojama, kad ne tik sūduviai, bet taip pat ir skalviai bei nadruviai yra kalbėję prūsų tarmėmis. Žinoma, dėl savo geografinės padėties jos galėjo būti dar artimesnės lietuvių kalbai nei ta ‘ lietuviško akcento ’ Vėluvos šnekta.

S k o l i n i a i. Prūsai, iš senų senovės kaimynaudami su germanais ir dar glaudžiau su vakarų slavais, lenkais ir pamarėnais, savo kalbon prisiėmė nemaža ir svetimų skolinių. Senų germaniškų skolinių paminkluose labai maža. Pvz. iš gotų paskolinti alu ‘ midus ’, pecku ‘ galvijai ’ (abu niekatrosios giminės), sarwis, kurie per prūsus pateko ir lietuviams: alùs (kita reikšme), pẽkus, šárvas. Jau gausiau skolinių yra iš vokiečių kalbos, pvz. brunyos ‘ šarvai ’, stuba = lat. bruṇas ‘ t. p. ’, liet. stubà, vs. gl. jumprawan = liet. jùmprova ‘ panelė ’ (M. Lietuvoje), kìrki ‘ bažnyčia ’, kelkis ‘ kielikas ’. Bet kai kurių katekizmuose sutinkamų vokietybių gyvojoje prūsų kalboje, žinoma, galėjo ir nebūti. Palyginti gausu skolinių iš lenkų ir pamarėnų. T. Milewskis jų yra priskaitęs du šimtus, iš kurių 79 esą paskolinti prieš IX a., 92 tarp IX—XIII a. ir 30 po XIII a. Bet į skolinių skaičių jis įtraukė ir pačių prūsai vedinius iš skolintų šaknų. Seniausiuose skoliniuose slavų vad. pusbalsiams ŭ ir ĭ atliepia prūsų trumpieji balsiai u ir i, pvz. kumetis ‘ ūkininkas ’, suppis ‘ pylimas ’, tisties ‘ uošvis ’, naricis ‘ šeškas ’ iš sl. kŭmetĭ, sŭpŭ, tĭstĭ, norĭcĭ ‘ t. p. ’ Antrajam periodui priklauso tokie skoliniai, kaip pyculs (sk. pikuls) ‘ pragaras ’ ir sabatico (sk. sabatiko) ‘ šeštadienis ’ iš pralenk. *pĭkŭl, *sobotŭka, o paskutiniajam pvz. moska ‘ klijai ’, walnint ‘ gerinti ’ iš sen. lenk. *mazka (iš prasl. mazĭka), lenk. wolny (iš prasl. volĭnŭjĭ), kada pusbalsiai lenkų kalboje buvo jau galutinai išnykę. Iš tų pačių vakarų slavų į prūsų kalbą yra patekę ir gana daug asmenvardžių. Tai buvo jau pabrėžta ir Trautmanno. Žinoma, slaviškos kilmės yra pvz. dvikamieniai asmenvardžiai su kamienais m i r bei m e r, m i s l, s l a v ir l u t, kaip Luthymer, Myssilmir, Wocislaw, Mirislaw = lenk. Lutomir, Myślimir, Wodzisław, Mirosław. Bet Milewskis suklydo slaviškais skoliniais paskelbdamas ir pr. Baydoths, Wissebar, Mynewith, kuriems atliepia liet. Baĩdotas (: baidyti), Vìsbaras (: visas + barti), Miñvydas (miñti + išvysti, išvydo).

I š n y k i m a s. Ordinui nukariaujant kraštą ir per sukilimus didelė prūsų tautos vadovaujamojo sluoksnio dalis žuvo ir nemaža taip pat išsikėlė Lietuvon. Likusieji didikai, gera valia paklusę kryžiuočiams, o kai kurie net aktyviai jiems padėję malšinant sukili-

mus, gavo iš Ordino tam tikrų privilegijų, pvz. dovanota daugiau žemės, suteikta Kulmo arba Magdeburgo teisės. Visi jie, pasikrikštiję, artimai bendraudami su vokiečiais, prisiimdami jų papročius ir tuo būdu įgiję vad. ' visuomeninio prestižo ', palyginti, greitai suvokietėjo. Prūsiškai kalbąs paliko vien žemasis ir dalis vidurinio tautos sluoksnio, daugiausia paprastieji kaimiečiai. Jiems po sukilimų smarkiai buvo aprėžtos teisės ir užkrauta sunkių prievolių. Nukariavus kraštą, tuojau prasidėjo ir vokiečių kolonizacija, anksčiau Pavyslio srityse nei pvz. Semboje. Apie 1400 m. Semba, galima sakyti, tebebuvo veik ištisai prūsų gyvenama, laisvųjų ir baudžiavą einančiųjų. Bet po 1400 m. jau visur ir kaimuose šalia prūsų randame gyvenant ir vokiečių, net ir pačiuose rytiniuose pakraščiuose, pvz. Girduvos, Tepliuvos, Vėluvos, Labguvos apl. ir tyro atkraštyje apie Įsrutį. Iš Vakarų atsikėlę ir prūsų tarpe įsikūrę kolonistai ne tik naudojosi Ordino jiems teikiamomis lengvatomis ir šiaip visokia parama, bet taip pat ir ūkiškai buvo pranašesni už vietos gyventojus. O mišri kelių nelygaus ūkinio pajėgumo ir tuo pačiu skirtingo socialinio prestižo tautybių gyvensena jau savaime veda į integraciją, kur paprastai laimi pranašesnis, o silpnesniajam belieka tik kuo įmanant šį sekti, stengtis pasivyti. Taip vokiečių ateivių elementui suskaldžius prūsų visuomenės tautinį vienalytiškumą, sutrikdžius iš seno paveldėtą bendruomenės gyvenseną ir dėl to jos narių socialiniam prestižui gavus naujų paskatų — prasidėjo prūsų vokietėjimas. Tačiau to 400 metų trukusio proceso smulkmenos mums nežinomos. Šaltinių liudijimu jis apskritai sparčiau vyko vakarinėse srityse ir lėčiausiai tankiai gyvenamoje Semboje, kur prūsai ilgiau sudarė kompaktinę gyventojų masę ir, be to, kaip liudija archeologiniai radiniai, skyrėsi ir aukštesniu kultūros lygiu. Todėl suprantama, kodėl Sembos, o ne kurios kitos tarmės pasigauta ir spausdintiesiems prūsų kalbos paminklams, kada XVI a. pusėje ši kalba apskritai jau buvo benustojanti gajumo. Tas faktas, kad po 1561 m. katekizmo daugiau prūsiškų bažnytinių leidinių nebeleista, verčia spėti, kad gyvo reikalo tam nebebuvo, nes daugumas prūsų, matyti, jau bent suprato vokiškai ir bažnytinės vyriausybės atsisakyta nuo pamokslų jų gimtąja kalba. Apskritai, galima sakyti, prūsų kalba XVI a. viduryje jau buvo kaip ir netekusi visuomeninio ir socialinio prestižo. Tai liudija ir tas faktas, kad J. Bretkūnas, gimęs Bambliuose netoli Friedlando, iš motinos (Varnynaitės) pusės prūsas ir iš mažumės kalbėjęs prūsiškai, lietuviškai išmokęs tik vėliau, visgi išsižadėjo tos kalbos ir tapo lietuvių, o ne prūsų rašytoju. Bretkūnui pradedant lietuviškai rašyti (1567 — 69), jau buvo pasirodę visi trys prūsų katekizmai. Taigi pavyzdžių prūsiškai rašyti turėjo, bet visgi nuėjo paskui Mažvydą. Ir Prūsų valdžia, matyti, suprato, kad tos

kalbos dienos jau suskaitytos ir todėl, pradedant XVI a. antrąja puse, besirūpino vien lietuviškų ir lenkiškų bažnytinių leidinių ruošimu ir leidimu.

Tačiau ir merdėjanti pamiršta prūsų kalba išliko gyva iki pat galo XVII a. Tai patvirtina eilė tiesioginių liudijimų. Karaliaučiaus univ. prof. J. Behmas J. Rėzos 1625 m. išleisto Bretkūno versto psalmyno prakalboje sako: '... ir senoji prūsų kalba (die alte Preusche Sprach), kuri dar Prūsuose vartojama kai kurių žmonių pajūryje (an der Seekant) Fischhauseno, Žiokų, Labguvos apl. ir Kuršių pamaryje'. Šešiasdešimt metų vėliau vėl Hartknochas (Altes und neues Preussen, 1684) rašo, kad 'dabar nebėra nė vieno kaimo, kur visi žmonės bent suprastų senąją prūsų kalbą, bet vienur kitur dar esą po kelis senus žmones, kurie ją suprantą. Bet jis iš dalies sau prieštarauja 1689 m. išleistoje Dissertatio de lingua veterum Prussorum, kur sako, kad 'ir dabar ne viename, bet daugelyje kaimų visose vietose randama šią kalbą mokančių (passim reperiuntur hujus linguae gnari)'. Pagaliau petrapiliškiame II prūsų katekizmo antraštiniame puslapyje apie 1700 m. vokiškai įrašytoje pastaboje skaitome: Ta senoji prūsų kalba dabar jau yra visų visai išnykusi (gantz und gar vergangen), 1677 metais mirė vienintelis senas žmogus, gyvenęs Kuršių Užmaryje, kuris ją dar mokėjęs; tačiau dar turį tokių ten būti'. Vadinasi, išeitų, kad prūsų kalba bus išnykusi XVII—XVIII a. sąvartoje. Tikslios datos, žinoma, tokiais atvejais nustatyti neįmanoma. Mirštanti kalba, pasitraukdama iš viešumos, dar ilgokai išlieka gyva šeimoje. Taip pvz. nyko kuršių kalba Užmaryje, lietuvių kalba už Nemuno M. Lietuvoje ir dabar tebenyksta lietuviškose salose Gudijoje. Kuršių Užmario žvejai viešumoje kalbėdavo vien lietuviškai, o vėliau ir vokiškai. Tik šeimos židinyje ir savybėje žvejodami dar naudodavosi savo kuršiška, tikriau sakant, maišytine latviškai-lietuviška šnekta. Bet kur lietuvių kalba nyko ar nyksta, ten tėvai, nors ir mokėdami vokiškai arba gudiškai ir tomis kalbomis kalbėdami su lietuviškai nemokančiais kaimynais, namie su vaikais iš įpročio vis dar kalbasi lietuviškai. Vaikai paprastai tai irgi pakankamai gerai moka lietuviškai, bet vartosenoje lietuvių k. darosi abejingi, o dažnai 'baudos jausmo' dėsniu derindamiesi prie daugumos ir savo tarpe ima kalbėti vokiškai ar gudiškai. Taip ilgainiui, ypačiai sukūrę šeimas ir atpranta nuo tėvų kalbos. Retai bevartojama, ji pasidaro lyg ir nebereikalinga, o vaikaičiams jau tikra, mažai besuprantama atgyvena, verta tik greičiau pamiršti. Taip kalba miršta normalia mirtimi, t. y. dviejų ar net kelių kalbinių bendruomenių integracijos keliu, bet tik tada, jeigu tos bendruomenės yra maždaug vienodo kultūrinio lygio. O vienai esant pranašesnei ir todėl jos kalbamajai kalbai pasižymint didesniu socialiniu

prestižu, prasideda vad. ‘akultūrizacija’ ir antros kalba nyksta jau greičiau, nes jos imama vengti ir net gėdytis kaip prastos. Kadangi vokiečių valdžion patekę prūsai savo kalbą išlaikė dar šimtus metų, tai akultūrizacinė integracija pradžioje bus buvusi labai lėta. Bet nuo XVI a., pakilus krašto gerovei, ji žymiai sustiprėjo, ir prūsų kalba vieno amžiaus būvyje išnyko. Civilizacijos mažiau paliestuose krašto užkampiuose, prastųjų žmonių tarpe prūsiškai kalbančių, žinoma, galėjo pasitaikyti nepastebėtų dar ir XVIII a.

Kad prūsų kalba XVI a. gale buvo pakankamai gaji ir gyvybinga, o ne kokia maišytinė (vok. Mischsprache), kaip teigė E. Hermannas, yra parodę J. Gerulio archyviniai tyrinėjimai. Pvz. Semboje St. Lorenze (tik 7 km nuo Pabėtų) dar iki 1602 m. pamokslai buvo sakomi su tulko pagalba. Vadinasi, vietos prūsai dar nebuvo dvikalbiai. O Dohnų šeimos archyvuose vėl surasta apie 1620 m. rašyta pastaba, kur grafas Ch. zu Dohna (g. 1583) mini, kad jam mažam esant šeimininkės dėl samdinių turėjusios suprasti tris kalbas: vokiečių, lenkų ir prūsų. Tai rodo, kad prūsų samdiniai apie 1590 m. dar nebuvo dvikalbiai ir, be abejo, prūsiškai bus čia kalbėję ir XVII a. pradžioje. Pastaboje dar pažymėta, kad baronas M. von Rödern, lankydamasis 1581 m. Marunge (vok. Mohrungen) pas Dohnus, buvęs nustebintas prūsų kalbos ir, būdamas labai gabus kalboms, net pats prūsiškai pramokęs. Taigi net krašto vakaruose, Pamedėje, prūsų kalba tebebuvo gyva dar ir XVI a. gale. C. Hennenbergeris vėl 1595 m. mini, kad prieš 1567 m., pagerbiant vieną aukštą valdžios žmogų, buvęs pademonstruotas sūduvių šokis, ir iš dešimties jų šokusių moterų nė viena nemokėjusi vokiškai. Taigi ir tie prieš kelis šimtus metų Sembon atkeltieji sūduviai bus galutinai suvokietėję tik apie XVII a. pradžią.

Išnykdama prūsų kalba yra betgi palikusi tam tikrų, daugiausia žodyno pėdsakų jų gyventose žemėse vėliau įsikūrusių vokiečių, lietuvių ir lenkų kalbose. M. Lietuvoje pvz. prūsų palaikai yra: ušios, ušės ‘šešios savaitės po gimdymo’ ir jų vediniai ušininkė, Bretkūno ušiaunykė ‘neseniai gimdžiusi moteris’ (: pr. uschts ‘šeštas’), kur lietuvių sakyta šėšios ir šešiáuninkė, o lat. sešas, sešiniece; drāgės ‘mielės, nuosėdos virinant stintas’ = pr. dragios ‘mielės’ (plg. rus. drožži ‘t. p.’), taip pat ir skolintiniai griekiniñkas ‘nusidėjėlis’ (Bretkūnas rašo griekinykas, bet ir griekenykas = pr. grīkenix ‘t. p.’), griekáuti ‘išpažinti nuodėmes, klausyti išpažintį’ = pr. grīkaut ‘išpažinti nuodėmes’. Pastarieji du žodžiai, kaip tam tikri terminai, į M. Lietuvos bažnytinius raštus pateko per Bretkūną, o prūsuose jie buvo pasidaryti savomis kalbinėmis priemonėmis (piesago -enīks, -aut) iš paskolinto sl. grěchŭ, kuris prūsų pradžioje tartas *grēkas, o vėliau *grīk(a)s (plg. ds. vd. grekoy, grīkai).

Taip pat ir bendrinės kalbos s a v á i t ė pasigauta iš pr. sawayte (Elbingo žodynėlyje) ‘ t. p. ’, bet tik aplinkiniu keliu per Nesselmanno žodyną. Mat jame surado iš Lankiškos (netoli Labguvos) užrašytą prūsybę p u s s a v a i t ė (Nesselmannas rašo pusse-waitė ir mano ją esant sudurtą iš pùsė + vait-, plg. pr. waitiāt ‘ kalbėti ’) ‘ trečiadienis ’ = pr. possisawaite ‘ t. p. ’, kuri savo ruožtu versta iš vok. Mittwoch ‘ t. p. ’ (iš Mitte ‘ vidurys ’ + Woche ‘ savaitė ’). Pasikliovus Nesselmanno duotu sudurtinio žodžio skaldymu, čia imta ieškoti priešdėlio san-, są- ir pradžioje rašyta bei tarta sánvaitė, sąvaitė. Tik vėliau Būgai paakinus, imta vartoti savaitė. — O Bretkūno raštuose randame dar žymiai daugiau prūsybių, pvz. ausinas ‘ auksinis ’, auskalys ‘ auksakalys ’ (: pr. ausis ‘ auksas ’), pabalgnavo ‘ pabalnojo ’ (: pr. balgnan = liet. balnas), gegalas ‘ naras ’ = pr. gegalis ‘ mažasis naras ’, lygus ‘ teismas ’ = pr. vs. gl. līgan ‘ t. p. ’, lyginti ‘ teisti ’ = pr. līgint ‘ t. p. ’, tauta ‘ kraštas, žemė ’ = pr. tauto ‘ t. p. ’, ds. vd. vangos ‘ laukas ’ = pr. wangus (iš *vangōs) ‘ retas ąžuolynas ’.

Lenkų kalbininkai (Nitsch, Milewski) prūsiško posluoksnio (substrato) įtaka aiškina dvi svarbias seniau prūsų gyventuose plotuose susidariusių lenkų tarmių ypatybes. Pavyslio šnektose, nuo Dirsavos (vok. Dirschau, lenk. Tczew) iki Allensteino, lenkų bendrinės kalbos priebalsiai ir afrikatos ś, ź, ć, dź ir š, ž, č, dž suplakami į minkštus š, ž, č, dž ir pvz. vietoje siano ‘ šienas ’, ziemia ‘ žemė ’, nasze ‘ mūsų ’, żółta ‘ geltona ’ tariama vienodai š'ano, ž'ema, naš'e, ž'ółta. Spėjama, kad lenkėdami Pamedės ir Varmės prūsai XV—XVI a. tuos garsus bus taip suplakę, nes savo kalboje jiems pakeisti teturėjo tik vieną neseniai atsiradusį minkštą š, kuriuo visų pirma ir pakeitė lenk. ś ir š, o paskui analogiškai išlygino ir likusius pučiamuosius. Galindoje ir pietinėje dalyje jotvingių gyvento ploto dabar kalbama mozūrų tarme, kurioje lenkų bendrinės kalbos šnypščiamieji š, ž, č, dž yra sutapdinti su švilpiamaisiais s, z, c, dz, pvz. vietoje szary ‘ pilkas ’, żyto ‘ rugiai ’, czas ‘ laikas ’ tariama sary, zyto, cas. Tai irgi aiškinama prūsiška, tik daug senesne įtaka. Mat prūsų kalboje iš seno visai neturėta šnypščiamųjų nei afrikatų, todėl po naikinamųjų karų išlikusieji galindai ir jotvingiai jau apie XIII a. prisiimtą lenkų kalbą irgi pritaikė savo fonetinei sistemai. Jeigu pietiniai prūsų plotai būtų lenkėję vienu laiku, tai juose susidariusiose tarmėse nebūtų nė anksčiau minėtų fonetinių skirtumų. — Prūsiškųjų sričių lenkų tarmėse Nitschas ir kt. yra radę nemaža ir žodyno prūsybių. Pvz. Rytprūsių ir šiaurės mozūrų tarmėse pažįstama kadyk ‘ kadugys ’ iš pr. kadegis ‘ t. p. ’, jeglija ‘ eglė ’ iš pr. trm. *eglī. Mozūruose plačiai vartojamas dkv. kurp, kurpia, kurpiel ‘ pinta avalynė, vyžos ’, minimas jau viename 1532 m. lotyniškame žody-

nėlyje (calciamentum rusticorum amplum et lutum c u r p vel c u r p y e l). Kaip apavo terminas šis žodis, matyti, buvo tiek reikšmingas, kad iš jo praminta net etninis pavadinimas Kurpie, kuriuo vadinami miškingo Narevo vidurupio gyventojai. Lenk. kurp paskolintas iš pr. kurpe (Elbingo žodynėlyje), kurpi (katekizmuose) ‘ batas ’, kuriai atliepia liet. kùrpė ir lat. kuřpe ‘ t. p. ’, o kurpiel vėl iš pr. curpelis = liet. kurpãlis. Žodis yra labai senas ir lenkai taip pat pažįsta ir savą neskolintinį atitikmenį kierpce iš prasl. *kŭrpĭci, kaip ir č. krpce, serbokroatų krplje ‘ seni batai ’ (plg. ir lot. carpisculum ‘ toks apavas ’). Matyti, galindai ir jotvingiai dėvėjo kokį skirtingą apavą, kad mozūrai jį skolinosi kartu su prūsišku vardu.

Rytprūsių, iš dalies ir V. Prūsų vokiečių tarmėse irgi yra gerokai prūsiškų skolinių. Plačiausiai pažįstami Kaddig ‘ kadugys ’, Margel (tr. marjél, merjél) ‘ mergaitė, tarnaitė ’ iš pr. mergelē = liet. mergẽlė, kujel ‘ kuilys ’ iš pr. cuylis ‘ t. p. ’, Zerm, Zarm (XV a.: sirmen dy di prewsen pflegen czu halden) ‘ laidotuvių vaišės, linksmas pobūvis ’ = liet. šeřmenys, taip pat Schwienszarm, Suzarm ‘ kiaulės skerstuvės ’. Siauriau vartojama: Pinsch (tr. pinš, pinč) ‘ skeltuvo pintis ’ iš pr. pintys ‘pintis, kempė’, Palwe ir Palm(e) ‘plikas raistas, krūmuota šilynė, lydymas ’ iš pr. *palvē (plg. Sembos vietovardžius 1450 Palwe ir 1405 Palweniken, 1491 Palmeniken, vok. Palmnicken, gintaro kasyklos Fischhauseno aps.): liet. palvas ‘ šviesiai geltonas ’, palvė ‘ tekšė ’, Duck, Dock ‘ šeškas ’ iš pr. duckis ‘ žiurkėnas ’ (plg. lat. dukurs ‘ šeškas ’). Iš XIV—XVI a. Ordino šaltinių pažįstami: palayde ‘ mirusio palikimas ’: liet. leisti, lat. laist ‘ t. p. ’, craysewisse ‘ šienavižiai (pašarui) ’: pr. crays ‘ šienas ’, craysi ‘ šiaudas, stiebas ’ + wyse ‘ avižos ’, perlencke, porlenke ‘ priklausanti dalis ’ = liet. perleñkis ‘ t. p. ’ (M. Lietuvoje), taigi prūsybė: pr. perlānkei ‘ priklauso ’, perlānki ‘ pridera ’; sweike ‘ darbo arklys ’ iš pr. sweykis ‘ ariamas arklys ’, dasumptin iš pr. * desimtinē ‘ dešimtinė (prievolė) ’.

ELBINGO ŽODYNĖLIS *

Elbingo žodynėlis — seniausias prūsų kalbos paminklas, tuo vardu pramintas pagal Elbingo miestą, kur 1825 m. buvo surastas vieno knygų mėgėjo palikime. Jis kartu su vokiškais rašytais Lübecko, Pamedės ir senovės lenkų teisynais sudaro vad. Codex Neumannianus rankraštį, kuris iki II pas. karo buvo laikomas Elbingo miesto

* *Lietuvių Enciklopedija*, V, 438-439.

bibliotekoje. Elbingo žodinėliui kodekse tenka paskutiniai 17 psl. Pirmą kartą jį paskelbė Nesselmannas 1868 m., o fotografuotinį leidimą parūpino Bezzenbergeris ir Simonas (Das Elbinger Deutsch — Preussische Vokabular. Königsberg 1897). Žodynėlį sudaro vos 802 neparaidžiui, tik pagal sąvokų sąsają (prasideda žodžiais Deywis, rapa ‘ angelas ’, dangus, lauxnos ‘ žvaigždės ’, deynayno ‘ aušrinė ’, o baigiasi pintis ‘ kelias ’, lonki ‘ takas ’, posty ‘ ganykla ’, sardis ‘ žardis ’) surašyti žodžiai, daugiausia daiktavardžiai. Anksčiau manyta, kad Elbingo žodynėlis buvo sudarytas teismo reikalams. Bet jame nėra jokių teisminių žodžių. Tai, matyti, šiaip kokio mėgėjo surašytas žodžių rinkinėlis. Pavyzdžiu čia jam galėjo patarnauti kuris viduriniais amžiais Vokietijoje paplitusių vokiškai-lotyniškų žodynėlių. Pakako kokiam mokytesniam vokiečiui, pvz. prūsiškai pramokusiam kunigui ar šiaip Ordino valdininkui, vietoje lotyniškų įrašyti tik prūsiškus žodžius. Elbingo žodynėlis nėra originalas, bet, kaip matyti iš dvigubų perrašinėjimo klaidų, nuorašo nuorašas, padarytas Marienburge kažkokio visai prūsiškai nemokėjusio Petro Holczwesscherio ir, sprendžiant iš rašto, maždaug apie 1400 m. Todėl pats originalas turėjo atsirasti kiek anksčiau, spėjama, apie pusę XIV a., nes apytikriai taip datuojamas kartu išlikęs Pamedės teisynas. Kur nors Pamedėje, gal net pačiame Marienburge Elbingo žodynėlis bus ir sudarytas. Mat šioje srityje prūsų anais laikais mišrai gyventa su lenkais ir vokiečiais. Čia veikė anie du teisynai, o Marienburgas kaip tik naudojosi Prūsuose reta Lübecko teise. Tokiam spėjimui pritaria ir prūsų vardyno terminė analizė bei gausokos Elbingo žodynėlio slavybės. Pvz. XIV a. vietovardžiai Pupaim (dabar Pupėnai, vok. Popehnen Vėluvos aps.), Pupkaym (dabar Pupkeim, 1938 m. pakeistas į Tolnicken, Alenšteino aps.) rodo, kad ir prūsai pažino pupą, o Elbingo žodynėlis duoda jau slavišką babo (plg. bób ‘ pupa ’). Todėl ir tarme žodynėlis žymiai skiriasi nuo katekizmų, parašytų Sembos tarme. Be to, jame pastebėti ir tam tikro tarminio mišrumo, pvz. galūnėse cawx (sk. kauks) ‘ velnias ’, bet wilkis ‘ vilkas ’, niekatrosios giminės alu ‘ alus ’, bet meddo ‘ medus ’, dvibalsių atliepime Deywis ‘ Dievas ’, bet semo (sk. zēmō iš *zeimō) ‘ žiema ’, pridėtinio v atžvilgiu wumpnis (sk. wumnis) ‘ duonkepė krosnis ’, bet umnode ‘ kepykla ’. Elbingo žodinėly dar labai gyva daiktavardžių niekatroji giminė, pvz. assaran (sk. azaran) ‘ ežeras ’, lunkan ‘ lunkas ’ (plg. rusų ozero, lyko). Senoviškesnis žodynėlis ir balsyno atžvilgiu, pvz. baltiškieji ē, ī, ū tebėra visai sveiki (wetro = vėtra, dumis = dūmas, giwato = gyvata), o katekizmuose jau iškitę ī, ei, ou (īdin = ėdį, geiwin ‘ gyvenimą ’, bouton ‘ būti ’). Bet tas Elbingo žodynėlio kalbos senoviškumas aiškintinas greičiausia vien tuo, kad paminklas visais 200 metų senesnis

už XVI a. katekizmus, kurie rodo jau vėlesnį prūsų kalbos raidos laipsnį.

SEMBA *

Semba — žymiausia šiaurinė senosios prūsų žemės sritis, supama Aismarių, Baltijos jūros ir Kuršių Marių. Kaip pajūrio kraštas, Semba istorijos būvyje anksti pateko normanų dėmesin. Į prūsų pajūrį, kaip tik Sembą daugiausia buvo nukreipti danų plėšiamieji žygiai ir duokliniai nukariavimai. Jie be pertraukos truko nuo IX a. pirmosios pusės iki pat XIII a. pradžios. Paliekant nuošalyje legendinius pasakojimus, kronikininkas Saxo Grammaticus mini, kad danų karalius Regnaras Lodbrokas, gyvenęs pirmojoje IX a. pusėje, ruošęs karinius žygius į kuršių ir sembų kraštus. Valdant karaliui Haraldui Blaatandui (936—986), Semboje buvo įsikurūsi net danų kolonija, bet ji, matyti, greitai ištirpo prūsų tarpe. Mat kronikininkas pasakoja, kad 'nugalėtųjų meilė taip apėmė nugalėtojų sielas, jog jie, pamiršę greitą grįžimą, vietoje tėvynės garbino barbariją'. Tų negausių nukariautojų asimiliaciją patvirtina ir, žinoma, perdėta Annales Ryenses žinia, kad danai X a. pradžioje buvę sau pajungę (subiugaverunt) 'visą Prūsiją, Žiemgalą, Kareliją ir daugelį kitų žemių, bet susižavėję tų žemių derlingumu, nepanorėjo atgal grįžti ir ten pasiliko iki šių dienų'. Kitos danų kronikos vėl praneša, kad Kanutas Didysis (1014—1035) Sembą pajungęs (Sueno Agganis) arba sembus padaręs savo duoklininkais (fecit tributarios, Genealogia regum Danorum). Bet sembai neilgai tą duoklę temokėjo, nes Saxo Grammaticus vėl pasakoja, kad Kanutas IV dar jaunas būdamas kariavęs Semboje ir Estijoje, o tapęs karaliumi (1080—1086), pagrindinai sunaikinęs kuršių, sembų ir estų kraštus. Bet, matyti, nepajėgė juose įsigalėti, nes vokiečių atsikraustymo metu kaip kuršiai, taip ir prūsai buvo laisvi. Paskutinį danų žygį į Sembą mini Chronicon Danorum 1210. Vokiečių archeologų (G. Kossina) Semboje taip pat konstatuota priešistorinė švedų kolonija, kurios buvimą patvirtina grynai skandinaviška Viskiautų kapinyno laidosena ir šiaip radiniai. Archeologiniai radiniai taip pat rodo, kad Sembos prekiauta daugiausia su Švedija. Adomas Bremenietis mini, kad sembai laivais lankęsi garsiame švedų Birkos uoste.

Pavyslin atsikraustęs Kryžiuočių ordinas iš karto dar Sembos neužkliuvo. Kad jo pradžioje maža tesidomėta šia prūsų sritimi,

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXVII, 231-235.

patvirtina 1242 m. sutartis su Liubeko miestu. Šia sutartimi krašto magistras Henrikas von Wida pasižada dar nukariausimoje Semboje liubekiečiams perleisti pusę Ordinui priklausysiančių žemių. Popiežiaus legato Vilhelmo Modeniečio 1243 m. sprendimu buvo nustatyta, kad nukariautose prūsų srityse trečdalis žemių pavedama naujai steigiamoms vyskupijoms. O Liubekas, plėsdamas savo prekybinių bazių tinklą, buvo pasinešęs Semboje steigti jūrų uostą (portus navium marinum). Istorikų spėjama, kad liubekiečiai jau iš seniau bus prekiavę su prūsais ir Elbingas, Braunsbergas, Karaliaučius Ordino įsteigti senose priešordininėse prekyvietėse. Bet 1246 m. Ordinas jau nebenori laikytis duoto pažado ir ginčą su Liubeku dėl privilegijos sprendžia Kulmo vyskupas. Bet faktiškai kryžiuočių galia dar nesiekia Sembos, nes tais metais žygį į šią sritį surengia ne jie, o Livonijos ordinas kartu su liubekiečiais. Paimta belaisvių ir, parsigabenus į Liubeką, jie pakrikštyta. Pirmasis prūsų sukilimas pristabdė tolimesnį kryžiuočių veržimąsi į prūsų žemes. Tik numalšinus sukilimą ir 1252 m. baigus karą su Pamario kunigaikščiu Svantopolku, imta ruoštis Sembos puolimui. Bet ir sembai nesnaudė. Livonijos ordinui pastačius Klaipėdos pilį, jie pajuto gresiantį pavojų ir kartu su žemaičiais ją 1253 m. apgulė, įsirengdami tam net sutvirtinimų. Nors Eiliuotinė Livonijos kronika, žinoma, labai perdėdama, mini, kad šiame žygyje prieš Klaipėdą dalyvavo net 40.000 sembų, tačiau pilies paimti nepavykę. Ordino kronikininkas Petras Dusburgietis mini, kad ‘ prieš sembus daug karų kariauta ’, bet smulkesnių žinių nepateikdamas, faktiškai aprašo tik paskutinę Sembos nukariavimo fazę. Prieš lemiamąjį 1254—55 m. smūgį buvo surengtas mažesnis žygis, kurio metu vakarinėje Semboje nuniokota Girmavos valsčius (terra). Čia vėliau buvo įsteigtas Lochstädtas. Sembos sritis, kaip tankiausiai gyvenama ir turtinga (opulenta et populosa), ir kariškai buvo pajėgiausia, išskyrus tik Sūduvą. Tai patvirtina Petro Dusburgiečio žinia, kad Semba karan galėjusi statyti 4000 raitininkų (kitos sritys po 2000, tik Sūduva 6000) ir 40.000 šiaip karių. Nors skaičiai, be abejo, labai perdėti, bet jie vis tik rodo santykinį šios srities pajėgumą. Todėl suprantama, kodėl Ordinas lemiamam žygiui prieš Sembą ryžtasi tik sulaukęs čekų karaliaus Otokaro vadovaujamos stiprios kryžiuočių pagalbos. Gerai paruoštas karo žygis įvyko 1254/55 m. žiemą. Pirmas smūgis buvo nukreiptas į Medenavą Sembos pietvakariuose. Po to veržtasi krašto gilumon ir nukariauta Rudavos valsčius, o paskui paeiliui nuniokota, pagal Priegliaus upę, Kvedenava, Valdava, Kaimas ir Tepliava. Didžiulės kariuomenės smūgis buvo toks staigus ir sembams nelauktas, jog nespėta sutelkti jėgų efektyviai pasipriešinti. Puolimo staigumą patvirtina Petro Dusburgiečio aprašytas įvykis su

vokiečiams parsidavusiu sembu Gedūnu. Jis priklausęs Medenavos didikų Kandeimų giminei ir pasitarnavęs Otokarui, suteikdamas žinių apie Sembos karines pajėgas. Už tą paslaugą karalius jam davęs tam tikrų gairių (vexilla), kuriomis turėjęs paženklinti savo ir savo giminių sodybas, kad išvengtų sunaikinimo. Bet Gedūnas, matyti, neturėdamas supratimo apie kryžiuočių kariuomenės judrumą, pasivėlinęs atvykti ir radęs ' savo ir saviškių sodybas sudegintas, savo ir savųjų šeimas bei brolį Ringėlą ir visus giminaičius (de suo sanguine) išžudytus '. Jau 1255 m. pradžioje nusiaubtos Medenavos didikai atvykę pas karalių, maldaudami taikos ir, pasiūlę įkaitus, prašę nustoti naikinti žmones. Ordinui šis laimėjimas pasirodė tiek reikšmingas, jog net Sembos pašonėje naujai pastatyta pilis Otokaro garbei buvo praminta Königsbergu (žr. Karaliaučius, II, 157-158 psl.). Nelauktas sembų pasidavimas prieš juos sukėlė kitas prūsų kiltis. Tais pačiais 1255 m. nadruviai, skalviai ir sūduviai iš kerštо ' plėšdami ir degindami pereina Sembos žemę ir, norėdami sukliudyti broliams (= kryžiuočiams) ir sembams netikėtą ir lengvą priėjimą ' į Nadruvą, jos apsaugai pasistato Vėluvos pilį. Tačiau pilyje viršininku paliktas Tirška kartu su įgula pereina vokiečių pusėn.

Nukariautoje Semboje Ordinas griebiasi gudrios skaldymo politikos. Prastieji žmonės apkraunami dešimtine ir darbo prievolėmis, o, palyginti, gausus (Łowmiańskio apskaičiavimu apie 5% visų gyventojų) didikų, vad. vytingų sluoksnis naudojasi asmenine laisve ir atleidimu nuo ūkinių prievolių. Jie kryžiuočių net įtraukiami bendradarbiauti žemojo gyventojų sluoksnio priespaudoje ir ūkiniame išnaudojime. Tuo būdu, nežiūrint dalies didikų, prisirišusių prie senovės ir nesugundytų teikiamomis lengvatomis, pasipriešinimo, Ordinui pavyko suskaldyti pirmykštį prūsų visuomenės vieningumą. Pvz. jau 1255 m. sembui Ibutui buvo išduota žemės privilegija, o kiek vėliau jis Ordino buvo atleistas ir nuo dešimtinių. Nors didysis 1260 m. prūsų sukilimas taip pat buvo apėmęs ir šią sritį ir sembai turėjo išsirinkę atskirą sau vadą Glandą, tačiau jis nebuvo tiek sėkmingas, kaip kitose srityse. Sukilimą čia kryžiuočiai malšino irgi planingai. Visų pirma puolė arčiau Kraliaučiaus esančius Valdavą, Kvedenavą ir Vargius. Atskiras žygis buvo skirtas Skokiams. Ypačiai atkakliai kovota Pabėtų valsčiuje. Kaip tik apie šitą valsčių jau anksčiau Petras Dusburgietis rašė, kad jame ' gyveno plėšrūs žmonės ir tokie galingi, jog iš vieno kaimo galėjo stoti penki šimtai karui tinkamų vyrų ir Karaliaučiaus riteriai vieni nedrįsdavo jų pulti '. Jau numalšinus sukilimą, Rinavos valsčius sukilo vėl antrą kartą. Tada įpykę kryžiuočiai sukilėlius puolė su iš pačių sembų sutelkta kariuomene, iššudė visus vyrus, o moteris ir vaikus išvedė nelaisvėn. Bet šiaip Sembos sukilimą pavyko grei-

čiau palaužti, nes kai kurie žymūs didikai visai prie jo neprisidėjo, bet ‘palikę tėvų namus’, perėjo kryžiuočių pusėn, tapdami net jų talkininkais. Kiti vėl neilgai trukę atgal pakluso Ordinui. Taip pvz. 1260 m. sukilimo pradžioje atkakliai su kryžiuočiais kovojęs didikas Vargulis bausmės išvengė tik dėl savo tėvo Sklodono ir brolio nuopelnų Ordinui. Ir daugelio kitų tos pačios giminės didikų sukilimo metu vienų eita su sukilėliais, kitų su kryžiuočiais. Iš Karaliaučiaus komtūro Bertoldo Brühaveno 1299 m. sudaryto Sembos vytingų sąrašo aiškiai matyti, kad dažnas iš jų, pereidamas Ordino pusėn, buvo apleidęs savo giminę. Prūsų visuomenės tarpusavio santykiai po sukilimo Semboje buvo tiek paaštrėję, jog 1295 m. kaimiečiai (rustici), išgirdę apie Notangoje prasidėjusį maištą, buvę padarę sąmokslą pirma iššudyti savo didikus, o paskui jau pulti kryžiuočius. Nesuradę savo tarpe tinkamo vado, jie privertę apsiimti sąmokslui vadovauti jaumą didiką Naudžiotą. Šis nedrįsdamas atsisakyti sutikęs, bet pirma pasitaikiusia proga sąmokslą išdavęs kryžiuočiams. Sąmokslo pradininkai buvę žiauriai nubausti. Vėliau jau nebegirdėti apie jokį sembų pasipriešinimą.

Sembos ribos, jau vien dėl geografinės jos padėties, lengviau apibrėžiamos nei kitų prūsų sričių. Šiaurėje ir vakaruose ji rėmėsi į Kuršių Marias ir Baltijos jūrą, o pietuose vėl Aismarių rytinė atšaka skyrė Sembą nuo Varmės, toliau Priegliaus upė su išilgai jos pietinio kranto einančia pelkėtų miškų juosta — nuo Notangos. Pietų rytų kampe ji, rodos, susidūrė su smulkesne Unsatrapio sritimi. Rytine Sembos riba dabar paprastai laikoma Deimenos upė. Bet senosios prūsų srities riba ėjo gerokai toliau į rytus. Vėluvą Petras Dusburgietis ir 1258 m. žemės dalybų aktas sutartinai priskiria Sembai. Taip pat ir Laukiška pagal šį aktą yra dar Sembos pusėje. Pagaliau iš 1352 m. Nadruvos dalybų akto aiškėja, kad Sembos rytinė riba bus ėjusi Nėnos (vok. Nehne) upeliu, toliau giria į rytus nuo Laukiškos, Sembos pusėje palikdama Žargilių (dokumente: Salygesien) kaimą, ir Timbros (dokumente: Tymmir) upeliu iki Kuršių Marių. Be to, Sembai, atrodo, bus priklausęs ir Aismarių užmaris, šaltinių vad. Witland (vok. Frische Nehrung), kuris XV a. pradžioje sudarė Lochstädto kameramtą. Tuo pačiu metu ir Rasytės kameramtas, t. y. pietinė Kuršių užmario dalis, irgi buvo priskiriamas Sembai. Jie abu Ordino, be abejo, buvo sudaryti strateginiais sumetimais, nes vienu užmariu buvo susisiekiama su Klaipėda ir Livonija, o antru su Vyslos žiotimis. Tačiau, atrodo, ir priešordininiais laikais sembų savintasi Kuršių užmariu, nes Eiliuotinė kronika mini, kad jie, laukdami vokiečių puolimo, užmaryje darę apsaugines užvartas (vok. Hagen, Landwehr, lot. indagines, saltus).

Iš Petro Dusburgiečio aprašyto Sembos nukariavimo ir 1260 m. sukilimo eigos sužinome, kad šios srities dar skirstytasi mažesniais teritoriniais vienetais, šaltinių vadinamais lot. territorium, terra, vok. lant (dabar: Land), kitaip tariant valsčiais. Tokių valsčių, Łowmiańskiui išanalizavus šaltinių duomenis, Semboje rasta net penkiolika. Imant geografiškai iš vakarų į rytus, sulietuvintais vardais jie vadinami: Girmava, Medenava, Rinava, Pabėtai (Bėtai), Vargiai, Rudava, Laptava, Kvedenava, Skokiai, Valdava, Kaimas, Tepliava, Labguva, Laukiška (Laukiai), Vėluva. Jiems atliepia naujųjų laikų vokiškai vadinamos vietovės: Germau, Medenau, Rinau, Pobeten, Wargen, Rudau, Laptau, Quedenau, Schaaken, Waldau, Caimen, Tapiau, Labiau, Laukischken, Wehlau. Senųjų valsčių pagrindu ir tais pačiais pavadinimais buvo sudaryti ir Ordino laikų administraciniai vienetai, vad. kameramtai (vok. Kammeramt). Tik jų XV a. pradžioje buvo trimis daugiau. Naujai Ordino buvo sudaryti Rasytės (vok. Rositen), Lochstädto ir Kremyčių (vok. Cremitten, atskirta nuo Tepliavos vls.) kameramtai. Tai rodo, kad senoji kiltinė gyvena Semboje buvo išlikusi sveika iki pat vėlesniųjų laikų. Ir tai visai suprantama, nes šioje tankiai prūsų gyvenamoje srityje nebuvo laisvos žemės vokiečių kolonizacijai. Ir iš tikrųjų XV a. pradžioje Semboje ji mažai pastebima. Sembos valstiečiai buvo mažažemiai, o daugiau žemės valdę senųjų didikų palikuonys vėl buvo apsaugoti vad. vytingų privilegijomis. Tankų šios srities gyvenamumą parodo jau ir 1258 m. žemės dalybų aktas, kur suminėta net 40 atskirų vietovių vardų. Jos dokumente apibūdinamos kaip terra ‘ žemė ’, villa ‘ kaimas ’ ir rečiau pulka, pulca, polca, polke. Pastarasis terminas, matyti, vartotas pačių prūsų ir jie bus tarę, pagal tarmes, *pulkō arba *pulkā. Pavadinimas yra skolintinis, kaip ir liet. pulkas bei lat. pulks. Plg. sen. rus pŭlkŭ ‘ būrys ’ ir liet. pulkas žmonių, paukščių. Vienos iš tų pulkų eina valsčiais, o kitos tik šiaip vietovės. Ir apskritai Sembos žemės vardynas, lyginant jį su kitomis sritimis, ir iki šiandien yra išlikęs labiausiai prūsiškas. Vokiškų vietovardžių yra, palyginti, nedaug ir daugumas jų vėlyvi.

Ordinas Sembą, matyti, laikė strategiškai saugiausia savo valstybės dalimi. Todėl joje, vad. Sūduvių Kampe, jau 1283 m. buvo įkurdinti iš Sūduvos atkelti sūduviai, kurių kraštą Ordinas pavertė negyvenamu tyru. Semboje buvo apgyvendinta ir nemaža pabėgėlių iš Lietuvos. Pvz. 1291 m. lietuvis Sirgėla, greičiausia bajoras, gavo didesnį ūkį Vangių vls., o 1303 m. atbėgusiems Gygailai ir Bijaukai su broliu užrašyta žemės Praveinyčių lauke. Čia būdinga privilegijoje įrašyta sąlyga, kad ‘ atvertus ’ Lietuvą, jie gautas žemes grąžinsią Ordinui ir atgausią savo tėviškes Aukaimyje, dėl

kurio 1285—1328 m. vyko atkaklios žemaičių kovos su jų kraštan besiveržiančiais kryžiuočiais. Ši žemaičių tvirtovė ir valsčius apytikriai lokalizuojami Batakių apl., prie Ančios upės. Tokiomis pat sąlygomis Lietuvos išeivių Semboje buvo apgyvendinęs ir Ordino didysis magistras Vinrichas von Kniprode (1351—1382). XV a. pradžioje Sarseinių kaime (Vargių kameramte) gyveno penki lietuvių ' kunigaikščiai ' (konige), valdę mažus ūkelius. Viena 1258 m. akto pulka, dėvėjusi prūsišką vardą Sabinava, vėliau bevadinama Littausdorf (: vok. Dorf ' kaimas '). Čia, matyti, irgi buvo apgyvendinti lietuviai.

Krikščionybę Semboje bandyta skelbti dar prieš ją Ordinui nukariaujant. Daugumas tyrinėtojų mano, kad ir pirmasis prūsų apaštalas šv. Vaitiekus (Adalbertas) 997 m. žuvo greičiausia Semboje. Taip pat ir pirmasis prūsų vyskupas Kristijonas bandė veikti sembų tarpe ir apie 1233 m. buvo patekęs jų nelaisvėn. Popiežius Grigalius IX 1240 m. įgalioja savo legatą Vilhelmą Modenietį išpirkdinti vyskupą ir įkaitus už 800 markių iš sembų nelaisvės (a detentione ac carcere paganorum de Samplandia). Sembos vardas (Samblandia) minimas ir popiežiaus Honorijaus III 1224 m. bulėje, kuria Vilheimas skiriamas legatu Baltijos pajūrio kraštams. Pirmuoju vyskupu naujai įsteigtai Sembos vyskupijai buvo paskirtas Henrikas von Streitberg (1254—1274), o 1258 m. įvyko ir tos srities žemių dalybos tarp vyskupo ir Ordino.

Dėl etninio šios srities vienalytiškumo bei kompaktiškumo ir gyvensenos pastovumo prūsai Semboje išliko žymiai ilgiau nei pavyslio srityse. Jie čia galutinai suvokietėjo tik XVII ir XVIII a. sąvartoje. Sembos prūsų tarme buvo išversti ir visi trys prūsų katekizmai, du 1545 ir vienas 1561 m. Katekizmų prakalbose brėžte pabrėžiama, kad tai ' tikroji ' prūsų kalba, ne tokia maišytinė, kaip Notangos tarmė. — Sembos pajūryje XVI a. ir vėliau randame gyvenant nemaža kuršių žvejų. Bet jie nėra seni gyventojau, o Latvijos Kuršo išeiviai, čia pradėję kurtis nuo XV a. pradžios.

Srities vardas lotyniškuose šaltiniuose rašomas Semland 1073, Semblandia 1224, Samplandia 1240, Samlandia 1242, Samia 1238, Zambia 1231, Sembia, o vėliau įprastinė lytis yra Sambia (Petras Dusburgietis). Vokiškieji šaltiniai vartoja : Samelant, Samlant, Samlandt, Semland, Zamenland, Samen. Jos gyventojai vadinami lot. Sembi 1073, Sambitae, Sambienses, Zambienses, Zambi, vok. Samen, Semen, Samelander. Sugretinus Adomo Bremeniečio 1073 m. lytis Sembi ir Semland, aišku, kad pastaroji yra fonetiškai suprastinta iš *Sembland, kurią patvirtina Honorijaus III 1224 m. bulės ir tų pačių metų imperatoriaus Fridricho II rašto vartojama Samblandia. Taigi, atmetę vok. land ' žemė, kraštas ' (plg. šaltinių lot. Curi,

vok. Kuren ir Curlandia, Kurland), gauname kamieną semb- : samb-. Būga anksčiau (Lietuvių Tauta I 1908), pasikliaudamas Petro Dusburgiečio lot. Sambia, prūsiškai ją skaitė Zambija ir jungė su liet. žambas ‘kampas’. Bet vėliau, be abejo, pastebėjęs, kad priesaga -ija nevartojama senesniuose kraštovardžiuose, jis atsisakė nuo šios etimologijos. Lietuvių kalbos žodyne (II 1925) Būga sričiai vadinti pasiūlė vartoti liet. Sémba, o gyventojams — sémbai. Darybai plg. liet. Prūsa (XVII a.) ir prūsai, lat. Kursa ‘Kuržemė’ ir kursis ‘kuršis’. Patys prūsai Sembos vardą bus tarę *Sembō ir *Sembā (atskirose tarmėse), o vėliau garsų junginiui se išvirtus sa — *Sambō, *Sambā. Varmės srityje 1357 m. paminėtas asmenvardis Sambe (su vokiška nukąsta galūne vietoje pr. *Sambas), žinoma, rodo jo nešiotoją kilus iš Sembos. Iš asmenvardžio vėl yra kilęs vietovardis Sambelauken (iš pr. *Sambalauks, dabar Samlack, Rešliaus ap.). Būga spėjo, kad žodis sembas kadaise bus buvęs bendrinis daiktavardis ir reiškęs saviškį, tos pačios kilties narį. Etimologiškai jis jį gretino su sl. sębrŭ ‘t. p.’, rus. s'abr (plg. iš jo skolintą liet. sẽbras) ir toliau su tautovardžiais lot. Sabīni, Sabelli, germ. Swēba-, dabar vok. Schwaben. Jų visų pagrindas turėtų būti ide. įvardis se-, sē: swe, swē ‘savas, save, savęs’. Mūsų istorikų dažniau vartojama Sámbija tėra tik lietuviškai parašyta lot. Sambia, o sambiẽčiai vėl yra analoginis darinys pagal tokias naujybines grutes, kaip Šveicārija: šveicariẽčiai, Kinija: kiniẽčiai. Vokiečiai dabar geografiniais terminais vartoja Samland ir Samländer, o šaltininės lytys Samen, Semen atsirado numetus vok. land. Iš vokiškos lyties Semen P. Pakarklio vėl prasimanyta žemiai bei Žemija ir tuo pačiu jam sembai išvirto žemaičiais.

SŪDUVIŲ KAMPAS *

Sūduvių Kampas (vok. Sudauischer Winkel) — Sembos pajūrio šiaurės vakarų kampas su Brüsterorto iškyšuliu, kur XIII a. gale buvo apgyvendinta nemaža sūduvių, atkeltų čia iš Vokiečių ordino sunaikintos Sūduvos. P. Dusburgiečio kronikoje paminėta, kad 1283 m. Sembon buvę pasiųsti ir ten pakrikštyti 1600 sūduvių, kuriuos atsivedęs Ordino pusėn perėjęs jų didikas Kantigirdas. Matyti, kryžiuočių politika buvo nukariauto ir tyru paversto krašto gyventojų likučius tremti kaip tik Sembon. Tai aiškėja iš tolimesnio kronikininko pasakojimo. Ordino kariuomenės staigiai užpultos

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXIX, 125-126.

Kyminavos (Kymenovia) pilies sūduvių įgula sutikusi pasiduoti ir priimti krikštą. Jai buvęs paskirtas vadovas ir įsakyta netrunkant (sine mora) vykti Sembon, o patys kryžiuočiai pasileidę naikinti tos pilies valsčių. Bet kitą dieną grįžę, radę paliktą vadovą nužudytą, o įgulą 'kitu keliu iššygiavusią Lietuvon'. Sūduvos tremtiniai Sūduvių Kampe tebegyveno dar XVI a. ir buvo išlaikę savo papročius ir kalbą. Karaliaučiaus senamiesčio klebonas Poliander 1535 m. rašytame lotyniškame laiške pasakoja, kad Sembos pajūryje gyvena sūduviai (sudini) ir kad tas 6 ar 7 mylių ruožas dėvi Sūduvos (lot. Sudauia, vok. Sudawen) vardą. Joje esą daugiau kaip 32 kaimai, kurių gyventojai jau nuo senų laikų gaudą gintarą ir jį savo protėvių kalba vadiną (lot.) gentarum. Šio laiško žinias kiek papildo 1551 m. Karaliaučiuje išspausdinta vokiška A. Aurifabro knygelė apie gintarą (Succini historia). Iš jo sužinome, kad gintarą žvejoją 20 sūduvių kaimų ties septyniomis pajūrio vietovėmis, kur jį atnešančios audros. Jų tarpe minimi ir Palvininkai. Pasakoja, kad sūduviai visai nuogi išsirengę semią gintarą iš vandens. Praslinkus dar šimtui metų Sūduvių Kampo sūduviai jau buvo suvokietėję. K. Hartknochas savo Alt- und neues Preussen 1684 m. pastebi, kad jų tik vardas bėra palikęs (biss zu dieser Zeit der Sudauische Winkel heisset).

NOTANGA *

Notanga — vakarinė prūsų žemės kiltinė sritis į pietus nuo Priegliaus upės, tarp Varmės ir Bartos. Šaltiniuose Notanga pirmą kartą paminėta 1238 m. Pamario kunigaikščio Sventopolko sutartyje su Ordinu, kur jis pasižada be šio žinios nedaryti jokių paliaubų nei taikos su Sembos, Varmės ir Natangos pagonimis (cum paganis Samie, Warmie ac Natangie). Atskira prūsų žeme (terra Notangia) ji vadinama ir apie XIII a. vidurį sudarytoje Liber Census Daniae. Ordino kronikininkas Petras Dusburgietis, išvardydamas prūsų sritis iš vakarų (nuo Vyslos) į rytus, Notangą vadina penktąja (Quinta Nattangia). Jo kronika, būtent prūsų nukariavimo ir sukilimų aprašymai, yra mažne ir vienintelis žinių apie Notangą šaltinis. — Pasidavus pamedėnams ir pagudėnams, kryžiuočiai, vadovaujami magistro Herno Balckės, 1238 m. pradėjo pulti Varmės, Notangos ir Bartos sritis. Apie 1240 m. prie Balgos pilies, dalyvaujant Ordino pagalbon atvykusiam Braunšveigo kunigaikščiui Otonui, buvo sunaikintos jungtinės varmėnų, notangėnų ir bartų jėgos. Prūsus čia suvedžiojęs ir

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XX, 449-453.

išdavęs pas kryžiuočius perėjęs didikas Pomandas. Netrukus po šio pralaimėjimo visos trys kiltys laikinai pasiduoda Ordinui, kuris nepasitikėdamas paima iš jų įkaitus. Ir iš tiesų jau 1242 m. prasideda visuotinis prūsų sukilimas. Nors 1249 m. Christburgo taikos sutartis liečia ir Notangą, tačiau notangėnai Ordinui nepakluso ir tų pačių metų lapkričio mėn. ties Kriukų kaimu (netoli Kreuzburgo, Ylavos aps.) suduoda vokiečiams skaudų smūgį. Sukilimą Ordinui pasisekė numalšinti tik 1252 m. Sekančiais metais kryžiuočiai, kronikininko žodžiais tariant, ' saugodamiesi būsimų pavojų ir norėdami atimti prūsams paskatą atkristi ', Notangoje prie Kaukšteros upės pasistato Kreuzburgo pilį suvaidinusią žymų vaidmenį antrojo prūsų sukilimo metu. Bet notangėnai vis dar nerimo ir Karaliaučiaus komtūras 1256 m. suruošia žygį į vieną Notangos sritį, kuri ' nenorėjo pripažinti galop su visais sudarytos taikos '. Kautynėse su kryžiuočiais žuvo srities vadas Godukas su dviem sūnumis, o žmoną su šeimyna, moteris ir vaikus išvedė nelaisvėn. Ordinui 1260 m. pralaimėjus Durbės kautynes, kuriose dalyvavo ir vokiečių atvaryti notangėnai, tą pat rudenį įsiliepsnojo antrasis, daug platesnis prūsų sukilimas. Notangos sukilimo vadu išsirenka pas vokiečius išsimokslinusį ir kryžiuočių strategiją gerai pažįstantį Henriką Mantą, kilusį iš žymios tos srities didikų Mantiminų giminės. 1261 I Manto vadovaujami notangėnai ties Pakarviais (vok. Pokarben, kiek į rytus nuo Brandenburgo, Heiligenbeilio aps.) sumušė stiprią Ordino kariuomenę. 1262 m. žymios notangėnų pajėgos puolė Karaliaučių, bet kovoje sužeidus Mantą, teko pasitraukti. Ištisus 3 metus notangėnai išlaikė apsupę ir Kreuzburgo pilį. Buvo apsikasę, o pilies sienoms griauti turėjo net tris mašinas. Įgula, išsibaigus ištekliams, bandė slapta nakčia pasitraukti, bet buvo pasekta ir sunaikinta. 1263 m. Mantas su stipria kariuomene buvo nužygiavęs net Kulmo žemėn. Grįždamas iš žygio jis Lubavos (lenk. Lubów, vok. Löbau) srityje vėl sunaikino notangėnams kelią pastojusią kryžiuočių kariuomenę. Kronikininkas šį Ordino pralaimėjimą lygina net su Durbės kautynėmis. Girdi, ' nors ir ne tiek čia buvo užmušta, kaip tenai, bet žuvo visi rinktiniai vyrai, kurių išmintis ir darbštumas vadovavo Prūsų žemei ir karui '. Mat kautynėse žuvo pats krašto magistras Helmerichas ir 40 riterių. Ordinui atsidūrus dideliame pavojuje, iš V. Europos 1264—72 m. atvyko gausios pagalbos, kuri ir padėjo jam vėl atsigriebti. Jau 1266 m. naujai Aismarių krante pastatytos Brandenburgo pilies komtūras pajėgė suruošti naikinamąjį žygį į Sulidavos valsčių (žr. žemiau). Bet ta proga pasinaudoję, Glopos vadovaujami, varmėnai užpuolė ir sugriovė pilį. 1272 m., atvykus su kariuomene pagalbon Meiseno markgrafui Ditrichui, Ordinas vėl suruošė Notangoje platesnį baudžiamąjį žygį. Sugriovė srities pakraštyje stiprios

notangėnų įgulos ginamą pilaitę, nužygiavo prie Gerkių (dabar Görken, netoli Dikšių, Ylavos aps.), kronikininko pavadintą prekybine vietove (forum), ir ten ' pasiliko tris dienas ir naktis, atskiromis dienomis išvaikščiodami Notangą su gaisrais ir plėšimais '. Šio žygio perblokšti notangėnai sekančiais metais galutinai pasiduoda Ordinui. Mantas, baigiantis sukilimui, kada notangėnams ' niekur nebebuvo tiek slapčios vietos, kur nebijotų sau grasančio pavojaus ', pasitraukęs ' su keliais bendrininkais į tyrą '. Apie jo žuvimą kronikininkas šiaip pasakoja : ' kada vienas pats, draugams esant medžioklėje, sėdėjo palapinėje, netikėtu dalykų susidėstymu jį užklupo broliai Hermanas iš Schönenbergo, Christburgo komtūras, ir Helwigas iš Goldbacho su keliais ginklanešiais ; pamatę Henriką, didžiai nudžiugo ir sugriebę jį pakorė medin, o pakartą persmeigė kalaviju '. Paskutiniai buvo numalšinti pagudėnai. O ' kad niekados daugiau nebemėgintų tokių pasibiaurėtinų dalykų, bet nužemintai paklustų tikėjimui ir brolių valdžiai ', Ordinas 1274 m. iš visų sričių, jų skaičiuje ir Notangos, vėl paėmė įkaitus. 1276 m. Skomanto vadovaujama jungtinė sūduvių ir lietuvių kariuomenė vykdė plataus masto žygį Kulmo žemėje ir buvo pasiekusi net Graudenzą, Marienwerderį ir Christburgą. Švystelėjus laisvės vilčiai, prūsai vėl buvo susimokę sukilti trečią kartą, bet sukilo tik vieni pagudėnai. O notangėnai ir varmėnai, išgirdę, kad vaitui Ditrichui iš Liedelau pavyko užgniaužti sukilimą Semboje, ' patys atsisakė nuo pradėtos nedorybės, gera valia pasižadėdami ištikimai laikytis su broliais '. Bartų ir pagudėnų 1286 m. prieš Ordiną ruoštame sąmoksle notangėnai, atrodo, nebedalyvavo. Vokiečiai, matyti, jais jau pakandamai pasitikėjo, kad kartu su sembais, vos 5 kryžiuočiams vadovaujant, 1295 m. vasarą siuntė į tolimą žygį pulti Gardino. Grįždami iš žygio Nemunu buvo pasiekę net Junigedą. Tačiau tais pačiais metais, Ordinui ruošiantis karui prieš Mozūrų kng. Bonislavą, notangėnai, ' atnaujindami įprastą nedorybę ', dar kartą bandė sukilti. Prieš susirenkant išmėtytai Ordino kariuomenei, jie išsirinko vadu Sabyną, bet svarbiausi maišto sumanytojai buvo Gavynas, Stanta, Trinta ir Masynas. Stanta su keliais bendrininkais per apgaulę įsiveržė į Barštyno pilį ir išsivedė nelaisvėn du žymiausius įgulos narius. Masynas vėl su Sklūnijų ' vyrais ' pagrobė Karaliaučiaus kryžiuočių arklius, o kiti, išsisklaidę po kraštą, ' žudydami vokiečius ', grobdami jų moteris ir vaikus, didžiai išniekindami bažnyčias ir sakramentus, jų tarnus '. Bet sužinoję staiga iš Unsatrapio su kariuomene sugrįžus Karaliaučiaus komtūrą, sukilėliai, anot kronikininko, ' atgailos vedami ' sugrąžinę arklius, imtinius ir ' taip Notaugos žemė nurimo taikoje '. Taigi tik veik po 60 metų ir 5 sukilimų Notanga galutinai paklūsta vokiečiams. Šaltiniai mini

dar bent trejetą lietuvių karo žygių (1299, 1300, 1311), kurių metu kliudyta ir Notanga, bet notangėnų laisvės kovos dvasia jau buvo tiek priblėsusi, jog jie nebedrįso kelti rankos prieš pavergėją. Čia, žinoma, daug svėrė ir tai, kad Lietuva nebuvo pajėgi suduoti Ordinui didesnio smūgio, kuris būtų sužadinęs viltį išsilaisvinti. Juk kaip tik stambiausias, Vytenio vadovautas, pradžioje labai sėkmingas 1311 m. žygis į Varmę baigėsi visišku lietuvių pralaimėjimu. Iš žygio su dideliu grobiu ir 1200 belaisvių grįžtančią lietuvių kariuomenę pasekė stiprokas kryžiuočių dalinys ir, sustojus prie Voplaukio (Rastenburgo aps.) pailsėti, veik visai sunaikino. Žuvo 3000 ir pats kunigaikštis vos išsigelbėjo. Vėliau notangėnus jau pastebime, dažniausiai kartu su sembais, dalyvaujant kryžiuočių žygiuose į Lietuvą : 1296, 1306 ir 1324 m. į Gardiną, 1313 m. prie Bisėnos pilies, 1314 m. Medininkų, o 1317 m. Vėjukų (Viduklės apl.) srityje, 1324 m. prie Gedimino pilies, 1337 m. prie Veliuonos. Kaip ir kai kuriose kitose srityse, taip ir Notangoje dalis didikų, matyti, dėl asmeninių išskaičiavimų vokiečiams pakluso anksčiau negu likusieji gyventojai. Ir Mantiminų giminė, žuvus H. Mantui, tapo Ordino šalininkais. 1274 m. sūduviams, nadruviams ir skalviams puolant Bysleidos pilį (dabar Beisleiden prie Barštyno) tos giminės nario Pansdauproto (: pr. pansdau ' paskiau ') motina Nomeda savo sūnums priekaištavusi : ' gailiuosi jus pagimdžiusi, kad nenorite ginti nuo priešų savo gyvybės ir giminės '. Taip sugėdinti, sūnūs ir įgula stoję kovon ir laimėję. Iš Nomedos žodžių savaime peršasi išvada, kad Bysleidos apl. būta ir Mantiminų šeimos lopšio. 1353 m. privilegijoje paminėtas Pansdauprotas, kadaise Bartos kamarninkas (camerarius quondam), galėtų būti ano Pansdauproto palikuonis.

Notanga, kaip ir kitos vakarinės prūsų sritys, buvo tankiau gyvenamos nei rytinės. P. Dusburgietis, išskirdamas stipriausias sembų ir sūduvių kiltis, mini kitas sritis galėjus statyti karan po du tūkstančius raitininkų ir daug tūkstančių šiaip karių. Kronikininko skaičiai greičiausiai perdėti, bet iš to visgi spėjama Notangą priešordininiais laikais turėjus apie 17.000 gyventojų (Łowmiańskis). Nors per laisvės kovas ir sukilimus žuvo žymi gyventojų dalis, bet tyru (desertum, Wildnis) Notanga, kaip pvz. rytinė Bartos dalis, nepavirto. Todėl Ordinui buvo svarbu krašte įsitvirtinti. Jau 1257 m. minimas Notangos komtūras, o nuo 1257 m. ir atskiras vaitas (advocatus, Vogt). Netruko ir su srities kolonizacija, nes kronikininkas pasakoja apie vokiečių iššudymą prasidėjus 1260 m. sukilimui. Jau 1267 m. minimi Varmės ir Notangos vokiečiai lenų valdytojai. O 1308 m. privilegijoje dabartinis Eisenbergo mstl. (Heiligenbeilio aps.) stačiai vadinamas vokiečių kaimu (villam ... Theutonicalem Isenberg). Nukariauti ir kryžiuočių spaudžiami, prūsai laiko būvyje, žinoma, vokietėjo. Bet

Notangoje savo kalbą dar buvo išlaikę labai gają ir XVI a. Tai patvirtina ir ta aplinkybė, kad įvedus reformaciją ir prūsų kalbą ėmus vartoti bažnyčiose, buvo kilę ginčų, kurią tarmę pasirinkti spausdinamiems tikybiniams raštams, sembų ar notangėnų. 1545 m. prūsų pirmojo katekizmo prokalbėje sakoma: ' nors Notangos prūsai kai kuriuos Tėve mūsų žodžius trumpina ir kitaip ištaria ', tačiau galį viską lengvai suprasti ir sembų tarme išleistame katekizme. To paties katekizmo tų pačių metų antrajame leidime Sembos tarmės pirmenybė dar teisinama ir tuo, kad ' Notangos dėl daugelio ir ilgų karų žmonės daug kartų buvo išvaryti ir kilnoti, todėl ir jų kalba iš dalies yra pakitusi ir sumišusi '.

Ploto atžvilgiu Notanga maždaug prilygo kaimyninėms Varmės ir Pagudės sritims. Šiaurėje Priegliaus paupio miškais ir pelkėmis ji ribojosi su Semba. Iš 1251 m. Varmijos vyskupo ir Ordino žemės dalybų akto matyti, kad miškai Notangą skyrė ir nuo Varmės. Jos vakarinė riba su Varme, prasidėjusi nuo Priegliaus žiočių bus ėjusi į pietus, palikdama rytuose Kreuzburgą, toliau rytine Plūčių (vok. Plauten) ir Heilsbergo puse iki Alnos upės. Iš pietų rytų Notanga dūrėsi su Barta maždaug išilgai Alną, kurios žemupyje vėl ribojosi su nediduke Unsatrapio sritimi. Kiltinės sritys dar skirstėsi smulkesniais vienetais arba valsčiais (lot. territorium, sen. vok. gebît). Notangos kronikininkas išvardija tik du tokius valsčius : Solidow ir Sclunien. Pirmosios vietovės vardas prūsiškai greičiausia tarta *Salidavā (: asm. *Salidā, Saleyde, plg. dar Delidà, Alytaus aps. ež.) su įprastine prūsų vietovardine priesaga -a v ā. Jis yra išlikęs dabartinio Sollau kaimo (Kreuzburgo apl.) pavadinime. Galima spėti, kad ir Kreuzburgo pilis kryžiuočių pastatyta senosios Solidavos ribose. Sclunien, jei vardas nėra iškraipytas, prūsiškai būtų skambėję *Sklunijai. Jie vadinti dar ir kitu vardu, šaltinių rašoma Calige ir Calyen, o prūsiškai skaitytina * Kalijai (plg. pr. kalis ' šamas ' ir asm. Cale), dabar vok. Kalgen (pakeliui iš Karaliaučiaus į Brandenburgą). 1254 m. ribų aprašyme dar paminėta confinium Wore. Šaltiniuose lot. confinium reiškia maždaug tą pat, ką ir dažnesnis territorium, būtent apylinkę, apirubą, valsčių. Pats vardas vėliau rašomas ir Worie, Woria, o prūsų, matyti, tarta *Vōrijā (: liet. võras ' senas '). Iš aprašymo aišku, kad Vorijos būta Notangos pusėje priešais Varmei priklausiusius Plūčius. Jai galėtų atliepti viena kuri dabartinių vietovių Voralaukis (paminėtas jau 1297 m.), Vorkaimis ar Vorynai, primosios dvi Heilsbergo aps., o pastaroji Ylavos. 1419 m. mokesčių knygose Vorija eina kamarninkija (vok. Kammeramt). O 1287 m. privilegijoje minima terra Lauthen (pr. *Lautai ar *Lautā), tai dabartinis Lauth (Ylavos aps.). Christburgo taikos sutartimi notangėnai savo žemėje buvo pasižadėję pastatyti tris bažnyčias. Sutartyje išvardintos ir

vietovės toms bažnyčioms: Labegow, Tummonis ir Sutwiert. Pirmoji skaitytina pr. *Labagavā ar *Labagavō ir jau M. Toeppeno jungta su Labėnais (vok. Labehnen, Ylavos aps.), kurie 1426 m. rašomi Labayn (pr. *Labainai ar *Labainjai). Spėjimas vargu pagrįstas, nes tai faktiškai du skirtingi vardai. Tummonis galėtų būti lotyniškas vienaskaitos kilmininkas iš prūsiškos lyties *Tumō ar *Tumā, jei tai nėra iškraipytas vardas. Paprastai jis tapatinamas su Dumnava (vok. Domnau, Barštyno aps.), rašoma 1342 m. Dompnow, 1419 m. Domnow. Šiuo atveju vietoj Tummonis būtų skaitytina *Tumnouis. Sutwiert galėtų atliepti pr. *Sudvirtai ar *Sudvirdai. Darybai plg. prūsų asm. Sude, Sudenne ir Assowirt, Tulewirde, liet. Sùdmantas, Sùtkus (iš *Sùdkantas ar Sùdkintas) ir Jóvirdas. Bet šiam vardui irgi nerandame jokio atitikmens dabartiniame Notangos vardyne. Žinoma, bažnyčioms numatytų vietų pavadinimai galėjo vėliau ir išnykti.

Notangos vardas šaltiniuose rašomas lot. Notangia (žr. aukščiau), Natangia (1238), Natania (Christburgo sutartyje, sulotyninta pagal Brittania, Aquitania), Nattangia (1288), Nathangia (1290), vok. Natangen (1276), Natangin, Nattangin, Nattangirlant (N. von Jeroschin), o notangėnai vadinami lot. Natangi, Nattangi, Natangenses, vok. Natangin (vs. Natange). Patys prūsai srities vardą bus tarę *Nātangā (šiaurinėse tarmėse) ir *Nōtangō (pietinėse). Liet. Nótanga ir nótangėnai (plg. Pìlkėnai, Jūžintų par. k.) pasiūlyti K. Būgos. Bendrinei kalbai įprastesnis kirčiavimas būtų notangė́nai (plg. *Medingà: medingė́nai, Kùpiškis: kupiškė́nai). 1948 m. Rašybos žodyne įdėta ir kitas naujadaras nótangas, -ė. Bet jis neteiktinas vartoti, nes darybos atžvilgiu greičiau būtų lauktinas nótangis, -ė. Plg. Ablingà (Endriejavo vls. k.): Ãblingis (žemaičių pavardė), Dubingà: Dubingiaĩ (Utenos aps. upė ir bžk.). — Vardas sudarytas su priesaga -ang-, pasitaikančia ir kituose prūsų vietovardžiuose, pvz. 1383 m. Lymange (dabar Leimangel, ež. netoli Guttstadto), rašomas ir Lymaio (1362), Lima (1364), 1337 m. Wadangen (dabar Wadang, ež., up. ir vietovė Allensteino aps.): liet. Vadà (Tauragės aps. upė). Tos pačios darybos ir Palangà: Palà (Telšių ir Šiaulių aps. upės): añpalas ‘ viršum ledo užėjęs ir sušalęs vanduo ’ ir añt-palas: pìlti; Alangà (Tauragės aps. upė): Alė́ja (Raseinių aps. upė), Alantà, Ãlantas (Panevėžio ir Kretingos aps. upės): alė́ti ‘ bėgti, tekėti ’. Būdinga, kad visi negausūs -ang- priesagos vietovardžiai yra susispietę Žemaičiuose ir Užnemunėje, vadinasi tiesiogiai siekiasi su senuoju prūsų kalbos plotu. Vienos 1284 m. privilegijos nuoraše Notangos vardas parašytas Notungia. Iš to Būga darė išvadą, kad prūsų šnektose galėjusi būti ir lytis *Nōtungō. Tačiau ano parašymo negalima laikyti kalbos faktu,

nes tas nuorašas blogesnis už kitus du, kuriuose rašoma tik Natangia. Šaknimi Nót-anga neatskiriama nuo upių vardų Notà (Trakų aps.), Nõtė arba Nõtija (Kretingos aps.), Nočià (Lydos aps.) ir ežero Nótygalas (Rokiškio aps.). O Nóteris ir Nótera (Ukmergės ir Utenos aps. upės) jau pirštu prikišamai visus tuos vardus sieja su senuoju dilgėlės vardu *nõtė, vs. km. *nõteres, iš kurios yra išriedėjusios dabartinės tarminės lytys: noteris (plg. mótė: móteris), nõterė, nõtera, notrẽ, notrà, nõtrėlė ir notrėlẽ, nõtrynė, nõtryna, nõtnerė. Prūsai irgi dilgėlę vadino noatis (skaitytina: nōtis). Plg. ir ukr. nat′, lenk. nać ‘daržovių lapai, stiebai’. Kai kurios dilgėlių atmainos labai veša upių pakraščiuose. Todėl nenuostabu, kad iš to joms ir vardai pramenami. Kadangi Notangoje gausu upių ir upelių, tai, žinoma, netrūko ten ir dilgėlynų. Pagal juos prūsai būdinamai galėjo pavadinti ir savo sritį. Tokį spėjimą paremia ir kitų dviejų sričių, Pagudės ir Pamedės, augmeniniai vardai. Plg. dar gùdnoterė, gùdnotrėlė ‘gailioji dilgėlė, pilktadilgė’, kuri neatskiriama nuo pr. gudde ‘krūmas, miškas’.

Jau trys šimtai metų kaip notangėnai suvokietėjo, bet jų žemės vardas išliko gyvas iki pat mūsų dienų. XIV—XV a. Ordino valstybėje viena Balgos komtūrijos kamarninkija vadinta Kammeramt Nadrauen. Betgi jai priklausė ne visa Notanga, o iš kitos pusės ir dalis senosios Varmės srities, tekusi Ordinui dalijantis žemes su Varmijos vyskupu. Apie 1341 m. minimas ir kamarninkijos centras Notangos k i e m a s (curia Natangyn, curia Natangensis), vėliau, matyti, išnykęs. Be to, nuo XIV a. vidurio Notangos vardas Ordino vartotas dar ir išplėstine reikšme, apskritai žemėms nuo Aismarių Mozūrų ir Lietuvos pusėn. Pvz. jos ribose esančiomis laikyta Ordino pilys Barčiai, Ungura, Seehestenas, Ortelsburgas. O XVI a. Prūsų kunigaikštijoje Notanga vėl sudarė vieną iš trijų krašto apygardų, vad. Kreis Nadrauen su 15 aps. (Hauptämter ir Erbämter): Brandenburgo, Balgos, Ylavos, Barštyno, Rastenburgo, Alėckos, Barčių, Unguros, Luko, Johannisburgo, Ryn (vok. Rhein), Lėciaus, Seehesteno, Girdavos ir Neuhofo. Ta pačia reikšme Notangos terminas buvo vartojamas ir XVII a., jau Prūsams susijungus su Brandenburgo kunigaikštija. 1752 m., naujai pertvarkant Prūsų administracinį paskirstymą, vietoje senųjų trijų apygardų sudaryta 10 aps. Iš panaikintos Notangos apygardos, sujungus pirmesnes mažesnes apskritis, padarytos keturios naujos: Brandenburgo, Rastenburgo, Seehesteno ir Alėckos. Oficialiai nebevartojamas Notangos vardas visgi išliko iki pat paskutinių laikų vietiniu geografiniu pavadinimu, vokiečių žymimu (Nadrauen) ir žemėlapiuose. Čia taip pat paminėtinas ir n ó t u n g a r i s ‘griozdiškas žmogus, grėva’ (Kudirkos Naumiestis), vėlyvas skolinys (per vokiečių žemaičių tarmę) iš vok. Natanger, Rytprūsiuose var-

toto, kaip ir bdv. natangisch, etnografiniu ir dialektologiniu terminu.

BARTA*

Barta — Prūsų žemės sritis, gyventa prūsiškos bartų kilties. Pirmą kartą Bartos vardas (terra Pruzie ... Barcia) minimas Danijos karaliaus Valdemaro II žemės knygose, rašytose tarp 1249—1269 m. Dusburg, apie 1326 m., skiria dvi Bartas, didžiąją ir mažąją, vad. Pliką Bartą, bet abi laiko viena, vienuoliktąja, Prūsų sritimi (Bartha et Plica Bartha, que nunc major et minor Bartha dicitur in que Barthi vel Barthenses habitant). Prūsiškajam srities vardui B a r t a senojoje kuršių žemėje atliepia latvių B ā r t a ir liet. (išvestinė) B a r t - u v a — upė ir vietovė; tačiau abiejų etimologinė reikšmė neaiški. Ikišiol B a r t o s vardas yra išlikęs Rytprūsių miestelio B a r t e n, o Plikos (: p l i k a s) Bartos — B l e i c h e n b a r t o kaimo (Heilsbergo aps.) pavadinime. Geografiškai Barta yra pati centrinė Prūsų sritis. Jos plotas gana tiksliai susekamas iš 1236 m. sienų aprašų. Rytuose Ašvinės (vok. Swine) upe ir Ašvinio (vok. Nordenburger-See) bei Rėsavos (vok. Rehsauer-See) ežerais ribojasi su Nadruva, o pietuose Rastenburgo (Voplaukis ir Monlaukis), Sensburgo (Kirsnos ežeras, ties dabartiniu Kerstinowen) apyl. ir Peisės žemupiu iki Alnos (vok. Alle) su Galinda. Šiaurės vakaruose maždaug Alnos tėkmė skiria Bartą nuo Pagudės, Varmės, Notangos, o jos ir Ašvinės santakys nuo Untsatrapio srities. Nuo Alnos Bartensteino apyl. pietų kryptimi ėjo giria, skyrusi didžiąją Bartą nuo mažosios pietų vakaruose. Barta priklausė prie tankiai gyvenamųjų vakarinių Prūsų sričių. Tai paliudija ir gausūs archeologiniai radiniai. Dusburgo pasakojimu, kovon galėjusi pastatyti per du tūkstančius raitininkų. Gyventojų skaičius Ordino laikų pradžiai apskaičiuojamas ligi 17.000. Prūsams pralaimėjus Žirgūnės mūšį (1233), Ordinas 1238—1240 m. nukariauja ir Bartą, kartu su Varme ir Notanga. Paima įkaitus ir krašte pasistato tris baudžiamąsias pilis: Bartensteiną, Valinavą (vok. Wiesenburg, prie Gubrės upės) ir Reselį (vok. Rössel), abi paskutiniosios, matyt, išgriautų bartų pilių ar šiaip vietovių vietoje. Senos, priešKryžiuotinės, yra ir Girdavos (vok. Gerdauen) bei Vaištoto (šaltinių: Waistotepila, prie Gubrės upės) pilys, vadinamos bartų bajorų (pociores) vardais. 1242 m. Barta sykiu su kitomis sritimis sukyla prieš vokiečius ir, net Pamedei su Varmės ir Notangos dalimi vėl

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, II, 228-229.

ordinui (1249) pasidavus, dar išsilaiko ligi 1252 m. Prasidėjus 1260 m. antrajam sukilimui, bartai vadu išsirenka Dyvaną ir puola kryžiuočių pilis; jas apsupę įsitvirtina, naudojasi sienų griaunamomis mašinomis. Paima Girdavą ir Vaištoto pilį. Valinavą sugriauti pasisekė tik po trejų metų (1263), o Bartensteine Ordinas išsilaiko net iki 1264 m. Dyvanas, kovai talkinėjamas ne tik pagudėnų, bet ir sūduvių, nuniokoja Kulmo žemę, Kirsos (vok. Christburg) ir Marienburgo apyl. Jam 1273 m. prie Kovalevo (vok. Schönsee) žuvus, Barta Ordino galutinai pavergiama. Sūduviai, keršydami pasidavusiems bartams, užpuola ir sudegina naujai atstatytą Bartensteiną. Dalis Bartos sukilėlių išsikelia į Lietuvą. 1277 m. juos randame Gardine sykiu su kitais prūsų išeiviais ginant šią pilį nuo rusų. 1284 m., Ordinui atsibrovus į Gardino sritį, bartai, norėdami išgelbėti kryžiuočių nelaisvėje laikomas savo šeimas, su juo susitaiko ir grįžta į Prūsus. Bet 1286 m., susidėję su pagudėnais, vėl kviečiasi prieš vokiečius Rügeno kunigaikštį ir dėl šio paskutinio sąmokslo skaudžiai nukenčia. Dar 1293 m. vienas bartas, pabėgęs iš Ragainės pas Vytenį, veda lietuvių kariuomenę Skalvių pilies paimti. Nors per laisvės kovas ir sukilimus Bartoje turėjo žūti žymi gyventojų dalis, bet tyru, kaip gretimoji Galinda, ji nepavirto. Lietuviai, kariaudami Prūsuose, neaplenkia nė šios srities. 1311 m. Ordinas užpuola Voplaukyje sustojusį iš Varmės su grobiu grįžtantį Vytenį ir kovoje, kronikininko žodžiais, žuvę ligi 3000 lietuvių. 1347 m. Kęstutis, Algirdas ir Narimantas griauna Girdavos, Reselio ir Liūnų (vok. Leuenburg) pilis. 1353 m. Kęstutis su Algirdu iš Reselio apyl. išsiveda 500 belaisvių, jų tarpe ir kryžiuotį H. Kranichfeldą, vėliau (1361) patį Kęstutį ties Eckersbergu prie Spirdingo ežero nelaisvėn paėmusį. Paskutinį kartą Kęstutis Girdavos srityje lankosi 1373 m. Ordinas, gindamasis nuo lietuvių puolimų, tyro pakraščiais apie Bartą, ypač rytuose, prisistato visą virtinę sargybinių pilaičių (Wildburg): Alna (vok. Allenburg), Auktalytė (vok. Wohnsdorf), Nordenburgas, Guja, Malteiniai (vok. Malthainen), Barta, Ungura (vok. Angerburg), Rungos brasta (šaltinių: Rungenbrust), Grobynas (šaltinių Grebin), Rastenburgas, Baislaukis (vok. Bäslack), Sehstenas, Rheinas, Wartenbergas ... — daugumas senos prūsų vietovės, vėliau kelios išaugusios didokais miestais. Iš Bartos per Girdavą, tyru per Gavaičius, Romintos ir Lazdijos upes XIV a. gale ėjo karo kelias į Merkinę. Bartai, kaip ir visi pavergtieji prūsai, eina Ordinui karo tarnybą, žvalgo kelius į Lietuvą, o vad. plėšeikos (latrunculi) 1370 m. iš Girdavos pasiekia net Kaltinėnus. Suvokietėję bus bartai tik XVI—XVII a. Apie pusę XV a. jie, matyt, dar visai vokiškai nemoka, nes 1444 m. Wartenberge randame prūsams atskirą nuodėmklausį. 1360—1490 m. Heilsberge veikė prūsų mokykla. XVI a. kroniki-

ninkai Erasmus, Stella ir Simon Grunau, rašydami apie Bartonią, kildino šį vardą iš tariamojo Barto, Vaidievučio sūnaus.

UNSATRAPIS*

Unsatrapis — nedidelė senosios prūsų žemės sritis Alnos ir Ašvinės (vok. Swine) santakoje. Petras Dusburgietis savo kronikos pradžioje, išskaičiuodamas pagrindines prūsų sritis (lot. partes), Unsatrapio nemini, bet vėliau, kalbėdamas apie jo nukariavimą, jau išskiria atskira sritimi (lot. terra). Jai nukariauti Ordinui pakako poros žygių, surengų ką tik pastatytos Karaliaučiaus pilies komtūro. Kroninkininko pasakojimu pirmajam 1255 m. žygiui komtūras buvęs pasitelkęs ir kryžiuočiams pasidavusių sembų karių, o vadovu pasiėmęs vokiečiams Vėluvos pilį išdavusį jos viršininką nadruvį Tirška, ‘ tiksliai žinojusį kelius į kaimynines žemes ’. Žygio tikslas buvo dabar nebeatsekama Kapastatų (orig. Capostete ; vardui plg. Endriejavo vls. ež. Kãpstatas ir km. Kapstataĩ) pilis. Ji paimta staigiu antpuoliu ir, įgulą iššudžius, sudeginta. Pilis, matyti, buvo gerai sutvirtinta, nes kronikininkas pažymi, kad sienoms perlipti vartotos kopėčios ir kiti ‘ tinkamu būdu išrikiuoti puolimui reikalingi padargai ’. Skančiais 1256 m. su ‘ antrąkart surinkta galinga kariuomene ’ vėl žygiuota Unsatrapin ir sunaikinta pilis, Dusburgiečio iškraipytai vadinama Ochtolite. Vokiškame kronikos vertime rašoma jau teisingiau Ouctolite, o kituose XIV a. Ordino šaltinuose Auctoliten (1375), Auckolite (1380), Auclithen (1368). Patys prūsai pilį bus vadinę *Auktōlītjai (iš asmenvardžio *Auktōlis : pr. aukta- ‘ aukštas ’ = liet. Aukštuolis), lietuviškai tariant Aukštuolyčiai. Pilyje ir apylinkėje suimta bei iššudyta daug žmonių, o ji pati ‘ iš pagrindų sudeginta ’. 1384 m. Auclitin paminėta tyro pakraščio apsauginių pilaičių (vok. Wildhaus) sąraše. Pilaites inspektavęs Ordino maršalas joje rado tik keturis rankinius kilpinius su trylika kapų strėlių ir todėl apginklavimą papildė trimis kilpiniais ir šešiomis kapomis strėlių. Pilies vardas išliko Alnos paupio dvaro pavadinime vok. Auglitten, buv. Barštyno (vok. Bartenstein, dabar lenk. Bartoszyce) aps. Kitų trijų Unsatrapio pilių įgulos, matydamos nebegalėsiančios priešintis, pristačiusios įkaitus ir kroninkininko žodžiais ‘ nužemintai nulenkusios sprandus krikščionių tikėjimui ir broliams ’, t. y. kryžiuočiams. Viena iš tų pilių, vadinama Gundava (orig. Gundow, 1363 Gondaw), bus buvusi dabartinio kaimo vok. Gundau (5 km į vakarus

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXXII, 257-259.

nuo Alnos miesto, kairiajame tos upės krante) apylinkėje. Vardas sudarytas iš prūsų asmenvardžio Gundas (1395 Gunde) su vietovardine priesaga - a v a. Antrosios, taip pat dabar nebeatsekamos pilies pavadinimas Dusburgiečio užrašytas Angetete, vok. Angetêtin. Jei jis nėra sudarkytas, tai būtų skaitytinas pr. *Angetītjai ir sudarytas su ta pačia mažybine priesaga - ī t - (= liet. -ytis), kaip ir *Auktōlītjai. Ši priesaga labai dažna prūsų tėvavardiniuose asmenvardžiuose ir vietovardžiuose. Priesaga -ēt- (= liet. -ėtas) prūsų vardyne, rodos, nepažįstama. Taigi pilies būtosios vietos vardas kildintinas iš asmenvardžio *Angetis. Jo darybai plg. gana dažnus priesagos - e t - (= liet -ėtis) prūsų asmenvardžius, pvz. šaltinių rašomus nukąstomis galūnėmis Dirggethe, Gandete, Moketh e, Rawkete, Wirkethe (= liet. Virkėtis). Trečioji pilis kronikininko vadinama tuo pačiu srities vardu (žr. žemiau). Tai rodytų, kad sričiai vardas pramintas pagal jos žymiausią pilį.

Nukariautas Unsatrapis neišnyksta iš istorinių šaltinių. Dusburgietis toliau mini, kad 1295 m. Karaliaučiaus komtūras su kariuomene iš Unsatrapio žygiavęs nubausti sukilusių nadruvių. 1319 m. žygio į Prūsus metu šią sritį su 800 karių buvo pasiekęs Gardino pilies viršininkas (castellanus de Gartha) kunigaikštis Dovydas. Palikęs pasaloje savo dalinį, puolė su 80 vyrų ir ' sudeginęs kelis namus, gabenosi didelį žmonių ir kitų daiktų grobį '. Bet Tepliuvos komtūras grįžtantiems lietuviams pastojęs kelią nugriaudamas tiltą. Mūšyje jų žuvę 60, o likusieji, palikę visą grobį, nuskubėję į pasalą ir ' visi pergąsdinti pasitraukė '. Vygandas Marburgietis vėl savo kronikoje pasakoja, kad 1347 m. rudenį Algirdas, tris dienas ' ugnimi ir plėšimu ' siautęs prie Ragainės, per Graudo girią skubiai nužygiavęs Įsruties apylinkėn, kur pridaręs ' panašios žalos ', 6 spalio pasiekęs Vėluvą, patylomis įsiveržęs į miestą ir jį su bažnyčia sudeginęs. Po to nusiautęs Valmių apylinkę (orig. terram Wolmensem, 1419 Wolmen, dabar vok. Wolmen, kaimas 10 km į p.v. nuo Friedlando), išsivarydamas vyrus ir moteris. Paskui ' netrukdamas ' nužygiavęs į Unsatrapį, iš kur, mūšyje žuvus vienam Ordino broliui su 14 karių, be daugelio kitų užmuštų, išsivaręs belaisvių ir po to dar lietuvai ' panašiai padarę ' Girduvos apylinkėje. Iš to paties kronikininko dar sužinome, kad 1382 m. sausio mėn. Kęstutis ' plėšęs ir deginęs ' prie Vėluvos, paskui prie Tepliuvos ir Unsatrapio, pridarydamas didelių nuostolių, ir ' prieš sutemstant išsivedė 500 imtinių '.

Visos Dusburgiečio suminėtos Unsatrapio srities pilaitės yra buvusios netoli viena kitos Alnos paupyje, tarp Friedlando (nuo 1946 m. rus. Pravdinsk) ir Alnos (vok. Allenburg, nuo 1946 m. rus. Družba) miestų. Todėl ir jos plotas bei ribos iš šaltinių vos

apytikriai atsekamos. Iš 1326 m. sudaryto Bartos srities ribų aprašymo matyti, kad Unsatrapis ribojosi vakaruose su Notanga, rytuose su Nadruva, o pietuose siena su Barta, prasidėjusi nuo Alnos upės, kiek į pietus nuo Friedlando, ėjo rytų kryptimi pro Kurtmedžius (pr. *Kurtmedjai : pr. korto ‘ aptvertas alkas, giraitė ’ + median ‘ miškas ’, vok. Kortmedien, 5 km į p. nuo Alnos miesto) iki Ašvinės, kur atsidūrė į Nadruvos sieną. Į vakarus Unsatrapis bus siekęs kiek ir už Alnos upės. Tai aiškėja iš dviejų žemės privilegijų. 1317 m. vienam vokiečiui užrašytas Lubynų laukas, kur ‘ iš seno sueina ir susijungia Unsatrapio ir Dumnavos (vok. Domnau, nuo 1946 m. rus. Domnovo, 10 km į v. nuo Frielando) žemės ’. O 1333 m. privilegijoje Ordino vyr. maršalas Ditrichas iš Altenburgo užrašo žemės lietuviui Draveniui ir jo įpėdiniams Unsatrapio srities Vumių kaime (vok. Wommen, 5 km į š. nuo Friedlando). Jis, kaip ir keletas kitų to meto Lietuvos pabėgėlių, matyti, saugumo sumetimais, kryžiuočių buvo apgyvendintas krašto gilumoje ir, be to, už ‘ ištikimas paslaugas ’ atleistas nuo lauko darbų, dešimtinės ir tyro sargybų prieš lietuvius (custodia Litwinorum in solitudine), tačiau įpareigotas dalyvauti krašto gynyboje, naujų tvirtovių statyboje ir senųjų taisyme. Šiaurėje Unsatrapis Alnos ir Priegliaus santakoje, tur būt, susidūrė ir su Semba.

Srities ir pilies pavadinimas Ordino šaltinuose paprastai rašomas : Wohenstorph, Wûnsdarf (Dusburgiečio kronika ir jos vokiškas vertimas), Wunstorf, Wunsdorff, Wuhnsdorf, Wonsdorff, Wonesdorf, Wansdorf, Wundorff. Tik pati pilis kartą Dusburgiečio (taip pat ir vertime) užrašyta Unsatrapis, o XVI a. kronikininkų rašoma Unsapotraps (Lucas David), Wusatrapen (Schütz). Šaltininis Unsatrapis prūsiškai galėtų būti skaitomas ir Unzatrapis, nes raidė s šaltinių rašyboje reiškia ne tik priebalsį s, bet ir z. Vardas atrodo sudurtinis. Pirmasis sandas u n s a- graičiausia jungtinas su pr. unsei, unsai- ‘ aukštyn, ant ’, kuris vėl bene bus giminaitis rytiečių lietuvių priešdėliui u ž ú o- dkv. užúodanga ‘ uždanga ’, užúovada ‘ užvada, pavadinimas ’. Pr. unsa- tada būtų skaitytinas *unzā- ir kilęs iš pirmykščio *uzā-, kuriam dėl priešdėlių en- ‘ į-, in- ’, sen- ‘ są-, san- ’ analogijos įspraustas priebalsis n. Antrasis sandas - t r a p i s vėl neatskiriamas nuo prūsų asmenvardžio Trapō, iš senesnio *Trapā (1263 Troppo, Barštyno apl.), davusio pradžią ir vietovardžiams Tropyten 1336 (Semboje), Troplauken 1387 (: pr. lauks ‘ laukas ’, Unsatrapio apl.). Čia priklauso taip pat senosios Skalvos vietovardis Trappen (1395), kuris dabar lietuvių tariamas Trapėnai (trm. Trepėnai). Plg. dar Trapaitis (1595 Tropaitis, Salantų apl. tėvavardinė pavardė), Trapaĩ (Skaudvilės vls. kaimas ir dv.), Trepėnai (XVI a. rašo Tropiany) ir Trepėnėliai (Viduklės vls. kaimas). Eti-

mologiškai visi tie vardai sietini su prūsų vkž. trapt ‘ žengti ’ ir liet. trapinėti. Vadinasi, pr. *Unzatrapis lietuviškai tariant būtų *Užúotrapis.

Kadangi srities vardas pačių prūsų buvo tariamas ir su pridėtiniu priebalsiu v (plg. pr. wundan : unds ‘ vanduo ’, wuschts : uschts ‘ šeštas), tai Ordino raštininkams lengvai galėjo pasišauti vokiška liaudinė etimologija : wohnen ‘ gyventi ’ + Dorf ‘ kaimas ’. Jau viena 1288 m. žemės privilegija datuojama : Datum in Wonsdorff super Alnam. Šis įrašas dar ir tuo svarbus, kad rodo tą prūsų pilį buvus Alnos paupyje ir kad Ordino vėliau ja naudotasi administracijos reikalams. 1372 m. jos vietoje jau būta Ordino pilies, kuri tik 1466 m. perėjo į privačias rankas. Vygando Marburgiečio pasakojimu kryžiuočių 1370 m. žygyje į Žemaičius Kaltinėnų apylinkėje, kartu su prūsų plėšeikomis (vok. Struter) žuvęs vokietis Vristzche de Wunsdorff, greičiausiai Unsatrapio pilies viršininkas. Iki dabar Unsatrapio vardas yra išlikęs buv. dvaro ir geležinkelio stoties pavadinime vok. Wohnsdorf (pusiaukelėje tarp Alnos ir Friedlando), anksčiau dvi vietovės : Gross-Wohnsdorf ir 4 km į rytus Klein-Wohnsdorf.

Vėlesniais Ordino laikais iki pat XVI a. pradžios Unsatrapis sudarė vieną Karaliaučiaus apygardos Įsruties srities administracinį padalinį vad. vok. Kammeramt.

SASNA *

Sasna — pietvakarinė senosios prūsų žemės sritis lenkų pasienyje, įsiterpusi tarp Lubavos (vok. Löbau, lenk. Lubawska ziemia) ir Galindos. Sasna pirmą kartą paminėta 1257 m. Tais metais Kujavijos ir Lenčicos kunigaikštis Kazimieras, tardamasis su Ordinu dėl nukariautų ir nukariausimų prūsų žemių, atsižada nuo teisių į Sasną, o Ordino krašto magistras Gerhardas pasižada laikytis 1254 m. pasirašytos Lubavos srities dalybų sutarties. 1263 m. vėl dalijasi Sasnos žemes su Kulmo vyskupu ir bažnytiniu atžvilgiu ji visa priskiriama Kulmo vyskupijai. 1303 m. Kulmo vyskupas galutinai susitaria su Ordinu dėl Lubavos ir Sasnos ribų. Kadangi kryžiuočiai pradžioje dėl prūsų žemių vis turėjo ginčų su lenkų kunigaikščiais, tai 1267 m. jie iš Čekijos karaliaus Otokaro II buvo išsirūpinę raštą, kuriuo patvirtinamos Ordino teisės į vakarines prūsų sritis ir jų tarpe iškraipytu vardu suminėta ir Sasna (terra Soysim).

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXVI, 514-517.

Dar prieš atsikraustant kryžiuočiams Sasnos gyventojai buvo išnaikinti kovose su lenkais. Tai leidžia manyti ankstyvųjų lenkų šaltinių trumpos užuominos apie jų kunigaikščių karus su prūsais, ypačiai jotvingiais. Łowmiańskis spėja, kad Sasną XII a. pirmojoje pusėje bus nuniokojęs Boleslovas Kreivaburnis. Kalbėdamas apie šio kunigaikščio 1108 m. žygį Gallus greičiausia turėjo galvoje Sasną, nes kaip tik šia proga jis aiškina prūsus neva kilus iš Saksonijos. Kronikininkas be abejo dėl fonetinio panašumo bus sutapatinęs Sasnos vardą su saksų pavadinimu, sen. lenk. Sasy, XIII a. vok. Sassen. Apskritai pradžioje dėl lenkų puolimų prūsams iš pasieninių sričių teko pasitraukti krašto gilumon, maždaug į Pamedės—Pagudės—Nadruvos liniją. Pasibaigus teritoriniams ginčams su lenkais ir numalšinus prūsų sukilimus, sustiprėjęs Ordinas XIV a. pradžioje imasi Sasnos kolonizacijos. Daugiausia ji buvo vykdoma Christburgo komtūrų. Iš 1321—34 m. yra išlikę net keliolika privilegijų, kuriose Sasnos dideli žemės plotai užrašomi vokiečiams kolonistams, pvz. vienoje 1321 m. privilegijoje iš karto trims asmenims 1440 ūbų (vok. Hube, Hufe būdavo po 20, 30 ar net po 40 margų), o kitose po 400 ir 200 ūbų. Visas plotas tarp Draventos ir jos intako Grabiškės (vok. Grabitz, Grabitschek) 1325 m. buvo padalytas į aštuonis dvarus ir išdalytas vokiečiams naujakuriams. Taip pat yra keletas žemių užrašų ir prūsams bei lenkams, bet daug mažesniais kiekiais. Pvz. 1334 m. prūsams Vopilui, Nodravui ir Skovotui užrašyta 100 ūbų prie Nydos upės. 1332 m. vėl atnaujinta ankstesnė privilegija, kuria broliams Globūnui ir Glausotui buvo skirta 80 ūbų Arnavoje (vok. Arnau, lenk. Ornowo) ir prie Arelyno ež. (abu į pietus nuo Osterodės). Daugumas privilegijų išduota lenkiška Kulmo teise. Kad Sasnos kolonizacijoje dalyvauta ir lenkų, tarp ko kita patvirtina ir privilegijose pasitaikantieji lenkiški vietovardžiai. Pvz. 1328 m. Nydos dešiniajame krante, į vakarus nuo Zaldavos minimi Grodkowo ir Leńsk (orig.: gutter Grotkau und Lenczke neben der Nyda), o 1334 m. priešais jos pietiniame krante Nick (iš prolytės *Nidĩskŭ) su jo lenkiškai pavadintu seniūnu (orig.: des alten starosten von Niczk).

Iš šaltinių nieko nepatiriame apie Sasnos plotą Ordino laikų pradžioje. Bet iš žemės privilegijose minimų vietovardžių ir vandenvardžių galima bent apytikriai apibrėžti jos ribas XIV a. pirmojoje pusėje. Jau K. Hennenbergeris, žinojęs apie anas privilegijas, savo 1595 m. išleistoje Erclerung der Preussischen grössern Landtafel, nurodė, kad Sasnai priklausiusios Zaldavos, Neidenburgo, Hohensteino ir Osterodės apylinkės. Iš privilegijų taip pat aišku, kad Sasnai priskirtina ir Gilgenburgo apylinkė. — Kai kurių žemes gavusiųjų kolonistų vardai iki šiol yra išlikę vietų pavadinimuose. Kulmo žemės bajoras ir dvarininkas Peter bon Heselecht, 1321 m. privilegija

gavęs stambią valdą Sasnoje, davė pradžią dabartiniam Heeselichto (lenkų pavadinto Leszcz) miesteliui prie Gilgenburgo, o pagal 1328 m. 200 ūbų gavusį kitą bajorą Conrad During vėl praminta Döhringeno vietovė (lenk. Durąg, į pietus nuo Osterodės). Naujakurių vardus dėvi ir Geierswalde (perdirbtas lenk. Gierszwałd, pusiaukelėje tarp Osterodės ir Gilgenburgo), Kirsteindorf (ten pat) ir, gal būti, Faulen (į šiaurės rytus nuo Gilgenburgo). Su aukščiau minėtu Vopilu galėtų būti siejama dabartinė vietovė, vokiškai vadinama Waplitz (iš lenk. *Waplice, 1470 m. dokumente Waples, kuri su vietovardžiams vartojama tėvavardine priesaga -ice sulenkinta iš prūsiškos lyties *Vopilai), dabar lenk. Waplewo (pusiaukelėje tarp Hohensteino ir Neidenburgo). 1334 m. Christburgo komtūras 'istikimam tarnui' Steffan Cleczin užrašo prūsišku vardu vadinamą žemės nuosavybę Sekerynus (iš asmenvardžio *Sekeras: liet. sėkti, kaip kėmeras 'netikęs žmogus': kemėtis 'painiotis kalbant'; plg. dar Sekioniai, Kruonio vls. kaimas: *Sekỹs), iš kurios vėliau išaugo jau jo vardą dėvinti vietovė Steffanswalde (lenk. Szczepankowo, Osterodės aps.). Sudurtinių vietovardžių antrasis sandas -walde (: vok. Wald 'miškas') pirštu prikišamai rodo, kad kolonistams skirtų žemių būta miškingų. Palyginti, sparčią Sasnos kolonizaciją patvirtina ir naujų Ordino administracinių centrų bei miestų kūrimasis. Pradžioje visas Sasnos tyras buvo Christburgo komtūrijos žinioje. Bet jame įsikūrus daugiau gyventojų jau apie 1340 m. buvo įsteigta nauja komtūrija Osterodėje, kur jau nuo 1325 m. gyveno Ordino valdininkas vad. rūpintojas (vok. Pfleger, lot. provisor). Pilies ir prie jos jau prieš 1331 m. įsteigto miesto vardas yra atneštinis vokiškas. Lenkai jį yra pritaikę kaip Ostród arba (po 1945 m.) Ostróda. XIV a. pirmojoje pusėje įkurtos ir kitos Sasnos srities pilys bei miestai. Gilgenburgo miestas įsteigtas prie to vardo Ordino pilies 1326 m., o pilis pirmą kartą paminėta 1316 m. (domus in Ilienburg). Kadangi šis vardas šaltiniuose (1325—35) paprastai rašomas Ilgenburg ir retkarčiais Ylginburg, Ilgenbergk, Iligenburg, Ilienburg, Ylienberg ir tik vieną kartą Gilgenburg (1323), tai jis, be abejo, sietinas su dviejų iš abiejų miesto pusių ištisusių pailgų ežerų vardu, kuriuos prūsai bus vadinę Ilginiais. Plg. 1331 ir 1346 m. paminėtą Osterodės ir Marungo aps. ežerą Ylgen, Ilgene ir visą eilę dėl jų ilgumo taip pramintų Lietuvos ež. (Ilgis, Ilgynas). Rašymas Gilgenburg (vokiečių ir dabar tariama trm. Jiljenburg) įsigalėjo tik vėliau. Dabar tie ežerai vokiškai vadinami Grosser ir Kleiner Damerau-See ir tuo vardu pažįstami jau XIV a. (1321 grose, cleyne Dammeraw). Šis pavadinimas pasiskolintas iš lenkų, kurie kurdamiesi Sasnos tyro ąžuolynėse (lenk. dąbrowa), pagal vietos pobūdį, savaip praminė ir ežerus bei vietovę: jezioro Dąbrowskie, Dąbrówno. Dabartinis Działdowo irgi lenkų fonetiškai perdirbtas

iš pr. *Zaldavō (: pr. saligan, sk. zaljan = liet. žãlias : žélti), kuriai atlieptų liet. Žaldava ar Žalduva. Vardas negali būti slaviškas, nes pažįstama ir kita Žaldava (1419 Solidow, 1490 Solldaw, dabar vok. Sollau) prūsų krašto gilumoje, į pietus nuo Karaliaučiaus, Ylavos aps. Hohensteinui (lenk. Olsztynek), pramintam pagal Osterodės komtūrą Günter von Hohenstein (1349—1370), miesto privilegija suteikta 1359 m. Neidenburgui miesto teisės suteiktos 1381 m., o vardas duotas pagal pro jį tekančią Nydos upę (1328 Nida, 1343 Nyda, 1334 Nyede, Neide). Lenkai vokiškąjį vardą saviškai perdirbo į Nibork, o 1946 m. pakeitė į Nidzica. Taip pat Sasnoje, veik viduryje tarp Gilbengurgo, Osterodės ir Hohensteino, yra ir Tannenbergas bei Grünwaldas, kur 1410 m. buvo sutriuškinta kryžiuočių galybė. — Privilegijose suminėtas gerokas skaičius prūsiškų vietovardžių ir vandenvardžių tarp ko kita rodo, kad senieji Sasnos gyventojai per karus negalėjo būti visai išnaikinti. Priešingu atveju veik dviejų šimtų metų būvyje būtų išnykę ypačiai gyventųjų vietų pavadinimai. Juos išlaikė pavieniai tyre išlikę gyventojai, šaltinių liudijimu vertęsi daugiausia medžiokle, žvejyba ir bitininkyste. Be to, archeologų pastebėta, kad naujų sodybų dažnai kurtasi seniau gyventųjų vietose (Schlüter). Be aukščiau nurodytųjų privilegijose Osterodės srityje dar minimos šios prūsų vietovės : Tyrava (1332, dabar vok. Thyrau, lenk. Tyrowo : liet. týras), Leipa (1508 Leipe, dabar vok. Leip : pr. *leipō = liet. liepa, jau 1334 m. užrašyta sulenkinta lytimi Lypow, dabar lenk. Lipowo), taip pat dabar jau išnykusios Posorten ir Poteniten (1328). Leipos k. (lot. villa) prūsai Juodutis ir Valintynas buvo gavę 90 ūbų žemės, bet 1328 m. Ordino buvo priversti ją perleisti to kaimo vaitui vokiečiui Nicolaus von Rosenberg, kuris čia statėsi smuklę. 1334 m. Leipoje turėjo būti jau ir bažnyčia, nes tais metais rašytame dokumente liudytoju paminėtas jo klebonas (Ioannes plebanus de Lypow). Iš vandenvardžių dar paminėtina : upės Vikara (1303 Wykara : liet. vikrùs, lenkų perdirbta į Wkra) ir Skutava (1321 Scottaw, 1349 Skuttaw : liet. Skùtulas, Mažeikių aps. upė), abi Neidenburgo aps., taip pat ežerai Iniškis (1321 Innysken, greičiau gyvenamosios vietos vardas, Neidenburgo aps.), Smardynas (1332 Smordin : pr. Smorde ‘ieva’, dabar Schmordingsee, į pietvakarius nuo Osterodės), Mėlynas (1333 Melin : pr. vs. gl. mīlinan ‘dėmė’ = liet. mėlyna ‘mėlynė’), vokiečių perdirbtas į Mühlen-See, ir Sventynas (1333 Swentin : pr. *svents = liet. šventas, dabar vok. Schwentinsee), abu į vakarus nuo Hohensteino.

Šaltinuose Sasna vadinama lot. terra, vėliau districtus, vok. land. Pats vardas pradžioje pasirodo iškraipytas Soysim 1267, Sausyn 1298, bet ir Sassin 1263. Žemės privilegijose rašyba svyruoja: Sossen, Sossyn, Sossin, Soszen, Szossen, net Czossen, Czossin (1333). Dabar-

tinę vokiečių istorikų vartojamą lytį Sassen randame jau 1334 m. privilegijoje. Lietuviškoji šios srities vardo lytis S a s n à nustatyta K. Būgos. Čia tarp ko kita jis rėmėsi ir prūsišku Sūduvos upėvardžiu Sasnà (dešinysis Šešupės intakas Marijampolės aps.). Būgos nustatytą lytį patvirtina 1315 m. lotyniškos privilegijos lauko vardas S a s n e (campum Sasne vocatum), kuriam 1334 m. vokiškai rašytoje privilegijoje jau pridėta ir vokiška galūnė — feld Sasnen. Dabartinis kaimas (prie Marungo—Christburgo geležinkelio) vokiečių vadinamas vėl Sassen, kurį lenkai perdirbo į Sasiny. Numetus galūninį balsį, vokiečių kalboje fonetiškai negalima lytis *Sasn turėjo išvirsti Sassen. Patys prūsai savo srities vardą bus tarę *Sasnō (pietuose) ir *Sasnā (šiaurėje). Etimologiškai Sasna neatskirtina nuo pr. sasnis ' kiškis '. Taip šis žodis, o ne *sasins skaitytinas Elbingo žodynėlyje. Kitaip tariant Sasna lietuviškai reiškia kiškynę, zuikynę. Šią etimologiją patvirtina ir 1303 m. paminėtas Labuvos pasienio piliakalnio (lot. vallum) vardas Sassenpile (: pr. *pilē = žem. pìlė ' piliakalnis '), kuris 1338 m. dokumente išverstas vok. Hasenberg (: Hase ' kiškis ' + Berg ' kalnas '), dabar rašomas Haasenberg (Osterodės aps. dv.) ir lenkų vėl verčiamas Zajączkowo, o nuo 1946 m. Zajączki. Žemės privilegijose ši vietovė dar vadinama ir Hasendamerau. — Sūduvos Sasna jau minima XIV a. galo kryžiuočių žygiaraščiuose (Sassene), davė pradžią ir Sasnavõs miesteliui bei to paties vardo Jankų vls. kaimui. Zanavykai dažnai taria ir Sesnavà. Musninkų vls. vienasėdis Sasnava ir kelios Sasnaukos, Sasnovkos, Sasnuvkos, žinoma, nieko bendro neturi su Sasna. Visos jos yra slaviškos. Plg. lenk. Sosnowo, Sosnówka : sosna ' pušis '.

PAGUDĖ *

Pagudė — pietvakarinė prūsų žemės kiltinė sritis tarp Varmės ir Pamedės. Istorijos šaltiniuose Pagudė pirmą kartą paminėta 1267 m. čekų karaliaus Otokaro II akte, kuriuo jis Ordinui pripažįsta teises į nukariautas prūsų žemes. Jų tarpe išvardyta ir P o g r a n i a. Atskira žeme (terra) ji, tik iškraipytu vardu P e r a g o d i a, pavadinta ir apie XIII a. vidurį sudarytoje Liber Census Daniae. Ordino kronikininkas Petras Dusburgietis, išvardydamas prūsų sritis iš vakarų (nuo Vyslos) į rytus, Pagudę vadina trečiąja (Tertia Pogesania, in qua Pogesani). Jo kronika yra mažne ir vienin-

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXI, 349-352.

telis šaltinis, suteikiąs apie šią sritį žinių, daugiausia liečiančių jos nukarivimą ir vėlesnes pagudėnų laisvės kovas.

Kryžiuočiai, pajungę pirmąją pagal Vyslą ištisusią prūsų sritį Pamedę, puolimą nukreipia į kaimyninę Pagudę Krašto magistras Hermanas Balk su po Meisseno markgrafo Henriko žygio Prūsuose palikta kariuomene laivais per Drūsens ež. pasiekia Pagudę ir Elbingo upės saloje 1237 m. pasistato to paties vardo pilį. Čia pat kronikininkas kitų pasakojimu pažymi, kad prūsai pirmąją pilį sugriovę ir vėliau ji buvusi atstatyta, jau su miestu, dabartinėje vietoje. Toliau jis tik pamini, kad ' Elbingo broliai prieš pagudėnus garbingai kariavo daug karų ', bet smulkiau jų neaprašinėja. Tačiau iš visos pasakojimo eigos galima pasidaryti išvadą, kad Pagudę Ordinas bus nukariavęs, palyginti, greitai ir be didelių sunkumų. Mat 1238 m. pagudėnai jau buvo pasidavę, ir kryžiuočiai ruošėsi pulti Varmę, Notangą ir Bartą. Vokiečių spaudžiami, susitarę su Ordinu ir lenkų sritiniais kunigaikščiais, besikivirčijančiu Pamario kng. Sventopolku, prūsai 1242 m. sukyla, iššudo ateivius vokiečius ir sugriauna visas pilis, išskyrus tik Elbingą ir Balgą. Netrukus po to jungtinės Sventopolko ir prūsų pajėgos nusiaučia dar Pamedę ir Kulmo žemę. Christburgo taikos sutartyje išvardytos tik Pamedė, Varmė ir Notanga. Bet kadangi sričių išvardijimas pradedamas žodžiais ' Iš kitos pusės suminėti naujakrikščiai, bet ypačiai tie iš ... ', tai galėtų manyti, kad čia įskaitoma ir vardu nepaminėta Pagudė. Bet vėl prūsų pasižadamoms pastatyti bažnyčioms vietos išskaičiuotos tik anose trijose srityse. Taigi atrodo, kad 1249 m. taikos sutartis Pagulės nelietė. Ir tolimesnė įvykių raida, rodos, patvirtina, kad sutarties sudarymo metu prūsų pasipriešinimas šioje srityje dar nebuvo galutinai palaužtas. Tik atvykus iš Vokietijos paspirties ir 1251—52 m. ' su daugybe karių gaisrais, plėšimais ir žudymais išvaikščiojus kraštą, kol jis visai nusilpo ir paskiau nebegalėjo atsigauti ', pavyko galutinai numalšinti sukilimą. Ordinas nepasitikėdamas iš pagudėnų ir iš su jais kartu pasidavusių pamedėnų, varmėnų ir notangėnų paima įkaitus. Sekančiais 1253 m. su Ordinu taiką sudaro ir prūsų sukilėlių sąjungininkas Pamario Sventopolkas. Po Durbės kautynių 1260 m. rudenį įsiliepsnoja antrasis, geriau organizuotas prūsų suklilimas. Karo vadu pagudėnai sau išsirenka Auktumą (: pr. auktas = liet. aukštas, plg. pavardę Trākumas : trākas ' piktas '). Jau sukilimo pradžioje pagudėnai su sūduviais, pasitelkę ir kitas kiltis, nusiautę Pagudę ir Pamedę, puolė Elbingą. Bet imant priešpilį žuvus jų vadui, teko pasitraukti. Pasitraukę užpuolė ir sudegino kaimyninę tvirtovėlę prie Veisikės (vok. Weeske) intako į Drūsens ež. Čia pasisekus nužygiavę apsupo Vekelyčių pilį (dabar vok. Weklitz Elbingo aps.) prie Ragavos upės ir po sunkios kovos ją irgi sudegino. Iš Elbingo puolimo aprašymo

galima spėti, kad tas vardu nepaminėtas prūsų vadas (capitaneus ipsorum), ietimi nudurtas vokiečių pusėje kovojusio prūso Virtilo, greičiausia bus buvęs pagudėnų Auktumas. Tai sutinka ir su ta aplinkybe, kad jis sukilimo eigoje daugiau niekur nepasireiškia. Kitas pagudėnų sukilėlių vadas Linka, kartu su bartų Divanu sutelkęs didelę kariuomenę, 1271 m. nuniokojo Kulmo žemę ir Pamedę. Buvo pasiekę Marienverderį ir Marienburgą ir apsiautę Traupijų (šaltinių: Traupeien, Traupein ir iškraipyta Tranpere) pilį netoli Christburgo, kurią išgelbėjo tik iš kitų pilių atsiųsta pagalba. Čia žuvo vėl pagudėnų vadas Kaltys. Bet svarbiausios šio žygio kautynės įvyko prie Paganstų kaimo netoli Žirgūnės (vok. Sorge) upės, kuriose žuvo 20 kryžiuočių ir 500 šiaip karių. Laimėję kautynes prūsai puolė Christburgą. Sunaikino miestą, pamedėnų saugovę (sen. vok. vlîhûs), priešpilį, bet pagrindinės pilies paimti nepasisekė. Pagudėnai tebesipriešino dar 1273 m., jau pasidavus visoms kitoms vakarinėms prūsų kiltims. Jų telkinys laikėsi miškuose netoli Elbingo. Įvėlę miestiečius į kautynes, vėliau daug jų sunaikino įsitvirtinusių viename priemiesčio malūne. Kronikininko perdėtu teigimu čia ‘tiek buvo pralieta krikščionių kraujo, kad net kaimyninė upė, netekusi savo natūralios spalvos, kruvina atrodė’. Po to Ordinas, sutelkęs visas savo pajėgas, ‘nuo galo iki galo plėšimais ir gaisrais nusiautė Pagudės žemę, iššudė vyrus, o moteris ir vaikus išsivedė nelaisvėn’. To paties žygio metu kryžiuočiai atsikovojo ir pagudėnų laikinai užimtą Heilsbergo pilį, ir ‘tada prūsų žemė nurimo taikoje’. Numalšinęs sukilimą, Ordinas 1274 m. ruošėsi žygiui prieš Nadruvą. Bet pagudėnai tik laikinai buvo padėję ginklus, nes 1277 m. rudenį, Skomanto vadovaujamai jungtinei sūduvių ir lietuvių [kavinuonenei?] suruošus plataus masto žygį į Kulmo žemę ir Pamedę, vėl sukilo. Buvo suėmę Elbingo ir Christburgo komtūrus ir pakorė jų kapelioną. Kadangi kitos prūsų kiltys trečiajame sukilime aktyviai nebedalyvavo, tai Ordinas dviem baudžiamaisiais žygiais greitai sugniuždė pagudėnų pasipriešinimą. Kronikininkas apie antrąjį žygį, žinoma, perdėdamas, pasakoja, kad ‘suėmus ir iššudžius visus gyventojus’, Pagudė buvusi paversta tyru. Bet kartu priduria, kad ‘nedaugelis su savo šeimomis pasitraukė Lietuvon, Gardino pilies sritin’. Kad čia būta žymesnės politinės emigracijos, liudija šie faktai. Visų pirma Ipatijaus metraštis praneša, kad 1276 m. prūsai atėjo pas Traidenį iš savo žemės, vergiami vokiečių, o jis priėmė juos pas save ir dalį jų apgyvendino Gardine, o dalį Slanyme’. O Petras Dusburgietis vėl pasakoja, kad 1284 m. ‘tūli bartai, neseniai pabėgę iš Pagudės, su lietuviais surinkę kariuomenę, nužygiavo į Lenkiją, iš kur, be kitų padarytų blogybių, išsivarė didelį grobį žmonių ir galvijų’. To žygio metu kryžiuočiams užpuolus ir sudeginus Gardino pilį,

kovoje su jais vėl žuvo vardu nepaminėtas bartas, vadovavęs trečiajam pagudėnų sukilimui. Bet kiti du bartų vadai Nomas ir Dirskus po pilies išgriovimo pereina pas vokiečius. Gavę Ordino pažadą, kad dovanos ir sugrąžins žmonas ir vaikus, juodu pasitinka iš žygio Lenkijon grįžtančius ‘ savo tautiečius ’, susimokę užpuola lietuvius ir ‘ grobį su savim nusigabeno į Pagudę ir ten gyveno, kaip ir pirma ’. Kalbėdamas apie ketvirtą prūsų bandymą išsilaisvinti, kronikininkas vėl mini, kad 1286 m. pagudėnai ir bartai buvę susimokę su prieš Ordiną nusistačiusiais vokiečiais ‘ pasikviesti su stipria kariuomene Rügeno kunigaikštį ir, išvijus iš Prūsų brolius (= kryžiuočius), padaryti jį savo karaliumi ir viešpačiu ’. Tačiau sąmokslą susekę ir pagudėnai su bartais buvę nubausti. Iš šaltinių aiškėja, kad pagudėnai laisvės kovų metu veikė iš vieno su bartais ir į galą bus turėję glaudesnių ryšių ir su lietuviais.

Ploto atžvilgiu Pagudė prilygo maždaug kaimyninei Varmei, bet buvo žymiai mažesnė už Pamedę. Tačiau jos ribų klausimu ankstesniųjų tyrinėtojų (Toeppen, Bender, L. Weber, Röhrich) nuomonės daug kur skyrėsi, nes trūksta šaltininių duomenų. Iš vėlesniųjų Łowmiańskis labiau linkęs sutikti su Toeppenu. Dabar neabejojama, kad Elbingo apl. tikrai priklausė Pagudei ir kad ruožu tarp Drūsens ež. ir Aismarių ji bus siekusi Nogatės upę. Šiaurėje riba su Varme greičiausia ėjo maždaug tiesia linija nuo Aismarių iki Alnos upės, palikdama Vormedytę (: pr. *vōrs = liet. trm. võras ‘ senas ’ + median ‘ miškas ’, vok. Wormditt, o lenk. Orneta) Pagudės pusėje. Rytuose ji pagal Alnos upę ribojosi su Barta ir Galinda, o linija einanti nuo Drūsens ež. pietų rytų kryptimi iki Paserijos (vok. Passarge) aukštupio bus Pagudę skyrusi nuo Pamedės. — Šaltiniuose suminėta ir keletas Pagudės valsčių (lot. territorium, sen. vok. gebît). Vakarinėje srities dalyje vienas iš žymesnių buvo P a s i a l u k a s (1250 m. Pamedės vyskupijos dalybų akte Passaluc ; matyti, sudurtinis vardas, plg. pr. vietovardį 1419 m. Passey ir Ipatijaus metraštyje minimą Sūduvos upę Luk, vėliau Ordino šaltiniuose Luk, Luko, vietovė, ežeras ir upė (taip pat Raseinių aps. ež. ir upę Lukójus), 1231 m. pop. Grigaliaus IX bulėje pavadintas net provincia Pozolucensis, o aukščiau minėtame Otokaro akte Pazluck išvardytas kaip atskira sritis (terra). 1284 m. vėl Pazluk datuota Ordino privilegija Kantigirdui. Vadinasi, jau tada čia kryžiuočiai turėjo pasistatę pilį. Vėliau pilis imta vadinti vok. Preussisch Holland, greičiausia pagal olandų kolonistų šalia pilies įkurtą miestą. 1250 m. dalybų akte minimas ir kitas vakarinis valsčius Zambroch, vėlesniuose Ordino šaltiniuose rašomas tiksliau 1319 m. Sambrad, 1333 m. Zambrade. Tai yra, žinoma, pr. S a m b r a d a s (: pr. ir liet. priešdėlis san- + liet.

brãdas, lat. brads ' brasta ', plg. Imˉ-bradas, Zarasų aps. mstl. ir ež.), vok. Samrodt, lenk. Sambród, miestelis ir ežeras Marungo (vok. Mohrungen) aps. XIV a. gale ar XV a. pradžioje surašytos legendos Translatio et miracula sanctae Barbarae liudijimu, Elbingas buvęs pastatytas ' in terra Drusen '. Su šiuo Pagudės valsčiumi sietinas ir Vulfstano IX a. galo kelionės aprašyme minimas aisčių prekybos miestas T r u s o (pr. *Drūsō = liet. Drūsuõ, -eñs, 1243 m. ežeras rašomas Drusa, Drusin, Drusine, dabar vok. Drausen-See, lenk. Drużno), buvęs dabartinio Elbingo vietoje. Spėjama, kad Pogudės rytiniame jos pakraštyje dar priklausė G l a t a v a (1300 m. territorium Glottovie, dabar vok. Glottau, Guttstadto apl., Heilsbergo aps.).

Pagudės vardas šaltiniuose, be anksčiau suminėtųjų formų, lotyniškai dar rašomas 1287 m. Pogusania, Pogezania, 1300 m. Pogozania, 1315 m. Pogyzonia. Bet anoje Translatio ši sritis vadinama ' terra Pagudinensis '. Iš to jau Gerulis (Altpreussische Ortsnamen 1922) spėjo, kad patys prūsai sritį bus vadinę *Pagudian (: priešdėlis pa- + pr. gudde ' krūmas ', plg. liet. gùd-karklis, gùd-obelė, gùd-notrėlė). Kadangi lotyniškai srities vardas parašytas ne *Pagudensis, bet Pagudinensis, tai K. Būga manė, kad prūsai ją galėję vadinti ne tik *Pagudjan ar *Pogudjan (niekatrosios giminės daiktavardis, plg. pr. assaran = liet. ežeras), bet ir būdvardine lytimi *Pagudinē (t. y. zemē). Taigi etimologiškai Pagudės vardas reikštų Pakrūmė arba Pakrūminė (žemė). Ordinas Pagudės vardą visų pirma išgirdo iš prūsų kaimynų lenkų ir pamarėnų. Lenkai Pagudės gyventojus, prisitaikę savo tarimui prūsiškąjį srities vardą, visų pirma bus vadinę *pogŭdzańe, o vėliau (dėl slavų pusbalsio ŭ išvirtimo lenkų kalboje e arba jo iškritimo, plg. sen. sl. sŭnŭ ' sapnas ', km. sŭna, o lenk. sen. sna) ir *pogedzańe, *pogzańe. Ir kaip tik šaltinių Pogusania, Pogesania, Pogezania ir Pogzania atsispindi visos lenkiškosios pagudėnų vardo tarimo atmainos, tik sulotyninta galūnė ir lenkų dz pakeista s arba z. Jeroschinas Petro Dusburgiečio kronikos vertime vokiškai irgi rašo Pogezênen, Pogezênin. Pogezên. — XIII a. pirmojoje pusėje Pogudės vardas minimas vienoje kitoje žemės privilegijoje (1315 m. velt in Pogzania), paminėti ir du Pagudės vaitai (1331 m. advocatus Pogzanye), bet šiaip jis išnyksta iš gyvosios vartosenos, nes Ordino valstybėje nebuvo panaudotas jokiam administraciniam krašto vienetui vadinti. Istorikai vartoja vok. P o g e s a n i e n , lenk. P o g e z a n j a. Taip pat ir mūsiškiai jų pavyzdžiu iki pat paskutinių laikų vis dar rašydavo P o g e z a n i j a ir p o g e z a n a i arba p o g e z a n i e č i a i , kiti vėl neva sulietuvindami P a g e z a n i j a , p a g e z a n i e č i a i . Ir 1957 m. sovie-

tinė Lietuvos istorija rašo Pogezanija, o kilčiai vadinti dar prasimano nebuvėlę lytį p a g e z ė n a i. Vartoti teiktini tik kalbiškai pagrįsti K. Būgos pasiūlyti pavadinimai P a g u d ė ir p a g u d ė n a i.

PAMEDĖ *

Pamedė — vakarinė prūsų kiltinė sritis pagal Vyslą ir jos atšaką Nogatę. Šaltiniuose ji pirmą kartą paminėta 1231 m. pop. Grigaliaus IX bulėje Pamedės ir Pasialuko (žr. Pagudė, 458-463 psl.) sričių krikščionims (Christi fidelibus per Pomezaniam), kurioje, imdamas juos ypatingon savo globon, ragina būti ištikimus krikščionybei ir teikia jiems jų tarpe veikiančius domininkonų vienuolius. Atskira žeme (terra Pomizania) Pamedė minima taip pat ir Liber Census Daniae ir čekų karaliaus Otokaro II Ordinui 1267 m. duotoje privilegijoje. — Mozūrų kng. Konrado kovai su prūsais pasikviesti kryžiuočiai krašto puolimą pradėjo, pasinaudodami Vyslos vandens keliu, dviem kryptimis, būtent iš pietų vakarų ir iš šiaurės, iš tos upės žiočių. Visų pirma Ordinas ėmė pulti Kulmo žemėje įsistiprinusius prūsus. Jų čia laikyta dvi didesnės pilys, Ragava (lenk. Rogowo, vok. Rogau, į š. r. nuo Torunės), o kita bevardė prie dabartinio Kulmo. Netoli Torunės pilaitėje su gausia įgula buvo įsistiprinęs ir pamedėnų didikas Pipynas. Iš visų trijų atsparos punktų prūsai su įnirtimu puolė Ordino 1231 m. pasistatytą Torunės pilį. Anot Petro Dusburgiečio ' joks krikščionis negalėjo pasirodyti iš pilies, kad nebūtų jo (t. y. Pipyno) pagrobtas arba užmuštas '. Bet mūšyje su Ragavos įgula kryžiuočiams pasitaikė paimti nelaisvėn tos pilies viršininką. Šis, gelbėdamas gyvybę, pirma jiems perdavė savo pilį, paskui vokiečius vedė prieš antrąją pilį, kuri buvo sudeginta nutaikius, kada ' neblaivūs pilėnai puotavo ' ir pagaliau išdavė net savo seserėną Pipyną. Po to laimėjimo Ordinas, 1232 m. jau pasistūmėjęs gilyn į kraštą, atstato Kulmo pilį, kuri kng. Konrado ir pirmojo prūsų vysk. Kristijono 1222 m. sutarties teigimu ' per daugelį metų buvo prūsų griaunama ir visiškai sunaikinta '. Išstūmus prūsus iš Kulmo žemės, paties magistro H. Balko vadovaujamas kryžiuočių dalinys 1233 m. laivais Vysla žemyn paslaptomis pasiekia K v e d y n o (1235 m. akte: Quedina; plg. prūsų vietovardį Queden + priesaga -ynas, taip pat jau XIV a. paminėtą Nemuno Salyną, tarp Vilkijos ir Zapyškio) salą ir ten, kroni-

* *Lietuvių Enciklopedija,* XXI, 448-454.

kininko žodžiais tariant, ‘ vienoje kalvoje pastatė pilį, pavadindami ją Šv. Marijos sala (lot. Insula sanctae Mariae, o Jeroschino vokiškame vertime: Sente Merienwerdir, Merginwerdir, Mergenwerder) ’. Bet netrukus pilis buvo perkelta dabartinio Marienverderio vieton, kuris lenkų ir iki šiol tebevadinamas Kwidzyn (1470 Quedzyn, sala prie Marienverderio). 1233—34 m. žiemą Ordinas, talkinamas vokiečių kryžeivių ir lenkų bei pamarėnų kunigaikščių, suruošė Pamedėn, į Reišijos valsčių (žr. žemiau), pirmą didesnio masto žygį. Čia Žirgūnės (vok. Sorge, įteka Drūsens ež). paupyje įvyko kautynės ‘ su didele sutelkta ir kovai pasiruošusia prūsų kariuomene ’. Prūsai ėmę trauktis, bet prūsų kare labiau prityrusiam Pamario kng. Sventopolkui atkirtus kelią, jų kovoje žuvę per penkis tūkstančius. Bet šis pralaimėjimas, matyti, nepalaužė prūsų kovingumo. Apsisaugoti nuo prūsų antpuolių Ordinas dar tais pačiais 1234 m., ‘ priešais tyrą, buvusį tarp Pamedės ir Kulmo žemės, toje vietoje, kur vyko jų nuolatiniai puolimai ir buvo priėjimas Kulmo žemėn ’, pasistatė Rehdeno (lenk. Redin, į p. r. nuo Grudziądzo) pilį.

Pamedėnai kraštui ginti turėjo nemaža savų pilių. Kronikininkas pasakoja, kad Meisseno markgrafas Henrikas savo žygyje Pamedėn sugriovęs pilį prie Makaros (šaltinių: Mockera, Muckir, Stuomos apl.) upės ir saugoves (propugnacula) Stuomos (1250 m. dominium Stumis, 1295 m. curia Stoma; vok. Stuhm, lenk. Sztum, dabar aps. miestas) srityje, prie Pastelyno (žr. žemiau), Riesenburgo (lenk. Susz), Riesenkircho (lenk. Obrzynowo), prie Drūsens ež. ir Wildenbergo (dabar Willenberg, Marienburgo priemiestis). Apie ketverius metus trukęs Pamedės nukariavimas 1237 m. jau buvo baigtas, nes tais metais, anot kronikininko, ‘ Dievo malone pajungus pamedėnus, magistras ir broliai kovą nukreipė prieš pagudėnus ’. Prasidėjus 1242 m. prūsų sukilimui, sukilėliai, susidėję su Pamario kng. Sventopolku, tuojau nusiaučia Kulmo žemę ir Pamedę, išgriauna vokiečių pilis. 1244 m. žiemą krašto magistras Henrikas von Weida su iš Vokietijos atvykusiais kryžeiviais žygiuoja į Pamedę ir Kalėdų naktį puola vieną pamedėnų pilį. Miegant įgulai, kopėčių pagalba perlipę pilies sienas, ją paima ir pastato savo įgulą. Kronikininkas pasakoja, kad šią Kristaus gimimo šventėje paimtą pilį kryžiuočiai naujai pavadinę Christburgu, t. y. Kristaus pilimi. Bet tai greičiausia tik prūsiškojo vardo perdirbinys. Eilėje šaltinių, pvz. Eiliuotinėje ir Olivos kronikoje rašoma Kirsburc, Kirsberg. Ir, be to, Kirsberg jau minimas viename 1239 m. akte, taigi prieš kryžiuočiams paimant prūsų pilį. Prūsai ją patys bus vadinę *Kirsgarbis (: pr. kirsa ‘ ant ’ + garbis ‘ kalnas ’, t. y. Antkalnis). Plg. 1405 m. vietovardį Kirsappe: pr. ape ‘ upė ’, dabar vok. Kirschappen, Fischhauseno aps. Juk visai panašiai vokiečiai buvo perdirbę ir

Skirsnemunės vardą, nes kronikose rašoma ne tik Kirsmemela, bet ir Cristmemela, Christi Memela. Christburgo pilis Ordinui turėjo ypatingos strateginės reikšmės. Mat buvo krašto gilumoje. Petras Dusburgietis brėžte pabrėžia: ‘Nesuvaldomų tų kilčių sprandų negalėtų pajungti tikėjimui, jei neturėtų tos suktos tautos krašto viduryje pilies, iš kurios kasdien gali su ja kovoti’. Ir iš tiesų netrukus jungtinės prūsų ir Sventopolko pajėgos puola Christburgą iš dviejų pusių, paima pilį ir iššudo kryžiuočių įgulą. Bet Ordinas, atvykus iš Vokietijos žymiai pagalbai, 1247 m. pasistato naują Christburgo pilį, bet jau kitoje, patogesnėje vietoje. Todėl kronikininkas pirmąją pilį, patikslindamas, vadina Sen. Christburgu (Cristburgk antiqum, dabar vok. Alt. Christburg). Prūsai su Sventopolku vėl buvo suplanavę bendromis jėgomis apsupti tą ‘jų kvailas širdis suerzinusią’ pilį ir ‘nepasitraukti, kol nesulygins su žeme’. Bet kryžiuočiams netikėtu antpuoliu pagrobus prūsų gurguoles su atsargomis ir ginklais, šie turėjo pasitraukti. Įkandin prie Vyslos buvo mažne visai sunaikinta ir Sventopolko Christburgo apgulai paruošta kariuomenė. Po to 1248 m. rudenį jis su Ordinu pasirašo taikos sutartį. Kitų metų pradžioje sudaroma ir Christburgo taika, lietusi pirmoje eilėje Pamedės sritį. Tai matyti jau iš to, kad pamedėnai pasižada pastatyti net trylika bažnyčių, varmėnai šešias, o notangėnai tik tris. Pastarosios dvi kiltys kovojo ir toliau. Bet sutarties sąlygų, matyti, nesilaikė nė pamedėnai. Ordinui su vokiečių kryžeivių pagalba 1251—52 m. dviem žygiais nusiautus kraštą, kad ‘daugiau negalėtų atsigauti’, sukilimas buvo galutinai palaužtas. Įkaitai taip pat paimti ir iš pamedėnų. Po sukilimo sustiprintas Christburgas tampa svarbiausiu Ordino atramos punktu ir suvaidino lemiamą vaidmenį didžiojo prūsų sukilimo metu. Pilis atlaikė visus, daugiausia barto Divano vadovautus, sukilėlių puolimus. Prūsai, apgulę pilį, bandė įgulą išmarinti badu. Bet jai slaptai padėjęs pamedėnų didikas Samilas. Tai sužinoję, sukilėliai jį suėmę ir žiauriai prikankinę pusgyvį pasiuntę kryžiuočiams. Gresiant badui turėję net iš pilies atleisti kartu kovojusius ištikimus pamedėnus. Kronikininkas pasakoja, kad pilyje bebuvę likę tik trys riteriai su trimis tarnais ir dėl kažkokio nusikaltimo kalinamas pamedėnų Sirenis. Šis, girdi, sukilėliams puolant ‘sutraukęs pančius, kaip bebaimis liūtas, stovėjo ant pilies tilto ir kardu bei ietimis atlaikė priešų įsiveržimą iki uždarant vartus’. Vėliau Christburgo komtūrija buvo viena iš didžiausių visoje Ordino valstybėje. Ji apėmė ne tik du trečdalius po dalybų su vyskupu Ordinui tekusios Pamedės, bet taip pat ir Sasnos sritį, tuo būdu siekdama nuo Vyslos iki Mozūrų sienos.

Didžiajame 1260—74 m. sukilime, atrodo, pamedėnai aktyviai veik nebedalyvavo. Kronikininkas nemini, kad Pamedė, kaip kitos sritys, būtų išsirinkusi sukilimo vadą. Be to, pasibaigus sukilimui, jis išskaičiuoja, kad pasidavė ir įkaitus pristatė tik pagudėnai, varmėnai, bartai ir sembai. Vadinasi, Ordinas faktiškai pamedėnų nelaikė sukilusiais. Čia veikė kitų kilčių sukilėliai. Kronikininkas pasakoja, kad jau pačioje sukilimo pradžioje ' pagudėnai su sūduviais ir kitomis prūsų kiltimis, surinkę stiprią kariuomenę, apėję Pagudę, puolė Pamedę ir, pagrobdami moteris ir vaikus, iššudę ten rastus krikščionis '. Dalis jos didikų ėjo su vokiečiais. Pvz. sukilėliai, grįždami iš žygio į Kulmo žemę, puola jau krikščionišką vardą dėvėjusio didiko Jono (jo tėvas prūsiškai vadinosi Sargynas) arčiau nežinomą Bėlikavos (šaltiniuose : Belichow) pilį prie Uosos (vok., lenk. Ossa) upės. Durbės kautynėse vėl Ordino pusėje kovojo Pipyno sūnus Mata. Greičiausia pamedėnų didikas bus buvęs ir Martynas Galynas, žymiausias iš kryžiuočių tarnyboje veikusių prūsų plėšeikų. Bet to nežiūrint visa Pamedė buvo patekusi į sukilėlių rankas. Du kartus prūsų buvo sudegintas ir Marienverderio miestas, atsilaikė tik pati pilis. Šio sukilimo metu Ordino didysis magistras Anno von Sangershausen buvo įsakęs pastatyti naują ginamąją pilį ' aukščiau Uosos, kur ribojasi Kulmo ir Pamedės vyskupijos '. Bet sutelkta gausi statybos talka buvo prūsų netikėtai užpulta ir sunaikinta. Tik žymiai vėliau iš antro karto pavyko pilį pastatyti. Ji pavadinta turkų Rytuose 1268 m. paimtos Ordino pilies Starkenberg vardu ir apsaugai palikta stipri įgula. Bet sukilėliai tuojau pilį apsupo ir po nuožmios kovos sudegino. Vėliau ši pilis buvo perkelta anapus Uosos Kulmo vyskupijon. Kitą tiksliau nežinomą Spittenbergo pilaitę patys kryžiuočiai, pritrūkę aprūpinimo, pasitraukdami sudegino. Šio sukilimo metu P. Dusburgietis mini ir stambesnį lietuvių žygį Pamedėn. Jis pasakoja : ' Treniota, pasitelkęs daug kitų kilčių, surinko kovai arti 3000 vyrų, prisiartindamas prie Prūsų, padalino savo kariuomenę į tris pulkus, kurių vieną pasiuntė į Mozūrus, antrą į Pamedę ir abi žemes nusiautė plėšimais ir ugnimi. Likusieji puolė Kulmo žemę '. Kalbėdamas apie trečiąjį prūsų sukilimą, kronikininkas įdėm pabrėžia, kad sukilti taikstėsi visos kiltys, išskyrus tik ' ištikimus pamedėnus '.

Pamedės ribos, kaip kraštinės srities, kiek lengviau apibrėžiamos. Vakarinę srities ribą sudarė Vysla (plg. P. Dusburgiečio kronikos : Wisela est aqua fluens ... dividens Poloniam et Pomeraniam a Prussia) ir jos atšaka Nogatė maždaug iki Drūsens ež., nors šiaip prūsų, mišrai su lenkais ir pamarėnais, gyventa ir už Vyslos bei vad. Salavoje (žr. žemiau). Iš šiaurės rytų Pamedė ribojosi su Pagude maždaug linija nuo Drūsens ež. iki Paserijos (vok. Passarge)

aukštupio. Pietine srities riba šaltiniai (plg. Dlugošo kronikos: Ossa dividens Polonorum terras a Prutenorum) sutartinai laiko Uosos upę. Toliau į rytus ji bus ėjusi pagal aukštutinę Dreventą iki to paties vardo ežero prie Osterodės. Pamedė, kaip ir kitos prūsų sritys, skirstėsi mažesniais vienetais, sakytume valsčiais, šaltinių vadinamais lot. territorium, terra, sen. vok. gebît. P. Dusburgietis pamini porą tokių valsčių, bet 1250 m. akte, sudarytame žemių dalybų tarp Ordeno ir Pamedės vyskupo reikalu, jų išskaičiuota net dešimts. Metais ankstesnėje Christburgo taikos sutartyje pamedėnai įsipareigoja pastatyti bažnyčias trylikoje vietovių (lot. villa, locus). Daugumas jų atitinka 1250 m. akto valsčius.

Žymiausias iš dviejų pietinių valsčių buvo R e i s i j a (: pr. reisis ‘ riešutas ’), lietuviškai tariant ‘ Riešutija ’. Šaltiniuose vardas rašomas Resia 1249, Resya 1286, P. Dusburgiečio ir Jeroschino kronikose Rysen, Reysen, Resen, Resin, Risen, Risin. Senasis valsčiaus vardas slypi ir dabartinių Riesenburgo miesto ir jo kaimyninių miestelių Riesenkircho bei Riesenwaldės pavadinimuose. Riesenburgo pilis pastatyta 1277 m., vardas pradžioje dar rašomas Resen, Resenburg, Resinburg, tik vėliau liaudinė etimologija susiejo jį su vok. Riese ‘ milžinas ’. Šiame valsčiuje, kronikininko žodžiais tariant, gyvenę ‘ garsūs vyrai ir smarkūs kariautojai ’. Jo ribose buvo pastatyta ir Marienverderio pilis. Antrasis šaltiniuose rašomas P r e z l a 1250, Presel 1254 ir Prozila 1249. Pagal 1250 m. aktą jis siekė iki pat Uosos upės, o rytuose ribojosi su Rūdento valsčiumi. Vardas iškraipytas ir greičiau slaviškas, identifikuojamas su dabartiniu lenk. Pręsławek, vok. Prenzlau, Butavos (lenk. Butowo, vok. Bauthen) vls., Marienverderio aps.

Rytinėje srities dalyje buvo trys valsčiai. G e r i j a (Geria 1249 ir iškraipyta Beria 1250), gal būt, jungtina su dabartiniu Gerswalde, į pietus nuo Saalfeldo (lenk. Zalewo), Marungo (vok. Mohrungen) aps., ir turėjo būti nemaža, kad jai 1249 m. numatyta dvi bažnyčios. P a b u r s ų valsčius (Pobuz 1250, Bobus 1249), kaip aiškėja iš 1305 m. Königssee kaimo lokacinio akto ribų aprašo, buvo tarp Altstadto, Pr. Marko ir Sen. Christburgo (dabar lenk. Stare Miasto, Przezmark, Stary Dzierzgoń), Marungo aps. Senasis vardas dar buvo išlikęs (dabar išnykusio) dvaro Poburse pavadinime. Kilimo jis iš prūsiško asmenvardžio * P a b u r s(a)s (šaltinių: Poburse, Poburs, Poborse ir Boburse, Boburs), kuris savo ruožtu sudėtas iš prūsų asmenvardžiuose dažnai vartojamo priešdėlio pa- (plg. Pabil, Pamaude, Powide ir Powilte, kuriam atliepia liet. Pavilčius) ir trumpinio vardo *Bursas (šaltinių: Burse, Bursio). Tretysis valsčius šaltiniuose rašomas Rudencz 1250, iškraipytai Raydez 1249 ir atitinka dabartinį vok. Raudnitz (lenk. Rudzienice),

į šlaurės rytus nuo Ylavos (vok. Deutsch Eylau), Rosenbergo (lenk. Susz) aps. Tai ryčiausia Pamedės vietovė. Jos vardą prūsai bus tarę * R ū d e n t a s (seniau) ir *Rūdents (vėliau), kuris ano meto vokiečių rašyba buvo užrašytas Rudenez, lygiai taip pat, kaip vandenvardžiai Schelancz 1316 (Marungo aps. ež.), Kelincz 1363 (Riesenburgo apl. upelis), Ilantz 1317 (Ylavos apl. ež., Rosenbergo aps.) iš pr. *Skelant(a)s, *Kelint(a)s, Ylant(a)s. Darybai plg. Sūduvos ežerų vardus Šelmentas (2 ežerai, Luko ir Seinų aps.), Térmentas (Veisiejų vls. ež.), taip pat Kíementas (Utenos aps. ež.), Elbentas ir Mélmentas (Tauragės ir Kvėdarnos vls. upės). Būdinga, kad ir visi trys aukščiau minėtieji -ant-, -int- priesagos vandenvardžiai yra kaip tik netolimoje Rūdento kaimynystėje. Be to, visai pašonėje yra dar ir ežeras vokiškai rašomas Labenz-See, kurį prūsai bus, be abejo, vadinę *Labentas. Netoli Rūdento teka ir Dreventa (vok. Drewenz, lenk. Drwęca), vadinta ir Drevantas (Drewancz 1243), Dravanta (Drawanta 1243). Ji ir prasideda iš bendravardžio Drevento ež. (vok. Drewenz-See) prie Osterodės miesto. Upės ir ežero vardas neatskiriamas nuo liet. drevė̃, dravė̃, dravis ' didelė, stora pušis (aviliams) ; uoksas, išduba '. Vadinasi ežero būta pušyne ir upės per pušynus tekėta. Priesagos balsio prūsų kalboj kaitaliotasi. Šelmento ežeras XV a. rašomas Schelment ir Salmant, dabar vok. Selment-See, lenk. Szelment. Galima spėti, kad ir Rūdentas greičiausia yra senas vandenvardis, gal būt, ežero vardas, taip pramintas dėl vandens rūdingumo. Reikšmei plg. rūdijà, rūdỹnė, rūdýnas ' bala su rudu vandeniu, tokia šlapia žemė ar pieva ', Rūdingė (Seirijų vls. pieva). Prūsiškasis vardas lenkų perdirbtas į Rudzienice, o iš šio jau, sudvidalsėjus šaknies balsiui, išriedėjo vok. Raudnitz.

Šiaurinėje Pamedės dalyje randame net penkis valsčius. Svarbiausias iš jų buvo A l i m o valsčius, P. Dusburgiečio paminėtas ryšium su Divano in Linkos vadovautu 1271 m. sukilėlių žygiu. Šiame valsčiuje buvo pastatyta Marienburgo pilis, jam priklausė ir Stuomos miesto apylinkė. Vardas šaltiniuose labai iškraipytas : 1250 m. akte terra Alyem, Stuomos vaito 1388 m. antspaude sigillum advocati in Aliem, P. Dusburgiečio kronikoje territorium Algent, o N. Jeroschino vertime vėl gebît Algemin. Pastarieji du rašymai vien nesusipratimo padaras. P. Dusburgietis bus rašęs Algem, kuris kronikos perrašinėtojo klaidingai išskaitytas Algent. Jeroschinas skaitė teisingai, bet eiliuotame vertime, rimuodamas vardą su žodžiu n e m i n, iš jo padarė A l g e m i n. Bet kadangi Jeroschinas dažniau rašo Mergenburg, Mergenburc, Merginburc, Mergenwerdir, Merginwerdir, negu Merienburc, Merienwerder, o P. Dusburgietis nuosekliai Mergenburgk, tai ir jų Algen fonetiškai tolygus kitų dviejų šaltinių Alyem, Aliem. Prūsai šį

vardą turėjo tarti *Alim(a)s, kuriam atliepia žemaičių pavardė Alìmas. Plg. dar Horodlės aktuose minimo lietuvių bajoro Doneikavičiaus vardą Vaisimas. Priesaga -imas ypačiai dažna prūsų asmenvardžiuose, pvz. Antime, Burtims, Kintim, Naydims, Norim. Rašybos įvairavimui plg. Astim, Astiems, Astiim, Astems, Kantim, Kantem, Kantiem. Taigi iš visko aišku, kad tai bus buvęs kurio, šiaip šaltiniuose nepasirodžiusio, pamedėnų didiko valdomas valsčius. 1250 m. akte paminėta terra Posolua, o 1249 m. sutartyje villa Pozolue, kitu vardu (alio nomine) dar vadinama Rutiz. Vardas prūsiškai skaitytinas *P a s a l a v ā, vėliau *Pasalavō ir, be abejo, yra priešdėlinis vedinys iš pr. *Salavā (: salava ' sala ', Bretkūno Šv. Rašto vertime). Tuo vardu 1263 m. (Solowo) pr. buvo vadinamas Marienburger Werder (tarp Vyslos ir Nogatės), kurį lenkai yra saviškai perdirbę į Żuława. Todėl Łowmiańskis spėjo, kad Pasalavos valsčius turėjęs būti pagal Nogatę, jos dešiniajame krante. Bet kadangi Rutiz yra tik lenkiškas perdirbinys apie 1400 m. paminėtų Rutithen (iš pr. *Rutītjai = liet. *Rutyčiai, plg. pavardę Rùtė), Marainių (vok. Morainen) apl., į vakarus nuo Christburgo, tai ir Pasalava greičiau sietina su ten pat 1354 m. minima bala Solow. 1250 m. minimas jau ir Pasalavos klebonas (Arnoldus de Posolua). 1249 m. vietovė (locus) Lingues, 1250 m. terra Linguar ir 1343 m. Marainių apl. Lingwar, žinoma, yra tas pats vardas. Jis paprastai identifikuojamas su dabartiniu vok. Linken (lenk. Linki), kaimas prie Balavos (vok. Baalau) ež., į pietų vakarus nuo Christburgo. Vietovardis jungtinas su asmenvardžiu Linka (prūsai tarė *Linkā ir *Linkō), kuris buvo pažįstamas ir Marainių apl. (1323 : Janusch dictus Lyncke). Vietovė, matyti, prūsų vadinta dvejopai L i n k o s ir L i n k a r a i. Daryba jiems atliepia prūsų asmenvardinės grutės Singe : Singor, Micke : Mykor. Plg. dar Kaddar. Cador = liet. Kãdaras (: kãdaras ' skarmalas, senas netikęs daiktas ; liesas, išdžiūvęs žmogus ar gyvulys'). Pravardiniai Linka ir Linkaras (: lìnkis ' kas visada sulinkęs ') sutinka lygiai taip pat, kaip ir plepỹs : plẽparas. Dar pastebėtina, kad ir apskritai prūsai kartais tą patį kaimą vadindavo ilgesniu ir trumpesniu vardu, pvz. Sagageden : Sageden : Saggen (dabar vok. Saggehnen, Fischhauseno aps.) iš asmenvardžio *Sagagedas, Craupeyne : Craupin (dabar Krapen, Pr. Holland aps.), kur 1321 m. gyveno prūsas Craupo (plg. liet. Kraupiaĩ, Kraupùtis). Senojo L e i p y č i ų valsčiaus vardas yra išlikęs dabartinio dvaro vok. Lippitz, lenk. Lipiec (į rytus nuo Christburgo) pavadinime. Prūsai bus tarę *Leipītjai (plg. Sembos vietovardį Leypiten 1331), o lietuviškai būtų *Liepyčiai. Nors Pamedės tarme rašytame Elbingo žodynėlyje vietoje laukiamo prūsiško liepos vardo *leipō (iš senesnės lyties *leipā) randame suslavintą l i p e,

tačiau vietovardyje, matyti, dar išlaikyta senasis dvibalsis ei. Jis šiaip taip bandomas išreikšti ir šaltinių rašyba, nes vietovės vardas rašomas: locus Lyopiez 1249, terra Loypicz 1250, campus Lepicz 1285, Leupite (su variantais Loupite, Laupithen) 1298, o bendravardžio upelio: Loypicz 1305, Leupicz 1329. Kaimyniniai slavai šį prūsų vietovardį bus tarę saviškai *Leipice, todėl iš jų nusiklausę ir Ordino raštininkai galūnėje dažniau rašė z, cz. Penktojo šiaurinio valsčiaus vardas 1249 m. sutartyje rašomas Chomor Sancti Adalberti (matyti, čia turėjo pastatyti prūsų apaštalo šv. Adalberto, arba Vaitiekaus vardo bažnyčią), o 1250 m. — Komor. Jis identifikuojamas su vok. Kommerau, prie Buchwaldės (lenk. Bukowo), Stuomos aps. Tai jau labiau įtikina, kad viename 1303 m. žemės užraše netolimais minima sena bažnyčia (antiqua ecclesia). Prūsai turėjo tarti *Kamar(a)s, kuris etimologiškai jungtinas su lat. kams ‘grumstas, gniužulas’, liet. kamuolỹs, kamienas. Prūsų pažįstamas ir asmenvardis Kam su vediniu Camyn, taip pat vietovardis Camynen (1353), kur gyveno prūsas Camynis. Prūsų *Kam(a)s: *Kamar(a)s atitinka lietuvišką darybinę grutę kaũpas ‘iškyla’: kaũparas ‘kauburys’, kaũkas ‘skaudulys, sutinimas’: kaũkaras ‘kaubrys, kalva’. Plg. dar pravardines pavardes Kaũpas, Kaũparas. Taigi ir šis valsčius vadinta ten gyvenusio pamedėno vardu.

Be visų čia išvardintų valsčių 1249 m. sutartyje dar minima villa Pastelina, kurioje pamedėnai taip pat pasižadėjo pastatyti bažnyčią, nors faktiškai to vardo parapija (Pastoline) jau paminėta 1236 m. Tiefenau (senovėje pilis, dabar bažnytkaimis, lenk. Tychnowy, Marienverderio aps.) privilegijoje. Tai dabartinis miestelis Pestlin (lenk. Postolin), į pietus nuo Stuomos. 1286 m. čia minimas klebonas (Henricus plebanus de Postolin), o 1284 ir 1294 m. aktuose rašoma Postelin. J. Gerulis abejoja, ar vardas nėra vokiškas (Postelyn). Bet jau dėl vietovės senumo tai būtų sunkiai įmanoma. Savo daryba jis visai prūsiškas, būtent sudarytas iš mažybinės asmenvardžio lyties *Pastelis su daugine bei tėvavardine priesaga -ynas, taigi pr. *Pastelīn(a)s. Plg. pr. vietovardžius Warnelin 1354 (Osterodės aps.): warne ‘varna’, Sangelin 1439 (dabar vok. Sanglienen, Fischhauseno aps.; Sangele (prūsas Rešliaus, vok. Rössel aps., apie 1400 m.). Šiam vardui turime seną atitikmenį ir Lietuvoje. Vilkijos valsčiaus dvaro vardas Paštuvà (1292 m. minima jau P. Dusburgiečio: territorium Pastovie, XVI a. Poštovo, dvaras, laukas ir vaitija), sudarytas su vietovardine priesaga -uva iš *Paštà ar *Pãštas (yra ir pavardė Paštùkas) ir, tur būt, jungtinas su vkž. pèšti, pašióti, pašýti. Darybai plg. Laũkuva: laũkas, Bártuva: lat. Bārta (upė). Sena Pamedės vietovė yra ir dabartinis miestelis vok. Posilge (lenkų dabar pavadintas Żuławka Sztumska), Stuomos aps.

Čia kryžiuočiai apie 1270 m. turėjo pilį, o 1286 m. jau minimas ir klebonas (Henricus plebanus de Posilia), 1302 m. villa Posilia. Vardas dar rašomas Posilie 1405 ir Pusilia 1280, Pusilge, Pusilligen 1354. Kadangi prūsų tarmėse ilgasis balsis o po lūpinių priebalsių verčiamas ū (plg. pr. mothe ir vs. gl. mūtin ' motė '), tai tenka manyti, kad prūsai šį vietovardį bus tarę *Pōsilijā arba *Pōsilijō (pō + *silijā, *silijō = liet. šilijà: pr. sylo ' šilas, šilynas ') lietuviškai pasakytume ' Pašilijys ' (plg. Vilkijà: pavilkijỹs) arba ' Póšilė ' (plg. Póžerė iš *Póežerė), Laukuvos vls. bžk.).

Vakarinės prūsų sritys, taigi ir Pamedė buvo kiek tankiau gyvenamos nei rytinės. Iš P. Dusburgiečio minimų, žinoma, perdėtų karių skaičių, kuriuos galėjusios statyti atskiros sritys, H. Łowmiańskis spėjo, kad priešordeniniais laikais Pamedė turėjusi apie 16.500 gyventojų. Šis skaičius jo imamas vidutiniu visoms prūsų sritims, išskyrus tik labai tankiai gyvenamą Sembą ir daug didesnę Sūduvą. Bet kadangi prieš atsikraustant Ordinui Pamedė vadovavo stipriai prūsų ofensyvai Kulmo žemėje, tai tenka manyti, kad ir gyventojų gausumu ji turėjo prašokti kitas vakarines krašto sritis. O geografinis Pamedės valsčių pasiskirstymas vėl rodo, kad pietinė srities dalis buvo rečiau gyvenama nei šiaurinė. Pamedė bus mažiau nukentėjusi ir nuo kryžiuočių naikinamųjų žygių, nes anksčiau paliovė priešintis. Bet iš kitos pusės čia prūsai greičiau ir suvokietėjo. Prie to daug prisidėjo ankstyba ir, palyginti, gausi vokiečių kolonizacija. Bet pamedėnai savo kalbą visgi išlaikė bent iki XV a. Tai patvirtina Elbingo žodynėlis, surašytas, tur būt, Marienburge apie XIV a. vidurį. Iš gausokų Elbingo žodynėlio slavybių, dalinai iš vardyno, taip pat iš mokesčių mokėtojų sąrašų ir žemės privilegijų matyti, kad Pamedės gyventojų tarpe būta kiek ir lenkiško elemento. Jo įtaką ypačiai yra pabrėžęs J. Gerulis. Bet R. Trautmannas, pasiremdamas šaltiniais, įrodė, kad jo čia spręsta per greitai ir neatsargiai. Kiek stipresnė lenkiškojo elemento koncentracija XIII—XV a. pastebima Stuomos srityje. Bet apskritai ištisiniai lenkų gyvenamieji plotai čia yra susidarę kolonizacijos keliu tik XVI a. Būdinga, kad nemaža dabar slaviškai skambančių vietovardžių šaltiniuose turi prūsiškas lytis. Pvz. Stuomos aps. vietovės Waplitz, Trankwitz (lenk. Waplewo, Trankwice), Watkowitz XIV—XV a. rašomos: Wapils 1336, Waypils apie 1400 m. (iš asmenvardžio Wapil 1323), Tranckot 1404, Trankot 1419 (plg. asmenvardžius Trankote 1312, Trankotim 1320), Wadekayne, Wadekaym XV a. Pastaroji vietovė jau vienoje 1242 m. žemės privilegijoje užrašyta Wadekowicz, bet pažymėta, kad tai prūsų kaimas (villa). Ir tikrai pavadinime lengva atpažinti prūsų asmenvardį Wadicke (plg. dar vietovardį Wadekin 1312 ir asmenvardį Wadel 1385). Va-

dinasi pr. *Vadikkaimis lenkų perdirbtas visų pirma į *Wadekowice, o paskui jau iš to išriedėjo dabartinis Watkowice. Sudurtinio prūsų vietovardžio antrasis sandas caymis (skaityna kaimis, iš senesnės lyties *kaimas = liet. káimas) pakeistas lenkiška priesaga -owice, su kuria iš gyventojo vardo sudaromi gyvenamųjų vietų pavadinimai, pvz. Tomasz : Tomaszowice, Jaśko : Jaśkowice.

Srities vardas šaltiniuose rašomas lot. Pomezania 1231, Pomesania 1249, Pomizania (žr. aukščiau), Pomozania 1250 (kai kur net painiojama su Pomerania), vok. Pomesan 1299, Pomezenen 1321, Pomezen 1322, o gyventojai vadinami lot. Pomesani, vok. Pomezênen (N. Jaroschinas). Jau W. Piersonas 1873 m. spėjo, kad Pamedės vardas jungtinas su prūsišku miško pavadinimu, o J. Gerulis 1922 m. vėl nurodė, kad šaltinių vartojamoji lytis yra lenkiškas prūsiškojo vardo perdirbinys. Prūsai savo sritį bus vadinę *Pomedjan (n. g. dkv.) : pr. po ‘po, pa-’ + median ‘miškas’ (plg. dzūkų ir rytiečių mẽdžias, žem. mẽdė, lat. mežs ‘t. p.’), lietuviškai pasakytume ‘Pagirys.’ Kaimynai lenkai, slaviškai supratę prūsiškąjį srities vardą, jos gyventojus ėmė vadinti *pomiedzanie, lygiai kaip ir grodzanie ‘pilies gyventojai’, włościanie ‘žemdirbiai, kaimiečiai’. Vokiečiai vėl iš lenkų išgirstą pamedėnų vardą fonetiškai kiek suprastino, pašalino afrikatą dz. O iš kronikinės lot. Pomesania atsirado dabartiniai vokiečių ir lenkų istorikų vartojami pavadinimai Pomesanien, Pomezania. Jais sekdami ir mūsų istorikai vis dar teberašo Pomezãnija, pomezaniečiai. Neapsispręsdama rašo Pomezanija ir Pamedė taip pat ir (apskritai vardus netvarkingai vartojanti) sovietinė 1957 m. Lietuvos istorija. Vartoti teiktinos K. Būgos pasiūlytos lytys Pamedẽ ir pamedėnai (plg. M. Lietuvos Pakalnė : pakalnėnai, Ragainė : ragainėnai).

KITOS INDOEUROPIEČIŲ KALBOS

INDOEUROPIEČIŲ KALBOS *

Indoeuropiečių kalbos — gausiausia, daugiausia kultūrinių bei susisiekimo kalbų davusi ir geriausiai ištirta kalbinė šeima, nuo priešistorinių laikų paplitusi Europoje, priešakinėje Azijoje, šiaurės Indijoje, o naujaisiais amžiais įsigalėjusi abiejose Amerikose ir tebeplintanti Afrikoje, Australijoje ir Azijos šiaurėje. Iš viso indoeuropiečių kalbomis kalbančių yra apie 900 mil. Dabartinės gyvosios indoeuropiečių kalbos, išskyrus retus atvejus atskirų šakų ribose, pvz. rusų, gudų ir ukrainiečių, savo tarpe nebesusikalbamos ir gali atrodyti visai skirtingos sandaros, pvz. anglų (nebekaitoma) ir lietuvių (kaitybinė). Bet lyginant ankstyvesnius moderniniŲ indoeuropiečių kalbų raidos laipsnius, jų giminumas ir panašumas juo ryškesnis, juo senesni paminklai. Šių dienų persui indo kalbesys tiek pat svetimas kaip pvz. ir ruso, bet prieš 2500 m., tebekalbėdami Avestos ir Vedų kalba, jiedu galėjo dar lengvai savo tarpe susiprasti. Daug indoeuropiečių kalbų amžių būvyje yra išnykę, vienos palikdamos paminklų, o kitų vien vardai tėra išlikę. Iš kitos pusės, ide. maišantis su kitomis tautomis, yra atsiradę ir naujų indoeuropiečių kalbų, kur nėra senųjų tikrosios dukterys, bet tik podukros, išriedėjusios kalbų susikryžiavimo keliu. Pripažinus bendrą prokalbę (žr. žemiau), tuo pačiu tenka pripažinti ir ja kalbėjusią protautę. Tačiau per tūkstančius metų dėl ide. nuostabios ekspansijos jų rasinės giminystės ryšiai yra žymiai atsipalaidavę, o daugiur ir visai nutrūkę. Todėl dabartiniams laikams nelabai perdėtas yra garsaus prancūzų indoeuropisto A. Meillet posakis : ' Yra indoeuropiečių kalbų, bet nėra indoeuropiečių tautų '.

P a s i s k i r s t y m a s. Skirstant genealogiškai, indoeuropiečių kalbų šeimą sudaro 14 žinomų atskirų prokalbinių šakų, kurios savo ruožtu toliau šakojasi pavienėmis kalbomis, o šios vėl skyla tarmėmis. Žemiau duodamoje apžvalgoje tos šakos sužymėtos geografiškai iš vakarų į rytus.

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, VIII, 487-490.

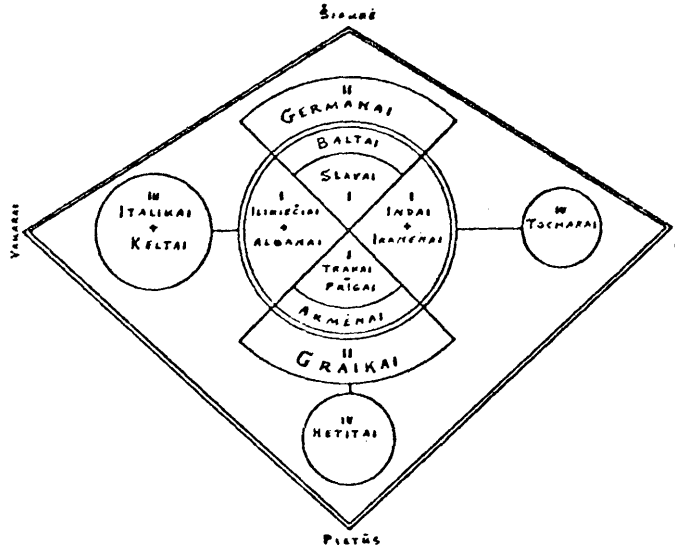

Indoeuropiečių kalbų gimingumo diagrama

1. K e l t a i : airiai, skotai, kimrai arba valiečiai (Valijoje), bretonai (Bretanėje). Išmirę : galai, kornvaliečiai (Kornvalijoje), Mano salos k., galatiečiai (M. Azijoje). Paminklai : nuo IV a. po Kr.

2. I t a l i k a i : Lotynai, kurių kalbiniai palikuonys yra r o m a n a i : portugalai, ispanai, katalonai, prancūzai, provansalai, frankoprovansalai (Prancūzijos—Šveicarijos pasienyje), retoromanai (Šveicarijoje), italai, sardai (Sardinijoje), rumunai, aromunai (Balkanuose), dalmatiečiai (išnykę XIX a.). Išmirę : faliskai (Etrurijos pietuose), oskai (Kampanijoje), umbrai (Umbrijoje). Paminklai nuo VI a. pr. Kr.

3. G e r m a n a i : anglai, frizai, olandai ir flamai, vokiečiai, islandai, norvegai, danai, švedai. Išmirę : gotai, vandalai, burgundai, langobardai. Paminklai : nuo IV a. po Kr. (gotų biblija).

4. B a l t a i (aisčiai) : lietuviai, latviai. Išmirę : prūsai, kuršiai, žiemgaliai, sėliai, rytiniai galindai. Paminklai : nuo XIV a. po Kr.

5. S l a v a i : čekai ir slovakai, vendai (žemutiniai ir aukštutiniai, Saksonijoje), lenkai, kašubai, slovėnai, serbai ir kroatai, bulgarai, makedoniečiai, gudai, ukrainiečiai, rusai. Išmirę : polabai (Elbės žemupyje), slovincai (Pomeranijoje) ir kitos pamarėnų kiltys. Seniausia forma : senoji bažnytinė slavų kalba (IX a. po Kr.).

6. Iliriečiai: Išmirę: ilirai (vakarinėje Jugoslavijoje ir Albanijoje), venetai (šiaurės rytų Italijoje), mesapai (Italijos pietų rytuose), japigai (Apulijoje). Paminklai: nuo II a. pr. Kr. (įrašai ir vardai).

7. Albanai: Greičiausia iliriškos (maišytinės) kilmės. Paminklai: nuo XV a. po Kr.

8. Trakai-frigai: Išmirę: trakai (Balkanų rytuose), dakai ir getai (Rumunijoje), frigai (M. Azijos vakaruose), bitiniečiai (t.p.). Paminklai: nuo VI a. pr. Kr. (frigų įrašai).

9. Graikai: Paminklai: nuo IX—VIII a. pr. Kr.

10. Hetitai: Išmirę: tikrieji hetitai (M. Azijos rytuose), luvijai (M. Azijos pietuose), arzavanas (Kilikijoje). Paminklai: XIV—XII a. pr. Kr.

11. Armėnai. Paminklai: nuo V a. po Kr.

12. Iranėnai: osetinai (Kaukaze), kurdai (Turkijoje), Kaspijos tarmės, persai, afganai (puštas), tadžikai (Afganistane), beludžiai (Persijoje ir Afganistane), jagnobis (Samarkando apl.), Pamiro tarmės. Išmirę: skitai ir sarmatai, medai (Irano šiaurės vakaruose), sogdai (Vakarų Turkestane), sakai (Rytų Turkestane). Seniausia forma: senoji persų k. ir Avesta (VI a. pr. Kr.).

13. Indai (indoarijai): Naujosios indų kalbos (didžiosios): hindis (vakarinis ir rytinis), bengalis, biharis, marathis, pendžabis, gudžaratis, radžastanis, orija, kašmiris. Seniausia forma: senoji indų kalba (Vedos ir sanskritas X—V a. pr. Kr.), vėlesnė: prakritas ir palis.

14. Tocharai: Išmirę (A ir B tarmės, Rytų Turkestane). Paminklai: VII a. po Kr.

Paminklų iš priešKristinių laikų turi tik 5 šakos: hetitai, indai, iranėnai, graikai, italikai ir, be to, įrašų nuotrupų mesapai bei frigai. Visas kitas indoeuropečių kalbos raštas pasiekė tik su krikščionybe, o tocharus su budizmu. Vadinasi, indų Vedas ir Mažvydo katekizmą skiria mažiausia 2000 m. laiko tarpas. Savaime suprantama, kad tokiuose laiko atžvilgiu nelygiuose paminkluose paliudyti ir skirtingi kalbinės raidos laipsniai. Šita aplinkybė žymiai pasunkina indoeuropiečių kalbų lyginamąjį tyrinėjimą. Tik retu atveju kalbos konservatyvumas, pvz. lietuvių, pasireiškiąs lėta raida, įgalina tyrinėtoją lygiomis grutėn statyti ‘ seną ’ ir ‘ senovišką ’ kalbą.

Prokalbė ir kilmė. Indoeuropiečių šeimos kalbas jungia visa eilė sandarinių (fonetikos, morfologijos, sintaksės) bendrybių ir žymus kiekis pagrindinio žodyno. Pvz. v. g. dkv. vs. vd. pastebimas galūninis -s, o gl. -m arba -n (liet. vilkas: vilką < *vilkan, gr. lýkos: lýkon, lot. lupus: lupum, skr. vṛ́kaḥ < *vṛ́kas: vṛ́kam, o vkž. būti esam. laiko vs. vėl visai panašiai asmenuojama:

liet. esmì, esì, ẽsti, prasl. jesmĭ, jesi, jestĭ, skr. ásmi, ási, ásti, gr. eimí < *esmí, essí (eĩ), estí. Į klausimą, iš kur tokios panašybės kalbose, grynai teoriškai galimas dvejopas atsakymas: 1. kalbinė vienovė skirtingose istorinėse sąlygose davė įvairovę (dezintegracinė hipotezė), 2. nepanašios kalbos, būdamos 'nuolatiniame kontakte', dėl 'tarpusavio įtakos ir skolininių mainų pamažu žymiai suartėjo' (Trubetzkoy, asimiliacinė hipotezė). Konkrečiais atvejais visai įmanoma ir antroji galimybė. Bet istorinė indoeuropiečių kalbų raida savo visuma aiškiai kalba dezintegracinės hipotezės naudai. Žodyno mainuose nepastebima, kad kalbos pvz. keistųsi asmeniniais įvardžiais. O kaip tik 1-jo ir 2-jo asmens įvardžių lytys bendros visoms indoeuropiečių kalboms. Todėl indoeuropeistų visuotinai ir sutariama, kad jos laiko būvyje yra išriedėjusios iš vieno bendro kamieno, vad. ide. p r o k a l b ė s. Bet kadangi jokioje kalbinėje bendruomenėje neįmanomas visiškas vartosenos vienodumas, todėl tarminio skilimo užuomazgos negalima neigti nė prokalbei. Ir iš tikrųjų, tyrinėtojų jau senokai imta kalbėti ir apie indoeuropiečių tarmes (J. Schmidt, A. Meillet). A. Schleicheris pirmasis iškėlė prokalbės r e k o n s t r u k c i j o s mintį. Toks ide. prožodžių ir prolyčių atstatymas, laikantis kalbose veikiančių garsų dėsnių, iki tam tikros ribos visai galimas. Rekonstrukcija visų pirma padeda aiškinti istoriškai paliudytas, bet skirtingas lytis, bet sykiu leidžia spėjamai įžvelgti ir pagrindinius prokalbės sandaro bruožus. Tačiau atstatytinės lytys nieku būdu nelaikytinos realinėmis kalbos lytimis. Jos tėra tik formulės, kuriomis patogiai išreiškiamos lyginamojo metodo išvados. Su kalbotyros pažanga kinta ir rekonstrukcijos praktika. Indoeuropiečių p r o t ė v y n ė s klausimu, būtent kur gyventa ano pirmykščio kiltinio junginio, iki šiol nei kalbotyra, nei archeologija su etnologija nėra davusios galutinio atsakymo. Daugumas tyrinėtojų (paskutiniais laikais C. Engel, St. Nosek, T. Milewski) pasisako už vidurinę Europą (apytikriai: Tiuringija ir vakarinė Saksonija), bet netrūksta ir tokių, kur ją nukelia arba nukeldavo prie Šiaurės ir Baltijos jūros (H. Hirt, P. Thieme), į Ukrainos ir prieškaukazio stepes (H. Güntert), pagaliau padaugėjo, ypačiai etnologų balsų ir už Aziją. Žvilgterėti toliau už prokalbės ir spręsti ide. genezei kalbotyra neturi priemonių. Amerikiečio E. H. Sturtevanto indohetitų teorija nėra radusi platesnio pritarimo. Čia galimos tik etnologų ir archeologų spekuliacijos, kur daugiausia remiamasi kultūrų ciklais. Kaip šiandien nėra rasiškai grynų tautų, taip ir protoindoeuropiečiai galėjo būti nevienodos rasės įvairiakalbių kilčių mišimo padarinys.

G r u p i n i s g i m i n u m a s. Kur ide. protėvynė bebūtų buvusi, vis tik daugumo tyrinėtojų sutariama, kad ide. tautų tarpusavio geografinis susirikiavimas, pastebimas istorinių laikų pradžioje,

yra labai senas ir apskritai išlikęs pirmykštis. Bet iš kitos pusės atskirų tautų tradicijos, jų gyventojų vietų vardynas, kalbiniai tarpusavio santykiai ir ryšiai su kaimyninėmis neindoeuropiečių tautomis, pagaliau archeologiniai radiniai vėl rodo, kad didelėje dalyje dabartinių plotų, ypačiai periferijose (šiaurės ir vidurio Rusija, Skandinavija, Britanija, Prancūzija, Ispanija, Italija, Balkanai, M. Azija, Iranas, Indija) indoeuropiečių kalbos yra atneštinės. Ide. ekspansija, kuri savaime skatino ir gilino tarminį skilimą, turėjo prasidėti labai anksti, spėjama, nevėliau kaip 2000 pr. Kr. Savo senąją protėvynę jie bus apleidinėję kiltimis ar kiltiniais junginiais. Iš jų naujosiose sodybose, be abejo, dažnai veikiant ir svetimam substratui, išaugo atskiros ide. tautos ir kalbos. Lyginant darbatines kalbas, ypačiai senesnius jų raidos laipsnius, pastebėta jas skiriantis tarpusavio artimumu. Kai kurias iš jų jungia fonetinės bei morfologinės ypatybės ir žodyno bendrybės, kurios gali būti prokalbiniai tarminiai veldiniai arba ir bendri vėlesni naujadarai, atsiradę kalboms glaudžiai ir ilgiau bekaimynaujant. Pvz. nėra abejonės, kad indų ir iranėnų šakos, išlaikiusios net bendrą tautinį vardą, yra išriedėjusios iš vad. arijų prokalbės. Hetitai ir luvijai taip pat priklauso vienam pirmykščiam tarminiam junginiui, labai anksti išsiskyrusiam iš prokalbės. Artimesni prokalbiniai ryšiai jungia ir germanų bei keltų šakas. Panašus ryšys spėjamas tarp trakų-frigų ir armėnų. Bet dėl pirmųjų paminklų menkumo (įrašų nuotrupos ir tikriniai vardai) tai neįmanoma įrodyti. Ilgą laiką taip pat tikėta ir atskira baltų-slavų prokalbe. Bet šių dviejų šakų bendrybės daugeliu atvejų yra prokalbės tarminiai veldiniai, o kitais vėl gali būti nebeatsekami tarpusavio skoliniai, atsiradę iš seno kaimynaujant. Naujadarinių bendrybių, kurios vienos tegali turėti įrodomosios galios, tėra vos kelios ir jų nepakanka anos prokalbės teorijai įrodyti. Minkštuosius prokalbės k, g indoeuropiečių kalbos taria dvejopai. Vienos tuos sprogstamuosius, dar labiau supriešakindamos, išvertė pučiamaisiais š, ž arba s, z, o kitos vėl juos sukietino, suplakdamos su paprastaisiais k, g. Pagal ide. šimto vardo *k′m̥tóm tarimą (lot. centum, gr. he-katón, got. hund, bet av. satəm, skr. śatám, liet. šim̃tas, prasl. sŭto) jos skaidomos į kentumines ir satemines. Žiūrint geografinės abiejų grupių padėties, jos anksčiau stačiai ir vadinta vakarinėmis ir rytinėmis. Ir tai laikyta labai svarbiu ir senu prokalbės skilimu. Bet prieš kelias dešimtis metų suradus tocharų paminklų ir išskaičius hetitų dantiraštį, ankstyvesniąją pažiūrą tenka atmesti. Mat, šie abeji (plg. tocharų kant ‘ šimtas ’) priklauso kentuminei grupei, tačiau geografiškai nuo jų atskirti sateminių kalbų. Vadinasi, satemizacijos vyksmas yra jaunesnis už tocharų ir hetitų atsiskyrimą nuo prokalbės. Duodamoje schemoje indoeuropiečių kalbos pavaizduotos išcentrinės gradacijos (I—IV) ir keturių kryp-

čių (rytinės, pietinės, vakarinės ir šiaurinės) ekspansijos principu. Tuo būdu periferinės kentuminės šakos (II—IV), keliais tarpsniais išsiskirdamos iš prokalbės, ratu apjuosė centrines (I), ir būtent dar prieš kylant jose satemizacijos bangai, vėliau nė nebepasiekusiai periferijų.

E k s p a n s i j a. Ankstyvosios atskirų ide. šakų kraustymosi ir ekspansijos fazės slypi amžių gūdumoje. Bet kai kuriais atvejais turime ir tikslesnių žinių. Labai būdingas keltų kraustybos (1000—300 m. pr. Kr.) pavyzdys. Iš savo pirmykščių sodybų tarp Maino ir Reino bei Dunojaus aukštupių jie plinta vakarinėje Vokietijoje, greitai užplūsta Britaniją ir Irlandiją, Prancūziją, beveik visą Ispaniją, IV a. pasiekia Čekiją, įkandin viena banga atsiduria Graikijoje, paskui persimeta M. Azijon ir III a. galatų vardu įsikūrę Ankaros apylinkėje čia išsilaikė nesugraikėję iki pat VI a. po Kr. O šiandien keltų vos atplaišos likę, ir tos pačios mirštančios. Nemažo garso yra buvę ir skitai. Jų plotai senų senovėje buvo ištisę stepėmis nuo Rytų Turkestano iki Dunojaus žemupio. Čia V a. pr. Kr. su skitais kovėsi ir Darijus. Juos tebeliudija skitiškos kilmės upių vardai: Prutas ir antikiniai Hypanis (P. Bugas), Tyras (Dniestras), Borysthēnēs (Dniepras). O paskutinių dviejų moderniniai vardai, kartu su Donu — vėl trakų palaikas. Vad. tautų kraustymasis (375—580 m. po Kr.) vėl ryškus germanų greitai ištirpusios ekspansijos pavyzdys. Apskritai nuo XIII—XIV a. Europoje padėtį galima laikyti nusistojusia. Toliau vyksta tik mažesnių tautų denacionalizacija didžiųjų sąskaiton. O šių ekspansija, pradedant XV a., persimeta į kitus žemynus. Būdinga, kad toje ekspansijoje veik išimtinai dalyvauja periferinės tautos. Iš romanų čia pirmąjį vadmenį vaidina ispanai ir portugalai, tik antraeilį prancūzai. Iš germanų kalbų užjūrinėje ekspansijoj pirmoji vieta tenka anglų kalbai, antroji olandų. Iš slavų tik vieni rusai parodė nepaprastą ekspansyvumą. Čia jie, plisdami Sibiran ir Turkestanan, tęsė senų seną ide. veržimąsi į rytus. Prancūzai ir italai, kurdamiesi šiaurės Afrikoje, tartum atnaujina romėnų ir vėlesnę vandalų ekspansiją. Bet apskritai naujaisiais laikais jos keliai eina per vandenynus.

T o l i m e s n ė g i m i n y s t ė. Daug padaryta pastangų beieškant ide. giminystės su kitomis, ypač kaimyninėmis kalbų šeimomis, pvz. su semitų ir suomių-ugrų. Paskutiniais laikais spėta tokį prokalbinį giminystės ryšį buvus su uraliečiais (B. Collinder). Tačiau nė viena teorija iki šiol nerado platesnio pritarimo. Ir labai abejotina, ar bent kada pasiseks šioje srityje ko apčiuopiamo pasiekti. Čia visada tenka atsiminti, kad prosenoviniai ide. kalbiniai kaimynai gali būti išnykę nepalikdami jokių pėdsakų. O trūkstant tarpinių grandžių šeiminės kalbų giminystės įrodymas iš viso vargu beįmanomas.

RUSŲ KALBA *

Rusų kalba — žymiausia ir plačiausiai vartojama slavų kalba, kartu su ukrainiečių ir gudų kalbomis sudaranti rytinę tų kalbų šaką.

V a r d a s. Dabartinis rusų pavadinimas r u s s k i j, m. g. russkaja, ds. ruskije yra išvestinis būdvardis (sen. rus. rusĭskŭ, m. g. rusĭska) iš sen. rus. Rusĭ (dažnai Nestoro metraštyje), dabar Rus′, kuri senovėje ėjo kuopiniu daiktavardžiu, vartotu ne tiek kraštui, kiek jo gyventojams vadinti. Dėl vardo etimologijos būta įvairių įvairiausių spėjimų. Bet greičiausia jis skandinaviškos kilmės ir jungtinas su sen. skand. Roþmenn ar Roþkarlar 'irkluotojas, jūreivis'. Dar ir dabar Švedijos Upplando provincijos pajūris vadinamas Roslagen, o jo gyventojai rospiggar. Tam pritaria ir Pabaltijo suomių kalbų vartojami švedų bei Švedijos pavadinimai. Pastaroji vadinama suom. Ruotsi, est. Root′s, lybiškai Rùot′š, votiškai Rôtsi. Skandinaviškas vardas skolinant, matyti, sutrumpintas, panašiai kaip ir suom. puosu ' laivininkas ' iš šved. båtsman. Graikų viduramžiniai šaltiniai vėl Rōs stačiai vadina normanus, o arabai IX a. Rûs — normanus Ispanijoje ir Prancūzijoje. Taip pat būdinga, kad 911 ir 944 m. sutartyse su graikais suminėti ' rusų giminės pasiuntiniai ' (otŭ roda rusĭska posŭli) veik visi dėvi skandinaviškus vardus. Ir Riuriko dinastijoje pirmas Sviatoslavas dėvi slavišką vardą. Rytų slavai istorinių laikų pradžioje, paliekant nuošalyje neaiškius antus, neturėjo vieno bendro vardo ir vadinosi kiltimis, pvz. pol′ane (: pole ' laukas ', Kijevo srityje), poločane (: Polota 'upės vardas ', Polocko apl.), dregovičiai (: dregva ' raistas ', tarp Pripetės ir Dniepro aukštupio). Visų pirma iš suomių kilčių su skandinavišku variagų vardu bus susipažinę Ilmenio paežerės slovėnai (rus. slovene). Vėliau, tos kilmės kunigaikščiams įsistiprinus Kijeve, atneštinis vardas prigyja bendru visų rytų slavų pavadinimu. Darybos atžvilgiu suomių patarpininkauta Rus′ nieku nesiskiria nuo kitų Nestoro metraščio minimų suomiškų ir baltiškų tautovardžių, kaip pvz. Čud′ ' estai ir kita Dvinos upyno tauta ', Lib′ ' lybiai ', Kors′ ' kuršiai ', Gol′ad′ ' galindai ', o Volinijos metraštyje ir Žemoit′ ' žemaičiai '. Plg. dar Suomi ' Suomija ' to paties Nestoro vadinamą Sum′. Suomiškųjų vardų galūninis balsis i pakeičiamas slavišku redukciniu balsiu ĭ, kuris vėliau nukrisdamas suminkštino prieš jį stovėjusius priebalsius. Į pietus nuo Ilmenio ež. metraščių nuo

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXVI, 179-190.

1167 m. dar minimas miestas ir sritis R u s a (dabar Staraja Russa, nes netolimais yra ir kita vietovė Novaja Rus′, pažįstama iš XVI a.). Tai tik to paties skolintinio vardo morfologinis variantas, kuris galūne vėl sutinka su metraštiniais suomių-ugrų tautelių pavadinimais, kaip Korela, Ižora, Muroma, Mordva, Ugra, Mer′a. J. Otrębskis (Lingua Poznaniensis VIII 1960) Rusą (iš *Roud-sa : sen. sl. rudŭ : rus. rudój ‘ raudonplaukis ’) laiko senu slavišku upės vardu, kurio vedinys ir esąs Rus′. Tai labai abejotina. Viena, Rusa šaltiniuose upės vardu nepaliudyta, o antra Ilmenio ež. sritis prieš ten įsikuriant slavams buvo gyvenama suomių kilčių ir daugumas vandenvardžių (ež. Il′men′, Seliger, upės Lovat′, Msta, Volchov, Luga, Narva) yra suomiškos kilmės. Pagaliau jei Rusa ir būtų vėlyvas slaviškas vardas, tai vistik sprendžiant rusų pavadinimo klausimą labiau dera pasikliauti konkrečiais šaltinių liudijimais, o ne grynai teorine, kad ir pagaulia konstrukcija. Rus′, žinoma, nieko bendro neturi nė su Dniepro intaku Ros′, kaip to norėtų sovietų istorikai. Mat, Rus′ varde balsis u yra ilgas, o upės pavadinimas šaltiniuose rašomas Rŭsĭ, taigi su trumpu redukciniu ŭ, iš kurios dėsningai išriedėjo dabartinis trumpasis o. Pagaliau šaltiniuose nuo XVI a. pradžios pasirodžiusi R o s s í j a ‘ Rusija ’ (bdv. rossijskij) vėl yra gryna Konstantinopolio patriarcho raštinės vartotos gr. Rōssía (sudaryta iš Rōs, plg. gr. Mēdía : Mēdos) kopija. O šios atgalinis vedinys yra vėl knyginis ross ‘ rusas ’, bdv. rosskij. Liaudies kalboje iš knyginės lyties Rossija atsirado Roséja ir Raséja (su tarminiu a vietoje o). Iš pastarosios yra kilusios ir mūsų trm. Rasiejà, Rasiẽjus ‘ Rusija ’. Gr. Rōssía ir Rus′ sankryžinė lytis yra R u s i j a. Ji rusų šaltiniuose pasirodo jau XV a. gale ir XVI—XVII a. eina Maskvos valstybės pavadinimu. Priesaginiai Rus′ vediniai yra rus. trm. rusák ‘ rusas ’, rus. rusin, ukr. rúsyn ‘ Galicijos ukrainietis ’, rusnák, rusn′ák ‘ Vengrijos ukrainiečių pavadinimas ’ ir rusiči ‘ senovės rusai ’ (Igorio Giesmėje). — Vidurinių amžių lotyniškuose šaltiniuose rusai vadinami Russi, Ruzzi, o kraštas Russia, Rusia, Ruscia, Rucia. Iš jų yra išriedėję ir vok. Russe (senuosiuose šaltiniuose ds. Rûzin, Reussen), prc. russe, Russie, ag. Russian, Russia. Kita viduramžinė lytis Ruteni, Rutheni vėl yra mokytinis perdirbinys pagal Galicijos tautovardį Ruteni, gr. Rutēnoí. Ir Gediminas titulavosi lietuvių ir ‘ multorum Ruthenorum ’ karaliumi. Vėliau vokiečiai Galicijos ukrainiečius vadimo Rutenen.

Dabartiniai lietuvių bendrinės kalbos r ù s a s, -ė ir R ù s i j a senųjų mūsų raštų visai nepažįstami. Tik iš Nesselmanno žodyno (1851) sužinome, kad M. Lietuvoje rusas jau įprastesnis (jetzt gebräuchlicher) nei senasis (der alte) maskolius. Taip pat viename Šilutės tarme 1871 m. rašytame eilėraštyje skaitome: Viens maskoliùks šįkart atėjo | Rusijos iš didžios | Kad rùsams ir rūpėjo | Ką veik

lietuvninkai. Kuršaitis savo žodyno vokiškai-lietuviškojoje dalyje (1870—74) vok. Russe, Russland irgi verčia dvejaip: maskõlius, rùsas, Maskolijà, Rusìja. XVI—XVII a. politiniai ir valstybiniai R. Europos santykiai atsispindi ir mūsų senųjų raštų tautovardžių vartojime. Lietuvos-Lenkijos valstybėje gyvenantieji stačiatikiai rytų slavai lietuvių buvo vadinami bendru g u d ų vardu (Daukša, Sirvydas). Tai sutinka ir su Lietuvos Metrikos vartosena, kuri tepažįsta tik kuopinį pavadinimą R u s'. Plg. 1511 m. įraše: vsich nas, Rus', majut chrestiti v L'adskuju (= lenkų) veru. O iškilusios Maskvos valstybės rusai, pagal jos vardą, buvo vadinami m a s k v ý č i a i s ir m a s k õ l i a i s. Sirvydo žodyne (1677) lenk. Moskwa, lot. Moscovia (kraštas) verčiama Maskvyčiai, maskvyčių žemė, o Moskwicin, Moskiewski, Moschus, moscoviticus — maskvytis, maskvytiškas. Skolintas maskvýtis per gudus ir ne vėliau kaip XV a., nes XVI a. pradžioje m o s k v i č i yra įprastinis Lietuvos Maskvos rusų pavadinimas. Gyvojoje kalboje iki šiol yra išlikusi vien tik pavardė Maksvýtis (: trm. Maksvà iš Maskvà), paliudyta jau XVI a. (1596 Jakubel' Moksvitis, Viduklės vls.). Betygalos vls. kaimo vardas Maskvytaĩ rodo, kad seniau pažinta ir lytis *maskvytas. Ji, matyti, išsivesta iš XVI a. inventoriuose ir rečiau Lietuvos Metrikoje vartoto m o s k o v i t i n, kur -in yra išskirtinė vienaskaitinė priesaga. Liet. m a s k õ l i u s, paskolintas iš gud. maskal', pradedant XVII a. paliudytas visuose M. Lietuvos žodynuose, o inventoriuose pavarde (Moskal, Moskaleva, Moskalewicz) pažįstamas jau XVI a. Dabartinės gyvosios pavardės yra Maskõlius, Maskoliūnas. Bendrinėje kalboje maskõlius dabar bevartojamas niekinamąja reikšme. Tačiau tarmėse jis dar visai neseniai, kaip ir M a s k o l i j à, ėjo įprastiniu ruso ir Rusijos pavadinimu. Perkeltine reikšme maskoliais iki po I pas. karo žmonių vadinta ir kareiviai. Plg. liaudinį savanorių pavadinimą Lietuvõs maskõliai, maskolẽliai, taip pat vkž. maskoliáuti 'kareiviauti'. Taip pat peikiamai rusui vadinti dar sakoma ir naujesnis r ù s k i s, -ė, vkž. rùskinti. Iš vietovardžių dar turime arti dešimties Maskoliškių, tris Maskolijas ir vieną Maskvyčių k. (Dusetų vls.).

P l o t a s. Rusų kalba yra visos Sovietų Sąjungos valstybinė ir tarpusavio susisiekimo kalba. Bet šiaip rusiškai prieš I pas. karą, Maskvos dialektologinės komisijos duomenimis (1915), kalbėta į rytus maždaug už linijos, kuri, šiaurėje prasidėjusi nuo Baltosios jūros vakarinio pakraščio, ėjo pro Onegos ež., toliau Svirio upe, iš šiaurės vos tik aplenkdama Petrapilį, žemyn pro Narvą, Peipaus ež. iki Pskovo apl., pasukdama į rytus, pro Seligero ež., toliau į pietus vakarine Kalugos, Oriolo, Kursko puse, nepriėjus Charkovo, pasukdama į rytus iki Voronežo, lanku vėl į pietų vakarus iki Lugansko (buv. Vorošilovgradas) ir paskui tiesiai pietų rytų kryptimi pro Novočer-

kaską, Stavropolį iki Ordžonikidzės (buv. Vladikavkazas, Draudžikavas) Kaukaze. Geografiškai rusų kalbos, kaip gimtosios, paplitimas tik apytikriai atitinka dabartinės Rusijos federatyvinės respublikos (RSFSR) plotą. Sibire ir europinės RSFSR šiaurėje, nors ir vykstant labai intensyviai rusų kolonizacijai bei rusėjimui, vad. autonominėse respublikose bei srityse ir nacionaliniuose rajonuose gretimais tebekalbama vietinėmis kalbomis. Sibire, kaip klasiškame kolonizaciniame krašte, rusų elementas dominuoja pramoniniuose rajonuose, derlingosiose žemėse, pagal didžiąsias upes, išilgai geležinkelio linijų ir strateginiais sumetimais ypačiai Sibiro rytiniame pajūryje, Vladivostoko, Chabarovsko ir Magadano srityse, taip pat Sachaline ir Kamčatkoje. Sovietinio laikotarpio pervartos, spartus krašto pramonėjimas, švietimo kilimas, gyventojų perkeldinėjimai ir apskritai režimo pastangos sukurti rusiškai kalbantį ‘ sovietinį žmogų ’ sudarė ypačiai palankias sąlygas rusų kalbos plitimui. Tam tarnauja ir savotiškas sąjunginių respublikų ribų nustatymas. Pvz. Rusijos respublikai priskirta ne tik pereiginių rusų-gudų tarmių plotai Pskovo—Velikije Luki rajone, tarp Kalugos ir Briansko, bet taip pat veik ištisai gudiškos Smolensko ir Briansko sritys. Čia sovietiniais laikais gudų rusėjimas jau yra tiek pažengęs, kad dabar Smolensko krašto tarmės yra tapusios maišytinėmis, su aiškiai rusiškų tarminių ypatybių persvara (žr. P. A. Rostorgujev, Govory na teritorii Smolenščiny 1960). Ir apskritai visoje Gudijoje dėl krašto ekonominio atsilikimo ir menko gudų tautinio susipratimo labai gera dirva rusinimui. Prie rusų kalbos dominavimo respublikos viešajame gyvenime dar prisidėjo ir ta aplinkybė, kad sukuriant Gudijos SSR, gudai dar neturėjo nė kaip reikiant išugdytos rašomosios kalbos. Ukrainoje padėtis buvo ir yra visais atžvilgiais žymiai geresnė. Bet ir Ukrainos SSR vėl nepriskirta perdėm ukrainiečių gyvenamas Krasnodaro (buv. Jekaterinodar, ukr. Katerynodar) kraštas ir Rostovo prie Dono Novočerkasko bei Taganrogo apl. 1943—46 m. buvo panaikintos čečėnų-ingušų, kalmukų ir Krymo totorių autonominės respublikos. Pirmųjų dviejų teritorijos įjungtos į RSFSR (Groznio sritis, Stavropolio kraštas), o ištremtų gyventojų vieton atkelti rusai. Kad mažiau liktų senų pėdsakų, pvz. buvusiai kalmukų sostinei Elistai ‘ grąžintas ’ ir rus. Stepnój vardas. Nors Krymas prijungtas prie Ukrainos, bet Sibiran ištrėmus 200.000 totorių, gyventojų daugumą vėl sudaro rusai. Tiesa, po dešimties su viršum metų, nustalinimo eigoje, tos respublikos, išskyrus Krymo totorių, 1957 m. vėl bent oficialiai atstatytos. Paskiausi sovietiško rusinimo pavyzdžiai yra Karelija ir vad. Kaliningrado sritis. Po 1939—40 m. žiemos karo, ruošdamiesi numatytai Suomijos okupacijai, sovietai Kareliją paskelbia sąjungine respublika ir joje net suomių kalbą, kaip ‘ išsivysčiusią literatūrinę ’, buvo įvedę vie-

toje karelų kalbos. Tačiau planui nuėjus niekais, 1956 m. Karelija atgal, kaip autonominė respublika, įjungta į RSFSR sudėtį. Įjungimas ir oficialiai motyvuotas tuo, kad jos gyventojų didžioji dauguma yra rusai. O M. Lietuva surusinta žaibo greitumu. Potsdamo konferencijos metu sovietai, laukdami iš vakariečių sunkumų, kaip alternatyvą, buvo numatę M. Lietuvos ir Karaliaučiaus reikalauti Lietuvai. Dėl visa ko, reikalavimui moksliškai paremti buvo iš Vilniaus atsigabenę net keletą lietuvių profesorių. Tačiau amerikiečiams ir anglams lengvai ir be jokių rezervų sutikus šiaurinę buv. Rytprūsių dalį pavesti Sovietų Sąjungos administracijai (galutinai klausimas turėjo būti išspręstas būsimoje taikos konferencijoje), nieko nelaukiant 1946 IV RSFSR sudėtyje buvo sudaryta Kaliningrado sritis (rus. oblast'), paskubomis surusinti visi vietovardžiai, net upių vardai ir, sovietinės enciklopedijos žodžiais tariant, ji ' apgyvendinta sovietiniais žmonėmis, daugiausia rusais, iš įvairių SSSR rajonų '.

T a r m ė s. Pagal nekirčiuotojo balsio o ir sprogstamojo priebalsio g tarimą rusų kalba skirstoma dviem pagrindinėmis tarmėmis: šiaurine ir pietine. Šiaurinėje tarmėje tie du garsai išlaikomi sveiki, t. y. tatariama kaip rašoma, pvz. dom ' namas ', ds. domá, golová ' galva ', vs. g. gólovu, dórogo ' brangu ', o pietinėje akuojama (rus. akanje), t. y. nekirčiuotas o tariamas kaip a arba neaiškios spalvos balsis ə, o sprogstamasis g verčiamas pučiamuoju h, kaip ir ukrainiečių bei gudų kalbose. Taigi tariama dom, damá, dəmá, həlavá, hələ́vá, hóləvu, dórəhə. Europinėje Rusijoje tas tarmes skiria, palyginti, siauras pereiginių vad. vidurinių rusų tarmių ruožas, ištįsęs nuo Pskovo į pietų rytus per Kalininą (buv. Tverė), Maskvą, Saranską, Penzą iki už Saratovo prie Volgos. Maskvos apl. šiaurinės okuojančios (rus. okanje) tarmės riba eina vos 70 km į šiaurę nuo miesto, pro Zagorską. Ši tarmė yra paplitusi ir Urale, taip pat Sibiro plotuose, net Volgos žemupyje (tarp Volgogrado, buv. Stalingrado, ir Astrachanės) ir dešiniajame Uralo upės krante (Kazachstane). Vietomis, ypačiai šiaurinėje tarmėje, iš esmės kolonizacinėje, kai kuriomis ypatybėmis atsiliepia ir svetimas kalbinis posluoksnis. Pvz. ne tik visoje šiaurėje, bet ir piečiau Riazanės srityje plačiai yra paplitęs iš suomių-ugrų paveldėtas priebalsių c ir č suplakimas į vieną garsą, dažniausiai c (rus. cokanje), rečiau č (rus. čokanje) arba į tarpinį garsą, vad. švepląjį c. Šios tarminės ypatybės atsiradimas aiškinamas suomių-ugrų ir gal dar kitų sumišimu su jų žemėse įsikūrusiais rytų slavais. Pskovo srities tarmėse susiduriame ir su baigiančia nykti sena baltiškos kilmės fonetine ypatybe. Čia, kaip ir lietuvių bei latvių kalbose, prokalbiniam priebalsių junginiui tl, dl atliepia kl, gl. Pvz. vietoje visų rytų slavų tariamo žálo ' geluonis ' čia sakoma žaglo (iš sen. sl. žądlo). Atitikmenimi plg. liet. ẽglė, lat. egle, o lenk. jodła

't.p.' Akavimo atsiradimo klausimas iki šiol lieka neišspręstas. Kadangi be pietinių rusų akuoja ir visi gudai, tai A. A. Šachmatovas buvo linkęs šią fonetinę ypatybę nukelti į priešraštinį rytų slavų kalbinės raidos periodą. R. J. Avanesovas, remdamasis kalbos geografijos duomenimis ir akavimo tipų analize, spėja jį atsiradus tik XIII a. ir būtent visų pirma dabartinių Kursko, Orlo, Tulos ir Riazanės sričių rajone. Iš čia akavimas kiek vėliau išplitęs ir į gudus. Bet G. J. Šerechas (tikroji pavardė Ševeliovas) mano, kad gudų centrinių sričių vad. stiprusis akavimas esąs priešistorinis ir bent iš dalies sietinas su baltiškojo posluoksnio įtaka. Mat, kaip yra parodę K. Būgos ir M. Vasmerio upių vardų tyrinėjimai, dabartinės Gudijos plotas bent iki VI a. pradžios buvo gyvenamas baltų. Šiaip kitos rusų kalbos tarminės ypatybės yra atsiradusios vėliau, bet apskritai XVII a. jau buvo susiformavusios visos dabartinės tarmės ir jų atmainos. Sovietiniais laikais, dėl bendrinės kalbos įtakos ir gyventojų maišymo, tarmės smarkiai ėmė nykti. Prieš II pas. karą pradėtas sistemingas tarmių tyrimas, sudarinėjami sritiniai tarmių atlasai. Pirmas toks atlasas, apimąs centrines sritis į rytus nuo Maskvos, pasirodė 1957 m. Nors tų atlasų ruošos dar nė iš tolo galo nematyti, bet ir šiame darbe išlenda politinė tendencija. Būtent jau keliamas Lietuvos, Latvijos ir Estijos rusų tarmių atlaso sudarymo klausimas.

S a n d a r o y p a t y b ė s. Žiūrint iš fonetinės pusės, rusų bendrinės kalbos pagrindu laikytina Maskvos miesto ir jos artimosios apylinkės tarmė. Maskvos tarmėje, kaip vidurinėje, susikryžiuoja abiejų pagrindinių rusu kalbos tarmių ypatybės. Būtent akuojama kaip pietuose, bet priebalsis g išlaikomas sveikas kaip šiaurinėje tarmėje. Kirtis, kaip ir kitų dviejų rytų slavų kalbų, yra laisvas ir kilnojamas (pvz. žr. aukščiau). Žodžių reikšmės gali skirtis vien kirčio vieta, pvz. muká 'miltai' ir múka 'kančia'. Balsiai aiškiai tariami tik po kirčiu, o nekirčiuotoje padėtyje tie patys balsiai ne tik labai sutrumpėja, bet keli suplakami į vieną redukuotą, dažnai neaiškios spalvos balsį. Nekirčiuoti a ir o tarime suplakami į trumpą a arba (toliau nuo kirčio) ə, pvz. rašoma karandáš 'pieštukas', chorošó 'gerai', o tariama kərandáš, chərašó. O žodžiuose lisá 'lapė', lesá 'miškai', pl'asat' 'šokti' maskviečių šnekamojoje kalboje po priebalsio l vietoje trijų skirtingai rašomų balsių paprastai tariamas atvirokas trumpas i. Ši tarties ypatybė (rus. ikanje) Maskvos šviesuomenės kalboje pasirodė XIX a. gale. Taigi tradicinė kilminė rusų kalbos rašyba tik labai netobulai atvaizduoja dabartinį tarimą. Labai ryškus yra priebalsių minkštinimas. Priebalsiai visada yra minkšti prieš priešakinius balsius i ir e, o prieš a, o, u gali būti kieti ir minkšti. Pastaruoju atveju, taip pat ir žodžio gale minkštinimas yra fonologinis, t.y. juo skiriamos žodžių reikšmės, pvz. mal 'mažas'

ir m'al ' glamžė, vol ' jautis ' ir v'ol (rašo : vël) ' vedė ', vs. km. sudá ' teismo ' ir s'udá ' šen ', byt ' būvis ' ir byt' ' būti '. Tačiau priebalsiai ž, š ir c visada tariami kietai. Todėl ir gerai lietuviškai išmokę rusai paprastai blogai ištaria, pvz. žinóti, šìtas, cўpti. Šiaip dar garsynas pasižymi kietu, vad. tamsiuoju l ir aukštuoju vidurinės eilės balsiu y, paveldėtu iš slavų prokalbės ir atliepiančiu ide. ū, pvz. rus. syn : liet. sūnùs, skr. sūnúḥ. Kaityboje, lyginant su kitomis slavų kalbomis, žymu lyčių prastinimas ir vienodinimas. Daiktavardžių linksniavime daugiskaitos naudininko, įnagininko ir vietininko linksniuose visiems kamienams ir giminėms apibendrinta moteriškosios giminės galūnės -am, -ami, -ach. Pvz. vietoje sen. sl. ds. nd. ženamŭ ' žmonoms ', rabomŭ ' vergams ', kon'emŭ ' arkliams ', kostimŭ ' kaulams ', synŭmŭ ' sūnums ' rusai besako : ženam, rabam, kon'am, kost'am, synovjam. Kur gudai ir ukrainiečiai senoviškai tebesako vs. km. ir vt. rucé, rucí ' rankai, rankoje ', ten rusai, išlygindami pagal vd. ruká ir kitus linksnius su k, ir čia taria ruké. Iš keturių veiksmažodžio būtųjų laikų rusai dabar bevartoja vos vieną, kuris faktiškai yra dalyvis ir neasmenuojamas. Pvz. byl, m.g. bylá reiškia ' aš buvau, tu buvai, jis, ji buvo '. Sintaksėje savotiška vartosena išsiskiria vkž. byt' ' būti '. Esamajame laike jis visai nevartojamas, o būtajame ir būsimajame jo lytys atstoja tik retai tevartojamą vkž. imét' ' turėti '. Pvz. posakis brolis turi, turėjo, turės knygą rusiškai verčiamas : u bráta kníga, u bráta bylá kníga, u bráta búdet kníga ir, pažodžiui išvertus, reiškia ' pas brolį yra, buvo, bus knyga '.

I s t o r i j a. Po slavų prokalbės (vok. Urslavisch, ag. Protoslavic) suskilimo (apie VI a. po Kr.) rytų slavai bent iki XI a. galo dar kalbėjo viena bendra kalba. Tam bendrajam rytų slavų kalbinės raidos laikotarpiui vadinti kalbininkų dažnai taikomas senosios rusų kalbos (rus. drevnerusskij jazyk, vok. Altrussisch, ag. Old Rusian) terminas. Tačiau, vengiant dviprasmiškumo, čia verčiau kalbėtina apie senąją rytų slavų kalbą (rus. drevnevostočnoslav'anskij jazyk, vok. Altostslavisch, ag. Old East Slavic), o priešraštiniam periodui tiktų net rytų slavų prokalbės pavadinimas. Kijevo valstybės laikotarpio raštijoje (XI—XIII a.) labai didelį vaidmenį vaidino atneštinė senoji bažnytinė slavų kalba. Jos normų sukaustytuose raštuose negalėjo aiškiau pasireikšti nei gyvosios kalbos ypatybės, nei jos tarminės skirtybės. Tačiau jau vad. Sviatoslavo Izbornike (1073—76), nurašytame iš bulgariško originalo, poroje atvejų pastebimas vėliau ukrainiečių kalbai būdingas senojo ě (jat') virtimas balsiu i. O vienu amžiumi vėlesnėse Haličo-Volinijos srityje rašytose Dobrilos Evangelijose (1164) jau visai neabejotinai pasireiškia ukrainietiškos fonetinės ypatybės.

Slavų prokalbėje ir bažnytinėje slavų kalboje be trumpųjų balsių e, o dar buvo pažįstami už trumpus trumpesni vad. redukciniai balsai, arba pusbalsiai ŭ ir ĭ. Vėlesnėje slavų kalbų raidoje (X—XIII a.) jie tam tikromis fonetinėmis sąlygomis išvirto normaliais trumpaisiais balsiais (vad. stipriojoje padėtyje) arba visai iškrito ar nukrito (vad. silpnojoje padėtyje). Šiuo atžvilgiu trys rytų slavų kalbos apskritai elgiasi vienodai. Pvz. iš pirminių lyčių sŭnŭ ‘ miegas ’, dĭnĭ ‘ diena ’ išriedėjo r. sl. son, rus. ir ukr. den′, gud. dzen′, bet vs. km. sŭna, dĭne dabar visose atliepia sna, dn′a. Tačiau iš kitos pusės vėl pastebima ir nevienodo redukcinių balsių (po r, l priebalsių) ir iš jų išriedėjusių vad. įtemptųjų y ir i traktavimo. Pvz. rusų sakoma krovávyj ‘ kruvinas ’, glotát′ ‘ ryti ’, o ukr. kryvávyj, hlytáty, gud. kryvávy, hlytác, rus. móju ‘ plaunu ’, molodój ‘ jaunas ’, šéja ‘ kaklas ’, o ukr. mýju, molodýj, šyja, gud. mýju, maladý, šýja. Dėl šio reiškinio yra kaltas skirtingas silpnųjų redukcinių balsių kritimo laikas. Pietuose kritimas vyko anksčiau, jau buvo pasibaigęs vidury XII a., o šiaurėje vėliau — apie XIII a. vidurį. Su redukcinių balsių kritimu yra susijusi dar viena būdinga ukr. kalbos fonetinė ypatybė. Slavų prokalbės volŭ ‘ jautis ’, konĭ ‘ arklys ’, šestĭ ‘ šeši ’ rusų kalboje atliepia vol, kon′, šest′, o ukrainiečių — vil, kin′, šist′, išriedėję iš senesnių *vōl, *kōn′, *šēst′, kur, nukritus galūniniams silpniesiems ŭ, ĭ, buvo pailginti naujai atsiradusio uždaro skiemens trumpieji balsiai o, e. O kadangi Dobrilos Evangelijose ir kituose Haličo-Volinijos XII—XIII paminkluose vietoje to pailgėjusio e dažnai parašomas jat′, tai gyvosios kalbos tarime jis, matyti, jau buvo sutapęs su iš senojo jat′ išriedėjusiu balsiu i. Bet pats uždarųjų galūninių skiemenų balsių pailginimas turėjo įvykti žymiai anksčiau, nes jis nebelietė naujųjų o ir e, atsiradusių iš stipriųjų redukcinių ŭ ir ĭ (pvz. žr. aukščiau). Kitais žodžiais tariant, anas išlyginamojo pailginimo dėsnis, anksti nukritus galūniniams ŭ, ĭ, bus veikęs dar prieš stipriesiems ŭ, ĭ išvirstant balsiais o, e. Priešingu atveju ir vietoje dabartinių son, den′ ukrainiečiai turėtų sakyti *sin, *din′. Tai leidžia spėti, kad kalbamoji ukrainiečių kalbos ypatybė bus išryškėjusi ne vėliau, kaip XI ir XII a. sąvartoje. Čia dar tenka pažymėti, kad sovietinių tyrinėtojų, kaip kalbininkų taip ir istorikų, tarpe apskritai vyrauja politiškai padažyta tendencija ukrainiečių ir gudų kalbų susiformavimą nukelti kiek galima vėliau. Paprastai kalbama apie XIV—XVI a. Bet tai yra baigiamoji, o ne pradinė tos raidos data.

Kijevo valstybės žydėjimo metu rytų slavai, kolonizuodami suomių-ugrų gyvenamuosius plotus, jau buvo smarkiai pasistūmėję į šiaurės rytus. IX a. jau minimi jų įkurti Muromo, Rostovo ir Beloozero miestai. X a. šaltiniuose pasirodo Suzdalis ir Vladimiras, XI a. — Jaroslavlis ir Riazanė. Čia susikūrusi Rostovo—Suzdalio kunigaikš-

tija greit stiprėja ir jau XI a. nebepriklauso nuo Kijevo. Bet jau XIII a. pirmojoje pusėje rytų slavus nukariavo totoriai ir ištisus 250 metų sugebėjo išlaikyti savo priklausomybėje. Tik pakraštinės Smolensko, Polocko ir Turovo—Pinsko kunigaikštijos išvengė totorių jungo. O dabartinės gudų ir ukrainiečių žemės vėl tarp XIII a. vidurio ir XIV a. antrosios pusės patenka Lietuvos valdžion, paskiausiai Kijevo kunigaikštija, Algirdo prijungta 1362 m. Visų tų istorinių įvykių išdavoje, senųjų viatičių ir krivičių kilčių pagrindu, su suomių-ugrų tautelių (meriečių, muromiečių, mardvių) priemaiša ir žymiai prisidėjus Kijevo ir Naugardo žemių išeiviams, totorių jungo sąlygomis nuo XIII a. Rostovo—Suzdalio žemėje susiformuoja dabartinės rusų, arba didžiarusių (rus. velikorusy), tautos branduolys. Iš jo, vadovybę perėmus Maskvai, XIV—XVI a. būvyje išauga centralizuota rusų valstybė. Centralizaciją įkandin turėjo sekti ir tam tikra kalbinė integracija, didesnis ar mažesnis tarminių skirtumų išlyginimas. Maskvos raštinės vartosena, jos administracinio personalo šnekamoji kalba ėjo madingu pavyzdžiu. Maskva, pabrėždama tos savo kalbos ‘ rusiškumą ’, Lietuvos valstybės raštinės vartojamą gudiškai-ukrainietišką bažnytinės slavų kalbos atmainą stačiai vadindavo ‘ lietuviška ’ (rus. litovskij jazyk). Bet apskritai Maskvos valstybėje ir toliau vyrauja iš Kijevo laikotarpio paveldėtas kalbinis dualizmas. Raštinės kalba (rus. delovój, arba prikáznyj jazýk) yra beveik grynai rusiška, bet raštijoje veik visuotinai vartojama rusiškos redakcijos bažnytinė slavų kalba. Tos kalbos gramatinės normos rytų slavų rašomąją kalbą išlaikė sukausčiusios iki pat naujųjų laikų. Ir pirmoji Maskvoje 1648 m. išleista gramatika buvo bažnytinės slavų kalbos. Faktiškai ji yra ukrainiečio M. Smotrickio 1619 m. Lietuvoje (Vievyje) išspausdintos gramatikos perdirbinys, kur tik praleista autoriaus pavardė. Todėl nenuostabu, kad ir H. W. Ludolfas, Maskvoje lankęsis ir ten rusiškai išmokęs vokietis, savo 1696 m. Oxforde išleistoje Grammatica Russica teigia, jog kalbėtina rusiškai, rašytina slaviškai (Loquendum est russice, scribendum est slavonice). Ir tikrai: dabartinės rusų rašomosios kalbos istorija yra jos atsipalaidavimo nuo bažnytinės slavų kalbos istorija. Pirmasis aiškų skirtumą tarp tų dviejų kalbų daro M. Lomonosovas savo 1755 m. Rossijskaja grammatika. Sekdamas to meto V. Europoje populiaria kalbos stilių teorija, jis ir rusų kalbos vartosenoje bando rasti panašią išeitį. Lomonosovas buvo nustatęs tris rašomosios kalbos stilius (jo terminas štil′ = vok. Stil): aukštąjį, vidurinį ir žemąjį, kurie turėjo skirtis ne kuo kitu, o tik bažnytinės slavų kalbos fonetinių, morfologinių ir žodyninių elementų kiekiu. Su Petro I reformomis rusų kalbon pateko daug žodyno skolinių iš V. Europos, ypačiai vokiečių kalbos, o iš olandų nemaža laivybos terminų. Jo įvesta graždanka ir iš paviršiaus rusų kalbą atskyrė nuo

bažnytinės slavų kalbos. N. M. Karamzino literatūrinė veikla dar labiau literatūrinę kalbą suartino su gyvąja inteligentinės visuomenės šnekamąja kalba. Jo įvesta nemaža žodyno naujadarų, daugiausia vertinių iš prancūzų kalbos. Gramozdišką lotyniškai-vokišką sakinio konstrukciją pakeitė lankstesnė prancūziško tipo posakio forma. Nors A. S. Puškinas laikomas moderninės rusų literatūrinės kalbos tėvu, tačiau faktiškai jos normos stabilizuotos M. J. Lermontovo ir iš dalies vėlesnių rašytojų. Bet ir dabar bendrinėje rusų kalboje gausu bažnytinės slavų kalbos elementų, ne tik žodyne, bet ir fonetikoje bei morfologijoje. Pvz. iš bažnytinės slavų kalbos yra įsigalėję paprasčiausi kasdieniniai žodžiai vrém'a 'laikas', vrag 'priešas', plen 'nelaisvė', graždanín 'pilietis', nébo 'dangus', kuriems atliepia grynai rusiški, tik tarmėse išlikę verém'a, vórog, pólon ir skirtinga reikšme vartojami gorožánin 'miestietis', n'obo 'gomurys'. Ypačiai stipri jos įtaka mokslinėje terminijoje. Plg. mlekopitájuščeje 'žinduolis', Mléčnyj Put' 'Paukščių Takas' (: bžn. sl. k. mleko 'pienas') ir rus. molokosós 'pienburnis', molóčnaja kaša 'pieninė košė'. Ir anksčiau vartotas angliškas golkiper 'vartininkas' rusiškai išsiversta vratár', nors vartai (ir sporte) dabar tevadinami tik voróta. Grynai bažnytinės slavų kalbos lytys yra esamojo laiko veikiamieji dalyviai, pvz. gor'asčij 'degąs', kuriam atliepia rus. bdv. gor'ačij 'karštas'. Bendrinės kalbos praktikai tokia dvejopo kalbinio elemento simbiozė gana patogi, nes žymiai praturtina kalbą reiškiamosiomis priemonėmis. Pvz. pilnagarsiniai górod 'miestas', golová 'galva' eina paprastais kasdieniniais žodžiais. Bet iškilmingoje kalboje ir poezijoje taip pat vartojama bžn. sl. k. grad, glavá. Pastaroji lytis vartojama ir perkeltine reikšme, kalbant apie šeimos valstybės galvą, bažnyčios bokštą, net knygos skyrių (plg. daugiareikšmį lot. caput). Seni vietovardžiai yra rus. Nóvgorod, Iván-Górod, o nauji Petrográd, Leningrád ir net Volgográd. Taip pat pagaulūs stilistiniai variantai yra právda : ístina 'tiesa', grud' : pérsi 'krūtinė', lob : čeló 'kakta', gúby : ustá 'lūpos'. Daugeliu atvejų reikšmės semantiškai yra visiškai išsiskyrusios, pvz. chranit' 'saugoti', vlast' 'valdžia' ir grynai rus. choronít' 'laidoti', vólost' 'valsčius'. Iš kitos pusės vėl yra nemaža žodžių, kurie pažįstami tik bažnytinės slavų kalbos lytimis. Tokie yra pvz. bran' 'barniai', vrač 'gydytojas', prázdnik 'šventė', zračók 'vyzdys', blágo 'gerovė, labas' (bet plg. vietovardį Bologóje), vladýka 'valdovas, viešpats', mladénec 'kūdikis', sládkij 'saldus', prochládnyj 'vėsus', oglasit' 'paskelbti', vešč 'daiktas', praščá 'laidyklė', izáščnyj 'grakštus, dailus', učreždénije 'įstaiga', predupreždát' 'įspėti'. Atitinkamų pilnagarsinių rusiškų lyčių su oro, olo, ere ir su č, ž čia visai nėra. Pagaliau ir továrišč 'draugas' yra dirbtinai subžnytintas iš *továriš (paskolintas iš

turk. tavar ' turtas, galvijai, prekė ' + iš ' draugas, bendras '). Plg. ukr. tovaryš, gud. taváryš, lenk. towarzysz, slovakų tovariš ' t.p. ' Senojoje rusų kalboje pažįstama vožĭ ' vadas ', peščera ' ola ', soromŭ ' gėda ', čelonŭ ' narys ', světŭ ' patarimas ', svetĭ ' sąžinė ', ugŭ ' pietūs ', unoša ' jaunikaitis ', tačiau dabar bevartojamos bažnytinės slavų kalbos lytys vožd′, peščéra, sram, člen, sovét, sóvest′, jug, júnoša ' t.p. ' Prie tų ir kitų bažnytinių slavybių įsigalėjimo rusų kalboje žymiai prisidėjo ir vad. antroji pietų slavų įtaka XIV—XV a., kada turkams nukariavus Balkanus, nemaža bulgarų ir serbų rašto žmonių rado prieglaudą Maskvoje. Jie atsinešė bizantiškos mados archaizuojančias kalbines tradicijas ir Maskvai, pretenduojančiai į ' trečiąją Romą ', ėjo literatūriniais autoritetais ir kalbos taisytojais. Faktiškai dabartinės rusų bendrinės kalbos žodynas ' mažiausia per pusę, jeigu ne daugiau yra bažnytinis slaviškas ' (Šachmatovas).

Revoliucijos pirmasis dešimtmetis pasižymi visuotiniu kalbos kultūros smukimu. Mat, mažaraščiams eiliniams partijos veikėjams ir iš liaudies išėjusiems jauniems rašytojams trūko tvirtesnių bendrinės kalbos įgūdžių. Mokyklinės jaunuomenės tarpe plito vagių žargonas, rus. blat, blatnája múzyka, grožinę literatūrą užplūdo siauros tarmybės, o laikraštinę kalbą — gausybė santrumpų, klišinių posakių ir begalės europinių svetimybių. Ir visa tai vadinta revoliucine, proletarine kalbos kūryba, didžiuotasi vad. telegrafine kalba. Tam laikotarpiui būdinga ir Majakovskio kalba. Plg. jo eiles: Kto v glav, | kto v kom, | kto v polit, | kto v prosvet, | raschodits′a narod v učreždenija. Bet tos santrumpos, tikriau sakant žodgaliai, šiaip kalboje nė nevartotos. Taip pat pamiršti ir tokie sodrūs jo naujadarai, kaip klopét′ ' tūnoti ' (: klop ' blakė '), svincovonóčije ' nakties tamsumas ', serpástyj, molotkastyj, sovétskij pásport ' piautuvuotas, kūjuotas sovietinis pasas '. Jau Leninas buvo susirūpinęs rusų kalbos gadinimu, peikė besaikį santrumpų ir svetimųjų žodžių vartojimą. O vienas žymus kalbininkas sovietų visuomenės dvidešimtųjų metų kalbą yra apibūdinęs kaip ' įkyrų plepumą ir literatūrinį bejėgiškumą ' (G. O. Vinokur, Kul′tura jazyka 1925). Į griežtą kovą su kalbos negerovėmis stojo M. Gorkis, įsteigęs tam 1930 m. net atskirą žurnalą Literaturnaja učëba, kurio svarbiausias uždavinys buvo pradedančiųjų rašytojų ' supažindinimas su literatūrinio darbo technika '. Bet ir čia tuojau L. Jakubinskis ir A. Ivanovas pasišovė su tikrai sovietišku kalbos kultūros metodu : ' racionalizacija ir planavimas yra du pagrindiniai naujosios kalbos politikos ramsčiai '. O kaip tos politikos konkretų pvz. nurodo, kad vietoje įprastinių asmenuojamųjų lyčių pekú, pečëš, pečët ' kepu, kepi, kepa ' reikia vartoti pekú, pekëš, pekët. Ir tai ne tiek dėl to, kad proletariatas taip kalba, bet kad priebalsių k ir č kaita laužanti paradigmos ištisumą. Tačiau planas

liko iki šiol neįvykdytas ... Dar 1933 m. K. A. Fedinas tame pačiame žurnale skundėsi, kad ‘ dabar rašytojas, bandąs prabilti apie tai, kad būtinai reikalingas kalbos tikslumas ir aiškumas, neatšaukiamai priskiriamas konservatoriams, o palaidas vogravimas (kosnojazyčije) gali tikėtis pripažinimo, kad pasitarnavo kalbos ‘ novatoriškumu ’. Tačiau į trisdešimtųjų metų galą, praėjus ‘ revoliucinės kalbos ’ kūrybos įkarščiui, palengva grįžta į normalias kalbos raidos vėžes. O po paskutiniojo karo, ypačiai Stalinui 1950 m. atšaukus N. J. Marro teoriją, rusų kalbos vartosenoje pastebima net atgal einančių konservatyvinių tendencijų.

Apskritai sovietinio laikotarpio kalbos pakitimai daugiausia ribojasi žodyno sritimi. Dėl socialinių pervartų daug seniau vartotų žodžių visai išnyko, o naujojo gyvenimo reikalams ir jo atneštoms sąvokoms vadinti sudaryta daugybė naujadarų. Gausu ir verstinių bei šiaip europinių, o paskutinių laiku ir amerikinių skolinių.

Bet svarbiausia žodyninė naujovė, nors laiko būvyje kiek ir susiaurėjusi, yra jau aukščiau minėtos santrumpos, vad. sudurtiniai trumpintiniai (rus. složnoskraščënnyje) žodžiai. Jų yra raidinių, skiemeninių, sudarytų iš skiemens ir pilno žodžio, taip pat mišrių. Daugelis santrumpų jau spėjo išvirsti paprastai linksniuojamais daiktavardžiais, pvz. zam (= zamestitel') ‘ pavaduotojas ’, zav (= zavedujuščij) ‘ vedėjas ’, zavúč (= zavedujuščij učebnoj častju, zavodskoje učilišče) ‘ mokymo dalies vedėjas, gamyklos mokykla ’, sel'sovét (= sel'skij sovet) ‘ kaimo taryba ’. Iš kitų santrumpų sudaromi net išvestiniai žodžiai, daiktavardžiai, būdvardžiai ir prieveiksmiai, pvz. šalia vuz (= vysšeje učebnoje zavedenije) vartojama ir vúzovec, vúzovka ‘ aukštosios mokyklos studentas, studentė ’, bdv. vúzovskij, priev. povúzovski. Dažnai tas pats skiemuo santrumpose eina keliomis reikšmėmis. Tuo atžvilgiu pirmoji vieta tenka skiemeniui k o m. Juo trumpinama ne tik bdv. kommunističeskij ‘ komunistinis, komunistų ’, pvz. kompártija, bet ir dkv. komandin ‘ vadas ’, pvz. kombrig ‘ brigados vadas ’, komissar, pvz. narkóm ‘ liaudies komisaras ’, komissariat, pvz. Narkomprós (= Narodnyj komissariat prosveščenija) ‘ Švietimo liaudies komisariatas ’, komitet, pvz. gorkóm (gorodskoj komitet) ‘ miesto komitetas ’, komissija, pvz. komsod (= komissija sodejstvija) ‘ rėmimo komisija ’, taip pat bdv. komandnyj ‘ vado, vadovaujantis ’, pvz. kompúnkt (= komandnyj punkt) ‘ vadovietė ’, kommunal'nyj, pvz. kombánk (= kommunal'nyj bank) ‘ komunalinis bankas ’, dalyvis komandujuščij, pvz. komflót (= komandujuščij flotom, flotilijej) ‘ laivyno, flotilės vadas ’. Tų santrumpų gausumas ir nesuprantamumas dėkinga dirva ir karikatūristams bei anekdotų kūrėjams.

Santrumpų yra visose moderninėse kultūrinėse kalbose. Plg. nepriklausomojoje Lietuvoje vartotas Lietūkis, Lietmedis ir peikiamai krikdėmas (= krikščionis demokratas), valiáukas (= valstietis liaudininkas). Prekybos ir pramonės srityje viena kita santrumpa vartota jau ir carinėje Rusijoje, pvz. Prodamet (įst. 1901) — metalo gaminių prekybos bendrovės pavadinimas, Lenzoto — Lenos aukso pramonės b-vė. Politinių partijų nariams vadinti naudotasi raidinėmis santrumpomis esér (= socialistas revoliucionierius), kadė́ ir kadė́t (konstitucinis demokratas). A. Seliščevas mano, kad santrumpų paplitimui rusų kalbai įtakos galėjo turėti iš Lenkijos atėjusi mada. Mat, žydų tarpe iš senų senovės yra paplitęs paprotys sudarinėti vardus iš žodžių pirmųjų raidžių. O kadangi Lenkijos ir Ukrainos pogrindinių revoliucionierių buvo daug žydų, tai jau 1890—1900 m. gana populiarios jų tarpe buvo ir konspiracinės santrumpos. Plg. dar rus. štréjkbrecher ‘ streiklaužys ’, įsigalėjusį iš Bundo terminologijos. Bet buvo ir kitų priežasčių. Bus veikusi ir vokiečių kalbos įtaka, nes revoliucijos vadai mito vokiška marksistine literatūra ir ne vienas ilgesnį laiką gyveno vokiškai kalbančiuose kraštuose. Pvz. revoliucijos pradžioje vartota pionerdvižénije (dabar: pionerskoje dviženije) yra vok. Pionierbewegung kopija. Plg. taip pat rus. l'úmpen-proletariát iš vok. Lumpenproletariat. Iš kitos pusės I pas. karo metu gana apsčiai santrumpų vartota ir rusų kariuomenėje, pvz. vojenmin ‘ karo ministerija ’, darm (= dejstvujuščaja armija) ‘ veikiančioji armija ’, glavkovérch (= verchovnyj glavnokomandujuščij armijej) ‘ vyriausias kariuomenės vadas ’. Kadangi daug partinio žargono posakių, kaip pvz. rešitel'nyj boj, udár ‘ lemiamas mūšis, smūgis ’, nastuplénije na kapitál ‘ kapitalo puolimas ’, yra paveldėta iš karinio komunizmo laikotarpio, tai tuo pat kaliu galėjo paplisti ir santrumpų mada.

Iš žodžių darybos srities pažymėtina skolintinių priesagų -ist, -izm, -izacija vartojimas. Jos segamos ne tik skoliniams, kaip traktoríst (: traktor), traktorizácija, bet ir rusiškiems žodžiams, santrumpoms bei tikriniams vardams, pvz. očerkìst‘ apybraižininkas ’, očerkízm, svaríst ‘ ryšininkas ’, prikazíst ‘ įsakymų davėjas ’, otzovíst, otzovízm (tokia bolševikų srovė), trockíst, trockízm, pravdíst, pravdízm (: Pravda), čekíst (: Čeká), sovetizácija, fordizácija, teilorizácija (gamybos srityje). Iš rus. chvostízm (: chvost ‘ uodega ’), chvostít ir Lietuvoje pasidaryta uodegìzmas, úodegininkas, arba uodegìstas (kalbant apie oportunizmą, prisiplakėlius). — Nusižiūrėję į prancūzų kalbą, Leninas superliatyvine reikšme mėgo vartoti priešdėlį a r c h i-, pvz. archirevol'ucionnyj ‘ revoliucingiausias ’, archi-neverno ‘ labai klaidingas ’. Vėliau laikraščiai var-

toja jau ir archivažnaja zadača ‘labai svarbus uždavinys’, archiustrojennaja strana ‘labai sutvarkytas kraštas’ (apie Šveicariją), o tokių perlų prisiskaitęs ar prisiklausęs valdininkėlis jau sako ir archikák skvérno ‘kaip labai biauriai’. — Rusų kalboje, ypačiai šnekamojoje, vyriškosios giminės daiktavardžių daugiskaitos vardininke vis labiau plinta galūnė -a. Pvz. vietoje senesnių lyčių učiteli ‘mokytojai’, professory dabar besakoma učitel'á, professorá. O Vinokuras įrodinėjo, kad lytys professorá ir oficerá net politiniu atžvilgiu esančios tinkamesnės (Literaturnaja gazeta 1935 V 20). Taip buvo gerai, kol sovietams oficér ėjo mažne keikiamuoju žodžiu. Bet dabar, šiam žodžiui atgavus senąją garbę, žodynuose nustatyta, kad taisyklinga lytis yra tik oficéry.

Ne be to, kad sovietai, besivydami Ameriką, nebūtų prisigaudę ir angliškų žodžių, kaip pvz. buldózer, dispéčer, džem, džémper, kombájn, komfórt, komportábel'nyj, permanént, šingárdy. Ag. air conditioning kerėbliškai išverstas kondicinírovanije vózducha, o air conditioner vėl pavadintas vok. Klimaanlage vertiniu klimatíčeskaja ustanóvka.

Tarties srityje ir yra įvykę kai kurių pakitimų. Iki revoliucijos pavyzdiniu ėjo Maskvos šviesuomenės tarimas, ypačiai kultivuojamas Mažojo teatro (Malyj teatr). Nors petrapiliečių tartis ir skyrėsi nuo maskvinės, tačiau ir čia teatras sekė Maskva. Pvz. senųjų maskviečių ir dabar žodžiuose skúčno ‘nuododu’, kon'ečno ‘žinoma’ č tariamas kaip š, o priebalsių junginiai šč ir zž, žž vėl kaip minkšti ilgi š, ž, pvz. píšča ‘maistas’, jézžu ‘važinėju’, vóžži ‘vadelės’. Tačiau per revoliuciją ir po jos radikaliai pasikeitus Maskvos gyventojų sudėčiai, jon suplaukus žmonių iš visų Sovietų Sąjungos kampų, savaime turėjo susvyruoti ir senosios tarties normos. Dabartinė rusų kalbos bendrinė tartis žymiai yra suartėjusi su rašyba. Tai pastebima net Maskvoje gimusios ir augusios jaunuomenės tarpe.

Raštijos pradžia. Raštas rytų slavus pasiekė iš Bulgarijos kartu su krikščionybe. Kadangi Kijevo valstybėje krikščionių jau buvo ir prieš oficialųjį krikštą, tai iš Bulgarijos tų krikščionių reikalams galėjo patekti ir senąja bažnytine slavų kalba rašytų liturginių knygų. Žinoma, Kijevo kunigaikščiai taip pat bus turėję ne tik tą kalbą, bet ir graikiškai mokančių raštininkų. Tačiau nerimta tvirtinti, kaip daro kai kurie sovietų istorikai ir kalbininkai, kad 912, 945 ir 972 m. Kijevo kunigaikščių sutartys su Bizantija buvusios sudarytos net dviem egzemplioriais, graikiškai ir rusiškai, arba ‘čia pat, darant sutartį, buvo verčiamos į bažnytinę slavų kalbą’ (Jakubinskis). Taip pat neįrodyta, kad 1949 m. viename Gnezdovo k. pilkapyje (Smolensko raj.) surasto

puodo įrašas priklausytų X a. pirmajam dešimtmečiui. Dar drąsesnis yra P. Černych teigimas, kad slavų apaštalo Kirilo apie 860 m. Korsunėje (Kryme) tarytum matytos liturginės knygos buvusios rašytos senąja rusų kalba. Vakarų slavistų nuomone, tos šv. Kirilo lengendoje minimos knygos galėjo būti rašytos gotų arba greičiau sirų kalba (A. Vaillant). Visai fantastiška yra to paties Černych ir A. S. Lvovo teorija, pagal kurią ir glagolicos raštas atsiradęs ' kažkur šiauriniame Juodosios jūros pajūryje '. O D. S. Lichačiovas vėl sugalvojo, kad įvairiose rytų slavų teritorijos vietose buvę vartojami įvairūs raidynai ir kad raštas galėjęs nepriklausomai atsirasti Kijeve, Naugarde ir palei Juodąją jūrą. Pagaliau viską vainikuoja S. P. Obnorskio teigimas, jog ' visai nebūtų drąsi prielaida, kad kažkokias rašto formas jau turėjo antų periodo rusai ' (Kul'tura jazyka 1948). O tai turėtų būti ne vėliau kaip VI—VII a. Visų tų patriotiškų teorijų galutinis tikslas yra kaip nors įrodyti, kad rytų slavų raštas ir raštija turėta dar prieš su krikštu atneštą bažnytinę slavų kalbą. Obnorskis, nors 1927 m. rašė, kad ' mūsų literatūrinė kalba kilimo yra ne rusiška, bet bažnytinė slaviška ' (Russkaja reč I), vėliau tapo fanatišku grynai rusiškos literatūrinės kalbos pirmenybės teorijos propaguotoju ir už tuo klausimu parašytą veikalą (Očerki russkogo literaturnogo jazyka staršego perioda 1946) jam buvo paskirta net Stalino premija. Nieko čia tariamai pirmenybei nepadeda nė garsieji tošiniai raštai (rus. berest'anyje gramoty), archeologų pradedant 1951 m. iškasami Naugarde. Tiesa, jie rašyti rusiškai, bet tik vos vienas kitas gal priklauso XI arba greičiau tik XII a. V. Vinogradovas (1958) bandė rasti kompromisinį sprendimą. Jo nuomone iš pat pradžių būta dviejų literatūrinių kalbų: viena bažnytinė slaviška, o kita grynai rusiška. Bet tai neišgelbsti Obnorskio teorijos. Klausimas, rodos, išsprendžiamas šiuo būdu. Gerai organizuotoje Kijevo valstybėje turėjo būti susiformavusi tam tikra bendrinė šnekamoji kalba. X a. gale priėmus krikštą, tai kalbai ir buvo pritaikytas atneštinės, fonetiškai ir morfologiškai, palyginti, labai artimos senosios bažnytinės slavų kalbos raštas. Tik taip galima išaiškinti nuo pat raštijos pradžios pastebimą dviejų kalbinių elementų simbiozę, tokią ryškią ir dabartinėje rusų kalboje.

R a i d y n o r e f o r m a. Visa senoji rytų slavų raštija rašyta kirilica. Tačiau paminkluose pastebima ir aiškių glagolicos pėdsakų. Būdinga, kad iš 15 paminklų su glagolicos pėdsakais 13 priklauso Naugardui. Be to, Naugardo Šv. Sofijos katedroje rasti ir du glagolica rašyti įrašai. Iš to spėjama, kad Naugardą, kuris iš seno turėjo ryšių su v. ir vidr. Europa, glagolicos raštas (iš Moravijos) galėjo pasiekti net anksčiau nei kirilica pasiekė Kijevą (Ševeliovas). Petro I 1708—10 m. įvesta graždanka pažiūrėti daug panašesnė į

lotynų raštą. Tačiau ta reforma nebuvo mechaniškas kirilicos supanašinimas su lotynų raidynu arba šiaip jo kopijavimas. Faktiškai graždankai pagrindu buvo paimta to meto kursyvinė kirilica, vartojama valstybės raštinės. Jos braižas žymiai skyrėsi nuo spausdintosios ir bažnytinės ranka rašomos kirilicos. Ypačiai panaši į lotynų raštą ji buvo iš V. Europos rašytuose rusų pasiuntinių raštuose.

Po I pas. karo padarytos raidyno ir rašybos reformos nuopelną mėgsta savintis sovietinis režimas. Bet iš tikrųjų ta reforma Mokslo akad. buvo galutinai paruošta jau 1912 m., tik nerado caro vyriausybės pritarimo. Akademijos 1917 V 11 sukviestas pasitarimas pasisakė už 1912 m. pasiūlytą reformos projektą, ir 1917 VII 5 jis buvo patvirtintas laikinosios Kerenskio vyriausybės. Šiai nebespėjus nutarimo įvykdyti, naujoji rašyba buvo įvesta 1918 X 10 jau sovietinio švietimo komisariato įsakymu.

Po revoliucijos, pradžioje pasinešus internacionalizmo ir europėjimo kryptimi, iškilo ir raidyno keitimo klausimas. Visų pirma lotynų raidyno pagrindu sudarytas vad. naujasis alfabetas (novyj alfavit) 1921—29 m. buvo įvestas Kaukazo ir Vidr. Azijos kalboms, iki tol vartojusioms arabų ir mongolų raštą. Reforma buvo palankiai sutikta. Pats Leninas šį žygį pavadino ‘ revoliucija Rytuose ’. Įsibėgėjus taip pat siūlyta sulotyninti ir pačių rusų vartojamą graždanką. Ypačiai karštai už lotynų rašto įvedimą pasisakė pedagogas ir kalbininkas A. M. Peškovskis. 1929 m. spalio pabaigoje tuo klausimu įvykusiuose mokyklos darbuotojų debatuose jis pareiškė: ateitis priklauso lotynų raidynui, nes jis lengviausias išmokti ir todėl jo įsivedimas turėtų begalinės reikšmės. Bet viskas neilgam. Ryšium su trisdešimtųjų metų vad. tautinių demokratų (rus. nacdemy) valymais tuojau užkliuvo ir įvestoji lotynų abėcėlė (Orlickio str. 1934 m. Bolševiko 6 nr., Rovinskio tų pačių metų Pravdos 47 nr.). Visas raidyno reformos diskusijas nutildė Pravdos 1934 II 3 straipsnis, kuriame sakoma: rusų ‘ azbuka ’ yra tarptautinės socialistinės revoliucijos avangardo alfabetas, ja SSSR sukurta per daug didžių kultūrinių vertybių, kad proletariatas galėtų nuo jų atsisakyti ir orientuotis į vakarus, į reakcinio pasaulio alfabetą. To pakako ratui pasukti atgal. Prasidedant II pas. karui jau veik visos lotynų raštą priėmusios kalbos buvo ‘ perėjusios ’ į graždanką. Tik kirgizai ir kazachai lotynų raidyną išlaikė iki 1941 m. Labai būdingas abchazų pavyzdys. Nuo 1932 m. jie vartojo lotynišką raštą, šį ėmus naikinti, 1938 m. perėjo į graždanką, bet 1954 m. ir jiems buvo primestos rusiškos raidės. Dabar Sovietų Sąjungoje savais tradiciniais raštais naudojasi armėnai ir gruzinai, o lotynų raidynas dar toleruojamas trijose okupuotose Baltijos valstybėse

ir dalinai Karelijoje, kur politikos sumetimais buvo įvesta suomių kalba.

P r o p a g a n d a. Rusai iš seno yra žinomi perdėtu savo kalbos garbinimu ir tikėjimu jos ypatinga kultūrine misija. Iki II pas. karo sovietų dar bent oficialiai buvo vengiama primygtinai pabrėžinėti rusų kalbos pranašumą. Bet karo metu ypačiai išaugęs rusų nacionalizmas ir čia nusikratė bet kurių formalinių varžtų. Vėl visoje pilnumoje atgijo patetiškas rusų kalbos aukštinimas ir įkyrus piršimasis. Pvz. Vinokuro knyga Russkij jazyk (1943) baigiama nusaldintu skyreliu ' Rusų kalba ir tautinis jausmas '. To kalbinio patriotizmo buvo jau per daug net jo raštų rinktinės (1959) redaktoriui, visai praleidusiam aną skyrelį. O karo pergalę švenčiant Stalinui Kremliaus bankete pakėlus taurę už ' didžiąją rusų tautą ', šis epitetas, ypačiai nerusų vartosenoje, tapo privalomu rusų ir rusų kalbos pažyminiu. Tuo pavadinimu (Velikij russkij jazyk 1945) net akad. V. V. Vinogradovas yra parašęs reto kruopštumo rusų kalbos panegyriką. Rimto mokslininko vėl kartojama nuvalkiota Lomonosovo gramatikos ištrauka : ' Romos imperatorius Karolis V sakydavęs, kad su Dievu tepritinka kalbėti ispaniškai, su draugais prancūziškai, su priešu vokiškai, o su moterimis itališkai. Bet jeigu jis būtų mokėjęs rusų kalbą, tai būtų sutikęs, kad ja pritinka su visais kalbėti. Joje būtų radęs ispaniškosios didingumą, prancūziškosios gyvumą, vokiškosios tvirtumą, itališkosios švelnumą ir, be to, graikų ir lotynų kalbų turtingą ir galingą išsireiškimo trumpumą ' (12 psl.). Pabrėždamas, kad ' savo civilizuojančią rolę kaimyninių tautų atžvilgiu rusų kalba pradėjo vykdyti dar gilioje senovėje ', Vinogradovas, žinoma, neaplenkia nė slaviškųjų skolinių lietuvių kalboje. Iš persenusios A. Brücknerio knygelės Die slavischen Fremdwörter im Litauischen (1877) pateikia net statistikos. Pvz. negirdomis nuleisdamas liet. k á i n ą, paveldėtą iš indoeuropiečių prokalbės, jis teigia, kad lietuvių ' su naujomis sąvokomis ir daiktais iš rusų pasiimta ' ir čẽnė, čẽnis, čenus (164tt.), kurių, deja, P. Skardžius (Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen 1931) nerado senuosiuose lietuvių raštuose. Stalinas dar 1930 m. XVI komunistų partijos suvažiavime yra pranašavęs, kad ' kada socializmas sustiprės ir įeis į gyvenimą, nacionalinės kalbos neišvengiamai turės susilieti į vieną bendrą kalbą '. Vinogradovas dar patikslina tą pranašystę sakydamas, kad ' rusų kalba, keldama kitų kalbų kultūrinį lygį, tapdama joms traukos centru, sudaro sąlygas, sutrumpinančias ateityje kelią į vieną žmonijos kalbą ', ir kad ' visos žmonijos atsinaujinimo epochoje, ... toje naujojoje kalboje daug kas bus iš rusų bendrinės kultūros ' (163tt.).

Po 1945 m. išaugus Sovietų Sąjungos galiai, rusų kalbos atsistojo pasaulinių kalbų eilėn. Ji yra ir viena oficialinių Jungtinių Tautų kalbų, lygiomis su anglų, prancūzų ir ispanų kalbomis. Laisvajame pasauly, ypač JAV, susidomėjimas rusų kalba padidėjo dėl sovietų technologinės pažangos erdvėtyroje. Rytų bloko kraštuose rusų kalba yra pirmoji ir privaloma svetimoji kalba. Jos mokyti pradedama paprastai penktaisiais mokslo metais ir mokoma šešerius arba septynerius metus. Čekoslowakijos vienuolikametėje bendrojo lavinimo mokykloje rusų kalba dėstoma net aštuonerius metus ir pradedama ketvirtoje klasėje. Rusų kalba taip pat privaloma visiems aukštųjų mokyklų studentams. Toks staigus lūžis mokyklinių svetimųjų kalbų dėstyme, žinoma, yra sovietų politinio sprendimo padarinys. Kad vartojama prievarta, paaiškėjo per Vengrijos 1956 m. sukilimą. Be kitko sukilėliai reikalavo panaikinti ir rusų kalbos privalomumą. To pat reikalavo ir maištavusieji rytų Berlyno universiteto studentai.

Sovietų Sąjungos nerusų mokyklose rusų kalba privalomai dėstoma pradedant jau antraisiais mokyklos metais. Tas pat taikoma ir Lietuvoje. Kaip matyti iš Lietuvos sovietinės švietimo ministerijos 1958 m. išleisto oficialaus leidinio Liaudies švietimas, rusų kalba dėstymas ypačiai sustiprintas po 1954 m. Tais metais Lietuvos mokyklas inspektavo specialus Maskvos atsiųstas mokyklų valdybos inspektorius. Po to Lietuvos švietimo ministro 1954 XII 30 buvo išleistas griežtas įsakymas, kuriuo naujai pertvarkyta rusų kalbos dėstymas ir iki smulkmenų nustatyta jos reikalavimai. Įsakyme pabrėžta, kad ' rusų kalba yra antroji gimtoji Tarybų Sąjungos tautybių kalba '. Matyti, iš aukščiau paliepus, prisipažįstama, kad neparuošta ' pakankamo rusų kalbos dėstytojų skaičiaus ', kad dažnai išleidžiami ' nepilnaverčiai specialistai ' ir kad pati ' ministerija ir jos vietiniai organai bei mokyklų vadovybės silpnai vykdo rusų kalbos dėstymo ir mokinių žinių kokybės kontrolę '. Ypačiai esančios atsilikusios kaimo mokyklos, be to, mokytojai didiną pažymius. Tai rodo, kad krašte būta pasyvaus pasipriešinimo mokyklos rusinimui. Kartu buvo paskelbtos ' Rusų kalbos kontrolinių darbų vertinimo normos mokyklose lietuvių ir lenkų dėstomomis kalbomis ', kur nustatyta ne tik už kiek klaidų kokie pažymiai rašomi, bet ir kiek žodžių turi būti diktantuose ir atpasakojimuose. Ypačiai reikalaujama praktiško rusų kalbos išmokymo. Tai, žinoma, sąlyga sėkmingesniam rusinimui.

Paskutiniais metais nerusų mokyklų rusinimas dar labiau yra sustiprėjęs. Nors 1961 m. komunistų partijos XXII suvažiavimo naujai priimtoje programoje senu įpročiu pabrėžta visų kalbų lygybė ir laisvė ' auklėti ir mokyti savo vaikus bet kokia kalba ', bet įkandin

teigiama: ' Gyvenime vykstąs savanoriškas rusų kalbos, šalia gimtosios, mokymasis, turi teigiamą reikšmę, nes tai padeda tarpusavyje keistis patyrimu ir kiekvienai nacijai bei tautybei įsijungti į kultūrinius visų kitų SSSR tautų pasiekimus ir į pasaulinę kultūrą. Rusų kalba faktiškai tapo visų SSSR tautų tarpnacionalinio bendravimo ir bendradarbiavimo bendrąja kalba '. Žinoma, nepamiršta dar pridurti, kad ' nacionalinės kalbos ' vystosi ne tik ' lygiateisiškumo ', bet ir ' savitarpio praturtinimo pagrindu '. Sovietinėje sistemoje savaime suprantama, kad partijos programoje įrašyti ' savanoriškas mokymasis, bendroji kalba, savitarpio praturtinimas ' faktiškai yra įsakymai. Todėl, vos pasibaigus partijos suvažiavimui, tuojau ir Lietuvoje prasidėjo ekstaziškas rusų kalbos liaupsinimas ir jos mokymosi stiprinimo skatinimas. Šį kartą nebesitenkinta, kaip paprastai, A. Sniečkaus rusų kalbas piršimu, bet tam įkinkyta net mokslo darbininkai. Sovietų kalbinės politikos staigų posūkį patvirtina ir tas faktas, kad Lietuvoje iš įstaigų nelietuvių tarnautojų praktiškai nebereikalaujama lietuvių kalbos mokėjimo.

KAŠUBŲ KALBA IR RAŠTIJA *

Kašubų tarmėmis ir šnektomis kalbančių (net iki 70 atskirų šnektų) yra (1945) apie 150.000. Skiriamos dvi tarmių grupės: šiaurės (nuo Lebos ež. iki Dancigo) ir pietų (likusioji sritis). Šiaurinės šnektos dalinai išlaiko laisvą slavų prokalbės kirtį, o pietinės kirčiuoja pirmąji žodžio skiemenį. Tuo ir visa eile kitų ypatybių (pvz. kašubiškai warna, wolk, młoko, o lenk. wrona, wilk, mleko ' varna, vilkas, pienas') kašubų kalba žymiai skiriasi nuo lenkų kalbos ir laikytina atskiru vakarų slavų lechitų grupės nariu ir būtent pereiginiu tarp lenkų ir vakarinių pamarėnų. Todėl žymiausias kašubų kalbos tyrinėtojas F. Lorentzas (1870—1935), pabrėždamas jos savarankiškumą ir jungdamas su prieš I pas. karą išnykusia slovincų kalba, vartoja joms vadinti ir atskirą bendrą pamarėnų (vok. Pomoronisch, lenk. język pomorski) vardą. Tikriau sakant tos dvi kalbos sudaro rytinių pamarėnų grupę. Dėl istorinių ir geografinių sąlygų kašubų kalba iš seno buvo stipriai veikiama lenkiškos įtakos. Net pirmųjų kašubų spaudinių (S. Krofey giesmynas 1585, Brückmanno-Pontano katekizmas bei psalmynas 1634) kalba daugiau lenkiška nei kašubiška. Pietiniai katalikai kašubų bažnyčioje visada vartojo vien lenkų kalbą. Apie 1850 m. F. Cejnowa (1817—1884) bandė sukurti grynai

* *Lietuvių Enciklopedija*, XI, 150.

kašubišką rašomąją kalbą. Jo parašyta ir pirmoji kašubų kalbos gramatika (1879). Dailiosios, grynai sritinio pobūdžio, raštijos užuomazga susidaro XX a. pradžioje. Iš rašytojų paminėtini H. Derdowski (1852—1902), A. Majkowski (1876 — ?) ir stipriausias Woś Budzysz (J. Karnowskio slapyvardis), taip pat St. Czernicki (= L. Heyke), parašęs ir kašubų himną. Bet ir jie rašė daugiau gimtosiomis tarmėmis. Bendrinei rašomajai kalbai, dėl po I pas. karo sustiprėjusio kašubų lenkėjimo, nebuvo lemta susidaryti. Nuo 1909 m. iki II pas. karo (su pertraukomis) ėjo net literatūrinis žurnalas ' Gryf ' (nuo 1931 m.: Gryf Kaszubski). 1930 m. pasirodė almanachas ' Wjerni Naszińc '. Buvo ir šiokia tokia periodinė spauda.

INDIJOS, ARBA INDŲ KALBOS *

Indijos, arba indų kalbos — a. plačiąja prasme visos Indijoje kalbamos kalbos, ne tik indoeuropiečių, bet taip pat dravidų, mundų bei kitų smulkesnių iš austroazijiečių šeimos, tibetiečių-burmiečių, iš viso apie 40—50 stambesnių atskirų kalbų, o skaitant ir nerašytąsias kiltines net apie 170. Tačiau tautinių ir kultūrinių kalbų raidos laipsnį pasiekusiomis galima laikyti vos 12—13 kalbų.

b. Indoeuropietiškos kilmės Indijos kalbos. Dėl indų termino dviprasmumo jos dažnai vadinamos ir i n d o a r i j ų kalbomis. Dabartinių indų protėviai, atitrūkdami nuo kitų ankstesnėse gyvenvietėse pasilikusių arijų apie 2000 m. pr. Kr. įsibrauna į Iraną, apie 1800 m. viena jų atplaiša vėl nuklysta į šiaurinę Mezopotamiją ir ten išnyksta, bet kiltinis branduolys apie 1500 m. pr. Kr. pasiekia Pandžabą. Čia jie asimiliuoja arba nustumia Dekanan pirmykščius gyventojus dravidus. Paskutinio tūkstantmečio pr. Kr. būvyje ateiviai arijai paplinta Gango slėnyje ir vakariniame Dekane, o pokristiniais laikais jie įsigali taip pat Dekano šiaurėj bei p. Ceilone. Ekspansija nėra sustojusi nė dabartiniais laikais, dravidų ir mundų kalbiniai plotai vis tebeeina mažyn. Tūkstančius metų trunkanti svetimo substrato asimilacija arijų atsineštinėse tarmėse ilgainiui yra padariusi gilių pervartų. Dravidiška įtaka atsiliepia indų k. ne tik fonetikoje (eilė naujų antdantinių sprogstamųjų ir pučiamųjų garsų), bet ir sintaksėje. Istorinėje indų k. raidoje skiriami

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, VIII, 464-465.

trys laikotarpiai: senasis (1500—500 m. pr. Kr.), vidurinis (500 pr. — 1000 m. po Kr.) ir naujasis (1000 m. po Kr. —).

Senoji indų kalba. Jos iš paminklų žinoma bent dvi atmainos. Seniausia yra Vedų religinė kalba, susidariusi Pandžabo tarminiu pagrindu. Lytimi ir turiniu senoviškiausi yra Rigvedos himnai, sukurti dar arijams nepasiekus Indijos. Nedatuota Rigveda savo visuma laikoma nevėlesne kaip 1000 m. pr. Kr. ir senumu ją prašoka vien hititų paminklai. Visai tikra, kad vedų kalba jau nebebuvo gyvoji šnekamoji kalba. Tie skirtumai vėlesniuosiuose vedų laikotarpio paminkluose (Brahmanos) dar ryškiau pasireiškė. Pagaliau apie 500 m. pr. Kr. iš vedų kalbos išriedėjo kiek suprastėjęs vad. klasikinis sanskritas, visai jau nutolęs nuo gyvosios kalbos, bet ir dabar dar, kaip mirusioji kalba, iš dalies tebevartojamas indų mokslininkų.

Vidurinis laikotarpis. Jame labai jau žymu tarminis suskilimas. Tai pastebima karaliaus Ašiokos (Ašokos) įrašuose iš III a. pr. Kr. Iš vidurinių indų tarmių išaugo ir prakritas, žemesnio visuomeninio lygio literatūrinė kalba. Įvairios jo sritinės atmainos pažįstamos daugiausia iš indų dramų, kur prakritiškai kalba moterys ir šiaip prastieji žmonės. Svarbų vaidmenį tada vaidina ir palis, pietinės budizmo atmainos religinė kalba, taip pat išriedėjusi tarmių sumišimo keliu ir iki šiol tebevartojama Ceilono, Burmos ir Siamo budistų vienuolių.

Naujosios indų kalbos. Jomis kalba arti 300 milijonų Indijos gyventojų. Jos sudaro tolimesnį prakritų ir vidurinio laikotarpio tarmių raidos laipsnį. Tarminio skilimo keliu jų skaičius yra pasiekęs per 100, nors plačiai kalbamos tik 25 kalbos. Skirstomos jos geografiškai keturiomis grupėmis: 1. šiaurės vakarų, 2. rytų, 3. pietų ir 4. vidurio. Pirmajai grupei priklauso kašmiris — Kašmire (rašomoji kalba su persiškais ir sanskritiškais priemaišais), lahnda — Indo vidurupyje ir sindhis — jo žemupyje. Iš šios grupės viduramžinės tarmės yra kilusi ir Indijos išeivių čigonų kalba. Rytinėje grupėje svarbiausia kalba yra bengalis, paplitęs Gango žemupyje (per 50 mil., žymiausias centras Kalkuta). Šia kalba yra rašę daugelis naujųjų indų rašytojų, kaip Čaterdžis ir R. Tagorė. Į pietvakarius Mahanadžio žemupyje paplitusi kalba yra orija (10 mil.), o trečioji yra asamesis, arba assamų kalba. Iš pietinės grupės žymiausias marathis (19 mil.) — vakariniu Indijos pakraščiu į pietus nuo Narbados upės, Bombėjaus srityje ir Godavario aukštupyje. Įrašiniai paminklai siekia XII a. po Kr., o dabartinė rašomoji kalba remiasi rytine (Beraro pasienio) tarme. Be to, šiai grupei priklauso nagpuris

(Nagpuro miesto apl.) ir s i n g a l e z ų tarmė pietiniame Ceilone. Vidurinėje grupėje pirmoji vieta tenka h i n d ž i u i. Anksčiau tuo vardu (prs. hindi ‘ indiškas ’) vadinta apskritai centrinės šiaurės Indijos kalbos, bet dabar skiriama dvi tokios kalbos: rytinis hindis (3 tarmės, iš kurių a v a d h i s turi žymią literatūrą) — Gango slėnyje (per 25 mil., centras Allahabadas) ir vakarinis hindis — į rytus nuo Pandžabo, aukštutinio Gango upyne iki pat Cawnpore'o miesto. Kalbančiųjų skaičiumi (90 mil.) tai didžiausia indų kalba, einanti ir bendrosios valstybinės kalbos pareigas. Jos yra penkios tarmės: bangarus, bradžas, kamandžis, bundelis ir hindustanis. Hindustanis (prs. hindustani ‘ Indijos kalba ’), jau XVI a. didžiųjų mogulų raštinės šalia persų kalbos vartotas kaip ir antroji oficialinė kalba, dėl savo geografinės padėties Delhio ir Mirato apl.) yra pasidaręs plačiausiai Indijoje vartojama susisiekimo kalba. Jame yra nemaža ir persiškų priemaišų. Kitas vietinis hindustanio vardas yra u r d u s (tiksliau: Zoban-i-Urdu ‘ kariuomenės stovyklos kalba ’). Bet kalbotyroje tuo vardu paprastai vadinama literatūrinė indų mahometonų kalba, rašoma persų raštu. Hindžio dar yra ir atskira puristinė atmaina vad. literatūrinis hindis, kuriame, vengiant persiškų ir arabiškų skolinių, primaišyta sanskritiškų žodžių. Atsirado jis (ne be anglų paskatinimo) mokyklų reikalui ir vartojamas tik prozai. Toliau šiai grupei dar priklauso b i h a r i s — Gango slėnyje į rytus nuo Benareso (36 mil., centras Patnos miestas), r a d ž a s t a n i s — tarp žemutinio Indo ir Čambalo (13 mil.), dar piečiau b h i l i o tarmė, o Katiavaro pusiasalyje — g u d ž a r a t i s (12 mil.), kurio raštija siekia XV a. Pagaliau čia priskiriama ir Nepalo bei Tibeto pasienio kalba p a h a r i s, arba n e p a l i s. Iš čia suminėtų naujųjų kalbų Indijos konstitucija 14 yra pripažinusi vietinėmis atskirų valstybių oficialinėmis kalbomis. Be to, konstitucijoje dar yra keistas nuostatas, kad iki 1965 m. iš visų tų kalbų turinti susidaryti viena bendra indų šnekamoji kalba. Tačiau šiuo metu Indijos radijas į savo klausytojus tebesikreipia ne tik 16 kalbų (įskaitant ir anglų), bet ir 125 atskiromis tarmėmis.

R a š t u i senovėje Indijoje vartota du skirtingi raidynai (Ašiokos įrašuose): k h a r o š t h i s, aramėjiškos kilmės, šiaurės vakarų Indijoje, rašomas iš deš. į kairę, ir b r a h m i s, dešininis, greičiausia pasiskolintas iš šiaurės semitų. Iš pastarojo, pradedant III a. pr. Kr., išriedėjo visi dabartiniai Indijos raštai, kurių yra dvi pagrindinės atmainos: šiaurinė ir pietinė. Šiaurinėje grupėje žymiausias yra d e v a n a g a r i s, arba trumpiau nagaris. Pietinei atmainai priklauso daugiausia įvairūs dravidų kalbų raštai. Indai mahometonai vartoja kiek modifikuotą arabų raidyną.

ČIGONAI *

Čigonai — skirtingo gymio, kalbos ir papročių klajoklių tauta, išsklidusi beveik po visą pasaulį. Čigonai daugiausia pažįstami dviem vardais, kurie atskirų tautų kalbose yra žymiai pakitę. Pirmuoju vardu vadinami daugumas Europos čigonų: lietuvių čigonas (fonetiškai sulietuvinta, greta su senesne lytimi cigonas, pažįstama ypač v. ir r. Lietuvoje), latvių čigāns, rusų, lenkų, gudų cygan, čekų cikán, rumunų cigánu, vengrų czigany, vokiečių Zigeuner, iš viduramžių lotynų cinganus, italų zingano, turkų čingana. Visų šių lyčių pagrindas yra senovės graikų Athingánoi (> nauj. graikų Atsinganoi). Tuo vardu graikai pirma vadinę krikščionis sektantus, gyvenusius viduramžių pradžioje Frigijoje ir Likaonijoje, ir jį bus pritaikę taip pat iš M. Azijos į Balkanus atsikrausčiusiems čigonams. Anos sektos nariai bijoję susitepti, susidurdami su kitomis tautomis, kurias laikė netyromis. Todėl jie ir gavę vardą Athinganoi (gr. athingánein — neliesti). Antrasis čigonų vardas — egiptiečiai pažįstamas daugiau Europos vakaruose: anglų gypsies (XVI a. egipcions), ispanų ir portugalų gitanos (seniau: egypcianos), XVI a. vokiečių šaltiniuose Aegypter. Šį vardą V. Europoje paskleidė klajodami patys čigonai, sakydamiesi esą ištremti dėl apostazijos (pvz. Lietuvos čigonai pasakoja: kam nepriėmę Juozapo ir Marijos, bėgusių nuo Erodo). Bet čia gali būti ir tiesioginė liaudinė etimologija p. Peloponese žinomo Gypho kalno, kurio apyl. XV a. gyvenę čigonai. Patys čigonai jiems kitų duotųjų vardų nemėgsta ir save Europoje vadina rōm — žmogus, vyras, mot. gim. romnỹ — moteris, žmona. Azijos čigonai savo vardą ištaria dōm ir lōm. Visos trys lytys fonetiškai yra vienos kilmės ir atliepia naujųjų indų dōm (sanskrito dōma) — žemoji kasta. Kitas tautas, ypačiai krašte viešpataujančiąją, čigonai vadina bendru vardu gādže (vienaskaita: gādžo) — ūkininkai. M. Lietuvoje turi lietuviui ir atskirą pavadinima: laléro — nebylys.

Apie čigonų kilmę ligi XIX a. sklido visokiausių teorijų (lenkų istorikas A. Naruševičius net jotvingus laikė čigonų protėviais). Tik čigonų kalbos tyrinėjimas atskeidė jų kilmę, paaiškėjus čigonų kalbos gimininguмui indų kalboms. Čigonų tėviške laikoma žiemv. Indija, dabartinės Indijos ir Afganistano pasienio sritys Pamiro papėdėje. Bet manoma, kad jie čia atėjo iš tolimesnių Indijos sričių. Laikoma juos esančius kilusius iš kastos Dōm. Kad čigonų protėviai kilę iš žemųjų indų klasių, liudija savo rašto ir plačiau išplėtotos reli-

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, IV, 183-185.

gijos neturėjimas. Čigonų kalbos priklausymas naujosioms indų kalboms leidžia teigti, kad jie iš Indijos iškeliavo ne anksčiau už šių susiformavimą, — būtent, apie IX—X a. po Kr. Istorinių žinių apie jų kelius į Europą trūksta. Bet pakeliui čigonai į savo kalbą yra prisiėmę daug svetimų skolinių, todėl iš jų pakankamai atsekamos ir klajotosios kryptys. Visose Europos čigonų tarmėse randama armėnų ir persų skolinių, bet visai nėra arabiškų. Tai rodo, kad čigonai į Europą traukė per Persiją, Armėniją ir M. Aziją, o arabų kraštų visai nekliudė. Čigonai anuose kraštuose nėra ilgiau nė gyvenę, nes šiaip vien dėl Islamo įsigalėjimo būtų arabiškų skolinių gavę. Dėl to pat ir Ispanijos čigonai negali būti atėję, kaip kartais teigiama, per Egiptą ir š. Afriką. Iš pirmųjų žinių apie čigonų pasirodymą tenka spėti, kad jie iš M. Azijos visų pirma atsikraustė į Kretos salą, o iš ten į Peloponesą apie XI—XII a., o gal ir dar vėliau. Prieš 1326 m. čigonai jau buvo Korfu saloje, o 1346 m. salos gubernatorius buvo leistas versti baudžiauninkais iš žemyno atsikrausčiausius klajoklius. Iš XV a. šaltinių matyti, kad čigonai gana ilgą laiką jau buvo gyvenę Balkanuose ir į šiaurę nuo Dunojaus, Transilvanijoje ir Valakijoje. Vak. Europoje pirmoji čigonų banga iš Balkanų pasklinda XV a. pradžioj (ryšium su turkų invazija): čekų kronikos pamini juos 1416 m., apie 400 jų pasirodo Vokietijos šiaurėje 1417 m., o sekančiais metais jie klajoja jau ir pietų Vokietijoj. 1422 m. čigonai minimi Italijoj prie Bolognos, kur jie sakėsi keliaują į Romą, atgailodami už apostaziją. Antra didesnė banga prasideda 1438 m., kai jie, «karaliaus» Zumbelio (ar Zindlio) vedami, tūkstančiais užplūdo Vokietiją, Italiją ir Prancūziją. Ispanijoje jie pasirodė 1447 m. Angliją pasiekė apie 1500 m. Vėliausiai jie paplito š. Rusijoje (Maskvoje ir Petrapilyje tik XVIII a.).

Visų Europos čigonų pakelinė tėvynė yra Graikija arba platesne prasme europinė Bizantija. Iš Balkanų ir dabartinės Rumunijos čigonai visų pirma ir gana anksti bus pasiekę Vengriją. Imperatoriaus Zigmanto jiems 1417 ir 1423 m. duotos privilegijos neabejotinai rodo čia iš seniau gyvenus, nes ką tik atsibasčiusiųjų klajoklių niekas nevadintų «fideles nostri». Ir apskritai ši 1423 m. privilegija jiems labai palanki; net teisti čigonai pavedami išimtinai jų vaivadai Vladislovui. Skoliniai ir tiksliau nusako čigonų kelionų kryptis. Pvz. Ukrainos čigonai visai neturi vokiečių ir lenkų skolinių, kurių randame š. Rusijos čigonų tarmėje. Todėl jie į Rusijos pietus bus atėję tiesiai iš Rumunijos, o į šiaurę per Lenkiją iš Vokietijos. Taip pat ir Italijos čigonai šiauriniai yra atkilę iš Vokietijos, o pietiniai tiesiai iš Graikijos, nes teturi tik italų, graikų, slavų ir rumunų skolinių. Dalis Ispanijos čigonų, vėl skolinių liudijimu, ten yra patekę grei-

čiausiai iš Sicilijos graikų kolonijų, nes ir patys ispanų šaltiniai juos tiesiog graikais vadina. Iš Europos čigonai paplito ir po kitus žemynus.

L i e t u v o j e. Mūsų čigonai yra atklydę per Gudiją iš Lenkijos. Tatai rodo gausūs tų dviejų kalbų, ypač lenkų, skoliniai Lietuvos čigonų kalboje. Ir apskritai mūsų čigonai dar neseniai daugiausia lenkškai kalbėjo. Didelis tarmių skirtumas taip pat neleidžia manyti, kad čigonai iš Prūsų būtų į Lietuvą atsikraustę. Nors Lenkijoje čigonai tepaminėti tik 1501 m. («fuit quod Polgarus Wojewoda Cyganorum cum suis hominibus»), tačiau pakarpačio srityje jau nuo 1428 m. pažįstamos pavardės Cygan, Cygański rodo, kad čigonų Lenkijoje įsikurta ne vėliau kaip XV a. pradžioje. Lietuvoje iki XVI a. apie čigonus nieko negirdėti. Tik staiga Aleksandras Vilniuje 1501 V 25 suteikia jiems privilegiją, kurią yra paskelbęs Narbutas. Šios privilegijos tikrumu niekas nėra abejojęs. Iš jos reikia spręsti, kad čigonai jau iš seniau Lietuvoje yra gyvenę ir net ankstyvesniųjų privilegijų turėję. Tam pritaria ir tas faktas, kad apie 1540 m. čigonai Gardino krašte minimi kaip seni gyventojai. Vak. Lietuvą čigonai taip pat gana anksti yra pasiekę, nes XVI a. antrojoje pusėje čia jau randame vietovardžių, susijusių su čigonų vardu. 1585—1589 Veliuonos aps. prie Balceriškių dvaro minimas Cigoniškės k., o 1578—1589 m. Pavadaksčio dvare, Kražių aps. — Cigoniškės laukas. Šios vietovės turi būti mažiausia kelių dešimčių metų senumo. Vadinasi, čigonai pietr. Lietuvoje galėjo pasirodyti maždaug apie pusę XV a., o Lietuvos vakarus bus pasiekę ne vėliau kaip XVI a. pirmojoje pusėje. Pradėjus čigonus Lenkijoje (1557) persekioti, jų bus dar daugiau į Lietuvą atsikėlę, nes čia iki pat 1588 m. jie turėjo visas laisves. Vėlesniais laikais čigonų pas mus yra atklydę net iš p. Rusijos: kaikurie Užnemunės čigonai pasakojasi atsikėlę iš Besarabijos. Šiaip mūsų čigonų protėviai kadaise, kaip rodo skoliniai, yra klajoję po Vengriją, Čekiją ir Vokietiją. Iš tų kraštų jie pateko į Lenkiją, o paskui į Gudiją ir Lietuvą.

ČIGONŲ KALBA *

Čigonų kalba (čig. rōmáni čhib) — vadinamas Europos, Azijos ir Amerikos čigonų žargonas (dažnai slaptasis), kurio pagrindas — naujųjų indų kalbų elementai su labai dideliais priemaišais iš kalbų tų tautų, kurių tarpe dabar čigonai gyvena arba seniau yra gyvenę.

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, IV, 186-188.

Jau Rüdiger (1782), Grellmann (1783) ir Marsden (1783) buvo pastebėję čigonų kalbos panašumą su indų kalbomis. Bet moksliškasis čigonų kalbos tyrimas pradėtas A. F. Potto (1844 ir t.) ir daugiausia čia padaryta slavisto F. Miklosicho (1872—1880), kuris galutinai įrodė, kad čigonų kalba priskirtina naujosioms indų kalboms ir būtent savo senoviškumu jai artimiausios Dardistano ir Kafiristano tarmės. Vėlesni Griersono (1906) tyrinėjimai dar parodė glaudų sąryšį su viduramžine paišačio tarme šiaurės vakarų Indijoje, kuri vartota šnekamąja liaudine kalba ir, matyti, yra susidariusi, ateiviams indams sumišus su vietiniais dravidais. Tačiau tai dar nebūtinai rodo pačius čigonus iš šios Indijos dalies kilus. Dabartinės čigonų kalbos lytys, sutikdamos su kafirų ir dardų tarmėmis, daugiur senesnės net už viduramžines palio ir prakrito lytis, pvz.: čigonų vast 'ranka' atliepia dardų hast (: sanskrito hasta), o palio jau hattha, prakrito hatthō 't. p.'; čigonų patrín 'lapas': sanskrito patra-, o palio patta, taip pat ir dardų patu 't. p.'; čigonų bryšín 'lietus': sanskrito varṣa-, o palio vassa, dardų bašik 't. p.'. Su paišačiu čigonų kalbai bendra ir vad. priebalsių perkaita: sanskrito balsingiesiems aspiruotiems bh, dh, gh atliepia bebalsiai ph, th, kh, pvz. sanskrito dhūmáḥ 'dūmas'; čigonų thū, thūv, thūb 't. p.', sanskrito bhūḥ 'žemė': čigonų phū, phūv 't. p.', sanskrito gharmáḥ 'harštis, kaitra, žarijos' (plg. prūsų gorme 'karštis'): čigonų kham 'saulė', o palio ghamma 't. p.'. Apskritai skiriama trys čigonų kalbos tarmių grupės: Armėnijos, M. Azijos (Sirija, Palestina) ir Europos. Dvi pirmosios greičiausiai priklauso ankstyvesnei čigonų emigracijos bangai ir griežtai skiriasi nuo Europos čigonų tarmių, pvz. visai neturi skolinių iš Europos kalbų. Europos čigonų kalbos žodyne (apie 5000 žodžių) indiškieji elementai sudaro tik patį pagrindą, o visa kita — svetimi skoliniai. Pvz. graikų drómos 'kelias' lytimis drōm, drūm, drōn pažįstamas ne tik visose Europos čigonų tarmėse, bet ir P. Amerikoje. Tokie pat visuotiniai skoliniai yra ir pāpín 'žąsis', kokálo 'kaulas, koja' iš nauj. graikų pápia 't. p.', kókkalon 'kaulas'. Iš slavų skolinių plačiai yra paplitę: kirló (Lietuva), kurló (Graikija), garlo, kerlo (Ispanija) 'gerklė, sprandas'; kárčma (Lietuva), křčma (Čekija), kŭrčma, kŭžma (Rumunija), krišmaš, kóčma (Vengrija), kačima, kačiman (Ispanija), kíčema (Anglija) 'smuklė, karčiama'. Armėniškos kilmės vėl yra grasný (Lietuva), grásni (Anglija) 'kumelė' (: armėnų grast 'junginis gyvulys'). Atsikraustydami į Europą, čigonai bus kalbėję visi vienodai ir tik pasklidę suskilo tarmėmis pagal gyvenamuosius kraštus. Pvz. Miklosich skiria 13 čigonų kalbos tarmių: Graikijos, Rumunijos, Vengrijos, Čekijos, Vokietijos, Lenkijos ir Lietuvos, Rusijos, Suomijos, Skandinavijos, Italijos, Baskų, Anglijos-Skotijos ir Ispanijos.

Čia reikia pridurti, kad naujaisiais tyrinėjimais (Barannikov) SSSR skiriamos 2 tarmės: šiaurinė, arba Maskvos, ir pietinė Ukrainos. Šitoks skirstymas grindžiamas tuo, kad čigonai kiekviename krašte ne tik daugiausia skolinių turi iš vietos kalbos, bet paprastai dar ir fonetiškai tos kalbos veikiami. Lietuvos čigonų tarmėje dėl istorinių aplinkybių skolinių gausiausia iš lenkų ir gudų kalbos, pvz.: čáso ‘ laikas ’ (: czas), zíma ‘ žiema ’ (: zima), v’osna ‘ pavasaris ’ (: wiosna), lipa ‘ liepa ’ (: lipa), démbo ‘ ąžuolas ’ (: dąb, kilm. dębu) ir visi medžių vardai, glos ‘ balsas ’ (: głos), st’ana ‘ siena ’ (: ściana), šv’atlo ‘ šviesus ’ (: światły), vókna ‘ langas ’ (: gudų vokno), pipka ‘ pypkė ’ (: gudų pipka); betgi bída ‘ bėda, nelaimė ’ paskolinta iš ukrainiečių bida ‘ t. p. ’., o bréza ‘ beržas ’ gali būti atsinešta iš Čekijos (: sen. čekų březa ‘ t. p. ’) arba net iš Balkanų (: serbų breza). Iš kitos pusės Lietuvos, Lenkijos ir Rusijos čigonų pšāl ‘ brolis ’ (: sanskrito bhrātar- ‘ t. p. ’) ir pšikó ‘ petys ’ vėl, turbūt, dėl lenkų kalbos įtakos fonetiškai perdirbti iš phrāl ir phikó, kurie sakomi čia pat M. Lietuvoje ir kitų Europos čigonų. Ispanų čigonai vėl jų pavyzdžiu š yra pakeitę ch: chero ‘ galva ’ iš šeró (: sanskrito śiras- ‘ t. p. ’). Net ir kirčiavime pasireiškia svetimoji įtaka. Vengrijos čigonai kirčiuoja visuomet pirmąjį žodžio skiemenį, ir būtent vengrų čigonai indiškos kilmės žodžius, neturinčius naujybinių pasturdėlių, paprastai kirčiuoja galūnėje, pvz. rōm, rōmés, rōmá, bet rōmésa, roménde; svetimieji žodžiai čia niekados galūninio kirčio neturi, pvz.: kósa ‘ dalgis ’, kókalo ‘ kaulas ’. Taip pat kirtį deda ir Lietuvos čigonai, tik kaikur pasireiškia lenkų įtaka, plg. kokálo ir kitus čia suminėtus pvz. Tačiau šiaip čigonų kalba turi garsyne išlaikiusi ir senų indiškų ypatybių: skiria ilgus ir trumpus balsius, pažįsta aspiruotus priebalsius ph, th, kh, čh. Kaityboje iš graikų yra pasiskolinę skirtį: o, u — vyriškai ir e, i moteriškai giminei, betgi kuri kaikurių kraštų tarmėse (ir Lietuvoje) vėl yra išnykusi. Taip pat ir skolintinių daiktavardžių vd. galūnė -os greičiausiai graikiška, pvz. júdos ‘žydas’; Lietuvos čigonai jos nepažįsta — júdo ‘ t. p. ’. Priesaga -ica vėl slaviška, pvz. kralíca ‘ karalienė ’ (: krali ‘ karalius ’ iš slavų kralĭ ‘ t. p. ’). Linksniuočių teskiriama dvi: vyriškąją ir moteriškąją, linksnių 7—8 (pagal tarmę), dviskaitos neturi, būdvardžiai linksniuojami, kaip daiktavardžiai. Vyriškosios linksniuotės pavyzdys (SSSR čigonų rašomoji tarmė): vs. rōm ‘ žmogus ’, rōmo ‘ žmogau ’, rōmėske ‘žmogui’, rōméste ‘prie žmogaus’, rōmés ‘žmogų’, rōméstyr ‘ iš žmogaus ’, rōmésa ‘žmogumi ’; daug.: rōmá ‘ žmonės ’, rōmále ‘ žmonės ! ’, rōménge ‘ žmonėms ’, roménde ‘ prie žmonių ’, rōmēn ‘ žmones ’, rōméndyr ‘ iš žmonių ’, rōménsa ‘ žmonėmis ’. Kilmininkas reiškiamas savybiniu išdaiktavardiniu būdvardžiu, pavydžiui, rōméskero, rōméngero čhavó ‘ čigono, čigonų (= čigoninis) vaikas ’, o

vietininkas vardininku su prielinksniu dro (vyr.), dre (mot.) ‘ į’, pvz. fóro ‘ mieste ’ (: graikų fóros ‘ t. p. ’), dre fél’da ‘ lauke ’ (: vokiečių Feld ‘ t. p. ’). Skaitvardžių daugumas panašūs į sanskritą, kiti ir paskolinti : jekh ‘ 1’ (: ēka), duj ‘ 2 ’ (iš rumunų dui), trin ‘ 3 ’ (: trīni), štar ‘ 4 ’ (: catur-), pańč ‘ 5 ’ (: pañca-), šov ‘ 6 ’ (: ṣaṣ-), ɛftá ‘ 7 ’ (iš graikų heptá), ochtó ‘ 8 ’ (iš graikų oktō), jeńá ‘ 9 ’ (iš graikų ennéa), deš ‘ 10 ’ (: dáśa-), dešujékh ‘ 11 ’ (: ēkādaśa), dešudúj ‘ 12 ’ ... biš ‘ 20 ’ (: vimśatí-), bišthejékh ‘ 21 ’, bišthedúj ‘ 22 ’ (the = ‘ ir ’, ... trijánda (30), saránda ‘ 40 ’, páńčdaša ‘ 50 ’ ... šel ‘ 100 ’ (: afganų šel), dújšela ‘ 200 ’ ... ; tūkstantį D. Lietuvos čigonai vadina lenkiškai tys′onca, M. Lietuvoje vokiškai—tauzento, Rusijoje—bari (= daug), Čekijoje deš šel (= dešimtis šimtų), tisikos (iš čekų tisíc) arba jekezeros (: vengrų ezer ‘ t. p. ’). Veiksmažodžių laikų yra : esamasis, būtasis kartinis, būtasis atliktasis, probūtasis ir būsimasis ; asmenuočių trys. Veiksmažodis dža ‘ eiti, važiuoti ’ (: sanskrito džáhāti ‘ apleidžia ’) esamasis laikas mūsų ir Lenkijos bei Rusijos čigonų asmenuojamas : vienaskaita : me džáva, tu džása, jou joi džála ; daugiskaita : mē (arba ame) džása, tume džána, jon(e) džána.

Dabartinės Europos čigonų tarmės dėl nevienodų skolinių ir fonetinės raidos tiek daug skiriasi, jog pvz. Vengrijos ir Ispanijos čigonai visai nesusikalba. Net D. ir M. Lietuvos čigonai labai sunkiai vienas kitą tesupranta. Pvz. mūsų čigonai sako : som ‘ esu, esame ’, san ‘ esi, esate ’, sy ‘ yra ’, romn′ása ‘ su žmona, čigone ’, o M. Lietuvoje : hom, kal, hi arba shom, shal, shi ‘ t. p. ’, romn′áha ‘ t. p. ’ Kaikurios čigonų tarmės, pvz. Ispanijos, Anglijos, tiek yra išsigimusios, jog gramatiniu požiūriu greičiau laikytinos darkyta anglų, ispanų kalba su čigoniškais priemaišais. Gryniausia čigonų kalba yra išlikusi europinėje savo tėvynėje Graikijoje ir Rumunijoje.

Vardais ir pavardėmis čigonai paprastai nesiskiria nuo vietos žmonių. Lietuvoje čigonų pavardžių daugumas lenkiškos-gudiškos. Pvz. iš 1840 m. sąrašo matyti, kad mūsų čigonai ypač mėgstama vadintis : P′otrovič′o, Aleksandrovič′o, Kasperovič′o, Bogdanovič′o, Vasilévsko, Michalovsko ... Betgi Žemaičiuose (Rietavo apylinkėje) tada viena čigonų šeima turėjo ir lietuvišką pavardę Landžiai (rusiškame dokumente : Landisy). Dabar pasitaiko čigonų net grynai rusiškomis pavardėmis, pvz. Orlóvo. Rytprūsių čigonų pavardės lenkškos arba vokiškos. Anglijoje jie vėl vadinasi : Boswell, Buckland, Smith, Stanly, o krikštavardžių čia yra ir visai savotiškų : Mantis, Perun, Pyramus ; Delarīfa, Memberenči, Sinamínti.

Čigonų kalba yra nerašytinė kalba tikrąja to žodžio prasme, nes vos tik XIX a. pasirodo smulkių , dažniausiai nemokšiškai užrašytų tekstų. Įmanomai gramatiškai aprašytos tėra : Čekijos (Ješina), Turkijos (Paspati), Rusijos (Istomin), Vokiečių (Finck) ir Anglijos

(Sampson) čigonų tarmės. Mūsų čigonų kalba visai netirta, tik Pogodin (1902) yra paskelbęs (iš Šiaulių apylinkės) keletą žodyno nuotrupų. Tarmės atžvilgiu ji artimiausia Lenkijos ir Ukrainos čigonų kalbai. Potto veikale randame gausokai medžiagos M. Lietuvos čigonų tarmei ; ji surinkta (apie 1784) Nybudžių kunigo Zippelio iš Būdupėnų čigonų. Šiokia tokia čigonų raštija ėmė darytis vos po I pas. karo. M. Sergijevskij 1926 m. sudarė Rusijos čigonų raidyną (rusišką), pritaikęs jį Maskvos tarmei. SSSR leidžiama čigonų kalba ne tik politinės, bet ir dailiosios literatūros (originaliosios ir verstinės), taip pat vadovėlių. Bet žodynan gausiai prigrūsta sovietinių rusybių, pvz. sovchózo, gerojó (: geroj), sovétsko vlast ' ' sovietų valdžia ', Verchóvno Sovéto ' Augščiausioji Taryba '. 1927—1929 m. išėjo du numeriai žurnalo « Romany zoria » (Čigonų aušra). 1930 m. pradėjo eiti mėnesinukas « Nevo drom » (Naujasis kelias), tačiau 1934 m. vėl sustojo. 1934 m. išėjo net 17 jaunų čigonų rašytojų nedidutis almanachas « Romano al'manacho ». Bukareste taip pat leidžiamas laikraštis Rumunijos čigonas. Daugumas čigonų ir dabar tebėra neraštingi. Pirmosios mokyklos jiems įkurtos Čekoslovakijoje (Užhorode) ir SSSR. Maskvoje 1932 m. net veikė tam tikri kursai čigonų mokytojams ruošti ir čigonų teatras. Betgi atrodo, kad čigonų švietimas gana sunkiai vyksta. Mėgintas čigonų jaunuomenę patraukti ir į Lietuvos mokyklas, bet viskas nuėjo niekais.

IRANĖNŲ KALBOS *

Iranėnų kalbos — indoeuropiečių kalbų grupė, kartu su indais sudaranti arijų šaką, paplitusi Irano plokščiakalnyje, tarp Kaukazo ir Himalajų, iš viso apie 25 mil. kalbančiųjų.

Iranėnų protėviai, sekdami anksčiau iš bendrosios protėvynės išsikėlusias indų kiltis, apie 1000 m. pr. Kr. keliomis bangomis užlieja Iraną, o kiek vėliau jų kalbinė ekspansija pasiekusi ir Turkestaną.

Iranėnų kalbų istorinėje raidoje skiriama trys laikotarpiai: senasis (1000—300 m. pr. Kr.), vidurinis (300 m. pr. Kr. — 800 m. po Kr.) ir naujasis (800 m. po Kr. —). Senajame laikotarpyje visos iranėnų tarmės buvo dar labai artimos ir savo tarpe susikalbamos. Iš paminklų betgi pažįstamos tik dvi jų atmainos: s e n o j i p e r s ų k a l b a ir A v e s t o s k a l b a. Senąja persų kalba rašyti Achemenidų dinastijos dantiraštiniai įrašai, pradedant VI a. pr. Kr. ; žymiausias iš jų yra Darijaus įrašas vad. Behistuno uoloje

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, IX, 56-57.

(netoli Kermanšacho), iškaltas apie 500 m. pr. Kr. Tai buvo karaliaus dvaro kalba, susidariusi pietų vakarų Irano tarmių pagrindu (Persepolio ir Pasargadų apl. Farsistano provincijoje). Savo formomis ši kalba kiek naujoviškesnė už Avestos kalbą. Šiaurės vakarų Irane tame laikotarpyje kalbėta m e d ų kalba, bet ji pažįstama tik iš skolinių, išlikusių senosios persų kalbos paminkluose, ir tikrinių vardų. Šiauriau buvo paplitusios skitiškosios iranėnų grupės tarmės: rytinės — Turkestane, o vakarinės — Juodosios jūros ir (sarmatų vardu) prieškaukazio stepėse. Paminklų vakariniai skitai nėra palikę, išliko vien tikrinių vardų graikų ir asirų šaltiniuose.

Iš vidurinio laikotarpio yra pažymėtinas p e h l e v i s, kuris sudaro tolimesnį senosios persų kalbos raidos laipsnį. Senoviškoji kaityba jau visiškai išnykus, be to, ir garsynas žymiai pakitęs. Pehlevis buvo oficialinė ir tikybinė Sasanidų dinastijos kalba. Medų kalbos naujesniu raidos laipsniu šiame laikotarpyje laikytina p a r t ų kalba, oficialinė Arsakidų dinastijos kalba, pažįstama tik iš dvikalbių įrašų. Iš skitiškosios grupės geriau pažįstamos tik sogdų ir sakų kalbos. S o g d ų kalba, susiformavusi Vakarinio Turkestano tarmių pagrindu, greičiausia Bucharos-Samarkando srityje, I tūkstantmetyje po Kr. vidurinėje Azijoje vaidino svarbų tarptautinės ir kultūrinės kalbos vaidmenį. Jos budistiškų paminklų, rašytų aramėjiškos kilmės raštu, rasta Rytų Turkestane. Seniausi siekia I a. po Kr., bet daugumas yra iš VIII ir IX a. S a k ų kalba buvo paplitusi Rytų Turkestane. Iš paminklų atsekamos dvi tarmės: šiaurinė (Kašgaro srityje) ir geriau paliudyta pietinė (Chotano apl.). Šios pastarosios glosių sanskritiškuose Chotano karalių įrašuose pasirodo jau nuo I a. po Kr. Vėliau budistų vienuolių buvo sukurta vad. ‘ chotaniečių ’ literatūrinė kalba, pažįstama iš VII—X a. budistiškų verstinių paminklų, rašytų indišku brahmio raidynu. Apskritai sakų kalba pasižymi senoviškumu, bent dalinai yra išlaikiusi senąją iranišką kaitybą. Paskutiniais laikais C h o r e z m e (Amu-Darjos žemupio sritis) rasta naujos mirusios iranėnų kalbos paminklų iš III a. po Kr. Manoma ją sudarant jungiamąją grandį tarp sogdų ir osetinų kalbų.

Pirmojo pokristinio tūkstantmečio antrojoje pusėje iranėnų kalbiniai plotai žymiai susiaurėjo. Tiurkų klajoklių kiltys tarp IV ir VI a. veik šluote nušluoja skitiškąsias tarmes Turkestane ir Juodosios jūros bei prieškaukazio stepėse. Kultūrinės sogdų ir sakų kalbos visai išnyksta apie 1000 m. po Kr. Alanai, dabartinių osetinų protėviai, kur buvo išlikę nuo hunų smūgio, tiurkų spaudžiami, nuo Dono pasitraukia į Kaukazo gilumą. O arabų ekspansija VII ir VIII a. vėl gerokai pasistūmi Iranan. Pagaliau šiame tūkstantmetyje tarp Dniestro ir aukštutinio Dono ima reikštis ir slavų

ekspansija. Tai liudija skitiški senoviniai Dniestro, Bugo ir Dniepro vardai Tyras, Hypanis, Borysthēnēs, taip pat ir Pruto upės vardas. Iš iranėnų slavai yra pasiskolinę kirvio vardą (toporŭ), taip pat dievų vardus Svarogŭ ir Svarožičĭ, be to, iranėniška įtaka bus atsiliepusi ir žodžių bogŭ 'dievas', svętŭ 'šventas' reikšmės raidai.

Naujosios iranėnų kalbos. Nuo antrojo pokristinio tūkstantmečio pradžios iranėnų gyvenamieji plotai galutinai stabilizuojasi ir maža vėliau bekinta. Skitiškosios iranėnų grupės vieninteliai palikuonys yra osetinų kalba (apie 355.000) Kaukaze ir visai baigiąs nykti sogdų įpėdinis jagnobis (1.500, Jagnobo upės slėnyje, į rytus nuo Samarkando). Abi jiedvi dabar sudaro kalbines salas. Ištisame iranėnų plote skiriamos septynios kalbos arba tarmių grupės: persų, kurdų, afganų, beludžių, Kaspijos pajūrio, tadžikų ir Pamiro aukštumos. Žymiausia vieta tenka literatūrinei persų kalbai (prs. fārsī, apie 10 mil.). Ji yra tiesioginis senosios persų kalbos ir pehlevio raidos tęsinys. Pirmieji paminklai siekia IX a., vartoja arabišką raštą, taip pat daug arabiškų skolinių. Tarp XIII—XVIII a. naujoji persų kalba ėjo civilizacinės ir susisiekimo kalbos pareigas ne tik visoje priešakinėje Azijoje, bet iš dalies ir Indijoje. Irano pietų vakaruose ir vidurio srityse yra labai skirtingų liaudinių tarmių (lūri, hamzānī ir kt.). Kurdų liaudinėmis tarmėmis (apie 5 mil.), sudarančiomis medų ir partų kalbų tęsinį, kalbama Kurdistane ir salomis pietinėje Armėnijoje bei šiaurės rytų Irane. Afganų kalba (vietinis vardas: puštū, paštō, apie 3,5 mil.) yra antroji literatūrinė iranėnų kalba, kurios paminklai siekia XV a. Nors afganiškai kalba tik $^1/_3$ Afganistano gyventojų, bet ši kalba 1936 m. paskelbta valstybine vietoje iki tol vartotos persų kalbos. Nerašytinė beludžių kalba (apie 1,5 mil.) kalbama Beludžistane ir gretiminėse Irano bei Afganistano srityse, taip iš dalies sovietinėje Turkmėnijoje. Skiriamos dvi tarmės: šiaurinė ir pietinė (mekrani), tarp kurių yra įsispraudusi dravidiška brahui kalbos sala. Smulkios ir, palyginti, artimos Kaspijos tarmės (mazandarāni, semnāni, ghīlaki, tālišī, tātī) salomis iš pietų vakarų supa Kaspijos jūrą; pastarosios dvi tarmės kai kurių glaudžiau siejamos su persų kalba. Tadžikų kalba (apie 2,7 mil.) kalbama sovietinėje Tadžikijoje ir Afganistane bei šiaurės rytų Persijoje. Faktiškai ji tėra tik atskira persų šnekamosios kalbos tarminė atmaina, rašomosios kalbos teises įgijusi vien sovietinėje respublikoje. Jai artimos taip pat smulkios Pamiro tarmės (galča grupė: rošani, šighni, iškašani, vachi, sariquoli, vakarinė grupė: sangliči, mindžani, jidgha), paplitusios Badachšane, pietų

rytų Tadžikijoje ir gretiminėje Kinijos Sinkiango srityje. Visos jos yra liekanos senosios iranėnų ekspansijos.

Skirstant iranėnų kalbas, gyvąsias ir mirusiąsias, tarpusavyje artimesnėmis grupėmis iki šiol nepasiekta visuotinai priimtinos sistemos. Lyginamąjį iranėnų kalbų tyrinėjimą žymiai sunkina senojo laikotarpio paminklų trumpumas ir rašybos (Avestos) netobulumas. Darant bendrinamas išvadas, tenka griebtis vidurinio laikotarpio paminklų ir net moderninių tarmių, kur taip pat susiduriama su nemažais sunkumais. Todėl visa eilė iranistikos problemų neįmanoma patenkinamai išspręsti.

GERMANŲ KALBOS *

Germanų kalbos — gausiausia (per 300 milionų) indoeuropiečių kentuminių kalbų šaka Europoje, naujaisiais laikais paplitusi visuose žemynuose. Dabartinių gyvųjų germanų kalbų yra aštuonios, būtent vakarinės: anglų, vokiečių, olandų, frizų (išmirštanti) ir šiaurinės: švedų, danų, norvegų, islandų. Sprendžiant iš archeologinių duomenų, germ. prokalbės užuomazga galėtų siekti senąjį bronzos amžių, apie 1400 m. pr. Kr. Bet galutine jos susiformavimo riba laikoma germaniškoji garsų perkaita, ryškiai skirianti germanų kalbos nuo visų kitų indoeuropiečių kalbų ir įvykusi ne vėliau kaip apie 500 m. pr. Kr. Germanų protautės ir prokalbės plotas pačioje pradžioje (apie 1000 m. pr. Kr.) buvo gana mažas: pietinė Skandinavija, Danija, Šlezvigas-Holšteinas ir Žemutinės Saksonijos (Niedersachsen) rytinė dalis. Bet, palyginti, anksti (650—0 m. pr. Kr.) pasireiškia germanų ekspansija rytų (Vysla), vakarų (Reinas) ir pietų (Dunojus) kryptimi. Šis veik nenutrūkstamas germanų kilčių spietimas ir maišymasis, naujai pasikartojęs tautų kraustymosi laikais, labai supainiojo ir germanų kalbų tarpusavio genealoginius santykius. Iš kitų indoeuropiečių kalbų germanų kalboms artimesnės yra keltų ir italikų kalbos, nors kai kurių bendrų bruožų turima ir su baltais. Prieš tautų kraustymąsi germanų kalbų tarminiai skirtumai tebebuvo nežymūs. Nors iš tų laikų pažįstama tik keletas germaniškų žodžių ir kiek daugiau tikrinių vardų, išlikusių klasikinių rašytojų raštuose bei romėnų įrašuose, tačiau lyginamoji kalbotyra, rendamasi lotyniškaisiais skoliniais germanų kalbose ir ypačiai labai senais pačių germanų skoliniais suomių kalbose, pajėgė bent apytikriai atrekonstruoti germanų prokalbę (Urger-

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, VII, 181-182.

manisch), kuriai nemaža šviesos duoda ir seniausieji skandinavų runų įrašai, siekiantieji iki III a. vidurio po Kr. Šiaip seniausias germanų kalbų rašto paminklas yra gotiškasis Šv. Rašto vertimas (Codex Argenteus) iš IV a. Anglijoje pirmų smulkesnių paminklų randasi VII a. gale, o Vokietijoje nuo VIII a. vidurio. Be garsų perkaitos padarytų priebalsyno pervartų, germanų kalbos pasižymi dar ir šiaip būdingomis naujadarinėmis ypatybėmis: kirčio supastovinimas žodžio šaknyje, dvejopas būdvardžio linksniavimas, veiksmažodžio kaitybos suprastinimas į du pagrindinius laikus: esamąjį ir būtąjį. Dviskaitos yra išlikę vos pėdsakai. Ir tai kaitybiniai nuostoliai, atrodo, dalinai siekia jau į prokalbę: gramatinės žodžių funkcijos vietoje kaitmenų imta reikšti dalelytėmis. Kadangi tokios kalbos pervartos sunkiai teišaiškinamos tolydine raida, tai linkstama manyti, kad čia germanų kalbas yra paveikusios svetimos neindoeuropiškų kalbų įtakos. Net teigiama (Feist), kad pirmykščiai germanai, tikriau progermanai, visai nebuvę indoeuropiečiai, o kažkokia svetimos rasės ir kalbos tauta, prisiėmusi indoeuropiečių kalbą ir todėl ją, pritaikydama savo artikuliacijai, žymiai pakeitusi. Kitų (Karsten) manoma, kad germanų protėviai, būdami indoeuropiečiai, tik buvę patekę stiprion neindoeuropiškos tautos kalbinėn įtakon. Čia tam tikro panašumo yra ir su keltų kalbų giliomis garsinėmis permainomis, kurios taip pat aiškinamos svetimo etninio elemento įsrava. Gausios panašybės tarp germanų ir keltų kalbų verčia manyti, kad abi protautės jau senų senovėje bus turėjusios glaudžių ryšių. Germanų kalbose yra nemaža keltiškų skolinių ir atrodo, kad paskutiniais amžiais pr. Kr. germanai net politiškai yra priklausę keltų, kurie ir savo kultūra buvo germanus žymiai prašokę. Tatai, pvz., rodo, kad ir vok. žodžiai Reich, Amt, Eisen, kurie yra keltiškos kilmės. Geležį keltai pažino daug anksčiau nei germanai. Be to, germanai iš keltų daug yra skolinęsi ir asmenvardžių; todėl ir jų darybinė sistema abejose kalbose labai panaši. Ir šiaip v. Vokietijoje randame gausiai keltiškų vietų ir upių vardų, pvz. Mainz (iš Moguntiācum, kur -a c o- yra priklausomybinė priesaga, labai dažna keltiškuose vietovardžiuose; plg. Breisach, Andernach, Jülich, Thun (= Dunum), Winterthur (= Vitudurum, keltų d u n u m, d u r u m 'pilis, tvirtovė'), taip pat upėvardžiai su -a f f,-e f f, -e k, pvz. Aschaff, Honneff, Lennep. Taip pat nemaža germanų kalbos turi ir lotyniškų skolinių, tik kiek vėlesnių nei keltiškieji. Žiūrint tarpusavio artimumo, germanų kalbos paprastai skirstoma trimis grupėmis: vakarų, šiaurės ir rytų. Šiaurinė grupė, dar skaldoma į vakarinę (islandai, norvegai) ir rytinę (švedai, danai), palyginti, ilgai išliko vienalytė ir tik nuo XI a. suskyla

atskiromis kalbomis, kurių senasis laikotarpis (800—1400) vadinamas bendru vardu senovės nordiškąja (Altnordisch), o rūninis periodas (iki VIII a.) pranordiškąja (Urnordisch) kalba. Vakarinės germanų kalbos, priešingai, kaip garsyno, taip ir kaitybos, žodyno, net sakinio sandaro atžvilgiu, yra nuėjusios didelio skirtingumo kryptimi. Anglosaksų ir jutų kiltys, V—VI a. išsikeldamos Britanijon, ne tik davė pradžią dabartinei anglų kalbai, bet dalinai sutrikdė ir atpalaidavo žemyne likusiųjų kilčių kalbinius ryšius. Iš šių pastarųjų frankai, tiuringiečiai, alemanai, bavarai ir langobardai, jau pasibaigus tautų kraustymuisi (586), suauga į vokiečių augštaičių kalbą. Bebaigią nykti frizai jau vien dėl geografinės padėties paliko glaudžiuose kalbiniuose ryšiuose su anglosaksais. Pagaliau olandų ir flamų kalba, kurios pagrindas yra senoji žemutinių frankų tarmė, kartu su vokiečių žemaičių kalba, atsiremiančia į senųjų saksų kalbą, sudaro lyg tarpinę grandį tarp dabartinių vokiečių ir anglų kalbų. Apskritai vakarinės germanų kalbos raidos atžvilgiu yra jaunesnės, nei šiaurinės, ir manoma, kad atskirų kalbų užuomazga nesiekia anksčiau, kaip III a. po Kr. Gotų kalba ir vandalų, burgundų, gepidų bei kelių kitų kilčių (palikusių romėnų ir graikų šaltiniuose vien tikrinių vardų) tarmės apjungiamos į atskirą rytinę germanų kalbų grupę, nors dažnai ji arčiau siejama ir su šiaurine grupe. Paskutinių laikų tyrinėjimai, ypačiai kalbos geografijos ir skolinių bei vardyno srityje, neigia pirmykštį germanų prokalbės trišakumą ir taria germanus, garsų perkaitai pasibaigus, sudarius šias keturias geografiškai apibrėžiamas kiltines grupes: šiaurės, Elbės-Oderio, Vezerio-Reino, Šiaurės jūros pakraščio. Pagal naująją pažiūrą iš pastarųjų trijų grupių išriedėjusios vakarinės germanų kalbas, o vad. rytinėms kiltiniu pagrindu kartu ėję šiaurės ir Elbės—Oderio germanai. Ir vien tik šiaurinės germanų kalbos esančios vienos, to paties vardo, kiltinės kilmės. Šis progermanių susiskirstymas geriau atitinka istorinę tikrovę ir, be to, dalinai paremiamas archeologiniais duomenimis. Nuo VIII a., gausėjant rašto paminklų, atskirų germanų kalbų savarankiškumas vis labiau stiprėja. Ypatingi istoriniai įvykiai atsiliepia ir kalbos raidai. Anglų kalba, suromanėjusiems normanams (1066) nukariavus Britaniją, veikiama maišytinės germanų-romanų kultūros, pasidaro pusiau romaniška. Prie romanų kalbų ji priartėja ir savo visai sunykusia kaityba. Bet to nežiūrint, ir dabartinės germanų kalbos yra išlaikiusios ryškų germanišką pobūdį. Plačiai paplisdamos germanų kalbos jau anksti yra veikusios ir kaimynines kalbas. Apsčiai germaniškų skolinių randame romanų, slavų, suomių ir baltų kalbose.

ITALIKŲ KALBOS *

Italikų kalbos — kentuminė indoeuropiečių kalbų šaka, senovėje paplitusi dabartinėje Italijoje ir skaldoma dviem grupėmis: lotynų-faliskų ir oskų-umbrų. Jų bendroji rekonstruotinė prolytė vadinama proitališkąja prokalbe (vok. Ur-Italisch), ir paprastai arčiau siejama su keltų prokalbe. Spėjama, kad abi jiedvi yra išriedėjusios iš tos pačios ide. tarmės, išsiskyrusios iš bendrosios prokalbės žymiai anksčiau nei germanai ar graikai ir kurį laiką sudariusios atskirą italokeltų prokalbę. Tos italikų ir keltų protautės pirmykščių sodybų (apie 3000 m. pr. Kr.) ieškoma pietinėje Vokietijoje, Maino ir aukštutinio Dunojaus bei Reino upynuose. Iš eilės italikams ir keltams bendrų naujadarinių ypatybių pažymėtina pvz. o-kamienių daiktavardžių vs. km. galūnė -ī, lot. lupī ‘ vilko ’, sen. airių maqi ‘ sūnaus ’, galų Segomari (vd. Segomaros), kur kitos kalbos yra išlaikiusios pirmykštinę ide. galūnę -*s y o arba -*s o, pvz. skr. vṛ́kasya, got. wulfis, sen. saksų wulfas ‘ vilko ’. Tačiau tą italokeltų prokalbės laikotarpį tariama buvus gana trumpą. Ir apskritai šių dviejų šakų tarpusavio artimumas kitokio pabūdžio nei pvz. arijų kalbų. Artimesni kalbiniai ryšiai čia sieja ne tiek pačias šakas, kiek atskiras jų grupes, būtent lotynus-faliskus su airiškąja keltų grupe, o oskus-umbrus su britiškąja. Paskutiniais laikais italikų ir keltų kalbų artimumo klausimu yra kilę dar naujų abejonių, o kai kas tai norėtų aiškinti ne tiek genealoginiu giminumu, kiek bendra sena iliriška įtaka (H. Krahe).

Italikų protėviai Apeninų pusiasalyje kūrėsi keliomis bangomis. Pirmąją bangą sudarė lotynai, kurie apie 2000 m. pr. Kr. perėję Alpes, visų pirma įsikuria Pado žemumoje, o vėliau paplinta ir visoje šiaurinėje bei vidurinėje Italijoje. Anksti atsiskyrę nuo kitų kiltinių savo giminaičių lotynai, palyginti, gerai išlaikė ir senovišką kalbos sandarą. Bet, greičiausia dėl liguriško substrato įtakos, jie balsingus aspiruotus ide. sprogstamuosius bh, dh, gh, g^{w}h, kaip ir graikai, išverčia nebalsingais ph, th, kh, k^{w}h, iš kurių vėliau, išskyrus tik tarpbalsinę padėtį, išriedi vien f ir h (plg. skr. bhrárāmi ‘ nešu ’, dhūmáḥ ‘ dūmai ’, váhati ‘ važiuoja ’, bet gr. phérō, thymós ‘ gyvybė, drąsa, pyktis ’, ókhos ‘ vežimas ’ ir lot. ferō, fūmus, vehit). Antroji stipresnė oskų-umbrų banga (tarp 1500—1100 m. pr. Kr.) ne tik padengia ankstesniąją lotyniškąją, bet nusirita ir toliau į pietus. Lotynai išlieka tik siaurame plote Tiberio žemupyje. Tuo būdu apie 1000 m. pr. Kr. Apeninų pusiasalyje dviejų giminaičių, bet skirtingų

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, IX, 184-185.

tarminių grupių sankryžos keliu galutinai susiformuoje itališkoji ide. kalbų šaka.

Lotyniškųjų tarmių V—III pr. Kr. skiriama dvi grupės: pietinė ir šiaurinė. Pirmąją sudarė gana skirtingos Romos ir Prenestos tarmės į pietus nuo Tiberio (Latium), o antrąją faliskų tarmė, stipriai paveikta ir iš visų pusių apsupta etruskų kalbos. Oskų-umbrų grupei priklausė oskai, arba samnitai — Samniume, Kampanijoje bei Lukanijoje ir umbrai — Umbrijoje. Tarp šių vidurinėje Italijoje gyveno sabelių (Sabelli) kiltys Marrucini, Paeligni, Vestini, Sabini, Aequi ir Marsi kalbiškai artimos oskams, nors pastarosios trys jau anksti pateko lotynų įtakon. Į pietų rytus nuo Laciumo gyvenusieji volskai (Volsci, Hernici, Aurunci) greičiausia buvo artimesni umbrams. Pagaliau oskų-umbrų grupei priskiriami ir Sicilijos sikulai (Siculi). Oskų ir umbrų kalbos žymiai skiriasi nuo lotynų, bet iš kitos pusės turi su ja ir bendrų naujadarinių ypatybių. Garsyne joms būdingas yra p vietoje lot. qu (pvz. oskų pis = lot. quis), taip pat žodžio vidurio f vietoje lot. b ir d. Oskų kalba kai kuriais atžvilgiais senoviškesnė ne tik už umbrų, bet ir už lotynų kalbą.

Italikų kalbų rašytiniai paminklai prasideda įrašais. Seniausias iš lotyniškųjų yra Prenestos įrašas (Fibula Praenestina) apie 600 m. pr. Kr., nors ištisiniai senosios lotynų kalbos paminklai prasideda tik nuo antrosios III a. pusės pr. Kr. Oskų kalba yra išlikę apie 200 įrašų (V a. pr. Kr. — I a. po Kr.). Žymiausi iš jų teisinio pobūdžio Cippus Abellanus ir Tabula Bantina iš II a. pr. Kr. Vienintelis umbrų paminklas yra Iguvijaus lentelės, kurių seniausios gali būti iš II ar III a. pr. Kr. Raštą lotynai pasiskolino iš vakarinių graikų, tik kiek perdirbdami dėl etruskų įtakos. Oskų-umbrų paminklai rašyti iš dalies lotynišku raštu arba vietiniais raidynais, taip pat graikiškos kilmės.

Iš visų italikų kalbų tik vienai lotynų kalbai teko suvaidinti pasaulinės reikšmės kultūrinės kalbos vaidmenį. Po vad. sąjungininkų karo 90—89 m. pr. Kr. oskų-umbrų kalbiniai plotai ima siaurėti, nors, kaip liudija įrašai, Pompėjoje dar ir I a. po Kr. plačiai tebevartota oskų kalba. Tik vėlesniais amžiais Romos valstybingumo nešama ‘ lingua Romana ’ išstumia visas kitas kalbas ne tik Italijoje, bet ir visuose imperijos vakaruose. Žlugus vakarinei imperijai (476) ir nutrūkus provincijų tarpusavio ryšiams, be to, iš dalies veikiant vietinių kalbų substratui, susidaro palankios sąlygos tolimesnei kalbinei diferenciacijai ir iš vad. liaudinės lotynų kalbos kelių amžių būvyje išriedi visa eilė naujų romanų kalbų.

Dažniau lotynų kalba arčiau dar gretinama su graikų. Bet tas tariamas jų artimumas nėra genealoginis, o tik skolybinis. Mat lotynų kalba, kaip civilizacinė, iki tam tikro laipsnio yra graikų kalbos atmušas.

NEINDOEUROPIEČIŲ KALBOS

BANTU KALBOS *

Bantu kalbos — Afrikos negrų kalbų šeima. Bantu vardu tos kalbos pramintos 1856 m. anglo W. Bleeko. Bantu kalbomis kalbama pietinėje Afrikoje maždaug nuo linijos—italų Somalio pietinis kampas, Viktorijos ežeras, Kongo šiaurinė siena, Nigro žiotys ir, be to, dar Madagaskaro žiemių vakarų dalyje. Viso šito didžiulio ploto kalbinis vaizdas labai vienalytiškas, nors etninė gyventojų (ligi 60 mil.) kilmė ir nevienoda. Tik pietvakariuose, tarp Oranžės ir Kubango upių, yra išlikusios senosios bušmenų-hotentotų kalbos. Bantu kalbos priskiriamos naujųjų Afrikos kalbų grupei, nes spėjama, kad jos, išstumdamos kitas kalbas, bus paplitusios iš šiaurės vakarų. Čia jos artimais giminystės ryšiais tebėra susijusios su vad. bantuidinėmis kalbomis, išmėtytomis šiauriniame Kongo atkraštyje, Kamerune ir Sudane. Raidos atžvilgiu bantuidinės kalbos senoviškesnės už bantu kalbas ir laikytinos prabantiškomis. Kitų dar manoma, kad bantu kalbos esančios giminės su senąja egiptiečių kalba, nes pietų Kordofane ir ligi šiol tebėra gyva viena bantuidinė šnekta. Bantu kalbų skiriama 7 didesni tarmių būriai: teke, songo, ndonga, suaheli, konde, makua ir sotho, o iš viso ligi 70 atskirų tarmių. Visos bantu kalbos pasižymi ryškiu skambumu; charakteringiausios jų fonetinės ypatybės: skiemenų atvirumas, net ir svetimuose žodžiuose, pvz. K i r i s t i ‘Kristus’, kirtis priešpaskutiniame skiemenyje, labai įv. balsynas, kaikuriose tarmėse pažįstama muzikalioji priegaidė, pvz. dnalos šnektoje žodis m b a pagal balsio tono augštumą gali reikšti ‘aš’ (a augštas), ‘rūkas’ (a žemas) ir ‘jamsas’ (toliau duoninė šaknis; a kyla), priebalsių kaita, pvz. a n-d o l i t e ‘jis į mane žiūrėjo’ ir a t u l o l i t e ‘jie į mane žiūrėjo’, g o n d a ‘būti saldus’ ir g o m w u ‘saldus’. Žodžiai sudėti iš šaknų (paprastai priebalsis + balsis + nosinis + priebalsis) ir reikšminių priešsagų bei posagų, pvz. kn reiškia bendratį, u- — antrąjį būtojo laiko asmenį, o -a veiksmo trukimą (ilgumą): k u - t a n d - a ‘mylėti’, u-t a n d-a ‘tu mylėjai’ ir ‘myli’. Gramatinė giminė ir linksniavimas bantu kalboms visai svetima. Vardininko ir galininko kategorijos skiriama iš žodžio vietos sakinyje: pirmasis dedamas prieš, o antrasis po veiksmažodžio.

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, II, 183.

Ir kiti gramatiniai žodžių santykiai reiškiami visai skirtingai, pvz. būdvardinis pažyminys gauna pažymimojo daiktavardžio kitokią dg. pradžią: suahelio tarmėje k i-s u k i-k a l i 'aštrus peilis' (-kali aštrus), o dg. v i s u v i-kali. Daiktarvardžiai sunkiai atskiriami nuo veiksmažodžių. Bantu kalbose daug balsių. Svarbiausios bantu kalbos suaheli, songo, teke, konde, makua ir sotho.

DRAVIDŲ KALBOS *

Dravidų kalbos sudaro atskirą k. šeimą, kuri visai neturi kitų artimesnių giminaičių. Dravidų kalba dabar kalbama ištisai visoje p. Indijoje ir salomis vidurinėse srityse bei rytuose, iš viso apie 70 mil. žmonių. Kalbančiųjų skaičiumi kiek gausingesnės r. Indijoje yra k u j o (1.500.000) ir k u r u h h o kalbos, bet taip pat tik liaudinės ir nykstančios. Žymiausia iš visų yra t a m i l ų kalba Indijos pietų rytų kampe ir š. Ceilono dalyje (apie 19.000.000), kuriai gana artimas m a l a j a l a m a s (per 7 mil.), ištisęs Malabaro pakraščiu. Tamilai turi seniausią (nors tiksliai nedatuotą) ir gausingiausią literatūrą iš visų dravidų kalbų; jos raidai žymios įtakos yra turėjęs sanskritas. Pats tamilų vardas tik vėlyvesnis perdirbinys iš dravidų vardo (sanskrito Dravida, Dramida, prakrito Davida, Davila, palio Damila davė pradžią tamilams, arba tamulams). Į šiaurę nuo tamilų ir malajalamo kalbama k a n a r o s (10.500.000) ir t e l u g a u s (arti 24.000.000) kalbomis. Kanaros kalba rašytas ir seniausias dravidiškas įrašas (V a. po Kr.), o literatūra prasideda nuo IX a. Telugaus raštijos pradžia siekia į XI a. Nors ši kalba kalbančiųjų skaičiumi ir gausingiausia, bet kaip kultūrinė visų dravidų kalba tarpe pirmauja tamilų kalba. Rašomos dravidų kalbos iš š. Indijos IV ar V a. pasiskolintais raidynais.

EGIPTIEČIŲ KALBA **

Egiptiečių kalba — genealogiškai priklauso hamitų kalbų šeimai, bet turi artimų ryšių ir su semitų kalbomis, ypačiai žodyne ir iš dalies morfologijoje. Spėjama, kad susidarant maišytinei senųjų egiptiečių tautai, į pirminių gyventojų kalbą pakartotinai yra įsilieję semitiškų elementų. Egiptiečių kalba pažįstama jau nuo 4000 m.

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, V, 176.

** *Lietuvių Enciklopedija*, V, 360.

pr. Kr., tebebuvo visai gyva ir gaji dar VII a. po Kr., o ligi mūsų laikų išliko kaip koptų bažnyčios liturginė kalba. Egiptiečių kalbos raida yra glaudžiai susijusi su pačia Egipto istorija ir raštu. Pirmų paveikslinių paminklų yra jau iš priešdinastinių laikų. Tačiau aiškintojų svyruojama, ar čia simboliniai ženklai, ar jau tikras paveikslinis raštas, vad. piktogramos, kur reiškia visą mintį, ne atskirą žodį. Bet prie kaikurių paveikslų randama jau ir žodžių, rašytų hieroglifais. Trečiosios dinastijos laikų piramidėse (Saggana) yra išlikę net ištisų hieroglifinių tekstų. Anksčiau susidariusi rašomoji kalba senosios valstybės laikais (nuo 2900 m. pr. Kr.) palieka gausių paminklų, bet pati, vartojama dvasininkų ir amato raštininkų, ilgus amžius maža tekinta. Su vidurine valstybe (2200—1800) prasideda klasikinis egiptiečių kalbos laikotarpis, kuris apskritai tęsia senąją kalbos tradiciją, nors rašoma jau paprastesniu hieratiniu raštu, ypačiai papyruse. Bet šnekamąja kalba rašytieji tekstai žymiai skiriasi nuo įrašinės kalbos. Iš šio laikotarpio yra daug dailiosios literatūros paminklų. Ir naujosios valstybės (1580—1100) metu raštininkai įrašuose tebeseka klasikinę vidurinės valstybės kalbą. Bet liaudinė kalba vis plačiau įsigali ne tik šiaip raštijoje, bet ja apie 1200 m. rašoma net oficialiniai įrašai. Ši kalba vad. naująja egiptiečių kalba, jai tebevartojama hieratinis raštas. VII ir V a. įrašuose dar bandoma dirbtinai ir puristiškai gaivinti senąją kalbą. Nuo VII a. pr. Kr., persų, makedoniečių ir romėnų valdymo laikais, ligi pat įsigalint krikščionybei Egipte, kaip bendrinė, vartojama demotinė kalba, tuo vardu pavadinta pagal to meto demotinį raštą. Jauniausia egiptiečių kalbos atžala yra koptų kalba. Į šią liaudinę kalbą III a. buvo išverstas Šv. Raštas. Naudotasi graikų raidynu, papildytu keliais rašmenimis iš demotinio rašto. Nuo VII a. koptų kalbą pamažu ištumia arabų kalba, nors dar ir XV a. Egipto krikščionys tebekalbėjo koptiškai. Bet apie XVII a. ji visiškai išnyksta, tik maža kaimiečių grupė dar ir XIX a. kalbėjusi koptiškai. Tačiau senoji Aleksandrijos tarmė, nuo XI a. vienintelė krikščionių koptų rašomoji kalba, nors tikinčiųjų ir nebesuprantama, tebevartojama bažnyčioje. Paskutiniais laikais bandyta šią liturginę kalbą vėl atgaivinti.

ESKIMŲ-ALEUTŲ KALBOS *

Eskimų-aleutų kalbos — dvilypė atšiaurio kalbų šeima, ištisusi nuo Grenlandijos rytų per visą Amerikos šiaurę iki pat Azijos rytinio

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, VI, 44.

atkraščio ir net į Sibirą. Tačiau, nežiūrint milžiniško ploto, jomis kalba vos apie 93.000. Giminumas tarp abiejų šakų tolimas, bet paskutiniais laikais visuotinai pripažintas. Aleutų kalbos pagrindinai atsiskiria žodynu. Eskimų kalbos gausios tarmės savo tarpe labai artimos, susikalbamos. Jų skiriama dvi grupės: tikrųjų eskimų (47.000) Grenlandijoje, Kanados bei Aliaskos šiaurėje, rytiniame Azijos iškyšulyje ir Aliaskos eskimų (30.000) — pusiasalio pietvakariuose. Yra dar pereiginių senoviškesnių tarmių Aliaskoje ir Sibire. Eskimų kalba, kaip ir indėnų, gramatiniu sandaru priklauso vad. prijungtinėms, arba sakininėms kalboms. Gramatinės giminės visai nepažįsta. Klausiamųjų įvardžių skiriama asmeniniai ir daiktiniai, pvz. k i n a 'kas?' (= asmuo), s u n a 'kas?' (= daiktas). Skaičių yra trys, o linksnių svarbiausi du: absoliutyvas (maždaug mūsų vardininkas) ir savotiškas genetyvas; be to, dar penki vietininkai. Eskimų rašomosios kalbos užuomazga darosi Labradoro tarmės pagrindu. Vakarinės Grenlandijos tarmė dėl amžius trunkančios danų kultūros įtakos žymiai atsiskyrė nuo kitų eskimų tarmių. Mažesnės aleutų šakos (16.000) dviem sunkiai susiprantamom tarmėm (rytinė Unalaska, vakarinė Atka) kalbama Aleutų salose ir dalinai vakariniame Aliaskos iškyšulyje. Dėl rusų kolonizacijos aleutų kalboje yra nemaža ir rusiškų skolinių. Be to, per paskutinį karą ir po jo daug gyventojų iškeldinta. Visos keturios eskimų-aleutų šeimos tarminės grupės susiduria Aliaskoje. Todėl spėjama (Sapir) čia buvus ir jos lopšį. Azijos eskimai, palyginti, vėlyvais laikais yra atsikraustę iš Amerikos. Seniau eskimų kalbos Š. Amerikos rytuose buvo paplitusios žymiai piečiau. Jų genetinis ryšys su Sen. Pasaulio kalbomis nėra aiškus, tik spėjama esant tolimesnes giminaites su altajiečių arba uralo-altajiečių kalbomis. Pagrindus moksliniam eskimų-aleutų kalbų tyrimui yra padėjęs danas W. Thalbitzer.

ETIOPIJOS KALBOS *

Abisinijoje kalbama apie 40 atskirų kalbų ar tarmių, priklausančių semitų, kušitų ir nilotų kalbų šeimoms, ir jos dažnai netiksliai vadinamos abisinų, arba etiopų kalba. Bet imant genealogiškai Etiopijos kalbomis vadinama kelios semitiškos kalbos, kartu su arabų kalba sudarančios pietinę semitų kalbų grupę. Senoji (etiopiškai ge'ez 'išeiviai'), Aksumo valstybės rašomoji kalba, išriedėjo semitams daugelį šimtų metų pr. Kr. iš p. Arabijos atsikėlus į Abisiniją

* *Lietuvių Enciklopedija*, VI, 84.

ir sumišus su pirmykščiais krašto gyventojais hamitais. Nuo XIII a. ši kalba yra jau mirusi, bet tebevartojama Abisinijos bažnyčios kulte ir iš dalies kaip mokslo kalba. Naujųjų Etiopijos kalbų yra kelios. Tiesiog iš senosios etiopų kalbos išriedėjo kalba, kuria kalbama Tigrės srityje ir kuri amhariškai vad. tigrinia; joje daug ir amhariškų elementų. Kita senajai etiopų kalbai artima tarmė yra davusi pradžią tigrės kalbai, kuria kalbama į šiaurę nuo tigrinos, Eritrėjoje ir Dahlako salose. Didžioji dalis Abisinijos augštumos, nuo Takazės upės šiaurėje iki Mėlynojo Nilo ir Havašo pietuose vėl priklauso amharų kalbos (amh. amharinia) plotui. Su ambariškos ' Saliamono ' dinastijos įsigalėjimu XIII a. šios kilties kalba pasidaro valstybine kalba. Bet raštijoje dar ilgai viešpatauja senoji etiopų kalba. Nuo šios pastarosios amharų kalba labai žymiai skiriasi, kaip ir apskritai nuo kitų semitų kalbų. Mat, jai ypač didelės įtakos yra padarę nukariautieji hamitai. Bet ir pati amharų kalba turi didelių tarminių skirtumų; harario (Hararo apyl.) ir guragės (į p. nuo Adis Abebos) tarmės kitų laikomos atskiromis kalbomis. Bent vardu paminėtinos ir baigiančios nykti gafato ir argobos kalbos. Amharų kalba, kaip valdančiojo sluogsnio, imperatoriaus dvaro bei susisiekimo kalba, pirmauja visame krašte ir nuo XX a. pradžios ima ištumti visas kitas kalbas, ypač kušitų p. Abisinijoje. Čia nemaža prisideda ir po I pas. karo atsiradusi amhariška spauda. Etiopų raštas yra išriedėjęs iš pietų arabų rašto III a. Kr. g. Sen. etiopų kalbos raidyną sudaro 26 priebalsės, o ambarų — 36. Bet kiekviena priebalsė turi po šešias atmainas ir tuo būdu pažymimi šiaip semitų rašte nerašomi balsiai. Rašoma iš kairės į dešinę.

ETRUSKŲ KALBA *

Etruskų kalba — neaiškios genealoginės kilmės kalba senojoje Etrurijoje Vidurinėje Italijoje. VI a. pr. Kr. ji buvo paplitusi ne tik Laciume, bet ir Kampanijoje bei Pado lygumoje. Nuo 250 m. nuolat spaudžiama lotynų kalbos etruskų kalba galutinai išnyko imperatorių laikotarpio pradžioje. Etruskų kalbos paminklus sudaro per 9000 trumpų įrašų, daugiausia antkapiuose, be to aukadaikčiuose, įrankiuose ir vazose. Jie priklauso dviem periodams (senasis VII—VI a., naujasis III—I a.) ir skelbiami Corpus inscriptionum etruscarum (1893 tt.). Ilgiausias tekstas (apie 1700 žodžių), savotiškas aukinis

* *Lietuvių Enciklopedija*, VI, 94.

kalendorius, 1892 m. buvo surastas drobės juostoje, apvyniotoje apie egiptinę mumiją (vad. Zagrebo mumijos raikštis). Atrodo, vėliau etruskų kalba buvo radęsi ir šiaip raštijos. Pvz. visai tikra, kad d i s c i p l i n a e t r u s c a būta etruskų religinių apeigų ir būrimų aprašo, apie kurį žinojo ir Ciceronas. Gramatiko Varrono vėl minimas etruskų rašytojas tragikas Volnius. Keletas etruskiškų terminų, susijusių su drama, pvz. p e r s o n a 'kaukė', buvo visuotinai įsigalėję Romoje. Gal būt ir romėnų s a t u r a ne vien tik vardą (etr. s a t r, s a t i r 'kalbėti, sakyti') yra gavusi iš etruskų. Trūkstant dvikalbių tekstų, įrašų nėra pasisekę iki šiol patenkinamai išskaityti. Žinoma maždaug 100—200 žodžių reikšmė ir apytikriai interpretuota trumpesnių sakinių, kaip pvz. vienos senesniojo periodo vazos įrašas: m i l i c i n e š i m u l u h i r s u n a e š i 'ši duota (ar padaryta) Likinijui Hersinajui'. Nepasisekus grynai kalbotyriniam metodui, vėliau Zegrebo mumijos raikščio tekstui interpretuoti bandytas (Olzscha) vad. filologinis-istorinis metodas, kur reikšmės rakto jieškoma kaimyninių kalbų vartotose religinėse formulose. Dėl etruskų kalbos neindoeuropiškumo dabar neabejojama, nors iš kitos pusės visgi pripažįstama ją prisiėmus indoeuropietiškų elementų, kaip tai matyti iš italikų ir etruskų tikrinių vardų sankryžos. Nežiūrint Herodoto liudijimo, etruskų kalbos giminumas su M. Azijos kalbomis ir ypač su lidų kalba neįrodomas. Neabejotinas tik jos ryšys su vienu VI a. pr. Kr. įrašu, rastu Lemno saloje. Etruskų raštas yra kilęs iš vakarinių graikų raidyno, o iš jo jau yra išriedėjęs oskų-umbrų raštas. Pietinių etruskų įrašuose randami skiemenų žymimieji taškai rodo jų raštą turėjus ryšį su ankstesniu skiemeniniu raštu. Rašyta etruskų paprastai iš dešinės į kairę.

INDONEZIEČIŲ KALBOS *

Indoneziečių kalbos — vakarinė austronezinės k. šeimos šaka, paplitusi Indonezijoje, Malakoje, Filipinuose, r. Formozoje, Marianų salose ir Madagaskare. Skiriama trys grupės: vakarinė, rytinė ir šiaurinė. Iš vakarinių svarbiausia malajų k., iš kurios yra kilusi ir Indonezijos valstybinė kalba (Bahasa Indonesia). Šiaurinei grupei priklauso filipiniečių kalbos (nuo 1937 m. oficialinė: tagalogas), o pietinei malagasis (Madagaskare). Sena raštija javiečių (kavis, arba senoji javiečių kalba, XI a. paminklai), taip pat malajų. Indoneziečių kalbose pasireiškia stipri indų ir islamo įtaka. Raštas: seniau arabų, o dabar pereita į lotynų.

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, VIII, 493.

KARAIMŲ KALBA *

Karaimų kalba priklauso tiurkų kalbų šeimos kipčakų-oguzų šakai. Seniau karaimiškai kalbėta Kryme (1932 m.: apie 10.000), Ukrainoje ir Lietuvoje (Trakuose, Vilniuje, Panevėžyje). Per paskutinį karą ir po jo karaimus visiškai išblaškius, karaimiškai kalbančių yra likę tik Lietuvoje — Trakuose ir Ukrainoje — Lucke bei Haliče. Tačiau apskritai karaimai iš seno yra daugiakalbiai. Savo kalba jie naudojasi tik namų reikalui, o šiaip — tos vietos kalba, kurioje gyvena. Pvz. Trakų karaimai, be savo kalbos, visi kalbėjo lenkiškai ir rusiškai. 1939 m. atgavus Vilnių, karaimai tuojau ir labai noromis ėmė mokytis lietuviškai. Sovietų šaltinių teigimu Krymo karaimai esą galutinai perėję į rusų kalbą, ją vartoją jau ir namuose. Neskaitant Krymo, pagal darbatines karaimų gyvenamąsias vietas, skiriama ir dvi karaimų kalbos tarmės: š i a u r i n ė, arba Trakų ir p i e t i n ė, arba Lucko-Haličo. Tarminiai skirtumai žymūs ne tik fonetikoje ir morfologijoje, bet taip pat ir žodyne bei sintaksėje. Tai visų pirma aiškintina tuo, kad Lietuvos karaimai nuo Vytauto laikų nebeturi tiesioginių ryšių su likusiais savo tautiečiais. Raštą karaimai vartoja hebraišką, prisiimtą VIII ir IX a. sąvartoje kartu su mozaizmu. Hebrajų kalba jų vartojama ir religinėje literatūroje.

KARELŲ KALBA **

Karelų kalba kartu su vepsių kalba sudaro Baltijos, arba vakarinių suomių kalbų šiaurės rytų šaką. Skiriamos trys tarmės: šiaurės bei vidurio, pietų vakarų ir pietų rytų. Pastaroji artimesnė vepsių kalbai. Kareliškomis vadinamos ir kaimyninės pietų rytų suomių tarmės. Karelų kalba yra liaudinė nerašytinė kalba su gausia tautosaka. Ir Kalevala yra kareliškos kilmės. Po 1923 m. vad. Karelijos autonominėje respublikoje bandyta kurti karelų bendrinė kalba, bet 1940 m. sovietai politiniais sumetimais įvedė suomių kalbą. Ir panaikinus (1956) sąjunginę respubliką, ji šalia rusų k. tebelaikoma antrąja oficialine kalba.

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, X, 495.
** *Lietuvių Enciklopedija*, X, 539.

KAUKAZO KALBOS *

1. Plačiąja geografine prasme visos dabar Kaukaze kalbamos kalbos. Be Kaukazo kalbų siaurąja prasme čia atstovaujamos ir indoeuropiečių (rusų, ukrainiečių, esetinų armėnų, kurdų ir kt.), altajiečių (azerbaidžaniečių, kumikų) ir net semitų (sirų) kalbos.

2. Siaurąja kalbotyrine prasme terminas taikomas labai margai (per 40 atskirų kalbų), bet skaičiumi negausiai (vos 3,5 milijono) kalbų grupei, jau tūkstančius metų paplitusiai Kaukazo kalnuose ir iš dalies prieškaukazio lygumose. Vengdami sąvokos dviprasmumo kai kurie tyrinėtojai (A. S. Čikobava), pasigavę iberų vardą, čia vartoja iberokaukaziečių terminą. O N. J. Marras, klaidingai sugiminiavęs Kaukazo kalbas su semitų kalbomis, vėl jas buvo pavadinęs jafetitų kalbomis. Skirstomos Kaukazo kalbos trimis grupėmis: pietų, vakarų ir rytų.

I. Pietinė (kartveliškoji, arba iberiškoji) grupė:

1. Gruzinų kalba, žymiausia ir gausiausia (apie 1.611.000) iš visų Kaukazo kalbų, su sena originalia literatūra (seniausias Bolniso įrašas iš 493 ar 494 m.) ir savu raštu (Zatmainos: chucuri — bažnytinis ir mchedruli — vad. karinis, dabar visuotinai vartojamas), susidariusiu, kaip ir armėnų raštas, apie 400 m. iš ankstyvojo vid. persų (pehlevi) raidyno su žymia graikiška priemaiša. Gruzinų tarmių yra ir už Gruzijos ribų: ingilojų (Azerbaidžane), imerchevų (Turkijoje) ir fereidanų (Persijoje).

2. Zanų kalba, kurią sudaro dvi, palyginti, artimos tarmės: mingrelių (vakarinėje Gruzijoje ir pietinėje Abchazijoje, apie 284.000) ir lazų, arba čanų (Juodosios jūros pakraščiu, Gruzijos—Turkijos pasienyje ir Turkijoje, apie 160.000). Dažnai šiedvi tarmės buvo laikomos atskiromis kalbomis (Marras ir kt.). Apskritai zanų kalba labai artima gruzinų kalbai.

3. Svanų kalba, suskilusi keturiomis smulkiomis tarmėmis (tarp Elbruso ir Kazbeko, į š. nuo mingrelių, tik 13.000). Ji žymiai jau skiriasi nuo gruzinų kalbos ir sudaro lyg pereiginę grandį į vakarines Kaukazo kalbas. O šiaip ji savo senoviškumu labai svarbi pietinių kalbų istorijai.

Zanų ir svanų kalbos — liaudinės ir nerašytos. Raštui jie naudojasi gruzinų k.

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XI, 188-190.

II. Vakarinė (abchazų-adigų) grupė:

1. Abchazų kalba, suskilusi keturiomis tarmėmis: abažujų (kadorų) ir bzibų (į pietus nuo Kaukazo gūbrio, Abchazijoje, centras: Suchumis), tapantų ir ašcharų, jungiamų į abazinų (abaza) tarminę grupę (šiaurinėje Kaukazo gūbrio pusėje, čerkesų ir adigų autonominėse srityse). Iš viso abchaziškai kalbančių yra per 70.000. Raštijai vartojamas gruzinų raidynas, o naujai kuriamai abazinų — rusiškas.

2. Čerkesų, arba adigų (adyghe) pogrupę sudaro dvi artimos kalbos: kiachų ir kadarbinų. Kiachų (adigų, žemutinių čerkesų) kalba dabar kalbama tik adigų autonominėje srity (apie 90.000, centras: Maikopas), bet seniau kalbėta ištisai visoje stepėje į pietus nuo Kubanės upės iki pat Juodosios jūros ir Kaukazo atšlaičių. Rusams 1864 m. užėmus šias sritis, daugumas kiachų išsikėlė Turkijon ir prieš I pas. karą gyveno išsiblaškę Sirijoje, M. Azijoje ir Balkanų pasiasalyje. Kabardinų (kabardiečių, aukštutinių čerkesų) kalba kalbama to vardo autonominėje respublikoje (sostinė: Nalčikas) ir, be to, čerkesų autonominėje srityje, iš viso apie 164.000. A. S. Čikobava abiem kalbomis kalbančių priskaito net 300.000 ir, be to, dar Turkijoje randa 130.000 čerkesų. Pastarasis skaičius aiškiai perdėtas.

3. Ubichų kalba (ubyh) sudaro lyg pereiginę grandį tarp abchazų ir čerkesų pogrupės kalbų. Ja seniau kalbėta Juodosios jūros pakraščiuose, į šiaurę nuo abchazų. Bet dėl rusų okupacijos 1864 m. visi ubichai išsikėlė Turkijon, daugiausia Anatolijon. Jų palikuonys Izmido apl. yra išlaikę savo kalbą net iki šių dienų.

III. Rytinė grupė. Jos sričiai tenka trikampis, kurį sudaro Terekas, Kaspijos jūra ir Kaukazo gūbrys. Ši grupė daug įvairesnė ir labiau suskilusi nei kitos dvi. Iš viso joje priskaitoma apie 30 atskirų kalbų. Dažniausiai jos skirstomos dviem pogrupėmis: centrinė — šiaurėje ir dagestaniečių — pietuose. Savo tarpe jos žymiai skiriasi, palyginti, maža ir žodyno bendrybių.

1. Centrinei pogrupei priklauso čečėnų, ingušų kalbos ir bačų (cova-tušinų) bei kistinų tarmės, kuriomis kalbama keliose vietovėse Gruzijoje (Zemo-Alvani Kachetijoje ir trys kaimai Achmeto rajone). Čečėniškai ir ingušiškai kalbančių prieš II pas. karą buvo 296.000 ir 74.000. Bet po karo, sovietams abi tautas ištrėmus Sibiran, faktiškai šios kalbos Kaukaze išnyko.

2. Labai susmulkėjusi yra dagestaniečių pogrupė. Joje išskiriamos trys šakos: avarų-andų-didų, dargintų-lakų ir samuriečių. Avarų kalba labiausiai paplitusi ir žymiausia visame Dagestane. Dar prieš sukuriant avarų rašomąją kalbą buvo susidariusi bendrinė šnekamoji vad. 'bol macc' (= kariuomenės kalba),

vartojama tarpkiltine dagestaniečių susisiekimo kalba. Iš viso avariškai kalbančių skaitoma apie 235.000. A n d ų skilčiai priklauso: andų, botlichų, godoberinų (ghodoberi), karatinų (karata), čamalalų, bagulalų, tindalų (tindi) ir achvachų kalbos. O d i d ų skiltį vėl sudaro: didų (dido), chvaršinų (chvarši), kapučinų (kapuči), hunzalų ir ginuchų kalbos. Tomis trylika kalbų kalbama nuo 1000 (chvaršinai), o daugiausia iki 8000 (andai) žmonių, susispietusių paprastai keliuose kalnų kaimuose. Kai kurios iš jų gal tik tarmės, pvz. godoberinų, nes nei pačios kalbos nei jų tarpusavio santykiai dar pakankamai neištirta.

D a r g i n ų (dargva) tarmėmis kalbama vidurio Dagestane (apie 200.000). Rašomosios kalbos pagridu eina akchušinų tarmė. Be pagrindo atskiromis kalbomis dažnai laikomos jos c h a i d a k ų ir k u b a č i n ų tarmės. Tarp avarų ir darginų pačiame Dagestano centre yra įsispraudusi l a k ų (kazi-kumuchų) kalba (apie 60.000), ypačiai įdomi savo gramatine sandara. Darosi ir rašomoji kalba.

Į p. nuo avarų, Samuro upyne iki pat Kaspijos jūros yra paplitusios vad. s a m u r i e č i ų kalbos. Visos jos yra stipriai paveiktos azerbaidžaniečių kalbos, kuri jas pamažu išstumia iš vartosenos. Gausiausia ir gajausia iš šios skiltie yra l e z g i n ų, arba kiurinų (küri) kalba, paskui t a b a s a r a n ų, abi rašytinės. Kitos čia priklausančios smulkios (nuo 2000 iki 12.000 kalbančiųjų) nerašytinės kalbos yra: agulų, buduchų, cachurų, džekų (krizų) ir rutulų. Visos jos daugiau ar mažiau syja su lezginų kalba.

Visai izoliuotos dagestaniečių pogrupėje yra trys smulkutės, taip pat nerašytos kalbos: u d i n ų (udi, ja kalba 2700 kalnėnų dviejuose kaimuose, Nidž ir Vartašen, Azerbaidžane ir Oktomberi k. Gruzijoje), c h i n a l u g ų (2000, to paties vardo kaime Šach-Dago kalno papėdėje) ir a r č i n ų (vos 850, Arči k. Dagestano kalnuose).

Dabartiniame raidos laipsnyje Kaukazo kalbos savo tarpe tiek daug skiriasi, jog net galima būtų abejoti jų morfologinio tipo bendrumu. Pvz. abchazų kalboje daiktavardžiai visai nelinksniuojami, bet veiksmažodyje ypačiai gausu lyčių; jomis reiškiama asmenys, skaičiai, laikai, nuosakos, galiniuotumas (tranzityvumas), statiškumas, dinamiškumas, dargi esama dalelyčių vietos ir laiko aplinkybėms reikšti. O iš kitos pusės lezginų kalboje gerai išplėtotas linksniavimas, bet veiksmažodyje neskiriama nei asmenų nei skaičių, tik laikai ir nuosakos. Bet lyginamasis tyrinėjimas visgi parodė, kad dabartiniai Kaukazo kalbų skirtumai nėra pirminiai, o tik atsiradę ilgos raidos būvyje. Vis daugiau ir daugiau konstatuojama bendrų bruožų gramatinėje sandaroje ir žodyne. Tokie yra fonetikoje: priebalsių gausumas palyginus su balsiais, būtent trys sprogstamųjų ir afrikatų eilės

(skardieji, o duslieji aspiruoti ir vad. abruptyviniai, t. y. su kietuoju prataru). Morfologijoje būdinga silpna daiktavardžio ir veiksmažodžio diferencija, pasyvinė veiksmažodžio konstrukcija (nėra tiesioginio papildinio, taigi ir galininko linksnio) ir veikslų neskyrimas, atskiros gramatinės kategorijos žmogui (asmeniui) ir daiktui, žodžio šaknų vienaskiemeniškumas. O iš ryškesnių grupinių tipologinių skirtumų pažymėtina, kad vakarinės kalbos veiksmažodžio asmeniniais priešdėliais reiškia ne tik veiksnį, bet ir papildinį, o rytinėse veiksmažodis yra beasmenis ir vardažodžiai pasižymi gausia kaityba. Pietinės grupės kalbos apskritai yra kaitomosios ir tipologiškai laiko vidurį tarp vakarinės grupės ir indoeuropiečių kalbų.

Beieškant Kaukazo kalbų, ypačiai pietinių, giminystės ryšių su kitomis kalbomis daug klaidžiota. Iš to tik galutinai paaiškėjo, kad jos neturi nieko bendro nei su indoeuropiečių, nei su altajiečių, nei su semitų kalbomis. Bet pastebėta kai kurių bendrybių iš vienos pusės su baskų, o iš kitos su kai kuriomis mirusiomis priešakinės Azijos ir Mezopotamijos kalbomis (protohetitų, elamų, churų, urartų ir sumerų). Bet tuo tarpu kokių aiškesnių genetinių ryšių neįrodyta. Dabar veik visuotinai priimta yra nuomonė, pareikšta F. Müllerio jau 1864 m., pagal kurią Kaukazo kalbos laikomos liekana, kaip ir baskų kalba Pirenėjuose, gausios priešistorinės kalbų grupės, kai kurių tyrinėtojų (T. Milewski) vadinamos azianitų vardu. Azianitų kalbos buvo paplitusios ir užkaukazyje, iki pat Persų įlankos, M. Azijoje ir, spėjama, net Pirenėjų pusiasalyje bei britų salose.

Išskyrus seną literatūrinę gruzinų kalbą, iš kitų Kaukazo kalbų rašomosiomis, ir būtent po 1920 m., yra pasidariusios tik 10. Visų pirma joms buvo įvestas lotynų raidynas, bet nuo 1938 m. primesta veik visuotinai rusiškas.

Kaukazo kalbų tyrinėjimui pradžioje daug yra nusipelnęs baronas P. Uslaras, vėliau A. Dirras, o naujaisiais laikais N. Trubeckojus, N. F. Jakovlevas, L. Žirkovas ir A. S. Čikobava.

PRIEDAI

BALTŲ IR SLAVŲ KALBŲ RAIDOS SKIRTYBĖS

(Padalas)

1. Tariamosios baltų-slavų prokalbės arba kalbinės vienybės skilimo datavimas:

Po III tūkstantmečio pr. Kr. — Rozwadowski (1912).
Prieš 2000 pr. Kr. — W. Ernitz (1958).
II tūkstantmečio pr. Kr. pradžia — V. Georgiev (1958).
Po II tūkstantmečio pr. Kr. — R. Trautmann (1947).
Apie 1500 pr. Kr. — T. Milewski (1948).
1500-1300 pr. Kr. — T. Lehr-Spławiński (1954).
I tūkstantmečio pr. Kr. pradžia — J. Otrębski (1958).
VII-III a pr. Kr. — J. Safarewicz (1945).
Po Herodoto (ca. 484-425 pr. Kr.) laikų — V. Kiparsky (1958).
IV a. pr. Kr. — P. Arumaa (1964).
Apie Kr. laikų pradžią — A. Sobolevskij (1924), A. Vaillant (1950), O. Szemerényi (1957).
I a. po Kr. — H. Smith ir H. Trager (1950).

2. Baltų ir slavų kalbų ryšių aiškinamieji terminai:

prokalbė (vok. Ursprache, rus. prajazyk, pr. langue mère, ag. protolanguage, parent language, lat. pirmvaloda),
kalbinė vienybė (vok. Spracheinheit, rus. jazykovoje jedinstvo, len. jedność językowa, pr. l'unité linguistique, ag. linguistic unity),
kalbinė bendrystė (vok. Sprachgemeinschaft, rus. jazykovaja obščnost', len. wspólnota językowa, ag. linguistic community),
glaudi visuma (vok. zusammenhängendes Ganzes),
bendra epocha ar *periodas* (rus. obščaja epocha, vok. Periode der Sprachgemeinschaft, ag. period of common language),
sambendryba (vok. Verkehrsgemeinschaft, rus. soobščnost'),
ilgaamžė kaimynystė (vok. jahrhundertlange Nachbarschaft),
tarminė sritis (vok. Dialektgebiet, rus. dialektnyj areal),
izoglosinė sritis (vok. Isoglossengebiet, rus izoglossnyj areal),
izoglosinė bendrystė (vok. Isoglossengemeinschaft, rus. izoglossnaja obščnost'),
pastebimai identiškos indoeuropiečių tarmės (pr. parlers indoeuropéens sensiblement identiques).
paralelinė raida (pr. développement parallèle).

3. Tyrinėtojų nuomonių pasiskirstymas.

Baltų-slavų prokalbės ar kalbinės vienybės teorijos šalininkai:

A. Schleicher (1861), J. Hanusz (1886), K. Brugmann (1897), W. Porzeziński (1911), J. Rozwadowski (1912), A. Brückner (1914), A. Šachmatov (1915), R. Trautmann (1923), A. Sobelevskij (1924), F. Specht (1934), J. Kuryłowicz (1934, 1956, 1957, 1958), T. Lehr-Spławiński (1946, 1958), T. Milewski (1948), O Szemerényi (1948. 1957), A. Vaillant (1950, 1955, 1957), J. Otrębski (1954, 1958), M. Leumann (1955), P. Arumaa (1955, 1963, 1964), N. van Wijk (1956), V. Georgiev (1958), W. Ernitz (1958), V. Kiparsky (1958), E Dickenmann (1958), P. Trost (1958).

Šios teorijos priešininkai:

J. Baudouin de Courtenay (1903), A. Meillet (1905, 1908, 1922, 1925, 1934), J. Endzelīns (1911, 1923, 1931, 1951, 1952), K. Jaunius (1908), K. Būga (1910, 1913, 1922, 1924), G. Bonfante (1935), Ch. Stang (1939, 1957, 1963, 1966), A. Senn (1941, 1954, 1966), E. Fraenkel (1950), W. Porzig (1954), A. Salys (1955), W. K. Matthews (1957), I. Lekov (1958), L. Bulachovskij (1958), B. V. Gornung (1958, 1963), J. Loja (1961), F. P. Filin (1962), A. Klimas (1967), S. Karaliūnas (1968).

Nuomones keitė:

V. Pisani. 1932: Bendrystės epocha (ne prokalbė) V a. pr. Kr. — IV a. po Kr. Bet 1949: Bendrystė abejotina, o prokalbė, atrodo, niekada neegzistavusi.

J. Safarewicz. 1946: Bendrystės laikotarpis (okres wspólnoty) tikrai egzistavęs po ide. prokalbės suskilimo. Bet 1961: Bendrystės epocha nėra visai tikra. Jeigu ji ir buvusi, tai II tūkstantmečio pr. Kr. pirmojoje pusėje. Baltų ir slavų kalbos gali būti kilusios iš vienos ide. tarmės.

J. Otrębski. 1947: « Baltų-slavų prokalbės niekad nebuvo ». Bet 1954: Baltų ir slavų kalbos kilusios iš vienos baltų-slavų kalbinės grupės, kurią reikia laikyti vienybe, kilusia iš vienos kalbos. 1958: « Vėlesniųjų baltų ir slavų protėviai kalbėjo ta pačia kalba. Paveldėtoji baltų-slavų vienybė pasibaigė, palyginti, vėlai, tiktai I tūkstantmetyje prieš m. e., tikriausiai to tūkstantmečio pradžioje ».

R. Trautmann. 1923: « Taigi aš visiškai remiuosi baltų-slavų kalbinės bendrystės teorija, ... kuri bene geriausiai nagrinėta Porzezińskio ir Rozwadowskio, taip pat Endzelyno ». Bet 1947: « Tikrai yra tiek daug stiprių kalbinių ryšių, jog turėjo būti kokio nors pobūdžio bendras pagrindas. Bet visa kita sunku nustatyti. Tačiau ' vienybės ' sąvokos nereikėtų pabrėžinėti. Skirtybių, savaime suprantama, buvo anksti ir jos laiko eigoje dar daugiau sustiprėjo ».

V. Mažiulis. 1959 : « Esu linkęs manyti, kad ... baltų ir slavų senieji (bei inovaciniai) panašumai — ' paralelumai ' nesiprašo į pagalbą tradicinės baltų-slavų prokalbės (resp. genetinio baltų-slavų kalbų vienumo) hipotezės ; kolkas čia galima išsiversti lingvistinės diferenciacijos bei integracijos principais, kuriuos nurodo J. Endzelynas ». Bet 1964 : Baltų-slavų seniausiųjų kontaktų irimo pradžia datuojama II tūkstantmečio pr. Kr. pirmaisiais amžiais. Slavų prokalbė egzistavusi, o baltų — ne ; baltų prokalbė teegzistavusi tik baltų-slavų prokalbės rėmuose (within framework of the Balto-Slavonic « Ursprache »).

4. Prokalbinės raidos skirtybės.

Baltų ypatybės nepažįstamos slavų :

1. Ide. ilgųjų progarsių *ā ir *ō skirtumo išlaikymas, kaip ir lotynų bei graikų kalbose. Slavų, germanų ir indų bei iranėnų jie suplakti į vieną balsį. Plg. lie. mótė, móteris : dúoti, la. māte : duot, lo. māter : dōnum, gr. (dor.) mātēr : dōron. Bet sbs. mati : dati, skr. mātā́ : dānám.
2. Ide. priebalsių junginys *sr* lietuvių išlaikytas sveikas, kaip ir indų. Tik latviai ir prūsai jį verčia *str* kartu su slavais ir germanais, albanais, trakais bei ilirais. Plg. lie. srovė̃, sravė́ti : skr. srávati ' teka '. Bet la. strāva, strāvuot, pr. Strowange, sbs. o-strovŭ ' sala ', trakų Strýmōn (upė, VIII a. pr. Kr.).
3. Kelintinio skaitvardžio priesaga *-mo- (lie. pìrmas, la. pirmais, pr. pirmas, kaip ir lo. prīmus, ags. forma, go. fruma, gr. prómos ' priešakinis '), o slavų *-u̯o- (sbs. prĭvŭ, rus. pervyj), kurią pažįsta ir indų, iranėnų, tocharų kalbos.
4. Lie. vienúolika, dvýlika (XVI a. liekas, antras liekas : lìkti) atliepia go. ainlif, twalif (ide. šaknis *leiqŭ-), o sbs. jedinŭ na desęte, dŭva na desęte (rus. odinnadcat', dvenadcat'). Plg. la. vienpadsmit, divpadsmit.
5. Prūsų kalbos vn. 1 asmens galūnė *-mai* (pr. asmai ' esu ', Daukšos duomies) formaliai atliepia graikų medialinei galunei *-mai*.
6. Baltų būdvardžių linksniavimas, kaip ir germanų, skiriasi nuo daiktavardžių linksniavimo, pvz. įvardinė vn. nd. galūnė : lie, basám, la. basam, pr. wargasmu (:kasmu ' kam '), o sbs. bosu, kaip ir bogu ' dievui '.
7. Esamojo laiko vn. 1 asm. galūnė *-u, -uosi* (iš ide. *-ō) : lie. nešu, nešuosi, la. nesu, nesuos, lo. ferō, gr. pherō, go. bera, o slavų nosinė *-o̯* : sbs. nesǫ, len. niosę.
8. Esamojo laiko nosinis intarpas ir kamienas *-sto-* (añka : àkti, pliñka : plìkti, smuñka : smùkti ; lie. dýgsta, tiřpsta = la. dīgst, tirpst : dýgti, tiřpti = la. dīgt, tirpt) neturi atitikmenų slavų kalbose.
9. Baltų kalbų dg. 3 asm. neturi atskiros galūnės : lie. nẽša, nẽšė, nèš, la. nes, nesa (trm. nese) nesīs, pr. imma, turri. Bet slavų sbs. nesetŭ : nesǫtŭ = rus. nesiot : nesut. Plg. lo. laudat : laudant.

10. Baltų būdvardinės priesagos -inga- (lie. protingas = la. prātīgs, pr. nigīdings = negĕdingas) nėra slavų kalbose.
11. Baltų mažybinių priesagų elementas *l* (lie. šunẽlis = la. sunelis, lie. duobẽlė = la. ryt. dūbele) svetimas slavų kalboms.

Slavų ypatybės nepažįstamos baltų:

1. Ide. priebalsis **s* tik slavų kalbose po *k*, *r*, *i*, *u* išvirsta *ch*, o lietuvių kalboje (neištisai) — *š*, kaip ir indų-iranėnų kalbose. Plg. sbs. vĭrchŭ, o lie. viršus, skr. várṣmā 'viršūnė', lo. verrūca 'iškilimas, karpa' (lo. *rr* iš ide. **rs*); sbs. ucho, o lie. ausìs, Avestos k. uši, go. auso, lo. auris (lo. *r*. iš ide. **s*); sbs. mĕchŭ, o lie. maĩšas, skr. mēšaḥ 'avinas', Avestos k. maēša 'avis'.
2. Nomina agentis su priesaga *-telĭ* (jai atliepia hetitų *-talla*), pvz. sbs. dĕlatelĭ darytojas, visai svetimi baltų kalboms.
3. Kūno dalių pavadinimų kamienas *-es-* (sbs. oko, ucho, tĕlo vn. km. očese, ušese, tĕlese) turi atitikmenų tik hetitų kalboje.
4. Dalyvių su priesagomis *-lo-*, *-no-* (sbs. neslŭ 'nešęs', nesenŭ neštas) baltų kalbos neturi.
5. Prokalbinis slavų kalbų skiemenų atvirumo dėsnis (sbs. osĭ, synŭ = lie, ašis, sūnùs) svetimas baltų kalboms.
6. Slavai prašoka baltus savo trimis palatalizacijomis. Plg. vn. sbs. vlĭče, druže: lie. vil̃ke, draũge, sbs. cĕna: lie. káina, sbs. vĕnĭcĭ: lie. vainìkas.
7. Baltų kalbose nėra jokių pėdsakų slavų sigmatinio aoristo (sbs. nĕsŭ 'nešiau', bychŭ 'buvau', molichŭ 'meldžiau').
8. Slavų kalbų skaitvardžių abstraktai sudaromi su priesaga *-tĭ*: sbs. pętĭ, devętĭ (rus. piat', deviat'), o lie. penkì, devynì, la. pieci, deviņi.

5. Vad. baltų ir slavų kalbų bendrybės.

V. Pisani (1932) buvo priskaičiavęs 26 bendrybes. A. Sennas (1954) iš jų tikrų naujadarinių terado tik 6.
O Szemerényi (1957) bendrybių bemini tik 14. A. Sennas (1966) iš jų taip pat atmeta 8.
Negalima pripažinti naujadarinėmis bendrybėmis:
1. Vn. km. formos lie. vilko, la. vilka: sbs. vlĭka (rus. volka) (iš ide. abliatyvo galunes *-ōd). Pr. vn. km. deiwas 'dievo'.
2. Įvardžiuotinių būdvardžių darybos: lie. basàsis, la. basais, pr. pirmoys: sbs. bosyi (iš *bosŭjĭ). Turėtume laukti slavų *bosošĭ ar bent *bosŭšĭ.

6. Žodynas.

R. Trautmanno (1923) žodyne yra apie 1600 žodžių, bet išimtinai baltų-slavų bendrybių Endzelynas rado apie 100.

Pvz. bendrybėmis laikomi:

* *mangia-* ' vyras ' sbs. mǫžĭ, len. mąž : go. manna ' vyras, žmogus ', skr. ir Avestos manu- ' t. p. '

**uīra-* ' vyras ' : lie. výras, la. vīrs, pr. wijrs, skr. ir Avestos vīra-, lo. vir, airių fer, go. waír, tocharų wir.

**sena-* ' senas ' : lie. sẽnas, la. sens, skr. sána-, Avestos hana-, armėnų hin, airių sen ' t. p. ', gr. hénos ' pernykštis ', lo. senex, go. sinista ' vyresnis '.

**uetuṣa-* ' senas ' : lie. (trm.) vẽtušas, vẽčas, la. vecs, sbs. vetŭchŭ (rus. vetchij), lo. vetus, gr. étos (trm. vétos) ' metai ', skr. vatsará- ' penkti metai 5 ar 6 metų laikotarpyje ', alb. vjet ' metai '.

Stang (1966). Sužymėjo arti 100 žodžių išskirtinai baltiškų (prokalbinių), kurių nepažįsta kitos ide. kalbos.

Pvz. lie. ąžuolas, la. uozuols, pr. ansonis ; lie. bríedis, la. briedis, pr. braydis ; lie. giñti, la. dzimt, pr. gemmons (gimęs) ; lie. lãbas, la. pr. labs, lie. mẽtas, la. mets, pr. mettan ; lie. peĩlis, la. peilis, pr. peile ; lie. žìrgas, la. zirgs, pr. sirgis.

BIBLIOGRAFINIAI PRIEDĖLIAI

Čia, kaip ir II tome, į vieną vietą sutraukiami bibliografiniai sąrašėliai, kurie buvo pridėti beveik vien Lietuvių Enciklopedijoje spausdintų A. Salio straipsnių gale. Straipsnių antraštės duodamos čia praretintais rašmenimis.

KALBOS MOKSLAS

G e n t i v a r d ž i a i : *B. Delbrück,* Die indogermanischen Verwandschaftsnamen (Abhandlungen der Königl. sächsischen. Ges. der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., XI t. 1889) ; *O. Schrader-A. Nehring,* Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde (2 tt. 1917-1929) ; *A. Salys,* Mūsų gentivardžiai (Gimtoji Kalba 1937). [žr. II t.].

B a l s i ų k a i t a : *A. Hirt,* Der indogermanische Vokalismus 1921 ; *A. Leskien,* Der Ablaut der Wurzelsilben im Litauischen 1884.

D a i k t a v a r d i s : *H. Paul,* Prinzipien der Sprachgeschichte 1920 ; *Jespersen,* The Philosophy of Grammar 1924 ; *J. Wackernagel,* Vorlesungen über Syntax II 1928.

D v i b a l s i s : *E. Sievers,* Grundzüge der Phonetik 1902; *O. Jespersen,* Lehrbuch der Phonetik 1920.

E t i m o l o g i j a : *H. Steinthal,* Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern 1890 ; *R. Thurneysen,* Die Etymologie 1905 ; *J. Gilliéron,* La faillite de l'étymologie phonétique 1919 ; *J. Vendryes,* Le langage 1921 ; *H. Hirt,* Indogermanische Grammatik I 1927 ; *V. Pisani,* L'etimologia 1947 ; *L. Bloomfield,* Language 1955.

F i l o l o g i j a : *A. Boeckh,* Encyclopädie und Methodologie der philolog. Wiss. 1886 ; *E. Rothacker,* Einleitung in die Geisteswiss. 1930 ;

H. Pos, Studien zur philolog. Methode 1933; *S. Étienne*, Défense de philologie 1933; *B. Delbrück*, Einleitung in das Sprachstudium; *J. Handel*, Dzieje językoznawstwa 1935.

Fonetika: *A. Sotavalta*, Die Phonetik und ihre Beziehung zu den Geisteswissenschaften 1936; *O. Jespersen*, Lehrbuch der Phonetik 1932; *H. Zwaardemaker-L. P. H. Eijkman*, Leerboek der Phonetiek 1928; *B. Hála*, Úvod do fonetiky 1948; *R.-M. S. Heffner*, General Phonetics 1949; *M. Grammont*, Traité de phonétique 1950; *E. Dieth*, Vademekum der Phonetik 1950; *J. Forchhammer*, Allgemeine Sprechkunde 1951; *O. von Essen*, Allgemeine und angewandte Phonetik 1953 (su gera bibliografija); *C. Meinhof*, Der Wert der Phonetik für die allgemeine Sprachwissenschaft 1918; *P. Rousselot*, Principes de phonétique expérimentale 1924; *G. Panconcelli-Calzia*, Experimentelle Phonetik 1921; ('') Die Experimentelle Phonetik in ihrer Anwendung auf die Sprachwissenschaft 1924; *J. Poirot*, Die Phonetik (Handbuch der physiologischen Methodik, herausg. v. *R. Tigerstedt III*/1911); *H. Gutzmann*, Physiologie der Stimme und Sprache 1928; *R. K. Potter, G. A. Kopp, H. C. Green*, Visible Speech 1947; *M. Joss*, Acoustic Phonetics 1938. Žurnalai: La Parole 1889 tt.; Vox, Internationale Zeitschrift fur experimentelle Phonetik 1913-36; Archives Néederlandaises de Phonétique Expérimentale 1927 tt.; Zeitschrift für Experimentalphonetik 1930—32; Archiv für vergleichende Phonetik 1937—44; Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft 1947; The Principles of the International Phonetic Association 1949.

Fonetinė rašyba: *O. Jespersen*, Phonetische Grundfragen 1904; *M. Heepe*, Lautzeichen und ihre Anwendung in verschiedenen Sprachgebieten 1928; *D. Jones*, Phonetische Transkription und Transliteration nach den Verhandlungen der Kopenhagener Konferenz 1926; *G. Gerullis*, Litausche Dialektstudien 1930; *A. Salys*, Fonetika ir rašyba (Athenaeum 1930 I 65). [žr. II t.].

Formantas: *K. Brugmann*, Indogermanische Forschungen 1903 XIV 1—2; ('') Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen 1922.

Garsų dėsniai: *H. Schuchardt*, Über die Lautgesetze 1885; *E. Wechssler*, Gibt es Lautgesetze? 1900; *Herzog*, Die Lautgesetzfrage 1904; *H. Paul*, Prinzipien der Sprachgeschichte 1937; *E. Hermann*, Lautgesetz und Analogie 1931.

Garsų kitimas: *J. van Ginneken*, Over de oorzaken der Taalveranderingen 1925; ('') Die Erblichkeit der Lautgesetze (Indog. Forsch. 1927); *H. Paul*, Prinzipien der Sprachgeschichte 1937.

Garsų perkaita: *F. Kluge*, Urgermanisch 1913; *E. Prokosch*, A Comparative Germanic Grammar 1399, *A. Meillet*, Caractères généraux des langues germaniques 1949; *W. S. Russer*, De Germaansche klankverschuiving 1930; *W. F. Twaddel*, The Inner Chronology of the Germanic Consonant Shift (Journal of English and Germanic Philology XXXVIII 1939); *V. Pisani*, Zur Chronologie der germanischen Lautver-

schiebung (Sprache I 1936/42); *J. Fourquet*, Les mutatations consonantiques du Germanique 1948; *H. Abrahams*, Études phonétiques sur les tendences évolutives des occlusives germaniques 1949; *W. Braune*, Althochdeutsche Grammatik 1950; *W. Mitzka*, Die Ahd. Lautverschiebung und der ungleiche fränkische Anteil (Zeitschr. für deutsches Altertum 83, 1951); *A. Bach*, Geschichte der deutschen Sprache 1953 (gera bibliografija).

Germanybės: *K. Būga*, Visų senieji lietuvių santykiai su germanais — Kalba ir senovė 1932; *K. Alminauskis*, Die Germanismen des Litauischen; *J. Sehwers*, Sprachlilich-kulturgeschichtliche Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen 1936; *A. Senn*, Einiges aus der Sprache der Amerika Litauer (Studi Baltici II 1932); *A. Margeris*, Lietuviškai-angliško žargono žodynėlis (Šliuptarniai 1949).

Germanistika: *H. Paul*, Begriff, Aufgabe u. Geschichte d. germ. Philologie — Grundriss der german. Philologie I² 1901; *Th. Bieder.* Geschichte der Germanenforschung 1921—25; *W. Streitberg, Michels u. M. Jellinek*, Germanisch — Grundriss d. idg. Sprach- u. Altertumskunde II 2 1927—36; *P. Merker* ir *W. Stammler* (leidėjai), Reallexikon d. deutschen Literaturgeschichte 4 t. 1925—31; Germanische Philologie, Ergebnisse und Aufgaben (Festschrift für O. Behagel, 1934); *F. Stroh*, Handbuch der germanischen Philologie 1952. Žurnalai: Zeitschrift für deutsche Philologie nuo 1868; Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur nuo 1874; The Journal of English and Germanic Philology nuo 1897; Revue germanique nuo 1905; Germanisch-Romanische Monatsschrift nuo 1909, Teuthonista, Zeitschrift für deutsche Dialektforschung und Sprachgeschichte nuo 1924 (nuo 1935: Zeitschrift für Mundartenforschung).

Indologija: *E. Windisch*, Geschichte der Sanskrit-Philologie und indischer Altertumskunde 1—II 1917—1920; *W. Wüst*, Indisch (Grundriss der indogermanischen Sprach- und Altertumskunde IV, I, 1919); *R. Schwab*, Renaissance orientale 1950.

Kalbos geografija: *K. Jaberg*, Sprachgeographie 1912; *E. Gamillscheg*, Die Sprachgeographie und ihre Ergebnisse für die allgemeine Sprachwissenschaft 1928; *Th. Frings*, Sprachgeographie und Kulturgeographie (Zeitschrift für Deutschkunde 44, 1930); *S. Pop*, La dialectologie 1950 (2 tt.); *S. Pop* (leid.), Orbis (Bulletin International de Documentation Linguistique) 1952 tt.; *M. Niedermann*, Die Namen des Storches im Litauischen (Festgabe A. Kaegi 1919); ('') Die Bennenungen der Kartoffel im Litauischen und Lettischen (Wörter und Sachen VIII, 1923); *A. Senn*, Lithuanian Dialectology (VI skyrius: Word Geography. A. Stork Names. B. Names for Potato, 42—54 psl.) 1946.

Kalbos padargai: *H. Gutzmann*, Physiologie der Stimme und Sprache 1928; *V. E. Negus*, The Mechanism of the Larynx 1929.

Kimografas: *P. J. Russelot*, Principes de phonétique expérimentale 1897; *E. Dieth*, Vademekum der Phonetik 1950; *O. von Essen*, Allgemeine und angewandte Phonetik 1953.

K i r t i s : *A. Schmitt,* Untersuchungen zur allgemeinen Akzentlehre 1924 ; *E. Dieth,* Vademekum der Phonetik 1950 ; *K. Būga,* Lietuvių kalbos žodynas I 1924 ; *G. Gerullis,* Litauische Dialektstudien 1930.

P a l a t o g r a f i j a : *W. Heinitz,* Zur graphischen Darstellung von palatographischen Berührungswerten (Vox 1918) ; *G. Panconcelli-Calzia,* Über Palatogrammetrie (Vox 1918) ; *O. von Essen,* Allgemeine und angewandte Phonetik 1953.

P r a t a r a s : *E. Dieth,* Vademekum der Phonetik 1950 ; *O. von Essen,* Allgemeine und angewandte Phonetik 1953.

P r i e g a i d ė : *A. Baranovskij,* Zametki o litovkom jazyke i slovare I—VIII (Sbornik otdelenija russkago jazyka ... LXV 1898) ; *K. Javnis,* Intonacii zvukov litovskago jazyka 1900 ; (") Grammatika litovskago jazyka 1908—16 ; *R. Ekblom,* Quantität und Intonation im zentralen Hochlitauischen 1925 ; (") Die lettischen Akzentarten 1933 ; *G. Gerullis,* Litauische Dialektstudien 1930 ; *A. Salys,* Lietuvių kalbos tarmės 1946 ; *J. Endzelīns,* Latviešu valodas gramatika 1951 ; (") Altpreussische Grammatik 1944 ; *V. Grinaveckis,* Šiaurės vakarų dūnininkų tarmių kirtis (Lietuvių kalbotyros klausimai I 1957) ; *A. Laigonaitė,* Dėl lietuvių kalbos kirčio ir priegaidės supratimo (Vilniaus universiteto mokslo darbai XXVI, Kalbotyra I, 1958) ; *J. Otrębski,* Gramatyka języka litewskiego I, 1958. — *O. v. Essen,* Allgemeine und angewandte Phonetik 1953 ; *H. Hirt,* Der Akzent (Indogermanische Grammatik V, 1929) ; *J. Wackernagel,* Altindische Grammatik 1896 ; *N. van Wijk,* Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssystame 1923 ; *Ch. S. Stang,* Slavonic Accentuation 1957 ; *L. Sadnik,* Slavische Akzentuation I 1959.

Š n e k t a : *A. Balašaitis,* Lietuvių dialektologijos terminai (Lietuvos Mokslų Akademijos Darbai. Serija A 2 (7), 1959).

T a r m ė : *L. Bloomfield,* Language 1933 ; *Henzen,* Schriftsprache und Mundart 1938 ; *A. Balašaitis,* Lietuvių dialektologijos terminai (Lietuvos Mokslų Akademijos Darbai, Serija A, nr. 2, 1959).

T a r m ė t y r a : *W. v. Wartburg,* Einführung in die Problematik und Methodik der Sprachwissenschaft 1943 ; *L. Bloomfield,* Language 1933 ; *A. Salys,* Kelios pastabos tarmių istorijai (Archivum Philologicum IV 1933 su tarmių žemėlapiu).

T e r m i n a i : *R. Eucken,* Geschichte der philosophischen Terminologie 1879 ; *R. Carnap,* Die physikalische Sprache als Universalsprache (Die Erkenntnis II 1931) ; *A. Smetona,* Dėl terminologijos (Viltis 133 1909) ; Mūsų terminai (durpių ir kuro technologijos, teatro) — Gimtoji Kalba 1934 ; *St. Šalkauskis,* Kritinės pastabos kai kuriems mūsų gramatikos terminams (t. p.) ; Dangovės terminai (t. p.) ; Namų ruošos terminai (t. p.) ; *A. Jurkynas,* Iš raštinės terminų ir kirčiavimo (Gimtoji Kalba 1936) ; Futbolo ir krepšinio terminai (Fiziškas Auklėjimas I 1936) ; *J. Lazauskas,* Dėl kai kurių matematikos terminų (Gimtoji Kalba 1937) ; *K. Miecevičius,* Dar matematikos terminų reikalu (t. p.) ; *A. Salys,* Keletas fotografijos terminų (Gimtoji Kalba 1938) [žr. I t.] ; *J. Būga,* Susirūpinkime bažnytine terminija (Gimtoji Kalba 1940).

KALBININKAI IR KALBOS DARBININKAI

Karskis J.: *B. M. Liapunov,* Očerk žizni i dejatelnosti akademika E. F. Karskogo (Izvestija AN SSSR. Otdelenija obščestvennych nauk, nr. 3, 1932; su pilna bibliografija). *V. I. Borkovskij,* Issledovanija E. F. Karskogo po belorusskomu jazyku (Belorussy I, 1955).

Marras N. J.: *N. J. Marr,* Izbrannyje raboty 5 tt. 1933—37; *L. L. Thomas,* The Linguistic Theories of N. Ja. Marr 1957; *K. Ostrauskas,* Sovietų 1950 metų kalbos mokslo perversmas ir jo pasėkos (Aidai 1954, nr. 2).

Meillet A.: *A. Salys,* A. a. prof. A. M. ir jo santykiai su Lietuva (N. Romuva 46, 1936, 918—920); *R. Schmitleinas,* A. M. (Archivum Philologicum VI, 1937).

Endzelynas J.: Latvju Grāmata 1923 (III) p. 12—22; Latvijas Universitāte 1919—1929) p. 162—166; *A. Augstkalns,* J. Endzelīna raksti (Filologijas materiāli 1933).

Trubeckojus N. S.: *R. Jakobson,* Notes autobiographiques de B. S. Trubetzkoy (Principes de phonologie 1949).

LIETUVIŲ KALBA

Žemaičių vardas ir ribos: *A. Salys,* Die žemaitischen Mundarten. I. Theil: Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets (Tauta ir Žodis VI 1930, su žemėlapiu); *H. Łowmiański,* Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego I—II 1931—32; Ipatjevskaja letopis', izd. A. A. Šachmatov (Polnoje sobranije russkich letopisej, II 1908); *Petri de Dusburg,* Chronicon terrae Prussiae (Scriptores Rerum Prussicarum I 1861); Die Chronik Wigands von Marburg (t. p. II 1863); *Hermani de Wartberge,* Chronicon Livoniae (t. p.); Livländische Reimchronik, hgg. von E. Meyer 1876; *A Prohaska,* Codex Epistolaris Vitoldi 1882; *I. Sprogis,* Geografičeskij slovar' drevnej Žomojtskoj zemli 1888; *J. Jakubowski,* Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku I. Część północna 1928.

Aukštaičiai: *K. Būga,* Aisčių praeitis vietų vardų šviesoje 1924; *A. Salys,* Die Žemaitischen Mundarten Tautoje ir Žodyje VI t. 1930; *Łowmiański,* Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego 1932.

Martyno Mažvydo raštų kalba: *K. Jablonskis,* Mažvydo gyvenimas ir aplinka (Senoji lietuviška knyga 1947); *J. Senkus,* Pirmosios lietuviškos knygos tarmė (Lietuvių kalbotyros klausimai I 1957).

Žodynas: *P. Jonikas,* Lietuvių kalbos istorija 1952; *A. Lyberis* ir *K. Ulvydas,* Lietuvių literatūrinės kalbos leksikos praturtėjimas tarybinės santvarkos metais (Literatūra ir kalba III 1958 31—110); *Vc. Biržiška,* Senųjų lietuviškų knygų istorija II 1954; ('') Aleksandrynas I—III 1960—65; *B. A. Larin,* Kratkij istoričeskij obzor litovskoj leksikografii (Leksikografičeskij sbornik II 1957 119—144); *N. Borowska,* Wpływy

słowiańskie na litewską terminologię kościelną na podstawie Dictionarium trium linguarum Szyrwida (Studia z filologii polskiej i słowiańskiej II 1957); *K. Pakalka,* Dėl K. Širvydo 'Dictionarium trium linguarum' lenkiškos dalies šaltinio (Lietuvos mokslų akademijos darbai A 1 1960 229—233); (") Iš K. Širvydo 'Dictionarium trium linguarum' žodyno istorijos (Lietuvių kalbotyros klausimai III 1960 277—286); (") K. Širvydo 'Dictionarium trium linguarum' naujadarai (t. p. IV 1961 281—298); *J. Kruopas,* S. Daukanto leksikografiniai darbai (t. p. 301—316); (") L. Ivinskio leksikografiniai darbai (Lietuvos mokslų akademijos darbai A I 1960 191—198); (") Iz istorii litovsko-russkoj i russko-litovskoj leksikografii XIX (Red. B. A. Larin, Iz istorii slov i slovarej 1963 72—77); *B. Tolutienė,* Juška leksikografas (Literatūra ir kalba V 1961 87—371).

LIETUVIŲ KALBA: ATSKIRŲ ŽODŽIŲ ISTORIJA

Dimstipatis: *W. Mannhardt,* Letto-preussische Götterlehre 1936; *Z. Ivinskis,* Vatikano archyvas — aruodas lietuvių kultūros istorijai. Aidai 1950 Nr. 3; *V. Lastauskas,* Rusiškai gudiškas žodynas 1924 (s. v. domovoj).

Jauja: *K. Jablonskis,* Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje I 1941.

Javai: *J. Hoops,* Waldbäume und Kulturpflanzen im germanischen Altertum 1905; *O. Schrader,* Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde 1917—1928; *E. Fraenkel,* Litauisches etymologisches Wörterbuch 1955 tt.

Kalakutas: *K. Lokotsch,* Etymologisches Wörterbuch der europäischen Wörter orientalischen Ursprungs 1927; *P. M. Palmer,* Neuweltwörter im Deutschen 1939; *E. Fraenkel,* Litauisches etymologisches Wörterbuch; *K. Jablonskis,* Istorijos archyvas I 1934.

Kanklės: *W. Thomsen,* Beröringer mellem de finske og baltiske (litauisk-lettiske) Sprog 1890; *E. Fraenkel,* Litauisches etymologisches Wörterbuch 1956.

Karalius: *E. Berneker,* Slavisches etymologisches Wörterbuch I 1924; *E. Fraenkel,* Litauisches etymologisches Wörterbuch 1956.

Katilas: *K. Būga,* Kalba ir senovė 1922; *K. Jablonskis,* Istorijos archyvas I 1934.

Klebonas: *P. Skardžius,* Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen (Tauta ir Žodis VII) 1931; *K. Jablonskis,* Istorijos archyvas I 1934.

Kūčios: *A. Salys,* Language Lore (Marian V, No. 41, 1952); *E. Fraenkel,* Litauisches etymologisches Wörterbuch 1956.

Kunigas: *R. Ekblom,* Germ. kuningaz 'König' (Studia Neophilologica XVII) 1944; (") Deutsch kunig und litauisch kùni(n)gas (Scando-Slavica III) 1957; *A. Klimas,* Primitive Germanic *kuningaz and Its Spread (Pensilvanijos univ. disertacija) 1956; *A. Fraenkel,*

Litauisches etymologisches Wörterbuch 1956; *J. Gerullis*, Senieji lietuvių skaitymai I 1927; *K. Jablonskis*, Istorijos archyvas I 1934.

Maskoliu s: *K. Jablonskis*, Istorijos archyvas I 1934.

Midus: *K. Būga*, Kalba ir senovė 1922; *E. Fraenkel*, Litauisches etymologisches Wörterbuch 1955.

Ponas: *E. Fraenkel*, Litauisches etymologisches Wörterbuch 1958; *M. Vasmer*, Russisches etymologisches Wörterbuch I—II 1953—55: *J. Holub-F. Kopečný*, Etymologický slovník jazyka českého 1952; *V. Machek*, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského 1957; *A. Brückner*, Słownik etymologiczny języka polskiego 1926—27; *Pr. Skardžius*, Ar ponas lietuviškas? (Švietimo Darbas 5 1927 452—457); (") Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen (Tauta ir Žodis VII 1931); *I. I. Sreznevskij*, Materialy dlia slovaria drevne-russkogo jazyka I—II 1958; Litovskaja Metrika I (Russkaja istoričeskaja biblioteka XX 1903); *K. I. Jablonskis*, Statut Velikogo kniažestva Litovskogo 1529 goda 1960.

Rugpiūtis: *P. Skardžius*, Mėnesių pavadinimai lietuvių kalboje (Archivum Philologicum I 1930); *E. Hofmann*, Kultur und Sprachgeist in den Monatsnamen (Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung LX 1933); *R. L. Pearce*, The Lithuanian Month Names (Studi Baltici N. S. I 1952).

Rugsėjis: *P. Skardžius*, Mėnesių pavadinimai lietuvių kalboje (Archivum Philologicum I 1930); *E. Hofmann*, Kultur und Sprachgeist in den Monatsnamen (Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung LX 1933); *R. L. Pearce*, The Lithuanian Month Names (Studi Baltici N. S. I 1952).

Spalis: *Pr. Skardžius*, Mėnesių pavadinimai lietuvių kalboje (Archivum Philologicum I 1930); *E. Hofmann*, Kultur und Sprachgeist in den Monatsnamen (Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung LX 1933); *R. L. Pearce*, The Lithuanian Month Names (Studi Baltici. N. S. I 1952).

Šilius: *R. L. Pearce*, The Lithuanian Month Names (Studi Baltici, N. S. I [IX], 1952).

Tamsta: *M. Niedermann*, Zu den Anredeformen der litauischen Schriftsprache (Balto-Slavica 1956).

KITOS BALTŲ KALBOS IR TAUTOS BEI KILTYS

Baltų tautos: *K. Būga*, Lietuvių įsikūrimas šių dienų Lietuvoje — Tauta ir Žodis I—II, 1923; (") Aisčių praeitis vietų vardų šviesoje 1924; (") Lietuvių kalbos žodynas I—II, 1924; *P. Šmits*, Valodas liecības par senajiem baltiem — Latvieši 1930; (") Hērodota ziņas par baltiem 1933; *M. Vasmer*, Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas, I. Die Ostgrenze der baltischen Stämme 1932; *H. Łowmiański*, Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego 1931; *F. Balodis*, Latviešu aizvēsture — Latvieši 1930; *Engel*, Die Bevölkerung Ostpreussens

in vorgeschichtlicher Zeit 1932; *W. Gaerte*, Urgeschichte Ostpreussens 1929; *R. Schmittlein*, Études sur la nationalité des Aestii I 1948.

Baltų kalbos: *I. Endzelin*, Slaviano-baltijskije etiudy 1911; *A. Meillet*, Les dialectes Indo-européens 1923; *J. Endzelin*, Lettische Grammatik 1923; *R. Trautmann*, Die altpreussischen Sprachdenkmäler 1910; *K. Būga*, Lietuvių kalbos žodynas I—II, 1924; *E. Blese*, Die Kuren und ihre sprachliche Stellung im Kreise der baltischen Volksstämme 1930; *K. Būga*, Kalba ir senovė 1922; ('') Die Litauisch-weissrussischen Beziehungen und ihr Alter — Zeitschr. für slav. Philologie 1924; *P. Jonikas*, Lietuvių kalbos istorija 1952. Plg. dar prie Baltų tautų nurodytąja literatūrą.

Baltic Languages: J. Endzelin, *Slavjano-baltijskije etjudy* (Kharkov, 1911); A. Senn, « On the Kinship Between Slavic and Baltic », *Slavonic and East European Revue*, vol. XX (1941), « Die Beziehungen des Baltischen zum Slavischen und Germanischen », *Zeitschrift für vergleishende Sprachforschung*, vol. LXX (1954); K. Būga, *Lietuvių kalbos žodynas*, part i-ii and important introduction (Kaunas, 1924); V. Kiparsky, « Baltische Völker und Sprachen », A. Brackmann and C. Engel (eds.), *Baltische Lande*, vol. I (Leipzig, 1939); J. Endzelīns, *Ievads baltu filoloģijā* (Riga, 1945), *Baltu valodu skaņas un formas* (Riga, 1948); E. Fraenkel, *Die baltischen Sprachen* (Heidelberg, 1950).

Latvių kalba: *K. Būga*, Latviai (Lietuvių kalbos žodynas I, 59-61); *J. Endzelīns*, Die Letten und ihre Sprache (Die Letten 1930); *E. Blese*, Die Entwicklungsphasen der lettischen Sprache (ten pat); *A. Augstkalns*, Mūsu valoda, viņas vēsture un pētītāji 1934; *J. Endzelynas*, Baltų kalbų garsai ir formos 1957 (1948 latviško vertimo leidimas); *A. Günther*, Altlettische Sprachdenkmäler in Faksimiledrucken, 2 tt., 1926. Vadovėliai ir žodynai: *J. Endzelin*, Lettisches Lesebuch 1922; *J. D. Prince*, Practical Grammar of the Lettish Language 1925; *Ch. Barret* ir *E. Blesse*, Grammaire pratique de la langue latvienne 1928; *V. Baltiņa-Bērziņa*, Latviešu valodas gramatika 1946; *R. Grabis, G. Arensone* ir *V. Niedra*, Latviešu valodas gramatika 1956; *J. Dravnieks*, Latvjuvācu vārdnīca 1927; *J. Ryteris*, Lietuviškai-latviškas žodynas 1929; *K. Brants* ir *W. K. Matthews*, Latviešu-angļu vārdnīca 1930; *E. Ozoliņš* ir *J. Endzelīns*, Svešvārdu vārdnīca 1934 (1948 m. perspausdintas Vokietijoje); *E. Turkina*, Latviešu-angļu vārdnīca 1951; ('') Angliski-latviska vārdnīca 1948; *P. Dāle* ir kt. Latviešu-krievu vārdnīca 1953; *K. Granta* ir *E. Pampe*, Vācu-latviešu vārdnīca 1954.

Sėliai: *W. Arndt*, Heinrici Chronicon Lyvoniae (Monumenta Germaniae Historica XXIII 1874, naujas kritinis A. Bauerio leid. 1955, angliškas vert. J. *A. Brundage*, The Chronicle of Henry of Livonia 1961. Yra ir rusiškas S. A. Anninskio vertimas 1938); *M. Skruzītis*, Sēl'i Kurzemes augšgala senči 1889; *A. Bielenstein*, Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache 1892; *K. Būga*, Zarasai (Ežerėnai) ir jų įkūrėjai sėliai (Kalba ir senovė 1922); ('') Lietuvių įsikūrimas šių dienų Lietuvoje (Tauta ir Žodis II, 1924); ('') Sėliai (Lietuvių kalbos žodynas II, 1925); visi trys Būgos straipsniai perspausdinti Z. Zinke-

vičiaus paruoštų K. Būgos Rinktinių raštų I-II tt., 1959—61; *H. Łowmiański*, Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego I—II, 1931—32; *H. Moora*, Die ältere Eisenzeit in Lettland I—II, 1929—38.

K u r š i a i: *A. Bezzenberger*, Die Kurische Nehrung und ihre Bewohner 1889: *A. Bielenstein*, Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert 1892; *K. Būga*, Aisčių praeitis vietų vardų šviesoje 1924; *A. Salys*, Die žemaitischen Mundarten I: Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets 1930; *V. Bilkins*, Kuršu brīvības cīņas 1936; *B. Ābers*, Kuršu brīvības grāmatas (Senatne un Māksla IV 1937); *A. Švābe*, Senā Kursa (Straumes un Avoti I 1938); (") Senās Latvijas vēstures avoti I-II 1937—40; *E. Šturms*, Frühgeschichtliche Fundgruppen und heutige Dialektgrenzen 1951. K a l b a: *A. Bezzenberger*, Über die Sprache der preussischen Letten 1888; *J. Endzelīns*, Über die Nationalität und Sprache der Kuren (Finnisch-ugrische Forschungen XII 1912); (") Zu den kurischen Bestandteilen des Lettischen (Indogermanische Forschungen XXXIII 1913); (") Kuršu pēdas rietumu Vidzemē (Filologu biedrības raksti III 1923); (") Ievads baltu filoloģijā 1945; *K. Būga*, Lietuvių kalbos žodynas II 1925; *E. Blese*, Die Kuren und ihre sprachliche Stellung im Kreise der baltischen Sprachen (Congressus secundus archaeologorum balticorum 1930); *V. Kiparsky*, Kurenfrage 1939.

C e k l i s: *A. Bielenstein*, Die Grenzen des lettischen Volksstammes 1892; *K. Būga*, Aisčių praeitis vietų vardų šviesoje 1924; (") Lietuvių kalbos žodynas I—II 1924; *S. Zajączkowski*, Studya nad dziejami Żmudzi wieku XIII 1925; *A. Salys*, Die žemaitischen Mundarten — Tauta ir Žodis VI 1930; *H. Łowmiański*, Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego I—II 1931—32.

K a r š u v a: Scriptores Rerum Prussicarum I—II 1861—63; *A. Salys*, Die žemaitischen Mundarten, Teil I: Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets (Tauta ir Žodis VI, 1930); *H. Łowmiański*, Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego I—II 1931—32.

S k a l v a: Scriptores Rerum Prussicarum I—II 1861—63; Preussisches Urkundenbuch I:2 1909; Codex Epistolaris Vitoldi 1882; *M. Toeppen*, Historisch-comparative Geographie von Preussen 1858; *K. Lohmeyer*, Geschichte von Ost- und Westpreussen 1908; *G. Mortensen geb. Heinrich*, Beiträge zu den Nationalitäten und Siedlungsverhältnissen von Pr. Litauen 1927; *A. Salys*, Die žemaitischen Mundarten I: Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets (Tauta ir Žodis VI 1930); *H. Łowmiański*, Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego I—II 1931—32; *V. Kalvaitis*, Lietuviškų vardų klėtelė 1910; *K. Būga*, Lietuvių kalbos žodynas I—II 1924—25; *R. Trautmann*, Über die sprachliche Stellung der Schalwen (Streiberg Festgabe 1924); (") Die altrpreussischen Personennamen 1925.

N a d r u v a: *Petri de Dusburg*, Chronicon terrae Prussiae (Scriptores Rerum Prussicarum I, 1861); *M. Toeppen*, Historisch-comparative Geographie von Preussen 1858; *H. Łowmiański*, Studja nad początkami

społeczeństwa i państwa litewskiego I—II 1931—32; *Weise*, Die alten Preussen 1934; *K. Būga*, Lietuvių kalbos žodynas I—II 1924—25.

Sūduviai: *G. Gerullis*, Zur Sprache der Sudauer-Jatwinger (Festschrift Adalbert Bezzenberger 1921); (") Die altptreussischen Ortsnamen 1922; *K. Būga*, Kalba ir senovė 1922; (") Lietuvių kalbos žodynas II 1925 (abu perspausdinti jo Rinktiniuose raštuose II—III 1959—60); *R. Trautmann*, Die altpreussischen Personennamen 1925; *K. O. Falk*, Wody Wigierskie i Huciańskie I—II 1941; (") Kilka uwag w sprawie osadnictwa południowych puszcz pojaćwieskich od XV do XVII w. (Rocznik Białostocki I 1961); *S. Zajączkowski*, O nazwach ludu Jadźwingów (Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu XVIII 1953); *J. Otrębski*, Zagadnienie Galindów (Studia Historica 1958); *I. J. Sprogis*, Geografičeskij slovar' drevnej Žomojtskoj zemli XVI stoletija 1888; *A. Kamiński*, Jaćwież, 1953.

Jotvingiai: *K. Būga*, Lietuvių kalbos žodynas I—II, 1924—25; *A. Kamiński*, Jaćwież 1953.

Dainava: *K. Būga*, Lietuvių kalbos žodynas (įvadas), LXXIV, LXXXII psl. 1924; *H. Łowmiański*, Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego II 1932; *W. Kętrzyński*, O dokumentach Mendoga króla litewskiego 1907.

Prūsų kalba: *J. S. Vater*, Die Sprache der alten Preussen 1821; *G. H. F. Nesselmann*, Die Sprache der alten Preussen an ihre Überresten erläutert 1845; (") Thesaurus linguae prussicae 1873; *E. Berneker*, Die preussische Sprache 1896; *N. van Wijk*, Altpreussische Studien 1918; *G. Gerullis*, Zur Sprache der Sudauer-Jatwinger (Festschrift Adalbert Bezzenberger 1921, 44—51; (") Die altpreussischen Ortsnamen 1922; (") Zur Beurteilung des altpreussischen Einchiridions (Streitberg Festgabe 1924, 96—104); *R. Trautmann*, Über die sprachliche Stellung der Schalwen (t. p. 355—358); (") Die altpreussischen Personennamen 1925; *W. Ziesemer*, Beobachtungen zur Wortgeographie Ostpreussens (Zeitschrift für deutsche Mundarten XVIII, 1923, 149—155); *W. Mitzka*, Altpreusisches (Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung LII, 1924, 129—147); *K. Būga*, Lietuvių kalbos žodynas I—II, 1924—25; *V. Falkenhahn*, Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer 1941; *J. Endzelīns*, Senprūšu valoda 1943 (su etimologiniu žodynu, trumpesnis vokiškas leidimas Altpreussische Grammatik 1944); *T. Milewski*, Stosunki językowe polsko-pruskie (Slavia Occidentalis XVIII, 1947, 21—84); *A. Salys*, Baltic Languages (Encyclopaedia Britannica 1955) [žr. III, t.].

Elbingo žodynėlis: *R. Trautmann*, Die altpreussischen Sprachdenkmäler 1910; *J. Endzelin*, Altpreussische Grammatik 1944 (su bibliografija).

Semba: *Petri de Dusburg*, Chronicon terrae Prussiae (Scriptores Rerum Prussicarum I 1861); Preussisches Urkundenbuch I 1882—1909); *M. Toeppen*, Historisch-comparative Geographie von Preussen 1858; *K. Lohmeyer*, Geschichte von Ost- und Westpreussen 1908; *G. Gerullis*, De Prussicis Sambiensium locorum nominibus 1912; *H. Mortensen*, Sied-

lungsgeographie des Samlandes (Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde XXII 1923); *H. Łowmiański*, Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego I—II 1931—32.

Sūduvių Kampas: *Peter von Dusburg*, Chronicon terrae Prussiae (SRP I, 1861); *K. Būga*, Lietuvių kalbos žodynas II 1925; *W. Mannhardt*, Letto-preussische Götterlehre 1936.

Notanga: *Petri de Dusburg*, Chronicon terrae Prussiae (Scriptores Rerum Prussicarum I, 1861); *M. Toeppen*, Historisch-comparative Geographie von Preussen 1858; *K. Lohmeyer*, Geschichte von Ost- und Westpreussen 1908; *H. Łowmiański*, Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego I—II, 1931—32; *E. Weise*, Die alten Preussen 1934; *K. Būga*, Lietuvių kalbos žodynas I—II, 1924—25.

Barta: *M. Toeppen*, Historisch-comparative Geographie von Preussen 1858; *H. Łowmianski*, Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego II 1932; *K. Lohmeyer*, Geschichte von Ost- und Westpreussen I 3 leid. 1908.

Unsatrapis: *Petri de Dusburg*, Chronicon terrae Prussiae (Scriptores Rerum Prussicarum I 1861); Die Chronik Wigands von Marburg (t. p. II 1863); Preussisches Urkundenbuch I—II 1882—1932; *M. Toeppen*, Historisch-comparative Geographie von Preussen 1858; *G. Gerullis*, Die altpreussischen Ortsnamen 1922; *R. Trautmann*, Die altrpreussischen Personennamen 1925; (") Die altpreussischen Sprachdenkmäler 1910.

Sasna: Preussisches Urkundenbuch I—II 1882—1932; *G. Gerullis*, Die altpreussischen Ortsnamen 1922; *K. Būga*, Lietuvių kalbos žodynas II 1925; *M. Toeppen*, Historisch-comparative Geographie von Preussen 1858; *A. Döhring*, Die Grenzen der altpreussischen Landschaft Sassen (Altpreussische Monatsschrift XLIV 211 tt.); *H. Łowmiański*, Stosunki nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego I—II 1931—32.

Pagudė: *Petri de Dusburg*, Chronicon terrae Prussiae (Scriptores Rerum Prussicarum I, 1861); *M. Teoppen*, Historisch-comparative Geographie von Preussen 1858; *K. Lohmeyer*, Geschichte von Ost- und Westpreussen 1908; *H. Łowmiański*, Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego I—II, 1931—32; *K. Būga*, Lietuvių kalbos žodynas II 1925.

Pamedė: *Petri de Dusburg*, Chronicon terrae Prussiae (Scriptores Rerum Prussicarum I, 1861); Preussisches Urkundenbuch I (dvi dalys), 1882—1909; *M. Toeppen*, Historisch-comparative Geographie von Preussen 1858; *K. Lohmeyer*, Geschichte von Ost- und Westpreussen 1908; *H. Łowmiański*, Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego I—II 1931—32; *G. Gerullis*, Die altpreussischen Ortsnamen 1922; *R. Trautmann*, Die altpreussischen Personennamen 1925; *K. Būga*, Lietuvių kalbos žodynas I—II, 1924—25.

KITOS INDOEUROPIEČIŲ KALBOS

Indoeuropiečių kalbos: *A. Meillet*, Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes 1937 (gera bibliografija); *H.*

Krahe, Indogermanische Sprachwissenschaft 1943; *T. Milewski,* Zarys językoznawstwa ogólnego II 1948 (su chronologiniu atlasu); *A. Meillet,* Les dialects indo-européens 1923; *H. Pedersen,* Le groupement des dialects indoeuropéens 1925; *W. Porzig,* Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets 1954; *K. Brugmann* ir *B. Delbrück,* Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen (5 tomai) 1886—1900, I—II dar 1897—1916; *H. Hirt,* Indogermanische Grammatik 7 tt, 1921—1927; Žodynai: *A. Walde* ir *J. Pokorny* Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen, 3 tt., 1921—37; *J. Pokorny,* Indogermanisches etymologisches Wörterbuch 1948 tt.; *C. D. Buck,* Dictionary of Selected Synonims in the Principal Indo-European Languages 1949. Žurnalai: Zeitschrift für vergleichende Sprachwissenschaft 1851 tt.; Bulletin de la societé de linguistique de Paris 1868 tt.; Indogermanische Forschungen 1891 tt.; Language 1925 tt. Bibliografija: Indogermanischer Anzeiger 1891—1907; Indogermanisches Jahrbuch 1913 tt. (laikinai sustojęs); Bibliographie linguistique 1949 tt.

Rusų kalba: Bendrieji veikalai: *A. A. Šachmatov,* Očerk sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka ^{4}1941; *V. V. Vinogradov,* Russkij jazyk 1947; *L. A. Bulachovskij,* Kurs russkogo literaturnogo jazyka I ^{5}1952; *W. K. Matthews,* The Structure and Development of Russian 1953. Gramatikos: *A. Mazon,* Grammaire de la langue russe ^{3}1949; *E. M. Galkina-Fedoruk* ir kit., Sovremennyj russkij jazyk I—II 1958; *L. von Marnitz-F. Häusler,* Russische Grammatik 1958; *B. O. Unbegaun,* Russian Grammar 1960 (yra ir ankstesnis prancūziškas leidimas); Akademijos išleista Gramatika russkogo jazyka I—II (3 knygos) ^{2}1960. Tartis: *S. C. Boyanus,* Russian Pronunciation ... with a Russian Phonetic Reader 1955; *R. I. Avanesov,* Russkoje literaturnoje proiznošenije ^{3}1958; *R. I. Avanesov* ir *S. I. Ožegov,* Russkoje literaturnoje proiznošenije i udarenije (žodynas) ^{2}1960. Istorija: *A. I. Sobolevskij,* Lekcii po istorii russkogo jazyka ^{4}1907; *V. V. Vinogradov,* Očerki po istorii russkogo literaturnogo jazyka XVII—XIX vv. 1949; *P. J. Černych,* Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka ^{2}1954 (papildytas vokiškas vertimas: *P. J. Tschernych,* Historische Grammatik der russischen Sprache 1957); *L. A. Bulachovskij,* Istoričeskij kommentarij k russkomu literaturnomu jazyku ^{5}1958; *W. K. Matthews,* Russian Historical Grammar (su gera bibliografija) 1960; *A. Šachmatov* ir *G. Y. Shevelov,* Die kirchenslavischen Elemente in der modernen russischen Literatursprache 1960; *A. I. Jefimov,* Istorija russkoga literaturnogo jazyka 1961; *A. Mazon,* Lexique de la guerre et de la revolution (1914—18) 1920; *A. Seliščev,* Jazyk revoliucionnoj epochi (1917—1926) 1928. Žodynai: *V. I. Dal',* Tolkovyj slovar' živogo velikorusskogo jazyka, 4 tt., ^{4}1912—14; *D. N. Ušakov,* Tolkovyj slovar' russkogo jazyka, 4 tt., 1935—40; Slovar' russkogo jazyka (akademinis), 4 tt. 1957—61; *A. I. Smirnickij,* Russko-anglijskij slovar' 1959; *A. B. Lochovic,* Russko-nemeckij slovar' 1960; *V. K. Miuller,* Anglo-russkij slovar' 1960; *M. Vasmer,* Russisches etymologisches Wörterbuch 3 tt., 1953—58; *N. M. Šanskij* ir kt., Kratkij etimologičeskij slovar' russkogo jazyka 1961.

Tarmės: *R. I. Avanesov,* Očerki russkoj dialektologii I 1949; *P. S. Kuznecov,* Russkaja dialektologija [3]1960.

Kašubų kalba ir raštija: *Fr. Lorentz, A. Fischer* ir *T. Lehr-Spławiński,* The Cassubian Civilization 1935 (vertimas metais ankstesnio lenkiško leidinio Kaszubi); *R. Trautmann,* Die slavischen Völker und Sprachen 1947; *S. Ramult,* Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego 1893; *F. Lorentz,* Gramatyka pomorska 1927—34 (išėjo 4 dalys, nebaigta).

Indijos, arba indų kalbos: *A. Meillet* ir *M. Cohen,* Les langues du monde 1952 (gera bibliografija); *T. Milewski,* Zarys językoznawtwa ogólnego II (Rozmieszczenie języków) 1948 (su atlasu); *G. A. Grierson,* Linguistic Survey of India 1903—29 (19 tt., ypačiai 1 ir 5—9); (") On the Modern Indo-Aryan Vernaculars (Indian Antiquary 62, papild. t., 1933); *J. Bloch,* L'indo-aryen du Véda aux temps modernes 1934; (") La formation de la langue marathe 1914—20; *S. K. Chatterji,* The Origin and Development of the Bengali Language 1926; *W. Geiger,* A. Grammar of the Singhalese Language 1938; Indian Linguistics (žurnalas, 1931 tt.); Census of India I 1954 (oficialinė kalbų statistika).

Čigonų kalba: *F. Miklosich,* Beiträge zur Kenntnis d. Zigeunermundarten I—IV — Sitzungsber. d. Wiener Akad. d. Wissenschaften 1874—1878; *G. A. Grierson,* The Pi'sāca Languages of North-Western India 1906; *A. G. Paspati,* Études sur les Tchingianés, ou Bohémiens de l'empire ottoman 1870; *J. Ješina,* Románi čib. oder die Zigeuner-Sprache 1886; *K. Patkanov,* Cygany. Neskolko slov o narečijach zakavkazkich cygan 1887; *P. Istomin,* Cyganskij jazyk 1900; *A. Pogodin,* Materialy dlia slovaria litovskich cygan — Russkij Filolog. Vestnik XLIX 1902; *F. N. Finck,* Lehrbuch des Dialekts d. deutschen Zigeuner 1903; (") Die Sprache der armenischen Zigeuner — Mémoires de l'Acad. Imp. des Sciences VIII 1907; *J. Sampson,* Dialect of the Gypsies of Wales (pagrindinis veikalas, lyginamas) 1926; *R. L. Turner,* Position of Romani in Indo-Aryan 1927; *A. Barannikov,* On the dialect of the Gypsies of Belgorod — Dokl. Akad. Nauk VI 1929; *M. V. Sergijevskij,* Iz oblasti jazyka russkich cygan — Učen. Zap. Inst. Jazykov i Inst. Literatury III 1929; *T. V. Vencel,* Elementarno gramatika 1934; *J. Rozwadowski,* Wörterbuch des Zigeunerdialekts von Zakopane 1936; *M. V. Sergijevskij* ir *A. P. Barannikov,* Cygansko-russkij slovar' (10.000 žodžių, su gramatikos metmenimis ir tarmių apžvalga) 1938; *E. Hrkal,* Einführung in die mitteleuropäische Zigeunersprache (su žodynėliu) 1940; *R. Uhlik,* Srpskohrvatsko-ciganski rečnik (su įvadu apie Jugoslavijos čigonų kalbą) 1947.

Iranėnų kalbos: *A. Meillet* ir *M. Cohen,* Les langues du monde 1953; *T. Milewski,* Zarys językoznawstwa ogólnego II 1948 (su atlasu); *W. Geiger* ir *E. Kuhn,* Grundriss der iranischen Philologie 1895—1904; *E. Herzfeld,* Altpersische Inschriften 1938; *R. G. Kent,* Old Persian Grammar 1950; *W. Hinz,* Altpersischer Wortschatz; *H. Reichelt,* Awestisches Elementarbuch 1909; *H. S. Nyberg,* Hilfsbuch des Pehlevi (2 tomai) 1928—31; *C. Salemann,* A Middle Persian Grammar 1930; *R. Gauthiot*

ir *E. Benveniste*, Essai de grammaire sogdienne (2 tomai) 1914—29; *S. Konow*, Khotan-sakische Grammatik 1941; *A. Christensen*, Contributions à la dialectologie iranienne (2 tomai) 1930—35; *Abajev* ir kt., Iranskije jazyki I 1945; *H. Jensen*, Neupersische Grammatik 1931; *E. B. Soane*, Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language 1913; *G. W. Gilbertson*, The Balochi Language 1923; *W. Lentz*, Pamir-Dialekte 1933; *H. F. J. Junker*, Jaghnobi-Studien (Arische Forschungen) 1930; *G. Morgenstjenne*, Indo-Iranian Frontier Languages (3 tomai) 1929—44; *H. Reichelt*, Iranisch (Geschichte der indogermanischen Sprachwissenschaft II, 4, 1927).

Germanų kalbos: *W. Streiberg*, *V. Michels* ir *M. H. Jellinek*, Germanisch (1927—36, Geschichte der idg. Sprachwissenschaft II, 2); *A. Meillet*, Caractères généraux des langues germaniques 1949; *H. Krahe*, Germanische Sprachwissenschaft 1948 (Sammlung Göschen); *E. Schwarz*, Deutsche und germanische Philologie 1951; *W. Streitberg*, Urgermanische Grammatik 1896; *H. Hirt*, Handbuch des Urgermanischen (I—III, 1931—34); *Falk* ir *A. Torp*, Wortschatz der germanischen Spracheinheit 1909. Naujajai pažiūrai: *Fr. Maurer*, Nordgermanen u. Alemanen 1951; *E. Schwarz*, Goten, Nordgermanen, Angelsachsen 1951; *Th. Frings*, Grundlegung einer Geschichte der deutschen Sprache 1950.

Italikų kabos: *T. Milewski*, Zarys językoznawstwa ogólnego II (su atlasu) 1948; *R. Much*, Herkunft der Italiker (Germanen und Indogermanen II, 1936); *G. Devoto*, Gli antichi Italici 1952; *F. Altheim*, Geschichte der lateinischen Sprache 1951: *F. Stolz-A. Debrunner*, Geschichte der lateinischen Sprache 1953; *E. Stolte*, Der faliskische Dialekt 1926; *G. Devoto*, Storia della lingua di Roma 1944; *R. v. Planta*, Grammatik der oskisch-umbrischen Dialekte (2 tomai) 1892—1897; *Chr. D. Buck*, A Grammar of Oscan and Umbrian 1928; *E. Vetter*, Handbuch der italischen Dialekte I 1953; *A. v. Blumenthal*, Die iguvinischen Tafeln 1931; *G. Devoto*, Le tavole di Gubbio 1948; *Fr. Muller-Izn*, Altitalisches Wörterbuch 1926; *Conway-Whatmough-Johnson*, The Prae-italic Dialects of Italy (3 tomai) 1933.

NEINDOEUROPIEČIŲ KALBOS

Bantu kalbos: *L. Homburger*, Les langues bantou (rinkinyje *A. Meillet et Cohen*, Les langues du monde 1924, p. 561—588); *K. Meinhof*, Grundzüge einer vergleichenden Grammatik d. Bantu Sprachen, II leid. 1948.

Egiptiečių kalba: *A. Meillet et M. Cohen*, Les langues du monde 1952; *A. Erman*, Aegyptische Grammatik 1928 t.; (") Neuaegyptische Grammatik 1933; *G. Lefebvre*, Grammaire de l'égyptien classique 1940; *A. H. Gardiner*, Egyptian Grammar 1950; *A. Erman* u. *H. Grapow*, Wörterbuch der ägyptischen Sprache 1926 tt.; *G. Steindorff*, Koptische Grammatik 1930; *A. Mallon*, Grammaire copte 1931; *Crum*, Coptisch Dictionery 1929; *H. Grapow*, Vom Hieroglyphisch-Demotischen zum Koptischen 1938.

Eskimų-aleutų kalbos: *A. Meillet et M. Cohen*, Les langues du monde 1952 (pilna bibliografija); *M. Thalbitzer*, Eskimo (*F. Boas*, Handbook of American Indian Languages 1911); (") The Aleutian Language Compared with Greenlandic (Imtern. Journal of American Linguistics II 1921—1923); *V. G. Bogoras*, Juitski (aziatsko-eskimosskij) jazyk (Jazyki i pis'mennost' narodov severa III 1934); *V. Jochelson*, Unanganskij (aleutskij) jazyk (ten pat); *C. W. Schultz-Lorentzen*, A Grammar of the West Greenland Language 1945; *J. Hinz*, Grammar and Vocabulary of the Eskimo Language (Aliaskos pietv. tarmė) 1944; *C. C. Uhlenbeck*, Onde Aziatische contacten van het Eskimo (Mededeelingen Kon. Akad. van Wetenschapen, Afd. Letterk. 1941); *A. Sauvageot*, Eskimo et Ouralien (Journal de la Soc. des Américanistes de Paris. Nouvelle série XVI 1924).

Etiopų kalbos: *A. Meillet et M. Cohen*, Les langues du monde 1952; *G. Bergsträsser*, Einführung in die semit. Sprachen 1928; *M. Cohen*, Traité de langue amharique 1936; *E. Cerulli*, La lingua e la storia di Harar 1936; *W. Leslau*, Bibliography of the Semitic Languages of Ethiopia 1946.

Etruskų kalba: *F. Skutsch*, Etruskische Sprache (*Pauly-Wissowa*, Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft VI t., 1907); *G. Herbig*, Reallexikon der Vorgeschichte III t. (1925); *E. Fiesel*, Etruskisch 1930; *W. Brandenstein*, Tyrrhen: Sprache (*Pauly-Wassowa*, op. cit. Zweite R., XIV t., 1948); *M. Pallottino*, Elementi di lingua etrusca 1936; (") Etruscologia (1942); *K. Olzscha*, Interpretation der Agramer Mumienbinde (1939); *H. L. Stoltenberg*, Etruskische Sprachlehre (1950); *F. Slotty*, Beiträge zur Etruskologie I (1952).

Karaimų kalba: *A. Zajączkowski*, Krótki wykład gramatyki języka zachodnio-karaimskiego (narzecze łucko-halickie) 1931; (") Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodnio karaimskim 1932; *T. Kowalski*, Karaimische Texte im Dialekt von Troki 1929; *L. Nemoy*, Karaite Anthology 1952.

Karelų kalba: *A. Genetz*, Versuch einer karelischen Lautlehre 1877; *H. Ojansuu-J. Kujola*, Karjalan kielen opas 1922; *V. I. Junus*, Isolan keelen grammatikka 1936 (sovietinė).

Kaukazo kalbos: *A. Dirr*, Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen 1928; *N. F. Jakovlev*, Jazyki i norody Kavkaza 1929; *R. Bleichsteiner*, Die kaukasische Sprachgruppe (Anthropos XXII, 1937); *T. Milewski*, Zarys jezykoznawstwa ogólnego II (su atlasu) 1948; *G. Duméril*, Études comparatives sur les langues caucasiennes du Nord-Ouest 1932; (") Introduction à la grammaire comparée des langues caucasiennes du Nord 1933; *P. K. Uslar*, Etnografija Kavkaza I—VI 1887—93; žurnalas Caucasica I-XI, 1924-34.

LIETUVIŲ KATALIKŲ MOSKLO AKADEMIJOS LEIDINIAI

Suvažiavimo Darbai, I	tomas, 542 psl., Roma ²1973	20 dol.
Suvažiavimo Darbai, II	tomas, 486 psl., Roma ²1973	18 dol.
Suvažiavimo Darbai, III	tomas, 526 psl., Roma ²1972	20 dol.
Suvažiavimo Darbai, IV	tomas, XV-321 psl., Roma 1961	12 dol.
Suvažiavimo Darbai, V	tomas, XVI-647 psl., Roma 1964	24 dol.
Suvažiavimo Darbai, VI	tomas, XVI-510 psl., Roma 1969	18 dol.
Suvažiavimo Darbai, VII	tomas, XV-427 psl., Roma 1972	16 dol.
Suvažiavimo Darbai, VIII	tomas, XVI-595 psl., Roma 1974	22 dol.
Suvažiavimo Darbai, IX	tomas, XVI-455 psl., Roma 1982	32 dol.
Suvažiavimo Darbai, X	tomas, XVI-390 psl., Roma 1984	30 dol.
Suvažiavimo Darbai, XI	tomas, baigiama spausdinti.	
Suvažiavimo Darbai, XII	tomas, spausdinama.	

Metraštis, I	tomas, XVI-374 psl., Roma 1965	14 dol.
Metraštis, II	tomas, VIII-370 psl., Roma 1966	14 dol.
Metraštis, III	tomas, VIII-410 psl., Roma 1967	16 dol.
Metraštis, IV	tomas, VIII-624 psl., Roma 1968	24 dol.
Metraštis, V	tomas, VIII-623 psl., Roma 1970	24 dol.
Metraštis, VI	tomas, VIII-520 psl., Roma 1984	38 dol.
Metraštis, VII	tomas, ruošiama spaudai.	

A. Dambrauskas-Jakštas, Užgesę Žiburiai, XVI-502 psl., Roma ²1975. 20 dol.

A. Kučas, Kun. Antanas Staniukynas, XVI-208 psl., Roma 1965. 10 dol.

J. Eretas, Kazys Pakštas, Tautinio Šauklio Odisėja, XVI-384 psl., Roma 1970. 20 dol.

A. Baltinis, Vysk. V. Borisevičiaus gyvenimas ir darbai, XII-178 psl., Roma 1975. 10 dol.

J. Eretas, Valančiaus šviesa už marių. Pranciškaus Juro ir jo bendrininkų gyvenimas bei veikla, XIV-354 psl., Roma 1980. 24 dol.

Pr. Gaida, Nemarus mirtingasis, Arkiv. T. Matulionis, XII-369 psl., Roma 1981. 15 dol.

V. Gidžiūnas, O.F.M., A. Pabrėžos gyvenimas ir darbai, spausdinama.

J. Gasiūnas, Vysk. K. Paltaroko gyvenimas, baigiama ruošti spaudai.

Ign. Skrupskelis, Lietuviai XVIII amžiaus Vokiečių literatūroje, XIX-172 psl., Roma 1967. 10 dol.

J. Grinius, Veidai ir problemos lietuvių literatūroje, I t., XII-406 psl., Roma 1973. 18 dol.

J. Grinius, Veidai ir problemos lietuvių literatūroje, II t., XII-500 psl., Roma 1977. 20 dol.

J. Grinius, Grožis ir menas. Estetikos pagrindai. Antras papildytas leidimas, 400 psl., Roma 1982. 20 dol.

Vl. Kulbokas, Lietuvių literatūrinė kritika tremtyje, XII-569 psl., Roma 1982. 30 dol.

J. Vaišnora, Marijos Garbinimas Lietuvoje, 445 psl., Roma 1958. 10 dol.

P. Rabikauskas, The Foundation of the University of Vilnius (1579). Royal and Papal Grants, 75 psl., Roma 1979. 4 dol.

Fontes Historiae Lituaniae, vol. I: Relationes status Dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae, LV-542 psl., Roma 1971. 28 dol.

Fontes Historiae Lituaniae, vol. II: Relationes status Dioecesium in magno Ducatu Lituaniae, XXVI-776 psl. Roma 1978. 38 dol.

Fontes Historiae Lituanie, vol. III: Codex Mednicensis seu Samogitiae Dioecesis, Pars 1: 1416-1609, XXXV-709 p., Roma 1984. 40 dol.

Fontes Historiae Lituaniae, vol. IV: Codex Mednicensis seu Dioecesis Samogitiae, Pars II: 1609-1926, in praeparatione.

Panevėžio vyskupijos istorija. Ruošiama spaudai.

K. Avižonis, Rinktiniai Raštai, I t., XXII-614 psl., Roma 1975. Išparduota.

K. Avižonis, Rinktiniai Raštai, II t., XI-463 psl., Roma 1978. 22 dol.

K. Avižonis, Rinktiniai Raštai, III t., XII-567 psl., Roma 1982. 30 dol.

K. Avižonis, Rinktiniai Raštai, IV t. Ruošiama spaudai.

Z. Ivinskis, Rinktiniai Raštai, I t.: Lietuvos istorija (Iki Vytauto Didžiojo mirties), X-411 psl., Roma 1978. 20 dol.

Z. Ivinskis, Rinktiniai Raštai, II t., baigiama spausdinti.

Z. Ivinskis, Rinktiniai Raštai, III t., ruošiama spaudai.

A. Salys, Raštai, I t., XXIV-570 psl., Roma 1979. 30 dol.

A. Salys, Raštai, II t., XVI-696 psl., Roma 1983. 36 dol.

A. Salys, Raštai, III t., XIX-545 psl., Roma 1985.

A. Salys, Raštai, IV t., ruošiama spaudai.

St. Šalkauskis, Rinktiniai Raštai, I t.: Filosofinės studijos, baigiama spausdinti.

St. Šalkauskis, Rinktiniai Raštai, II t.: Pedagoginės studijos, spausdinama.

A. Maceina, Filosofijos kilmė ir prasmė, XII-328 psl. Roma 1978. 16 dol.

J. Eretas, Išeivijos klausimais, 55 psl., Roma 1974. 3 dol.

Užsakymus siųsti šituo adresu:

L.K.M. Akademijos Reikalų Vedėjui
Piazza della Pilotta 4
00187 ROMA ITALIA